

ET-TAKRÎB LÎ-HADDÎ'L-MANTIK

Mantık ve Dinî İlimler

İBN HAZM

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 111

Bilim ve Felsefe Serisi : 44

Kitabın Adı : ET-TAKRÎB Lİ-HADDİ'L-MANTIK VE'L-MEDHAL İLEYHİ
BÎ'L-ELFÂZİ'L-ÂMMİYYETİ VE'L-EMSİLETİ'L-FIKHİYYE
Mantık ve Dinî İlimler

Müellifi : İbn Hazm Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said b. Hazm
el-Endelüsî el-Kurtubî (ö. 456/1064)

Özgün Dili : Arapça

Çeviren ve Hazırlayan : Prof. Dr. İbrahim Çapak
Bingöl Üniversitesi Rektörü
Yusuf Arıkaner

Editör : Doç. Dr. Ferruh Özpilavcı

Son Okuma : Abdullah Öztop, Yazma Eser Uzmanı

Arşiv Kayıt : Süleymaniye Yazma Eser Ktp., İzmir, No. 764.

Kapak Görseli : Süleymaniye Yazma Eser Ktp., İzmir, No. 764, vr. 1^a

Kitap Tasarım : AS-64 Basın-Yayın Tanıtım, Org. ve Paz. Ltd. Şti.
Divanyolu Cad. Erçevik İşhanı, No: 203, Sultanahmet-İstanbul
Tel: 0212 513 39 90 / www.as64.org • info@as64.org

Baskı : Bilnet Matbaacılık ve Ambalaj Sanayi A.Ş.
Dudullu OSB 1. Cadde No. 16 Ümraniye / İstanbul
Tel: 444 44 03 www.bilnet.net.tr / Sertifika No. 31345

Baskı Yeri ve Yılı : İstanbul 2018

Baskı Miktarı : 1. Baskı, 2000 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record

İbn Hazm

Mantık ve Dinî İlimler, *et-Takrib li-Haddi'l-Mantık*

1. Mantık, 2. Mantık Tarihi, 3. Felsefe, 4. İbn Hazm, 5. Endülüs, 6. Organon

ISBN: 978-975-17-4095-3

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.

Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*'na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T. C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

Süleymaniye Mah. Kanuni Medresesi Sok. No: 5 34116 Fatih / İstanbul

Tel.: +90 (212) 511 36 37

Faks: +90 (212) 511 37 00

info@yek.gov.tr

www.yek.gov.tr

ET-TAKRÎB LÎ-HADDÎ'L-MANTIK

MANTIK VE DİNÎ İLİMLER

(İNCELEME - METİN - ÇEVİRİ)

İBN HAZM EL-ENDELÜSÎ
(ö. 1064)

Çeviren ve Hazırlayan

İbrahim Çapak

Yusuf Arıkaner

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim, sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiği kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşa edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gökkubbe altında gelişen her değer, hakikatin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslam ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine'de, Kahire'de, Şam'da, Bağdat'ta, Buhara'da, Semerkant'ta, Horasan'da, Konya'da, Bursa'da, İstanbul'da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu öreceğ değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanların geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşa edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan
Cumhurbaşkanı

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	4
GİRİŞ	11
Mantığa Giriş (İsâgûcî)	15
Kitâbü Esmâ'î'l-Müfrede (Kategoriler)	18
Kitâbü'l-Ahbâr (Peri Hermeneias)	22
Kitâbü'l-Burhân	25
Kitâbü'l-Belâga (Retorik)	32
Kitâbü'ş-Şî'r (Poetika)	33

ET-TAKRÎB Lİ-HADDÎ'L-MANTİK

MUKADDİME	36
MANTIĞA GİRİŞ: İSÂGÛCÎ	56
1- Duyulan Seslerin Taksimatına Dair Kelam	56
2- Birden Fazla Şahsı Kapsayan İsimlere Dair Kelam	62
3- Başlayacağımız Bu Bölümden Önceki Kısımda Geçen Lafızların Açıklanmasına Dair Konu	66
4- Tanım, Resim (Tanıtım), Bütün Mevcûdatın Hakikati, Vaz' ve Yüklelemenin Açıklanmasına Dair Konu	66
5- Cins Konusu	74
6- Tür Konusu	76
7- Cinsler ve Türlerin İkisini Kapsayan Konu	80
8- Ayrım/Fasl	100
9- Hâssa/Özgülük	104
10- Araz/İlinti	104
A- MÜFRED İSİMLER KİTABI (KATEGORİLER)	
1- Mukaddime	108
2- Mukaddime - Kelâmın Kısımları ve Mânaları	112
3- el-Mekûlatü'l-Aşar/Kategoriler	124
a- Cevher Konusu	124
b- Nicelik Konusu	128

c- Nitelik/Keyfiyyet	142
d- İzâfet/Görecelik	156
e- Zaman Konusu	162
f- Mekân Konusu	166
g- Durum/Nusbe	172
h- İyelik/Mülkiyet	172
i- Fâil/Etki	172
j- Münfail/Edilgi	174
4- Gayr, Misl, Hilâf, Zıt, Çelişki, Tekabül, Varlık ve Yokluk Terimlerinin Açıklamasına Dair Hususlar	176
5- Hareket Konusu	194

B- KİTÂBÜ'L-AHBÂR (ÖNERMELER KİTABI)

1- İsmi Tanıtımı/Resmi	200
2- Kelime/Fiil Konusu	202
3- Kavı/Söz Konusu	204
4- Anâsır (Kipler)	216
5- Olumlama (Îcab) ve Olumsuzlama (Nefy) ile Bunların Türleri ve Kısımları	224
6- Önermelerde Doğruluk ve Yanlışlık	234
7- Olumsuzluk Edatlarının Konumu	244
8- Önermelerde Doğruluk ve Yanlışlık Konusunda Son Birkaç Söz	248
9- Mütelâime/Birbiriyle Uyumlu Önermeler	250

C- KİTÂBÜ'L-BURHÂN

1- Önerme ve Aks (Döndürme)	258
2- Şartlı Önermeler	304
3- Sıfatların Katlandığı Burhân Türleri	320
4- Görünüşte Mukaddimleri Farklı Olduğu Halde Olumlu ve Olumsuzdaki Maksatları Aynı Olan Burhân Türleri	324
5- Mukaddimleri Çok Olup Her Bir Mukaddimenin Kendinden Sonraki Mukaddimeyi Gerekli Kıldığı Burhân Türleri (Zincirleme Kıyas)	326
6- Lafzen Şartlı, Anlamca Yüklemlî/ <i>Kâtia</i> Olan Burhân Türleri	328

7- Yanlış Sonuçtan Elde Edilip Olumsuzunun Doğrulandığı Burhân Türleri (Hulfi Kıyas)	332
8- Çeşitli Mukaddimelerden Elde Edilen Neticelerden Oluşmuş Burhân Türleri	334
9- Önermelerin Hükümleri	334
10- Fitnecilerin Anlaşmazlık Çıkarmak İçin Kullanmasından Korktuğumuz Burhân Bahsine Dair Mugalatalar	348
11- Daha Önce Anlattığımız Tertiplere Göre Şer'î/Fikhî Hükümlerdeki Burhânın Hükümleri	356
12- Bilgilerin/ <i>Maârifin</i> Kısımları: İlimler	372
13- Bir Topluluğa Burhânı İkame Etme Yolunda Anlaşılması Güç Şeyler	386
14- Bir Topluluğun, Fâsit Olduğu Halde Burhân Saydığı Şeyler ve Bunları Burhân Sayanın Hatası	388
15- Safsatanın Beyanı Hakkında Fazladan Bir Ek Bölüm	412
16- Aklın İdrâk Gücünün Duyuların İdrâkinden Üstünlüğü Hakkında Bölüm	418
17- Daha Önce Değindiğimiz İlk Bilgilere Ulaştıran Deliller ile Kendisine Ulaşılanların Hakikatini Öğrenmeye Dair Soracağın Soruların Kısımları	432
18- Hakikatlerin Bilgisine Götüren Münâzara ve Cedel Hakkında: Münâzaranın Niteliği ve Cedelin Mertebeleri	440
19- İnsanlar Arasında Yaygın Olan İlimler İçin Ana Öncüllerin Nasıl Alınacağına Dair Bölüm	
D- KİTÂBÜ'L-BELÂGA (RETORİK)	482
E- KİTÂBÜ'Ş-Şİ'R (POETİKA)	486
DİZİN	493

GİRİŞ

Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî künyesi ile bilinen ve usulcü, fakih, muhaddis, tarihçi, edip ve şair olarak anılan İbn Hazm, Kurtuba'nın (Cordoba) doğu kesimindeki Rabaz-ı Minyetü'l-Mugire'de 384/994 yılında doğmuş ve 456/1064 tarihinde memleketi olan Leble'de (Niebla) vefat etmiştir. İbn Hazm, İslâm dünyasında çok fazla sayıda eser veren âlimler arasında yer almaktadır. Oğlu Ebû Râfi' Fazl b. Ali babasının yazdığı, yaklaşık 80.000 varak tutan 400 cilt kitabın kendisine kaldığını haber vermektedir. İbn Hazm'ın yazdığı bazı öne çıkan eserler şunlardır: *el-Muhallâ* (el-Mücellâ adlı eserinin şerhidir), *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, *Merâtibü'l-İcmâ*, *es-Siyâse*, *Mûlahhasu (telhîsu) İbtâli'l-Kiyâs ve'r-Re'y ve'l-İstihân ve't-Taklîd ve't-Ta'lîl*, *el-Fasl fî'l-Mîlel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, *Tavku'l-Hamâme fî'l-Ülfeti ve'l-Üllâf*, *el-Ahlâk ve's-Siyer*, *et-Takrîb li-Haddi'l-Mantık ve'l-Medhal İleyhi bi'l-Elfâzi'l-Âmmiyye ve'l-Emsileti'l-Fıkhiyye*.

Tam adı, *et-Takrîb li-Haddi'l-Mantık ve'l-Medhal ileyhi bi'l-Elfâzi'l-Âmmiyye ve'l-Emsileti'l-Fıkhiyye* olan eserin bu başlığı Türkçe'de "Mantığın Tanımını Anlaşılır Kılmak ve Mantığa Halkın Anlayacağı Terimlerle ve Fıkhi Örneklerle Giriş" anlamına gelmektedir. Adından da anlaşılacağı üzere İbn Hazm bu eserde mantık disiplinini insanlar için anlaşılır kılmayı hedeflemektedir.

İbn Hazm'ın, salât ve selâmla başladığı eserinin mukaddimesinde künyesi "eşsiz Âlim İmam Ebu Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm b. Ğalib b. Sâlih b. Halef b. Me'dân b. Yezîd el-Fârisî" şeklinde zikr edilmektedir. Eserinin mukaddimesine "Allah her şeyin yaratıcısıdır. O, her şeye vekildir."¹ "Göklerin ve yerin yaratılışı hakkında derin derin düşünürler."² "Çok merhametli (Allah) Kur'an'ı öğretti. İnsanı yarattı. Ona beyanı öğretti."³ "Oku! Rabbin, en büyük kerem sahibidir. O Rab ki kalemlle (yazmayı) öğretti. İnsana bilmedikleri şeyi öğretti"⁴ gibi âyetlerle başlayan İbn Hazm, bu âyetlerin,

1 ez-Zümer, 39/62.

2 Âl-i İmrân, 3/191.

3 er-Rahmân, 55/1-4.

4 el-Alak, 96/3-5.

Allah'ın yarattıklarından düşünenlere nimet olarak verdiği beyân türlerinin hepsini kapsadığını ifade etmektedir. Ona göre Allah bunu, diğer canlılar arasından yalnızca insana kendinden bir lütuf olarak vermiştir.

İbn Hazm, mantık ilminin selef-i sâlihîn tarafından bilinip bilinmemesi ile ilgili şu ifadelerle yer vermektedir. “Cahilin biri derse ki: Selef-i sâlihînden kimse, bu ilim (mantık) hakkında konuştu mu? Ona denir ki: Bu ilim tüm akıl sahiplerinde sabit olarak vardır. Zeki bir zihin, Allah'ın ona verdiği geniş anlayış (fehim) vesilesiyle bu ilmin faydalarına ulaşır. Cahil kişi ise uyarılınca kadar kör gibi yoluna devam eder. Diğer ilimler de bu ilim gibidir. Selef-i sâlihînden hiç kimse nahiv ilminin konuları hakkında da konuşmadı. İnsanların, Arap dilindeki manaların değişmesiyle değişen hareketlere olan cehaleti yaygınlaşınca, âlimler nahiv kitaplarını yazmaya başladılar. Böylece büyük bir sorunu bertaraf ettiler. Bu çaba, Allah'ın ve O'nun Resûl'ünün kelamını anlamaya yardımcı oldu. Bu ilmi bilmeyen, rabbi hakkında anlayışı nâkis biri haline geldi. Âlimlerin bu faaliyeti, kendilerine bol sevap kazandıran bir iyilik oldu. Bu durum âlimlerin dil ve fıkıh kitaplarını yazmalarında da aynen geçerlidir. Çünkü selef-i sâlihîn, Allah'ın onlara verdiği lütuf ve nübüvveti müşâhede etmeleri sayesinde, bunların hepsinden müstağnî idiler. Onlardan sonra gelenler ise bunların hepsine muhtaçtır. Bu ilimleri almamış, bu kitapları okumamış kişinin noksanlığı biliniyor. Böyle bir kişi hayvanlara daha yakındır. Bunun gibi kim bu ilimden cahil kalırsa, Allah'ın ve Resûl'ünün kelamının yapısı ona gizli kalır. Öyle bir fesada bulaşır ki bu fesat ile hakkı birbirinden ayırt edemez. Dinini yalnızca taklit yoluyla öğrenir. Taklit ise yerilen bir şeydir. Dalaletten güvende olsa da yerilmeyi hakeder.”

Aristoteles'in mantık konuları ile ilgili yazdığı toplam sekiz kitabının olduğunu ifade eden İbn Hazm, yararı fazla olduğu için bu kitapları açıklama işini, Allah'ın razı olacağı iyiliklerden addedileceğini umarak icra edeceğini ifade eder. İnsanların bu kitaplar hakkında dört farklı görüşe sahip olduğunu, üçünün büyük hatalar ve yanlışlıklar içerdiğini, dördüncü görüşte ise mantığın terkedilmiş hakikat, bilinmeyen doğru ve zulme uğramış ilim olarak görüldüğüne yer vermektedir. Ona göre zulme uğrayana yardım etmek, sevabı bol bir farzdır. İbn Hazm, sözkonusu görüşlerin her birini âyet ve hadislerle de yer vererek açıklamaktadır. İlk üç görüşü eleş-

tiren İbn Hazm, dördüncü görüşü ise övmektedir. Ona göre bu görüşe katılanlar, saf zihinler, sapmamış temiz fikirler ve selim akılla düşünenlerdir. Böylece bu kitaplar ile aydınlanmış, gayelerine vakıf olmuş, ışığıyla yollarını bulmuş ve zorunlu delillerle tevhid inancı, onların nefsinde karar kılmıştır. Bu gruptakiler, mahlûkâtın kısımları ile Allah'ın mahlûkâta nasıl etki edip yönettiğine şahit olmuşlardır. Onlar bu kıymetli kitapları; zorluk anlarında terketmeyecek, sıkıntı zamanlarında hep yanlarında olacak salih dost, samimi koruyucu ve ihlâslı yaren olarak görmüşlerdir. Ne zaman ilimlerin dar yollarında yolculuğa çıksalar, bu kitapların faydalarını önlerinde ve yanlarında bulurlar. Böylece bu ilim, kuyumcunun altını düzleştirmek ve ayarını ortaya çıkarmak için kullandığı alet ile cisimleri saflaştırmak ve parlatmak için kullanılan eşyalar gibi olur.

Bu kitaplar hakkında serd edilen olumsuz görüşlerin, onların tercümelelerinden kaynaklandığını ifade eden İbn Hazm'a göre, sözkonusu kitapların tercümeleleri kötü yapılmış ve bu çevirilerde yaygın olmayan kelimeler kullanılmıştır. Ona göre her bir mefhumu anlatmak için, her kelime uygun olmayabilir. İdrâkimiz ve Allah'ın bize lutfettiği kuvvet ve tasarruf ile bu kitapları avâm, havâs, âlim ve cahil herkesin anlamada eşit olacağı şekilde kolay ibareler ile yazmamız, bizi Allah'a yakınlaştıracaktır. Aristoteles'in mantık eserlerinin tercümelerinin kötü oluşunu kavram kargaşası ve mütercimlerin hasislik ve yetersizliğine bağlayan İbn Hazm, mantık ilminin teşvik edilmesi için her türlü faaliyetin yapılması, kolaylaştırılması ve bu ilme talip olanlara maddi imkân sağlanması gerektiğini, aksi halde bu ilimden az eser kalacağını ifade eder. Bu kitapların, etkili ilaçlar gibi olduğunu ifade eden İbn Hazm, eğer bu ilaçları, çok sıhhatli, düzgün tabiatlı, sağlam mayalı, güzel karakterli biri içerse; bunların faydasını görür, bünyesini temizler, duyu organlarını güçlendirir, gidişatını düzeltir. Hasta, mizacı karışık, çürük mayalı biri içerse; bu ilaçlar onu telef eder ve kendi belasını artırmış olur. Belki de onu katledip helak eder. Bu ilaçlar gibi söz konusu kitapları, keskin akıl sahibi, güçlü idrakli biri okursa; nereye giderse her ne yaparsa büyük faydadan, aydınlatıcı hidâyetten, apaçık beyandan, talep ettiği her ilimde başarıdan, din ile dünya hayrından mahrum kalmaz. Eğer şaşkın akıl sahibi birisi eline geçirirse; bu kitaplar, onu saptırır. Cılız idrak sahibi biri eline geçirirse; o kişiyi, değiştirir ve hayrete düşürür. Herkes

kendi gücü nispetinde almalıdır.

Aritoteles'in mantık eserlerinin daha iyi anlaşılması için eserini kaleme alan İbn Hazm, eseri hakkında şu değerlendirmede bulunmaktadır: “Bu kitabımızı okuyan kişi bunlara karşı paniğe kapılmaz ki, daha korkarak dönüp gitsin, ürkererek kaçsın, yüz çevirerek bu meziyetten uzaklaşsın. Biz burhânın üstün çıkardığı, müşâhedenin desteklediği şeyi söylüyoruz.” İbn Hazm'a göre akılları, Kuran'ı anlamaktan aciz kalanlar bu kitapları boş isteklerle, yanlış fikirlerle ve karışık anlayışlarla aldıkları için çok geçmeden doğru yoldan saptılar, hakikatten ayrıldılar. Ümmetin kanını helal kılanlar, bazı inkâr yollarına meyledenler ve Allah'a söylemediği şeyi isnat edenler hep bunlardandır. Allah kendi kelamı olan vahyinde şöyle buyurmaktadır: “Allah onunla birçok kimseyi saptırır, birçoklarını da doğru yola yönelir. Verdiği misallerle Allah ancak fâsıkları saptırır.”⁵ Bir şeyi, doğru olmayan şekilde ele alan ile bir şeye gücü yetmeyen kişinin durumu da bunun gibidir.

İbn Hazm'a göre (Aristoteles'in) mantık kitaplarının faydası yalnızca bir ilimde değil, bütün ilimlerde vardır. Allah'ın kitabını ve Resûlullah (s.a.)'in hadislerini anlama ve helal, haram, vacip, mübah gibi fetvâ hükümlerini vermedeki faydaları, en önemli menfaatlerdendir. Allah (c.c.) ve Resûlullah (s.a.)'in kesinleştirdikleri isimler ile bu isimlerin ihtiva ettiği ve üzerine ahkâmın bina edildiği manalarının ve bu isimlere dâhil olmayan eşyanın anlaşılması da bu tür menfaatler arasındadır. İbn Hazm'a göre kim bu ilimden bir miktar kavramazsa; Allah'ı ve Resûlullah'ı anlamaktan uzaklaşır. Böyle bir kişinin, sözün kurallarını, bazı sözlerin bazı sözlerden oluşumunu, öncüllerin tertip ve arz edilmesini, öncüllerin; doğru çıkan burhânın oluştuğu neticeleri intac etmesini, neticelerin; bazen doğru bazen de itibar edilmeyen yanlış öncüllerden ayrılmasını bilmediğinden fetvâ vermesi câiz değildir.

Fikirler, dinler, sapkın akımlar ve mezheplerin ilmi ile uğraşan kişinin, bu kitapları öğrenmeme gibi bir lüksü yoktur. Bu kitapları bilmenin faydası, kendi kendine kâim olanı, kaim olmayandan, konuyu yüklemden ayırt edebilme ve yükleme, karşıtlık, burhân, hatâbe ve diğer bazı şeylerin vecihlerini bilmektir. Nahiv, dil, doğruyu yanlıştan ayırt etmedeki haber

ilmi, şiir, belâgat ve arûz ilimlerinde, mantık ilminin geniş tasarrufu, sıkı birlikteliği ve ciddi faydası vardır. Tıp, geometri ve astronomi ilimleriyle ilgilenenler, kısımların gerçekleşmesi ve eşesli isimlerin karışıklığından kurtulabilmeleri için bu ilme müracaat etmelidir.

İbn Hazm, eserinde, Aristoteles'in eserlerini şerh etme, birçok kişinin yanlışlık yaptığı fasit fikirleri eksiksiz tashih etme; kapalı konulara dikkat çekme, hakikat talibinin kendisine ihtiyaç duymayacağı şeyleri kısa tutma, yine burhân talibinin az ihtiyaç duyacağı her şeyi kuşatarak farklı farklı meseleleri bir araya getirmeyi amaçladığını ifade etmektedir.

İbn Hazm, eserinde mantık külliyatını oluşturan İśâgûcî, Kitâbü Es-mâi'l-Müfrede (Kategoriler), Kitabu'l-Ahbâr (Peri Hermeneias), Kitabu'l-Burhân (II. Analitikler), Kitabu'l Belâga (Retorik), Kitabu's-şî'r (Poetika) başlıkları üzerinde durmaktadır.

Mantığa Giriş (İśâgûcî)

İbn Hazm'a göre mantığa giriş demek olan İśâgûcî, Yunan dilinde giriş (medhal) anlamındadır. Ayrıca Porfiriyus es-Sûrî'nin kitabının ismidir. İśâgûcî'den sonra yer alan mantık kitapları ise İskender'in hocası ve devletinin düzenleyicisi olan Aristoteles'e aittir.

İbn Hazm, *İśâgûcî*'nin temel konuları olan cins, tür, fasl, hâssa ve arazi incelemeye başlamadan önce “duyulan seslerin taksimatı”, “birden fazla ferdi kapsayan isimler”, “tür ve fert olarak farklı olan ile fertleri farklı olup türleri aynı olan lafızlar”, “tanım, tanııtım, bütün mevcûdâtın hakikati, vaz' ve yüklemlemenin açıklaması”na dair konular üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmaktadır. Tüm seslerin ikiye ayrıldığını ifade eden İbn Hazm'a göre ses, ya bir manaya delâlet eder ya da delâlet etmez. Bir manaya delâlet etmeyen sesler ile ilgilenmenin bir anlamı yoktur. Bir manaya delâlet eden sesler de ya tabii/doğal yolla ya da irâdî/bilinçli olarak delâlet eder. Doğal delâlet; horozun sesinin genellikle sabahın geldiğine, kuş seslerinin de buna benzer şeylere delâlet etmesi gibidir. Yine leylek, su kuşu, kaz ve köpeklerin gece çıkardıkları seslerin, birini gördüklerine delâlet etmesi böyledir. Bilinçli olarak manaya delâlet eden sesler; insanların kendi aralarında konuştuğu ve bazılarının nefsinde karar kılmış bilgilerini diğer başkalarına ulaştırmak için yazışmalarında anlamlı şekiller ile bilgi alışverişi yaptığı

sözlerdir. Bilinçli olarak bir manaya delâlet eden lafızlar da ya tek bir ferde ya da birden fazla ferde delâlet eder. Tek bir ferde delâlet edenler; Zeyd, Amr, bu at vb. gibidir. Konuşan kişi bunları telaffuz ettiğinde kastettiği neyse ondan anladığımız da sadece o dur. Kastettiğinden fazlasını anlamamız mümkün değildir. Birden fazla ferde delâlet eden lafızlar ise insan, at, eşek, elbise, renk vb.gibidir.

İbn Hazm'a göre birden fazla ferdi kapsayan isim "zâtî" ve "arazî" olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Zâtî, fertlerinin tamamına, kendilerinden hiç ayrılmayacak ve bozulmasının dışında kalkmayacak bir delâletle delâlet eder. Zâtî lafız, delâlet edilen varlığın diğer cüzlerine nazaran en ayrılmaz parçasıdır. Örneğin insanın herhangi bir organı eksik olsa da yine insan olarak zikredilir. İnsan olmanın temel özelliklerini kendinde taşır. İbn Hazm, zâtî lafzı cins, tür ve fasl olmak üzere üç kısma ayırarak kısaca şu ifadelerle açıklamaktadır: "Bu nedir?" dendiğinde "bu cisimdir" denir. "Bu hangi cisimdir?" dendiğinde ise "büyüyüp gelişebilen" denilir. "Bu hangi büyümedir?" şeklinde sorulduğunda ise "yapraklı, uzun dallı, adına hurma denen meyvesi olandır" denir. Bu açıklamadaki "cisim" lafzı cins, "büyüyen" lafzı tür, "yaprak sahibi" ifadesi ise ayrımdır. Arazî isimler de "araz-ı âmm" ve "araz-ı hâss" olmak üzere ikiye ayrılır. Ya "hangi sıfattır?" sorusuna cevap olup birden fazla türe delâlet eden lafızlardır. Buna "araz-ı âmm" denir. Ya da "bu hangi sıfat üzeredir?" sorusuna cevap olup farklı fertlere delâlet eden lafızlardır. Buna da "araz-ı hâss" denir.

İbn Hazm, tür ve fert olarak farklı olan ile fertleri farklı olup türleri aynı olan lafızlar üzerinde durarak zatî lafızlarla ilgili "canlı", arazî lafızlar ilgili olarak da "(bu) beyazdır", "(şu) beyazdır" lafızlarını örnek vermektedir. "Canlı" lafzı insan, at vb. canlılara delâlet ederken insan ve at gibi lafız birbirlerinden farklıdır. Arazi lafızlara örnek verilen "beyazdır" ifadesi ile "insan beyazdır", "elbise beyazdır" gibi anlamlar kastedilmektedir. Bunların herbiri, tür ve müstakil fert olarak ayrıca sıfat olarak da diğerlerinden farklıdır. İnsan; et ve kandan, elbise; dokunmuş ketenden, duvar ise; toprak, su ve kireçten ibarettir.

İbn Hazm, "tanım, tanıtm, bütün mevcudatın hakikati, vaz' ve yüklemlemenin açıklaması" üzerinde de durmaktadır. Ona göre yaratıcının dışındaki bütün varlıklar için gerekli olan sıfatlar veya manalar, tanım

(had) ve tanıtım (resm) olmak üzere iki kısma ayrılır. Kendisinde bulunduğu şeyin tabiatına delâlet edip, bulunduğu şeyi kendisi dışındakilerden ayırtıran şeye “tanım”; kendisinde bulunduğu şeyin tabiatına delâlet etmeyip, yalnızca bulunduğu şeyi kendisi dışındakilerden ayırtıran şeye de “tanıtım” denir.

İbn Hazm, beş tûmelden biri olan cinsin “mahlûkâtta iki veya daha fazla türü kapsayan lafız” olduğunu ifade etmektedir. Ona göre cins, Zeyd ve Amr gibi tek fertlere bizatihi delâlet etmez. Ayrıca insan, deve ve fil kelimelerinde olduğu gibi sadece fertleri farklı bir gruba da delâlet etmez. Bilakis “canlı” lafzında olduğu gibi, fertleri ve türleri farklı bir gruba delâlet eder. Nitekim “canlı” lafzı; at, insan, melekler ve diğer tüm canlılara delâlet eder. İbn Hazm tür ile yalnızca fertleri farklı, tanım veya tanıtımda ortak olan grubu isimlendirmeyi kastetmektedir. Melekler, insanlar, cinler, yıldızlar, hurmalar, atlar, gibi. Tür, cinsin altındadır. Çünkü cinsin bir parçasıdır. Cins, cins isminin kapsadığı bütün türleri bir arada tutar. Cinsin tanımı, bütün türlerde bulunur. Üstünde başka cinsin olmadığı ve asla tür olamayacak olan ilk cinse, “cinslerin cinsi” son türe ise, “türlerin türü” isminin verildiğini ifade eden İbn Hazm, cinsin tür olamayan cins (cevherdir), bazen tür olabilen cins; türün de cins olamayan tür, cins olabilen tür olmak üzere ikiye ayrıldığını ifade etmektedir.

İbn Hazm, “cinslerin cinsi” olan cinsi âlemin taksimatının başlangı olarak kabul etmekte ve cinslerin mütekaddimûn tarafından on tane olarak kabul edildiğini ifade etmektedir. Bunlar klasik mantık kitaplarında “kategoriler” başlığı altında yer alan *cevher*, *nicelik*, *nitelik*, *izâfet*, *mekân*, *zaman*, *durum*, *mülkiyet*, *etki* ve *edilgidir*. Bunlardan cevher, nicelik, nitelik, izâfet aslı ve taksîmâtın ilkeleridir. Geri kalanlar bu dört kategoriden oluşmaktadır. Zikredilen kategorilerden sadece cevher, kendi kendine kaimdir ve kendisi dışındakileri taşıyandır. Geriye kalan dokuz kategori, cevherin yüklemeleri ve arazlarıdır. İbn Hazm’a göre yer verilen ilk on kategoriden her biri, birçok şeyin doğasını bir araya getirir. Onlardan her birine, yukarıda da ifade edildiği gibi “cinslerin cinsi” denir. İlk kategorilerin altından, fertlerin üstündeki türe ulaşınca kadar bulunan pek çok şeye de “cins” ismi verilir. Cins ve tür ile ilgili ayrıntılı bilgiye yer veren İbn Hazm, cinslerin cinsi olan cinsin, üstünde tanımını alacağı başka cins olmadığı için tam

tanımının değil, sadece eksik tanımının yapılabileceğine dikkat çekerek, türlerin tanımlanabileceğini ifade etmektedir.

Ayrımın genel ve özel olarak ikiye ayrılmasına karşı çıkan İbn Hazm, ayrımı “bir doğayı diğer bir doğadan ayırıştırın şeydir” ve “tek bir cinsin altındaki türlerin bazısının, diğer bazısından kendisiyle ayırıştığı şeydir” şeklinde tanımlamaktadır. Ayrım sayesinde bir şeyin diğer bir şeyden farklılığı ortaya çıkar. Ayrımların; türlerde bi'l-fiil, cinslerde ise bil'l-kuvve bulunduğuna dikkat çeken İbn Hazm, ayrımlar sabit olduğundan dolayı bazı filozoflar tarafından “cevheriyye” olarak isimlendirdiğini ifade etmektedir.

İbn Hazm'a göre hâssa, mahsûsuna eşit ve mahsûsundan daha özel olmak üzere iki kısma ayrılır. Birincisi türün tüm fertlerinde bulunurken, ikincisi türün sadece bazı fertlerinde bulunur. Birincisine bütün insanların gülen olması, ikincisine ise yaşlılıkta saçların beyazlaması örnek verilebilir. İbn Hazm'a göre ayrım, kendisinde bulunduğu şeyin yok olması haricinde ondan ayrılmaz. Örneğin insanın ayrımı olan “düşünme” özeliğinin onda olmadığı düşünülduğünde insan olmaktan çıkar. Ancak hassa böyle değildir. Hassa türden ayrıldığı halde tür farklılığını devam ettirir. İnsanda “gülme” özeliğinin olmadığı düşünülse bile insan yok olmaz.

Kendisinden önceki mantıkçıların araz hakkındaki değerlendirmelerini anlaşılır bulmayan İbn Hazm, onların birden fazla türe arız olan genel ilintiği zikredip, sonra onun altında utanan kişinin yüzünün kızarması ve bir türün bazısında veya sadece bir türde olan şeyleri zikrettiklerine yer verir. Ona göre yüz kızarıklığı, genel arazdan ziyade hasseye daha çok benziyor ve ona daha layıktır. İbn Hazm'a göre cevherlerde olduğu gibi arazlarda da türler, cinsler ve fertler vardır. Bazı türlerin yok olduğu tasavvur edilirse de cins, yok olmaz. Eğer beyazlık yok olursa renk yok olmaz. Çünkü siyah, yeşil, kırmızı ve diğer renkler geriye kalır. Bunun gibi eğer insanlar yok olursa, canlılar yok olmaz. Çünkü at, tavuk ve diğer hayvanlar geriye kalır. Ama eğer cins yok olursa bütün türler yok olur.

Kitâbü Esmâ'î'l-Müfrede (Kategoriler)

İbn Hazm, Kitâbü Esmâ'î'l Müfrede'nin Aristoteles'in mantık kitaplarının ilki olduğunu, buna, Yunanca'da “Katagoriyas” ismi verildiğini, anlamının ise “mekûlatu'l-aşr (on kategori)” olduğunu ifade etmektedir.

İbn Hazm, bu bölümün birinci mukaddimesinde önemine binaen “es-mâü'l-mütevâtîe/esmâü'l-müttefeka”, “esmâü'l-muhtelifa”, “esmâü'l-müş-tereke”, “esmâü'l-muterâdife” ve “esmâü'l-müştakka” üzerinde durmakta ve bunların her birini örneklerle açıklamaktadır. Ona göre Allah'ın naslar- da geçen isimleri alem (özel) isimlerdir. Başka bir şeyden türetilmemiştir. Allahın fiilî sıfatları ise kendi fiillerinden türetilmiştir. Muhyî (yaşatan), mumît (öldüren) ve benzeri gibi.

İbn Hazm, ikinci mukaddimedede kelamın (söz) kısımları ve anlamları üzerinde durmaktadır. Ona göre kelam, müfred ve mürekkeb olmak üzere ikiye ayrılır. Müfred; kendisinden başka bilgi ifade etmeyen şeydir. “Adam”, “Zeyd” gibi. Mürekkeb; sahih haber verendir. “Zeyd yöneticidir”, “İnsan canlıdır” gibi. Mürekkeb; haber, soru (istihbar), nida, rağbet, emir olmak üzere beş kısma ayrılır. Son dört kısım; doğrulama ve yanlışlamaya konu olmaz. Haberin nasıl doğrulanabileceği üzerinde duran İbn Hazm, haber ve emir arasındaki ilişkiye değinerek emirin çeşitlerini de ele almaktadır. Ayrıca İbn Hazm bu mukaddimedede yüklem çeşitlerine yer vermektedir.

İlk kategori olan cevher, diğer kategorilerin taşıyıcısı olduğu için “cinsle- rin cinsi” olarak isimlendirilmektedir. Cevher, kendi kendine kâimdir ama diğer kategoriler kendi kendine kaim değildir. İbn Hazm'a göre cevher, “kendi kendine kâim olan, zıt sıfatları kabul edendir. Çünkü nefis, kendi kendine kaimdir; ilim, cehalet, cesaret, korkaklık, dürüstlük, aç gözlülük ve nitelikleri olan diğer zıt sıfatları kabul eder. Yine pek çok cisim, beyazlığı ve siyahlığı kabul eder. Kendi kendine kâim olup zıt sıfatları kabul edebi- len her şey cevherdir. Bütün cevherler de kendi kendine kâim, zıt sıfatları kabul edebilen ve onları zatında taşıyandır. Bu taşıyıcı kaydı ile Allah Teâlâ; cevher olmaktan veya cevher olarak isimlendirilmekten münezzehtir. Çün- kü Allah, kesinlikle niteliklerden herhangi birini taşıyan değildir. O halde cevher de değildir.

İkinci kategori olan nicelik, kendisi hakkında “kaç?” ifadesi ile soru sorulmasının uygun olduğu bütün anlamlardır. İbn Hazm, bazı âlimlerin, nicelikleri sayılar, cisim, yüzey, hat, mekân, zaman, söz olmak üzere yedi tane olarak ifade ettiklerini, sonra da bu yedi niceliği muttasıl ve munfasıl nicelik olarak ikiye ayırdıklarını zikretmektedir. Cisim, yüzey, hat, mekan, zaman muttasıl; sayı ve söz ise muttasıl niceliklerdir. İbn Hazm'a göre ger-

çek anlamda nicelik, bu yedi kısımdan sadece sayıdır. Onun dışındakiler nicelik değildir.

İbn Hazm, nicelikle ilgili bilgilerden sonra anlattıklarından hareketle “bir” in sayı olmadığını ifade etmektedir. Ona göre sayı; kendisine eşit ikinci bir sayının olduğu şeydir. Bir için ise eşit bir sayı yoktur. Çünkü bir bölünürse artık bir olmaz, kesirli sayı olur. Bu anlatılanlarla; tek gerçek birin Yaraticı, İlk ve bütün mahlûkatı yoktan var edenin, Allah olduğu ortaya çıkar. Bir sayı değildir, sayılmış da değildir. Yaratılmışların tamamı ise sayılmıştır.

Üçüncü kategori olan nitelik, cevher hariç nerdeyse dokuz makûlatın tamamını kuşatmaktadır. İbn Hazm’a göre nitelik, nefis sahibi olan ve olmayan bütün cisimlere sıhhat, hastalık, zenginlik, fakirlik, halsizlik ve renk halleri gibi peş peşe ârız olan her şeydir. Ona göre nitelikler cismânî ve nefsânî olmak üzere iki kısma ayrılır. Cismânî olan; renk, tat, dokunma ve benzeri gibi cisimleri kuşatan veya bir kısmına mahsus olanlardır. Nefsânî olan ise akıl, aptallık, ilim, cehalet, düşünme, hatırlama, vehmetme ve nefsin diğer halleri gibi nefsi kuşatan veya bir kısmına mahsus olanlardır. İbn Hazm, zikredilen bu iki kısmın her birinin de bilkuvve ve bilfiil olmak üzere iki kısma ayrıldığını ifade ederek, niteliğin cismânî ve nefsânî çeşitlerinin altında yer alan kısımlarının her birini ayrıntılı bir şekilde örneklerle açıklamaktadır.

Dördüncü kategori olan izâfet, dil anlamı olarak bir şeyin diğer bir şeye yapıştırılmasıdır. Felsefede ise izâfet; bir şeyin diğer bir şeye nispeti ve onunla mukâyesesidir. Az olan şey, kendisinden daha fazla olana nispetle ve miktarının onun miktarına mukayesesini ile az olur. Burada izâfetten maksat; var olması, diğerinin varlığına bağlı olan iki benzer şeyin birbirine olan nispetidir. Bu iki benzer şeyden birinin doğruluğu diğerinin doğruluğuna bağlıdır ve biri diğerini yok etmez.

İbn Hazm’a göre zikredilen kategoriler “cinslerin cinsi” olan dört kategoridir. Geriye kalan altı kategori ise söz konusu dört kategoriden oluşturulmuştur.

İbn Hazm’a göre beşinci kategori olan zaman, cismin durgun veya hareketli olarak geçirdiği müddettir. Eğer cisim olmazsa zaman, zaman olmazsa cisim de olmaz. Allah, cisim değildir. Cisimde taşınan da değildir. Allah için zaman da müddet de yoktur. Allah, bundan münezzehtir. Eğer O’nun müddeti olsaydı; onunla beraber bir şeyin bitişi olan başlangıç olurdu. İbn

Hazm zamanı, mümkün (şimdiki hal), geçmiş ve gelecek olmak üzere üçe ayırarak bunlarla ilgili tartışmalara değinmektedir. Ona göre zaman; cisimden, hareket veya sükûndaki nitelikten ve hareket veya sükûnun parçalarının sayısından oluşmuştur.

Mekân, “nerede?” sorusuna cevap olan şeydir. Biri için nerede? Sorusu sorulduğunda “camide, evinde...” denir. Cisim dışında bir şeyin mekân olması mümkün değildir. Mekânın oluşması, bir cismin diğer bir cisme yapıştırılması ile olur. İbn Hazm, sıvı ve katı cisimlerden hareketle mekânın çeşitleri hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Feleğin mekânının olup olmadığı, dünyanın altının olup olmadığı tartışmalarında dair bazı değerlendirmelerde de bulunmaktadır.

İbn Hazm’a göre yedinci kategori olan durum, niteliğin türlerinden biridir. Durum, mekânda konumlananın mekândaki hey’etini gösterir. Kişinin mekânda ayakta durması, oturması, çökmesi, uzanması gibi.

Sekizinci kategori, izâfetin cevhere sahip olan kısmı olan iyelik (mülkiyet). Mallar ve benzeri şeyler gibidir. İyelik, cevherle beraber olan cevher ve izâfetten oluşmuştur.

Dokuzuncu kategori olan etki (fail), doğal veya seçilmiş bir cismin başka bir cisme olan etkisidir. Ya onu, olduğu türden söküp kendi türüyle büründürüp kendi doğasına dönüştürür. Ya onun bazı niteliklerini başka niteliklere dönüştürür ya da hareket eden, ayakta duran, düşünen ve benzeri kişilerin yaptığı gibi sadece mücerret fiil yapar. Etki (fiil), iki kısma ayrılır. a) Çiftçi, marangoz ve terzinin fiili gibi bittikten sonra etkisi devam eden fiil. b) Yüzen, yürüyen, koşan ve benzeri kişilerin fiilleri gibi bittikten sonra etkisi devam etmeyen fiil.

Son kategori olan edilgi (münfail), fiili kabul etmeye hazır olan şeydir. Ateşle yanan ve dönüştürülen, bıçakla kesilen, iğneyle dikilen ve benzeri şeyler gibi. Bunların hepsinin gerçekleşmesi başkasının gücü/etkisiyle olmaktadır. Eğer tabiatlarına etkiyi kabul etmeleri olmasaydı; failin onlar üzerinde herhangi bir fiil yapmasının imkânı da olmazdı. Kendisine hiçbir şeyin etki edemediği gerçek müessir Allah, eksikliklerden münezzehtir.

İbn Hazm, “Kitâbü Esmâi'l-Müfrede” başlığı altında kategorileri ele aldıktan sonra “Gayr”, “misl”, “hilâf”, “zıt”, “çelişki”, “tekâbü”, “varlık ve yokluk” terimlerini ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır. Daha sonra “hare-

ket” konusu üzerinde durarak; hareketi, oluş, bozuluş, büyüme, küçülme, dönüşüm ve intikâl olmak üzere altı kısma ayırmaktadır.

“Mekansal intikâlî hareket” üzerinde de duran İbn Hazm, bu tür hareketi ihtiyârî ve doğal olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. İhtiyârî olanı da ikiye ayıran İbn Hazm, birincisini “Allah’ın rüzgar, yağmur ve benzeri gibi hava cisimlerini istediği yere doğru hareket ettirmesidir”; ikincisini ise “nefs-i nâtikanın kendisinde olan cisimleri; aşağı, yukarı, öne, arkaya, sağa, sola hareket ettirmesidir” şeklinde tanımlamaktadır.

Kitâbü'l-Ahbâr (Peri Hermeneias)

İbn Hazm, “kitabu’l-ahbâr”ın karşılığının Yunanca’da “Peri Hermeneias” olduğunu ifade ederek isim, kelime ve sözün (kavl) tanımı üzerinde durmaktadır. Ona göre isim, bir zamana delâlet etmeyen, ittifakla vaz’ edilmiş sestir. İsmın parçaları, ismin manasına delâlet etmez. İbn Hazm, isim ve müsemânın birbirinden farklı olduğuna dikkat çekerek, müsemânın mana, ismin ise onları ifade eden lafızlar olduğunu zikretmektedir. Ona göre filozofların “kelime” dediği şeye nahivciler “na’t”, kelimciler ise “sıfat” ismini vermişlerdir. “Söz” lafzı ile kendi kendine kâim bütün haberlerin kastedildiğini ifade eden İbn Hazm, sözü (kavl) “haber” olarak da isimlendirmektedir. İbn Hazm’a göre haber ya olumlu ya da olumsuz; olumlu veya olumsuz olan haber de ya yanlış ya da doğru olur. Haber, tam olduğunda önerme (kazıyye) ismini alır. Önerme ya doğru ya da yanlış; olumlu ve olumsuz önermelerden herbiri de ya şartlı ya da yüklemli olur.

İbn Hazm’a göre ilk kuruluşunda istisna barındıran bütün önermeler, şartlı önermedir. Şartlı önermeler bitişik ve ayrık olmak üzere iki kısma ayrılır. Bitişik önerme; bir şeyin (mukaddem) başka bir şeye (tâlî) irtibatını gerekli kılan önermedir. “Güneş batarsa gece olmuştur” (olumlu), “Güneş doğmadıysa gündüz olmamıştır” (olumsuz) gibi. Birinci önermede gündüzün olması güneşin doğmasına; ikinci önermede ise gecenin olması güneşin kaybolmasına bağlıdır. Ayrık önerme; şüpheli olmasa da şüphe bildiren lafızla gelen önermedir. “Âlem ya hâdistir ya da ezelîdir” gibi. Ayrık şartlı önermenin parçalarının fazla olabileceğini ifade eden İbn Hazm, pek çok yanlışın da bu noktada olabileceğini ve dikkatli olmak gerektiğini ifade etmektedir.

İbn Hazm’a göre yüklem bir tane olup konular çok olduğunda, önerme

birden fazla önermeden oluşmuş olur. “Melek, insan ve cin canlıdır” önermesi gibi. Söz konusu önerme üç önermeden oluşmaktadır. Konu bir tane, yüklem çok olduğunda ise önerme tek bir önermedir. “İnsanın nefsi-natıkası; canlı, düşünen, ölümlü ve iki ayaküstünde duran renklenebilen cesede canlılık verendir” önermesi gibi. Bunların hepsi parçalara ayrılırsa veya bu yüklemelerin her biri kendi başına müstakil olursa; o zaman önermeler farklı farklı olur.

İbn Hazm’a göre ayrıca önermeler; mühmele, mahsûsa, zevâtü’l-esvar/müsevvere/mahsûra şeklinde üç kısma ayrılır. Mahsûsa; tek bir kişi veya türlerinin tamamından değil de teker teker birçok kişiden olumlu veya olumsuz haber veren önermedir. “Zeyd gidici değildir”, “Amr canlıdır” gibi. Bu tür önermelerden umûmî/genel burhân oluşmaz. Zevâtü’l-esvâr; olumlu ve olumsuz; olumlu ve olumsuz da doğru veya yanlış; tümel veya tikel olabilir. Müsevver önermelerden doğru burhân oluşur. Yine bu önermeler ile hakikatlerin ortaya çıktığı zorunlu sonuç olan ilzâm gerçekleşir. “Bütün insanlar canlıdır”, “Hiçbir insan anıran değildir” veya “Bazı insanlar kâtiptir”, “Bir grup müslüman doktordur” gibi.

Mühmel; esvardan (bütün, bazı, hiçbir gibi) hiç birinin kendisinde olmadığı önermedir. Arapçada mühmel önermeler, bazen müsevvere önermelerin yerine geçer. “Canlı hassastır” veya “İnsan canlıdır” gibi. Eğer mühmel önerme ile belirli bir şahıs kastedilmiyorsa; “İnsan canlıdır” önermesi ile “Bütün insanlar canlıdır” önermesi arasında fark yoktur.

İbn Hazm, modal önermeleri zorunlu (vacip), mümkün ve imkânsız olmak üzere üçe ayırmaktadır. Ona göre vacip, var olan ve ortaya çıkan veya olması kesin olan şeyden ortaya çıkacak olan şeydir. “Güneşin her sabah doğması” gibi. Mümkün, bazen var olup bazen de var olmayabilen şeydir. “Yarın yağmurun yağması mümkündür” gibi. İmkânsız ise mevcudiyetinin mümkün olmadığı şeydir. “İnsanın suyun altında bir tam gün kalması imkânsızdır”, “İnsanın bir şey yemeden bir ay hayatta kalması imkânsızdır” gibi. İbn Hazm, mümkün, vacip ve imkânsızın her birinin çeşitlerini zikrederek örneklerle açıklarken bunların İslam hukukundaki karşılıklarına da dikkat çekmektedir. Ayrıca İbn Hazm, “Kitabu’l-Ahbâr” altında “olumlu-olumsuz önermeler ile bunların mertebe ve kısımları”, “önermelerin doğru ve yanlışla bölünmesi”, “olumsuzluk edatlarının konu-

mu konusu” “önergelerin doğru ve yanlış kısımlarına ayrılması hakkında geriye kalan söz” başlıkları üzerinde durmaktadır. “Olumlu-olumsuz önermeler ile bunların mertebe ve kısımları” başlığı altında gayr-ı muhassal önergelerin yanısıra, muhatabın görüşünü red etmek için gerekli şartlara da yer verilmektedir. İbn Hazm’ın yer verdiği şartlar aynı zamanda çelişkinin şartlarıdır. İbn Hazm, bu şartların herbirini örneklerle açıklarken, bunlarla ilgili tartışmalara değinmeyi de ihmal etmemektedir. Ayrıca İbn Hazm, bu başlık altında tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz önermeleri de örneklerle açıklamaktadır. “Önergelerin doğru ve yanlış bölünmesi” başlığı altında modal önermeler, yani zorunlu, mümkün ve imkansız önergelerin olumluluk ve olumsuzluk durumları ele alınmaktadır. Söz konusu önergelerin hangi durumda doğru, hangi durumda yanlış olacaklarını gerekçeleri ve örnekleri ile ortaya koyan İbn Hazm, ayrıca bu başlık altında zikredilen tümel ve tikel önergelerin hangi şartlarda doğru ve yanlış olabileceklerini ortaya koyarak önermeler arası ilişkilere dair bilgilere yer vermektedir. “Olumsuzluk edatlarının konumu” başlığı altında İbn Hazm, olumsuzluk edatının konu ve yüklem öncesine ve sonrasına göre önermeye yerleştirilmesinin farklı anlamlara sebep olabileceğine dikkat çekerek, önermeden hedeflenen anlama göre olumsuzluk edatının cümlenin ilgili yerine yerleştirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda İbn Hazm, “muhassal”, “gayr-ı muhassal”, “gayr-ı muhassal ve muteğayyir”, “müteğayyir” “meslûb”, “tenâkuz” ve “basîte” önermeleri tanımlayarak izah etmektedir. “Önergelerin doğru ve yanlış kısımlarına ayrılması hakkında geriye kalan söz” başlığı altında ise önergelerin bir ve birden fazla yüklemli oluşlarından hareketle doğru olup olmayacakları üzerinde durulmaktadır. İbn Hazm’a göre önergelerin bir kısmı, tek yüklemli veya çok yüklemli iken doğrudur. Başka bir kısmı; tek yüklemli iken doğru, çok yüklemli iken yanlıştır. Diğer bir kısmı; tek yüklemli iken yanlış, çok yüklemli iken doğrudur. En son kısmı ise tek yüklemli ve çok yüklemli iken yanlıştır. İbn Hazm, zikredilen önerme durumlarının her birisini örneklerle açıklamaktadır. Ayrıca mütelâime (uyumlu) önermeler üzerinde duran İbn Hazm’a göre mütelâime lafız ile lafızları farklı anlamları aynı önermeler kastedilmiştir. Bazı önergelerin lafzının zahiri ve manasının hakikati olumsuz, diğer bazısının da lafzının zahiri ve manasının

hakikati olumlu olsa da bu iki grup önermelerin manaları birebir aynıdır. Örneğin “Domuz etinin dışındaki diğer her şey, helal değildir” önermesi ile “Domuz etinin dışındaki diğer bazı şeyler haramdır” önermelerinin lafızları farklı anlamları aynıdır. İbn Hazm’a göre “olması mümkündür”, “olmaması mümkündür” ile “olması imkânsız değildir”, “olmaması imkânsız değildir” ve “olması zorunlu değildir”, “olmaması zorunlu değildir” önermelerinin hepsi mütelâima yani anlamları aynıdır.

Kitâbü'l-Burhân

İbn Hazm’ın eserinin Burhân bölümü Aristoteles’in, mantık külliyyatında yer alan burhânın sûretlerini ve şartlarını açıklayan I.Analitıklar (Analytica) ile II.Analitıklar (Efozoktika) kitaplarından oluşmaktadır. Ayrıca İbn Hazm, burhânla ilişkisinden dolayı mantık külliyyatından beşinci kitabı olan Topika’yı (Cedel) ve bu külliyyatın altıncı kitabı olan Sofistika’yı (Safsata) da bu bölüme eklemiştir. İbn Hazm, Aristoteles’in söz konusu kitaplarını olduğu gibi burhân bölümüne almamış, mümkün olduğu kadar özetlemiş ve bu kitaplarda yer alan bilgileri İslam düşüncesine uygun bir şekilde islami literatür ile beslemiştir.

İbn Hazm, burhân başlığı altında “önerme ve döndürme (aks)”, “şartlı önermeler”, “sıfatların katmanlaştığı burhân türleri”, “görünüşte mukaddimleri farklı olduğu halde olumlu ve olumsuzdaki maksatlarının aynı olduğu burhân türleri”, “mukaddimleri çok olup her bir mukaddimenin kendinden sonraki mukaddimeyi gerekli kıldığı burhân türleri”, “lafzen şartlı anlamca yüklemli olan burhân türleri”, “yanlış sonuçtan elde edilip olumsuzunun doğrulandığı burhân türleri”, “farklı mukaddimelerden elde edilen neticelerden oluşmuş burhân türleri”, “fikhî hükümlerdeki burhânın hükümleri”, “bilgilerin (maârifin) kısımları”, “bir topluluğa burhânı ikâme etmede karışık gelen şeyler”, “fasit oldukları halde bir topluluğun burhân saydıkları şeyler ve bunları burhân sayanın hatası” ile “safsatanın beyanı hakkında fazladan birkaç söz” gibi birçok başlık üzerinde durmaktadır.

İbn Hazm burhânı, yer verdiği bir kıyas örneği üzerinden açıklamaktadır. Ona göre kıyas iki öncülден oluşur, her bir öncül doğru veya yanlış olabilen haberdır. İki öncülün diğer bir ifade ile iki önermenin bir araya gelmesi ile kendilerindeki ortak terimden hareketle yeni bir önerme ortaya çıkar. İki

önermenin yan yana gelmesine “karine”, bunlardan hareketle ortaya çıkan yeni önermeye “sonuç (netice)” bu önermelerin hepsine ise “câmia” denir. Yunanca’da neticeyle beraber bu iki önermeye “silcismus” denir. Örneğin;

Bütün insanlar canlıdır.

Bütün canlılar cevherdir.

O halde bütün insanlar cevherdir.

Bu akıl yürütmede ilk iki önermeden her biri “öncül” olarak isimlendirilir. İkisini bir araya getirdiğimizde, beraber oldukları için bunlara “karîne/eş”, söz konusu ikinci önermeden ortaya çıkan “Bütün insanlar cevherdir” önermesine sonuç, üç önermeye birden “câmia” ya da “silcismus” denir.

İbn Hazm, basit ve mütegayyir, mühmel, mahsûre gibi önerme çeşitlerinden hareketle oluşan kıyaslarda doğru sonuç çıkıp çıkmayacağı üzerinde durmakta ve bu durumu bazı örneklerle açıklamaktadır. Ayrıca İbn Hazm, önermelerin hangi durumlarda ve nasıl döndürüleceği üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmaktadır.

Orta terimin kıyasta yer almasına göre kıyas şekillerinin oluştuğuna dikkat çeken İbn Hazm’a göre orta terim, bir önermede yüklem diğerinde konu; her iki önermede de yüklem veya her iki önermede de konu olabilir. Böylece üç kıyas şekli ortaya çıkar. İbn Hazm, bazı mantık kitaplarında rastladığımız kıyasın dördüncü şeklini kabul etmemektedir. Kıyasın kurulması, sonuç vermesi, kıyasın şartları, şekil ve modları dahil olmak üzere kıyasa dair pek çok bilgiye yer veren İbn Hazm, burhâna dair bilgi verirken sadece teknik bilgiye değil, İslâmî ilimlerden özellikle de fıkıhtan bir çok örneğe yer vermektedir. Örneğin onun birinci şeklin birinci ve ikinci modlarına verdiği fıkıh örnekleri şöyledir:

Birinci mod:

Bütün sarhoşluk veren şeyler içkidir.

Bütün içkiler haramdır.

O halde bütün sarhoşluk veren şeyler haramdır.

İkinci mod:

Bütün sarhoşluk veren şeyler içkidir.

Bütün içkiler helal değildir.

O halde bütün sarhoşluk veren şeyler helal değildir.

İbn Hazm, “şartlı önermeler” başlığı altında şartlı önermeyi tanımlayarak ondan oluşan şartlı kıyasa dair birçok örnek vermektedir. Ona göre şartlı önerme; bitişik ve ayrık olmak üzere ikiye ayrılır. Bu tür kıyaslar üzerinde ayrıltılı bir şekilde duran İbn Hazm, bitişik şartlı kıyasın “mukaddemin istisna edilmesi” ve “tâlînin istisna edilmesi” şeklinde ikiye ayrıldığını ifade etmektedir. İbn Hazm’ın bitişik şartlı kıyasa verdiği örneklerden biri şöyledir:

*Kişi; akıl, baliğ ve evli iken zina ederse celde uygulanır ve recmedilir.
O evlidir.
O zaman celde uygulanır ve recm edilir.*

Bitişik şartlı olan birinci önerme, iki hükümden oluşan şartlı bir önermedir. İlk hüküm; zina edenin sıfatı; ikincisi, zina etmiş ise ona uygulanacak cezanın sıfatıdır. Bu ceza da celde uygulama ve recm etmektir. Birinci hükme “mukaddem” ismi verilir. Bu da “kişi; akıl baliğ ve evli iken zina ederse” ifadesidir. İkinci hükme “tâlî” ismi verilir. Bu da “ona celde uygulanır ve recm edilir” ifadesidir. Ayrık şartlı önermelerde mukaddem ve tâlînden birinin diğerini dışladığına dikkat çeken İbn Hazm, buna “âlem ya hâdistir ya da ezeldir”, “bu şey ya haramdır ya da haram değildir”, “bu şey ya vaciptir ya da vacip değildir” gibi örnekler vermektedir.

İbn Hazm, ayrık şartlı önermenin ikiden daha fazla kısmının olabileceğine dikkat çekerek, buna dair “eğer âlem hâdis ise ya kendi kendini ihdas etmiştir ya başkası onu ihdas etmiştir ya da muhdisi olmadan var olmuştur”, “bu şey, ya farzdır ya eşit mubahtır ya müstehab mubahtır ya mekruh mubahtır ya da haramdır” örneklerine yer vermektedir.

İbn Hazm, ayrık şartlı önermede mukaddem veya tâlîden birinin istisna edilmesi durumunda diğerinin sonuç olacağını ifade ederek buna aşağıdaki örnekleri vermektedir:

*Âlem ya ezeldir ya da hâdistir.
Âlem hâdistir.
O halde âlem ezeli değildir.
Âlem; ya ezeldir ya da hâdistir.
Âlem ezeli değildir.
O halde âlem hâdistir.*

Ayrık şartlı önermede kısımlardan biri doğrulandığında zarûrî olarak diğer kısımlar yanlışlanmış olur.

“Sıfatların katmanlaştığı burhân türleri” başlığı altında İbn Hazm, burhânın mukaddimelerinin, sayı cihetiyle; çokluk, azlık ve eşitlik; nitelik cihetiyle; şiddetlilik, zayıflık ve benzerliği kabul ettiğini ifade etmektedir. Bunlardan bir kısmı, kurallara uygun bir şekilde düzenlenip birinci şekilde ircâ edilerek doğru sonuç verir. Örneğin,

Nergis, adamotundan daha sarıdır.

Adamotu, ağaç kavunundan daha sarıdır.

O halde nergis, ağaç kavunundan daha sarıdır gibi.

Burada orta terim “adamotu” terimidir, “daha sarıdır” terimi, kastedilen maksat ve mukaddimenin iki terimini bağlayan şeydir. Öncüllerdeki “bütün” ve “bazı” lafızlarının sonuçta yer alması gibi bu terim de sonuçta yer alır. “Nergis” ve “ağaç kavunu” terimleri, her iki öncülün kendisine mahsûs olan lafızlarıdır.

İbn Hazm, bu başlık altında oluşabilecek yanlışlık türlerine yer vererek hangi durumlara yanlış sonuca varılabileceğine birçok örnek vermektedir. Onun Fıkıh ilminden verdiği bir örnek şöyledir:

Ali (r.a.), Abbas (r.a.)’dan daha faziletlidir.

Abbas (r.a.), Ebubekir (r.a.)’dan daha az faziletlidir.

Ali (r.a.), Ebubekir (r.a.)’dan daha faziletlidir.

Bu kıyasta her iki öncül doğru olsa da böyle bir kıyası ikame etmek doğru değildir. Çünkü Ebubekir (r.a.) yerine Resulullah (sav) konuştuğu zaman iki öncül doğru da olsa sonuç yanlış olur. Şöyle ki;

Ali (r.a.), Abbas (r.a.)’dan daha faziletlidir.

Abbas (r.a.), Resulullah (s.a.)’den daha az faziletlidir.

O halde Ali (r.a.), Resulullah (s.a.)’den daha faziletlidir.

İbn Hazm’a göre bu kıyastan elde edilen sonuç yalan/yanlış ve küfürdür.

Önermelerin hükümleri üzerinde duran İbn Hazm’a göre bazı önermeler zikredilince, telaffuz edilmese de başka önermeleri içinde barındırır. Bu önermeler, mütelâime önermeler ile önermelerin döndürmesinden alınır. Şöyle ki: “Ezelî olanın mürekkebe olması mümkün değildir” önermesi

gerekli ve zarûrî olarak mürekkebin ezeli olmasının mümkün olmadığını, mürekkebin hâdis olduğunu da ihtiva eder. Ayrıca “Bütün sarhoşluk veren şeyler haramdır” önermesi, sarhoşluk verme vasfını kendinde taşıdığı için “hurma nebizi”nin ve “seykeran otu”nun haram olduğunu içinde barındırır. Yine “Zeyd yürüyor” dendiğinde, hareketli, sağlam ayaklı, canlı vb pek çok şeyi ihtiva eder. Aynı şekilde tümel önermeler tikel ve tekil önermeleri ihtiva eder. Örneğin “İnsan canlıdır” dendiğinde bütün kadın ve erkeklerin canlı olduğu anlaşılır. Çünkü onların hepsi insanın cüzleridir. Her bir önerme kendi zıttının iptalini de ihtiva eder. Örneğin “Şüphesiz ki İbrahim çok yumuşak huylu ve pek sabırlı idi.”⁶ âyeti, İbrahim’in (a.s.) sefih olmadığını, hilmin zıttı olan sefihin olumsuzlanmasını kendi içinde ihtiva eder.

İbn Hazm, önermelerin hükümleri başlığı altında önermelerde hazf edilen anlam ve kelimelere de dikkat çekmektedir. Örneğin, “Eğer hasta olur veya bir yolculuk üzerinde bulunursanız yahut sizden biriniz ayakyolundan gelirse yahut kadınlara dokunup da (bu durumlarda) su bulamamışsanız o zaman temiz bir toprakla teyemmüm edin.”⁷ Bu âyet-i kerîmeyi işiten kişi Arapça’yı azıcık biliyor ve İslam dininden birazcık haberdarsa, hiç gizli olmadığından dolayı burada hazf edilen bir lafzın zaruri olarak var olduğundan şüphe etmeyecektir. Bu da “abdestiniz bozulursa” lafzıdır. Bu lafzın âyetteki yeri “bir yolculuk üzerinde bulunursanız” ile “yahut sizden biriniz ayakyolundan gelirse” arasındadır. Yine eğer “Yemin ettiğiniz takdirde yeminlerinizin keffâreti işte budur.”⁸ âyet-i kerîmesinde başka bir mukaddimeye ihtiyaç duyarsak; müslüman olan ve Arapça bilen hiç kimsede mananın, “yemininizi bozduğunuzda” şeklinde olduğuna dair şüphe olmaz. Yine “falanca kişi tövbe etti” dendiğinde onun günah işlediği, “falanca kişi mürted oldu” dendiğinde de onun önceden müslüman olduğu anlaşılır.

“Fıkhî (şer’î) hükümlerdeki lafızlar” üzerinde duran İbn Hazm’a göre sabit olduktan sonra kabul edilmesinin lazım olduğu ve ihtilafa düşülen yerde kendilerine müracaat edilen şer’î hükümlerdeki lafızlar; ya küllî umûmî sûrlu lafızlardır veya dildeki kuvveti sûrlu önerme kuvvetinde olan mühmel önerme ve emirden anlaşılan şeyin aynısının kendisinden anlaşıldığı ihbârî

6 et-Tevbe, 9/114.

7 en-Nisâ, 4/43.

8 el-Mâide, 5/89.

önermelerden sûrlu konumunda olan lafızlardır. İbn Hazm, konuya şu örnekleri vermektedir: “Bütün sarhoşluk veren şeyler haramdır.” Bu önerme küllî ve sûrludur (Burada sûr, “bütün/küll” lafzıdır). “Allah alışverişi helal kıldı” Bu önerme sûrlu küllî kuvvetinde olan mühmel önermedir. “Şarap, kumar, dikili taşlar (putlar), fal ve şans okları birer şeytan işi pisliktir; bunlardan uzak durun”¹⁰ “Allah size, mutlaka emanetleri ehil olanlara vermenizi emreder.”¹¹ Bu son iki âyetten oluşan önermeler ise tümel umûmî emirdir. İbn Hazm, bu başlık altında lafzen tümel anlamca tümel, lafzen tikel anlamca tümel, lafzen tikel anlamca tümel ve lafzen tümel anlamca tikel önermeler üzerinde durarak bunlara âyetlerden örnekler vermektedir.

“İlimlerin kısımları” başlığı altında ilimlerin ikiye ayrıldığına dikkat çeken İbn Hazm, her bilenin kendi bildiğine dair bilgisinin ilk bilgiler ve ikincil (tâlî) bilgilerden oluştuğunu ifade etmektedir. Birincisi insanın; fıtratı, düşünme ile donatılmış yaratılışının gereği yani temyiz özelliği ile tasarruf ve görülenler arasına fark koymak ile bildiği şeylerdir. İnsan, bilginin bu kısmını, akletme ile bilir. “Bütün parçadan büyüktür”, “Bir cismin aynı zamanda iki farklı mekanda bulunması imkansızdır”, “Olumsuzu doğru olan şeyin olumlusu yanlıştır” gibi. Ayrıca İbn Hazm insanın, ateşin sıcak, karın soğuk, sabir içeceğinin acı, hurmanın tatlı, yeni yağın beyaz, ziftin siyah, ipeğin ince olduğunu bilmesini ilk bilgilere dahil etmektedir. Bu tür bilgiler, nefis-i nâtika tarafından zorunlu olarak bilinir. Yine İbn Hazm’a göre görmemek bile filin mevcut olması, Mısır ve Mekke’nin varlığı, Musa (a.s.), İsa (a.s.), Muhammed (s.a.), Aristoteles ve Galen’in mevcut olduğunun, Sıffin ve Cemel vakalarının vuku bulduğunun bilinmesi bu kabilden bilgilerdir.

İkincisi ise akıl ve hisse döndüğü tahdât edilen sıfatlar ve şartlara göre sonuç veren öncüller vesileyle bilinen bilgilerdir. Tevhîd, rubûbiyyet, ezêlik, yaratma, nübüvvet, nübüvvetin getirdiği şer’î kanunlar, hükümler ve ibadetlerin doğruluğuna dair bilgiler bu kısmın altına girer. Çünkü tevhîd, nübüvvet, nübüvvet ittibânın gerekliliği, peygamberden emirler ve yasaklamalar doğru olunca onların doğru olduğuna itikat etmek ve onlara ittibâ etmek gerekir. Yine tabiat hakkındaki bilgimiz, tıp kanunları, kuvvetler ve

9 el-Bakara, 2/275.

10 el-Mâide, 5/90.

11 en-Nisâ, 4/58.

mizacın vecihleri, sayı ve geometrinin mertebelerinin büyük çoğunluğunun doğruluğu bu kısma girer.

Bir hakikatin bilgisine istidlâl ile değil araştırma (bahs) ile ulaşılabileceğini ifade eden İbn Hazm'a göre araştırma, ya tek bir kişinin düşünmesi ile ya da iki kişinin müzâkeresi ile olur. Müzâkere de ya bir hocadan öğrenciye veya iki farklı araştırmacı münâzaracıyla olur. Bu sonuncu kısım olan münâzara, hakikatlerin beyanına ulaştığımız en son yöntemdir. Ona göre “mı? mıdır?” , “nedir?” , “nasıl?” , “niçin?” olmak üzere dört soru türü ile bir şey hakkında bilgi elde edilebilir. Bir şey bilmek için soru sorulduğunda buradaki sıralama takip edilmelidir. Çünkü ilk sorunun cevabı, ikinci, ikinci sorunun cevabı üçüncü üçüncü sorunun cevabı da dördüncü soruyu sormayı gerekli kılar. İbn Hazm, sözkonusu soru edatları ile ilgili sorular sorup cevaplandırarak konuyu açıklamaktadır.

İbn Hazm, insanlar arasında bilinen ilimleri, Kur'an ilmi, Hadis ilmi, Mezhepler ilmi, Fetva ilmi, Mantık ilmi, Nahiv ilmi, Dil ilmi, Şiir ilmi, Haber ilmi, Tıp ilmi, Matematik ve Geometri ilmi ve Astronomi ilmi şeklinde sıralamaktadır. Ona göre bu ilimlerden İbâre ilmi ve Belâgat ilmi ortaya çıkmaktadır.

Safsata üzerinde duran İbn Hazm, geçersiz öncüllerden elde edilen sonuca “safsata” dendiğini ifade etmektedir. Bâtılı destekleyen kargaşacının en büyük silahının, kafa karıştırmak olduğunu ifade eden İbn Hazm, kafa karışıklığının a) olumlu olmayan şeyi olumlama b) bir veya daha fazla kısmı düşürme c) fasit bir kısmı ekleme d) tamamı fasit olan kısımlar getirme ve e) doğruluğunda ittifak olan, hükümleri ve sıfatları farklı bazı manalar yanında bazı şeylerde aynı olan manalar da veren müşterek lafızla yapıldığını zikredip, bunların herbirini örneklerle açıklamaktadır.

“Hakikatlerin bilgisine götüren münâzaranın niteliği ile cedelin mertebeleri” üzerinde duran İbn Hazm'a göre, cedelin yalnızca hakikati talep eden ve beyanı isteyen iki kişi arasında cereyan etmesi, cedelin şartlarındandır. Bu ikisinden biri, kesin delil ile kendi görüşünden emin olmalıdır. Bu eminlik, kendisini vehimle aldatması ve kendisini ikna eden başka bir sebepten dolayı olmamalıdır. Diğeri ise hakikat üzere olduğunu vehmedip elde etmediği şeyi isteyen kişidir. Bu kişi; karanlıkta saklanıp kendini kandıran, aklını mugâla-

taya gömen gibidir. Oysa Allah “Onlarla en güzel şekilde tartış.”¹², “Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır.”¹³, “Eğer sahiden doğru söylüyorsanız delilinizi getirin de”¹⁴ şeklinde buyurmaktadır. Münâzarada kazanmanın, sadece hakîkî burhânın ortaya çıkmasıyla mümkün olduğunu ifade eden İbn Hazm, münâzaraya dair ayrıntılı bilgiler vermektedir. Ona göre hakikatlere vâkif olma, sadece fazla araştırmayla olur. Fazla araştırma da tüm görüşleri ve fikirleri mütalaa etmek, eşyanın doğası hakkında düşünme, bütün delil sahiplerinin delillerini dinleme, onlar hakkında düşünme ve inceleme ayrıca dinlere, görüşlere, inançlara, mezheplere, tercihlere ve insanların ihtilaflarına vâkif olma ve kitaplarını okuma ile olur.

Kitâbü'l-Belâga (Retorik)

İbn Hazm'a göre Aristoteles ve bazı insanlar belâgat hakkında çok şey söylemişlerdir. Kudâme b. Ca'fer el-Kâtib de çok güzel bir kitap telif etmiştir. İbn Hazm, kendi eserini kaleme aldığı anda dostu Ahmed b. Abdilmelik b. Şüheyd'in de bir kitap telif ettiği haberini aldığını ve İbn Şüheyd'in belâgat ilminde otorite ve son derece dirâyetli biri olduğunu ifade etmektedir.

İbn Hazm'a göre belâgat, dili kullananların her dilde bulunan manaların lafızlardaki konumlarına göre dillerde değişiklik arzeder. Bazen garip kelimeler belâgattan sayılır. Ama bu garip kelimelerin çok kullanılması belâgatta güzel karşılanmaz. Ona göre belâgat; avâmın bir şeyi, havâsın anladığı gibi anlamasıdır. Belâgat, avâmın daha önce bilmediği, havâsın da daha önce nazmı ve manasını duymadığı dikkat çekici ve amacı iyi bilinen lafızlarla yapılır. Belâgat bir kaç kısma ayrılır. İlk kısım, Amr b. Bahr el-Câhız'ın belâgati gibi bütün insanların bildiği lafızlarla ortaya konan belâgattir. İkinci kısım ise Hasan Basrî ve Sehl b. Hârûn gibi genel nezdinde bilinmeyen lafızlarla ortaya konan belâgattir. Sonra bu iki kısım arasından üçüncü bir kısım daha çıkar ki bu kısım, ilk iki kısımdan da ayrılır. Kelile ve Dimne tercümesinin sahibi, İbnü'l-Mukaffa'nın ortaya koyduğu belâgat gibidir.

Belâgat açısından Kur'an'ın benzerinin olmadığını ve Allah'ın insanları onun benzerini getirme gücünden men ettiğini ifade eden İbn Hazm, İbn

12 en-Nahl, 16/125.

13 en-Nahl, 16/125.

14 el-Bakara, 2/11.

Derrâc'ın hitâbet ve yazı arasında belâgatın yeni bir türünü ortaya koyduğunu ifade etmektedir. Ona göre Ebu Ali Muhammed b. Hasan el-Bağdâdî el-Hatemî ile Bedîuzzaman el-Hemedânî hariç müteahhir âlimler belâgatla ilgilenmemiştir. İbn Hazm'a göre belâgat ilmini öğrenmek isteyen kişi, yukarıda zikredilen Kur'ân, Hadîs gibi ilimleri öğrenmelidir.

Kitâbü's-Şi'r (Poetika)

Şiirin ifadeleri süslemek olduğunu ifade eden İbn Hazm'a göre mütekaddimîn şiirin yalan olduğunu ileri sürmüştür. Bundan dolayı Allah, Resulünü insanları şiirden menetmiştir. Allah Teâlâ: "Biz ona (Peygamber'e) şiir öğretmedik. Zaten ona yaraşmazdı da"¹⁵ şeklinde buyurmuştur. Ayrıca Allah Teâlâ, şairlerin "yapmadıklarını söylediklerini"¹⁶ haber vermiştir. İbn Hazm, şiire olumsuz baksa da hikmete, vaaza ve Resûlullah'ı övmeye varan şiirleri sakıncalı bulmamaktadır. Ona göre şiir; sanat, tabiat ve maharet olmak üzere üçe ayrılır. Sanat; istiâre, işaret, anlamları yükseltme ve onları kuşatan telifdir. Mütekaddim âlimlerinden Zühêr b. Ebi Sülmâ, müteahhir âlimlerden ise Habîb b. Evs şiirin bu türünün öncüleridir. Tabiat; zorlamaların olmadığı şiirdir. Mütekaddim âlimlerden Cerîr, müteahhir âlimlerden ise Ebü Nüvâs el-Hasan bu türün öncüleridir. Mahâret; benzetmelerin iyi yapıldığı, isabetli ve güzel anlamların ortaya konduğu şiir türüdür. Bu türün öncüleri mütekaddimlerden İmruülkays, müteahhirlerden ise Ali el-Abbâs er-Rûmî'dir.

İnsanların şiirlerinin söz konusu kısımlardan oluştuğunu ifade eden İbn Hazm, şiirde yetkinlik kazanmak isteyenlerin Kudame b. Cafer'in şiir tenkidi hakkındaki kitabı ile Ebî Ali el-Hâtemî'nin kitaplarına bakması gerektiğini ifade etmektedir. Ancak ona göre şiir hakkında her türlü bilgi edinilse bile şiir yazmak kesbî değildir, yaratılışla alakalıdır.

Prof. Dr. İbrahim Çapak

15 Yâsîn, 36/69.

16 eş-Şu'arâ, 26/226.

ET-TAKRÎB Lİ-HADDİ'L-MANTIK
VE'L-MEDHAL İLEYHİ Bİ'L-ELFÂZİ'L-ÂMMİYYETİ
VE'L-EMSİLETİ'L-FIKHİYYE

İBN HAZM

EBÛ MUHAMMED ALÎ B. AHMED B. SAÎD B. HAZM
EL-ENDELÛSÎ EL-KURTUBÎ

Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun.

التقريب لحدّ المنطق
والمدخل إليه بالألفاظ العامية والأمثلة الفقهية

ابن حزم

أبو محمد علي بن أحمد بن سعيد بن حزم الأندلسي القرطبي

رحمة الله عليه

MUKADDİME

Rahmân ve Rahîm Allah'ın adıyla

[1] Allah'ım, peygamberlerin önderi Muhammed'e ve onun âli ile as-hâbına salât u selâm eyle. Eşsiz âlim İmam Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm b. Gâlib b. Sâlih b. Halef b. Ma'dân b. Yezîd el-Fârisî dedi ki:

[2] Âlemlerin rabbi, yer-gök ve bu ikisi arasındakilerin yaratıcısı, arşın sahibi, çok yüce, dilediğini yapan Allah'a hamd olsun; Allah'ın kendisine itaat edeni ebedî nimetler bulunan cennete yerleştirip asi olanı sonsuz azap yurdu cehenneme koyacağı din ile gönderdiği Allah'ın kulu, son resulü ve elçisi Muhammed'e salât olsun. Bu din ki bununla insanların ve cinlerin sağ olanları mükellef kılınmıştır. Başarımız yalnızca Allah'tandır. Güç ve kuvvet sadece ondandır.

[3] Bundan sonra; Evvel, Bir, Tek ve Hakk olan ve kendisi dışındaki tüm mevcûdatın yaratıcısı Allah, nebîsi ve mukaddes halîline yolladığı vahiyde şöyle buyurmaktadır: “Allah her şeyin yaratıcısıdır. O, her şeye vekîldir.” [Zümer, 36/62] O, şu vasıftaki kullarını övme adına şöyle buyuruyor: “Göklerin ve yerin yaratılışı hakkında derin derin düşünürler.” [Âl-i İmrân, 3/191] Ve şöyle buyuruyor: “Çok merhametli (Allah) Kur'an'ı öğretti. İnsanı yarattı. Ona beyanı öğretti.” [Rahmân, 55/1-4] “Oku! Rabbin, en büyük kerem sahibidir. O Rab ki kalemlle (yazmayı) öğretti. İnsana bilmediği şeyleri öğretti.” [Alak, 96/3-5] Bu âyetler, Allah'ın yarattıklarından düşünenlere/nâtıklara nimet olarak verdiği beyan türlerinin hepsini kapsamaktadır. Allah bunu, diğer canlılar arasından yalnızca insana kendinden bir lütuf olarak vermiştir. O lütfunu istediğine verir. O büyük lütuf sahibidir.

[4] Görüyoruz ki Allah, insan türünden ilk yarattığına varlığını/şeylerin isimlerini öğretmesini ona olan en büyük nimetleri içinde saymıştır. Allah Teâlâ şöyle buyurdu: “O, Âdem'e bütün isimleri öğretti.” [Bakara, 2/31] İşte burası, meleklerin, cinlerin ve insanların diğer canlılardan ayrıldığı noktadır.

المقدمة

[١] بسم الله الرحمن الرحيم اللهم صل على سيد المرسلين وعلى آل محمد وصحبه وسلم. قال الإمام الأوحى الأعلم، أبو محمد علي بن أحمد بن سعيد بن حزم بن غالب بن صالح بن خلف بن معدان بن يزيد الفارسي:

[٢] الحمد لله رب العالمين، بديع السماوات والأرض وما بينهما، ذي العرش المجيد، الفعال لما يريد، وصلى الله على محمد عبده وخاتم أنبيائه ورسوله إلى عباده من الأنفس الحيّة القابلة للموت، من الإنس والجنّ، بالدين الذي اجتبرهم به، ليسكن الجنة التي هي دار النعيم السرمدي من أطاعه، ويدخل النار التي هي محلّ العذاب الأبدي من عصاه. وما توفيقنا إلا بالله تعالى، ولا حول ولا قوة إلا بالله، عزّ وجلّ.

[٣] أما بعد: فإن الأوّل الواحد الحقّ الخالق لجميع الموجودات دونه؛ يقول في وحيه الذي آتاه نبيه وخليله المقدّس: ﴿اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ﴾ [الزمر: ٦٢] وقال تعالى: ﴿وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ [آل عمران: ١٩] مثنيًا عليهم؛ وقال تعالى: ﴿الرَّحْمَنُ ﴿٥﴾ عَلَّمَ الْقُرْآنَ ﴿٦﴾ خَلَقَ الْإِنْسَانَ ﴿٧﴾ عَلَّمَهُ الْبَيَانَ ﴿٨﴾ [الرحمن: ١-٤] وقال تعالى: ﴿اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ ﴿٥﴾ الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ ﴿٦﴾ عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ﴾ [العلق: ٣-٥] فهذه الآيات جامعة لجميع وجوه البيان الذي امتنّ به عزّ وجلّ على الناطقين من خلقه وفضلهم به على سائر الحيوان، فضلًا منه تعالى يؤتية من يشاء والله ذو الفضل العظيم.

[٤] ووجدناه، عزّ وجلّ، قد عدد في عظيم نعمه على ابتداء اختراعه من النوع الإنسي تعليمه أسماء الأشياء؛ فقال تعالى: ﴿وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا﴾ [البقرة: ٣١] وهذا هو الذي بانّت به الملائكة والإنس والجنّ من سائر النفوس الحيّة.

Bu nimet, tarzlarının (*vucûh*) muhtelif olmasına ve mânalarının farklılaşmasına rağmen -ki varlıkların farklılaşması sebebiyle onlara verilen isimlerin de farklılık göstermesi gerekir- varlıkların tümünü beyan etme (yetisi) ve mevcûdatın isimlendirilmesine dair bilgidir. Kim kendisinde ve diğer insanlarda bulunan bu nimetin kıymetinden gafil olursa ve bu bilginin kendi nezdindeki değerini bilmezse, sureti hariç hayvanlardan bir farkı kalmaz. Öğrettiği ve bahsettiği şeyler için Allah'a hamd olsun. O'ndan başka ilah yoktur. Her kim isimlendirilen varlıkların, isimlerinin farklılaşmasını gerektiren sıfatlarını bilmeyip bu varlıkları tanımları ile tanımlayamazsa bu değerli nimetin kıymetinden gafil olmuş olur. O'nun bilgisinden yüz çevirmiş bir gafil olarak hayatına devam eder. Küçük değil bilakis çok büyük bir şeyden, nimetten mahrum kalmış olur.

[5] Cahilin biri derse ki: Selef-i sâlihînden bir kimse, bu ilim hakkında konuştu mu? Ona denir ki: Bu ilim tüm akıl sahiplerinde sabit olarak vardır. Zeki bir zihin, Allah'ın ona verdiği anlayışın genişliği vesilesiyle bu ilmin faydalarına ulaşır. Cahil kişi ise uyarılıncaya kadar kör gibi bâtıl da yoluna devam eder. Diğer ilimler de böyledir. Selef-i sâlihînden -Allah onlardan razı olsun- hiç kimse nahiv ilminin konuları hakkında da konuşmadı. İnsanların, hareketlerin değişmesi -ki Arap dilinde hareketlerin değişmesi ile anlam farklılaşmaktadır- hususunda bilgisizliği yaygınlaşınca, âlimler nahiv kitapları yazmaya başladılar. Böylece büyük bir sorunu bertaraf ettiler. Bu çaba, Allah'ın (c.c.) ve O'nun resulünün (s.a.) kelâmını anlamaya yardımcı oldu. Bu ilmi bilmeyen, Rabb'i hakkında anlayışı nâkıs biri haline geldi. Âlimlerin bu faaliyeti, kendilerine bol sevap kazandıran bir iyilik oldu. Bu durum âlimlerin dil ve fıkıh kitaplarını yazmalarında da aynen geçerlidir. Selef-i sâlihî ise, Allah'ın onlara verdiği lütuf ve nübüvveti müşahede etmeleri sayesinde bunların hepsinden müstağni idiler. Onlardan sonra gelenler ise bunların hepsine muhtaçtır. Bu açıkça görülüyor. Bu ilimleri almamış, bu kitapları okumamış kişinin noksanlığı ve böyle bir kişinin hayvanlara daha yakın olduğu biliniyor. Bunun gibi kim bu ilimden cahil kalırsa, Allah'ın ve resulünün (s.a.) kelâmının yapısı ona gizli kalır. Ona öyle bir fitne bulaşır ki bu fitne ile hakkı birbirinden ayırt edemez. Dinini ancak taklit yoluyla öğrenir; kişi dalâletten sâlim olsa dahi taklit yerilen bir şeydir. Dalâletten Allah'a sığınırız. Bu ve bundan sonra söyleyeceklerimizden dolayı -Allah'ın izniyle- bu ilmi telif etmeye ivedilikle başlamak, şerhi ve açıklaması hususunda gayret göstermek gerekti. Allah'tan yardım isteyerek diyoruz ki:

وهو البيان عن جميع الموجودات، على اختلاف وجوهها، وتباين معانيها، التي من أجل اختلافها وجب أن تختلف أسماؤها، ومعرفة وقوع المسميات تحت الأسماء، فمن جهل مقدار هذه النعمة عند نفسه، وسائر نوعه، ولم يعرف موقعها لديه، لم يكد يفضل البهائم إلا بالصورة: فله الحمد على ما علم وآتى، لا إله إلا هو. ومن لم يعلم صفات الأشياء المسميات، الموجبة لافتراق أسمائها ويحد كل ذلك بحدوده، فقد جهل مقدار هذه النعمة النفيسة، ومرّ عليها غافلاً عن معرفتها، معرضاً عنها، ولم يخب خيبةً يسيرة بل جليلة جداً.

[5] فإن قال جاهل: فهل تكلم أحد من السلف الصالح في هذا، قيل له: إن

هذا العلم مستقرّ في نفس كلّ ذي لبّ، فالذهن الذكي واصل بما مكّنه الله تعالى

فيه من سعة الفهم، إلى فوائد هذا العلم. والجاهل متسكّع كالأعمى حتى يتّبه

عليه، وهكذا سائر العلوم. فما تكلم أحد من السلف الصالح، رضي الله عنهم،

في مسائل النحو، لكن لما فشا جهل الناس، باختلاف الحركات التي باختلافها

اختلفت المعاني في اللغة العربية، وضع العلماء كتب النحو، فرفعوا إشكالاً

عظيمًا، وكان ذلك معيّنًا على الفهم لكلام الله، عزّ وجلّ، وكلام نبيّه، صلى الله

عليه وسلم. وكان من جهل ذلك ناقص الفهم عن ربّه تعالى. فكان هذا من فعل

العلماء حسناً وموجباً لهم أجرًا. وكذلك القول في تواليف العلماء ككتب اللغة،

وكذلك القول أيضًا في تواليف كتب الفقه. فإن السلف الصالح غنوا عن ذلك

كلّه بما أبانهم الله به من الفضل ومشاهد النبوة، وكان من بعدهم فقراء إلى ذلك

كلّه. يرى ذلك حسًا ويعلم نقص من لم يطّلع هذه العلوم ولم يقرأ هذه الكتب

وأنه قريب النسبة من البهائم. وكذلك هذا العلم فإن من جهله خفي عليه بناء

كلام الله، عزّ وجلّ مع كلام نبيّه، صلى الله عليه وسلم، وجاز عليه الشغب جوازًا

لا يفرق بينه وبين الحقّ، ولم يعلم دينه إلا تقليدًا، والتقليد مذموم، وبالحرى إن

سلم من الحيرة، نعوذ بالله منها. فلهذا ولما ذكره بعد هذا، إن شاء الله تعالى،

وجب البدار إلى تأليف هذا العلم، والتعب في شرحه وبسطه، بحول الله وقوته،

فنقول وبالله تعالى نستعين:

5

10

15

20

25

[6] Kendisinden başka mutlak olarak bir ilkin olmadığı İlk'in var ettiği, gerçek mânada haricinde hiçbir tekin olmadığı Tek'in kısımlara ayırdığı ve hakiki anlamda tek yaratıcı olan Yaratıcı'nın yarattığı tüm varlıklar beyanın kısımlarında dört mertebe üzeredir, beşincisi yoktur. Ne zaman bu kısımlardan biri eksilirse beyanda da o miktarda bozulma meydana gelir.

[7] İlk kısım: Tüm mevcûdatın (vücûd-ı hâricî ile) hakiki anlamda var olduğu kısımdır. Mevcûdat hakiki anlamda var olunca, beyan edilmesi mümkün hale geldi. Onu beyan etmek isteyen olmasa da o, yine de mevcuttur. Bu, beyan mertebelerinin ilkidir. Çünkü var olmayan şeyi, beyan etmek mümkün değildir.

[8] İkinci kısım: Mevcûdatın beyanını talep eden kimsede beyanın hâsıl olması, varlıkların şekil ve sıfatlarının ona intikal etmesi, bunların Allah'ın nâtik nefisleri kendisiyle üstün kıldığı akıl ile bu kimsede karar kılması ve bunları nasıllarsa öylece temyiz etmesidir. Çünkü bir şeyin kendisine açık olmadığı kişi, o şey hakkında bilgi sahibi olamaz ve o şeyden haber vermesi de mümkün değildir. Bu, beyan mertebelerinin ikincisidir.

[9] Üçüncü kısım: Hece harflerinden (*hurûfu mukatta'a*'dan) anlamlı kelimeler oluşturmaktır. Hakîm ve Kâdir Allah, harfler için göğüste, boğazda, akciğer damarları, damak, dil, dudaklar ve dişlerde mahreçler yerleştirmiştir. Dilin telaffuzu ile sesi, kulak boşluğuna ileten havayı, bir nizama bağlamıştır. Bu yolla konuşan kişi kendisine beyan edilen ve nefsinde karar kılan şeyleri muhatabına iletir. Tabiata/*mizaca* uygun olarak üzerinde uzlaşılan dilde anlaşılır bir sesle bunları muhataba aktarır. Böylece konuşanın açıkladığı şeyin beyanı muhatap için hâsıl, onda karar kılmış olan şey de muhatabın nefsinde karar kılmış olur. Bu yolla konuşanın nefsindeki, muhatabın nefsinde geçer. Allah'ın bize bahsettiği bu şerefli özellik, yüce kuvvet ve kendisine taat için kullanan kişiyi rızasıyla ebedî selâmete ve ebedî cennetine yaklaştıran bu üstün mizaç, hakkında mükâfat ve ceza söz konusu olmayan hayvanlardan (insanı) ayıran bir netice vermesi için Latîf ve Habîr olan Allah'tan bir lütuftur. Allah bu nimeti musahhar kılınan cümlelerin içinde bizim emrimize, hüküm altına alınlarla beraber bizim hükmümüze vermiştir. Çünkü haram kılıp istisna ettiği şeyler dışında göklerde ve yerde olan her şeyi bizim için yarattı. Bizden Allah'a hamd ve şükürler olsun. Söz dinleme ve itaat bizlere gerekli oldu. Yine kendi cömertliğiyle, bu nimeti bizim için tamamlaması Allah'ın lütfündandır.

[٦] إن جميع الأشياء التي أحدثها الأوّل، الذي لا أوّل على الإطلاق سواه، وقسمها الواحد الذي لا واحد على التصحيح حاشاه، واخترعها الخالق الذي لا خالق على الحقيقة إلا إياه، فإن مراتبها في وجوه البيان أربعة، لا خامس لها أصلاً ومتى نقص منها جزء واحد اختلّ من البيان بمقدار ذلك النقص.

[٧] فأوّل ذلك كون الأشياء الموجودات حقاً في أنفسها، فإنها إذا كانت حقاً فقد أمكنت استبانتها، وإن لم يكن لها مستبين، حيثذ موجود، فهذه أولى مراتب البيان؛ إذ ما لم يكن موجوداً فلا سبيل إلى استبانتها.

[٨] والوجه الثاني: بيانها عند من استبانها وانتقال أشكالها وصفاتها إلى نفسه، واستقرارها فيها بمادة العقل الذي فضّل به الناطق من النفوس، وتمييزه لها على ما هي عليه إذ من لم يبين له الشيء لم يصحّ له علمه ولا الإخبار عنه، فهذه المرتبة الثانية من مراتب البيان.

[٩] والوجه الثالث: إيقاع كلمات مؤلّفات من حروف مقطّعات، مكّن الحكيم القادر لها المخارج من الصدر والحلق وأنابيب الرئة والحنك واللسان والشفيتين والأسنان، وهيأ لها الهواء المندفع بقرع اللسان إلى صمخ الآذان، فتوصل بذلك نفس المتكلّم مثل ما قد استبانته واستقرّ فيها إلى نفس المخاطب، وتنقله إليها بصوت مفهوم بقبول الطبع منها للغّة اتّفقاً عليها، فتستبين من ذلك ما قد استبانته نفس المتكلّم، ويستقرّ في نفس المخاطب، مثل ما قد استقرّ في نفس المتكلّم، ويخرج إليها بذلك مثل ما عندها، لطفاً من اللطيف الخبير، لينتج لها ما وهبنا من هذه الخاصّة الشريفة، والقوّة الرفيعة، والطبيعة الفاضلة المقربة لمن استعملها في طاعته، إلى فوز الأبد برضاه والخلود في جنّته، نتيجة يبيّن بها من البهائم التي لا ثواب ولا عقاب عليها، والتي سخرها لنا في جملة ما سخر، ودلّلها لحكمنا مع ما دلّل، إذ خلق لنا ما في السماوات والأرض، إلا ما حمى عنا، واستثنى بالتحريم علينا، فللّه الحمد والشكر منا، والسمع والطاعة علينا، ومن فضله تميم ذلك لنا بمتّه وطوله،

Allah şöyle buyurdu: “(Allah’ın emirlerini) onlara iyice açıklasın diye her peygamberi yalnız kendi kavminin diliyle gönderdik.” [İbrâhim, 14/4] Bu, beyan mertebelerinin üçüncüsüdür.

[10] Dördüncü kısım: Uzlaşıyla (*ittifakla*) oluşturulan işaretlerdir. Bunun aslı, önceden anlattığımız ve nefiste karar kılmış beyanın ilkesi/*dayanağı*, nefiste karar kılan mezkûr beyanın; farklı, üzerine yazılan şeyden başka renkte, bahsi geçen sesle üzerinde uzlaşma sağlanan çizgilerle yazıya geçirilmesidir. Buna, yazı ismi veriliyor. Bunu, bu işin aleti olan el, yerine getiriyor. Yazıyı yazan kişi, bununla kendisine beyan edilmiş olan bilgileri, bu bilgilerde ortaklık etmesini istediği kişilere iletir. Bilgiler, sesin, kavuşmadan dağılıp kesileceği çok uzak bölgelerde ve ücra mesafelerde olsalar bile aktarılacak kişiye, bu işin aleti olan göz ile ulaşır. Bilgileri başkasına ulaştırmak istemeyen kişiden, o bilgileri, onunla aynı mekânda olan kişinin dışındakilere aktarıp öğretmenin imkânı yoktur. Beyanın bu kısmı 15 olmasaydı uzun zaman geçmesine rağmen öncekilerin hikmetleri bize ulaşmazdı ve böylece asırlar önce göçüp gidenlerin ilmini öğrenemezdik.

[11] Göz, el ve bazı azalar ile işaret etmek gibi yaygın olmayan ama açıklama özelliği olan şeyler de bu kısmın altında değerlendirilir. Bazen beyan, tatlar aracılığı ile öğrenilir. Tatmakla idrak edilen beyanın bazı 20 gözleri görmeyen kişi için mümkünken, bazı beyanlar da vardır ki yalnızca gözleri görenler onu idrak eder. Ancak tatmak ile yazı idrak edilemez. Şartlar gereğince, ancak zihnen hazır olanlar yazı ile anlatılan beyanı idrak eder.

[12] Bu kısım, beyan mertebelerinin dördüncüsüdür. Yazı yazma, harflerin 25 şekillerini birbirinden ayırt etme noktasındaki ittifaktan sonra yine üzerinde ittifak edilmiş sesler ile mümkündür. Bu öyle bir güçtür ki akıllar, bunun bilgisinin büyük çoğunluğundan aciz kaldılar. Evvel, Vâhid, Hâlik, Hakk Allah, bunu gerektirecek bir illet olmadan tek başına düzenleyip yaratmıştır. Sadece O, istediğini yapar. Verdiği hükmü erteleyecek kimse 30 yoktur. Yaptığından sual olunmaz, onlar (akıl sahibi insanlar) sorguya çekilir. Bize bahşedilen lütufların zirvesi; bu anlatılanları anlama, bu beyanı doğru şekilde kısımlarına göre kullanma ve Hâlik, Vâhid, Hakk Allah’ın gücünü, kudretini, ilmini ikrar edip O’nun, yarattıklarından tüm sıfatlar-da farklı/*mübayin* olduğunu bilmektir.

قال الله تعالى: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ﴾ [إبراهيم: ٤]
فهذه المرتبة الثالثة من مراتب البيان.

[١٠] والوجه الرابع: إشارات تقع باتِّفاق، عمدتها تخطيط ما استقرَّ في النفس من البيان المذكور، بخطوط متباينة، ذات لون يخالف لون ما تخطَّ فيه، متَّفِق عليها بالصوت المتقدِّم ذكره، فيسمى ذلك كتابًا تمثله اليد التي هي آلة لذلك. فتبلغ به نفس المخطَّط ما قد استبانته إلى النفس التي تريد أن تشاركها في استبانته ما قد استبانته، فتوصلها إليها العين، التي هي آلة لذلك. وهي في الأقطار المتباعدة، وعلى المسافات المتناهية التي يتفرَّق الهواء المسمَّى صوتًا قبل بلوغها، ولا يمكن توصيله إلى من فيها فتعلمها بذلك دون من يجاورها في المحلِّ ممن لا تريد إعلامه. ولولا هذا الوجه، ما بلغت إلينا حكم الأموات على آباد الدهور، ولا علمنا علم الذاهيين على سوائف الأعصار، ولا انتهت إلينا أخبار الأمم الماضية والقرون الخالية.

[١١] وتندرج في هذا القسم أشياء وليست بالفاشية، فمنها: إشارات باليد فقط، ومنها إشارات بالعين أو ببعض الأعضاء. وقد يمكن أن يؤدِّي البيان بمذاقات، فمن ذلك ما يدرك الأعمى بها البيان، ومنها ما لا يدركه إلا المبصر، إلا أنها حاشا الخطَّ لا يدرك بها البيان إلا الحاضر وحده على حسب ما يتَّفِق عليه مع المشير بذلك إليه.

[١٢] فهذه المرتبة الرابعة من مراتب البيان إذ لا سبيل إلى الكتاب إلا بعد الاتِّفاق على تمييز تلك الخطوط بالأصوات الموقفة عليها، قدرة عجزت العقول عن أكثر من المعرفة بها، وتوحد الأول الواحد الخالق الحقَّ بتدبير ذلك واختراعه دون علّة أو جبت عليه ذلك، إلا أنه يفعل ما يشاء لا معقَّب لحكمه ولا يسأل عما يفعل وهم يسألون. وصارت نهاية الفضائل فينا فهم ما ذكرنا واستعمال في وجوهه والإقرار للخالق الأول الواحد الحقَّ بالقوّة والقدرة والعلم وأنّه مبين لخلقه في جميع صفاتهم.

[13] Bundan sonra; bizden önceki dönemlerde yaşayan filozoflar/*hükemâ*, kitaplar derlediler, toplumların tümünün anlamlarında ittifak ettikleri isimlerin altında yer alan mevcûdatın farklarını bu kitaplarda tertip ettiler. İsimlerin mânalar aynıdır; dildeki ifadeleri farklı olsa da! Zira mizaçlar/*tabiat* aynı, tercihler ise farklı farklıdır. *Hükemâ*, bu isimlerin ter-
 5 kib edilerek bilgileri açıklayacak hale nasıl geleceğini tanzim ettiler. Bu isimlerden sahih olanları sahih olmayanlardan ayırdılar. Şeyleri/*varlıkları* kavradılar, sınırlarını belirleyip tanımladılar ve karışıklığı izâle ettiler. Allah Teâlâ, böylelikle büyük bir yarar verdi. Bu yarar, uzağı yakınlaştırdı, zoru
 10 kolaylaştırdı, müşkülü basit eyledi. Aristoteles'in mantık konularında yazılmış toplam sekiz kitabı da bunlardandır.

[14] Biz doğruluk ve güvencede Evvel ve Vâhid Yaratıcısına râğbet edenlerin sözünü söylüyoruz. Bu kişiler ki Allah'ın verdiği güç ve kudretten başka kendi nefislerinde bir güç iddiasında bulunmayıp yalnızca Rab-
 15 lerinin onlara öğrettiklerini bilirler. Yararı fazla olduğundan bu kitapları açıklama işinin, Rabbimizin katında memnun olacağımız iyiliklerden olacağını umuyoruz. İnsanların bu kitaplar hakkında, dört gruba ayrıldığını gördük. Dört gruptan üçü, büyük bir hata ve haksızlık içindedirler. Dördüncüsü ise terkedilmiş hakikat, bilinmeyen doğru ve zulme uğramış ilim
 20 üzeredir. Zulme uğrayana yardım etmek ise sevabı bol bir farzdır.

[15] Dört gruptan ilki, bu kitapları okuyup mânalarını anlamadan bunların inançsızlık ihtiva ettiğine, ilhâda yardımcı olduğuna hükmeden gruptur. Bu hükümleri, vehimden ibarettir. Kendileri kastedildiği halde onlar şu âyeti okuyorlar: "*Hakkında bilgin bulunmayan şeyin ardına düşme. Çünkü kulak, göz ve gönül, bunların hepsi ondan sorumludur.*" [İsrâ 17/36]; "*İşte siz böyle kimselersiniz! Hadi hakkında bilgi sahibi olduğunuz konuda tartıştınız; fakat bilgi sahibi olmadığınız konuda niçin tartışıyorsunuz! Oysa ki Allah, her şeyi bilir, siz ise bilmezsiniz.*" [Âl-i İmrân 2/66]; "*De ki: Eğer doğru söylüyorsanız, kesin delilinizi/burhânınızı getirin!*" [Neml 27/64]

[16] Bu grubun doğrulamadan haksız yere hükmeden, ilimsiz konuşan, delilsiz/*burhânsız* kesin hüküm veren nefislerinden, böyle bir yanlış izâle etmenin çok büyük sevap olduğu kanaatine vardık. Ayrıca, töhmet altında tuttıkları suçsuz, günahsız, temiz, yumuşak huylu ve pak yüzlü insanlar hakkındaki kötü zanları sebebiyle kazandıkları günahları da kaldırmış oluruz.
 35 Bir ve Tek Allah ile aramızda elçi olan Resûlullah (s.a.) şöyle buyurdu: "Her kim din kardeşine 'ey kâfir' derse bu söz ikisinden birine döner."¹

1 *Muvatta*, Kelâm, 1.

[١٣] فإن من سلف من الحكماء، قبل زماننا، جمعوا كتباً رتبوا فيها فروق وقوع المسميات تحت الأسماء التي اتفقت جميع الأمم في معانيها، وإن اختلفت في أسمائها التي يقع بها التعبير عنها، إذ الطبيعة واحدة، والاختيار مختلف شتى. ورتبوا كيف يقوم بيان المعلومات من تراكيب هذه الأسماء، وما يصح من ذلك وما لا يصح. وتقفوا هذه الأمور، فحدوا في ذلك حدوداً ورفعوا الإشكال، فنفح الله تعالى بها منفعة عظيمة، وقربت بعيداً، وسهلت صعباً، وذلت عزيزاً، فمنها كتب أرسطاطاليس الثمانية في حدود المنطق.

[١٤] ونحن نقول قول من يرغب إلى خالقه الواحد الأوّل في تسديده وعصمته، ولا يجعل لنفسه حولاً ولا قوّة إلا به، ولا يعلم إلا ما علّمه: إن من البرّ الذي نأمل أن نعتبط به عند ربّنا تعالى بيان تلك الكتب لعظيم فائدتها. فإننا رأينا الناس فيها على ضروب أربعة: الثلاثة منها خطأ بشيع وجور شنيع، والرابع حقّ مهجور، وصواب مغمور، وعلم مظلوم؛ ونصر المظلوم فرض وأجر.

[١٥] فأحد الضروب الأربعة قوم حكموا على تلك الكتب بأنها محتوية على الكفر وناصرة للإلحاد، دون أن يقفوا على معانيها أو يطالعوها بالقراءة. هذا وهم يتلون قول الله عزّ وجلّ، وهم المقصودون به إذ يقول تعالى: ﴿وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا﴾ [الإسراء: ٣٦] وقوله تعالى: ﴿هَا أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ حَاجَجْتُمْ فِيمَا لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ فَلِمَ تُحَاجُّونَ فِيمَا لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾ [آل عمران: ٦٦] وقوله تعالى: ﴿قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾ [النمل: ٦٤]

[١٦] فرأينا من الأجر الجزيل العظيم في هذه الطائفة إزالة هذا الباطل من نفوسهم الجائرة الحاكمة قبل التثبيت، القائلة دون علم، القاطعة بغير برهان، ورفع المأثم الكبير عنهم بإيقاعهم هذا الظنّ الفاسد على قوم برآء ذوي ساحة سالمة وبشرة نقية وأديم أملس مما قرفوهم به. وقد قال رسول الله، صلّى الله عليه وسلّم، الوسطة بيننا وبين الواحد الأوّل: «من قال لأخيه يا كافر فقد باء بها أحدهما.»

[17] Bu sıkıntıyı gidermekle, günahkârların zor durumda kaldığı, iyiliğe ve kurtuluşa ihtiyacımızın olduğu günde, Yaratıcımızdan, faydalanacağımız bir nasip takdir etmesini umuyoruz. Bizden sonrakilerden öğrenmelerine sebep olduklarımızla, sevaplarında bir eksilme olmadan, sevapta ortak olacağımız bir sünnet-i hasene olmasını bekliyoruz. Bu, elçisinin diliyle Allah'ın bize vadettiği şeydir. Bunlar ilk gruptur.

[18] İkinci grup, bu kitapları anlaşılmasız hezeyan, zırva söz ve saçma konuşma olarak görenlerdir.

[19] Özetle, insanların çoğu anlamadığı şeye düşmanlık yapmak ile bilmediği şeyleri kötülemede son derece acelecidir. Onlar, Resûlullah'ın (s.a.) buyurduğu gibidir: “İnsanlar, aralarında soylu ve binmeye elverişli bir tek deve bulmakta güçlük çekeceğin yüz deve(lik sürü)ye benzer.”² Ayrıca daha önce faziletine dair anlattığımız şeylerden gafil olan kişiye, bunu belletmenin iyiliklerden bir iyilik olduğu kanaatine vardık. Ömrüme yemin olsun ki bu az bir şey değildir. Çünkü bu anlamı bilmekle, hayvanlardan ayırışır ve Allah'ın bize hitabındaki muradını anlarız.

[20] Üçüncü grup, bu kitapları ön yargılı zihin, afete duçar olmuş hevâ ve yanlış bakışla okuyanlardır. Kalplerine küçük görme sevgisi yerleştirilmiştir. Acziyete sığınma kolaylığına kaçtılar. Şer'î hükümleri nakletmeyi hastalık verici olarak gördüler. Cahillerin, “Bu kitaplar, dinsizlik kitaplarıdır.” sözlerini kabul ettiler. Bu kitapları anlamadan, düşünmeden, akletmeden üstlerinden geçip gittiler. Bu kitapları anlamada ve kavramada insanların en uzağı oldukları halde kendilerini “anlayanlar” olarak nitelediler. Bu söylenenler, kitapların durumu hakkında daha fazla karışıklığa sebep oldu ve bu kitaplara olan nefreti artırdı. Böylece bu kitaplardan açıklayacaklarımızla, Allah'ın ilminde kendisine hidayet nasip edilen kişinin hidayetine sebep olacağımıza dair ümidimiz güçlendi. Böylelikle, Allah'ın izniyle yüksek bir nasip ve değerli bir pay elde ederiz. Bizden öncekilerden bu işe gönüllü olan kimseyi göremediğimizden, Allah'tan sevap umuyor ve O'nun yardımını bekliyoruz.

[21] Dördüncü kısım; saf zihinler, sapmamış temiz fikirler ve selim akılla bunlar hakkında düşünenlerdir. Böylece bu kitaplar ile aydınlanmış, gayelerine vâkıf olmuş, ışıyla yollarını bulmuşlardır ve zorunlu delillerle tevhid inancı, onların nefsinde karar kılmıştır. Mahlûkatın kısımları ile Allah'ın mahlûkata nasıl etki edip yönettiğine şahit olmuşlardır.

2 Müslim, Fezâilu's-Sahâbe, 232.

[١٧] فنحن نرجو من خالقنا أن نكون ممن يضرب لنا في كشف هذه الغمّة بنصيب وافر ننتفع به جدًّا يوم فقرنا إلى الحسنات وحاجتنا إلى النجاة بأنفسنا مما يقع فيه الآثمون، وأن ييسرنا لسنةً حسنة نشارك من تصرّف بعدنا ما كنا السبب في علمه إياه، من أجره، دون أن ينقص من أجره شيء، فهكذا وعدنا الخالق الأوّل على لسان رسوله، صلى الله عليه وسلم فهوّلاء ضرب.

[١٨] والضرب الثاني: قوم يعدون هذه الكتب هذيانًا لا يفهم، وهراء من القول وهذرًا من المنطق.

[١٩] وبالجملة فأكثر الناس سراع إلى معادة ما جهلوه وذمّ ما لم يعلموه، وهم كما قال الصادق عليه السلام: «الناس كإبل مائة لا تجد فيها راحلة». فرأينا أيضًا أن من وجوه البرّ إفهام من جهل هذا المقدار الذي نصصنا على فضله أولاً. ولعمري ما ذلك بقليل إذ بالعلم بهذا المعنى بنا عن البهائم وفهمنا مراد الباري عزّ وجلّ في خطابه إيانا.

[٢٠] والضرب الثالث: قوم قرأوا هذه الكتب المذكورة بعقول مدخولة وأهواء مؤوفة وبصائر غير سليمة، وقد أشربت قلوبهم حبّ الاستخفاف واستلانوا مركب العجز واستوبأوا نقل الشرائع وقبلوا قول الجهّال إنها كتب إلحاد، فمروا عليها أمرًا لم يفهموها ولا تدبّروا ولا عقلوها فوسموا أنفسهم بفهمها، وهم أبعد الناس عنها وأناملهم عن درايتها، وكان ما ذكرنا في تلبيس أمر هذه ومنفراً عنها. فقوي رجاؤنا في أننا ببيان ما نبينه منها نكون السبب في هداية من سبقت له الهداية في علم الله عزّ وجلّ، فيفوز بالحظ الأعلى ويحوز القسم الأسنى، إن شاء الله عزّ وجلّ. ولم نجد أحدًا قبلنا انتدب لهذا، فرجونا ثواب الله عزّ وجلّ وأمّلنا عونه تعالى في ذلك.

[٢١] والضرب الرابع: قوم نظروا فيها بأذهانٍ صافية وأفكار نقية من الميل وعقول سليمة فاستناروا بها ووقفوا على أغراضها فاهتدوا بمنارها وثبت التوحيد عندهم ببراهين ضرورية لا محيد عنها، وشاهدوا انقسام المخلوقات وتأثير الخالق فيها وتدبيره إياها.

Bu kıymetli kitapları; zorluk anlarında terketmeyecek, sıkıntı zamanlarında hep yanlarında olacak salih dost, samimi koruyucu ve ihlaslı yaren olarak gördüler. Ne zaman ilimlerin dar yollarında yolculuğa çıksalar, bu kitapların faydalarını önlerinde ve yanlarında bulurlar. Bilgilerin dar geçitlerinden bir geçitle karşılaştıklarında faydasının onlardan ayrılmadığını hissederek. Hatta bu kitaplara alışır da bu kitaplar tüm kapalılıkları onlara açar, tüm ilimlerdeki bütün anlaşılması güç şeyleri onlar için ortaya çıkartır. Böylece bu ilim, kuyumcunun altını düzleştirmek ve altınlığını ortaya çıkarmak için kullandığı alet ile cisimlere saflık ve cila vermek için kullanılan eşyalar gibi bir şey olur.

[22] Bu taksimat hakkında düşündüğümüzde, anlatılan sıkıntıları gerektiren âfetlerden birisinin de bu kitapların tercümelerinin kötü yapıp yaygın olmayan kelimelerin kullanılmış olduğunu görürüz. Her zihin için her ibare uygun olmaz. İdrakimiz ve Allah'ın bize lutfettiği kuvvet ve tasarruf ile bu kitapları avam, havas, âlim ve cahil herkesin anlamada eşit olacağı şekilde kolay ibareler ile yazmamız, bizi Allah'a yakınlaştıracaktır. Önceki mütercimleri, lafızları kapalılaştırıp bu kitaplara yönelmeyi zorlaştırmaya sevk eden şey, onların bu ilimde, haris ve sakınan olmalarıdır.

[23] Bize öyle geliyor ki ilim talipleri ve bu ilimlere rağbet edenler, o günlerde fazlaydı ve aşırı hırslı idiler. Bugün ise insanlar bu ilimlerden uzaklaştı. Keşke bundan korunsalardı. Fakat bu uzaklaşmaları, onları, bu ilimlerle uğraşanlara eziyet etme, korkutma, hesaba çekme ve iftira atmaya sevketti. Cahil kişiler cehaletiyle baş başa kalmakla yetinmedi. Bilakis kendi cehaletine çağırma başladı ve bu ilimleri öğrenme ve konuşmayı yasakladı. Habib b. Evs et-Tâî (ö. 231/846) haklarında söylediği şu şey gibi oldular:

Görünen o ki cehalet onları bir araya getiren babaları gibidir.

İlim ehli onların arasında göç etmekte olan bir yolcudur.

[24] İlmi tercih edip faziletini bilen kişinin sevap kazanması; bu ilmi kolaylaştırması, gücü nispetinde zihinlere yaklaştırması ve mümkün olduğu kadar hafifletmesi iledir. Hatta eğer imkânı var ise; zorluklara ve sıkıntılara sabrederek bu ilmi, işlek caddelerin ortasında haykırması, yoğun sokaklarda ona davet etmesi, kervanların toplandığı yerlerde ona çağırması, eğer imkânı varsa bu ilmin taliplerine mal hibe etmesi,

ووجدوا هذه الكتب الفاضلة كالرفيق الصالح والخفير الناصح والصديق المخلص الذي لا يسلم عند شدة، ولا يفترقه صاحبه في مضيق إلا وجده معه. فلم يسلكوا شعباً من شعاب العلوم إلا وجدوا منفعة هذه الكتب أمامهم ومعهم، ولا طلخوا ثنية من ثنايا المعارف إلا أحسوا بفائدتها غير مفارقة لهم، بل أفوها تفتح لهم كل مستغلق، وتليح إليهم كل غامض في جميع العلوم، فكانت لهم كالميلق للصيرفي، والأشياء التي فيها الخواص لتجلية مخصوصاتها.

[٢٢] فلما نظرنا في ذلك وجدنا من بعض الآفات الداعية إلى البلايا التي ذكرنا تعقيد الترجمة فيها وإيرادها بألفاظ غير عامية ولا فاشية الاستعمال، وليس كل فهم تصلح له كل عبارة، فتقربنا إلى الله عز وجل بأن نورد معاني هذه الكتب بألفاظ سهلة سبطة يستوي إن شاء الله في فهمها العامي والخاصي والعالم والجاهل حسن إدراكنا وما منحنا خالقنا تبارك وتعالى من القوة والتصرف. وكان السبب الذي حدا من سلف من المترجمين إلى إغماض الألفاظ وتوغيرها وتخشين المسلك نحوها، الشح منهم بالعلم والظن به.

[٢٣] ولقد يقع لنا أن طلاب العلم يومئذ والراغبين فيه كانوا كثيراً ذوي حرص قوي، فأما الآن وقد زهد الناس فيه زهداً. ليته سلم أهله منهم، بل قد أدهم زهدهم فيه إلى إيناء أهله وذعرهم ومطالبتهم والنيل منهم. ولم يقنع الجاهل بأن يترك وجهله، بل صار داعية إليه وناهياً عن العلم بفعله وقوله، وصاروا كما قال حبيب بن أوس الطائي في وصفهم:

عَدُّوا وَكَانَ الْجَهْلُ يَجْمَعُهُمْ بِهِ أَبٌ وَذَوُو الْأَدَابِ فِيهِمْ نَوَافِلُ

[٢٤] فإن الحظ لمن أثر العلم وعرف فضله، أن يسهله جهده، ويقربه بقدر طاقته، ويخففه ما أمكنه. بل لو كان أمكنه أن يهتف به على قوارع طرق المارة، ويدعو إليه في شوارع السابلة، وينادي عليه في مجامع السيارة، بل لو تيسر له أن يهب المال لطلابه،

belli bir ücret vermesi, araştırmacılarına fazlaca hediye bulunması, bu ilmin ehlinin mertebesini yüksek tutması daha büyük sevap, salih amel, makbul ve değerli gayret ve ilmi ihya olur. Yoksa çok azı hariç bu ilim mazide kalır, silinir, yitip gider ve gizlenir; ondan sadece az bir eser ve yok

5 denecek kadar az sayıda izler kalır. Yardım talep edilen yalnızca Allah'tır.

[25] Bu kitapların, tesirli ilaçlar gibi olduğu kanaatine vardık. Eğer bu ilaçları, çok sıhhatli, düzgün tabiatlı, sağlam mayalı, güzel karakterli biri içerse bunların faydasını görür, bünyesini temizler, sıvısını (hıltını) giderir, duyu organlarını güçlendirir, gidişatını düzeltir. Hasta, mizacı karışık, çürük mayalı biri içerse bu ilaçları telef eder ve kendi belasını artırır. Belki de onu katledip helâk eder. Bu ilaçlar gibi bu kitapları, keskin akıl sahibi, güçlü idrakli biri içerse nereye giderse gitsin ve her ne yaparsa yapsın büyük faydadan, aydınlatıcı hidayetden, apaçık beyandan, talep ettiği her ilimde başarıdan, din ile dünya hayrından mahrum kalmaz. Eğer şaşkın akıl sahibi birisi eline geçirirse bu kitaplar, onu saptırır. Cılız idrak sahibi biri eline geçirirse idrakini nâkıs kılar ve onu hayrete düşürür. Herkes kendi gücü nispetinde almalıdır. Başarımız yalnızca Allah'tandır.

[26] Kitabımızı bu faslından okuyan kişi bunlara karşı paniğe kapılmaz ki daha korkarak dönüp gitsin, ürkererek kaçsın, yüz çevirerek bu meziyetten uzaklaşsın. Biz burhânın üstün çıkardığı şeyi söylüyor, müşahedenin desteklediği bir iddiayı ileri sürüyoruz. O da şudur: Akılları, Kur'ân'ı anlamaktan aciz kalanlar bu kitapları insafsız isteklerle, yanlış fikirlerle ve karışık anlayışlarla aldılar da çok geçmeden doğru yoldan saptılar, hakikatten ayrıldılar. Ümmetin kanını helâl kılanlar, bazı inkâr yollarına meyledenler ve Allah'a söylemediği şeyi isnat edenler hep bunlardandır. Allah kendi kelâmı olan vahyinde şöyle buyurdu: "*Allah onunla birçok kimseyi saptırır, birçoklarını da doğru yola yöneltir. Verdiği misallerle Allah ancak fâsıkları saptırır.*" [Bakara, 2/26] Bir şeyi, doğru olmayan şekilde ele alan ile bir şeye gücü yetmeyen kişinin durumu da bunun gibidir. Sadece Allah'tan yardım

30 istiyoruz.

[27] Bu kitabımızı okuyacak olan bilsin ki bu kitapların faydası yalnızca bir ilimde geçerli değildir. Bilakis tüm ilimlerde faydası vardır. Allah'ın kitabı, Resûlullah'ın (s.a.) hadisi ve helâl-haram, vâcip, mubaha dair fetvalardaki faydası, en büyük faydalardandır.

ويجري الأجور لمقتنيه، ويعظم الأفعال عليه للباحثين عنه، ويسني مراتب أهله، صابراً في ذلك على المشقة والأذى، لكان ذلك على المشقة والأذى، لكان ذلك حظاً جزيلاً وعملاً جيداً وسعيًا مشكوراً كريماً وإحياء للعلم؛ وإلا فقد درس وطمس وبلي وخفي، إلا تحلّة القسم، ولم يبق منه إلا آثار لطيفة وأعلام دائرة، والله المستعان. ٥

[٢٥] ورأينا هذه الكتب كالدواء القوي، إن تناوله ذو الصحة المستحكمة، والطبيعة السالمة، والتركيب الوثيق، والمزاج الجيد، انتفع به وصفى بنيته وأذهب أخلاطه وقوى حواسه، وعدّل كيفياته. وإن تناوله العليل المضطرب المزاج، الواهي التركيب، أتى عليه، وزاده بلاء وربما أهلكه وقتله. وكذلك هذه الكتب إذا تناولها ذو العقل الذكي والفهم القوي لم يعدم أين تقلب وكيف تصرّف منها نفعاً جليلاً وهدياً منيراً وبيناً لائحاً ونجحاً في كل علم تناوله وخيراً في دينه ودينياه. وإن أخذها ذو العقل السخيف أبطلته أو ذو الفهم الكليل بلّدته وحيرته. فليتناول كل امرئ حسب طاقته. وما توفيقنا إلا بالله عزّ وجلّ.

[٢٦] ولا يندعر قارئ كتابنا هذا من هذا الفصل، فيكعّ راجعاً، ويجفل هارباً، ويرجع من هذه الثنية ثانياً من عنانه، فإننا نقول قولاً ينصره البرهان، ونقضي قضيةً يعضدها العيان: إن أقواماً ضعفت عقولهم عن فهم القرآن فتناولوه بأهواء جائرة، وأفكار مشغولة، وأفهام مشوبة فما لبثوا أن عاجوا عن الطريقة، وحادوا عن الحقيقة: فمن مستحلّ دم الأمة، ومن نازع إلى بعض فجاج الكفر، ومن قائل على الله عزّ وجلّ ما لم يقل. وقد ذكر الله عزّ وجلّ وحيه وكلامه فقال: ﴿يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ﴾ [البقرة: ٢٦] وهكذا كل من تناول شيئاً على غير وجهه أو وهو غير مطيق له، وبالله تعالى نستعين.

[٢٧] ولتعلم من قرأ كتابنا هذا أن منفعة هذه الكتب ليست في علم واحد فقط بل في كل علم، فمنفعتها في كتاب الله عزّ وجلّ، وحديث نبيّه، صلى الله عليه وسلّم، وفي الفتيا في الحلال والحرام، والواجب والمباح، من أعظم منفعة.

Bu faydaların tamamı; Allah Teâlâ ve Resûlünün (s.a.) tahdid ettiği isimlerin, üzerine ahkâmın bina edildiği anlamların ve bunların haricindeki müsemmaların anlaşılmasıdır. İsimlerin, mânalara göre hükümler altındaki kısımlarını ve anlamları aynı, ibareleri farklı lafızları anlamaktır. İlim ehli
 5 bilsin ki kim bu ilimden bu miktar kavramazsa Rabb'ini ve Resûlullah'ı (s.a.) anlamaktan uzak olur. Sözü'nün kurallarını, bazı sözlerin bazı sözlerden oluşumunu, öncüllerin tertip ve arzedilmesini, öncüllerin hep doğru çıkan burhânın oluştuğu neticeleri intac etmesini, neticelerin bazen doğru bazen de itibar edilmeyen yanlış öncüllerden ayrılmasını bilmediğinden böyle bir
 10 kişinin fetva vermesi câiz değildir.

[28] Fikirler, dinler, sapkın akımlar ve mezheplerin ilmi ile uğraşan kişinin, -Allah'ın izniyle- konusu gelince açıklayacağımız üzere, bu kitapları öğrenmeme gibi bir seçeneği yoktur. Bu faydanın tamamı; kendi kendine kaim olanı kaim olmayandan, konuyu yüklemden ayırt edebilmek ve yüklemleme,
 15 muşâğabe, burhân, hatabe (*iknâ*) ve diğer bazı şeylerin vecihlerini bilmektir.

[29] Nahiv, dil, haber ve bunun doğrusunu yanlıştan ayırt etme ilmi, şiir, belâgat ve aruz ilimlerinde, bu ilmin geniş tasarrufu, sıkı birlikteği, çokça tekrarı ve açık faydası vardır. Tıp, geometri ve astronomi ilimleriyle ilgilenenler, kısımların tahkiki ve ortak isimlere dair sorunları çözmek
 20 için bu ilimden müstağni değildirler. Bunların dışında kitabımızın konusu olmayan nice faydalar da vardır. Bu sözler, bu kitapları okuyup iyice kavrayarak alıştırmalar yapan, sonra zikrettiğimiz ilimlerde düşünüp söylediklerimizin doğru olduğunu görenlere açık cümlelerdir. Dar geçitlerde ve çukurlarda bu ilimlerin işaretleri onun için ayan ve aydınlatıcı olur ve ona
 25 gizli kalan her şeyi izhâr eder.

[30] Bu kitabımız, ilim ve doğru temyiz sahiplerinin telif türlerinden, dördüncü türün altına girer. Bu tür, anlamı kapalı olanı şerhettir. Bu tür, şeref sıralamasında da dördüncü sıradadır. Bu kitapta, neredeyse çoğu insanın yanlışlık yaptığı fâsit fikirleri tashihe dair beyanı -Allah'ın izniyle- kapalı olan
 30 konuya dikkat çekmek, hakikat talibinin ihtiyaç duymayacağı şeyleri kısa tutmak, yine burhân talibinin az da olsa ihtiyaç duyacağı her şeyi kuşatarak farklı farklı meseleleri bir araya getirmek ve bunlardan bir şeyi dışarıda bırakmamak vardır. Bahsettiğimiz telif türleri, yedi tanedir. Sekizincisi yoktur.

وجملة ذلك في فهم الأسماء التي نصّ الله تعالى ورسوله، صلى الله عليه وسلم، عليها وما تحتوي عليه من المعاني التي تقع عليها الأحكام وما يخرج عنها من المسميات، وانقسامها تحت الأحكام على حسب ذلك والألفاظ التي تختلف عباراتها وتتفق معانيها. ولعلم العالمون أن من لم يفهم هذا القدر فقد بعد عن الفهم عن ربّه تعالى وعن النبيّ صلى الله عليه وسلم، ولم يجز له أن يفتي بين اثنين لجهله بحدود الكلام، وبناء بعضه على بعض، وتقديم المقدمات، وإنتاجها النتائج التي يقوم بها البرهان وتصديق أبدأ، ويميّزها من المقدمات التي تصدق مرّة وتكذب أخرى ولا ينبغي أن يعتبر بها.

[٢٨] وأما علم النظر في الآراء والديانات والأهواء والمقالات فلا غنى بصاحبه عن الوقوف على معاني هذه الكتب لما سنبيته في أبوابه، إن شاء الله تعالى. وجملة ذلك معرفة ما يقوم بنفسه مما لا يقوم بنفسه، والحامل والمحمول، ووجوه الحمل والشغب والبرهان والإقناع، وغير ذلك.

[٢٩] وأما علم النحو واللغة والخبر وتمييز حقّه من باطله والشعر والبلاغة والعروض في جميع ذلك تصرّف شديد وولوج لطيف وتكرّر كثير ونفع ظاهر. وأما الطبّ والهندسة والنجوم فلا غنى لأهلها عنها أيضًا لتحقيق الأقسام والخلاص من بليّة الأسماء المشتركة وغير ذلك، مما ليس كتابنا هذا مكانًا لذكره. وهذه جمل يستبينها من قرأ هذه الكتب وتمهر فيها وتمزّن بها ثم نظر في شيء من العلوم التي ذكرنا وجد ما قلنا حقًا، ولاحت له أعلامها في فجاجها وأغماضها تبدي له كلّ ما اختفى، وبالله تعالى التوفيق.

[٣٠] وكتابنا هذا واقع من الأنواع التي لا يؤلّف أهل العلم وذوو التمييز الصحيح إلا فيها تحت النوع الرابع منها، وهو شرح المستغلق، وهو المرتبة الرابعة من مراتب الشرف في التواليف. ولن نعدم، إن شاء الله، أن يكون فيه بيان تصحيح رأي فاسد يوشك أن يغلط فيه كثير من الناس وتنبه على أمر غامض، واختصار لما ليست بطالب الحقائق إليه ضرورة، وجمع أشياء مفترقة مع الاستيعاب لكلّ ما بطالب البرهان إليه أقلّ حاجة، وترك حذف شيء من ذلك البتّة. والأنواع التي ذكرنا سبعة لا ثامن لها:

Bunlar:

1) Daha önce bulunmayan bir şeyi bulup ortaya çıkartır.

2) Eksik olanı tamamlar.

3) Yanlış olanı düzeltir.

5 4) Anlamı kapalı olanı şerh eder.

5) Uzun olan şeyi, maksadına hanel getirecek eksiltmeler yapmadan ihtisar eder.

6) Ayrı ayrı olan şeyleri bir araya getirir.

7) Dağınık olan şeyi tertip edip düzene sokar.

10 [31] Sonra müellifler, anlattığımız türlerden gayret sarfettikleri teliflerinde, maksadlarının tamamını kuşatma veya bazılarının diğerlerinden daha yetersiz olmasına göre birbirleri ile üstünlük yarışına girerler. Her birinin iyilik, lutuf, şükür ve sevapta hissesi vardır. Hangi ilimde olursa olsun, anlattığımız türlerin dışına çıkmadıkça, tek bir konu hakkında telif edilmiş
15 olsa bile bu durum geçerlidir. Kim başkasının kitabını alıp hiçbir düzenleme yapmadan takdim-tehir yaparak olduğu şekliyle bırakırsa daha basit ve anlaşılır kelimeleri tercih etmeden lafızlarda değişiklik yaparsa, ihtiyaç duyulan kısımları silerse, ihtiyaç duyulmayan şeyi eklerse, doğruyu yanlış ile bozarsa ve faydasız bir şeyi ilave ederse tüm bunlar; cahil, gafil, arsız ve
20 budalaların işidir. Tüm bunlardan Allah'a sığınırız.

- ١- وهي إما شيء لم يسبق إلى استخراجِه فيستخرجه.
- ٢- وإما شيء ناقص فيتممه.
- ٣- وإما شيء مخطأ فيصحّحه.
- ٤- وإما شيء مستغلق فيشرحه.
- ٥- وإما شيء طويل فيختصره دون أن يحذف منه شيئاً يخلّ حذفه إيّاه بغرضه.
- ٦- وإما شيء مفترق فيجمعه.
- ٧- وإما شيء منثور فيرتّبه.

[٣١] ثم المؤلفون يتفاضلون فيما عانوه من تواليهم ممّا ذكرنا على قدر استيعابهم قصدوا أو تقصير بعضهم عن بعض، ولكلّ قسط من الإحسان والفضل والشكر والأجر، وإن لم يتكلّم إلا في مسألة واحدة إذا لم يخرج عن الأنواع التي ذكرنا في أي علم ألف. وأما من أخذ تأليف فأعاده على وجهه أو قدّم وأخر، دون تحسين رتبة، أو بدل ألفاظه دون أن يأتي بأبسط منها وأبين، أو حذف مما يحتاج إليه، أو أتى بما لا يحتاج إليه، أو نقض صواباً بخطأ أو أتى بما لا فائدة فيه، فإنما هذه أفعال أهل الجهل والغفلة أو أهل القحّة والسخف، نعوذ بالله من ذلك.

MANTIĞA GİRİŞ: İSÂGÛCÎ

[32] Allah'ın izni, gücü ve kudreti ile amaçladığımız şeye başlarken, söz konusu edilen mantık kitaplarına "Giriş'i/Medhal"i açıklamaya koyuluyoruz. İsâgûcî, Yunan dilinde giriş/medhal anlamındadır. Hususi olarak ise Furfûriyûs es-Sûrî'nin (Sûr'lu Porphyrios'un (ö. 305)) kitabının ismidir. Bu giriş kitabından sonra gelen kitaplar ise (Büyük) İskender'in hocası ve devletin düzenleyicisi olan Aristoteles'e aittir. Başarı Allah'tandır. Yalnız O'na sığınır, yalnız O'nunla güç buluruz. O'ndan başka ilah yoktur.

1- Duyulan Seslerin Taksimatına Dair Kelam

[33] Ses çıkararlardan ortaya çıkan tüm sesler, iki kısma ayrılır: Bu ses, ya bir mânaya delâlet eder ya da bir mânaya delâlet etmez. Bir mânaya delâlet etmeyen sesler ile ilgilenmek için hiçbir yön yoktur zira ondan anlayacağımız bir fayda hâsıl olmaz. Böyle vasfı olan bir şeyi talep etmek, akıllı kişilerin uğraşmayacağı gereksiz bir zahmettir. İşitip de ne olduğunu bilmediğin tüm sesler bu kısımdandır. Zatülceñp hastaları, deliler ve benzeri kişilerin çıkardığı sesler de bu kısma girer. Biri "ifade ettiğin bu (türden) kelâm, bunları söyleyen kişilerin akılsız veya hasta olduğuna delâlet eder." derse, ona denir ki -başarı Allah'tandır- bu türden kelâm, anlamı itibariyle seni bu sonuca iletmez. Fakat temyiz ehlinin kelâmından ayrıştığında işte o zaman sözün sahibinde bir hastalık olduğuna dair delil mesabesinde olur. Aynı şekilde kıssacı ve meddah da buna benzer kelâm tezâhür edebilir fakat bu, sözün sahibinin akılsız olduğu anlamına gelmez. İtiraz eden kimsenin yapmış olduğu itiraz, doğru bir itiraz değildir. Bu ilimde yalnızca doğru olanlar kastedilip bu doğruların, bazen doğru olan ile hiç doğru olmayandan ayıklanması amaçlanır.

[34] Sonra konumuza dönüp diyoruz ki: Bir mânaya delâlet eden sesler de iki kısma ayrılır: Ya tabiî/doğal yolla delâlet eder ya da iradî/bilinçli olarak delâlet eder.

[35] Doğal delâlet, horozun sesinin genellikle seher vaktine delâlet etmesi gibidir. Kuş seslerinin buna benzer şeylere delâlet etmesi de böyledir. Yine leylek, su kuşu, kaz ve köpeklerin gece çıkardıkları seslerin, birini gördüklerine delâlet etmesi gibidir.

المدخل إلى المنطق أو إيساغوجي

[٣٢] وهذا حين نبدأ، إن شاء الله عزّ وجلّ بحوله وقوّته، فيما له قصدنا فنشرع في بيان المدخل إلى الكتب المذكورة، وهو المسمّى باللغة اليونانية إيساغوجي. معنى إيساغوجي في اللغة اليونانية «المدخل» وهو خاصّة من تأليف فرفوروريوس الصوري. والكتب التي بعده من تأليف أرسطاطاليس معلّم الإسكندر ومدبّر مملكته، وبالله تعالى التوفيق، وبه نعتصم ونتأيد، لا إله إلا هو.

١ - الكلام في انقسام الأصوات المسموعة

[٣٣] جميع الأصوات الظاهرة من المصوّتين فإنها تنقسم قسمين: إما أن تدلّ على معنى، وإما أن لا تدلّ على معنى. فالذي لا يدلّ على معنى لا وجه للاشتغال به لأنه لا يحصل لنا منه فائدة نفهمها؛ وطلب ما هذه صفته عناء ليس من أفعال أهل العقول. وهذا مثل كلّ صوت سمعته لم تدر ما هو؛ ويدخل في هذا أيضًا الكلام الظاهر من المبرسمين والمجانين ومن جرى مجراهم. فإن قال قائل: «فإن هذا الكلام الذي ذكرت يدلّ على أن قائله لا يعقل أو أنه مريض»، قيل له وبالله تعالى التوفيق، إنه لم يدلّك على ذلك بمعناه، لكن لما فارق كلام أهل التمييز كان كالليل على آفة بصاحبه. وأيضًا فقد يظهر مثل هذا الكلام من حاكٍ أو مجان، فلا يدلّ على أن صاحبه لا يعقل. فليس ما اعترض به هذا المعترض حقًا. وهذا العلم إنما قصد به ما يكون حقًا، وتخليصه مما قد يكون حقًا وقد لا يكون.

[٣٤] ثم نرجع فنقول: إن الصوت الذي يدلّ على معنى ينقسم قسمين: إما أن يدلّ بالطبع وإما أن يدلّ بالقصد.

[٣٥] فالذي يدلّ بالطبع هو كصوت الديك الذي يدلّ في الأغلب على السحر، وكأصوات الطير الدالة على نحو ذلك، وكأصوات البلارج والبرك والأوز والكلاب بالليل الدالة في الأغلب على أنها رأّت شخصًا،

Bunlar gibi kedilerin; yavrularına seslendiğinde, bir şeyi talep ettiğinde, çiftleşmek istediğinde ve boğuştuğunda çıkardığı sesler de bu delâlet türündendir. Yıkma ve bakıra vurma gibi, sesi çıkarana delâlet eden tüm sesler ile insanların dışındaki diğer canlıların çıkardığı bütün sesler, hep bu kabildendir. Bütün bu seslerin, bütün bu anlatılanlara delâlet etmesi, tecrübe yoluyla bu seslere dair bizde oluşan âdet iledir. Bu sesleri birbirimizle irtibata geçtiğimiz bütün işlerimizde, toplumların üzerlerinde ittifak ettiği dillerle konuşmamızı anladığımız gibi anlayamayız. Bu zikrettiğimiz sesleri, bu kitabımızda mevzubahis etmedik. Çünkü bunlar aracılığı ile bir ilim öğrenilemez, bir sanat talim edilmez ve vuku bulmuş bir haber bildirilmez.

[36] Bilinçli olarak (kasıtlı) mânaya delâlet eden seslere kelâm (konuşma) denilmektedir. İnsanlar aralarında kelâm vasıtasıyla konuşurlar, nefislerinde karar kılmış bilgileri başkalarına iletmek için yazışmalarında onları ifade eden şekillerle birbirleriyle haberleşirler. Bu sesler, filozofun “delâlet eden mantıkî sesler” olarak isimlendirdiği şeydir.

[37] Bir muğalatacı (didişimci/*muşagğib*), sığırcık kuşu, papağan ve saksağan gibi düşünemeyen canlıların taklit yoluyla alıştırılıp öğrendiği mâna ifade eden anlamlı lafızlar çıkarması üzerinden muğalata yaparsa (ona denir ki) bu hayvanların sözleri, sahih ve mâna ifade etmesi amaçlanan sözler değildir. Ayrıca öğrendiklerinin ilerisine geçemez ve bu sözleri gerektiği yerde kullanamazlar. Yalnızca alıştığı diğer ötüşleri tekrarladığı gibi tekrar edip dururlar. Canlıların çoğu, tabii olarak herhangi bir durum üzere bazı harfleri seslendirirler. Tabii bu sesler; ilim, sanat ve haber çeşitleri ile tüm istekleri dillendiren insanın kelamından/*konusmasından* farklıdır.

[38] Sonra konumuza dönüp diyoruz ki: Bilinçli olarak bir mânaya delâlet ettiğini belirttiğimiz kısım ikiye ayrılır: Ya tek bir şahsa delâlet eder ya da birden fazla şahsa delâlet eder. Tek bir şahsa delâlet edenler; Zeyd, Amr, Emirü'l-mü'minin, vezir/*yardımcı*, bu at, Halid'in eşeği vb. gibidir. Konuşan kişi bunları telaffuz ettiğinde kastettiği şahıs kimse, ondan anladığımız da yalnızca odur. Kastettiğinden fazlasını anlamamız mümkün değildir. Bunlar, üzerine konuşmayı istediğimiz şeyler değildir. -Allah'ın izniyle- bundan sonra anlatacağımız farktan dolayı bunlar, kendilerinden tanımların tespit edildiği isimlerden değildir.

وكأصوات السنائر في دعائها أولادها وسؤالها وعند طلبها السفاد وعند التضارب، وكلّ صوت دلّك بطبعه على مصوّته كالهدم ونقر النحاس وما أشبه ذلك من أصوات الحيوان غير الإنسان. فهذه إنما تدلّ على كلّ ما ذكرنا بالعادة المعهودة منا في مشاهدة تلك الأصوات، لا أنا نفهمها كفهمنا ما نتخاطب به فيما بيننا باللغات المتّفق عليها بين الأمم التي نتصرّف بها في جميع مراداتنا. فهذه الأصوات التي ذكرناها لم نقصدها في كتابنا هذا إذ ليس يستفاد منها توقيف على علم ولا تعليم صناعة ولا إفادة خبر وقع.

[٣٦] وأما الصوت الذي يدلّ بالقصد فهو الكلام الذي يتخاطب الناس به فيما بينهم ويتراسلون بالخطوط المعبّرة عنه في كتبهم لإيصال ما استقر في نفوسهم من عند بعضهم إلى بعض، وهذه هي التي عبّر عنها الفيلسوف بأن سمّاها «الأصوات المنطقية الدالّة».

[٣٧] فإن شغب مشغب بما يظهر من بعض الحيوان غير الناطق من كلام مفهوم كالذي يعلمه الزرزور والبيغاء والعقّق من حكاية كلام يُدرب عليه قائم المعنى، فليس ذلك كلامًا صحيحًا ولا مقصودًا به إفهام معنى ولا يعدو ما علم ولا يضعه موضعه. ولكن يكرّره كما يكرّر سائر تغريده كما عوّده. وكثير من الحيوان في طبيعته أن يصوّت بحروف ما على رتبة ما. وذلك كلّه بخلاف كلام الإنسان الذي يعبّر به عن أنواع العلوم والصناعات والأخبار وجميع المرادات.

[٣٨] ثم نرجع فنقول: إن هذا القسم الذي ذكرنا أنه يدلّ بالقصد ينقسم قسمين: إما أن يدلّ على شخص واحد وإما أن يدلّ على أكثر من شخص واحد. فأما الذي يدلّ على شخص واحد فهو كقولنا: زيد وعمرو وأمير المؤمنين والوزير وهذا الفرس وحمار خالد وما أشبه ذلك. فهذه إنما تعطينا إذا سمعنا الناطق ينطق بها الشخص الذي أراد الناطق وحده، لسنا نستفيد منه أكثر من ذلك. وليس هذا الذي قصدنا الكلام عليه لأن هذه الأسماء لا يضبط حدّها من اسمها لفرق نذكره بعد هذا، إن شاء الله عزّ وجلّ.

[39] Öncelikle bil ki âlemde toplu olarak bulunan her cüzün pek çok benzeri bulunur. Ancak her biri diğerinden ayrılır ki biz ittifakla bu cüzleri ‘şahıs’ (ferd) olarak isimlendiririz. Tek adam, tek köpek, tek dağ, tek bir elbisenin beyazı, tek hareket ve benzerlerinden ayrılan her bir şey gibi. Sen bizim şahıs ve şahıslar dediğimizi işittiğinde kastettiğimiz budur.

[40] İkinci kısım, birden fazla şeye delâlet edenlerdir. İnsan, at, eşek, elbise, renk vb. gibi. Zikrettiğimiz bütün bu lafızları, her ne zaman söylersek sayıları çok olan şahıslara delâlet eder.

[41] Ayrıca Arap dilinde bu lafızlar için bahsettiğimiz üzere topluluk isimlerine ve tek bir şahsa (delâlet eden) isimler kullanılır. Ancak konuşanın durumu neyi kastettiğini belirler. Meselâ “insan” lafzı türün tamamına delâlet eder. “*İnsan, gerçekten ziyan içindedir.*” [Asr, 103/2] âyeti de böyledir. Allah Teâlâ, bu âyette insanoğlunun tamamını kastetti. Bu lafız, bazen de tek bir şahsa delâlet eder. Kölesini, karısını veya sıradan birini kastettiğin halde “Senin de tanıdığın insan bana geldi.” dersin. Bu durum, bütün türlerde geçerlidir. “At kişneyendir.” cümlesinde söylediğin gibi bütün atları kastederek “at” dersin. Bazen de bilinen tek bir atı kastederek “at” (*feres*) dersin. Karışıklığı kaldırmayı istersen atlar (*hayl*), insanlar (*nâs*) vb.lerine mahsûs olarak vazedilmiş çoğul kalıpları kullanırsın.

[42] İşte bu kısım, üzerine konuşmayı istediğimiz kısımdır. Birden fazla şahsı kapsadığı için bunları açıklamayı gerekli gördük. Diğer kısımların dışında yalnızca bu kısım hakkında konuşmamız, tüm fertlerinde bulunan sıfatlar aracılığı ile her bir ferdi/*şahsı* kapsayan lafzı tahdid etmeye duyulan şiddetli ihtiyaç sebebiyledir. Kendisini, kendisinin dışındakilerden ayırtırmayı gerektiren bu sıfatlar, bu lafzın kapsamına girmeyen diğer tüm şahıslarda bulunmaz. Adına deve denilen varlıkta, deve olmayan şahıslarda asla bulunmayıp deve türünden bütün şahıslarda bulunan sıfatlar tespit edebilirsin. Adına Zeyd denen varlıkta, Zeyd olarak isimlendirilmeyen kişilerde bulunmayıp Zeyd denen bütün şahıslarda bulunan sıfatları tespit edemezsin. Daha önce anlatacağımızı vadettiğimiz fark, işte budur. Arapça ve diğer dillerde isimler farklı farklı olduğundan dolayı bu sıfatlar arasındaki farkları talep etmeye dair zaruret hâsil oldu. Böylece isimlendirilen varlıkların birbirinden ayrıştığı sıfatları anlatmaya ihtiyaç duyduk. Çünkü mânalar tüm dillerde aynıdır, farklılık arzetmez. Değişen yalnızca isimler/lafızlardır.

[٣٩] واعلم قبل أن كلّ جزء مجتمع في العالم توجد في العالم أجزاء مثله كثيرة، إلا أن بعضها منحاز عن بعض فإننا نسميه شخصاً بالاتفاق منا كالرجل الواحد، والكلب الواحد، والجبل الواحد، والحجر الواحد، وبياض الثوب الواحد، والحركة الواحدة وسائر كلّ ما انفرد عن غيره. فإذا سمعنا نذكر الشخص أو الأشخاص فهذا نريد.

[٤٠] وأما القسم الثاني: وهو الذي يدلّ على أكثر من واحد فهو كقولنا: الناس والخيل والحمير والثياب والألوان وما أشبه ذلك. فإن كلّ لفظة مما ذكرنا تدلّ إذا قلناها على أشخاص كثيرة العدد جداً.

[٤١] وقد يقوم مقام هذه الألفاظ أيضاً في اللغة العربية أسماء تقع على الجماعة كما ذكرنا، وتقع أيضاً على الواحد، إلا أن حال المتكلم تبين عن مراده بها كقولك: «الإنسان» فإن هذه لفظة تدلّ على النوع كلّه، كقول الله عز وجل: ﴿إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ﴾ [العصر: ٢] فإنما عنى جماعة ولد آدم. وتقع أيضاً هذه اللفظة على واحد فتقول: أتاني الإنسان الذي تعرف، وأنت تريد غلامه أو زوجته أو واحداً من الناس بعينه. وكذلك أيضاً في جميع الأنواع فتقول «الفرس» ألا ترى أنك تقول: الفرس صهال، وتقول «الفرس» لفرس واحد بعينه معهود، فإذا أردت رفع الإشكال أتيت بلفظ الجمع الموضوع له خاصّة فقلت: الخيل أو الناس وما أشبه ذلك.

[٤٢] فهذا القسم هو الذي قصدنا بالكلام عليه، ولوقوعه على جماعة احتجنا إلى البيان عنه وعليه تكلمنا لا على غيره من الأقسام التي ذكرنا قبل، لفرط الحاجة إلى أن نحدّ كلّ شخص واقع تحت هذه اللفظة بصفات توجد في جميعها، ولا توجد في سائر الأشخاص التي لا تقع عليها هذه اللفظة، تميّزه مما سواه. فإنك تقدر أن تأتي بصفات توجد في كلّ ما يسمّى جملاً لا يخلو منها جمل أصلاً ولا توجد البتّة فيما لا يسمّى جملاً، ولست تقدر على أن تأتي بصفات توجد في كلّ ما يسمّى زيدياً ولا يخلو زيد منها أصلاً ولا توجد البتّة فيمن لا يسمّى زيدياً. فهذا هو الفرق الذي وعدنا بذكره آنفاً. ودعت الضرورة أيضاً إلى طلب هذه الفروق لاختلاف الأسماء في اللغات العربية والعجمية. فاحتجنا إلى تقرير الصفات التي تميّز بها المسمّيات إذ المعاني في جميع اللغات واحدة لا تختلف وإنما تختلف الأسماء فقط.

[43] Bir de dil, her bir türe ayrı isim verme noktasında yetersiz olabilir. Ya da insanların isimlendirme hususunda ittifak etmesi mümkün olmayabilir. Veya Allah'ın daha iyi bildiği başka bir sebepten (her bir türe isim vermek mümkün olmayabilir). Her bir türe ayrı isim verilmesinin zorluğu genellikle niteliklerde ortaya çıkar. Fulyanın, kayısının, şebboyun ve altının sarılıklarının her birine sarı denildiğini görürsün. Hâlbuki göz, bu sarılıkların birbirinden farklı olduğunu açıkça görür. Bunların her birinin, kastımızın ne olduğunu belirten ayrı isimleri yoktur. Bu durum, kendilerine özgü isimlerini bilmediğimiz haşere türlerine kadar bataklıklarda ve rutubetli yerlerde doğan hayvanlar gibi çoğu hayvan türü için de geçerlidir. Bu hayvanların sıfatları arasındaki farklılık, görülüp bilinmektedir. -Allah'ın izniyle- istediğimiz şeylerin beyanının kendisiyle gerçekleşeceği ayırtıran sıfatları aramak gereklidir. Allah'tan başka ilah yoktur.

2- Birden Fazla Şahsı Kapsayan İsimlere Dair Kelam

[44] Üzerinde konuşmayı istediğimiz bu kısma baktığımızda, iki kısma ayrıldığını gördük.

[45] İlk kısım; fertlerinin tamamına, kendilerinden hiç ayrılmayacak ve ancak bozulması durumunda kalkacak bir anlamla delâlet eder. Filozoflar bu kısma 'zâtî' (*özsel*) adını verdiler. Zâtî olanın, delâlet edilene olan lüzumundan dolayı zâtîyi, delâlet edilenin parçalarından (*cüz'lerinden*) birine benzettiler.

[46] Biz, bu zâtî lafzın, delâlet edilen varlığın diğer cüzlerine nazaran en ayrılmaz parçası olduğunu söylüyoruz. Çünkü bazen bir cüz gider de diğer cüzler olduğu gibi kalır. İnsanın eli gibi. Eli kesilir de insan, kalan kısım insan olarak kalmaya devam eder. Bu zâtî lafız ise farklıdır. İsimlendirilen bir şeyin, kendisinden dolayı o ismi hak ettiği sıfatları yok olursa; isimlendirilen şey de birden yok olur. Bu yok oluş, -Allah'ın izniyle- daha sonra açıklayacağımız sebeplerden dolayı meydana gelir.

[47] İkinci kısım; delâlet ettiği fertlerden bazen ayrılabilir veya ayrılabilir ve ayrılması ile bozulmanın olmadığı bir şeye delâlet eder. Anlattığımız sebepten dolayı filozoflar bu kısma 'gayrî' (arazî, özsel olmayan) ismini vermişlerdir.

[٤٣] وأيضاً فإن اللغة إما أن تضيق عن أن توقع على كل نوع اسماً تفرده به. وإما أنه لم يتهياً ذلك للناس بالاتفاق أو لما الله عزّ وجلّ أعلم به. وأكثر ذلك في الكيفيات فإنك تجد صفرة النرجس صفرة، وصفرة المشمش صفرة، وصفرة الخيري صفرة، وصفرة الذهب صفرة، وهذه كلّها ظاهرة التباين للعين وليس لكل واحد منها اسم يخصّه يبيّن به مرادنا منها. وكذلك أيضاً كثير من أنواع الحيوان كالمتمولّد في مناقع المياه وعفن الرطوبات من أنواع الحشرات التي لا نعلم لها أسماء تخصّها والاختلاف بين صفاتها مرئي معلوم، فلا بدّ من طلب صفات مفرّقة يقع بها البيان لما نريده منها، إن شاء الله عزّ وجلّ، لا إله إلا هو.

٢ - باب الكلام على الأسماء التي تقع على جماعة أشخاص

[٤٤] ثم نظرنا إلى هذا القسم الذي قصدنا الكلام عليه فوجدناه ينقسم قسمين:

[٤٥] أحدهما دالّ على جماعة أشخاص دلالة لا تفارقها البتّة، ولا ترتفع عنها إلا بفسادها. وهذا القسم سمّاه الفيلسوف «ذاتياً» وشبّهه بجزء من أجزاء ما هو فيه للزومه إيّاه.

[٤٦] ونحن نقول إنه ألزم لما هو فيه من الجزء لسائر أجزائه. فإن الجزء قد يذهب وتبقى سائر الأجزاء بحسبها، كيد الإنسان فإنها تقطع ويبقى إنساناً بحسبه. وهذا اللفظ إن ذهب الصفات التي من أجلها استحقّ الشيء المسمّى أن يسمّى بهذا الاسم بطل المسمّى به جملة على ما نبينّه بعد هذا، إن شاء الله عزّ وجلّ.

[٤٧] والقسم الثاني دالّ على جماعة أشخاص دلالة قد تفارق ما هي فيه أو تتوهّم مفارقتها له ولا يفسد بمفارقتها إيّاه. وهذا القسم سمّاه الفيلسوف «غيرياً» للدليل الذي ذكرنا فيه.

[48] Sonra, zâtî olarak isimlendirilen ilk kısma baktığımızda, üç kısma ayrıldığını gördük. Ya fertleri ve türleri farklı farklı olan pek çok ferdin isimlendirildiği lafızdır. Bu lafız ile “Bu şey nedir? (ma haza, ‘o nedir’)” sorusunu sorana cevap verilir. Bu lafza, “cins” ismini verme noktasında ittifak ettik. Ya türleri farklı olmayıp yalnızca fertleri farklı olan pek çok ferdin isimlendirildiği lafızdır. Bu lafız ile “İsimlendirilen bir cinsten bu hangisidir?” sorusunu sorana cevap verilir. Bu lafza “nev’/tür” ismi vermede ittifak ettik. Ya da türleri ve fertleri farklı pek çok ferdin isimlendirildiği lafızdır. Fakat bu lafız ile “İsimlendirilen bir cins hangi sıfat üzeredir? (eyyu şey’in haza)” sorusunu sorana cevap verilir. Bu lafza da “fasıl/ayırım” ismi vermede ittifak ettik. Bu lafızların mânalarının açıklaması -Allah’ın izniyle- bundan sonra gelecek.

[49] Bu üç kısım, daha önce geçtiği üzere zâtî lafızlardır. Bunların açıklaması şöyledir; “Bu nedir?” dersin, sana “bu cisimdir” denir. Bu sefer “Bu hangi cisimdir?” diye sorarsın “büyüyüp gelişebilen” (*nâmi*) denilir. “Bu hangi büyüyendir?” diye sorulunca “yapraklı, uzun dallı, hurma (*temr*) diye isimlendirilen meyvesi olan” denir. Bu açıklamadaki cisim lafzı cinstir. Büyüyen lafzı türdür. (Hurma ağacına mahsûs) uzun dallı ve yapraklı olması ayrımdır. Bu fertlerin, bu anlatılan isimleri almasını gerekli kılan sıfatları kaldırırsak ve bu mânaların yok olduğunu vehmedersek, o zaman bu isimler de yok olup gider. Bundan dolayı bu lafızlar zâtî olarak isimlendirildi.

[50] Gayrî/*arazî* olarak isimlendirilen ikinci kısma baktığımızda, onun da iki kısma ayrıldığını gördük. Ya “Hangisi?” sorusunun cevabında türleri bakımından birbirinden farklı (*muhtelif*), birden fazla şeye delâlet eden lafızlardır. Bu araz-ı ammdir (genel arazdır). Ya da “hangisi?” sorusunun cevabında şahısları bakımından farklı, birden fazla şeye delâlet eden lafızlardır. Bu da araz-ı hâstır (özgü araz).

[51] Bil ki Arap dilindeki lafızlar, bundan daha fazlasına imkân vermiyor. Arap dilinde “mâ (مَا)” soru edatı ile sorulan soru ile “eyyu (أَيُّ)” edatıyla sorulan soru, bazen aynı olur. İki edattan her biri diğerinin yerine kullanılabilir. Bazen aynı mânaya gelirler. Latin dilini iyi bilenler, soru sorma noktasında kastettiğimiz bu iki mâna arasındaki farkı bilir. Çünkü Latince muhatapın karıştırmayacağı bir anlam ile genel hakkındaki soru edatı, bu genel olanın bazı fertleri hakkındaki soru edatından ayrılır.

[٤٨] ثم نظرنا إلى القسم الأول الذي قلنا إنه يسمّى ذاتيًا فوجدناه ينقسم
ثلاثة أقسام: إما أن يكون لفظ يسمّى به أشخاص كثيرة مختلفة بأشخاصها
وبأنواعها، ويجاب بذلك من سأل فقال: «ما هذا الشيء». فاتفقنا على أن
سمينا هذا اللفظ «جنسًا». وإما أن يكون لفظ يسمّى به أشخاص كثيرة مختلفة
بأشخاصها لا بأنواعها، ويجاب بذلك من سأل فقال: «ما هذا من الجملة التي
سميت» فاتفقنا على أن سمينا هذا اللفظ «نوعًا». وإما أن يكون لفظ يسمّى به
أشخاص كثيرة مختلفة بأنواعها وأشخاصها إلا أنه يجاب به من سأل فقال: «أي
شيء هذا من الجملة التي سميت» فاتفقنا على أن سمينا هذا «فصلاً». وتفسير
هذه المعاني يأتي بعد هذا، إن شاء الله عزّ وجلّ.

[٤٩] فهذه الثلاثة الأقسام هي ذاتيات كما قدّمنا. وبيان ذلك أن تقول: ما هذا
الشيء، فيقال لك جسم؛ فتقول: أي الأجسام هو، فيقال لك: النامي، فتقول: أي
النماة هو، فيقال لك: ذو السعف والخوص والورق والجريد المستطيل والثمرة
التي تسمى تمرًا. فالجسم: جنس، والنامي: نوع، وقولك: ذو السعف والخوص
والجريد: فصل. وأنت أسقطت الصفات التي ذكرنا، التي من أجلها استحقت
تلك الأشخاص أن تسمّى بالأسماء التي ذكرنا، وتوهّمت معانيها معدومة، سقطت
عنها تلك الأسماء البتّة. فلهذا سميت ذاتية.

[٥٠] ثم نظرنا إلى القسم الثاني الذي ذكرنا أنه يسمّى غيريًا، فوجدناه ينقسم
قسمين: إما لفظ يدلّ على كثيرين مختلفين بأنواعهم في جواب «أي» فيكون
ذلك «عرضًا عامًا». وإما لفظ يدلّ على كثيرين مختلفين بأشخاصهم في جواب
«أي» فيكون ذلك «عرضًا خاصًا».

[٥١] واعلم أن اللغة العربية لم تمكّن العبارة فيها بأكثر مما ترى. على أن
السؤال ب «ما» والسؤال ب «أي» قد يستويان في اللغة العربية وينوب كلّ واحد
من هذين اللفظين عن صاحبه ويقعان بمعنى واحد. ومن أحكم اللغة اللطينية
عرف الفرق بين المعنيين اللذين قصدنا في الاستفهام، فإن لفظ الاستفهام فيها عن
العامّ غير لفظ الاستفهام عن أبعاض ذلك العامّ ببيان لا يخيل على سامعه أصلًا.

3- Başlayacağımız Bu Bölümden Önceki Kısımda Geçen Lafızların Açıklanmasına Dair Konu

[52] Bir önceki konuda, tür ve fert olarak farklı olan ile fertleri farklı olup türleri aynı olan lafızlardan bahsettik. Zâtî lafızlardaki örnek için, “canlı” (hayevan) lafzını zikrediyoruz. Bu lafzın; insan, at vb. canlılara delâlet ettiğini görüyoruz. Bu, insan ve at gibi lafızlar, tür olarak da fert olarak da birbirlerinden farklıdır. Çünkü insan, fert olarak attan farklıdır. Bunun gibi fertteki sıfatlar cihetiyle de farklıdır. Zeyd’in atı ve Amr’ın atı diyoruz. Bu iki at, sadece fert olarak birbirinden ayrıdır. Yani şu at, diğer attan ayrı bir ferttir. Yoksa her ikisi de attır. Bu iki at, at ismini almalarını gerektiren sıfatlarda ortaktırlar. Altının altınla, gümüşün de gümüşle olan durumu da bunun gibidir. Bunların dışındaki diğer türlerin fertleri arasındaki durum hep böyledir. Gayrî/arazî lafızlarda, (bu) beyazdır, (şu) beyazdır diyoruz. Bununla insan beyazdır, elbise beyazdır, duvar beyazdır anlamlarını kastediyoruz. Bunların her biri, tür ve müstakil fert olarak diğerlerinden farklıdır. Sıfat olarak da farklıdır. Ki insan, et ve kandan; elbise, dokunmuş ketenden; duvar ise toprak, su ve kireçten ibarettir. Ve (bu) gülücüdür, (şu) gülücüdür diyoruz. Bu ikisinden biri, diğerinden fert olarak farklıdır. Ama insan ismini almayı gerektiren sıfatlarda ise ortaktırlar. Bu anlatılanlar, daha önce geçen lafızlardan neyin kastedildiğine dair bilgisizlikten doğan kederi gidermeye yeterlidir. Bundan sonra -Allah’ın izniyle- geriye kalan birçok açıklama gelecek.

4- Tanım, Resim (Tanıtım), Bütün Mevcûdatın Hakikati, Vaz‘ ve Yüklelemenin Açıklamasına Dair Konu

[53] Bu konu, çok iyi kavranması gereken bir konudur. Yine bu konu -Allah’ın izniyle- kendisinden sonra gelecekler için bir anahtar mesabesindedir.

[54] Bil ki Yaratıcı Allah ile onun yaratıkları haricinde, bir varlık ve hakikat yoktur. Üçüncü bir kısmın imkânı yoktur. Yaratıcı tek ve devamlı ilktir. Yaratılanlar ise pek fazladır. Sonra deriz ki yaratılanlar iki kısma ayrılır. Üçüncüleri yoktur. (a) Kendi kendine kaim olup başkalarını da taşıyan varlık ki bu kısma **cevher** ismini verme noktasında ittifak ettik. (b) Kendi kendine kaim olmayıp başkasının kendisini taşımasına ihtiyaç duyan varlık. Bu kısma da **araz** ismini verme noktasında ittifak ettik. Cevher; taşın, duvarın, sopanın ve kâinattaki tüm cisimlerin kalıbı/cirmidir.

٣ - باب الكلام في تفسير ألفاظ اندرجت لنا في الباب الذي قبل هذا الذي

نبدأ به

[٥٢] ذكرنا في الباب الذي قبل هذا أشياء تختلف بأنواعها وأشخاصها، وأشياء تختلف بأشخاصها فقط دون أنواعها. ومثال ذلك أننا نقول في الذاتية: حيوان، فيدلنا على الإنسان والفرس وغير ذلك. وهذه أشياء تختلف بالأنواع والأشخاص معاً، فإن الإنسان يخالف الفرس بشخصه في أنه غيره، ويخالفه أيضاً بصفات شخصه؛ ونقول: فرس زيد، وفرس عمرو. فهذان إنما يختلفان بالشخص فقط، أي أن هذا غير هذا، وإلا فهذا فرس وهذا فرس، وهما متفقان في الصفات التي بها استحقَّ كل واحد منهما أن يسمّى فرساً؛ وكذلك الدينار والدينار، والدرهم والدرهم، وهكذا سائر الأشياء. وكذلك نقول في الغيرية: أبيض وأبيض ونعني الإنسان أبيض، والثوب أبيض، والحائط أبيض. وهذه كلها مختلفة بأنواعها وأشخاص في أن كل واحد منها غير الآخر. وتختلف أيضاً بصفاتهما في أن أحدهما لحم ودم والثاني كتان محوك والثالث تراب وماء وجص. ونقول ضحاك وضحاك وإنما يختلفان بالشخص في أن هذا غير هذا. وأما سائر الصفات التي بها استحقَّ اسم الإنسانية فهما فيهما متفقان، فهذه جملة كافية تفرح أكثر الغم في الجهل بالمراد بهذا اللفظ الذي تقدّم قبل؛ وبقي تفسير كثير يأتي بعد هذا، إن شاء الله تعالى.

٤ - باب الكلام في الحدّ والرسم وجمل الموجودات وتفسير الوضع والحمل

[٥٣] هذا باب ينبغي ضبطه جداً كالمفتاح لما يأتي بعد هذا، إن شاء الله عزّ وجلّ.

[٥٤] اعلم أنه لا موجود أصلاً ولا حقيقة البتة إلا الخالق وخلق فقط، ولا سبيل إلى ثالث أصلاً. فالخالق واحد أول لم يزل. وأما الخلق فكثير. ثم نقول: أما الخلق فينقسم قسمين لا ثالث لهما أصلاً: شيء يقوم بنفسه ويحمل غيره، فاتفقنا على أن سميّناه «جوهرًا»؛ وشيء لا يقوم بنفسه ولا بدّ من أن يحمله غيره فاتفقنا على أن سميّناه «عرضًا». فالجوهر هو جرم الحجر والحائط والعود وكلّ جرم في العالم.

Araz ise uzunluğu, genişliği, rengi, hareketi, şekli ve cismin kalıbı üzerinde taşınan diğer sıfatlarıdır. Baktığında hurmayı yeşil görüyorsun, sonra kızarıyor daha sonra sararıyor. Kırmızılık, yeşil ile sarıdan farklıdır. Bu renklerin kendisine görüldüğü göz de birdir. Başka bir konuma geçmiyor ki ayrı bir cisim olsun. Bunun gibi altını önce ham olarak sonra külçe olarak daha sonra ise işlenmiş para olarak görürsün. Cisim, bütün bu durumlarda hep aynıdır. Yine insanı, uzanırken sonra ayakta daha sonra oturmuş olarak görürsün. Bu insan, bütün bu durumlarda değişimin olmadığı aynı kişidir. Onun arazları değişip dönüşmektedir. Bir sıfat gidip diğer bir sıfat ortaya çıkmaktadır. Anlattığımız varlığın iki kısmının, taşıdığı sıfatların veya kendisinden dolayı var olduğu, kendi dışındakilerden ayrıştığı, isimler arasında farklılığı gerektiren bir mânasının olması lazımdır.

[55] Yaratıcı Allah -azze ve celle- hiçbir suretle arazi taşıyan ve bir cisim tarafından taşınan değildir. Bu mânayı, buranın dışında başka bir yerde eksiksiz açıkladık. Bize verdiği başarıdan dolayı âlemlerin Rabbi Allah'a hamd olsun.

[56] Daha sonra konumuza dönüp diyoruz ki Yaratıcının dışındaki bütün varlıklar için gerekli olan sıfatlar veya mânalar, iki kısma ayrılır: (a) Kendisinde bulunduğu şeyin tabiatına delâlet edip bulunduğu şeyi kendisi dışındakilerden ayrıştırandır. Bu kısma “had/tanım” ismini verme noktasında ittifak ettik. (b) Kendisinde bulunduğu şeyin tabiatına delâlet etmeyip yalnızca bulunduğu şeyi kendisi dışındakilerden ayrıştırandır. Bu kısma da “resm/tanıtım” ismini verme noktasında ittifak ettik.

[57] Diyoruz ki isimleri teker teker sayıp taksim etmenin bir anlamı yoktur. Bunlarla, ancak umursamaz aptal cahiller meşgul olur. Bu sıfatlardan amacımız, isimlendirilen varlıklar arasına fark koymak ve birbirimize bilgi aktarımını mümkün kılmaktır. Allah Teâlâ, farklı farklı dilleri konuşan peygamberler göndermiştir. Bu dillerden murat ise hep aynıdır. O zaman amaç, yalnızca karşılıklı anlaşmadır demek doğru olur.

[58] Yaratıcı Allah'ın dışındaki her şeyin, zaruri olarak eksik ve tam tanımlanmış olması gerekir. Çünkü her şeyin, tabiatının kendisi dışındakilerden ayrışacağı bir mânasının olması lazımdır. Bu mâna, araz ya da cevher olsun farketmez. Öncekiler tanımlanma konumundaki isme, “mevzu/konu” ismini vermişlerdir. Onların “konu” dediklerini işittiğinde (anla ki) bununla, tanım ya da resim ile açıklanmak istenen ismi kastediyorlardır.

والعرض هو طوله وعرضه ولونه وحركته وشكله وسائر صفاته التي هي محمولة في الجرم. فإنك ترى البلحة خضراء ثم تصير حمراء ثم تصير صفراء والحمرة غير الخضرة وغير الصفرة، والعين التي تتصرف عليها هذه الألوان واحدة لم تنتقل فتصير جسمًا آخر. وكذلك ترى الذهب زبرة، ثم يصير سبيكة ثم يصير دينارًا منقوشًا. والجسم في كل ذلك هو نفسه. وكذلك ترى الإنسان مضطجعًا ثم راکعًا ثم قائمًا ثم قاعدًا وهو في كل ذلك واحد لم يتبدل، وأعراضه متبدلة متغيرة، تذهب وتحدث. ولا بد لكل ما ذكرنا من قسمة الخلق من صفات محمولة فيه أو معنى يوجد له يمتاز بذلك مما سواه ويجب من أجله الفرق بين الأسماء.

[٥٥] وأما الخالق عز وجل، فليس حاملاً ولا محمولاً بوجه من الوجوه. وقد أحكمنا هذا المعنى في مكان غير هذا، والحمد لله رب العالمين على توفيقه إيانا.

[٥٦] ثم نرجع فنقول: إن الصفات أو المعاني التي ذكرنا أنه لا بد لكل ما دون الخالق تعالى منها، فإنها تنقسم قسمين: إما دالة على طبيعة ما هي فيه مميزة له مما سواه، فاتفقنا على أن سميناها «حدًا»؛ وإما مميزة له مما سواه وهي غير دالة على طبيعة، فاتفقنا على أن سميناها «رسمًا».

[٥٧] ونقول: إن المحارجة في الأسماء لا معنى لها وإنما يشتغل بذلك أهل الهذر والنوك والجهل. وإنما غرضنا منها الفرق بين المسميات، وما يقع به إفهام بعضها بعضًا فقط. فقد أرسل الله تعالى رسلاً بلغات شتى، والمراد بها معنى واحد، فصح أن الغرض إنما هو التفاهم فقط.

[٥٨] ولا بد لكل ما دون الخالق تعالى من أن يكون مرسومًا ومحدودًا ضرورة، لأنه لا بد أن يوجد له معنى يميز به طبعه مما سواه، عرضًا كان أو جوهرًا. وقد سمى المتقدمون الاسم في هذا المكان «موضوعًا»، فإذا سمعته يقولون «الموضوع» فإنما يعنون الاسم المراد بيانه بالرسم أو بالحد.

Her tanım, aynı zamanda resmedilendir. Ama her resmedilen, tanımlanan değildir. Çünkü her tanım, tanımlananı kendisi dışındakilerden ayırıştırır. Her resim ise resmedilenleri kendisi dışındakilerden ayırıştırır. Her tanım, resimdir. Bazı resimler ise tam tanımdır. Her resim, resmedilenin tabiatına ait ve ona açıklayıcı değildir. Her tanım ise, tanımlananın tabiatını ayırt edici ve açıklayıcıdır. Her resim, tanım değildir. Resim, tanımdan daha geneldir.

[59] Mutlak küllî resim, iki kısma ayrılır:

İlk kısım; resmedilen şeyin tabiatını ayırıştırandır. Bu kısma hadd/tanım ve resm/tanıtım denir.

İkinci kısım, resmedilen şeyin tabiatını ayırştırmayandır. Bu kısma, resim denir. Tanım denmez.

[60] Öncekiler tanımı “Konunun/*mevzunun* tabiatına delâlet edip onu kendisi dışındakilerden ayırştıran kısa sözdür.” şeklinde ifade etmişlerdir. Resmi ise “Konuyu başkalarından ayırştıran kısa sözdür.” şeklinde açıklamışlardır. Tanım, tanımlanana yüklem olan şeydir. Resim ise resmedilene yüklem olan şeydir. Çünkü tanım ve resimden her biri, delâlet ettiği şeyin sıfatlarıdır. Ayırştırma, ayırştırılmak istenen şeyin cins ve faslından/ayrımından alınırsa tanım ve resim olur. Hâssa ve arazlarından alınırsa sadece resm olur, tanım olmaz.

[61] Ebû Muhammed [İbn Hazm] dedi ki: Bu sözler, içinde karışıklığın olduğu mütercimlerin ifadesidir. Çünkü onlar; resmin, cins ve ayrımlardan oluşmadığına, sadece araz ve hâssalardan oluştuğuna kesin olarak hükmettiler. Bunu söylemelerinin üzerinden çok geçmeden, çelişkiye düşüp şöyle diyorlar: Bütün tanımlar, resimdir. Böylece tanımların, arazlardan oluştuğuna ya da bazı resimlerin, fasıllardan/*ayrımlardan* oluştuğuna kesin olarak hükmetmiş oldular. Bu, daha önce söyledikleri şeyin tam tersidir. Bir de resimler, tanımlardan farklı bir şeydir dediler. Sonra tanımlar, resimlerin bir kısmıdır, şeklinde kesin hüküm verdiler. Bu söylenenler gördüğün gibi çelişkidir.

[62] Fakat doğru olan şöyle dememizdir: Bir şeyi başka bir şeyden ayırt eden her şey ya cins ve türlerden alınan şeylerle ayırt eder. Bu ayırt etme, şeyin doğasından haber veren ve kendi dışındakilerden ayırştıran “tanım” olur. Ya da ayırt etme, araz ve hâssalarla olur. Bu ayırt etme, şeyin doğasından haber vermeden yalnızca şeyin kendisi dışındakilerden ayrışmasını sağlar. Bu durumda ayırştırma, iki kısmı olan bir üst başlık olur. Bu kısımlar da ya tanımdır ya da resimdir.

فكلّ محدود مرسوم وليس كلّ مرسوم محدودًا، لأن كلّ حدّ فهو تمييز للمحدود مما سواه، وكل رسم فهو تمييز للمرسوم مما سواه؛ فكلّ حد رسم وبعض الرسم حدّ، وليس كل رسم لطبيعة المرسوم ولا مبيّنًا لها، وكلّ حدّ فهو مميز لطبيعة المحدود ومبيّن لها. فليس كل رسم حدًا فالرسم أعمّ من الحدّ.

[٥٩] فالرسم المطلق الكلّي ينقسم قسمين:

قسم يميّز طبيعة المرسوم فهو رسم وحدّ.

وقسم لا يميّزها فهو رسم لا حدّ.

[٦٠] وعبر الأوائل عن الحدّ بأنه: «قول وجيز دالّ على طبيعة الموضوع مميّز له من غيره»، وعبرت عن الرسم بأنه: «قول وجيز مميّز للموضوع من غيره». والحدّ محمول في المحدود والرسم محمول في المرسوم، لأن كل واحد منهما صفات ما هو فيه. فإذا كان التمييز مأخوذًا من جنس الشيء المراد تمييزه ومن فصوله كان حدًا ورسومًا، وإذا كان مأخوذًا من خواصه وأعراضه كان رسمًا لا حدًا.

[٦١] قال أبو محمّد: هذه عبارة المترجمين وفيها تخليط لأنهم قطعوا على أن الرسم ليس مأخوذًا من الأجناس والفصول، وأنه إنما هو مأخوذ من الأعراض [والخواص]. ثم لم يلبثوا أن تناقضوا فقالوا: إن كل حدّ رسم، فأجبوا أن الحدّ مأخوذ من الأعراض وأن بعض الرسم مأخوذ من الفصول. وهذا ضدّ ما قالوه قبل. وأيضًا فإنهم قالوا: إن الرسم غير الحدّ. ثم قطعوا أن الحدّ هو بعض الرسم. وهذا [تناقض] كما ترى.

[٦٢] لكن الصواب أن نقول: إن كلّ مميّز شيئًا عن شيء فهو إما أن يميّزه بتمييز يؤخذ من فصول ومن أجناس، فيكون حدًا منبئًا عن طبيعة الشيء، مميّزًا له مما سواه أو يميّزه بتمييز يؤخذ من أعراض وخواصه، فيكون مميّزًا للشيء مما سواه فقط، غير منبئ عن طبيعته، فيكون التمييز رأسًا جامعًا، ينقسم إلى نوعين: إما حدّ وإما رسم.

[63] Bu anlatılanlar, “tanım” ile “resim” lafızlarının, sadece mânalarının açıklamasıdır. Yoksa tanım, tanıma ihtiyaç duymaz. Eğer böyle olsaydı, sonsuz sayıda tanımlanan varlıkların mevcudiyeti gerekli olurdu. Bu ise muhal, imkânsız ve geçersizdir. İşte bu noktada, iki tür kişiden biri muhakkak bize muğalata yapıyor (fitne çıkartıyor): Ya doğru olduğu bilinen şeyleri inkâr etmekten hayâ etmeyip tanımlanan şeylerin tanımlarını geçersiz kılmak için çalışan muğalatacı. Ya da âlemin ezeli olduğunu ispat etmeye çalışan mülhidin birisidir. Bunların hiçbirine aldırış edilmez. Çünkü bunlar, duyu organlarıyla sabit bilgilere karşı çıkıyorlar. Allah’a hamd olsun ki tanımın, eşyada kesin olarak bulunup kendisi dışındakilerde kesin olarak bulunmayan sıfatlar olduğunu açıkladık. Bu sıfatlar; bütün varlığı, kendisi içinde bulunanlar ile vasıflandırıyor. Kim bunu inkâr ederse, açıkça görülen duyu organlarının bilgisini inkâr etmiş olur ve bizim ilgilendiğimiz kişiler grubundan çıkmış olur.

[64] Mesela insan hakkında tanım, “rengi kabil beden, yaşayan ama ölümlü olan nefis-i nâtika sahibi” sözümüz gibidir. Yaşayan (*hayy*) lafzı, hangi nefis olursa olsun nefsin cinsidir. Diğer saydıklarımız, insan nefsinin, diğer hayvanî nefislerden ayıran ayrımlardır. Gördüğün gibi bu tanımdır.

[65] İnsan hakkındaki resm ise “gülen, ağlayan” sözün gibidir. Gördüğün gibi bu sıfatlar insanı, kendisi dışındakilerden ayırt edicidir ama onun, yaşamı (hayatı) ve ölümü kabul edici olan tabiatından haber vermiyor. Tanım ise bunu açıklıyor.

[66] Tanımın şartı; tanımın, tanımlanana eşit olmasıdır. Bunun mânası; tanımın lafzı telaffuz edildiğinde, kastedilenlerin tamamını gerektirmesidir. Tanımlamak istediklerinden hiçbir şeyin hariçte kalmaması ve ondan olmayanın, lafzın kapsamına girmemesidir. Eğer tanımda lafız ilavesinde bulunursan, bu lafız tanımlanan şeyin mânalarından daha fazlasını veya aynısını kapsıyorsa tanım olduğu şekliyle kalır. İnsanın tanımında; yaşayan, düşünen, ölümlü, cevher, hassas, gülen, ağlayan, parlak, vücudu renklenebilen, iki ayağı üzerinde duran vb. sözleri söylememiz gibi. Tanımlanan şey, bu haliyle de doğru konumdadır. Çünkü her bir insan nefsinin sıfatları bunlardır. Eğer ilave edilen lafız, tanımlanan şeyin mânalarından daha az anlamı iktiza ediyorsa, bu tanımda eksiklik olur. İnsan hakkında; yaşayan, düşünen, ölümlü, terzi ya da doktor, kâtip demen gibidir. Bu tanım, insanların tamamının değil de bir kısmının tanımıdır. Çünkü tüm insanlar; kâtip, doktor, terzi değildir.

[٦٣] وهذا فإنما هو بيان لمعنى لفظة الحدّ ولفظة الرسم فقط، لا أن الحدّ يحتاج إلى حدّ، ولو كان ذلك لوجب وجود محدودات لا نهاية لها، وهذا محال ممتنع باطل. وإنما يشغب علينا في هذا المكان أحد رجلين: إما مشغب لا يستحيي من إنكار ما يعلم صحّته فيسعى في إبطال الحدود عن المحدودات، وإما ملحد ساع في إثبات أزلية العالم. وكلّ لا يعبأ به، لأنه دافع مشاهدة، والله الحمد. وقد بيّنا أن الحدّ إنما هو صفات ما متيقّنة في أشياء ومتيقّنة عدمها في أشياء أخرى، فتصف كلاً بما فيه. فمن أنكر هذا فقد أنكر الحسّ والعيان وخرج من حدّ من يشتغل به.

[٦٤] فالحدّ هو نحو قولنا في الإنسان: إنه الجسد القابل للون، ذو النفس الناطقة الحيّة الميّتة. فإن الحيّ جنس للنفس، أي نفس كانت؛ وسائر ما ذكرنا فصول لها من سائر النفوس الحيوانية. فهذا هو الحدّ كما ترى.

[٦٥] والرسم مثل قولك في الإنسان: إنه هو الضحّاك أو الباكي. فهو كما ترى مميّز للإنسان مما سواه، وليس منبئاً عن طبيعته التي هي قبول الحياة والموت. والحدّ مبين ذلك.

[٦٦] وحكم الحدّ أن يكون مساوياً للمحدود. ومعنى ذلك أن يقتضي لفظه إذا ذكر، جميع المراد فلا يشدّ عنه شيء مما أردت أن تحدّه، ولا يدخل فيه ما ليس منه. فإن زدت في الحدّ لفظاً، فإن كان الذي زدت لفظاً يقع على معاني أكثر من معاني المحدود أو مثلها، بقي المحدود بحسبه، كقولنا في حدّ نفس الإنسان: إنها حيّ، ناطق، ميّت، جوهر، حسّاس، ضحّاك، بكاء، مشرق في جسد يقبل الألوان، منتصب القامة ونحو هذا. فالمحدود حتى الآن صحيح الرتبة لأن كلّ نفس لكلّ إنسان فهذه صفاتها. وإن كان الذي زدت لفظاً يقتضي معاني أقلّ من معاني المحدود، كان ذلك نقصاناً من المحدود، كقولك في نفس الإنسان: إنها حيّة ناطقة ميّتة حائكة أو تقول: طيبة أو كاتبة. فإن هذا إنما هو حدّ لبعض نفوس الناس لا لجميعها، إذ ليس كلّ إنسان كاتباً ولا طيباً ولا حائكاً.

Tanımdan, tanımın yeterli miktardaki gerekli lafızlarından birini eksiltirsen bu, tanımlanan şeyin kapsamında genişlemeye sebep olur. İnsanın tanımında; canlı (hayy) ve düşünen demen gibidir. Böylece melekler ve cinler de bu tanımın altına girdi.

5 [67] Öncekiler; kendisinden haber verilen şeye, konu/*mevzu*, hakkında haber vermek istediğin şeyi telaffuz etmene de *vaz'* ismini vermede ittifak ettiler. Yine habere yüklem/*mahmul*, sıfatın/*yüklem*in mevsûfta bulunmasına da haml/*yükleme* ismini vermede ittifak ettiler. Daha önce anlatılan sıfatlardan zâtî olanlarla yapılan yüklemeye **özel/cevherî** yükleme, gayrî olan 10 sıfatlarda olana da **arazî yükleme** denir. Bütün bunlar, bilgi aktarımını kolaylaştırmak için, pek çok mâna ihtiva eden az lafızları, terimleştirmektir. “Zeyd gidicidir.” dediğinde Zeyd konu, gidici ise Zeyd’e yüklenen yüklem/*sfattır*. Bu şekilde ele alınınca; bunlar, nahivcilerin mübteda ve haber isimlerini verdikleri şeylerdir. Konu ve yüklem lafızlarını duyduğunda; bunlarla 15 haber verilen/*mübteda* ve haberi kastedersin. Bunu bil. En iyi bilen Allah'tır.

5- Cins Konusu

[68] Öncekiler; cinse, mânasız bir kısım ilave ettiler. Bu kısım; Temim lafzının Ben-i Temim kabilesinin fertlerine, Basra lafzının Basralılara, yöneticiliğin tüm yöneticilere, zanaatin tüm zanaatkârlar (işaret etmesi) örneklerinde olduğu gibi cins olmasıdır. Bu kısım sınırsızdır ve kural altına 20 alınamaz. Bundan dolayı bu kısımın uğraşmanın anlamı yoktur. Biz cins sözümüzle, daha önce anlattığımız şeyi kastediyoruz. O da mahlûkattan iki veya daha fazla türü kapsayan lafızdır. Cins, Zeyd ve Amr gibi tek fertlere bizâtihi delâlet etmez. Ayrıca insan, deve ve fil kelimelerinde olduğu 25 gibi sadece fertleri farklı bir gruba da delâlet etmez. Bilakis canlı/*hayy* lafzında olduğu gibi, fertleri ve türleri farklı bir gruba delâlet eder. Canlı lafzı; at, insan, melekler ve diğer tüm canlılara delâlet eder.

[69] Hakkında konuştuğumuz cins; tanımın gerektirdiği şeyin bir kısmına delâlet etmez bilakis tanımın delâlet ettiği her şeye delâlet eder. Cins, 30 bozulma ve dönüşüm olmadığı müddetçe, kendisi ile isimlendirildiği şeylerden ayrılmaz. Bunun örneği; senin “cevher” sözün gibidir. Bu lafız ile kendi kendine kaim olup başkasını da taşıyıcı olan her şey isimlendirilir. Kendi kendine kaim olup başkasını da taşıyan bir şeyin, cevher ile isimlendirilmemesi mümkün değildir. Cevher olup da kendi kendine kaim 35 olmayıp başkasını da taşımayan bir şeyin olması da mümkün değildir.

وأما إذا أنقصت من الحدّ الذي لا فضلة فيه، نعني لا زيادة فيه على مقدار الكفاية في الحدّ، فإنه زيادة في المحدود كقولك في نفس الإنسان: إنها حيّة ناطقة فإن الملك والجنّي يدخلان تحت هذا الحدّ.

[٦٧] واتفق الأوائل على أن سمّوا المخبر عنه موضوعًا، وعلى أن سمّوا ذكرك لمن تريد أن تخبر عنه وضعًا، واتفقوا على أن سمّوا الخبر «محمولًا» وكون الصفة في الموصوف «حملًا»؛ فما كان ذاتيًا من الصفات كما قدّمنا قيل فيه: هذا «حمل جوهري»، وما كان غيريًا قيل: هذا «حمل عرضي» وكلّ هذا اصطلاح على ألفاظٍ يسيرة ستجمع تحتها معاني كثيرة، ليقرب الإفهام. فإذا قلت: زيد منطلق، فزيد موضوع، ومنطلق محمول على زيد، أي هو وصف له. وهذا يسمّى النحيوتون الابتداء والخبر إذا جاء على هذه الرتبة. فإذا سمعت الموضوع والمحمول فإنما تريد المخبر عنه والخبر عنه فاعلم، والله أعلم.

٥ - باب الكلام على الجنس

[٦٨] ذكر الأوائل قسمًا في الجنس لا معنى له، وهو: كتميم لبني تميم، والبصرة لأهلها، والوزارة لكلّ وزير، والصناعة لأهلها، وهذا غير محصور ولا منضبط فلا وجه للاشتغال به. وإنما نقصد بكلامنا الجنس الذي ذكرنا أوّلًا وهو: اللفظ الجامع لنوعين من المخلوقات فصاعدًا وليس يدلّ على شخص واحد بعينه كزيد وعمرو، ولا على جماعة مختلفين بأشخاصهم فقط كقولك: الناس، أو كقولك الإبل، أو كقولك الفيلة، لكن على جماعة تختلف بأشخاصهم وأنواعهم كقولك «الحيّ» الذي يدلّ على الخيل والناس والملائكة وكلّ حي.

[٦٩] والجنس الذي نتكلّم عليه ليس يقع على بعض ما يقتضيه الحدّ، لكن على كلّ ما يقع عليه الحدّ، والجنس لا يفارق ما تقع عليه التسمية به إلا بفساد المسمّى واستحالته. وذلك مثل قولك «الجوهر» فإن هذه اللفظة يسمّى بها كلّ قائم بنفسه حامل لغيره، فلا يمكن أن يوجد شيء قائم بنفسه حامل لغيره لا يسمّى جوهرًا، ولا يمكن أن يوجد جوهر لا يكون قائمًا بنفسه حاملًا لغيره.

Sen bu cevheri, kendi kendine kaim olmayan olarak düşünürsen; cevher olarak isimlendirilmesi geçersiz olur. İnsan bir şehirden başka bir şehire göç eder de; önceden olduğu gibi insan kalmaya devam eder. Çizim, zanaat ve ticaret de şehir lafzı gibidir. Ben-i Temim'in cins olmamasına gelince; Beni Temim'den olmayan nice insanlar görüyoruz. Bu sayılanlardan hiçbiri cins değildir.

6- Tür Konusu

[70] Öncekiler; bazı yerlerde türe başka bir isim verip ona suret dediler. Bunun, Yunan diline tâbi olmaktan kaynaklandığını düşünüyorum. Belki de onlarda bu isim -yani Arapça'ya suret olarak tercüme edilen isim- mutlak türe verilen bir isimdir. Bunda bir fayda olmadığından bununla uğraşmamızın bir anlamı yok.

[71] Türden, tür ile yalnızca fertleri farklı, tanım veya resimde ortak olan grubu isimlendirmeyi murat ediyoruz. Bunun örneği; melekler, insanlar, cinler, yıldızlar, hurmalar, elmalar, atlar, çekirgeler, siyah, beyaz, ayakta durma, oturma vb. gibi bütün her şeydir. Tür, cinsin altındadır. Çünkü cinsin bir parçasıdır. Cins, cins isminin kapsadığı bütün türleri bir arada tutar. Cinsin tanımı, bütün türlerde bulunur. Cinsin altında bulunan türlerden her biri, kendisine mahsûs sıfatlar ile diğer türlerden ayrılır. Bunun örneği senin “canlı/*hayy*” sözün gibidir. Bu cinsin altına; insanlar, atlar, katırlar, aslanlar ve diğer tüm canlılar girer. Canlı lafzını; “hissedebilen, iradesiyle hareket eden” şeklinde tarif ettiğinde, bu tanım; yine sayılan türlerin hepsini kapsar ve hepsinde bulunur. Sayılan her bir tür; düşünme, kişneme, anırma, kükreme ve kendilerine mahsûs diğer sıfatlarla diğerlerinden ayrılır. Canlı lafzı cinstir. Bu saydıklarımız ise canlılığın altındaki türlerdir. Yani canlı kelimesi hepsini kapsıyor. Bu türler, onun parçalarıdır. Bu türler, daha önce geçtiği üzere birbirinden farklı cinsin altındaki şeylerdir.

[72] Bu noktada garip bir tertip vardır. Şöyle ki âlemin taksiminin başlangıcı cinstir, asla tür olmaz. Cevher gibi ki taş, ağaç, bitki, hayvan onunla isimlendirilir. Başından sonuna bunların hepsi cevherdir. Cevher [bütün taksimatın] başlangıcıdır/ilkesidir. Cevherin üstünde, altında cevher ve cevher olmayanın yer aldığı bir cins yoktur.

ولو أنك توهمت هذا الشيء غير قائم بنفسه، لبطل أن يسمّى جوهرًا. وأما البلدة فقد ينتقل عنها الإنسان إلى غيرها ويبقى إنسانًا بحسبه. وكذلك الخطة والصناعة والتجارة. وأما بنو تميم فقد نجد ناسًا كثيرًا ليسوا من بني تميم، فليس شيء من هذه الوجوه جنسًا.

٥ - ٦ - باب الكلام على النوع

[٧٠] سمّى الأوائل النوع في بعض المواضع اسمًا آخر وهو «الصورة» وأرى هذا أتباعًا للغة يونان، فربما كان هذا الاسم عندهم، أعنى الذي يترجم عنه في اللغة العربية بالصورة، واقعًا على النوع المطلق، ولا معنى لأن نشتغل بهذا إذ لا فائدة فيه.

[٧١] وإنما نقصد بالنوع إلى أن نسمي كلّ جماعة متّفقة في حدّها أو رسمها مختلفة بأشخاصها فقط. كقولك: الملائكة والناس والجنّ والنجوم والنخل والتّفاح والخيل والجراد والسواد والبياض والقيام والقعود وما أشبه ذلك كلّه. والنوع واقع تحت الجنس لأنه بعضه. وقد يجمع الجنس أنواعًا كثيرة يقع اسمه نعني اسم الجنس على كلّ نوع منها، ويوجد حدّه في جميعها وتباين هي تحته بصفات يختصّ بها كلّ نوع منها دون الآخر. وذلك أنك تقول: حيّ فيقع تحت هذه التسمية الناس والخيل والبغال والأسد وسائر الحيوانات، فإذا حدّدت الحيّ فقلت: هو الحساس المتحرّك بإرادة. كان هذا الحدّ أيضًا جامعًا لكلّ ما ذكرنا وموجودًا في جميعها، وكان كلّ نوع مما ذكرنا يختصّ بصفة دون سائرهما، كالنطق والصهيل والشحيج والزئير وغير ذلك. فالحيّ جنس وكلّ ما ذكرنا أنواع تحتهن أي أن الحيّ يجمعها، وهي أبعاضه، وهي مختلفة تحته كما قدّمنا.

[٧٢] وههنا رتبة عجيبة وهي أن المبدأ في التقسيم للعالم جنس لا يكون نوعًا البتّة، كالجوهر فإنه يسمّى به الحجارة والشجر والنبات والحيوان، كلّ ذلك أوّله عن آخره جوهر. والجوهر مبدأ ليس فوقه جنس يقع تحت اسمه الجوهر وغير الجوهر.

Âlemin taksimatının durduğu nokta, türdür, asla cins olmaz. İnsanlar, atlar, kaplanlar, yakutlar, üzümler vb. gibi. Çünkü bu isimlerden her birinin altında, yalnızca kendi fertleri vardır. Zeyd, Amr, Hind, tek tek her at, yakut ve üzüm gibi. Siyahlık, beyazlık, burnu basıklık, uzunluk ve kısalık gibi, insanların bir kısmını kapsamayıp diğer bir kısmını kapsayan ve keza her türdeki sıfatların varlığına aldanma. Bunlar sınıflar ve kısımlardır. Bu farklı sınıf ve kısımlardakilerin her birinin tabiatı aynıdır. Her birinin tanımı da hepsini kapsayacak şekilde aynıdır. Ama türlerin tanımı böyle değildir. Bilakis her bir türün, başka türlerin dâhil olamayacağı kendine mahsûs ayrı bir tanımı vardır. Bu ilk cins ile son tür arasında, hem cins hem de tür olabilen pek çok şey vardır. Örnek olarak büyüyen/*nâmî* lafzı, cevherin türüdür. Çünkü cevherlerin bir kısmı büyüyendir diğer bir kısmı ise büyümeyendir. Yine büyüyen lafzı, nefis sahibi yaşayan-ölümlü olanlar ile nefis sahibi olmayanlara cinstir. Çünkü ağaçlar, otlar, insanın bedeni ve diğer ölümlü canlılar hepsi büyüyendir. Büyüyen lafzı, hepsine isim olur ve hepsini kuşatır.

[73] Öncekiler, üstünde başka cinsin olmadığı ve asla tür olamayacak olan ilk cinse, “cinslerin cinsi” ismini vermede ittifak ettiler. Yine en son türe de “türlerin türü” ismini vermede ittifak ettiler. Bu en son tür için; taksimatın durduğu, hiçbir suretle cins olamayan, altında başka tür olmayan ve altında fertlerinden başka bir şey olmayandır dedik. Bu tür, “fertlerin hemen üstünde gelendir” şeklinde ifade edilmiştir. Saydığımız diğer türler ise cinslerin cinsi ile türlerin türü tarafları arasındadır. Onlar, hem tür hem de cinstirler. Çünkü konum olarak, fertlerin hemen üstünde gelmezler. Bu türler ile fertler arasında başka türler vardır. Örnek olarak insan lafzı; canlı ile Zeyd ve Amr arasındadır. -Allah’a hamd olsun ki- cinsin, iki kısım olduğu ortaya çıktı:

(a) Tür olamayan cins. Bu başlangıç, yani cevherdir.

(b) Bazen tür olabilen cins.

[74] Yine türün de iki kısım olduğu ortaya çıktı.

(a) Cins olamayan tür. Bu tür, insanlar ve atların fertleri gibi taksimatın durduğu yerdir.

والوقف في تقسيم العالم نوع لا يكون جنسًا البتة كالناس والخييل والنمور والياقوت والعنب وما أشبه ذلك. فإنه ليس تحت كل اسم من هذه الأسماء إلا أشخاصه فقط، كزيد وعمرو وهند، وكل فرس على حدته، وكل ياقوتة على حدتها، وكل عنبه على حدتها. ولا تغتر بأن تكون أيضًا أوصاف تجمع بعض الناس دون بعض كالسود والبيض والفظس والطوال والقصار، وكذلك في كل نوع، فإنما هذه أصناف وأقسام. والطبيعة في كل واحد منهم واحدة، وحد كل واحد منهم واحد جامع لجميعهم. وليس كذلك حد الأنواع، بل لكل نوع حد على حدة لا يشاركه فيه نوع آخر البتة. وبين هذين الطرفين أشياء تكون نوعًا وجنسًا كالنامي، فإنه نوع للجوهر لأن من الجوهر ناميًا وغير نام، والنامي أيضًا جنس لذی النفس الحيّة الميّته، ولغير ذي النفس، لأن الشجر والنبات وجسم الإنسان وسائر الحيوان القابل للموت نوام كلها، واسم النامي يقع على جميعها ويعمّها.

[٧٣] واتفق الأوائل على أن سموا الجنس الأوّل جنس الأجناس نعني الذي لا جنس فوقه، وهو الذي لا يكون نوعًا أصلًا. واتفقوا على أن سموا النوع الآخر نوع الأنواع، وهو الذي قلنا إن فيه الوقف وإنه لا يكون جنسًا البتة، وإنه لا نوع تحته، وليس تحته شيء غير أشخاصه فقط. وهذا النوع هو الذي يعبر عنه بأنه يلي الأشخاص. وأما سائر الأنواع التي ذكرنا أنها بين الطرفين وأنها أنواع وأجناس فإنها ليست تلي الأشخاص في الرتبة، لأن بينها وبين الأشخاص أنواعًا آخر، كقولك: «الناس» فإن هذه اللفظة بين قولك «الحيّ» وبين: زيد وعمرو. فاستبان والله الحمد أن الجنس ينقسم قسمين:

(أ) جنس لا يكون نوعًا البتة، وهو المبدأ أعني الجوهر.

(ب) وجنس قد يكون نوعًا.

[٧٤] واستبان أن النوع ينقسم قسمين:

(أ) نوع لا يكون جنسًا. وهو الذي فيه الوقف في القسمة، كأشخاص الناس

أو الخيل.

(b) Bazen cins olabilen tür. Bu tür de hakikatte üç kısımdır. İlk kısım: Sırf cins. İkinci kısım: Sırf tür. Üçüncü kısım: Bir cihetle cins, başka bir cihetle tür. Bu tür, altında bulunanlar için cinstir. Çünkü onları kuşatmaktadır. Kendi üstündekiler için ise türdür. Çünkü üstündekiler tarafından kuşatılmıştır. Bazıları türün bu kısım için, altındakiler için türdür -yani onları kuşatandır- dediler. Fakat bu türün, kendi üstündekiler için cins olduğunu hiç kimse ifade etmedi. Bunu sana, bunları görüp de karışıklık yaşamayasın diye anlattım. Doğru olan bizim ilk sırada anlattığımızdır. O da türün, kendisinin üstündeki cinsler için tür, altındaki türler için de cins olduğudur. Çünkü senin türe; kendisinin üstündekine nispet ettiğinde verdiği ismin, iki nispetin farkı ortaya çıksın diye, kendi altındakine nispet ettiğinde verdiği isimden farklı olması daha güzeldir.

[75] Zikrettiğimiz türlerin türünün, cins olarak isimlendirilmesi asla câiz değildir. Çünkü cins, iki veya daha fazla türü kapsayan şeye verilen isimdir. Fertlerin hemen üstünde gelen şey değildir.

7- Cinsler ve Türlerin İkisini Kapsayan Konu

[76] Asla tür olamayacak cinslerin cinsi; âlemin taksimatının başlangıçlarıdır. Mütেকaddimûn bunların on tane olduğunu söylemiştir. Sonra derinlemesine tahkik edince, bunlardan aslî olanlarının dört tane olduğunu söylediler. Bu on tane şunlardır: cevher, nicelik/*keyfiyet*, nitelik/*kemmiyet*, görecelik/*izâfet*, zaman, mekân, durum/*vaz'* iyelik/*mülkiyet*, etki/*fiil*, edilgi/*infiâl*. Başlangıçların önde gelenleri ve taksimatın ilkleri oldukları sonucuna ulaştıkları dört tane de şunlardır: Cevher, nicelik, nitelik, görecelik/*izâfet*. Geriye kalan altı tane, bu zikredilen dört taneden oluşmaktadır. -Allah'ın izniyle- konusu gelince anlatılacağı üzere, bazısını bazısına eklemekle oluşurlar.

[77] Bil ki bu sayılan isimlerden yalnızca cevher, kendi kendine kaimdir ve kendisi dışındakileri taşıyandır. Geriye kalan dokuz tane, cevherin yüklemeleri ve arazlarıdır. Kendi kendine kaim de değildirler.

[78] Eğer biri derse ki: Keşke şey, mevcut, sabit ve hakikat isimlerini, bu on kategoriye kuşatan cins kılsaydın. Çünkü bunların hepsi; mevcut, sabit, hakikat ve şeydir. Ona şöyle denir: -Başarı Allah'tandır- daha önce anlattığımız üzere cinsin altındaki her şey tanımını cinsten alır. Tanım, tanımlanan şeyin doğasından haber verir. O zaman cinsin, kendisi altındaki tüm şeylerin doğasından haber vermesi gerekir.

(ب) ونوع قد يكون جنسًا. وهو في الحقيقة ثلاثة أقسام: القسم الواحد جنس محض، والقسم الثاني نوع محض، والقسم الثالث جنس من وجه ونوع من وجه آخر، فهو جنس لما تحته لأنه عام له، ونوع لما فوقه لأنه معمم به. وقد عبّر بعضهم بأن قال إنما هو نوع لما تحته أي جامع له، ولم يعبر أحد بأن يقول إنه جنس لما فوقه. وإنما ذكرت لك هذا لئلا تراه فيشكل عليك. والصواب ما ذكرنا ٥
أولاً من أنه نوع لما فوقه من الأجناس، وجنس لما تحته من الأنواع. لأنك إذا أضفته إلى ما فوقه فالأحسن أن تسميه باسم غير الذي تسميه به إذا أضفته إلى ما تحته، ليلوح الفرق بين اختلاف إضافيته.

[٧٥] وأما نوع الأنواع الذي ذكرنا فلا يجوز أن نسميه جنسًا أصلاً لأن الجنس إنما يسمّى به ما يجمع نوعين فصاعداً لا الذي يلي الأشخاص فقط. ١٠

٧ - باب جامع للكلام في الأجناس والأنواع معاً

[٧٦] أجناس الأجناس التي لا تكون نوعاً أصلاً وهي أوائل في قسمة العالم: ذكر المتقدمون أنها عشرة ثم حققوا فقالوا: إن الأصول منها أربعة. فالعشرة هي: الجوهر، والكم، والكيف، والإضافة، والتمتّى، والأين، والنسبة، والملك، والفاعل والمنفعل. والأربعة التي حققوا أنها رؤوس المبادئ وأوائل القسمة: الجوهر والكم والكيف والإضافة. وأما الستّ البواقي فمركبات من الأربع المذكورة، أي من ضمّ بعضها إلى بعض على ما يقع في أبوابها، إن شاء الله عزّ وجلّ.

[٧٧] واعلم أن الجوهر وحده من جملة الأسماء التي ذكرنا قائم بنفسه وحامل لسائرهما، والتسعة الباقية محمولات في الجوهر وأعراض له وغير قائمات بأنفسها.

[٧٨] فإن قال قائل: هلا جعلت شيئاً أو موجوداً أو مثبتاً أو حقاً، جنسًا جامعاً لهذه الأسماء العشرة، لأن جميعها موجود ومثبت وحقّ وشيء. قيل له، وبالله تعالى التوفيق: قد قدّمنا أن الجنس منه يؤخذ حدّ كلّ ما تحته وأن الحدّ ينبئ عن طبيعة المحدود، فوجب أن الجنس فيه إنباء عن طبيعة كلّ ما تحته. ٢٠

Doğa (tabiat) şeydeki kuvvettir. Bu kuvvetle şeyin nitelikleri olduğu şekliyle bulunur. Kendi isminin altına girenlerin doğasından haber vermeyen şey, cins değildir. Şey, mevcut, sabit ve hakikat lafızları; kapsadıkları şeylerin doğasından haber vermeyince ve bu lafızlarda, “bâtıl ve yok değildir”
 5 dışında başka bir mâna olmayınca, bu lafızlardan her birinin isimlendirildikleri şeylere cins olmaması gerekli oldu. Malum lafzı ise mevcut, madum, hakikat ve bätül kapsar. Çünkü bätülün; bätül olduğu, madumun; madum olduğu bilinir. Malum lafzı; daha önce zikrettiğimiz sebepten dolayı cins de değildir. Çünkü hak ve bätülün tek bir cins altına girmesi gerekli olur. Bu
 10 ise muhaldir ve çirkindir.

[79] Yine bizim; bu başlangıçlardan bazılarını algılamamız, diğer bazılarını algılamamızdan farklıdır. İnsan nefsi; onların kendi kendine kaim olmayanlarından bir kısmını mahsûsun sıfatlarını hassâs/*duyumsayan* nefse ileten dört duyu organı ile algılar. Kendi kendine kaim olmayanın bir kısmını ise nefis, sadece akıl vesilesiyle algılar. Sayı, zaman ve izâfetin varlığı
 15 gibi. Hareket gibi kendi kendine kaim olmayan diğer kısmını da nefis, duyu organları ve akıl ile beraber algılar. Cevher gibi kendi kendine kaim olan bir kısmını da nefis, akıl ve duyu organlarıyla beraber algılar. Bazen insan nefsi; akıl ile ve bu on kategoriyi algılamayı aşarak, bu on kategorinin sıfatlarından bir sıfatla sıfatlanmayan hakiki bir varlığı algılar. Bu da ebedî
 20 Evvel, Tek, Yaratıcı Allah'tır. Ondan başka ilah yoktur.

[80] Tek bir cinsin altındaki her şeyin mevcudiyeti, tüm fertlerini kapsayan tek bir sıfat ile olur. Yani, cinsin altındakilerin hepsini kapsayan tek bir tanım ile olur. Ya da - her bir kategoriyi kendi konusunda
 25 açıklayacağımız üzere- cinsin altındaki her ferdi kapsayan tek bir özellik/*hâssa* ile olur. Bu on kategorinin hakiki hâssaları, birbirinden farklıdır. Bundan dolayı hepsinin tek bir cins altında olmaması gereklidir. Mevcut lafzının, bu on kategoriyi kapsayan cins olmaması da gerekli oldu. Mevcut lafzında geçerli olan şey, sabit lafzı için de geçerlidir, bir fark yoktur.
 30 Hakikat ve şey lafızlarına gelince, bu on kategoriden bazıları bizâtihi hakikattir. Bizâtihi hakikat olan, cevherdir. Aynı zamanda bu cevher, bizâtihi şeydir. Bunun dışındakiler başkasıyla hakikat ve şeydir. Çünkü onlar cevher ile ortaya çıkmış ve onunla şey olmuştur. Cevher olmasaydı; ne hakikat ne de şey olurdu. Her bir cinsin altındakilerin doğası, aynıdır,
 35 farklı değildir. Bu on kategorinin doğaları; gördüğün gibi farklı farklıdır.

والطبيعة هي قوّة في الشيء توجد بها كفيّاته على ما هي عليه. فما لم يكن منبئاً عن طبيعة ما تحت اسمه فليس جنساً. فلما كانت لفظة شيء وموجود ومثبت وحقّ لا تنبيء عن طبيعة كلّ ما وقعت عليه، ولم يكن فيها أكثر من أنه ليس باطلاً ولا معدوماً فقط، وجب أن لا يكون شيء من هذه الألفاظ جنساً لما سمّي به. وأما لفظة معلوم فقد تقع على الموجود والمعدوم والحقّ والباطل لأن الباطل معلوم أنه باطل، والمعدوم معلوم أنه معدوم، فليس أيضاً جنساً لما قدّمنا، ولأنه كان يجب أن يكون الباطل والحقّ تحت جنس واحد وهذا محال شنيع.

[٧٩] وأيضاً فإن وجودنا بعض هذه الرؤوس مخالف لوجودنا سائرهما. فبعضها تجدها النفس بالحواس الأربع المؤدّيات لصفات محسوساتها إلى النفس الحسّاسة، غير قائمة بأنفسها، وبعضها تجدها النفس بمجرد العقل، غير قائمة بأنفسها، كوجود العدد والزمان والإضافة، وبعضها تجدها النفس بتوسّط العقل والحواس معاً غير قائمة بأنفسها، كالحركات، وبعضها تجدها النفس بتوسّط العقل والحواس معاً قائماً بنفسه كالجوهر، وقد تجد النفس أيضاً بمجرد العقل وتدرّج من وجودها هذه العشرة موجوداً حقّاً غير موصوف بشيء من صفات هذه العشرة. وهو الأوّل الواحد الخالق الذي لم يزل لا إله إلا هو.

[٨٠] وكلّ ما يقع تحت جنس واحد فلا يكون وجوده إلا على صفة واحدة جامعة لجميعه، أي بحدّ واحد جامع لكلّ ما تحت الجنس، أو بخاصّة واحدة جامعة لكلّ ما تحت الجنس، على ما نبيّن في باب كلّ رأس من العشرة المذكورة. وخواص الرؤوس المحقّقة من هذه العشر مختلفة. فوجب أن لا تكون كلّها تحت جنس واحد. فوجب أن لا يكون موجود جنساً لهذه العشرة البتّة. والقول في مثبت كالقول في موجود ولا فرق. وأما لفظة حقّ وشيء فبعض هذه العشرة إنما هو حقّ بنفسه، وهو الجوهر، وكذلك هو أيضاً شيء بنفسه. وسائرهما إنما هي حقّ بغيرها وشيء بغيرها، لأنها إنما تحقّقت بالجوهر، وبه صارت أشياء. ولولا الجوهر لم تكن حقّاً ولا شيئاً. وكلّ ما يقع تحت جنس فطبيعته واحدة لا مختلفة، وهذه الأشياء طبائعها مختلفة كما ترى.

Bundan dolayı hakikat ve şey lafızlarının, onlara cins olmaması gerekir. Cinslerin isimlerinin, altındakileri kapsaması; doğaları, tanımları ve ayrımlarındaki ortaklığa göredir. Bu ortaklıklar, isimlerinin de bir olmasını gerektirir. Doğalarındaki farklılığa göre ise ayırım ve tanımları değişir. Bundan dolayı cinslerin isimleri de farklılaşır.

[81] Bil ki mevcut, hakikat, sabit ve şey lafızları; kapsadığı her şeyi -isimlerin müsemmaları kapsaması başlığında açıklayacağımız üzere- müşterek isimlerin kapsaması gibi kapsar.

[82] Birisi “araz lafzını, neden cevherin dışındaki dokuz kısma cins kılmadınız?” derse ona denir ki: -Başarı Allah’tandır- bu isimlendirilen dokuz kategorinin araz oluş durumu farklı farklıdır. Cevherin bunları taşıması da birbirinden farklıdır. Nitelik gibi bazı kategoriler, şahsa yüklenir ve şahıstaki arazdır. Sayı ve zaman gibi bazısı, şeyin doğasına yüklenen arazdır. İzâfet gibi bazıları da başkası yüzünden cevherin arazı olur ve onun doğasına başkasının doğası yüzünden yüklenir. Cinsin, kendi altındakilerin doğasından haber veren olduğunu daha önce izah ettik. Bu zikrettiğimiz dokuz kategorinin araz olmadaki tabiatları farklı farklıdır. Resimleri farklıdır. Böylece araz lafzının bunlara cins olması geçersiz oldu.

[83] Ahmak ve safsata ehlinden biri bizimle çekişmeye girip “Ben, bütün grup ve toplulukların ifade edildiği tüm isimlere, tek bir cins ismi vermek istiyorum. Bunların doğalarının, bu isim altında aynı olup olmasına aldırmıyorum.” derse; ona deriz ki: Biz seninle tartışmaz, faydasız şeylerde seninle saatler harcamayız. Yalnız fitne/*muğalata* çıkarmak istemeyip akleden kişiye, yeterli gelecek iki söz söyleyeceğiz. Diyoruz ki: Eğer dediğini yapmak istiyorsan ve muvahhid isen bil ki Allah’ı cinslerin altına yerleştirmiş oldun. Çünkü Allah Teâlâ; mevcut, hakikat ve sabittir. Allah’ı bir cinsin altına yerleştirdiğinde; onu, zaruri olarak tanımlanmış kılar. Çünkü her bir cinsin altına giren şey, tanımlanmıştır. Allah Teâlâ bundan münezzehtir.

[84] İkinci sözüümüz: seninle cim, nun, sin harfleri hakkında tartışmayacağız. Eğer elini, ayağını, dişini cins olarak isimlendirmeyi uygun görürsen, seni bundan men edecek kimse yoktur. Ancak bu icat ettiğin dille, seninle muhatap olup anlaşabileceğin birine ihtiyaç duyarsın. Üzerinde ittifak ettiğimiz isme uyman bize kâfidir. Bu ismin tek bir doğanın bir araya getirdiği bütün grupları kapsadığında ittifak ediyoruz. Bu tek doğadan ayrımlar ve tanımlar oluşuyor. Yine bu ismin altında, farklı pek çok tür bulunur.

فوجب أن لا يكون حقّ وشيء جنسًا لها. إذ إنما يكون إيقاع أسماء الأجناس على ما تحتها على حسب اتّفاقها في طبائعها، واتّفاقها في حدودها، واتّفاقها في فصولها. فيوجب ذلك اتّفاق أسمائها، وبحسب اختلافها في الطبائع تختلف فصولها وحدودها، فتختلف أسماء أجناسها لذلك.

٥ [٨١] واعلم أن موجودًا وحقًا ومثبًا وشيئًا واقعة على كلّ ما تقع عليه وقوع الأسماء المشتركة، على ما نبين في باب وقوع الأسماء على المسميات.

[٨٢] فإن قال قائل: فهلا جعلتم قولكم «عرضًا» جنسًا للتسع الباقية دون الجواهر. قيل له، وبالله تعالى التوفيق: إن كون هذه التسع المسميات عرضًا كون مختلف، وحمل الجواهر لها حمل مختلف، لأن بعضها محمول في شخصه وعرض فيه كالكيفيات، وبعضها محمول في طبيعته وعرض فيها كالعدد والزمان، وبعضها عرض له من قبل غيره، ومحمول في طبيعته بطبيعة غيره، كالإضافة. وقد قدّمنا أن الجنس منبئ عن طبيعة ما تحته، وهذه التي ذكرنا طبائعها في كونها عرضًا مختلفة ورسومها مختلفة. فبطل أن يكون عرض جنسًا لها.

[٨٣] فمن نازعنا من أهل السخف والسفسطة وقال: أنا أريد أن أسمي جنسًا كلّ اسم عبّر به عن كثير وجماعة، ولا أبالي باتّفاق طبائعها تحت ذلك الاسم أو باختلافها. قلنا له: لسنا ننازعك ولا ننفق معك الساعات في ما لا فائدة فيه، إلا أننا نقول لك قولين كافيين لمن عقل ولم يرد الشغب، فنقول: إن عزمت على ما ذكرت وكنت موحدًا، فاعلم أنك قد أوقعت الله عزّ وجلّ تحت الأجناس، لأنه تعالى موجود وحقّ ومثبت. فإذا أوقعت تحت جنس فقد جعلته محدودًا ضرورة، إذ كلّ ما وقع تحت جنس فمحدود، تعالى الله عن ذلك.

[٨٤] والقول الثاني أنا نقول له: لسنا ننازعك في الجيم والنون والسين فإن بدا لك أن تسمي يدك أو رجلك أو ضرسك جنسًا فلا مانع لك من ذلك إلا أنك تحتاج إلى من يوافقك على التخاطب بهذه اللغة التي أحدثتها، وحسبنا أن نقف عند طاعتك في اسم توافقنا عليه، نثفق على إيقاعه على كلّ جماعة تجمعها طبيعة واحدة تقوم منه فصولها، وتوجد منه حدودها، ويوجد أيضًا تحته كثيرون مختلفون بأنواعهم،

Bizim böyle yapmamız; kastettiklerimizi karşılıklı anlamamız içindir. Eğer bundan vazgeçip Yaratıcıyı değil de O'nun dışındakileri, tanımlar altına yerleştirmeyen; akıl ve duyu organlarının bilgilerini açıkça kabul etmeyenler grubuna girersin. Çünkü sen zaruri olarak; bir sıfatta ortak olan bazı şeyleri ve başka bir sıfatta ortak olup bu sıfatta farklı olan başka şeyleri de görüyorsun. Tanımın mânası da işte budur. Çünkü her sıfat; kendisinin bulunmadığını değil, kendisinin bulunduğu her bir şeyin sınırlarını çizer. Bunu; hakikatleri iptal etme, bilgileri karıştırma ve çelişki ortaya çıkarmaya kastettiği için deli veya deliden daha beter haldeki birinden başka kimse reddetmez. Kim bu seviyeye ulaşırsa artık onunla konuşulmaz. Çünkü bizim, muhatap olunan kişiden beklediğimiz, onun hakikate dönmesi veya aklın hükümlerinin geçerli olmadığı gruba dâhil olmasıdır. Bununla birlikte bu görüş, ona inanan kimse için ki eğer kendini mümin olarak görüyorsa, küfürdür. Sapkınlıktan ve sapkınlığa götüren her şeyden Allah'a sığınırız.

[85] Bize, keşke tür ismi verdiğinizize cins, cins ismi verdiğinizize tür ismini verseydiniz diyen kişiye de bunu söylüyoruz. Nitekim böyle ahmakça soru soranları gördüm.

[86] Bil ki zikrettiğimiz diğer kategoriler dışında yalnızca cevher, kendi kendine mevcuttur. Diğer kategoriler, cevherle devamını sağlar. Hepsi, cevher sebebiyle mevcut olur. Cevhersiz var olmalarının imkânı yoktur. Cevher de her ne kadar diğer kategoriler olmadan var olamıyorsa da bazıları olmadan, diğer bazılarıyla var olabilir. Ama diğer kategorilerin cevhersiz var olmasının asla imkânı yoktur. Ancak cevher, sadece akılla idrak edilir. Görülen, tadılan, dokunulan, koklanan bir şey değildir. Biz renkleri görüyoruz. Renkler yok olduğunda; hareketli havayı/*rüzgarı* göremediğimiz gibi hiçbir şeyi göremeyiz. Rüzgar, dokunma duyusuyla hissedilir. Rengi olmadığı için görülmediği halde büyük cisimlere çarpar, onları devirir. Cin de böyledir. Allah'ın sadık elçisi Muhammed'in (s.a.) haber verdiğine göre; onlar bizi gördükleri halde biz onları göremeyiz. Bizler renkliyiz, onlar ise renkli değildirler. Keza taşı, koklayamayız çünkü taşın kokusu yoktur. Kokuları, farklılıklarına göre koklarız. Yine tadı olmadığından dolayı taşın tadına da bakılmaz. Yemeklerin tadını, farklılıklarına göre tadarız. Temas edilen şeyin; pürüzlü, yumuşak, düz, katı, sıvı oluşu hissedilir. -Allah'ın izniyle- bundan sonra açıklanacağı üzere bazı cevherler, işitilebilir.

لنتفاهم به مرادنا، فإن أبيت من ذلك ولم توقع ما دون الخالق تعالى تحت حدود، فإنك واقع تحت المجاهرة بمكابرة العقل والحواس، لأنك ترى ضرورة أشياء تتفق في صفة واحدة، وأشياء آخر تخالفها في تلك الصفة وتتفق في صفة أخرى، وهذا هو معنى الحدّ لأن كلّ صفة تحدّد ما هي فيه دون ما ليست فيه. لا يدفع هذا إلا مجنون أو من هو في أسوأ من حال المجنون لقصده إبطال الحقائق ٥ وتلبيس المعارف وإثبات الإشكال. ومن بلغ هاهنا ترك الكلام معه، إذ غايتنا ممن يكلم أن ينصرف إلى الحقّ أو يلحق بالذين لا تجري أحكام العقل عليهم، مع أن هذا كفر من معتقده، إن كان ممن يسم نفسه بالإيمان؛ وبالله تعالى نعوذ من الضلال وما دعا إليه.

١٠ [٨٥] وبهذا نكلم أيضاً من قال: هلا سمّيت نوعاً ما سمّيت جنساً ما سمّيت نوعاً، فإنني قد شاهدت من يسأل هذا السؤال الأحمق.

١٥ [٨٦] واعلم أن الجوهر وحده دون سائر الأشياء التي ذكرنا موجود بنفسه وسائرهما متداول عليه، وكلّها موجود به لا سبيل إلى أن توجد دونه البتّة. والجوهر وإن كان لا يوجد دونها أيضاً البتّة، فقد يوجد دون بعضها، ولا سبيل إلى أن يوجد شيء منها دون جوهر البتّة، إلا أن الجوهر محسوس بالعقل فقط. وليس مرئياً ولا مذوقاً ولا ملموساً ولا مشموراً. وإنما نرى الألوان، فإذا عدم اللون لم نر شيئاً كالهواء المتحرّك، وهو الريح فإنه يحس باللمس، وينطح الأجسام العظام فيسقطها وهو غير مرئي لأنه لا لون له، والجنّ كذلك، وقد أخبرنا الصادق، عليه السلام، عن الله عزّ وجلّ، أنهم يروننا من حيث لا نراهم، ونحن ذوو ألوان وهم غير ذوي ألوان. وكذلك أيضاً لا نشم الحجر لأنه لا رائحة له، وإنما نشم الرائحة على حسب اختلافها، وكذلك أيضاً لا يذوق الحجر فإنه لا طعم له وإنما تذاق الطعوم على حسب اختلافها، وإنما تلمس المجسمة من الخشونة أو اللين أو الاملاس أو الصلابة أو التهيّل، وقد يسمح بعض الجواهر بعرض فيه على ما يقع بعد هذا، إن شاء الله عزّ وجلّ.

Duyu organlarının altında değerlendirilen her şeyi, kısa olması ve bir çok şeyi tek başlık altında toplamak için nitelik/*keyfiyet* başlığı altında değerlendirdik. Çünkü -Allah'ın izniyle- konusunda geleceği üzere, hepsi aynı tanım ile tanımlanır.

5 [87] Saydığımız bu on ilk kategoriden her biri, birçok şeyin doğasını bir araya getirir. Onlardan her birine, cinslerin cinsi ismini verdik. Bu ilk kategorilerin altından, fertlerin üstündeki türe ulaşıncaya kadar bulunan pek çok şeye de cins ismini verdik.

10 [88] Bil ki bütün üst başlangıçlardan,-bundan cinslerin cinsini kastediyoruz- ve bunların altındaki cins ve tür olarak isimlendirilen her birinden altta olanlar, üstte olan başlangıç ile isimlendirilir ve onunla tanımlanır. Zira insan nefs-i nâtıkası, cevher ve canlı olarak isimlendirilir. Cevher ile resmedilir, canlı ile tanımlanır. Bunun gibi insanın bedeni; büyüyen, cevher ve cisim olarak isimlendirilir ve bu isimlerden her birinin tanımı ve resmi ile tanımlanır ve resmedilir.

15 [89] Bil ki üst başlangıç, kendinden altındakiler ile isimlendirilmez, onlarla tanımlanmaz. Öncekiler bu durumu “Üst, alt için kullanılır ama alt, üst için kullanılamaz.” şeklinde ifade ederler. Bunun sebebi: Alttaki ve üst başlangıçın altında olan her şey, üst başlangıçta mevcuttur. Eğer üst başlangıcı, altındakilerden biriyle isimlendirirsen üst başlangıçın bazı sıfatlarını eksiltmiş olursun. Bildiğin üzere bütün büyüyenler, cisimdir. Eğer mutlak cismi; büyüyen olarak isimlendirirsen hata yapmış ve doğru söylememiş olursun. Çünkü taş, cisimdir ama taş, büyüyen değildir. Halbuki senin sözüne göre taşın, büyüyen olması gerekiyordu ki bu muhaldir. Büyüyen, cisim olarak isimlendirdiğinde ise isabet etmiş olursun. Zeyd, insan olarak isimlendirilip bu lafız ile tanımlanır. Canlı ile isimlendirilip bu lafız ile de tanımlanır. Ayrıca cisim ile isimlendirilip cisim lafız ile resmedilir. Fakat mutlak cisim; yaşayan olarak isimlendirilemez ve yaşayan lafız ile tanımlanamaz. İnsan ile isimlendirilemez ve insan lafız ile tanımlanamaz. Yine Zeyd ismi ile isimlendirilemez ve Zeyd lafız ile tanımlanamaz.

30 [90] Mutlak cisim ile uzunluğu, genişliği ve derinliği olan her şeyi kastediyoruz. Taş cisimdir ama canlı, insan, Zeyd değildir. Mutlak lafız, kendisiyle isimlendirildiği her şeyi kapsayan küllî bir isimdir. Daha önce anlattığımız üzere tüm varlık ve mahlûkat üç kısma ayrılır:

وإنما أوقعنا ما يقع تحت الحواس تحت الكيفيّة طلبًا للاختصار وجمعًا للكثير تحت اسم واحد، ولأنها كلّها ترسم برسم واحد، على ما يقع في بابه إن شاء الله. [٨٧] وكلّ واحد من الرؤوس التي ذكرنا جامع لطبيعة أشياء كثيرة فسمّينا كلّ واحد منها جنس أجناس، وسمينا كثيرًا مما يقع تحت كلّ رأس منها أجناسًا أيضًا، إلى أن نبلغ إلى الأنواع المحضة التي تلي الأشخاص.

[٨٨] واعلم أن كلّ رأس أعلى، ومرادنا بذلك جنس الأجناس، وكلّ ما تحته مما يسمّى جنسًا أو نوعًا فإن كلّ ما يقع تحته يسمّى باسم الرأس الذي هو أعلى منه، ويحدّد بحدّه. فإن نفس الإنسان تسمّى جوهرًا وتسمّى حيّة وترسم برسم الجوهر وتحدّد بحدّ الحيّ. وكذلك جسد الإنسان يسمّى ناميًا وجوهرًا وجسمًا ويحدّد ويرسم بحدّ كلّ واحد من هذه الأسماء ورسمها.

[٨٩] واعلم أنه لا يسمّى الرأس الأعلى باسم ما تحته ولا يحدّد بحدّه. والمتقدّمون يعتبرون في هذا المكان بأن يقولوا: «الأعلى يقال على الأسفل والأسفل لا يقال على الأعلى». وإنما كان ذلك لأن الأسفل موجود في الرأس الأعلى هو وغيره مما هو واقع تحت الرأس الأعلى، فلو سمّيت الرأس الأعلى باسم بعض ما يقع تحته لكنت قد نقصته بعض صفاته. ألا ترى كلّ نامٍ جسم فلو سمّيت الجسم المطلق ناميًا، لكنت مخطئًا كاذبًا، لأن الحجر جسم وليس الحجر ناميًا. فكان يجب من قولك أن يكون الحجر ناميًا، وهذا محال. وأنت إذا سمّيت النامي جسمًا كنت مصيئًا. وزيد يسمّى إنسانًا ويحدّد بحدّ الإنسان، ويسمّى حيًا ويحدّد بحدّ الحيّ، ويسمّى جسمًا ويرسم برسم الجسم. ولا يسمّى الجسم المطلق حيًا ولا يحدّد بحدّ الحيّ ولا يسمّى أيضًا إنسانًا ولا يحدّد بحدّ الإنسان، ولا يسمّى زيدًا ولا يحدّد بحدّ زيد.

[٩٠] ونعني بالجسم المطلق كلّ ما يطلق على كلّ طويل عريض عميق. فالحجر جسم وليس حيًا ولا إنسانًا ولا زيدًا. فالمطلق هو الاسم الكلّي الذي يعمّ كلّ ما سمّي به. وقد قدّمنا قبل أن الأشياء والمخلوقات تنقسم أقسامًا ثلاثة:

(a) Cinsler, (b) Sırf türler, (c) Fertler. Yalnızca sırf cins olan ile cins de tür de olabilen bütün cinsler; hem bizim nazarımızda hem de doğada sınırlıdır. O halde biz de başlıyoruz ve diyoruz ki: Yaraticının dışındaki her şey iki kısma ayrılır: (a) Cevher (b) Cevher olmayan. Cevher bizim dilimizde 5 ki cisimdir. Cisim de cevherdir. Yaraticının dışındaki her şey, cisim veya cisme yüklenendir. Bizim dışımızdakiler cisim olmayan/*mücerred* cevheri kabul ettiler. Bu bâtıldır. Burası, bu görüşte bize itiraz olarak sunulan şüpheleri cevaplandırmanın yeri değildir. Bunu kendi yerinde sağlam bir şekilde açıkladık. Başarı Allah'tandır. Bu konu hakkında konuşmak ilahî/ 10 metafizik ve tevhid/kelâm ilmi kapsamına girer. Bunları *el-Fasl fi'l-milel ve'n-nihal* kitabında ispat ettik.

[91] Bunun gibi bizim dışımızdakiler insanı canlı, düşünen, ölümlü olarak tanımladı. Bu tanımla ya sadece mürekkebe insan cismini, ya sadece insanın nefs-i nâtıkasını ya da mürekkebe cisim ile nefs-i nâtıkayı beraber 15 kastetmişlerdir. Eğer sadece mürekkebe cismi yahut sadece nefs-i nâtıkayı veya mürekkebe cisim ile nefs-i nâtıkayı beraber kastediyorsa bu, yanlıştır. Çünkü mürekkebe cismi, canlının altına yerleştirmiş oldu. Canlı olan sadece nefs-i nâtıkadır. Zira nefs-i nâtıka hisseden ve hareket edendir ki işlevsiz kalınca cismin his ve hareketinin de işlevsiz kalır. Eğer sadece nefs-i 20 nâtıkayı kastediyorsa bu da yanlıştır. Çünkü nefs-i nâtıkayı, büyüyenin altına yerleştirmiş oldu. Nefs-i nâtıka, büyümez. Büyüyen insanın mürekkebe cisimidir. Bunların delillerinin yeri başkadır. Yine bunların delillerini de *el-Fasl* kitabının nefs-i nâtıka başlığında zikrettik.

[92] Sonra konumuza dönüp diyoruz ki cevher iki kısma ayrılır: 25 (a) Canlı/*hayy*, (b) Cansız/*lâ hayy*. Canlı da iki kısma ayrılır: (1) Nefs-i nâtıka, (2) Nefs-i gayr-ı nâtıka. Hayat ile canlı olan sadece nefistir; hayat ile canlı olmayan hiçbir nefis yoktur. Hayat sahibi canlının tanımı "hisseden ve iradeyle hareket eden" dir. Düşünen/*nâtık* nefisler; melekler, sâdik Resûlullah'ın bize haber verdiği cennette olan huriler ve hizmetçiler/*vildan* 30 gibi ebedî/*huldî* fertlerin nefisleri ile insanlar ve cinlerin nefisleridir. Bizim dışımızdakiler (filozoflar ve onlara tâbi olanlar); zikrettiğimiz ebedî fertlerin yerine, gök cisimleri ve feleklerden ulvi cisimlerin, düşünen, canlı nefislere sahip olduklarına inanıyorlar. Tüm bu şüphelerin konuşma yeri burası değildir.

أجناس وأنواع محضة وأشخاص. فكلّ ما يسمّى جنساً مما لا يكون إلا جنساً محضاً ومما يكون جنساً ونوعاً فإنه محدود عندنا وفي الطبيعة، أي أننا نبدأ فنقول: كلّ ما دون الخالق عزّ وجلّ ينقسم قسمين: جوهر ولا جوهر. فالجوهر هو الجسم في قولنا والجسم هو الجوهر ولا شيء دون الخالق تعالى إلا جسم أو محمول في جسم. وقد أثبت غيرنا جوهرًا ليس جسمًا وهذا باطل وليس هذا مكان حلّ الشكوك المعترض بها علينا في هذا القول. وقد أحكمناه في مكانه، وبالله التوفيق. والكلام في هذا هو واقع فيما بعد الطبيعة وفي علم التوحيد. وقد أثبتناه في كتاب الفصل في الملل والنحل.

[٩١] وكذلك رسم غيرنا أيضًا في حدّ الإنسان أنه حيّ ناطق ميّت. وهذا الحدّ لا يخلو من أن يكون أراد به الجسم المركّب وحده أو النفس وحدها أو الجسم المركّب والنفس معًا. فإن كان أراد الجسم المركّب وحده أو النفس وحدها أو الجسم المركّب والنفس معًا فذلك خطأ. لأنه أدخل الجسم المركّب تحت الحيّ، والحيّ إنما هو النفس وحدها، وهي الحساسة المتحرّكة التي إن بطلت بطل حسّ الجسم وحركته البتّة، وإن كان أراد النفس وحدها فذلك خطأ أيضًا لأنه أدخلها تحت النامي، والنفس ليست نامية، وإنما النامي جسمها المركّب فقط. وللبراهين على هذا مكان آخر قد ذكرناه في كتاب الفصل أيضًا في باب النفس.

[٩٢] ثمّ نرجع فنقول: والجوهر منقسم قسمين: حيّ ولا حيّ. والحيّ ينقسم قسمين: نفس ناطقة ونفس غير ناطقة. ولا حيّ بحياة إلا نفس ولا نفس إلا حيّة بحياة. وحدّ الحيّ ذي الحياة هو الحساس المتحرّك بإرادة. فالنفس الناطقة هي الملائكة وأنفس الأشخاص الخلدية التي أخبرنا الصادق، صلّى الله عليه وسلم، أنها في دار النعيم من الحور والولدان وأنفس الأنس وأنفس الجنّ. وغيرنا يعتقد مكان الأشخاص الخلدية التي ذكرنا أن الأجرام العلويّة من الكواكب والفلك ذات أنفس حيّة ناطقة وللکلام في كلّ هذا الشكّ مكان غير هذا.

[93] Nefs-i gayr-ı nâtıka; diğer canlıların/*hayvanların* nefisleridir. Nefs-i nâtıka da iki kısımdır; (a) ölümlü nefis-i nâtıka, (b) ölümsüz nefis-i nâtıka. Ölümsüz olanlar; melekler ve zikrettiğimiz ebedî fertlerin nefisleridir. Ölümlü olanlar; insanlar ve cinlerin nefisleridir. Ölümlü sözümüzün mânası ise nefsin imtihan âlemine kendilerine tutunarak başladığı dört unsurdan mürekkebe beden giysilerinden ayrılmasıdır. Yoksa nefis, kökten yok olmuyor. Hissetmesi, düşünmesi, temyiz gücü ve hareketi tamamen bozulmuyor.

[94] Ölümlü nefis de iki kısma ayrılır: (a) Renklenebilen beden sahibi. Bu, insanların nefsidir. (b) Renklenemeyen beden sahibi. Bu da cinlerin nefsidir.

[95] Düşünemeyen/*gayr-ı nâtıka* canlılar; kişneme, anırma, havlama vb. gibi hissedilen ve türleri birbirinden ayırıtıran sıfatlar ile resmedilir. Fertlerin hemen üstünde olan bu türler, pek çoktur.

[96] Canlı olmayanı kastettiğimiz cansız/*lâ-hay* da iki kısma ayrılır: (a) Mürekkebe, (b) Mürekkebe olmayan. Mürekkebe olmayan; ateş, hava, su ve toprak olan dört unsur, dokuz felek ve bu feleklerdeki yıldızlar ve gezegenlerdir. Dokuz felek; yıldızların yedi yörüngesi olan yedi gök, menzillerin feleği olan kürsü ve bir günde bir tur atan kuşatıcı küllî felek olan arştır. Bu arş ki üzerinde boşluk da doluluk da yoktur. Âlemin kütle ve küresinin bitiş noktasıdır. Ondan sonra hiçbir şey yoktur.

[97] Mürekkebe ve mürekkebe olmayan sözlerimizin anlamı şu şekildedir: Mürekkebe; canlıların bedeni ve dört unsurdan oluşan ağaçlar gibi Allah'ın farklı farklı varlıklardan yarattığı şeydir. Mürekkebe olmayan ve basit ise Allah'ın, farklı varlıklardan değil de tek bir doğadan yarattığı şeydir. Ancak tüm mürekkebe ve mürekkebe olmayanlar; ebedî olarak sürekli bölünme ve parçalanma ihtimali olan pek çok parçadan oluşur.

[98] Mürekkebe olan da iki kısma ayrılır: (a) Büyüyen, (b) Büyüyemeyen. Büyüyen de iki kısma ayrılır: (1) Nefis sahibi, (2) Nefis sahibi olmayan.

[99] Büyüyenin tanımı: Ortasından iki ucuna doğru doğru parçalanıp kendi türüne dönüşen yiyecekler ile beslenen her şeydir. Nefis sahibi olmayan; ağaçlar ve otlardır. Bunlar da iki kısımdır: (2a) Gövdeli, (2b) Gövdesiz. Sonra bu kısımlar, fertlerin üstünde gelen pek çok türe ayrılır.

[٩٣] والنفس غير الناطقة هي أنفس سائر الحيوان. والنفس الناطقة تنقسم قسمين: ناطقة مَيِّتة وناطقة غير مَيِّتة. فالغير مَيِّتة هي الملائكة وأنفس الأشخاص الخلدية التي ذكرنا، والمَيِّتة هي أنفس الإنس والجنّ. ومعنى قولنا مَيِّتة أي أنها مفارقة لمدرعاتها من الأجسام المركّبة من العناصر الأربعة التي ابتدأت بالتشبّث بها في عالم الامتحان، لا أنها تعدم أصلاً ولا يبطل حسّها وفكرها وتمييزها وحركتها أصلاً.

[٩٤] والمَيِّتة تنقسم قسمين: ذات جسد يقبل الألوان، وهي نفس الإنسان، وذات جسد لا يقبل الألوان وهي نفس الجنّي. و

[٩٥] أما غير الناطقة فترسم بالصهال والنهاق والنباح والشحاج وبغير ذلك من سائر الصفات المحسوسة فيها المفارقة بين أنواعها، وهي أنواع كثيرة تلي الأشخاص بعد.

[٩٦] وأما اللاحي نريد القسم الذي هو غير حي فينقسم قسمين: مركّب ولا مركّب، فالغير مركّب هي العناصر الأربعة التي هي النار والهواء والماء والأرض والأفلاك التسعة وما فيها من الدراري والكواكب. والأفلاك التسعة هي السماوات السبع التي هي سبع طرائق للدراري والكرسي الذي هو فلك المنازل والعرش الذي هو الفلك الكلّي المحيط الذي يدور دورة في كلّ يوم وليلة الذي ليس فوقه خلاء ولا ملاء والذي هو منتهى جرم العالم وكرته ولا شيء بعده.

[٩٧] ومعنى قولنا مركّب وغير مركّب هو أن المركّب ما خلقه الخالق، عزّ وجلّ من أشياء شتّى كأجسام الحيوان والشجر المركّبة من العناصر الأربعة. ومعنى قولنا غير مركّب وبسيط هو ما خلقه الخالق تعالى من طبيعة واحدة لا من أشياء شتّى، وإلا فكلّ مركّب وكلّ غير مركّب فمؤلّف من أجزاء كثيرة محتمل للتجزّيء والانقسام أبداً.

[٩٨] والمركّب ينقسم قسمين: نام ولا نامٍ والنامي ينقسم قسمين: ذو نفس ولا ذو نفس.

[٩٩] وحدّ النامي هو ما تغدّى بغذاء ينقسم من وسطه إلى طرفيه ويحيله إلى نوعه، فاللا ذو نفس الشجر والنبات وهما قسمان: ذو ساق ولا ذو ساق ثمّ كلّ واحد من هذين القسمين ينقسم على أنواع كثيرة تلي الأشخاص بعد.

[100] Nefis sahibi olanlar da iki kısma ayrılır: (a) İnsan ve cin bedeni gibi nefis-i nâtuka/*düşünen* nefis sahibi, (b) diğer canlılar gibi nefis-i gayr-ı nâtuka/*düşünemeyen* nefis sahibi. Nefis-i nâtuka sahibi de iki kısma ayrılır: (a1) İnsan bedeni gibi renklenebilen cisim, (a2) Cin bedeni gibi renklenemeyen cisim.

5 [101] Düşünemeyen nefis sahipleri, diğer canlıların cisimleridir. Bunlar fertlerin üstünde gelen pek çok türdür. Her biri; kendisine mahsûs sıfatları, doğalarını ayırıştıran ayrımları ve birbirlerine olan durumları ile tanımlanır. Diyoruz ki: kükreyen-yırtıcı nefis sahibi, anıran nefis sahibi vb. Bunlar gibi tüm ağaçlar ve otlar da kendisine mahsûs sıfatlar ve doğalarını
10 ayırıştıran ayrımlar ile tanımlanır. Bu iş, geniş ve tafsilatlı bir şeydir. Biz burada kısaca değinmeyi istedik.

[102] Büyüyemeyen de pek çok kısma ayrılır. Yakut, altın vb. madenler ve ahşaplar bundandır. Bunlar; fertlerin üstünde gelen sırf türlerdir. Bunlardan her bir tür; tabiatını, kendisi dışındakilerden ayırıştıran ayırım ve
15 kendisine mahsûs sıfatları ile tanımlanır.

[103] Bu cinsler; gördüğün gibi bizim nazarımızda az ve sınırlıdır. Yine kendi nefsinde de az ve sınırlıdır. Bunlar doğada sınırlıdır sözümüzden kastımız da işte budur. Çünkü bu kısımların, doğada daha fazlasının olmadığını kesin olarak biliyoruz. Ama daha önce zikrettiğimiz gibi;
20 cinslerin fertleri sınırsız sayıdadır. Türlerin türü olarak isimlendirilen ve fertlerin üstünde gelen tüm sırf türler ise doğada sınırlı, bizim nazarımızda ise sınırsızdır. Bununla kastımız şudur: canlılardan, ağaçlardan, otlardan ve taşlardan olan türlerin kendi nefsindeki sayısı; Allah katında eksilip çoğalmayan bir sayı ile sınırlıdır. Biz, şimdiye kadar ortaya çıkmamış dört kanatlı veya üç başlı uçan deve gibi bir canlının daha da ortaya
25 çıkmayacağını kesin olarak biliyoruz. Bundan sonra da âlemde, hiçbir at kalmayınca kadar atların tükenmeyeceğini de biliyoruz. Diğer türlerde de aynı durum geçerlidir. Resûlullah (s.a.) “eğer köpekler canlı gruplarından bir grup (ümmeetlerden bir ümmeet) olmasaydı öldürülmelerini emrederdim”³ hadis-i şerifi ile buna dikkat çekmiştir. Bu hadiste, canlı gruplarından herhangi bir grubu yok etmenin imkânsız olduğuna dair bir bildiri vardır. Allah Teâlâ, türlerin çoğalmayacağına dair şöyle dedi: “*Rabbinin sözü, doğruluk ve adalet bakımından tamamlanmıştır. O'nun sözlerini değiştirecek kimse yoktur. O işitendir, bilendir.*” [En'âm, 6/115]

3 Tirmizî, Ahkâm, 3.

[١٠٠] وذو النفس ينقسم قسمين: ذو نفس ناطقة مثل أجساد الإنس والجنّ وذو نفس لا ناطقة مثل أجساد سائر الحيوان. وذو النفس الناطقة ينقسم قسمين جسم يقبل الألوان وهو جسم الإنسان وجسم لا يقبل الألوان (أ) وهو جسد الجنّ (ب).

٥ [١٠١] وذو النفس الغير ناطقة هو أجسام سائر الحيوان وهي أنواع كثيرة جداً تلي الأشخاص بعد وتحدّ بصفاتهما المختصّة بها وبفصولها المميّزة لطبائعها وبالإضافة إلى أنفسها. فنقول: ذو النفس المفترسة الزّارة، وذو نفس ناهقة وما أشبه ذلك. وهكذا يحدّد كلّ نوع من الشجر والنبات بفصوله المميّزة لطبائعه وبصفاته المختصّة به، وهذا أمر يكثر جداً ويتّسع. وإنما قصدنا هاهنا الكلام على الجمل.

١٠ [١٠٢] وغير النامي ينقسم أقساماً كثيرة منها معدنيات كالياقوت والذهب وغير ذلك، ومنها خشبيات وهي أنواع محضّة تلي الأشخاص ويحدّد كلّ نوع منها بفصوله المميّزة لطبيعته مما سواه وبصفاته التي تخصّه.

[١٠٣] فهذه الأجناس محدودة كما ترى عندنا محصورة، ومحدودة في أنفسها محصورة، وهو الذي أردنا بقولنا إنها محدودة في الطبيعة لأننا قد تيقّنا ١٥ أن هذه الأقسام لا زيادة فيها أصلاً وأنها متناهية العدد كما ذكرنا. وأما كلّ ما هو نوع محض وهي الأنواع التي تلي الأشخاص وهي التي قلنا فيها إنها تسمّى أنواع الأنواع فإنها محدودة في الطبيعة غير محدودة عندنا، نعني بذلك أن عدد هذه الأنواع من الحيوان والشجر والنبات والأحجار متناه في ذاته عن الباري عزّ وجلّ بعدد لا يزيد أبداً ولا ينقص، فنحن على يقين من أنه لا يحدث ٢٠ حيوان لم يحدث بعد، مثل ذي أربع من الجمال يطير أو ذي ثلاثة رؤوس ولا أن الخيل تفتنى حتى لا يوجد في العالم فرس وكذلك سائر الأنواع. وقد نبّه الرسول عليه السلام على ذلك بقوله: «لولا أن الكلاب أمة من الأمم لأمرت بقتلها». ففي هذا إخبار أن كلّ أمة من الأمم لا سبيل إلى إعدامها. وقال تعالى في أنه لا مزيد في الأنواع ﴿وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًا﴾ [الأنعام: ١١٥]

Allah Teâlâ'nın, “*Allah, Adem'e bütün isimleri öğretti.*” [Bakara, 2/31] âyet-i kerîmesi; bütün türlerin sayılarının, çoğalmayacağı ve sınırlı sayıda olduğuna dair kesin delildir. Çünkü Allah, küll/*bütün* lafzını kullandı. Bütün lafzı ise sınırlı sayıdaki şeyler için kullanılır. Fakat türlerin bu sayılarını biz kuşatamayız. Kuşların, karada denizde yaşayan canlıların ve haşeratın sayısını tastamam sayacak değiliz. -Bunların sayısını yalnızca yaratıcıları olan Allah bilir.- Fakat daha önce geçtiği üzere sınırlı sayıdadırlar.

[104] Bunun burhânı; sonsuz olan şeyden daha fazla olan bir şeyin olması mümkün değildir. Türlerin altındaki fertler, türlerden daha fazladır. O halde türlerin sayısının, sonsuz olmadığı sonucu kesin olarak ortaya çıktı. Böyle olunca da zorunlu olarak sonlu oldu. Türlerin türlerinin bizim kuşatamayacağımız sayıda olması, türlerin ortak noktaları ile farklılıklarının bilgisine ulaşalım diye onlara bazen cins olan türler ile ulaşmamızı zorunlu kıldı. Bundan dolayı ilk cinslerden sırf türlere iniş yapmadık. Fertler ise ne bizim nezdimizde ne de doğada kısıtlı değildir. Çünkü biz zaruri his ile insanların çoğunun, taun salgını veya savaşta hızlı ölümler olduğunda, önceden olduğundan ciddi mânada eksildiğini görüyoruz. Sonra bolluk ve bereket olduğunda, şehirler huzura kavuştuğunda, kalabalıktan ötürü insanlar şehirlere sığmayacak hale gelir. İnsanlar sürekli olarak artar ve eksilirler. Türler ise böyle değildir. Allah'ın eğer dilerse; kıyamet gününde istediği bazı türleri yok etmesi haricinde asla eksilip çoğalmazlar. Allah'ın, dilediği her şeye gücü yeter. O'ndan başka ilah yoktur.

[105] Fertlerin ise sabit bir sayısı yoktur. Azalmaması ve çoğalmaması mümkün değildir. Mevcut olan fertler; Allah'ın âlemi yarattığı andan günümüze kadarki bütün anlarda sınırlıdır ve sayılabilir. Allah Teâlâ'nın ilminde var olacağına dair bilginin olduğu ancak halen daha var olmayan şeyler; Allah'ın ilminde, sınırlıdır ve sayısı bellidir. Doğada ise var olmadan önce değil, var olduktan sonra sınırlıdır. Belirli bir sınırdan ve sayıda durmadan fazlaştırmak, Allah'ın kudretinin imkânı dâhilindedir.

[106] Açıkladıklarımızdan gördüğün üzere; kendimizden yani fertlerden, cinslerin cinsine yükselmeye başlayınca, çocukluk ile başlarız. Zikrettiğimiz başlangıç kategorilerine kavuşuncaya kadar her yükselmeye sayı azalır. Bu kategorilerden başladığımızda ise yalnızca cevher ve cevher olmayan iki kısım ile başlarız. Sonra fertlerin üstündeki türlere kavuşuncaya kadar sürekli sayıyı arttırırız.

وكذلك قوله تعالى: ﴿وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا﴾ [البقرة: ٣١]. برهان ثان: جميع الأنواع محصورة العدد لا زيادة فيها لإدخاله تعالى الكليّة فيها والكليّة لا تدخل إلا في ذي نهاية، إلا أننا لا نحيط بأعدادها نحن، فلسنا نحصي أنواع الطير، ولا أنواع الحيوان المائي والبري وسائر الحشرات، وإنما يعلم عددها باريها عزّ وجلّ، إلا أنه متناه محصور كما قدّمنا.

[١٠٤] وبرهان ذلك أن ما لا نهاية له فلا يجوز أن يكون شيء أكثر منه، والأشخاص الواقعة تحت الأنواع أكثر من الأنواع، فلما كان ذلك وجب أن الأنواع ليست مما لا نهاية له، وإذا كان ذلك وجب أنها متناهية ضرورة، ولما كانت أنواع الأنواع لا نحيط نحن بها أوجب ذلك علينا أن نتوصّل إليها بالأنواع التي تكون أجناساً لتصل إلى علم اتّفاقها واختلافها ولذلك لم ننحدر من الأجناس الأوّل إلى الأنواع المحضّة؛ وأما الأشخاص فليست محصورة لا عندنا ولا في الطبيعة، لأننا نجد بالحسّ الضروري أن أشخاص الناس إذا كان طاعون أو قتل ذريع في يوم معركة، أنها قد قلت جدّاً عما كانت عليه بالأمس، ثم إذا اتّصل النماء والذرع وتهدنت البلاد، كاد المعمور يضيق بأهله لكثرتهم، فهم أبداً يزدون وينقصون. والأنواع ليست كذلك. لكنّها لا تزيد ولا تنقص أبداً إلا أن يشاء الخالق إفناء ما شاء منها يوم البعث في عالم الجزاء فهو القادر على ما يشاء لا إله إلا هو.

[١٠٥] وأما الأشخاص فليس لها عدد تقف عنده، فلا يمكن أن لا تزيد ولا تنقص، لكن ما خرج منها إلى الوجود فمحدود العدد، محصور مذ خلق الله تعالى العالم إلى كلّ وقت يقال فيه الآن. وأما ما لم يخرج منها بعد إلا أنه مما علم الله تعالى أنه سيخرج فهو في علم الله تعالى محدود محصور وفي الطبيعة معدود إذا خرج، لا قبل أن يخرج، والزيادة فيها ممكنة في قوّته عزّ وجلّ بلا نهاية في عدد ولا أمد.

[١٠٦] وأنت ترى بما بينا أنه كلّما ابتدأنا من عند أنفسنا، نعني من الأشخاص صاعدين إلى جنس الأجناس، ابتدأنا بالكثرة، فكّلما ارتفعنا قلّ العدد إلى أن نبلغ إلى الرؤوس التي ذكرنا، وإذا ابتدأنا من هنالك لم نبتدئ إلا بقسمين فقط وهما: جوهر ولا جوهر ثم نتزيد العدد في الكثرة إلى أن نبلغ إلى الأنواع التي تلي الأشخاص.

[107] Bil ki umûm/*genellik*, sonsuzluk değildir. Bilakis sonluluktur. Kapsamı en geniş olan isimler; “şey” ve “mevcut” lafızlarıdır. Bunlar; nahivcilerin, nekire isimlerin en nekiresi ismini verdiği lafızlardır. Yine husus/*özellilik* de sonsuz değildir. Yaratıcı Allah’ın dışındaki tüm isimlerin en dar kapsamlı olanı, ben/*ene* ve sen/*ente* lafızlarıdır. Bunlar ise marife isimlerin en marifesidir.

[108] Bil ki cinslerin cinsi, kendi altındakiler için başlangıçtır. Hz. Adem’in (as) insanlara olan durumu gibi. Bu durumda ümmetler (milletler); türler, kabileler ise türlerin türleri gibidir. Bu örnekten tek maksadımız; başlangıç noktasından sona doğru, kollara ayrılma noktasında aynı olduklarını belirtmektir.

[109] Bil ki cinslerin cinsi olan cinsin, resmedileceği ama tanımlanamayacağını söylediler. Çünkü onun üstünde tanımını alacağı başka cins yoktur. Türler ise tanımlanabilir.

[110] Türler türlerinin, bölümlendiği kısımlara ise kısımlar veya sınıflar adı verilir. Bu da; her bir türün dişi ve erkeği, siyahisi ve beyazı veya diğer türlerden farklı bir renge sahip olan, meyvelerden ve ekinlerden bir türün standart tadından farklı bir tada sahip olan ve bunun gibi türlerdeki farklı sığata sahip olan her şey gibidir. Bunların hepsini, tek bir tür kendi altında topluyor. Çünkü sen siyahiliği ve beyazlığı insanların sınıfı olarak görürsün. Yine erkeklik ve dişiliğin; insanda, düşünemeyen diğer canlılarda, hayat sahibi olmayıp büyüeyenlerin pek çoğunda, atlarda, tavuklarda ve bunların dışındaki pek çok farklı renk sahibi varlıkta olduğunu görürsün. Bunların hepsi tek bir tanım ile tanımlanmış, tek bir doğa altında toplanmışlardır. Bu sınıfların pek çoğu; birçok türden erkeklik-dişilik ve siyahilik-beyazlık gibi parçaları kapsar. Tek bir türün altında; sıfatları zıt ve hepsini kuşatan tek bir tanım ile tanımlanamayan farklı doğaların olması muhaldir. Bundan dolayı bu kısımları, kendi altındakileri bir araya getiren türler kılmadık. Bir de buna dikkat çektik ki cahilin biri şöyle demesin: “Bu kısımlar farklı farklıdır. Bunları farklı türler kılmalısınız.” Biz ona, bu kısımların; tanımlarının, doğalarının, hâssalarının, ayrımlarının bir olduğunu gösterdik. Sadece arazlarda farklılaşıyorlar. Bununla beraber bakırın, gümüş rengine benzeyecek kadar beyaza boyanmasını imkânsız görmüyoruz. Biz bakırın doğasının gümüşün doğasına dönüşmesini imkânsız görüyor, buna olanak vermiyoruz. Nasıl ki eşeğin doğasının, insanın doğasına dönüşmesinin imkânı yoktur. Allah en iyi bilendir.

[١٠٧] واعلم أن العموم ليس بلا نهاية، لكن بنهاية، فأعم الأسماء قولك شيء وموجود، وهذا الذي يسمّيه النحويون أنكر النكرات، وكذلك الخصوص ليس أيضًا بلا نهاية، لكن أخصّ الأسماء كلّها فيما دون الله، تبارك وتعالى، أنا وأنت، وهذا أعرف المعارف.

٥ [١٠٨] واعلم أن جنس الأجناس مبدأ لما تحته، كآدم للناس، والأنواع كالأمم، وأنواع الأنواع كالعوائل، نريد أنها مثلها في التفرّع عنها فقط.
[١٠٩] واعلم أنهم قالوا: إن الجنس الذي هو جنس الأجناس مرسوم لا محدود لأنه ليس فوقه جنس يؤخذ حدّه منه وأما الأنواع فمحدودة.

١٠ [١١٠] وأما الأقسام التي تنقسم عليها أنواع الأنواع فإنها تسمى أقسامًا أو أصنافًا، وذلك مثل ذكور كلّ نوع وإناثه، أو سودانه وبيضانه، أو ما اختلفت ألوانه من سائر الأنواع، أو ما اختلفت طعومه مما أستوى تحت نوع واحد من الثمار والنبات وسائر ما يختلف في صفة ما وهو يجمعه كلّ نوع واحد؛ لأنك تجد الأسود والأبيض من الناس، والذكر والأنثى من كلّ نوع من الناس والحيوان غير الناطق وكثير من النوامي غير الحيّة، وذوات الألوان المختلفة من الخيل والدجاج وغير ذلك، فكّل ذلك محدود بحدّ واحد، ومجتمع في طبيعة واحدة.

١٥ وكثير من ذلك يعم أبعاضًا من أنواع كثيرة، كالذكر والأنثى والأسود والأبيض، ومن المحال أن يكون نوع واحد تقع تحته طبائع مختلفة متضادة الصفات، لا تحدّ كلّها بحدّ جامع لها؛ فلذلك لم تجعل هذه أنواعًا جامعة لما تحتها، وإنما نبهنا على هذا لئلا يقول جاهل: إن هذه الأقسام مختلفة، فهلا جعلتموها أنواعًا مختلفة، فأريناه أن حدّها واحد، وطبيعتها واحدة، وخواصها واحدة، وفصولها واحدة، وإنما اختلفت في الأعراض فقط، وبهذا لم ننكر صبغ النحاس أبيض حتى يعود في مثل لون الفضة، وأنكرنا ومنعنا من أن نحيل طبع النحاس أصلًا إلى طبع الفضة، كما لا سبيل إلى إحالة طبع الحمار إلى طبع الإنسان البتّة أصلًا، والله أعلم.

8- Ayrım/Fasl

[111] Öncekiler; ayrımın, genel ve özel adını verdikleri iki kısmını zikrettiler. Bize göre; felsefede bizim amaçladığımız ayrım başlığı altına bu iki kısmın konması, doğru değildir. Çünkü bu ikisi arazlar başlığı altındadır. Biz ise burada, tek bir cinsin altında, türlerin bazısını diğer bazısından ayırt eden ayrım hakkında konuşmayı istiyoruz. Örnek olarak “canlı” diyorsun: biri sana; “insanın nefsi canlıdır, eşeğin nefsi de canlıdır. Sen hangi canlıyı kastediyorsun?” derse; sen de “düşünen, ölümlü canlı” diyorsun. “Düşünen” ve “ölümlü” lafızları; insanı, canlı cinsi altında eşekten ayırt eden iki ayrımdır. Biz bu ayrımı kastediyoruz. Başka bir şey değil. Bu ayrım; öncekilerin, hâssanın hâssası ismini verdiği şeydir. Diyoruz ki: -Yalnız Allah’tan yardım isteriz, başarı ondandır-

[112] Ayrım; bir doğayı diğer bir doğadan ayırıştıran şeydir. Ayrım sayesinde bu doğanın diğer doğadan farklı olduğu bize aşikâr olur. Kendisinde bulunduğu şeyde ayrımın yok olduğunu, ondan ayrıldığını vehmettiğimizde ayrımın kendisinde bulunduğu şey de muhakkak fâsit olup yok olur. Düşünme ve ölümü, insandan kaldırdığında; geriye kalan, hiçbir suretle insan olamaz. İşte bu, -Allah’ın izniyle- bundan sonra geleceği üzere; ayrım ile hâssa arasındaki farktır. Bundan dolayı ayrım, bundan önce geçen cins ve türle beraber zâtî olarak isimlendirildi. Bu ayrımlar ile türler; cinslerin altında yer alır ve bazısı bazısından ayrışır, farklılaşır. Ayrımın, her ilimde büyük faydası vardır. Çünkü bazen; bazı büyüeyebilen şeylere, diğer bazılarına ârız olmayan şeyler ârız olabilir. Yine bazı canlılara; diğer bazılarına ârız olmayan şeyler ârız olabilir. Her bir türü bizâtihi ayırıştıran ayrımlar olmasa; hükümler, zanaatler ve tüm ilimlerin faydaları karışır da birbirinden ayrışamaz.

[113] Bil ki öncekiler, içinde buldukları şeylere olan lüzumluluğundan dolayı bu ayrımlara; cevheriyye ismini vermişlerdir. Sabit kaldıklarından dolayı cevher gibidirler.

[114] Bil ki ayrımlar, cinsler ve türler; şiddetliliği ve zayıflığı kabul etmezler. İsmlendirildikleri her bir şeye, eşit olarak isim olurlar. Bir insanın, insan olmak bakımından başka bir insandan daha insan olduğunu söylemek mümkün değildir. Faziletli ve keskin zekâlı olmayı kastedmiyoruz. Sadece âdemoğlu ve insan olması cihetini kastediyoruz. Bir at, başka bir attan at olma cihetiyle daha zayıf at olamaz. Eşek de diğer bir eşekten daha şiddetli eşek olamaz. Cins, tür ve ayrımda eşit olan bütün her şey, böyledir. Bunların hepsi, kendi içinde eşittir. Kendi olmaları cihetinde bazısı diğer bazısına hiçbir suretle üstün değildir.

٨ - باب الفصل

[١١١] ذكرت الأوائل في الفصل قسمين سمّوهما: عامّيًا وخاصّيًا، وليس وضعهما عندنا في باب الكلام في الفصل الذي نقصده في الفلسفة صوابًا، لأنهما واقعان في باب الكلام في العرض؛ وإنما نقصد هاهنا الكلام في الفصل الذي يفصل الأنواع بعضها عن بعض تحت جنس واحد. مثل أن تقول: حيّ، فيقول لك قائل: نفس الإنسان حيّ ونفس الحمار حيّ، فأبي الحيين تعني فتقول: الحيّ الناطق الميّت، فالناطق الميّت فصلان، فصلًا نوع الإنسان من نوع الحمار تحت جنس الحيّ، فهذا الفصل نريد، لا ما سواه. وهذا الذي يسمّيه الأوائل «خاصّ الخاصّ» فنقول: وبالله نستعين وبه التوفيق :

[١١٢] إن الفصل هو ما فصل طبيعة من طبيعة، فبان لنا به أن هذه غير هذه البتّة مما إذا توهمنا أن ذلك الفصل معدوم مما هو فيه، مرتفع عنه، فقد فسد الذي هو فيه وبطل البتّة، فإنك متى رفعت النطق والموت عن الإنسان لم يكن إنسانًا أصلًا، بوجه من الوجوه، وهذا فرق ما بين الفصل والخاصّة على ما يقع بعد هذا، إن شاء الله تعالى. ولذلك سمّي هذا الفصل ذاتيًا فيما خلا قبل هذا. وبهذا الفصل تقوم الأنواع تحت الجنس ويفصل بعضها من بعض، ويتميّز بعضها من بعض. ومنفعته عظيمة في كلّ علم، إذ قد يلزم بعض النامي ما لا يلزم بعضه، ويلزم بعض الحيّ ما لا يلزم سائره، فلولا الفصول المميّزة لكلّ نوع على حدّة، لاختلطت الأحكام والصناعات وجميع فوائد العالم، فلم تستبين.

[١١٣] واعلم أن هذه الفصول تسمّيها الأوائل «الجوهريّة» للزومها ما هي فيه، فكأنها الجواهر لثباتها.

[١١٤] واعلم أن الفصول والأجناس والأنواع لا تقبل الأشدّ ولا الأضعف، ولا تقع على ما تقع عليه إلا وقوعًا مستويًا، ولا يجوز أن يكون إنسان أشدّ في أنه إنسان من إنسان آخر، ولسنا نعني المروّة والذكورة، لكن نعني في أنه آدمي وإنسان فقط، ولا يكون فرس أضعف فرسية من فرس آخر، ولا حمار أقوى حمارية من حمار آخر.

[115] Ayrımın tanıtımı/*resmi*, şu sözüdür: Ayrım, tek bir cinsin altındaki türlerin bazısının, diğer bazısından kendisiyle ayrıştığı şeydir. Ayrımlar; türlerde bi'l-fiil, cinslerde ise bi'l-kuvve bulunur. Bi'l-kuvveden, var olmasının mümkün olduğunu kastediyoruz. Bi'l-filden ise var olan, mevcut olan, ortaya çıkan ve sabit olanı kastediyoruz. Çünkü sen “canlı” dediğinde; canlıda düşünme, bi'l-kuvve vardır. Yani, bazı canlılar düşünürler. Eğer düşünme, bi'l-fiil olsaydı; o zaman tüm canlılar, düşünen olurdu. Bu ise muhaldir. Ama sen “düşünen canlı” dediğinde; düşünme, bunda bi'l-fiil vardır. Yani ortaya çıkmış ve mevcuttur.

[116] Bizim bu ilimde bahsettiğimiz nutk/*düşünme*, konuşma/*kelam* anlamında değildir. Bilakis eşyaları ayırt etme, ilimler, zanaatler ve ticaretlerde akıl yürütme ve işleri düzene sokmaktır. Bütün bu mânalardan kinaye olarak, ittifakla nutk/*düşünmeyi* kullandık. Bütün insanlar, açıkladığımız nutk ile nâtık/*düşünendir*. Fakat birinin aklına arazî bir hastalık bulaşırsa; o kişinin bünyesi, -taş atabilse de- bu hastalığın yok olması durumunda, bu saydığımız bütün özelliklere ihtimallidir. Melekler ve cinlerin dışındaki diğer canlılar böyle değildir. Zikrettiklerimiz dışında canlılardan hiçbirinin, beyan ettiğimiz şeyleri anlaması tasavvur bile edilemez.

[117] Tedkik ettiğinde, ayrımlar; keyfiyetler/*niteliklerden* ibarettir. Ancak kendisinde buldukları şeyden ayrılmazlar. Bozulup yok olmanın dışında, kendisinde buldukları şeylerden ayrılması tasavvur bile edilemez. Fertlerin kendisiyle tür ve cins olarak isimlendirildiği mânalar da bunun gibidir. Bu mânalar da anlattığımız gibi niteliklerdir.

[118] Ayrım yapmak istediğin türlerin ayrışmasında; iktifa edebileceğin bir zâtî ayrım bulursan, bununla yetin. Başka ayrım bulmanın bir anlamı yoktur. Başka türlerden ayrıştırmak istediğin bir tür, pek çok ayrıma tek başına sahip olup bu türün dışındaki diğer türler de bu ayrımlardan her birine tek tek sahip olursa; istediğin farklılaşma ve ayrışmanın tamam olması için ihtiyaç duyduğun bu ayrımların tamamını ya da yalnızca o türün sahip olduğu ayrımı belirtmen lazımdır.

[119] Bil ki cins ve türler, fertlerden farklı bir şey değildir. Cins ve tür; bütün fertlerin bazı sıfatlarında ortak olup geriye kalan fertlerin bu ortak oldukları sıfattan ayrıştığı fertleri kuşatan isimlerdir. Bilmeyen cahillerin pek çoğunun zannettiği gibi bunun dışında başka bir şey zannetme.

[١١٥] وهكذا كل أشياء استوت في جنس أو نوع أو فصل، فإنها كلها فيه متساوية لا يفضل في كونها إياه بعضها بعضاً أصلاً بوجه من الوجوه. ورسم الفصل هو أن تقول: هو الذي تتميز به الأنواع بعضها من بعض تحت جنس واحد، والفصول موجودة في الأنواع بالفعل، وفي الجنس بالقوة. نريد بالقوة: ٥
إمكان أن يكون، وبالفعل: أنه قد كان ووجب وظهر ووجد، فإنك إذا قلت: الحي، فإن النطق فيه بالقوة، أي أن بعض الأحياء ناطقون، ولو كان النطق فيه بالفعل لكان كل حي ناطقاً، وهذا محال. وأنت إذا قلت الحي الناطق، فالنطق فيه بالفعل أي أنه قد ظهر ووجد.

[١١٦] والنطق الذي يذكر في هذا العلم ليس الكلام ولكنه التمييز للأشياء والفكر في العلوم والصناعات والتجارات وتدبير الأمور، فعن جميع هذه المعاني ١٠
كيننا بالنطق اتفاقاً منا. وكل إنسان فناطق النطق الذي بيننا، إلا من دخلت على ذهنه آفة عرضية، وإلا فبنيته، ولو رمى الحجارة، محتملة لو زالت تلك الآفة لكل ما ذكرنا. وليس كذلك سائر الحيوان، حاشا الملائكة والجن، فإنه لا يتوهم من شيء من الحيوان غير ما ذكرنا فهم الأمور التي وصفنا.

[١١٧] وأما الفصول إذا حَقَّقْتها فكيفيات، إلا أنها لا تفارق ما هي فيه ولا تتوهم مفارقتها له إلا بطلانه. وكذلك المعنى الذي صارت به الأشخاص تسمى ١٥
أنواعاً وأجناساً، فإنه أيضاً كيفية كما ذكرنا. وأنت إذا وجدت فصلاً ذاتياً تستغني به في تمييز ما تريد منه من الأنواع، فأكتف به ولا معنى لأن تأتي بفصل آخر.

[١١٨] فإن اضطرت إلى فصول كثيرة، ينفرد النوع الذي تريد أن تفصله من غيره بجمعها وتشاركه أشياء آخر في كل واحد منها على الانفراد، فلا بد أن تأتي بجمعها أو بما ينفرد منها به ليتم لك التمييز والتخليص الذي تريد إبانته. ٢٠

[١١٩] واعلم أنه ليس النوع والجنس شيئاً غير الأشخاص، وإنما هي أسماء تعم جماعة أشخاص اجتمعت واشتركت في بعض صفاتها، وفارقتها سائر الأشخاص فيها، فلا تظن غير هذا، كما يظن كثير من الجهال الذين لا يعلمون.

9- Hâssa/Özgünlük

[120] Hâssanın bir kısmı, mahsûsuna eşittir. Yani mahsûsun bütün fertlerinde bulunur. İşte bu hâssa, bu başlıkta hakkında konuşmayı istediğimiz şeydir. Hâssanın diğer bir kısmı ise mahsûsundan daha özeldir. Yani, tüm fertlerinde değil de bazı fertlerinde bulunur. Yaşlılıkta saçların beyazlaması bunun örneğidir. Çünkü bu beyaz saçlılık, insanın bir zamanında varken diğer bir zamanında yoktur. Yine dil bilgisi ve şiir, bazılarındaki bi'l-fiil bulunuyorken diğer bazısında bi'l-kuvve bulunur. İnsanların tamamı, dilci ve şair değildir. Ancak insanların tamamının dilci ve şair olması mümkündür ve tasavvur edilebilir.

[121] Eşit hâssa, tanım mesabesinde. Eşit hâssanın kendisinde bulunduğu şey; tanımlananın iki tarafına in'ikas şartını sağlayacak şekilde eşit hâssa ile doğru tanımlanır. Sen “bütün insanlar güler”, “bütün gülenler insandır” diyorsun. İşte doğru in'ikâs/döndürme ve her iki tarafa dönüş budur. Yani, eşit hâssanın kendisiyle tanım veya tanıtm/ressm yapmak istediğin şeyden hiçbir fert, bu tanım ve tanıtmın dışına çıkamaz. Bütün insanlar; ya her an mümkün olan bi'l-kuvve güler ya da gülmenin ortaya çıktığı bazı anlarda bi'l-fiil güler.

[122] Eğer biri “hangi şey ile hâssa ve ayrımı birbirinden ayırdınız?” derse, ona cevaben (deriz ki) ayrım, kendisinde bulunduğu şeyin yok olması haricinde ondan ayrılmasının tasavvur edilemediği şeydir. Eğer düşünme ve ölümün bir şeyden ayrılabilirdiği tasavvur edilirse, o şey kesinlikle insan olamaz. Hâssa ise böyle değildir. Eğer gülmenin, ne olduğu bilinmeyecek şekilde herkesten bir anda yok olduğunu tasavvur edersek; insan, yok olmaz. Gülmenin olmamasından dolayı; nahiv, fıkıh ve felsefe hakkında konuşmak, imkânsız hale gelmez. Yine ayırt etme/temyiz demek olan düşünmenin ürettiği; ipek yapıp örme, ağaç dikme, tarla sürüp biçme ve bunların dışındaki hiçbir şey de imkânsız değildir. Bu apaçık bir farktır.

10- Araz/İlinti

[123] Araz; ayrım ve hâssa gibi nitelik olsa da araz ile hâssa ve ayrım arasında büyük fark vardır. Bu fark şudur: Ayrım, kendisinde bulunup ayırttığı şeyin dışında başka şeyde kesinlikle bulunmaz. Yine hâssa da kendi mahsûsunun dışında başka şeyde bulunmaz. Bu başlıkta altında konuşmayı istediğimiz **genel araz** ise pek çok türü kapsar. Birçok kısma ayrılır.

٩ - باب الخاصة

[١٢٠] من الخاصّة ما هو مساو للمخصوص، أي أنها في جميع أشخاصه، وهذه هي التي نقصد بالكلام في هذا الباب. ومنها ما هو أخصّ من المخصوص بها أي أنها في بعض أشخاصه لا في كلّها، وذلك مثل الشيب في حال الكبر، فإنه فيما هو فيه في وقت دون وقت، ومثل النحو والشعر فإنهما بالفعل في بعض ما هما فيه بالقوّة دون بعض، فليس كلّ إنسان نحوياً وشاعراً، إلا أنه قد كان ممكناً ومتوهماً أن يكون نحوياً وشاعراً.

[١٢١] وأما الخاصّة المساوية فقد تقوم مقام الحدّ، ويرسم بها ما كان فيه رسماً صحيحاً دائراً على طرفي مرسومه منعكساً. فإنك تقول: كلّ إنسان ضحك، وكلّ ضحك إنسان، فهذا هو الانعكاس الصحيح، وهذا هو الدوران على الطرفين. أي أنه لا يشدّ عنه شيء مما تريد أن ترسمه به أو تحدّه. وكلّ إنسان فضاحك إما بالقوّة أي بالإمكان في كلّ وقت، وإما بالفعل في بعض الأوقات دون بعض أي بظهور الضحك منه.

[١٢٢] فإن قال قائل: فبأي شيء فرّقتم بين الخاصّة والفصل فالجواب: إن الفصل هو ما لا يتوهم عدمه عن الشيء الذي هو فيه إلا ببطلان ذلك الشيء، فإن النطق والموت إن توهم أنهما قد عدما من شيء لم يكن ذلك الشيء إنساناً البتّة، وأما الخاصّة فبخلاف ذلك، ولو توهمنا الضحك معدوماً بالكلّ جملة واحدة، حتى لا يعرف ما هو، لم يبطل الإنسان ولا امتنع من أجل عدم الضحك أن يتكلّم في النحو والفقه والفلسفة وأن يعمل الديباج ويخيّط ويغرس ويحرق ويحصد وغير ذلك مما ينتجه له النطق الذي هو التمييز، فهذا فرق بين واضح.

١٠ - باب العرض

[١٢٣] هذا وإن كان كيفية كالفصل والخاصة فينة وبينهما فرق كبير، وهو أن الفصل لا يوجد في غير ما فصل به أصلاً، والخاصة أيضاً كذلك، لا توجد في غير مخصوصها أصلاً. وأما العرض العامّ الذي قصدنا بالكلام فيه في هذا المكان فإنه يعمّ أنواعاً كثيرة جداً، وهو ينقسم أقساماً:

[124] Bir kısmı; bazı türlere ârız olur bazısına olmaz, bazı hallerde ârız olur bazı hallerde olmaz. Bu da utanan kimsenin yüz kızarıklığı, kaygılı kişinin sarılığı, üzüntülü kişinin solgunluğu gibidir ve çabucak kaybolurlar. Yine oturma, ayakta durma, uyuma vb. gibidir. Bu halleri meydana getiren sebeplerin değişmesi ile söz konusu durumların kendisinde bulunduğu kişinin de halleri değişir. Böylelikle bir durumu diğer bir durumundan ayırılır.

[125] Genel arazın bir başka kısmının; çocuğun çocukluğu, olgun kişinin olgunluğu ve benzeri şeyler gibi yok olması çok yavaştır. Diğer bir kısmı ise asla yok olmaz. Ancak yok olması mümkün olsaydı, kendisinde bulunduğu şeyin mânalarından hiçbir şey bozulmazdı. Bu da; mavinin maviliği, endişeli kişinin endişesi, kemer burunlu kişinin kemer burunluluğu, basık burunlu kişinin basık burunluluğu, karganın siyahlığı, balın tatlılığı ve benzeri gibidir. Eğer zenci kişi beyaz, siyah karga kızılca olarak tasavvur edilirse; bununla insanlıktan ve kargalıktan çıkmazlar. Bunun gibi bazen bal, acı olur da onun bal olması iptal olmaz. Zikrettiğimiz sıfatlar ile arazların türleri birbirinden ayırılır.

[126] Öncekiler, bu konuyu işte böyle ifade ettiler. Ama bu çok dakik bir ifade değildir. Çünkü onlar; birden fazla türe ârız olan genel arazı zikredip sonra onun altında utanan kişinin yüzünün kızarması gibi sadece bir türde veya o türün bazısında olan şeyleri zikrettiler. Halbuki yüz kızarıklığı, genel arazdan ziyade hâssaya daha çok benziyor ve ona daha layıktır.

[127] Bil ki daha önce anlattığımız üzere cevherlerde olduğu gibi arazlarda da türler, cinsler ve fertler vardır.

[128] Bil ki bazı türlerin yok olduğu tasavvur edilirse de cins, yok olmaz. Gördüğün gibi, eğer beyazlık yok edilirse renk yok olmaz. Çünkü siyah, yeşil, kırmızı ve diğer renkler geriye kalır. Bunun gibi eğer insanlar yok olursa, canlılar yok olmaz. Çünkü at, tavuk ve diğer hayvanlar geriye kalır. Ama eğer cins yok edilirse bütün türler kesinlikle yok olur.

[129] İşte burada; mantık ilmine giriş ve beş lafız olan; cins, tür, ayırım, hâssa ve (genel) araz hakkındaki konuşma bitti. Öncekiler bu girişe *İsâgûcî* adını verdiler. Bunları ilk defa bir araya getiren, Sur kentinden Porfirıyus isimli kişidir.

[130] Âlemlerin Rabbi Allah'a çokça hamd olsun. O'nun ortağı yoktur. Güç ve kuvvet yalnızca Ulu ve Yüce Allah'tandır. Allah Teâlâ, kulu ve elçisi Muhammed'e salât u selâm eylesin.

- [١٢٤] فمنه ما يعرض في بعض الأنواع دون بعض ثم في بعض أحواله دون بعض، وذلك كحمرة الخجل، وصفرة الجزع، وكبدة الهم، وهذه سريعة الزوال جداً؛ وكالعود والقيام والنوم وما أشبه ذلك، وهذه كلها تستحيل بها أحوال من هي فيه لاستحالة الأسباب المولدة لها، وتنفصل بها أحواله بعضها من بعض.
- ٥ [١٢٥] ومنها ما هو أبطأ زوالاً كصبا الصبي وكهولة الكهل وما أشبه ذلك، ومنها ما لا يزول أصلاً، إلا أنها لو أمكن أن تزول لم يبطل شيء من معاني ما هي فيه، كزرقة الأزرق وجدع الأجدع وقنا الأقنى وفطس الأفطس وسواد الغراب وحلاوة العسل وما أشبه ذلك، فإنه إن توهم الزنجي أبيض والغراب أعصم لم يخرجنا بذلك عن الغرابية ولا عن الإنسانية، وكذلك العسل قد يكون منه مَرّ ولا يبطل أن يكون عسلاً؛ وبالصفات التي ذكرنا ينفصل بعض أنواع الأعراس عن بعض.
- [١٢٦] وهكذا عبر الأوائل في هذا الباب وهي عبارة غير محققة، لأنهم ذكروا عرضاً عامّاً لأكثر من نوع، ثم إنهم ذكروا تحته حمرة الخجل وما لا يكون إلا لبعض نوع واحد أو لنوع واحد، وكان هذا بالخاصة أشبه منه بالعرض العامّ وأولى به.
- ١٥ [١٢٧] واعلم أن في الأعراس أنواعاً وأجناساً وأشخاصاً، كما في الجواهر، على ما قدّمنا قبل.
- [١٢٨] واعلم أن بعض النوع لو توهم معدوماً لم يعدم الجنس، ألا ترى لو عدم البياض لم يعدم اللون لأنه يبقى السواد والخضرة والحمرة وغير ذلك، وكذلك لو عدم الإنسان لم يعدم الحيّ، لأنه يبقى الخيل والدجاج وغير ذلك، وكذلك لو عدم الجنس لعدمت جميع الأنواع البتّة.
- ٢٠ [١٢٩] وهذا انتهاء الكلام في المدخل إلى علم المنطق والألفاظ الخمسة التي هي: الجنس والنوع والفصل والخاصة والعرض، وهو الذي يسمّيه الأوائل «إيساغوجي» وأوّل من جمعه رجل يسمّى فرفوربوس من أهل صور.
- [١٣٠] والحمد لله ربّ العالمين كثيراً لا شريك له، ولا حول ولا قوّة إلا بالله العلي العظيم، وصلى الله على محمّد عبده ورسوله وسلّم تسليمًا.
- ٢٥

Rahmân ve Rahîm Allah'ın adıyla

A- MÜFRED İSİMLER KİTABI (KATEGORİLER)

[131] Bu kitap, Aristoteles'in başladığı ilk kitabıdır. Buna, Yunan dilinde *Kategoriyas* ismi verilmiştir. Mânası 'on kategori'dir. Deriz ki; başarı
5 Allah'tandır ve yalnızca O'nunla destek buluruz.

[1- Mukaddime]

[132] Her biri pek çok ferdi kapsayan bütün dillerdeki isimlerin altındaki bütün müsemmalar, beş vecih üzeredir. Altıncısı yoktur.

[133] Birincisi, bir müsemmanın; isim ve tanımda diğer bir müsemmayla muvafık olmasıdır. "At" ve "at" sözümler gibi. Ya da "canlı" ve "canlı" sözümler gibi. Bu iki müsemmadan her biri, diğerine isimde de muvafıktır. Çünkü ikisi de aynı lafızdır. Yine tanımında da muvafıktır. Çünkü her ikisi de hassastır (algı sahibi) ve iradesiyle hareket edendir. Yine her iki at da kişneyen, kulakları keskin, binit olarak kullanılan, koşmada hızlı gitmesi
10 umulan varlıklardır. Bu vecihe, '**el-esmâü'l-mütevâtîe**' (eşit anlamlı) ismi verilmiştir. Eğer istersen '**el-esmâü'l-müttefeka**' da diyebilirsin.

[134] İkincisi bir müsemmanın diğer bir müsemmaya; isim ve tanımında muhalif olmasıdır. "Adam" ve "eşek" sözümler gibi. Çünkü bu iki müsemmanın lafızları ve tanımları birbirinden farklıdır. Bu vecihe, '**el-esmâü'l-muhtelifa**' (ayrı anlamlı) ismi verilmiştir.
20

[135] Üçüncüsü bir müsemmanın diğer bir müsemmaya isimde muvafık, tanımında muhalif olmasıdır. Havada en yükseklerde uçan ve leş yiyen kuşa, atın ayak tırnağına ve gökteki yıldızla aynı şekilde "nesr" denmesi gibi. Dilde bunun benzeri çoktur. Bu vecihe, '**el-esmâü'l-müştereke**' (eş
25 adlı) ismi verilmiştir. Münâzaralarda, bu lafızlardan dolayı büyük sıkıntılar ortaya çıkmaktadır. İki hasım tartışır, ağız dalaşına girer de biri bir mâna diğer başka bir mânayı kastediyordur. Bu tartışma; yalnızca iki cahil, cahil ve âlim, iki sofist veya sofist ve insafli kişi arasında gerçekleşir. İki insafli âlim arasında hiçbir şekilde gerçekleşmez. Yalnızca bu ilimde uzmanlaşmış
30 bolca pratik yapıp güçlenen kişi bundan kurtulur. Böyle birine, sözün mânalarından hiçbir şey gizli kalmaz.

بسم الله الرحمن الرحيم

كتاب الأسماء المفردة

[١٣١] وهو أول ما بدأ به أرسطاطاليس من كتبه، وهو المسمّى في اللغة اليونانية «قاطاغورياس»، معناه: العشر المقولات، فنقول، وبالله التوفيق وبه نتأيد.

[مقدمة أولى]

[١٣٢] إن الأسماء التي يقع كلّ واحد منها على كثير، أي على جماعة أشخاص فإنها تقع تحتها مسمياتها في جميع اللغات، أولها عن آخرها، على خمسة أوجه لا سادس لها:

[١٣٣] إما أن يكون المسمّى يوافق المسمّى الثاني في اسمه وحده معًا، كقولنا: فرس وفرس، أو كقولنا: حيّ وحيّ، فإن كلّ واحد من هذين المسمّين يوافق الآخر في اسمه، لأنه لفظ واحد، ويوافقه أيضًا في حدّه، لأن كليهما حسّاس متحرّك بإرادة، وكلاهما أيضًا سهال محدّد الأذان مستعمل في الركوب، متوهّم منه السرعة في الجري. وهذا النوع يسمّى «الأسماء المتواطئة» وإن شئت قلت: المتّفقة.

[١٣٤] والثاني أن يكون المسمّى يخالف المسمّى في اسمه وحده معًا كقولنا: رجل وحمار، فإن هذين لفظان مختلفان وحدان مختلفان، وهذا النوع يسمّى «الأسماء المختلفة».

[١٣٥] والثالث: أن يكون المسمّى يوافق المسمّى في اسمه ويخالفه في حدّه، كقولنا: «نسر» للطائر المبالغ في الاستعلاء في الجوّ الذي يأكل الجيف، وقولنا لبعض حافر الفرس نسر، وقولنا «نسر» للنجم الذي في السماء وما أشبه هذا مما هو كثير في اللغة، وهذا النوع يسمّى «الأسماء المشتركة»، ومنها يقع البلاء كثيرًا في المناظرة، فيتنازع الخصمان ويكثران الهراش وأحدهما يريد معنى ما والآخر يريد معنى آخر، وهذا لا يقع إلا بين جاهلين أو جاهل وعالم أو سופسطانيين أو سופسطاني ومنصف، ولا يقع أبدًا بين عالمين منصفين بوجه من الوجوه، ولا يسلم من ذلك إلا من تميّز في هذه الصناعة وأشرف عليها وقوي فيها، فإنه لا يخفى عليه من معاني الكلام شيء.

[136] Dördüncüsü bir müsemmanın diğer bir müsemmaya tanımında muvafık olup isminde muhalif olmasıdır. Kedi için hem sinver hem zayven hem de hirr dememiz gibi. Bu lafızlar birbirinden farklıdır. Fakat bu lafızların tümü; evde fare avlaması için edinilen, yemek istemede ısrarcı olan ve şeklen aslanı andıran türün (kedinin) fertleri için eş anlamlı olarak kullanılmıştır. İsimlerin bu vechine, **'el-esmâü'l-muterâdife'** (eş anlamlı) ismi verilmiştir.

[137] Beşincisi; bir müsemmanın diğerine tanımda veya kendi türüne ait olan isimde muhalif olmasıdır. Fakat kendisine izâfe edilen ve ortaklığı gerektiren bir sıfatta müşterektirler. Bu sıfat ister bir hal ister bir yapı (hey'et) olsun; ya cismanidir ya da nefsanidir. Cismânî olana “beyaz elbise, beyaz kuş, beyaz adam” terkipleri birer örnektir. Bu müsemmalardan her birinin tanımı diğerlerinden farklıdır. Yine her birinin kendi türündeki ismi de diğerlerinden farklıdır; ancak hepsi ‘beyaz’ diye isimlenmede ortaklardır. Nefsani olan ise “cesur aslan” ve “cesur adam” sözümüzdeki gibidir. Bu vecihe, **'el-esmâü'l-müştakka'** (türemiş) ismi verilmiştir.

[138] Bu beş vecih; cinsleri, türleri ve türlerin sınıflarını kapsamaktadır. (Türlerin sınıfları; kadın-erkek veya dişil-eril gibi türlere benzeyen niteliktedirler.)

[139] Müsemmanın zâtı ve tanımına veya herhangi bir ferde isim olan mahsûs isimler -ki bunlar birini diğerinden ayırt etmek için bazı müsemmalara veya şahıslara vazedilmiş isimlerdir- ya ortak olurlar ya da farklılaşırlar. Bu isimler bazen değişir. Sabit bir şekilde karar kılmaz. Çünkü bunlar, isim verenin tercihinine göredir. İsimlendiren isterse; vazettiği isimle müsemmayı isimlendirmez ve bu isimlerle ilkinde kastedildiği gibi müsemmada olup başkasında olmayan toplu sıfatları ayırt etmeyi kastetmezdi. Bu isimler, onun bir sıfatından müsemma için türetilmiş değildir. Bu isimler nahivcilerin “alem isimler” ismini verdikleri şeydir. Bu da senin, “Zeyd”, “Amr” ya da “Zeyd”, Zeyd”, kişi isimleri olarak “Aslan” ve “Kâfur” vb. sözlerin gibidir.

[140] Bunlar, isimleri taşıyan müsemmaların ve isimlerin müsemmalara isim oluşunun tüm kısımlarıdır. Bundan fazlası yoktur.

[١٣٦] والرابع أن يكون المسمّى يوافق المسمّى في حدّه، ويخالفه في اسمه، مثل قولنا: سنور وضيون وهر، فإن هذه ألفاظ مختلفة، وهي كلّها واقعة وقوعاً واحداً على كلّ شخص من أشخاص النوع المتّخذ في البيوت لصيد الفأر الذي يلح في السّؤال عند الأكل، ويشبه الأسد في خلقه، وهذا النوع من الأسماء يسمّى «الأسماء المترادفة».

[١٣٧] والخامس: أن يكون المسمّى يخالف المسمّى في حدّه وفي اسمه الذي خصّ نوعه به إلا أنّهما يتّفقان في صفة من صفاتهما أو جبت لهما الاشتراك في اسم مشتقّ منها، إما جسمانية وإما نفسانية، حالاً كانت أو هيئة، فالجسمانية كقولنا: ثوب أبيض، وطائر أبيض، ورجل أبيض، فإن كلّ واحد من هذه المسمّيات حدّه غير حدّ صاحبه، واسمه في نوعه غير اسم صاحبه، وقد اشتركت كلّها في أن سمّي كلّ واحد منها أبيض. والنفسانية كقولنا أسد شجاع ورجل شجاع، وهذا النوع من الأسماء يسمّى «الأسماء المشتقة».

[١٣٨] وهذه الأقسام الخمسة تقع على الأجناس والأنواع وأصناف الأنواع التي كأنها أنواع، كقولنا: رجل وامرأة وذكر وأنثى.

[١٣٩] وأما الأسماء المختصّة فهي التي تقع على ذات المسمّى وحده، أو على كل شخص من أشخاص ما، وهي أن تكون المسمّيات منها وضعت لها أسماء تختصّ بالمسمّى أو بأشخاص ما لتمييز بعضها من بعض، فإما تتّفق فيها وإما تختلف، وهي قد تبدّل ولا تستقرّ استقراراً لازماً لأنها إنما تكون باختيار المسمّى، ولو شاء لم يسمّ ما سمّي بذلك، ولم يقصد به الإبانة عن صفات مجتمعة في المسمّى دون غيره، كما قصد في الأوّل، ولا اشتقتّ للمسمّى بها من صفة فيه أصلاً وهي التي يسميها النحويون «الأسماء الأعلام» وذلك نحو قولك: زيد وعمرو أو زيد وزيد أو أسد في أسم رجل أو كافور في اسمه أيضاً وما أشبه ذلك.

[١٤٠] فهذه أقسام المسمّيات كلّها تحت الأسماء، ووقوع الأسماء كلّها على المسمّيات ولا مزيد.

[141] Allah Teâlâ'nın naslarda geçen isimleri alem/*özel* isimlerdir. Başka bir şeyden türetilmemiştir. Allah'ın fiilî sıfatları ise kendi fiillerinden türetilmiştir. Yaşatan/*Muhyî*, Öldüren/*Mumît* ve benzeri gibi. Bu fiiller; O'nun yarattıklarında arazdır, hâdistir; Allah'ın Zât'ında ise değil. Allah, bundan münezzehtir.

[2- Mukaddime] - Kelâmın Kısımları ve Mânaları

[142] Daha önce dediğimiz gibi; kelâm, ikiye ayrılır: (a) Müfred (b) mürekkebe. Müfred; sana kendisinden başka bilgi ifade etmeyen şeydir. “Adam”, “Zeyd” ve benzeri sözlerin gibi. Mürekkebe; sana sahih haber verir. “Zeyd yöneticidir.”, “İnsan canlıdır.” ve benzeri sözlerin gibi. Mürekkebe, beş kısma ayrılır. Altıncısı yoktur. (a) haber, (b) istihbar -ki bu, sorudur-, (c) nida, (d) rağbet (talep), (e) emir.

[143] Son dört kısım; doğrulama ve yanlışlamaya konu olmaz. Emrin vücûbiyetini reddedene karşı temel bir delil de teşkil etmez. Ama gerekli kılan bir haberle, emrin kabulünün gerekli olmasından sonra veya iki taraf arasında bir ittifak olursa; o zaman emir; vâcip olduğunun sıhhatini kanıtlamış olur. Fakat burhân değildir. Bazen emir, içinde haberi barındırır. Bu da birinin “bunu yap” sözü gibidir. Bu söz, sen bunu yapmak zorundasın anlamını barındırmaktadır.

[144] *Nehy/yasaklama*, emrin bir türüdür. Çünkü nehy, bir şeyin terkinini emirdir. Bunun gibi talep/rağbet de; talep edenin talep ettiği şeyi istediğini haber verir. Emrederken “kalk” sözünü müfred isim zannetme. Bu yanlış bir zandır. Bilakis bu söz, mürekkebedir. Çünkü mânası “sen kalk”tır. Yine göz önünde olmayan falanca kişi için “kalktı” sözün de müfred değildir. Çünkü mânası “ O kalktı”dır. Eğer mânayı ifade etmede zamirsiz tek kalırsa; nâkis olur, tam olmaz. Bunu bil.

[145] Yine soru sorarken “kalktı mı” sözün; “O kalktı mı” anlamındadır. Talep bildiren şey, talep suretinden çıkarsa; o zaman onun için yalanlama mevzubahis olur. Sağlıklı iken, “Ya Rabbi bana sağlık ver” diyen kişinin sözü gibidir. Doğru olan “Allah'ım sıhhatimi devam ettir” demesidir. Soru da böyledir. Bâtîl şey hakkındaki soru da bâtıldır. Soru soranın “kışın hava neden aşırı sıcak olur” şeklindeki sorusu, bunun örneğidir.

[١٤١] وأسماء الله تعالى التي ورد النصّ بها أسماء أعلام غير مشتقة من شيء أصلاً. وأما صفات الفعل له تعالى فمشتقة من أفعاله، كالمحيي والمميت، وما أشبه ذلك وتلك الأفعال أعراض حادثة في خلقه، لا فيه، تعالى الله عن ذلك.

ب [مقدمة ثانية] باب من أقسام الكلام ومعانيه

[١٤٢] ٥ قد بينّا قبل أن الكلام ينقسم قسمين: مفرد ومركّب، فالمفرد لا يفيدك فائدة أكثر من نفسه، كقولك: رجل وزيد وما أشبه ذلك؛ والمركب يفيدك خبراً صحيحاً، كقولك: زيد أمير، والإنسان حيّ وما أشبه ذلك. والمركب كلّ ينقسم أقساماً خمسة لا سادس لها وهي: إما خبر وإما استخبار، وهو الاستفهام وإما نداء وإما رغبة وإما أمر.

[١٤٣] ١٠ فهذه الأربعة منها لا يقع فيها صدق ولا كذب، ولا يقوم منها برهان أولعلى من ينكر وجوب الأمر، وأما بعد وجوب قبول الأمر بخبر يوجبهُ أو باتفاق من الخصمين فالأمر حينئذ مبرهن على صحّة وجوبه، وليس برهاناً، وقد ينطوي في الأمر خبر، وذلك أن قول القائل: افعل كذا، ينطوي فيه أنك ملزم أن تفعل كذا.

[١٤٤] ١٥ وأما النهي فهو نوع من أنواع الأمر، لأنه أمر بالترك. وكذلك ينطوي في الطلبة، وهي الرغبة، إخبار بأن الراغب يريد الشيء المرغوب فيه، ولا تظنّ أن قولك أمراً: قم، أنه اسم مفرد، فذلك ظنّ فاسد، بل هو مركّب لأن معناه «قم أنت». وكذلك قولك مخبراً عن غائب: قام، إنما معناه «قام هو»، ولو انفرد في حقيقة المعنى دون ضمير، لما تمّ ولكان ناقصاً فاعلمه.

[١٤٥] ٢٠ وكذلك قولك مستفهماً: أقام أي هل قام هو. وأما إذا خرجت الرغبة على غير وجهها، فإن الكذب قد يدخل فيها، كمن قال وهو صحيح: اللهم أصحني، وإنما الحقّ أن يقول: اللهم أدم صحّتي. وكذلك الاستفهام، إذا ما استفهم عن باطل فهو باطل، كسائل سأل: لم اشتدّ الحرّ في الشتاء.

[146] Haber; doğrulama ve yanlışlamaya konu olur. Haberde zaruri bilgi ve ikna vardır. Çürük/*fâsit* yapılı olanından muğalata ortaya çıkar. Sahih olanından, âlemdeki tüm önermelere delil çıkar. Öncekilerin ve sonrakilerin “kavl/söz”den kasıtları işte budur. Bütün şer’î hükümler ve insanlar ihtilaf veya ittifak etsin, tabiat ve tabiat haricindeki her şeye dair bütün görüşler; bunun altındadır.

[147] Haber bir kaç şekilde doğru olur. İlki; doğruluğu, aklın ilkeleriyle veya duyu organlarıyla biliniyor olmasıdır. Bir diğeri; sonuç veren ve doğruluğu burhânla sabit olan mukaddimelerden -mukaddimeler bahsi Allah’ın izniyle ileride ele alınacak- meydana gelmesiyle olur. Yine; az önce zikredildiği gibi doğruluğu burhânla sabit, sadık bir kişinin nakletmesi ile olur. Son olarak ise; pek çok sadık/doğru sözlü kişinin ortaklaşa nakletmesi ile olur.

[148] Bir grup; yemin, şart, taaccub ve şüphenin; saydığımız kısımlardan ayrı ek kısımlar olduğunu zannettiler. Bu yanlış bir zandır. Çünkü bunların hepsi haber kısmı altında değerlendirilir ve ona râci olur. Yemin, “Allah’a yemin olsun ki” dediğindeki iradenden haber vermemdir. Senin bu sözünün anlamı; “Allah’ı tazim ederek yemin ediyorum” şeklindedir. Şart, apaçık şekilde haberdir. Şüphe de böyledir. Taaccub, garibine giden durumdan haber vermemdir.

[149] Bir topluluk, haberin bir kısmının, doğrulama ve yalanlamaya konu olmadığını zannetti. Bu da (kendinde olmayıp) sayıklayan bir kişinin düşünmeksizin doğruluğu kesin olan şeyden haber vermesidir. Onun “Allah’tan başka ilah yoktur”, “falanca kişi öldü” sözü bunun örneğidir. Bu iki haber de esasen doğrudur.

[150] Ebû Muhammed İbn Hazm dedi ki: Bu zan doğru değildir. Zira haber verdiği şeyin idrakinde olan kişi, haber veren addedilir. Haber ve onu haber veren arasında bir nevi izâfet vardır. Kendisinden haber veren yoksa bir haber de yoktur. Sayıklayan kişi, bir haber naklediyor olamaz. Dolayısıyla bu sözlere haber denmez.

[151] Emirden bahsettik. Şimdi de kısımları hakkında kısa bir açıklama yapalım. Emir, bir çok kısma ayrılır: (a) Gerekli ve vâcip kılın. Bu kısım; emir lafzının, kesin delil olmaksızın başka şeye hamle dileyen esas şeklini barındırır. (b) Gerekli kılmadan teşvik edilen, (c) Mubâh, (d) İzin verilen ancak terki daha faziletli olan. (e) Teberrü (Muhayyer/Serbest bırakma). Kişinin “istediğin şeyi yap” sözü gibidir.

[١٤٦] وأما الخبر ففيه يدخل الصدق والكذب، وفيه تقع الضرورة والإقناع، وفي فاسد البنية منه يقع الشغب، ومن صحيحه يقوم البرهان على كل قضية في العالم، وإياه قصد الأوائل والمتأخرون بالقول، وتحتة تدخل جميع الشرائع، وكل مؤات من الطبيعيات وغيرها اتفق الناس عليه أو اختلفوا فيه.

٥ [١٤٧] وهو يصحّ بوجوه: أحدها أن يكون معلومًا صحته بأول العقل أو بالحواس، ومنها ما يصحّ ببرهان يقوم على صحته من مقدمات تنتج نتائج على ما يقع في هذا الديوان، إن شاء الله عزّ وجلّ، ومنها ما ينقله صادق قد قام على صدقه برهان مما قدّمنا، أو نقله مصدّقون بضرورة، على ما قد وقع في غير هذا القول.

١٠ [١٤٨] وقد ظنّ قوم أن القسم والشرط والتعجب والشكّ، وجوه زائدة على ما ذكرنا، وذلك ظنّ فاسد لأنها كلّها واقعة تحت قسم الخبر وراجعة إليه. أما القسم فإنه إخبار بإرادتك إذا قلت: «والله» فإن قولك ذلك إنما هو: أحلف معظّمًا لأمر الله تعالى. وأما الشرط فإنه خبر واضح لا خفاء به؛ والشكّ كذلك؛ والتعجب إخبار بالحال التي تعجبت منها.

١٥ [١٤٩] وقد ظنّ قوم أن من الخبر ما لا يدخله صدق ولا كذب، وهو إخبار الهاذي بأمر متيقّن صحته، لم يقصده، كقوله: لا إله إلا الله، مات الرجل فهذان خبران صحيحان.

٢٠ [١٥٠] قال أبو محمّد: وهذا الظنّ غير صحيح لأنه لا يكون مخبرًا إلا من قصد الخبر، والخبر مع المخبر من باب الإضافة، فلا خبر إلا لمخبر، والهاذي ليس مخبرًا بكلامه، فكلامه ليس خبرًا.

[١٥١] وإذ قد وافانا ذكر الأمر فلنقل على أقسامه قولًا وجيزًا؛ وذلك أن الأمر ينقسم أقسامًا منها: الواجب الملزم، وهو عنصر الأمر الذي لا يتنقل عنه لفظ الأمر إلا بدليل برهاني، ومنها المحضوض عليه غير الملزم، ومنها المباح، ومنها المسموح فيه، وهو الذي تركه أفضل؛ ومنها التبرؤ كقول القائل: اعمل ما شئت؛

Bu durumda emreden kişi, emredilen şeyden razı değildir. (f) Tehdit. Allah Teâlâ'nın şu âyet-i kerîmesi gibidir: “*Dilediğinizi yapın*” [Fussilet, 41/40] (g) Mecbur kılma. Allah Teâlâ'nın şu âyet-i kerîmesi gibidir: “*Tat bakalım. Hani sen kendince üstündün, şerefliydin.*” [Duhân, 44/49] (h) Takrîr. Sözü dinlenmeyen kişinin, “sana yasaklamıştım; sabret, başına gelene katlan” sözü gibidir. (j) Aciz bırakma. Allah Teâlâ'nın şu âyet-i kerîmesi gibidir: “*De ki: İster taş olun, ister demir.*” [İsrâ, 17/50]. (k) Dua anlamında olan. Bir kişinin, “Uzaklaş, defol!” sözü gibidir. (l) Azarlama. Allah Teâlâ'nın şu âyet-i kerîmesi gibidir: “*Alçaldıkça alçalın orada!*” [Müminûn, 23/108] (m) Tekvîn. Bu kısım, yaratmayı irade ettiği ve yok olmasını istediği şeye olan emrinde Allah'a mahsûstur. (r) Nehiy anlamındaki emir. Kişinin daha önce bir şey yasakladığı birine, “Onu yap ki başına ne geleceğini gör!” veya “Yap ki senin adam olduğunu anlayayım.” sözü ve benzeri sözler gibidir. (p) Taaccub anlamındaki emir. Senin “Zeyd'e ihsanda bulun (!)” sözün gibidir. Yani 'o ne ihsan sahibi biridir.' (bir bilsen) anlamında.

[152] Sonra isimler, dört kısma ayrılır: (a) Sıfatlayan yüklenici/*konu* (*nâite hâmile*), (b) Sıfatlanan yüklenici (*men'ûte hâmile*), (c) Sıfatlayan yüklem (*nâite mahmule*), (d) Sıfatlanan yüklem (*men'ute mahmule*).

[153] Nâite/sıfatlayan sözümlüğün anlamı; kendi altındaki topluluğa isim olan şeydir. Topluluğun tüm fertleri bu isim ile isimlendirilir. Men'ûte/sıfatlanan sözümlüğün anlamı; tek bir isimle isimlenen topluluktur. Hâmile/yüklenici sözümlüğün anlamı; kendi kendine kaim ve başkalarını taşıyandır. Mahmule/yüklem (yüklemlenen) sözümlüğün anlamı; kendi kendine kaim olmayandır. Zikredilen yüklem/*haml* (yükleleme) işi iki türlüdür. (a) Cevherî yükleme (b) Arazî yükleme. Cevherî yükleme, (yüklemin kaplamı konudan daha) genel (*e'amm*) veya (ona) eşit (*müsâvî*) olabilir ama (ondan daha) özel (*ehass*) olamaz. Arazî yükleme ise genel, eşit ve özel olabilir. Genel cevherî yükleme “insan canlı/*hayy*dir” sözün gibidir. Çünkü canlılık/*hayat*, insana cevherî (zâtî) yükleme ile yüklenmiştir. Zira hayat olmazsa insan da olamaz. Ama hayat, insanın dışında da mevcuttur. Bundan dolayı bu yükleme için geneldir dedik.

[154] Eşit cevherî yükleme; hayatın canlıda olması gibidir. Hayat, canlıya eşittir. Canlı olmadan hayat olamaz. Âlemde hayatsız canlı da olamaz. Yaratıcı Allah'ı, Hayy (yaşayan/canlı) olarak isimlendirmemiz bu kabilden değildir. Biz Allah'ı, nassa tâbi olarak böyle isimlendirdik.

ويكون الأمر غير راض عن المأمور؛ ومنها الوعيد كقوله تعالى: ﴿اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ﴾ [فصلت: ٤٠] ومنها القسر كقوله تعالى: ﴿ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ﴾ [الدخان: ٤٩] ومنها تقرير كقول المعصي: قد نهيتك فاصبر واحتمل ما أتاك؛ ومنها تعجيز كقوله تعالى: ﴿قُلْ كُونُوا حِجَارَةً أَوْ حَدِيدًا﴾ [الإسراء: ٥٠] ومنها ما هو بمعنى الدعاء، كقول القائل: ابعء، اخسأ، ومنها زجر، كقوله تعالى: ﴿اٰخْسَٔوْا فِيْهَا﴾ [مؤمنون: ١٠٨] ومنها تكوين، وليس هذا القسم إلا للباري تعالى وحده في أمره ما يريد أن يكون بالكون، وما يريد أن يعدم بالتلف. ومنه أمر بمعنى النهي كقول القائل لمن تقدّم نهيه إياه عن شيء: افعله وسترى ما يكون أو وأدري أنك رجل. وما أشبه ذلك؛ ومنها أمر بمعنى التعجّب كقولك: أحسن يزيد أي ما أحسنه.

[١٥٢] ثم تنقسم الأسماء أيضاً أقساماً أربعة إما حاملة ناعته، وإما حاملة منعوتة، وإما محمولة ناعته وإما محمولة منعوتة.

[١٥٣] ومعنى قولنا: ناعته، أي أنها تقال على جماعة أشخاص تحتها فتسمى تلك الأشخاص كلها بذلك الاسم، ومعنى قولنا: منعوتة، أي تسمى باسم واحد وهي جماعة، ومعنى قولنا: حاملة أي أنها تقوم بأنفسها وتحمل غيرها، ومعنى قولنا: محمولة: أي أنها لا تقوم بأنفسها. والحمل المذكور حملان: حمل جوهرى وحمل عرضي، فالجوهرى يكون أعمّ ويكون مساوياً، ولا يكون أخصّ أصلاً، والعرضي يكون أعمّ ومساوياً وأخصّ، فالحمل الجوهرى الأعمّ مثل قولك: الإنسان حيّ، فإن الحياة محمولة في الإنسان حملاً جوهرياً، إذ لولا الحياة لم يكن إنساناً، والحياة أيضاً في غير الإنسان موجودة. فلذلك قلنا إن هذا الحمل أعمّ.

[١٥٤] والحمل الجوهرى المساوي مثل كون الحياة في الحيّ فإنها مساوية للحيّ، لا تكون حياة في غير حيّ، ولا يكون حيّ في العالم بلا حياة وتسميتنا الخالق تعالى حيّاً ليس على هذا الوجه، وإنما سمّيناه بذلك أتباعاً للنصّ،

Eğer nass olmazsa; Allah'ı, Hayy olarak isimlendirmemiz câiz değildir. Çünkü hayat; iradi hareket ve hissin kendisiyle olduğu kuvvetten ibarettir. Bu ikisi de Allah'tan nefyedilmemiştir. Allahın isimleri, müştak/*türetilmiş* değildir. Yine Allah'ın isimleri, bundan önce anlattığımız beş kısımdan
5 birinin altına da girmez. Sadece özel isimlerdir. Herhangi bir delil, Allah'ın bunlarla isimlendirilmesini gerektirmiyor. Ortada delil yoktur. Allah Teâlâ; bu isimlerle kendisini isimlendirmemizi, dua etmemizi ve yakarmamızı bize emrediyor. Ondak başka ilah yoktur. Kesin delil; Allah'ın, sadece Evvel, Hakk, Vâhid ve Yaratıcı olduğuna delâlet etti. Sonra biz O'nun;
10 diriltme, öldürme, suretlendirme, düzenleme ve benzeri fiilleriyle O'ndan haber veririz. Ya da Allahın, bu isimlerle isimlendirilmesini gerektirecek bir şey olmadan sadece bize emrettiği şeylerle O'nu isimlendiririz.

[155] Cevherî yüklemenin özel (kaplamının daha az) olması câiz değildir. Çünkü o zaman cevherî haml, cevherî olamaz. Zira *cevherî*, türün
15 tamamının yalnızca kendisiyle tam olduğu şeydir. Bazısında olup diğer bazısında olmayan şey değildir.

[156] Genel arazî yükleme; zenci kişi için, siyah dememiz gibidir. Çünkü siyah rengi, zenciden daha geniştir. Çünkü siyahlık; karga, amber, mürekkebe ve bunlar dışında birçok şeyde bulunur.

[157] Eşit arazî yükleme; insan için gülen dememiz gibidir. Gülmek, insan dışında başka bir şeyde olamaz. Gülen ancak insandır.

[158] Özel arazî yükleme; bazı insanlar hakkında; doktor, âlim, terzi ve benzeri şeyler söylememiz gibidir. Çünkü bu sıfatlar tüm insanlarda bulunmaz. Sadece bir kısmında bulunur. İnsanın dışında başka şeyde de
25 bulunmaz. Bu yüklemenin "Bu şahıs Zeyd'dir" sözü gibi bazı çeşidi; özel yüklemenin, en özel olanıdır.

[159] *Mümkün yükleme*; siyahlığın, bazı insanlarda ve insan dışındaki şeylerde olması gibi genel olabilir. İnsanların tamamında değil de bazısında olan, insan dışında da bulunmayan doktorluk gibi özel olabilir. Mümkün
30 yükleme, gülmenin insana nispeti gibi eşit olamaz.

[160] *Zorunlu yükleme* iki kısımdır. Hayatın canlıya nispeti gibi genel ve gülmenin insana nispeti gibi eşit olabilir. Hayatın, insana ve diğer canlılara nispeti gibi en geniş de olabilir. Ama özel olamaz.

ولولا ذلك لم يجز لنا أن نسميه حيًّا إذ الحياة ليست إلا قوّة تكون بها الحركة الإرادية والحسّ، وكلا الأمرين منفي عن الباري عزّ وجلّ. وليست أسماؤه عزّ وجلّ مشتقّة أصلاً ولا واقعة تحت شيء من الأقسام الخمسة التي ذكرنا قبل، لكنّها أسماء أعلام فقط، لم يوجب تسميته تعالى بها دليل، حاشا أننا أمرنا تعالى بأن نسميه بها وندعوه بها ونناديه بها، لا إله إلا هو. وإنما دلّ البرهان على أنه تعالى أوّل حق واحد خالق فقط ثمّ نخبر عنه بأفعاله، عزّ وجلّ، فقط من إحياء وإماتة وتصوير وترتيب ونحو ذلك، أو ما أمرنا أن نسميه به، دون أن يكون هنالك شيء أوجب تسميته بذلك.

[١٥٥] ولا يجوز أن يكون حمل جوهرى أخصّ أصلاً، لأنه حينئذ كان يكون غير جوهرى، إذ الجوهرى هو ما لم يتمّ جميع النوع إلا به، لا ما يكون في بعضه دون بعض.

[١٥٦] وأما الحمل العرضي الأعمّ فكقولنا للزنجي: أسود، فإن الأسود أعمّ من الزنجي، لأن السواد في الغراب والسبج والمداد وغير ذلك.

[١٥٧] وأما الحمل العرضي المساوي فكقولنا للإنسان: ضحّاك، فالضحك لا يكون في غير الإنسان، ولا يكون إنسان إلا ضحّاكاً.

[١٥٨] وأما الحمل العرضي الأخصّ فكقولنا في بعض الناس أطباء وفقهاء وحاكة وما أشبه ذلك، فإن هذه الصفات لا توجد في كل إنسان، لكن في بعضهم، ولا توجد في غير إنسان؛ وقد يكون من هذا الحمل ما هو أخصّ الخاصّ، كقولك هذا الشخص هو زيد.

[١٥٩] وأما الحمل الممكن فيكون أعمّ، كالسواد هو في بعض الناس وغيرهم، ويكون أخصّ كالطبّ، ليس إلا في بعض الناس فقط لا في جميعهم، ولا في غيرهم، ولا يكون مساوياً البتّة كالضحك للإنسان.

[١٦٠] وأما الحمل الواجب فينقسم قسمين: عامّ كالحياة للحيّ، ومساوٍ كالضحك للإنسان، ويكون أعمّ كالحياة له ولغيره، ولا يكون أخصّ.

[161] Mümteni olandan olumsuzlama, sadece genel olur. İnsandan cansızlığın (cemadiyetin) olumsuzlanması gibidir. Bazen eşit olan da vardır. Tür doğası gereği, özel ile olumsuzlanmaz.

[162] Hâmile-nâite şeyler; senin bütün insan fertlerini kapsayan “küllî insan” sözün gibidir. Allah Teâlâ'nın da şu âyet-i kerîmede bahsettiği gibi: “Gerçekten insan, pek hırslı (ve sabırsız) yaratılmıştır.” (Meâric, 70/19) Allah Teâlâ, belli bir kişiyi kastetmedi. Bilakis tüm insan türünü kastetti.

[163] Bazen mutlak insan da denilen küllî insan; insanın düşünme, hayat, renk, uzunluk, genişlik ve diğer sıfatlarını taşıyan/hâmiledir. Zeyd, Halit, Hind, Zeynep ve tüm insan fertlerine isim olur (nâittir). Tüm bu fertlere, cüz'î insan denir. Zeyd, insan olarak isimlendirilir. Amr, insan olarak isimlendirilir. Bütün insan fertleri de böyledir. Küllî insan, saydıklarımızın hepsine isim olur. Yani insanlardan her biri, bununla isimlendirilir. Bu kısım kesinlikle mahmule olmaz. Yani, kesinlikle araz olamaz. Çünkü araz mahmuldür, hâmil değildir. Cevher ise hâmildir, mahmul değildir.

[164] Hâmile - men'ute; Zeyd, Amr, Halid'in köpeği, Amr'ın devesi ve bunlar dışında cevherî varlığı olan fertlerdir. Çünkü bunların hepsi men'utedir. Yani daha önce açıkladığımız gibi, bunların hepsi kendilerini kapsayan bir isim ile isimlendirilir. Yine bunlar; ilim, cesaret, uzunluk, genişlik, düşünmek ve diğer sıfatları taşıyandır. Bunlar asla mahmule olamazlar.

[165] Mahmule-nâite; bizim “ilim” sözümüz gibidir. Çünkü ilim, nefsin niteliklerinden bir türdür. İlmin altında pek çok tür vardır. İlim; fıkıh, tıp, felsefe, nahiv, şiir ve diğer ilimleri altında toplayan bir cinstir. Bu ilimlerden her birine ilim denir. İlim bunlara isim verendir. Tür olan bu tüm ilimlerin her birinin altında, sınıflar, münferit konular ve meseleler vardır. Bu da, kabile ve insan fertlerinin senin “insan” sözünün altında olması gibidir. Cinsin altında olan bütün türler böyledir. Âlemi istediği gibi çekip çeviren Allah, eksikliklerden münezzehtir. Ondak başka ilah yoktur.

[166] Sonra nâite-mahmulenin açıklamasına dönüp diyoruz ki küllî ilim, âlimlerin nefsinde taşınır. Nahiv ilmi, nahivcilerin nefsinde taşınır. Bunun gibi tüm ilimler, o ilimle uğraşanların nefsinde taşınır. Diyoruz ki: ilimlerden her bir tür, kendi altındaki tüm konu ve meselelere nâittir.

[١٦١] والنفي في الممتنع يكون أعم فقط، كنفي الجمادية عن الإنسان، وربما وجد مساوياً، ولا يوجد أخص فيما أوجبه الطبع للنوع.

[١٦٢] وأما الأشياء الحاملة الناعته فكقولك: الإنسان الكلّي، أي الواقع على كل أشخاص الناس، وهو الذي أراد الله تعالى بقوله: ﴿إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا﴾ [المعارج: ١٩] فإنه تعالى لم يرد إنساناً بعينه، لكنه عزّ وجلّ عنى النوع كلّ.

[١٦٣] فأما الإنسان الكلّي وقد يقال أيضاً: الإنسان المطلق، هو حامل لصفاته من النطق والحياة واللون والطول والعرض وغير ذلك، وناعت لزيد وخالد وهند وزينب، ولكل شخص من الناس، وهو المسمّى الإنسان الجزئي، فزيد يسمّى إنساناً، وكل واحد من الناس كذلك، فالإنسان الكلّي ناعت لكل من ذكرنا، أي مسمّى به كل واحد من الناس. وهذا القسم لا يكون محمولاً أصلاً، أي لا يكون عرضاً البتّة، لأن العرض محمول لا حامل، والجواهر حامل لا محمول.

[١٦٤] وأما الحاملة المنعوتة: فالأشخاص الجوهرية، مثل قولك: زيد وعمرو وكتب خالد وجمل عمرو، وغير ذلك، فإن هذه كلّها منعوتة أي تسمّى كلّها باسم واحد يجمعها كما يتّأ أنفأ، وهي حاملة لصفاتها من العلم والشجاعة والطول والعرض والنطق وغير ذلك من سائر الصفات، وهذه أيضاً لا تكون محمولة البتّة.

[١٦٥] وأما المحمولة الناعته: فكقولنا العلم فإنه نوع من كفيات النفس، وتحت العلم أنواع كثيرة، هو لها جنس جامع، كالفقه والطبّ والفلسفة والنحو والشعر وغير ذلك، وكل واحد من هذه يسمّى علمًا، فالعلم ناعت لها، وكل واحد من هذه العلوم نوع يقع تحته أصناف منه وأشخاص أبواب ومسائل، كوقوع القبائل وأشخاص الناس تحت قولك: الإنسان، وهكذا كلّ نوع تحت كلّ جنس، فسبحان مدير العالم كما شاء، لا إله غيره.

[١٦٦] ثم نرجع إلى تفسير الناعته المحمولة فنقول: إن العلم الكلّي محمول في أنفس العلماء والنحو محمول في أنفس النحويين، وكذلك كلّ علم في أنفس أهله، ونقول: إن كلّ علم من العلوم ناعت لما تحته من الأبواب والمسائل،

Yani bunların hepsi, bu ilim ile isimlendirilir. Nahiv ilminin her bir meselesi, nahiv ve ilim olarak isimlendirilir. Fıkıh ilminin her bir meselesi, fıkıh ve ilim olarak isimlendirilir. Tıp ilminin her bir hükmü, tıp ve ilim olarak isimlendirilir. Dil ilmindeki her bir kelime, dil ve ilim olarak isimlendirilir. Yine haberin her bir cüz'ü, haber ve ilim olarak isimlendirilir. bütün ilimlerde durum hep böyledir. Öncekiler, bu meselelere “cüz'î ilim” adını verdiler. İnsanlardan her birinin sahip olduğu ilme de cüz'î ilim denilir. İnsanların ilimlerinin tamamına ise “küllî ilim” denilir.

[167] Mahmûle-men'ûte; her bir kişinin kendine özel ilmidir. Bu da bütün ilimlerin meseleleridir. Çünkü bunların hepsi, bunları bilen âlimin nefsinde mahmuldür. Ayrıca bu meseleleri kuşatan ilmin ismi ile men'üttür. Yani bütün meseleler, daha önce açıkladığımız gibi ilim olarak isimlendirilir.

[168] Bil ki nâite, bazen men'ute olabilir. Ancak iki tarafının başında hiçbir şeyin vasıflayamadığı bir nâit lazımdır. Bu da daha önce anlattığımız cinslerin cinsidir. Bir de iki tarafının son kısmında hiçbir şeyi vasıflayamayan bir men'utun olması lazımdır. Bu da daha önce geçtiği üzere cevher ve arazların fertleridir.

[169] Bil ki hâmil asla mahmul olamaz. Aynı şekilde mahmul de asla hâmil olamaz. Daha önce açıkladığımız gibi, hâmil kendi kendine kaim olandır. Mahmul ise kendi kendine kaim olmayandır. Kendi kendine kaim olan bir şeyin, kendi kendine kaim olmayan bir şey olması muhaldir ve aklen tasavvur edilemez.

[170] Bir arkadaşımız, aşırı saçmalayan Ebu'l-Abbas künyeli en-Nâsî ismiyle meşhur kişinin sözüne hüsnüzan ettiğinden, edindiği sıkıntılı bilgi ile canımı aşırı derecede sıktı. Beni, sürekli mahmul ile mütemekkin arasına fark koyan kişi olarak niteliyordu. Allah Teâlâ, bu kitabımı yazdığım zamana kadar onu, bu ikisinin farkını anlamaya muvaffak kılmadı. Bu fark şudur: Mahmul; Zeyd'in beyazlığı ve hayatı gibi onun yok olmasıyla kendilerinin de yok olduğu sıfatlar için söylenir. Eğer Zeyd yok olursa onun beyazlığı ve hayatı da şüphesiz yok olur. Bazen solgunluk ve bazı hastalıklar sebebiyle beyazlığı yok olur da Zeyd yok olmaz. Bilakis sağlam ve düzgün olarak kalır. Mütemekkin; Zeyd'in evde olması gibi bulunduğu şeyin yok olmasıyla kendisinin yok olmadığı cevherler için söylenir. Sonradan ev yıkılır, toprak yığını veya çukura dönüşür de Zeyd sapasağlam bunun sebeplerini düşünüyordur. Bazen Zeyd evi terk eder ikisinden hiçbiri yok olmaz. Cisimlerin parçalarının cisimdeki konumu da böyledir. Onlar mahmule değil mütemekkindir. Bu fark, duyu organları sağlam veya insafı bir kişiye karışık gelmez.

أي أن جميعها يسمّى باسم ذلك العلم، فكلّ مسألة من مسائل النحو تسمّى نحوًا وعلماً، وكلّ مسألة من مسائل الفقه تسمّى فقهاً وعلماً، وكلّ قضية من قضايا الطبّ تسمّى طبّاً وعلماً، وكلّ لفظة من اللغة تسمّى لغة وعلماً، وكل حديث من الخبر يسمّى خبراً وعلماً، وهكذا في كلّ علم. وهذه المسائل تسمّيها الأوائل «علماً جزئياً»، وجميع علوم الناس تسمّى: «علماً كلياً».

[١٦٧] وأما المحمولة المنعوتة فهي علم كلّ امرئ على حياله وهي أيضاً مسائل كلّ علم، فإن كل ذلك محمول في نفس العالم به، وهي منعوتة باسم العلم الجامع لها، أي أنها كلّها تسمّى علماً - كما قلنا -.

[١٦٨] واعلم أن الناعت قد يكون منعوتاً، إلا أنه لا بد في أول طرفيه من ناعت لا ينعته شيء، وهو جنس الأجناس الذي قدّمنا أولاً، ولا بد في آخر طرفيه من منعوت لا ينعت شيئاً، وهو الأشخاص من الجواهر والأعراض على ما قدّمنا. [١٦٩] واعلم أن الحامل لا يكون محمولاً أصلاً، والمحمول لا يكون حاملاً أصلاً لما قد بيّنا من أن الحامل هو القائم بنفسه، والمحمول هو الذي لا يقوم بنفسه، فمحال لا يتشكّل في العقل أن يكون شيء قائم بنفسه لا قائم بنفسه.

[١٧٠] وقد أضجرتني قديماً بعض أصدقائنا بليّة أدخلها عليه حسن ظنه بكلام قرأه للكثير الهذر المكنى بأبي العباس المعروف بالناشئ، فكان أبداً يسومني الفرق بين المحمول والتمكّن، ولم يعنه الخالق تعالى إلى وقتنا الذي كتبنا فيه كتابنا هذا، على فهم الفرق بينهما، وهو أن المحمول إنما تقوله في الصفات التي تبطل ببطلان ما هي فيه، كبياض زيد وحياته، فإن زيّداً إن بطل، بطلت حياته وبياضه، بلا شكّ، وقد يبطل أيضاً ببياضه ولا يبطل زيد بل يكون صحيحاً سوياً إما لشحوب وإما لبعض الحوادث. والتمكّن إنما نقوله في الجواهر التي لا تبطل ببطلان ما هي فيه ككون زيد في البيت ثم ينهدم البيت ويصير رابية أو وهدة، وزيد قائم صحيح ينظر في أسبابه، ويزايل زيد البيت ولا يبطل واحد منهما، وهكذا أجزاء الجسم في الجسم إنما هي متمكّنة لا محمولة، وهذا فرق لا يختل على ذي حسّ سليم أو إنصاف.

٥

١٠

١٥

٢٠

٢٥

[171] Özetle; cismin, cismin içinde olması temekkindür. Bu, arazın cisimde olması anlamında haml(yükleme)den farklı bir şeydir.

[172] Türlere isim veren her şey, bu türün fertlerine de isim verir. Yani, türün kendisiyle isimlendirildiği bütün isimler ile bu türlerin her bir ferdi de isimlendirilir. Bu isim veren cins, cevher veya cevher dışında bir şey olsun farketmez. Çünkü cins, türlerinden farklı bir şey değildir. Cinsler ve türleri de kendi altındaki fertlerden farklı bir şey değildir. His/duyu sahibi oluş gibi, her hangi bir cinse ait ayırım/fasl ile onun altındaki bütün türler ve türlerin altındaki bütün fertler vasıflandırılabilir. Bu ayırım; bütün canlılara, insan, at, eşek, Zeyd, Amr, Hind ve diğer bütün canlı fertlere isim olarak söylenir. Bu durum cinslerin ve türlerin tamamında geçerlidir.

[173] Yine dedik ki: cinsler, kendi altındaki bütün tür ve fertlere isim ve tanımını verir. Yani, bir cinsin isim ve tanımı ile bu cinsin altındaki bütün türler ve bu türlerin altındaki her bir fert isimlendirilir ve tanımlanır.

[174] Bil ki bir ferdin ayırımı, diğer bir türde isim olsun tanım olsun hiçbir suretle bulunamaz. Çünkü at, insan olarak isimlendirilemez. Onun tanımı ile tanımlanamaz. Bütün türler daima böyledir. Allah en iyisini bilendir.

[3- el-Mekûlatü'l-aşar / Kategoriler]

a- Cevher Konusu

[175] Cevher, daha önce cinslerin cinsi dediğimiz on başlangıç noktasının ilkidir. Çünkü cevher, diğerlerini taşıyandır. Diğerleri ise cevhere yüklenendir. Cevher, kendi kendine kaimdir ama diğerleri kendi kendine kaim değildir.

[176] Öncekiler; cevherlerin fertlerine, birinci-hakiki cevherler ismini vermişlerdir. Cevher lafızıyla; Zeyd, Amr, Abdullah'ın devesi, Hâlid'in köpeği, Amr'ın elbisesi ve benzeri şeyleri kastedersin.

[177] Cinsler ve türleri ise ikincil cevherler olarak isimlendirmişlerdir. Çünkü gerçek mânada birinciler, mevcut olan fertlerdir. Mevcut fertlerde bulunan arazlara, birincil- hakikî arazlar ismini verdiler. Cevherlerin tür ve cinslerindeki arazların cins ve türleri de ikincil arazlar olarak isimlendirilmiştir.

[١٧١] وبالجملة، فكون الجسم في الجسم تمكّن، وهو غير الحمل الذي هو كون العرض في الجسم.

[١٧٢] وكل ما نعت نوعًا فهو ناعت لأشخاص ذلك النوع، أي كلّ اسم سمّي به نوعًا فإنه يسمّى به كلّ شخص من أشخاص ذلك النوع، جوهرًا كان أو غير جوهر. إذ ليس الجنس شيئًا غير أنواعه، وليس الجنس وأنواعه شيئًا غير الأشخاص الواقعة تحتها. واعلم أن فصول كلّ جنس من الأجناس فإنه يوصف بها كلّ ما تحته من أنواعه وكلّ شخص من الأشخاص الواقعة تحت أنواعه، كالحساس فإنه يقال على كلّ حيّ وعلى كلّ إنسان وفرس وحمار وعلى زيد وعمرو وهند وسائر أشخاص الحيوان كلّه، وهكذا في جميع الأجناس والأنواع كلّها.

[١٧٣] وقد قلنا أيضًا: إن الأجناس تعطي كلّ ما تحتها من نوع أو شخص أسماءها وحدودها، أي أن اسم ذلك الجنس وحده يسمّى به ويحدّ كلّ نوع تحته وكلّ شخص يقع تحت كلّ نوع من أنواع ذلك الجنس.

[١٧٤] واعلم أن فصول كلّ نوع فإنها لا توجد في نوع آخر أصلًا بوجه من الوجوه ولا اسمه ولا حدّه، لأن الفرس لا يسمّى باسم الإنسان ولا يحدّ بحدّه، وكذلك كلّ نوع أبدًا، والله تعالى أعلم.

[المقولات العشر]

١ - باب الكلام على الجوهر

[١٧٥] وهو أول الرؤوس العشرة التي قدّمنا أنها أجناس الأجناس، لأنه حامل لها، وباقيها محمولة فيه، وهو قائم بنفسه، وهي غير قائمة بأنفسها.

[١٧٦] وسمّت الأوائل أشخاص الجواهر: «الجواهر الحقّ الأوّل» تعني بذلك زيدًا وعمرًا وبغير عبد الله وكتب خالد وثوب عمرو، وما أشبه ذلك.

[١٧٧] وسمّت الأجناس والأنواع «الجواهر الثواني» لأن الأوّل على الحقيقة هي الأشخاص القائمة، وسمّت ما في الأشخاص القائمة من الأعراض:

«الأعراض الحقّ الأوّل» وسمّت أنواعها وأجناسها التي في أنواع الجواهر وأجناسها: «الأعراض الثواني».

[178] Bil ki cevherlerin asla zıttı olmaz. Günün birinde zıtlık ile vasıflanırsa, onunla sadece niteliklerinin zıtlaştığı kastedilmiştir. Bu yorum ile ilk olan Allah'ın, yarattıklarına zıt olması geçersiz oldu. Çünkü Allah Teâlâ'nın, kesinlikle keyfiyeti/*niteliği* olamaz. Zıtlık/*Tezat*, sadece nite-

5 nen şeyin keyfiyetinde olur. Allah Teâlâ; zıt, zıddı olan veya çelişen değildir. O'ndan başka ilah yoktur.

[179] Cevher hakkında daha şiddetli ve daha zayıf denemez. Yani bir eşek, başka bir eşekten eşek olma cihetiyle daha şiddetli eşek olamaz. Bir teke, diğer bir tekeden tekelik cihetiyle daha şiddetli teke değildir. Yine bir

10 insan, diğer bir insandan insan olma cihetiyle daha zayıf insan değildir. Nicelik konusu da -Allah'ın izniyle ileride gelecek- böyledir. Bazı niteliklerde ise tezatlık, şiddetlilik ve zayıflık söz konusu olabilir. Bu konu da Allah'ın izniyle ileride ele alınacak.

[180] Cevherin resm yoluyla tarifi şöyledir: Kendi kendine kaim olan,

15 zıt sıfatları kabul edendir. Çünkü nefis, kendi kendine kaimdir ve ilim-cehalet, cesaret-korkaklık, tok gözlülük-aç gözlülük ve nitelikleri olan diğer zıt sıfatları kabul eder. Yine pek çok cisim, beyazlığı ve siyahlığı kabul eder. Bu iki renkten beyaz olan, görmeyi dağıtan (*muferrikun li'l-basar*), siyah ise görmeyi toplayandır (*câmiun li'l-basar*). Yine cisimlerden bir çoğu da

20 sıcaklık-soğukluk, pürüzlülük-pürüzsüzlük; güzel koku-çirkin koku vb. gibi duyu organlarına konu olan bütün sıfatları kendilerine kabul ederler. Kendi kendine kaim olup zıt sıfatları kabul edebilen her şey cevherdir. Bütün cevherler de kendi kendine kaim, zıt sıfatları kabul edebilen ve onları zâtında taşıyandır. Bu taşıyıcı kaydı ile Allah Teâlâ; cevher olmaktan veya

25 cevher olarak isimlendirilmekten ayrıldı. Çünkü Allah Teâlâ, kesinlikle niteliklerden herhangi birini taşıyan değildir. O halde cevher de değildir.

[181] Bir topluluğun "Renk; beyazlığı ve kırmızılığı kabul ettiğinden dolayı nitelikler, zıt sıfatları kabul eder." zannı, yanlış bir zandır. Çünkü bazı niteliklerin kendileri zıttırlar. Nitelikler, kendi zâtları ile birbir-

30 lerine zıttırlar. Kendi zâtında zıtları taşıyacak değildirler. Bilakis bunlar, kendileri taşınan zıt şeylerdir. Cevher bunları taşıyıcıdır. Zeyd gibi; kimi zaman çocuk, kimi zaman da yaşlı, korku veya hastalıktan sararmış, güneşten dolayı esmerleşmiş, ateşe yaklaştığı için sıcak, kara yaklaştığı için soğuk, oturan, ayakta durandır. Bu Zeyd, hep aynı Zeyd'dir.

[١٧٨] واعلم أن الجواهر لا ضد لها أصلاً، فإن وصفت بالتضاد يوماً ما، فإنما يراد أنها تتضاد كقياتها فقط. وبهذا المعنى بطل أن يكون الأوّل تعالى ضدّاً لخلقه لأنه عزّ وجلّ لا كيفية له أصلاً، والتضاد لا يكون إلا في كيفية على مكيف، فالباري عزّ وجلّ ليس ضدّاً ولا مضادّاً ولا منافياً لا إله إلا هو.

٥ [١٧٩] والجوهر لا يقال فيه أشدّ ولا أضعف أي لا يكون حمار أشدّ في الحمارية من حمار آخر، ولا تيس أشدّ في التيسية من تيس آخر، ولا إنسان أضعف إنسانية من إنسان آخر، وكذلك الكمية أيضاً على ما يقع في بابها، إن شاء الله عزّ وجلّ. وإنما يقع التضاد والأشدّ والأضعف في بعض الكيفيات على ما يقع في بابها، إن شاء الله عزّ وجلّ.

١٠ [١٨٠] ورسم الجوهر هو أن نقول: إنه القائم بنفسه القابل للمتضادات، فإن النفس قائمة بنفسها تقبل العلم والجهل والشجاعة والجبن والنزاهة والطمع وسائر المتضادات من أخلاقها، التي هي كقياتها، وكذلك كثير من الأجرام تقبل البياض والسواد اللذين أحدهما لون مفرق للبصر وهو البياض، والثاني جامع للبصر وهو السواد. وكثير منها يقبل الحرّ والبرد والمجسة، التي هي خشونة أو املاس، والرائحة التي هي طيب أو نتن، وغير ذلك من الصفات التي تقع عليها الحواس؛ فكلّ قائم بنفسه قابل للمتضادات حامل لها في ذاته، وبهذا خرج الباري عزّ وجلّ عن أن يكون جوهرًا أو يسمّى جوهرًا، لأنه تعالى ليس حاملاً لشيء من الكيفيات أصلاً فليس جوهرًا.

٢٠ [١٨١] وأما ما يظنّ قوم من أن الكيفية تقبل الأضداد لأن اللون يقبل البياض والحمرة فذلك ظنّ فاسد، لأن أنواع الكيفية بعضها هي الأضداد نفسها، فهي متضادة بذاتها، لا حاملة للتضاد في ذاتها، بل هي الأضداد المحمولة أنفُسها، والجوهر حامل لها كزبد، مرّة هو صبي، ومرّة هو شيخ، ومرّة هو أصفر من الفزع أو المرض، ومرّة هو أسمر من الشمس، ومرّة هو حار لقربه من النار، وأخرى هو بارد لقربه من الثلج، ومرّة قاعدًا ومرّة قائمًا، وهو زيد نفسه.

Bunların hepsi, ona peş peşe ârız olup kaybolan nitelik ve arazlardır. Bazısı birbirine zıttır. Diğer bir kısmı birbirinden farklıdır. Söz ve tasavvurdan ibaret fikir de böyledir. Söz ve tasavvur, cevherin zıt sıfatları kabul ettiği gibi zıt sıfatları kabul etmezler. Çünkü söz ve tasavvur, söylenen ve tasavvur edilen anlamın doğru veya yanlış olmasına göre ya doğrudur ya da yanlıştır. Doğru ve yanlış, tek bir söz ve tek bir tasavvura peş peşe ârız olmazlar. Doğru ve yanlış olan iki sözdür. Biri doğrudur diğeri yanlıştır. Tasavvur da böyledir. Allah en iyisini bilendir.

b- Nicelik Konusu

Bunlar sayılardır.

[182] Öncekiler, niceliklerin yedi tane olduğunu söylediler. İlki; sayılar, sonra cisim, sonra yüzey, sonra hat, sonra mekân, sonra zaman, sonra sözdür (*kavî*). Sonra bu yedi nicelik iki kısma ayrılır: Birincisi muttasıl/*bitişik* diğeri ise munfasıl/*ayrışık* niceliktir.

[183] Muttasıl; ortak faslı olan şeydir. Bu yedi taneden beş tanesi muttasıldır. Bunlar; cisim, yüzey, hat, mekân, zamandır. Cismin ortak ayrımı, yüzeydir. Yüzeyin ortak ayrımı, hattır. Hattın ortak ayrımı, noktadır. Zamanın ortak ayrımı, andır. Mekânın da ortak ayrımı vardır.

[184] Munfasıl; ortak faslı olmayıp tertibi olan şeydir. Bu da sayı ve sözdür.

[185] Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm dedi ki: Kitabın başında açıklayacağımızı belirttiğimiz bu şeyleri -Allah'ın izniyle- şimdi izah edeceğiz. Güç ve kuvvet yalnızca Yüce ve Azîm Allah iledir.

[186] Diyoruz ki, gerçek anlamda nicelik, bu yedi kısımdan sadece sayıdır. Onun dışındakiler nicelik değildir. Zikrettiğimiz diğer türlere de nicelik denir. Cisme nicelik denmesi, boyutu sebebiyledir. Çünkü âlemdeki her bir cirmin/cismin, küçük veya büyük bir boyutu vardır. Cisim; karış, kol, mil, fersah, tırnak veya kıl kalınlığı, daha az veya çok bir ölçüm ile üzerinde ittifak edilen bir sayıdır. Bundan dolayı cismi, niceliğe dâhil ettiler.

وكلّ هذه كيفيات وأعراض متعاقبة عليه ذاهبة واردة، فبعضها متضاد وبعضها مختلف. وكذلك الكلام والفكر الذي هو التوهّم لا يقبلان الأضداد قبول الجوهر للأضداد، لأن الكلام والتوهّم إما أن يكون صدقًا وإما أن يكون كذبًا، بصحة معنى الشيء المتوهّم، أو الكلام، أو بطلانه، وليس الصدق والكذب متعاقبين على كلام واحد ولا على توهّم واحد بل هما كلامان: أحدهما صدق والآخر كذب، وكذلك التوهّم أيضًا، والله أعلم.

٢ - الكلام على الكمية

وهي العدد

[١٨٢] ذكر الأوائل أن الكمية تقع على سبعة أنواع: أولها العدد ثم الجرم ثم السطح ثم الخط ثم المكان ثم الزمان ثم القول؛ ثم تنقسم هذه السبعة على قسمين: أحدهما متصل والآخر منفصل.

[١٨٣] فالمتصل ما كان له فصل مشترك وهي خمسة من هذه السبعة وهي: الجرم والسطح والخط والمكان والزمان، والفصل المشترك للجرم هو: السطح، والفصل المشترك للسطح هو الخط، والفصل المشترك للخط هو النقطة، والفصل المشترك للزمان هو الآن، وللمكان أيضًا فصل مشترك.

[١٨٤] والمنفصل هو الذي له ترتيب وليس له فصل مشترك وهو: العدد والقول.

[١٨٥] قال أبو محمّد عليّ بن أحمد، رضوان الله عليه، ونحن إن شاء الله، عزّ وجلّ مفسّرون ما ذكرنا في هذا الباب، على ما شرطنا في أول الكتاب، ولا حول ولا قوّة إلا بالله العليّ العظيم.

[١٨٦] فنقول: إن القسم الذي هو العدد من هذه السبعة هو الكمية على الحقيقة الذي لا كمية غيره، لكنه يقع على سائر الأنواع التي ذكرنا، فوقعه على الجرم إنما هو بمساحته: فإن كلّ جرم في العالم، فله مساحة وذرع، دق أم عظم، والمساحة عدد يؤخذ بمقدار متفق عليه: إما شبر وإما ذراع وإما ميل وإما فرسخ وإما غلظ ظفر أو شعرة، أو أقلّ أو أكثر، فلهذا المعنى أدخلوا الجرم في باب الكمية.

[187] Yine sayı, bir başka yönden daha cisimler için kullanılır. Bu da parçalandıktan sonra parçalarının sayısıdır. Ondan bir kısmını saymayı istediğinde ise fertlerin sayısıdır. Cirmeler, cisimlerdir. Saymak istediğin şeyi, saymak istediğin miktara varıncaya kadar bir, iki, üç, dört... şeklinde sayarsın.

[188] Kendisinin, bu ilmin ehli olduğunu iddia eden bazılarının, önceliklerin cismi niceliğe dâhil etmesini tenkit ettiğini gördüm. Bu durum, bu kişinin bu ilimden ve aranılan hakikatten ne kadar uzak olduğuna delâlet eder. Eğer bu türden insanlar, insafı olsa ve ilim öğrenmeyi terketse; bu durum ilmi daha fazla korur, bu ilmin ehline daha az zarar verir ve daha fazla faydalı olur. Fakat Allah Teâlâ, bu âyeti ile ne doğru demiştir: *“Onlar ihtilafa düşmeye devam edecekler. Ancak Rabbinin merhamet ettikleri müstesnadır. Zaten Rabbin onları bunun için yarattı.”* [Hûd, 11/119]

[189] Zikredilen cirm/cisim; uzun, geniş ve derin olan bütün şeylerdir.

[190] Yüzeyin sayı altında değerlendirilmesi; -ki yüzey, cismin altı cihetinin sona ermesidir- cismin, sayı altında değerlendirilmesi cihetlerinden bir tanesidir. Her bir cismin altı tane ciheti olmalıdır. Bunlar; üst, alt, ön, arka, sağ ve soldur. Bütün cisimlerin sayılan bu altı yönü olmalıdır. Yedinci bir yönün olması mümkün değildir. Altı, bir sayıdır. Bu anlamda altı rakamı tüm cisimler için zaruridir. Sayı, alan ölçümü ile cisme dahil olduğu gibi yüzeye de bu yönüyle dahil olur.

[191] Yüzeyin daha geniş bir izahı için şöyle diyebiliriz: Yüzey, herhangi bir cisimle karşı karşıya gelen bir cismin sona erdiği yerdir. Bu diğer cisim; su, hava, toprak ve bunların dışında herhangi bir cisim olabilir. Daha önce anlattığımız gibi alan, yüzeyi de kapsar. Çünkü her bir yüzeyin, biraz önce vasfettiğimiz gibi sayılı belli bir miktarı vardır.

[192] Hattın sayı başlığı altında ele alınmasına gelince; hat, yüzeyin bittiği son çizgidir. Örnek verecek olursak; bıçak bir cisimdir. Yüzey, bıçağın iki cihetini (uzunluk-genişlik) de kapsayan alan/satıhtır. Hat ise bıçağın en sivri yerinden başlayarak tüm çevresini dolaşan sınır çizgisidir. Bıçağın her yöndeki bitiş çizgisi hattır.

[١٨٧] والعدد أيضًا واقع على الأجرام بوجه آخر، وهو عدد أجزائه بعد انقسامها، أو عدد الأشخاص إن أردت إحصاء جملة منها، والأجرام هي الأجسام، فتعدّ ما أردت عدده بواحد، اثنان، ثلاثة، أربعة، حتى تبلغ إلى ما تريد إحصاءه منها.

٥ [١٨٨] وقد رأيت بعض من يدعي هذا العلم يتعقّب على الأوائل إدخالهم الجرم تحت الكمية، وهذا يدلّ على مغيب هذا المعترض عن هذا العلم، وعن الحقيقة المقصودة، ولو أن مثل هذا الصنف من الناس ينصفون أو يتركون التعلّم لكان أصون للعلم وأقل ضررًا على أهله وأعظم للمنفعة، لكن صدق الله عزّ وجلّ إذ يقول: ﴿وَلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ ۗ إِلَّا مَن رَّحِمَ رَبُّكَ ۗ وَلِذَلِكَ خَلَقَهُمْ﴾ [هود: ١١٩].

[١٨٩] والجرم المذكور هو كلّ طويل عريض عميق. [١٩٠] وأما وقوع العدد على السطح فالسطح هو نهاية الجرم من جميع جهاته الستّ، وهذا أيضًا وجه من وجوه وقوع العدد على الجرم، فإنه لا بد لكلّ جرم من جهات ستّ، وهي فوق وأسفل وأمام ووراء ويمين وشمال، لا بد لكلّ جرم من هذه الجهات الستّ، ولا سبيل إلى جهة سابعة، والستّ عدد، فهذا عدد لازم واقع على كلّ جرم. ووقوع العدد بالمساحة على الجرم هو نفس وقوعه على السطح.

[١٩١] ونقول أيضًا في زيادة شرح في السطح: إن السطح هو منقطع كلّ جرم لاقى جرمًا ما، إما ماء وإما هواء وإما أرضًا وإما غير ذلك، أي جرم كان؛ والمساحة تقع على السطح، على ما قدّمنا، إذ لكلّ سطح مقدار ما معدود مذكور كما وصفنا آنفًا.

[١٩٢] وأما وقوع العدد على الخطّ فالخطّ هو تناهي كلّ سطح وانقطاعه، وأمثلة ذلك بمثابة ليكون زائدًا في البيان فأقول: إن السكّين جرم ومنتهى جانبيه سطح، وتناهي كلّ جانب من جوانبه خطّ، فمن أوّل طرفه الحاد إلى منتهاه خطّ.

[193] Bıçağın yüzeyinin bitiş yerleri hat olduğu gibi arka kısmının bitiştiği uç sınırlar da aynı şekilde hattır. Bitiş noktası ise noktadır. Nokta üzerinde sayı, alan, uzunluk söz konusu olmaz. Çünkü nokta aslında hiçbir şey değildir. Nokta; sadece bitiş, sona erme ve cismin uzanımının devam etmemesini ifade eden bir isimdir. Zikredilen hattın ise alanı vardır ve ölçülüp sayılabilir. Bu da cismin sayı altında değerlendirilmesi vecihlerinden biridir.

[194] Mekânın sayı altında değerlendirilmesine gelince; mekân, cisimlerden bir cisimdir. Çünkü o; toprak, hava, su, düzlük bir alan ve kendisinde bir cismin bulunduğu herhangi bir cisim olabilir. Bu saydıklarımızdan her birinin alanı ve belirli bir uzunluğu vardır.

[195] Zamanın sayı başlığı altında değerlendirilmesine gelince; zamanlar üç tanedir. Şimdiki zaman, geçmiş ve gelecek. Bu, zamanın sayı kapsamında değerlendirilmesinin vecihlerinden biridir. Yine zaman, cismin hareketli veya hareketsiz kalma müddetidir. Hareketler ise bir, iki, üç... şeklinde sayılır. Sayı, zaman için lüzumludur. Bu vecihle de zaman, sayı başlığına dahil olur. Yoksa zaman, müreccet sayı değildir. Bilakis zaman; cisim, cismin hareket ve sükûndaki niteliği ve bu niteliklerin sayısından oluşmuştur.

[196] Söze gelince; öncekiler, bununla bestelerin nağmelerinin sayısı ile sözün anlamlarının sayılarını kastetmektedirler. Yine bununla, kelimelerin mahreçlerinden çıkan ses sebebi ile işitilen harfleri kastetmektedirler. İşte bu, genelin “hece harfleri” ismi verdikleri şeydir. Bu da ya “ebced” veya “elif, be, te, se...” ile başlar. Bunlar sayılı ve sınırlıdır. Doğada fazlası bulunmaz. Sayıları her bir dilde farklı olsa da Arapçada yirmi sekiz, İbranicede yirmi iki harftir. Konuya dair araştırmalarımızın geldiği son noktada tabiatta otuz sekiz harf olduğu görüşündeyim. Ebu'l-Feth el-Cürçânî'nin bana haber verdiği göre, harf sayısı Farsça'da kırka ulaşıyormuş. Bunun nasıl olduğunu araştırmadım. Yalnız ötre, üstün, esre olan üç hareketin tam telaffuzundan çıkan sesleri harflerden sayıyorlar ise; o zaman kırk bir harfe ulaşır. Bu konu hakkında ayrıca konuşulmalıdır.

[197] Sayıların kendisi; bir, iki, üç, dört ve devamıdır. Bir sayısı, -Allah'ın izniyle- bu konunun sonunda açıklayacağımız üzere sayı değil başlangıçtır.

[١٩٣] وكذلك ما أخذ من تناهي سطحه مع حرف قفاه فهو خط. ونهايته هي النقطة، ولا يقع على النقطة عدد ولا مساحة ولا ذرع لأنها ليست شيئاً أصلاً، وإنما هو اسم عبّر به عن الانقطاع والتناهي وعدم تمادي ذلك الجرم فقط؛ فالخط المذكور له أيضاً مساحة وهي مذروعة معدودة، وهذا أيضاً وجه من وجوه وقوع العدد على الجرم. ٥

[١٩٤] وأما وقوع العدد على المكان، فالمكان أيضاً جرم من الأجرام لأنه إما أرض وإما هواء وإما ماء وإما بساط وغير ذلك، أي جرم فيه جرم آخر، ولكل شيء مما ذكرنا مساحة وذرع معدود.

[١٩٥] وإما وقوع العدد على الزمان، فالأزمنة ثلاثة: حال وماض ومستقبل، فهذا وجه من وجوه وقوع العدد على الزمان. وأيضاً فالزمان هو مدة بقاء الجرم ساكناً أو متحركاً، والحركات معدودة بأولى وثانية وثالثة وهكذا ما زاد، فالعدد لازم للزمان وواقع عليه من هذا الوجه أيضاً، وإلا فالزمان ليس عدداً محضاً مجرداً لكنه مركّب من جرم وكيفيته في سكونه أو حركته ومن عدد تلك الكيفية. ١٠

[١٩٦] وأما القول: فإنما أراد الأوائل بذلك عدد نغم اللحن، وعدد معاني الكلام، فإن لكل ذلك عدداً محصوراً في ذاته، فمنه ما نعلمه ومنه ما يغمض عنا. ١٥

وأرادوا بذلك أيضاً الحروف المسموعة بالصوت المندفع من مخارج الكلام، وهي التي تسمّيها العامة: «حروف الهجاء» وهي التي تتبدىء بأبجد أو بألف ب، ت، ث، وهي محصورة معدودة لا مزيد فيها في الطبيعة البتة، وإن كانت قد تتفاوت أعدادها في اللغات، فهي في العربية ثمانية وعشرون حرفاً، وهي في العبرانية اثنان وعشرون حرفاً، وأراها في الطبع ثمانية وثلاثين حرفاً، إلى ذلك انتهى تحصيلنا فيها، وأخبرني المخبر، وهو أبو الفتوح الجرجاني أنها تبلغ في اللغة الفارسية أربعين حرفاً، ولم أستخبره عن الكيفية في ذلك، إلا إن كانوا يعدّون منها الأصوات الحادثة من إشباع الحركات الثلاث التي هي الرفع والنصب والخفض، فحينئذ تبلغ واحداً وأربعين حرفاً، وللکلام في هذا المعنى مكان آخر. ٢٠

[١٩٧] وأما العدد نفسه فهو: اثنان ثلاثة أربعة فما زاد، والواحد مبدأ وليس عدداً، كما سنبينه في آخر هذا الباب، إن شاء الله عزّ وجلّ. ٢٥

[198] Daha önce zikrettiğimiz, sayının muttasıl ve munfasıl kısımları ve yine zikrettiğimiz ortak fasla/*ayırma* gelince; ortak faslın anlamı; sayılının altında olup bitiş noktası olan bir tür, kendi türünden başka bir şeyin bitiş noktası ile birleşince, iki şey yan yana gelip birleşir. Yani tek şey olur.

5 Örnek olarak iki cisim, ayrı olduktan sonra yan yana gelip birleşirse tek bir cisim olur. Bir kısım su diğer bir kısım suyla, bir kısım toprak diğer bir kısım toprakla, bir parça ip diğer parça bir iple ve benzeri diğer iki şeyde birleşme olduğunda; bunların tek şey olmasıdır. Bu da iki yüzeyin yan yana gelmesi ile olur. Yine bir yüzey diğer bir yüzeyle ayrı olduktan sonra

10 birleşince bu iki yüzeyin hattı, tek hat olur. Örnek olarak bir hamuru diğer bir hamurla birleştiren tek hamur olur. Ve benzeri şeyler de böyledir. Bu durum iki hattın birleşmesinde de aynıdır. Bunların hepsi bir cismin diğer bir cisme yapıştırılması ile olur. Yine Zeyd'in olduğu bir mekân ile Amr'ın olduğu diğer bir mekân birleştirilince Zeyd ve Amr o mekânda durunca;

15 iki mekân, tek mekân olur. İşte bu, birinci cismin sonu ile ikinci cismin başı arasındaki "ortak ayırım/*fasl*" dır. Bu ortak ayırım, ikisinin bir parçası veya ikisinden birinin parçası değildir. Ortak ayırım, sonradan ortaya çıkan birleşme sebebiyle ortadan kalkan bitiş noktasıdır. *Zaman* için de ortak ayırım böyledir. Bu zaman senin "an" sözüdür. An; geçmişin bitişi, geleceğin başlamasıdır. Gelecek geldiğinde, şimdi geçmiş olan zaman ile ondan önce geçmiş olan zaman yan yana gelir, bir olur. Yani geçmiş tek bir zaman olur. Senin "an" sözün şimdiki haldir. Geçmiş ve gelecek zaman değildir. İşte bu, bizim muttasıl dediğimiz şeydir. Çünkü iki şey birleşiyor ve tek bir şey oluyor.

25 [199] Sayı ve söz için "onlar munfasıldır" sözüme gelince; sayı ve sözün tertibi vardır. Ortak bir ayrımları yoktur. Şöyle ki daha önce zikrettiğimiz harflerden -ki bunlar hece harfleridir- "be" ve "te" harflerinin birleşip tek bir "be", "te" veya başka bir tek harf olması mümkün değildir. Yine bir "be" diğer bir "be" ile, "te" diğer bir "te" ile tek bir harf olmaz.

30 Her bir harfin, benzer veya farklı diğer bir harfe yönelik durumu aynen böyledir. Bu durum, daha önce zikrettiğimiz iki mekânın tek mekân, iki zamanın tek zaman, iki hattın tek hat olmasından farklıdır. Fakat bu harflerin, bazısının diğer bazısına bitleştirilerek oluşturulan tertibi vardır.

[١٩٨] أما ما ذكرناه آنفاً من أن من العدد ما هو متّصل ومنه ما هو منفصل، وما ذكرنا من الفصل المشترك، فالمعنى في الفصل المشترك أنه ما كان أنواع ما يقع عليه العدد له نهاية إذا التقت بنهاية شيء آخر من نوعه اتّحد الشيئان معاً، أي صارا شيئاً واحداً، كالجرمين فإنهما إذا التقيا بعد أن كانا مفترقين، وتمازجا، فإنهما يصيران جرماً واحداً كماء جمعته إلى ماء، فصارا ماء واحداً، وتراباً واحداً ٥ إلى تراب، وحيطاً إلى حيط، وما أشبه ذلك، وهذا إنما هو بتلاقي سطحيهما، وكذلك إن التقى سطح وسطح، فصار خطاهما خطاً واحداً، بعد أن كان السطحان مفترقين، كسطح عجين ضمّمته إلى سطح عجين آخر، فصارا عجيناً واحداً، وما أشبه ذلك. وكذلك القول في التقاء الخطين، وكلّ ذلك إنما هو بضمّ جرم إلى جرم، وكذلك مكان كان فيه زيد، ومكان كان فيه عمرو إلى جانبه، فقاما ١٠ عنه، فصار المكانان مكاناً واحداً، فهذا هو الفصل المشترك بين الجرمين الذي هو آخر للأول وأول للثاني، وليس جزءاً لهما ولا لواحد منهما وإنما هو نهاية ارتفعت للاجتماع الحادث. وكذلك الفصل المشترك للزمان، فهو قولك الآن، فإن الآن نهاية للماضي وابتداء للمستقبل، فإذا أتى المستقبل، صار الذي كان الآن ماضياً، مع الماضي قبله، فاتّحدا أي صارا زماناً واحداً ماضياً، وقولك «الآن» هو ١٥ حال لا ماضياً ولا مستقبلاً، فهذا هو الذي قلنا فيه إنه متّصل لأنه يتّصل الشيئان منه فيصيران شيئاً واحداً.

[١٩٩] وأما قولنا في العدد والقول: إنهما منفصلان وإن لهما ترتيباً وليس لهما فصل مشترك، فهو أن الحروف التي ذكرنا آنفاً وهي حروف الهجاء فإنه لا يجوز أن تجتمع الباء مع التاء فيصيران معاً باء واحدة أو تاء واحدة ٢٠ أو حرفاً واحداً، وكذلك الباء مع التاء والتاء مع التاء وكلّ حرف مع مثله أو مع خلافه كذلك ولا فرق، بخلاف ما ذكرنا قبل من تصير المكانين مكاناً واحداً والزمانين زماناً واحداً والجرمين جرماً واحداً والسطحين سطحاً واحداً والخطين خطاً واحداً. لكن لهذه الحروف ترتيب في ضمّ بعضها إلى بعض،

Bu tertip sayesinde kelâmdan mânanın anlaşılması sağlanır. Nağme de böyledir. İki nağmenin tek bir nağme olması mümkün değildir. İki mânanın da tek mâna olması mümkün değildir. Fakat bunların bilinen bir tertibi vardır. Bundan dolayı söze, munfasıl ismi verildi. Ve denildi ki onun ortak ayrımı yoktur. Sayılar da böyledir. Telaffuz ettiğin “üç” sayısının, telaffuz edeceğin “üç” sayısına birleşip iki tane “üç” sayısının tek bir “üç” olması mümkün değildir. Bütün sayılar böyledir. Fakat bazı sayıları diğer bazı sayılarla belli bir nizam ve tertiple bir araya getirirsen; bununla bazı sayıların diğer bazı sayılara nispetini bilirsin. Bazısını diğer bazısına bi-
 5 tiştirip bir araya getirme ile yeni sayıların ortaya çıktığını da görürsün. Bu anlatılanlar, bu konudaki açıklamanın sonudur. Allah tarafından bize bahşedilen güç ve kuvvet ile ortada karışık bir mesele bırakmadık. Hamd ve şükür O’nadır. O’ndan başka ilah yoktur.

[200] Öncekiler, niceliğin zikrettiğimiz kısımlarına ilave başka bir kısım daha zikrettiler. O da iki kısma ayrılıyor. İlki konumu olanlar içindir. Diğer konumu olmayanlar içindir. Konumu olanın tefsiri şudur; konum sahibi, parçaları sabit olandan ibarettir. Konumu olmayan ise parçaları sa-
 15 bit olmayandan ibarettir.

[201] Parçaları sabit olanlar; cisim, yüzey, hat/*çizgi* ve mekândır. Çünkü bunların her birinin parçaları, sayılabilir olmak ile sabittir. Bir mekânı veya cismi her ölçtüğünde; ölçtüğün kısım, geri kalanından yeni ölçülen yerle beraber sabit ve devamlıdır. Cismin ölçümünü yapmakla, cismin ih-
 20 tiva ettiği hat ve yüzeyin de ölçüsünü tayin edersin.

[202] Konumu olmayan nicelikler; zaman, sayı ve sözdür. Çünkü sen “dün” dediğinde veya günün saatlerini saydığında, bu sayılanların hepsinin geçip gittiğini, sabit ve devamlı olmadığını göreceksin. Zaman, yavaş yavaş geçip gider. Zamandan tüm geçip giden bitmiş ve yok olmuştur. Daha önce zikrettiğimiz, sabit kalan cismin parçaları böyle değildir. Yine halen gelmemiş olan zamanın parçalarının da ma’dum olduğunu görüyoruz. Cismin bütün
 25 parçaları ile sayının cisimle kaim olan yüzey ve hattı ise böyle değildir. İçinde bulunduğu zamanı, hiçbir şekilde sabit tutup durdurmaya gücün yetmez. Bilakis bir an sabit kalır, sonra hemen bitiverir. Sonsuza kadar bu hep böyledir. Konuştuğun zamanki sözlerinin parçaları olan harfler, nağmeler ve mânalar da böyledir. Bunlardan telaffuz ettiğin her bir şey, bitip yok olmuştur.

يقوم من ذلك الترتيب فهم المعاني في الكلام؛ وكذلك النغم، لا يجوز أن تصير النغمتان نغمة واحدة ولا المعنيان معنى واحداً، لكن لكل ذلك ترتيب معلوم، فهذا سمّي القول منفصلاً، وقيل فيه: إنه ليس له فصل مشترك. وكذلك العدد فإنه لا يجوز أن تضمّ ثلاثة قد انتهت إلى ثلاثة تبدئها فتصير الثلاثان ثلاثة واحدة. وهكذا كل عدد إلا أن يضمّ بعض الأعداد إلى بعض ترتيباً ونظماً معلوماً ٥ تعرف به نسبة بعضها من بعض وحدث أعداد من جمع بعضها إلى بعض، فهذا غاية البيان في هذا الباب، ولم نترك فيه شيئاً من اللبس بحول الله تعالى وقوته الواردة علينا الموهوبة من قبله عزّ وجلّ، وله الحمد والشكر، لا إله إلا هو.

[٢٠٠] وذكر الأوائل أيضاً قسماً آخر لأنواع الكمية التي ذكرنا وهي أنها تنقسم قسمين: أحدهما: لذي وضع والآخر لغير ذي وضع. تفسير ذلك أن قوله: «ذو وضع» عبارة عما ثبتت أجزاؤه، وقوله «ما ليس ذا وضع» إنما هي عبارة عما لا تثبت أجزاؤه.

[٢٠١] فالذي تثبت أجزاؤه هو الجرم والسطح والخطّ والمكان، لأن أجزاء كل واحد من هذه ثابتة مع مرور العدد عليها، فإنك كلما زرعت المكان أو الجرم كان ما زرعت منها باقياً ثابتاً مع ما يستأنف زرعه من باقيه. والخطّ والسطح معدود الذرع مع عدك ذرع الجرم الحامل لهما.

[٢٠٢] وأما الذي هو غير ذي وضع فهو الزمان والعدد والقول، فإنك إذا قلت أمس أو عدت ساعات يومك وجدت كل ما تعدّ من ذلك فائياً ماضياً غير ثابت ولا باق، وهكذا ينقضي الأوّل فالأوّل من الزمان، وكلّ ما تقضى منه فهو فان معدوم، بخلاف ما ذكرنا قبل من بقاء أجزاء الجرم. ونجد أجزاء الزمان التي لم تأت بعد، معدومة، بخلاف جميع أجزاء الجرم، وما طواه العدد معه من سطوحه وخطوطه. وما أنت فيه من الزمان فلا يثبت ثباتاً تقدر على إقراره وإمساكه أصلاً بوجه من الوجوه، لكنه يثبت ثم ينقضي بلا مهلة، وهكذا أبداً. وكذلك أجزاء القول، إذا تكلمت، من حروفه ونغمه ومعانيه، فإن كل ما تكلمت به من ذلك فقد فني وعدم،

Telaffuz etmediğin ise halen ortaya çıkmamış ma'dumdur. Telaffuzun esasındaki ögelerin ise hiçbir şekilde sabit kalıp karar kılmasına ve durdurulmasına güç yetiremezsin. Bilakis peyderpey ve aralıksız bir şekilde biter. Âlemi yaratan ve düzene sokan Allah, noksan sıfatlardan münezzehtir.

5 [203] Niteliklerin de niceliklerin altına gireceğini zannedenler var. Bu zan, insanların “çok beyaz, az beyaz” sözlerini işitmeleri sebebiyledir. Bu zan fâsit bir zandır. Çünkü bu sözle; cismin rengi taşıyan alanının genişliği, darlığı ve kısalığı kastedilir. Nicelik, burada daha önce açıkladığımız gibi taşıyıcı cismin alanıdır. Yine her kim “çok iş, uzun iş” derse; bu da işin
10 zamanının çokluğu ve uzunluğu için kullanılır.

[204] Niceliğin kesinlikle zıttı yoktur. Zirâ'ın zıttı yoktur. Karışın da zıttı yoktur. Diğer ölçü birimleri de böyledir. Yine her kim; çok olanın az olana, büyüğün küçüğe zıt olduğunu zannederse, bu zannı fâsittir. Bunlar nispet kabilindendir. Çünkü âlemde bizâtihi büyük ve bizâtihi küçük bir
15 şey yoktur. Büyük olan, kendisinden daha küçük olan şeye nispetle büyüktür. Küçük olan da kendisinden daha büyük olan şeye nispetle küçüktür. Gördüğün üzere buğday tanesi, bit ile una nispetle daha büyüktür. Yine yeryüzü, feleğe nispetle küçüktür. Ne kadar küçük olursa olsun, her bir parçanın vehmen de olsa daha küçüğü vardır. Bilfiil olarak kendisinden
20 daha büyük bir şeyin olmadığı büyük felek de böyledir. Allah'ın kuvveti ile onu daha fazla büyütmesi veya ondan daha büyüğünü yapması tasavvur edilebilir. Bazen bir dağa, daha büyük bir dağa nispetle “küçük dağ” veya bir buğdaya, daha küçük bir buğdaya nispetle “büyük buğday” diyoruz. Eğer küçük, büyüğün zıttı olsaydı bir şey kendine zıt olurdu. Çünkü bir
25 şey bir cihetle büyük olduğu gibi diğer bir cihetle küçüktür. Bu ise muhaldir. Aynı durum hiçbir fark olmadan “az” ve “çok” için de geçerlidir. Yüz sayısı bin sayısına nispetle küçüktür. On sayısına nispetle ise büyüktür. Bütün sayıların sonsuza kadar artması vehmedilebilir. Ancak bilfiil var olan bir sayı sonsuz değildir. Eğer bir şehirde on kişi varsa; bu son derece az bir
30 sayıdır. Eğer bu on kişi; bir erkek ve kadının bulunduğu bir ev hakkında olurlarsa, büyük bir sayı olur. Aynı durum bu on kişi ifadesinin onların çocukları hakkında olduğunda da geçerlidir.

وما لم تتكلم به من ذلك فمعدوم لم يحدث بعد، والذي أنت فيه من كل ذلك فلا قدرة لك على إثباته ولا إمساكه ولا إقراره أصلاً، بوجه من الوجوه، لكن ينقضي أولاً فأولاً بلا مهلة، فسبحان مخترع العالم ومدبره.

[٢٠٣] وأما من ظن أن الكيفيات قد تدخل تحت الكمية أيضاً وذلك لأنه سمع الناس يقولون: بياض كثير وبياض قليل، فذلك ظن فاسد لأنه إنما يعني بذلك سعة سطح الجرم الحامل للون أو ضيقه وقلة ذرعه، وإنما الكمية هاهنا لمساحة الجرم الحامل كما قدمنا قبل، وكذلك أيضاً من قال: عمل كثير أو طويل، فإنما ذلك لكثرة الزمان وطوله.

[٢٠٤] وليس للكمية ضدّ البتّة: ليس للذراع ضدّ، ولا للشبر ضدّ، وكذلك

سائر مقادير الكمية. وكذلك من ظن أن الكثير ضدّ للقليل، والكبير ضدّ للصغير فظنّه فاسد، وإنما ذلك من باب الإضافة، إذ ليس في العالم شيء كبير بذاته، ولا صغير بذاته، وإنما الكبير كبير بالإضافة إلى ما هو أصغر منه، والصغير صغير بالإضافة إلى ما هو أكبر منه. ألا ترى أن حبة الخردل كبيرة بالإضافة إلى الصؤابة وإلى طحن الخردلة، وكذلك الأرض صغيرة بالإضافة إلى الفلك، ولا جزء وإن دقّ إلا ومتوهم أدقّ منه. وكذلك الفلك الأعلى الذي لا شيء بالفعل أكبر منه، فالمتوهم في قوّة الخالق تعالى الزيادة فيه، وإحداث ما هو أعظم منه. وقد نقول:

جبل صغير، وخردلة كبيرة بالإضافة إلى جبل أكبر منه، وبالإضافة إلى خردلة أخرى أصغر منها، فلو كان الصغير ضدّاً للكبير لكان الشيء ضدّاً لنفسه لأنه كبير

من جهة صغير من أخرى، وهذا محال. وهكذا القول في القليل والكثير، ولا فرق، فإن المائة قليل بالإضافة إلى الألف، وكثير بالإضافة إلى العشرة، وهكذا

كل عدد فمتوهم الزيادة عليه أبداً. إلا أن كل ما خرج منه إلى الفعل فمتناه أبداً. ولو كان عشرة في مدينة لكان ذلك عدداً قليلاً جداً، فلو كانوا مع رجل وامرأته في بيت لكانوا عدداً كثيراً جداً، وكذلك لو كانوا بنيه.

[205] Bil ki az-çok, uzun-kısa, küçük-büyük, azametli-hakir, iri-ufak, şişman-zayıf, kalın-ince, kalıplı-sıska sıfatlarının hepsi nicelik kabilindedir. Âlemdeki bir şey mutlak olarak bunların tamamı ile vasıflanamaz. Bilakis daha önce açıkladığımız gibi kendisinin üstündekine ve altındakine nispetle bunlarla vasıflanır.

[206] “Önce” ve “sonra” da sayılar altında değerlendirilir. Çünkü iki, üçten öncedir. Öncelik ve sonralık, zaman için de kullanılır. Konusu gelince -Allah’ın izniyle- zikredeceğimiz üzere nispette de kullanılır.

[207] Nicelik, kendisi hakkında kaç?/*kem* (nice?) ile soru sorulmasının uygun olduğu bütün anlamlardır.

[208] Nicelik, daha şiddetli ve daha zayıf olmayı kabul etmez. Beş sayısı beş olma cihetiyle başka bir beşten daha şiddetlidir diyemezsin. Yine daha zayıftır da diyemezsin. Bütün sayılar böyledir. Yine zaman, zaman olma cihetiyle diğer zamandan daha şiddetlidir veya daha zayıftır diyemezsin.

[209] Niceliğin, kendisinden başkasında olmayan ve kendisinin de tüm türlerinde ayrılmaksızın bulunan hâssası; eşit-eşit değil, az-çok, fazla-eksik hâssalarıdır. Çünkü sen “on sayısı, sekiz ve iki sayısının toplamına eşittir” ve “on sayısı, sadece sekiz sayısına eşit değildir” diyorsun. Niceliğin bütün türleri böyledir. Arap dilinde nicelikten başkası bu anlamı vermez. Bazen nitelik de niceliğe bu anlamda ortak olur. Bu anlam, Latin dilinde karışıklık olmaksızın çok açık bir şekilde ortaya çıkar. Bu da, on kategori içinden diğerlerinden farklı olarak bu mâna için sadece niceliğe ait hususi bir lafızdır. Yine Latin dilinde nitelik için diğer kategorilerden ayrı olarak, karışıklığın olmadığı hususi bir lafız vardır. Bunun Arapçada tam karşılığı yoktur. Böyle durumlarda mümkün olduğunca dilde karışıklıklardan uzak olana gidilir. Başarı Allah’tandır.

[210] Bu anlattıklarımız ile birin sayı olmadığı ortaya çıktı. Çünkü sayı; kendisine eşit ikinci bir sayının olduğu şeydir. Bir için ise eşit bir sayı yoktur. Çünkü sen biri bölersen o artık bir olmaz. Bilakis o zaman kesirli sayı olur. Bu anlatılanlarla; tek gerçek birin, Yaratıcı, İlk ve bütün mahlûkatı yoktan var edenin, Allah olduğu gerekli oldu. Bir sayı değildir, sayılmış da değildir. Yaratılmışların tamamı ise sayılmıştır.

[٢٠٥] واعلم أن الكثير والقليل والطويل والقصير والكبير والصغير والعظيم والحقير والجليل والدقيق والضخم والضئيل والغليظ والرقيق والجسيم واليسير والتافه والنزر كل هذه من باب الكمية وليس كل شيء منها موصوفًا به شيء في العالم على الإطلاق، لكن بالإضافة إلى ما فوقه وما دونه - على ما قدّمنا - .

[٢٠٦] والقابل والبعيد أيضًا مما يقع في العدد لأن الاثنين قبل الثلاثة، ويقع في الزمان، ويقع في الإضافة على ما نذكر في بابها، إن شاء الله تعالى.

[٢٠٧] والكمية هو كل معنى حسن فيه السؤال عنه بكم.

[٢٠٨] والكمية لا تقبل الأشد ولا الأضعف. لست تقول خمسة أشد من خمسة في أنها خمسة، ولا أضعف منها في ذلك أيضًا، وهكذا كل عدد، وكذلك لا تقول: زمان أشد زمانية من زمان ولا أضعف.

[٢٠٩] وخاصة الكمية التي لا توجد في غير الكمية، ولا يخلو منها نوع من أنواع الكمية فهي مساو ولا مساو وكثير وقليل وزائد وناقص، فإنك تقول هذه العشرة مساوية للثمانية والاثنين، وغير مساوية للثمانية فقط، وهكذا في جميع أنواع الكمية. وهذه عبارة لم تعط اللغة العربية غيرها، وقد تشاركها فيها الكيفية، وهذا يستبين في اللغة اللطينية عندنا استبانة ظاهرة لا تختل، وهي لفظة فيها تختص بها الكمية دون سائر المقولات العشر. وللكيفية أيضًا في اللطينية لفظة تختص بها اختصاصًا بيّنًا لا إشكال فيه، دون سائر المقولات، لا توجد لها ترجمة مطابقة في العربية، وإنما يصر في مثل هذا إلى الأبعد من الإشكال على حسب الموجود في اللغة، وبالله تعالى التوفيق.

[٢١٠] وبهذا الذي ذكرنا يتبين أن الواحد ليس عددًا لأن العدد هو ما وجد عدد آخر مساو له، وليس للواحد عدد يساويه، لأنك إذا قسمته لم يكن واحدًا بعد بل هو كسير حينئذ، وبهذا وجب أن الواحد الحق إنما هو الخالق المبتدئ لجميع الخلق، وأنه ليس عددًا ولا معدودًا، والخلق كله معدود.

c- Nitelik/Keyfiyyet

[211] Nitelik, cevher hariç nerdeyse dokuz kategorinin tamamını kuşatır. Ama *keyfe/nasıl* ile kendisinden soru sorulan şeye cevap olunca tamamını mutlak olarak kuşatmaz. Çünkü biri, “bu nasıldır” şeklinde soru sorarsa; “bu, yedi zira’dır”, “o dündür”, “o camidedir” şeklinde cevap verilemez.

[212] Nitelik, nefis sahibi olan ve olmayan bütün cisimlere sıhhat, hastalık, zenginlik, fakirlik, halsizlik ve renk halleri gibi peş peşe ârız olan bütün her şeydir. Zikrettiğimiz durumlar; korkudan sararma, utanmadan kızarma ve üzüntüden donuklaşma gibi geçici olsun veya altının sarılığı, baklanın yeşilliği, ziftin siyahlığı ve kristalin beyazlığı gibi sabit olsun far-
10 ketmez, aynı kapsamdadır.

[213] Akıllılık, ahmaklık, azim, aptallık, cesaret, korkaklık, reşitlik, sersemlik, ilim, cehalet, rıza, kızgınlık, takvalılık, fasıklık, ikrar, inkâr, sev-
15 gi ve nefret gibi insan nefsinin geçici durumları, niteliklerdendir. Tatlar, kokular, dokunma duyusunun algıladıkları, konuşma terkipleri, sıcaklık, soğukluk ve şekiller ile diğer arazlardaki suretler, niteliklerdir. Tezat yalnızca niteliklerde söz konusu olmakla beraber bütün niteliklerde bulunmaz. Bazı niteliklerde tezat vardır, bazılarında yoktur. Niteliklerin pek çok türü
20 vardır. Bunlardan bir kısmında tezat vâki olur. Bu da bir türün diğer bir türün zâtına, kendi zâtıyla zıt olmasıdır.

[214] Niteliğin bazısının diğer bazısından çok ve az olması gibi, bazısının bazısından daha şiddetli veya zayıf olması da niteliğin hâssalarındandır. Diyoruz ki, yıldırımın sesi, ördeğin sesinden daha şiddetlidir. Miskin
25 kokusu, sandal ağacının kokusundan daha kalıcıdır. Balın tadı, acı kavun meyvesinden daha tatlıdır. Sertlik, yumuşaklık, renkler ve pek çok nitelikte durum böyledir. Şiddet ve zayıflık, iki zıt arasında araçılar/*vesâit* bulunan niteliklerde olur. Ayrıca karışmaya ve bazısının diğer bazısıyla iç içe girmesine imkân veriyor olmalıdır. -Allah’ın izniyle- tekabül konusunda açıkla-
30 yacağımız üzere; bütün niteliklerde olmaz.

٣ - باب الكيفية

[٢١١] تكاد الكيفية تعمّ جميع المقولات التسع، حاشا الجوهر، لكنها لما كانت جواباً فيما يسأل عنه بكيف، لم تعمّها عمومًا كليًا مطلقًا، إذ من سأل: كيف هذا لم يجب: إنه سبع أذرع، ولا إنه أمس، ولا إنه في الجامع.

[٢١٢] والكيفية هو كلّ ما تعاقب على جميع الأجرام ذوات الأنفس، وغير ذوات الأنفس من حال صحّة وسقم وغنى وعدم وخمول ولون، وسواء كانت الأمور التي ذكرنا مزايلة: كصفرة الخوف وحمرة الخجل وكدره الهمّ، أو كانت غير مزايلة كصفرة الذهب وخضرة البقل وحمرة الدّم وسواد القار وبياض البلور.

[٢١٣] ومن الكيفيات أيضًا جميع أعراض النفس من عقل وحمق وحزم وسخف وشجاعة وجبن وتمييز وبلادة وعلم وجهل ورضى وغضب وورع وفسق وإقرار وإنكار وحبّ وبغض، ومنها الطعوم والروائح والمجسات وتراكيب الكلام والحر والبرد والصور في جميع الأشكال وسائر الأعراض، كلّ ذلك كيفية، والتضاد لا يكون إلا في الكيفيات خاصّة، وليس يكون في كلّ كيفية، بل يكون في بعضها دون بعض، والكيفيات أنواع كثيرة جدًّا، ففي بعض أنواع الكيفية يقع التضاد، فيكون نوع منها ضدًّا لنوع آخر بذاتهما.

[٢١٤] ومن خواص الكيفيات أيضًا أنها قد يكون بعضها أشدّ من بعض، وبعضها أضعف من بعض، كما كان بعض الكميات أكثر من بعض، وبعضها أقلّ من بعض. فنقول: إن صوت الرعد أشدّ من صوت البط وريح المسك أعبق من ريح الصندل، وطعم العسل أحلى من طعم الحنظل، وهكذا في الخشونة واللين والألوان وفي كثير من الكيفيات؛ وإنما ذلك منها فيما كانت له وسائل بين ضدين، وكانت تقبل المزاج ومداخلة بعضها بعضًا لا في كلّ كيفية على ما

نبيّن في باب الكلام في التقابل إن شاء الله عزّ وجلّ.

[215] Cinsin ve fertlerini toplayan türün altındaki fertlerin eşit olması durumunda bu fertler arasında farklılaşma ve fazlaşmanın olması mümkün değildir. Yine bunlar arasında, daha şiddetlilik ve daha zayıflık da gerçekleşmez. Renk, renk olması cihetiyle diğer renkten daha şiddetlidir dememiz mümkün değildir. Yani bu durum, ikisinin de renk olması cihetiyle böyledir. Yoksa bununla parlaklık ve kırılmayı kastetmiyoruz. Yine doğruluk, diğer bir doğruluktan daha doğru olamaz. Yalan, diğer bir yalandan daha yalan olamaz. Bunlar sadece günah ve çirkinlikte farklılaşır. Yoksa mizah adına söylenen yalan, sırf yalandır. Yaratıcı Allah adına yalan söylemek de salt yalandır. Yine yalan olması cihetiyle bu sırf yalanların birbirine tam olarak eşit olması; farklılığın, şiddet ve zayıflığın olmaması da muhaldir. Bilakis bazısı, diğer bazısından daha günah ve daha çirkindir. Yine bir şeye dair bilgi, başka bir şeye dair bilgiden daha doğru olamaz. Bir şeye dair cehalet, başka bir şeye dair cehaletten daha fazla olamaz. Daha şiddetli ve daha zayıf da olamaz. Eğer bilgiye şüphe karışırsa, bilginin bilgi olma niteliği derhal ortadan kalkar ve bu zan, bilgi türünün altında yer alamaz. Yine siyah, diğer bir siyahtan daha şiddetli siyah olamaz. Ancak iki siyahtan birine beyaz karışıp siyahı beyazlaştırırsa veya kırmızı, yeşil ve sarı karışırsa; eşitlik durumu geçerli olmaz. Yine hız, diğer bir hızdan daha seri olamaz. Ancak bir hıza hareket halinde durma âriz olursa eşitlik durumu geçerli olmaz. Hakkında daha şiddetli veya daha zayıf denen her şey böyledir. Aklınla bunu düşün, kesin ve doğru olduğunu göreceksin. Bundan kesinlikle kaçışın yoktur.

[216] Bütün niteliklere mahsûs olan, hiçbir niteliğin müstağni kalamadığı hâssa, benzeme ve benzememedir. Çünkü sen “bu doğruluk şu diğer doğruluğa benziyor”, “bu yalan şu doğruya benzemiyor” diyorsun. Bütün niteliklerde durum aynıdır. Daha önce zikrettiğimiz üzere, Arap dilinde bu mânaların karşılığında daha anlaşılır lafızları bulamıyoruz. Latin dilinde bu mânalar için kapalı olmayan apaçık lafızlar vardır. Bunların Arap dilinde tam karşılığı yoktur. Bundan dolayı karışıklığı kaldırmak adına en anlaşılır olana gidildi.

[217] Nitelikler; cinsler, orta türler ve türlerin türleridir. Şöyle ki renk, niteliğin altındaki bir tür, kendi altındakiler için de cinstir. Sonra beyaz, kırmızı, yeşil ve sarı, rengin altında farklı fertleri bulunan türlerdir. Nefsin nitelikleri de böyledir. Erdemlilik, niteliğin altındaki türdür. Sabır, erdemliliğin altındaki türdür. Hilm de sabrın altındaki türdür. Bunun örnekleri pek çoktur.

[٢١٥] وأما استواء أشخاصها تحت النوع الجامع لها وتحت الجنس فلا يجوز أن يقع في شيء من ذلك تفاوت ولا تفاضل، ولا يجوز أن يقع في شيء من ذلك أشد ولا أضعف، ولا يجوز أن نقول: لون أشد لونية من لون آخر، أي في أن كل واحد منهما لون؛ ولسنا نعني بذلك الإشراق أو الانكسار، وكذلك لا يكون صدق أصدق من صدق آخر ولا كذب أكذب من كذب آخر وإنما يتفاضل هذا في الإثم والاستشناع فقط، وإلا فكذب المزاح كذب بحت، والكذب على الخالق عز وجل كذب بحت، وكذلك المحال كذب بحت متساو كل ذلك في أنه كذب استواءً صحيحًا، لا تفاضل فيه، ولا أشد ولا أضعف، لكن بعضها أعظم إثمًا وأقبح في الشناعة من بعض. وكذلك لا يكون علم بشيء أصح من علم آخر بشيء آخر، ولا جهل بشيء أكثر من جهل بشيء آخر، ولا أشد ولا أضعف. فإن دخلت وسيطة الشك في شيء من ذلك، خرجت تلك الكيفية من أن تكون علمًا جملة واحدة، ولم يقع ذلك الظن تحت نوع العلم. وكذلك لا يكون سواد أشد من سواد آخر إلا وقد داخل أحد السوادين بياض شابه أو حمرة أو خضرة أو صفرة. وكذلك لا تكون سرعة أشد من سرعة إلا وقد داخل إحداهما توقّف في خلال الحركة. وهكذا كل ما يقال فيه أشد وأضعف، فتأمل هذا بعقلك تجده صحيحًا يقينًا لا محيد لك عنه أصلًا.

[٢١٦] وأما الخاصة التي تخص جميع الكيفيات ولا تخلو منها كيفية أصلًا فهي شبيهه ولا شبيهه، فإنك تقول هذا الصدق شبيه بهذا الصدق، وهذا الكذب غير شبيه بهذا الصدق، وهكذا في كل كيفية. وقد ذكرنا قبل أن هذه عبارة لم نقدر في اللغة العربية على أبين منها، ولهذا المعنى في اللطينية لفظة لائحة البيان غير مشتركة، ولم توجد لها في العربية ترجمة مطابقة لها فصير إلى أقرب ما وجد رافعًا للإشكال.

[٢١٧] والكيفيات أجناس وأنواع متوسطة، وأنواع أنواع، وذلك أن اللون نوع تحت الكيفية وجنس لما تحته، ثم البياض والحمرة والخضرة والصفرة أنواع تحت اللون وذوات أشخاص شتى، وهكذا كيفيات النفس: الفضيلة نوع تحت الكيفية، والصبر نوع تحت الفضيلة، والحلم نوع تحت الصبر، وهذا كثير جدًا.

[218] Diyoruz ki, nitelikler iki kısma ayrılır: (a) Cismanî, (b) Nefsanî. Cismanî olan; renk, tat, dokunma ve benzeri gibi cisimleri kuşatan veya bir kısmına mahsûs olanlardır. Nefsanî olan; akıllılık, aptallık, ilim, cehalet, düşünme, hatırlama, vehmetme ve nefsin diğer halleri gibi nefsi kuşatan veya bir kısmına mahsûs olanlardır.

[219] Diyoruz ki, zikrettiğimiz bu iki kısmın her biri de iki kısma ayrılır:

[220] İlki bilkuve olandır. Bu ortaya çıkması mümkün olandır. Ancak halen ortaya çıkmamıştır. Ayakta duranın oturması, mü'minin küfrü, kâfirin imanı, halim kişinin kızgınlığı, kızgın kişinin hilmi, halen boyanmayıp boyanma ihtimali olan şeyin siyaha boyanması ve benzeri şeyler bunun örneğidir.

[221] İkinci bilfiil olandır. Ortaya çıkıp duyular ile veya duyular ve akıl aracılığı ile bilinen şeydir. Kırmızının kırmızılığı, uzunun uzunluğu, tatlının tatlılığı, mü'minin imanı, halim kişinin hilmi ve benzeri şeyler bunun örneğidir. Bu anlatılanlar, öncekilerin "Bu durum bilkuvedir, bu durum bilfiildir." şeklinde aktarılan sözlerinin anlamıdır. Onlar bilkuve sözleriyle imkân ile konum ve mertebenin kendisinde mevcut olmasının ihtimalini kastediyorlar. Bilfill ile mevcut olup ortaya çıkan ve gerekli olan şeyleri kastediyorlar.

[222] Sonra diyoruz ki, nitelikler yine iki kısma ayrılır:

[223] İlki, hal/durum olarak isimlendirilir. Hal, aniden ortaya çıkan kızgınlık, sevinç, utangaçlık kızarması, korkudan sararma, kalkma, oturma ve benzeri gibi hızlıca yok olan şeylerdir.

[224] İkinci, hey'et/*yapı* olarak isimlendirilir. Hey'et, bulunduğu yerden ayrıldığı görülmeyen şeydir. Ancak yok olması vehmedilebilir. Hey'et; cimrinin doğası, acelecinin doğası, ahmağın doğası gibi kişilerde miktarına göre sürekli kalır. Mavinin maviliği, yassı burunlunun yassı burunluluğu ve benzeri şeyler de böyledir.

[225] Cismanî nitelikler duyu organları altında değerlendirilir. İki kısma ayrılır:

[226] İlki, zıddı ile karşılaşınca onu kendi doğasına dönüştürür. Buna *fâil* denir. Bu da sıcaklık ve soğukluk gibidir. Çünkü sıcaklık, soğukluk ile karşılaşınca soğukluk mukavemet gösteremez. Sıcaklık, taşıdığı şeye sıcaklık verir. Soğukluk, sıcaklık ile karşılaşınca sıcaklık mukavemet gösteremez. Soğukluk, taşıdığı şeye soğukluk verir.

[٢١٨] ونقول: إن الكيفيات تنقسم قسمين: جسمانية ونفسانية، فالجسمانية ما عمّت الأجسام أو خصت بعضها كاللون والطعم والمجسة وغير ذلك، والنفسانية ما عمّت النفوس أو خصّت بعضها كالعقل والحمق والعلم والجهل والفكر والذكر والتوهم وسائر أخلاق النفس.

٥ [٢١٩] ونقول أيضًا: إن القسمين اللذين ذكرنا ينقسم كلّ واحد منهما قسمين: [٢٢٠] أحدهما ما كان بالقوّة، وهو ما كان يمكن ظهوره إلا أنه لم يظهر بعد، كقعود القائم وكفر المؤمن وإيمان الكافر وغضب الحليم وحلم الغضبان وسواد ما يحمل الصبغ مما لم يصبغ بعد وما أشبه ذلك.

[٢٢١] والثاني ما كان بالفعل، وهو ما قد ظهر وعلم حسًا أو بتوسّط حسّ أو بالعقل، كحمرة الأحمر، وطول الطويل، وحلاوة الحلو، وإيمان المؤمن، وحلم الحليم، وما أشبه ذلك، فهذا هو معنى ما نفهمه بالحكاية عن الأوائل أنهم يقولون: هذا الأمر بالقوّة، وهذا الأمر بالفعل، وإنما يعنون بالقوّة الإمكان وما احتملت البنية أو الرتبة أن يوجد فيها أو بها، ويعنون بالفعل: الذي قد ظهر ووجد ووجب.

١٥ [٢٢٢] ثم نقول: إن الكيفيات أيضًا تنقسم قسمين: [٢٢٣] أحدهما يسمّى: «حالًا» وهو ما كان سريع الزوال كالغضب الحادث والطرب الحادث وحمرة الخجل وصفرة الفزع والقيام والقعود وما أشبه ذلك. [٢٢٤] والثاني يسمّى «هيئة» وهو ما لم يعهد زائلًا عما هو فيه، إلا أن يتوهم زواله ويبقى الذي هو فيه بحسبه: كطبع الشح وطبع النزق وطبع السخف وكزرقة الأزرق وفطسة الأفطس وما أشبه ذلك.

٢٠ [٢٢٥] وأما الكيفية الجسمانية فهي تقع تحت الحواسّ وهي تنقسم قسمين: [٢٢٦] أحدهما يحيل ضده إذا لاقاه إلى طبعه فيسمّى ذلك «فاعلاً» وهذا كالحر والبرد، فإن الحرّ إذا لاقى بردًا لا يقاومه أكسب حامله حرًا، والبرد إذا لاقى حرًا لا يقاومه أكسب حامله بردًا.

[227] İkincisi, bu durumun kendisinde az olduğu şeydir. Birinci kısmın fiili daha fazla olur. Bu ikinci kısma *münfail* ismi verilir. Bu da yaşlılık ve kuruluk gibidir. Çünkü sıcaklık yaş ile karşılaşınca onu kurutur. Bazen de rutubetin yükselmesi ile ıslatabilir.

[228] *Cismânî nitelikler*, duyu organları başlığı altında beş kısımda ele alınır:

- 1- Görme duyusu ile idrak edilen,
- 2- Duyma duyusu ile idrak edilen,
- 3- Koklama duyusu ile idrak edilen,

4- Tatma duyusu ile idrak edilen,

5- El veya tüm vücudun sahip olduğu dokunma/hissetme duyusu ile idrak edilen.

[229] Bu duyular algıladıkları verileri nefse iletirler. Nefis, kendisine veri taşıyan bu beş duyu sayesinde hassâs/duyumsayan ve idrak edendir. Bu duyuların nefse göre konumu; kapı, sokak, pencere ve yol gibidir. Bunun delili: Nefse herhangi bir şey ârız olduğunda ya da onu bir şey meşgul ettiğinde; duyu organları sağlam olmasına rağmen bütün duyular işlevini yitirir. Her şeyi düzene sokan Allah, münezzehtir. O'ndan başka ilah yoktur.

[230] Görme duyusu ile idrak edilenler iki kısma ayrılır:

1- Sadece göz bakışı ile idrak edilen. Bu da sadece renklerdir.

2- Ruhun, renk ve dokunma veya her ikisinin aracılığı sayesinde akıl ve ilimle idrak ettiği. Uzunluk ve genişliğin bitişi, yuvarlak, kare vb. bütün şekilli şeylerin şekilleri, hareket, sükûn, cismin büyüklüğü ile küçüklüğü ve benzeri şeylerdir. Sen rengin bittiğini gördüğünde onu taşıyan şeyin de bittiğini ve uzunluğunun sonuna geldiğini bilirsin. Uzunluğun bütün köşelerden bitmesi ile bu cismin şeklini de öğrenirsin. Yine bir rengin bir yerden başka bir yere geçtiğini gördüğünde onu taşıyan cismin de başka yere intikal ettiğini bilirsin. Rengin durduğunu gördüğünde; onu taşıyan şeyin de durduğunu bilirsin. Renk konusunda söylediğimiz gibi gören ve kör kişi, dokunarak bunların hepsini eşit derece idrak eder. Yer değiştiren bir şeyin dış yüzeyine temas edersen, bu temas ettiğin şeyin sahibinin hareketli olduğunu bilirsin. O duruyorken dokunursan, onu taşıyanın da durmuş vaziyette olduğunu gözünle görmüş gibi idrak edersin.

[٢٢٧] والقسم الثاني يضعف هذا الأمر منه ويكثر فيه فعل القسم الأول، فيسمى هذا القسم الثاني «منفعلاً» وذلك مثل الرطوبة واليبس، فإن الحر إذا لاقى رطباً أيبسه، وقد يربطه أيضاً، بأن تصعد إليه رطوبة.

[٢٢٨] ووقوع الكيفية الجسمانية تحت الحواس ينقسم خمسة أقسام:

أحدهما ما يدرك بحس البصر،

والثاني ما يدرك بحس السمع،

والثالث ما يدرك بحس الشم،

والرابع ما يدرك بحس الذوق،

والخامس ما يدرك بحس اللمس باليد أو بجميع الجسد.

[٢٢٩] وكلّ هذه الحواس موصلات إلى النفس، والنفس هي الحساسة المدركة من قبل هذه الحواس المؤدية إليها. وهذه الحواس إلى النفس كالأبواب والأزقة والمنافذ والطرق. ودليل ذلك أن النفس إذا عرض لها عارض أو شغلها شاغل بطلت الحواس كلّها، مع كون الحواس سليمة، فسبحان المدبّر، لا إله إلا هو.

[٢٣٠] وأما الذي يدرك بحس البصر فينقسم قسمين:

أحدهما ما يدرك بالنظر بالعين مجرداً فقط، وليس ذلك شيئاً غير الألوان.

والثاني ما أدركته النفس بالعقل والعلم وتوسّط اللون أو اللمس أو بهما جميعاً، كتناهي الطول والعرض، وشكل كلّ ذي شكل من مدور ومربع وغير ذلك، والحركة أو السكون أو ضخّم الجسم وضؤولته، وما أشبه ذلك. فإنك لما رأيت اللون قد انتهى وانقطع، علمت أن حامله قد تناهى فأنتهى طوله، وكذلك

علمت بتناهيه من كلّ جهة كيفية شكل ذلك الجرم، وكذلك لما رأيت اللون منتقلاً من مكان إلى مكان علمت أن الحامل له منتقل ناقل له، وكذلك لما رأيت اللون ساكناً علمت أن حامله ساكن، وهذا كله يدركه البصير، والأعمى باللمس، كما قلنا في اللون، سواء سواء. فإنك إن لمست مجسة الشيء منتقلة، علمت أن حامل تلك المجسة متحرّك، وإن لمستها ساكنة، علمت أن حاملها ساكن في

مائة البصر وإدراكه.

٥

١٠

١٥

٢٠

٢٥

[231] Bunlardan bir kısmı, sadece renk aracılığı ve akıl ile idrak edilir. Renk ve akıl, idrak ettiğini nefis-i nâukaya iletir. Yine aklın, kendi idraki ve görme idraki aracılığıyla beraber kavradığını da nefse iletir. Kitaptaki yazıdan, anlaşılan ve bilinen mânalar gibi. Çünkü sen, bir araya gelmesiyle mânaları anladığın harfleri, yazıların renginin bitmesi ile bilirsin. Yine insanın hey'etine dair utangaç, korkak, tutsak, kızgın, melik, âlim ve benzeri olduğunu bilmen gibidir. Rengin görünüşünü ve sıfatları bilmekle; görülen şeyin, kim ve ne olduğunu bilirsin.

[232] Gözün mahiyeti ve renkleri idrak etmesi hakkında konuşmanın yeri burası değildir. Fakat bu kitabın hak ettiği miktarda bir kısmını burada zikredeceğiz. Bu da; göz, bir renkli şey ile karşılaşınca ve cisim bittiğinde onu taşıyanın da bittiğini, uzunluğun sona erdiğini bilir. Yine, görülen eşya üzerine zamansız olarak vâki olan iki çizginin bakan kişilerden çıktığını bilirler. Eşya, bu iki çizgi arasında teşekkül eder. Tüm renkleri ihata etmek, gözün kuvveti dâhilindedir.

[233] Biz “zamansız olarak” dedik. Çünkü sen, gözünü kapatıp sonra açtığında uzak feleklerdeki gezegenleri zamansız görüyorsun. Yine sen, uzak feleklerdeki gezegenleri gördüğün durumdaki gibi gözünü kapatıp açtığında sana en yakın olan şeyi de aynı şekilde görürsün, daha hızlı bir zamanda değil. O zaman görülen şeyin görülmesinin, zamansız vâki olduğu ortaya çıkar.

[234] Yine uzakta görülen eşyanın, görme yolu üstünde başka şeyler vardır ki göz, etrafındaki karanlık veya renklerin karışıklığından dolayı onları göremez. Eğer görülen mekânları zamansal olarak nokta nokta görerek geçseydi yakın olanı uzak olandan önce görmesi gerekirdi.

[235] İlk dönem âlimlerinlerinden birisinin bir görüşüne muhalif olarak “iki gözden iki hattın neşet etmesiyle” dedik, çünkü biz, karşılıklı iki ayna ile bu iki hattı ters yöne çevirmeye güç yetiririz. Böylece bakış kuvveti, bakış yönünün ters istikametine de nüfuz eder. Bu iki hat; yükselen buhar, su ve başka şeylerle de geriye çevrilebilir. Aynaya baktığında, bu iki hattın inikas etmesiyle/tersine çevrilmesiyle kendi yüzünü görürsün. Yine dağa doğru bağırın kişinin sesi dağa çarpıp inikas ediyor, bağırın kişiye geri dönüyor da o kendi sesini işitiyor. Sanki biri onun sözünü ona karşı tekrar söylüyormuş gibi oluyor. Bu kadar açıklama yeterlidir.

[٢٣١] ومن هذا ما يدرك بتوسط اللون وحده والعقل فيوصلان إلى النفس ما أدركا وما فهم العقل بتوسط إدراكه وإدراك البصر معًا، كالمعاني المفهومة المعلومة من الخطّ في الكتاب، فإنك بتناهي ألوان الخطوط تعلم الحروف التي من تأليفها تفهم المعنى وكمعرفتك بهيئة الإنسان أنه خجل أو خائف أو مأسور أو غضبان أو ملك أو عالم وما أشبه ذلك. فمن معرفتك برؤية اللون ومعرفة الصفات عرفت من هو المرئي وما هو.

[٢٣٢] وللكلام في مائة البصر وإدراكه للألوان مكان آخر. ولكن نذكر منه ها هنا طرفًا بحسب استحقاق هذا الديوان، وهو: إن البصر إذا لاقى ملونًا وانقطع علمت أن حامله قد انتهى وانتهى طوله، وكذلك علمت أنه خرج من الناظرين خطّان يقعان على المرئي بلا زمان ويتشكّل ذلك المرئي فيهما، وفي قوة الناظر قبول لجميع الألوان.

[٢٣٣] وإنما قلنا بلا زمان، لأنك ترى الكواكب التي في الأفلاك البعيدة إذا أطبقت بصرك ثم فتحته بلا زمان. وكذلك إذا أطبقت بصرك ثم فتحته فإنك ترى أقرب الأشياء إليك في مثل الحال التي رأيت فيها الكواكب لا في أسرع منها، فصحّ أنه يقع على المرئي بلا زمان.

[٢٣٤] وأيضًا فإن في الطريق إلى المرئي البعيد أشياء كثيرة لا يقع عليها البصر، إما بظلام حواليتها، وإما لاشتباه الألوان، فلو قطع الأماكن بنقلة زمانية لرأى الأقرب قبل الأبعد.

[٢٣٥] وإنما قلنا بخروج الخطين من الناظرين دون الرأي الآخر الذي لبعض الأوائل، لأننا نقدر على صرف ذينك الخطين كيف شئنا، بمرآة تقابل مرآة أخرى فتد قوّة النظر إلى قفا الناظر. وقد ترد ذينك الخطين أيضًا الأبخرة المتصاعدة والماء وغير ذلك، وبمرآة تنظر فيها فينعكس ذانك الخطان فتري وجهك. وكذلك أيضًا ينعكس الصوت الخارج من الصائح قبالة جبل بعد أن يقرع الجبل فيرجع إلى أذن ذلك الصائح، فيسمع صوته نفسه كأن مكلّمًا آخر ردّ عليه مثل كلامه، وفي هذا كفاية.

[236] İşitme duyusuyla algılananlar iki kısma ayrılır:

[237] İlki; kulağın, aracısız olarak bizâtihi kendisinin idrak ettiğiidir.

Bu da herhangi bir ses çıkartan ile sesin çarptığı veya çarpıştırıldığı şey arasında Allah'ın terkip ettiği doğa ile dolaşan havayla karşılaşması sonu-

cunda duyan kişinin kulak deliğine ulaşmasıyladır. Ses, uzaklık-yakınlık ve

sesin şiddet ve zayıflığına göre mesafeleri farklı zamanlarda kateder. sesin ana unsuru olan ilk seda ile işiten kişinin işitmesi arasında bir zaman var-

dır. Seslenen kişi, senden çok fazla uzakta olunca bunu açıkça görürsün. Böyle bir durumda aradaki süre farkı aşikar olur. Elbise beyazlatan işçiyi,

elbiseyi yere vurduğunda uzaktan görenin durumu da böyledir. Biz işçinin yaptığıını zaman geçmeden/olduğu anda görüyoruz fakat çıkardığı sesi bir müddet sonra duyuyoruz. Şimşeklerle beraber ortaya çıkan gök gürültüsü

için de durum aynıdır. Öncelikle, meydana geldiği anda şimşek görülür, aradan bir müddet geçtikten sonra ise gök gürültüsü duyulur. Bu, Azîz ve

Alîm olan Allah'ın takdiridir.

[238] İkincisi; nefs-i nâtıkanın akıl, ilim ve ses aracılığı ile idrak ettiğiidir. Bu da, seslerin te'lifi, nağmelerin terkibi, duyulan sözün anlamları ve benzeri gibidir. Çünkü bunların hepsi, bize kulak organı ve diğerlerinin

aracılığı ile gelir. Bu kısım sebebiyle şöyle dememiz mümkündür "Allah Teâlâ'nın kelâmını işittik, Resûlullah'ın (s.a.) kelâmını işittik, görmediği-

miz bizden önceki şairler, edipler ve bize sözleri aktarılan falancaların kelimalarını işittik." Sese dayalı bu idrak sayesinde konuşanın kim olduğunu ve ne vaziyette olduğunu anlarsın. Soru mu soruyor, yönetici midir, hasta

midir ve benzeri şeyler. Yine; ses aracılığı ile sesi çıkarmanı ve hangi şeyi telafuz ettiğini bilmen de böyledir.

[239] Koklama ile idrakin nesnesi; güzel ve çirkin arasında yer alan tüm kokulardır. Bazı madenlere ait kokular ve benzeri gibi. Koklama; nefs-i nâtıkanın burun sayesinde burun ve koklanan şey arasındaki hava-

da ortaya çıkan farklılığı idrak etmesidir. Bu idrake; koklanan şeyin doğasındaki harekete geçiş ve ondaki yaşlık/nemden dolayı parçalarındaki

çözülüp yayılma da iştirak eder. Nefs-i nâtıka akıl ve koklama aracılığı ile bazen koklanan şeyin mahiyetinin bilgisini idrak edebilir. Bu, kokusunu

ayırt edince miski bilmemiz gibidir. Kötü koku ve diğer koklanan şeyler de böyledir.

[٢٣٦] وأما المحسوس بالسمع فينقسم قسمين:

[٢٣٧] أحدهما الإدراك بسمع الأذن نفسه بذاته بلا واسطة، لكن بملافاة

الهواء المندفع ما بين المصوت، أي شيء كان، وما يقرع أو ما يقرعه، بالطبع الذي ركبه فيه الباري عزّ وجلّ إلى صماخ أذن السامع. وهو يقطع الأماكن في مدة متفاوتة على قدر البعد والقرب وقوة القرع وضعفه، فلذلك صار بين أول

القرع الذي هو عنصر الصوت وبين سماع السامع له مدة؛ وإنا نستبين ذلك إذا كان المصوت منك على بعد جدًا فحينئذ يصحّ أن له مدة كالذي يشاهد من ضرب القصار الأرض بالثوب فنراه حين يفعله بلا زمان ثم يقيم حينًا، وحينئذ يتأدى إلينا الصوت. وهكذا القول في الرعود الحادثة مع البروق فإن البرق يرى أولاً حين حدوثه في الجوّ بلا مهلة ثم يقيم حينئذ حينًا ثم يسمع الرعد، ذلك تقدير العزيز العليم.

[٢٣٨] والقسم الثاني هو ما تدركه النفس بالعقل والعلم وتوسط الصوت مثل

تأليف اللحون وتركيب النغم ومعاني الكلام المسموع وما أشبه ذلك، إذ إنما تأدى إلينا كلّ ذلك بحاسة السمع وتوسطها. وبهذا القسم صحّ لنا أن نقول سمعنا كلام الله عزّ وجلّ وسمعنا كلام النبي صلّى الله عليه وسلّم وسمعنا كلام فلان وفلان ممّن لم نشاهده وقدم زمانه من السالفين من البلغاء والشعراء وكلّ من حكى لنا كلامه. ومن ذلك تمييزك بالكلام من هو المتكلّم وما حاله: أسائل أم ملك أم مريض وما أشبه ذلك، وكمعرفتك بالصوت ما هو المصوت وأي الأشياء هو.

[٢٣٩] وأما المحسوس بالشمّ فهي الأرائح من الطيب والتتن وما بينهما من

الوسائط كروائح بعض المعادن وما أشبه ذلك. والشمّ هو إدراك النفس بتوسط الشمّ من الأنف تغيّرًا يحدث في الهواء الذي بينهما وبين المشموم وانفعلاً من طبع المشموم وانحلال بعض أجزائه من رطوباته. وقد تدرك النفس أيضًا بتوسط العقل والشمّ معرفة مائة المشموم الرائحة كمعرفتنا المسك بتمييزنا رائحته، والتتن كذلك، وكذلك سائر المشمومات.

[240] Tatma ile idrak; tatlılık, acılık, tatsızlık, aşırı tuzluluk, tuzluluk, ekşilik, keskinlik, kekrelik gibi tatlardır. Bu da nefs-i nâtıkanın, ağızdaki organlar ile tadılan cismi idrak etmesidir. Tadılan şeyin rutubetinin çözülmesinin dışında tadılan şey ile ağız arasında herhangi bir aracı yoktur. Bu 5 çözölen rutubet; damağın, dilin, dudakların ve ağız boşluğunun rutubeti ile karışır. Ağızdaki bahsi geçen uzuvlar; sadece havanın iletmesi ve nesnenin ağızda çözölməsi ile de bazı tatları idrak edebilirler; öğütölmüş acı kavun tozu gibi. Yine bazen nefs-i nâtıka, tatma ve akıl vesilesi ile tadılan şeyin mahiyetinin bilgisini idrak edebilir. Karanlıkta balın tadına bakıp 10 onun bal olduğunu bilmemiz gibi. Yine diğeri pek çok tadılan şey de böyledir. Onun bal olduğunu bilmemiz, tatlı olduğunu bilmemizden farklıdır. Tatlı olduğunu bilmemiz sadece tatma ile dir. Bal olduğunu bilmemiz ise akıl ve tatma ile dir. Diğeri duyu organlarının kısımları hakkında da durum aynıdır. Bazı taşlar, cam ve benzeri gibi çözülemeyen şeylerin, tadı ve kokusu 15 yoktur. Nefs-i nâtıka, çözülmelinin şiddeti nispetinde tadılan şeylerden tat alır.

[241] Dokunma ile idrak iki kısma ayrılır:

[242] İlki; nefs-i nâtıkanın, arada herhangi bir aracı olmadan sağlam vücudunun derisinin, dokunulan şeyin yüzeyine temas etmesi ile idrak ettiği şeydir. Bu da ya dokunulan şeyin yüzeyinin parçalarının eşit olmasıdır, 20 ki buna *düz/pürüzsüz* denir. Ya parçalar sabittir ki buna *sert* denir. Ya da parça parçadır. Buna *yumuşak* denir. Yüzeyin parçaları birbirine orantısız olduğu takdirde, ona da *pürüzlü* denir.

[243] İkincisi; nefs-i nâtıkanın; akıl, ilim ve zikredilen dokunma ve 25 görme aracılığı ile idrak ettiği şeydir. Daha önce zikrettiğimiz gibi cisimlerin bitişini, şekillerinin durumunu, hareketini, dokunulan şeyin mahiyetini yani ne olduğunu bilmektir. Bilinen şey, akıl ve dokunma aracılığı ile beraber bilinir. Ya da sadece nefs-i nâtıkanın hissetmesi veya akli kullanmadan sıcaklık, soğukluk, yaşlık ve kuruluk gibi sadece dokunma aracılığı 30 ile bilinir.

[244] Gördüğün gibi, “akıl, duyu organlarının idrak ettiklerinde onlara ortaklık eder” sözü doğru çıktı. Ayrıca akıl, pek çok şeye delâlet etme ve pek çok şeyi idrak etme noktasında duylardan ayrılır.

[٢٤٠] أما المحسوس بالذوق فهو الطعوم كالحلاوة والمرارة والتفاهة والزعوقة والملوحة والحموضة والحرافة والنفوس؛ وهو إدراك النفس بملاقاة أعضاء الفم جسم المطعوم، لا بتوسط شيء بينها وبينه إلا انحلال ما ينحل من المطعوم من رطوباته فيمزوج رطوبة الحنك واللسان والشفيتين واللّهوات. وقد تدرك الأعضاء المذكورة أيضاً بعض الطعوم بتوسط الهواء وانحلال بعض أجزاء الطعوم فيه كالحنظل المدقوق؛ وقد تدرك النفس أيضاً بتوسط الذوق والعقل معرفة مائة المدقوق كمعرفتنا بذوق العسل في الظلام أنه عسل وكذلك غير ذلك من المدوقات ومعرفتنا بأنه عسل غير معرفتنا بأنه حلو. أما معرفة أنه حلو فبالذوق مجرداً وأما معرفة أنه عسل فتوسط العقل والذوق معاً. وكذلك القول في الأقسام المتقدمة في سائر الحواس. وأما ما لا ينحل منه شيء فلا طعم له ولا رائحة كبعض الحجارة والزرجاج وما أشبه ذلك، على قدر قوة ما ينحل من المدقوق تدرك النفس طعمه.

[٢٤١] وأما المحسوس باللمس فهو ينقسم قسمين:

[٢٤٢] أحدهما ما تدركه النفس بملاقاة بشرة الجسد السليم لسطح الملموس بلا توسط شيء بينهما، إما من استواء أجزاء سطحه ويسمى ذلك املاساً، وإما من ثباته فيسمى صلابة، وإما من تفرّقها فيسمى تهيلاً أو تهولاً، وإما من اختلاف أجزاء سطحه ويسمى ذلك خشونة.

[٢٤٣] والثاني ما أدركته النفس بالعقل والعلم وتوسط اللمس المذكور أو البصر كالذي قدّمنا قبل من معرفة تناهي الجسم وكيفية الأشكال والحركة ومائة الملموس: أي شيء هو فإنه يعرف ما هو بتوسط العقل واللمس معاً أو بحس النفس مجرداً أو بتوسط اللمس وحده بلا عقل كالحر والبرد والرطوبة واليبس.

[٢٤٤] فقد صحّ كما ترى أن العقل يشارك جميع الحواس فيما تدركه وينفرد

عنها بالدلالة على أشياء كثيرة وإدراك أشياء جمّة.

d- İzâfet/Görecelik

[245] İzâfet, gerçekte bir şeyin diğer bir şeye yapıştırılmasıdır. Felsefede ise başka bir tanımı vardır. Felsefede kastedilen mâna daha özeldir. Felsefedeki tanımı için diyoruz ki izâfet; bir şeyin diğer bir şeye nispeti ve onunla mukayesesidir. Az olan şey, kendisinden daha fazla olana nispetle ve miktarının onun miktarına mukayesesi ile az olur.

[246] Burada izâfetten maksat; var olması, diğerinin varlığına bağlı olan iki benzer şeyin birbirine olan nispetidir. Bu iki benzer şeyden birinin varlığı diğerinin varlığıyla söz konusudur; her biri diğerine bağlıdır, daire gibi ilk kısım son kısma râcidir ve ondan ayrılmaz.

[247] “İki benzer şey” sözümlüğün anlamı; bu iki şey, daha önce cinslerin cinsi olduğunu söylediğimiz on kategoriden bir cinsin altındadır. Birbirine izâfet edilen iki şey; biri yalnızca diğerinin var olmasıyla var olan şeylerdir.

[248] Özetle; öncekiler, birinin varlığı diğerine bağlı olan iki şeyin bir araya getirilmesinin bu iki şeyin dışında üçüncü bir mâna olduğunu görüp bu mânayı da kategorilerden biri saydılar. Bu da izâfettir. Mücerret olmasa da nitelik, nicelik ve cevher hakkında mücerret olarak konuştukları gibi onun hakkında da mücerretmiş gibi konuştular. Halbuki cevher; nitelik, nicelik, zaman ve mekândan hali değildir. Nitelik, niteliği taşıyan cevherden hali değildir. Nicelik, sayılan şeyden hali değildir. Zaman; duran ve hareket edenden, mekân ise mekânda konumlanandan hali değildir. Bunu, farklı şeyleri birbirinden ayırt etmek ve ilim taliplerine her bir şeyin hükmünü ayrı ayrı beyan etmek için yaptılar. Sözdeki karışıklıktan dolayı ve bir hükmün sahip olduğu hususiyetin diğerlerinden ayrıca ortaya konmasında zaafa düşülmesi sebebiyle görüş ve dînî meselelerde nice belaya düşer olunmuştur.

[249] İzâfet edilen de iki kısma ayrılır: Denk/nazîr ve denk olmayan/gayr-ı nazîr.

[250] Denk olan; izâfet edilen iki şeyin, hem isimde hem de izâfette bir olmasıdır. Arkadaş, komşu, kardeş, düşman sözlerin gibi. Çünkü bir kişi, başka bir kişiyle arkadaş olduğunda o kişi de onunla arkadaş olmuş olur. Husumetli, kardeş ve komşu da böyledir. İzâfetin bu kısmına “dost” ve “düşman” lafızları giremez. Çünkü bir kişi, ona dost olmayan yani onu sevmeyen biriyle dost olup onu sevebilir. Yine kişi, sevdiği birine düşmanca davranabilir. Evlatların pek çoğunun ebeveynlerine, bazı eşlerin ise eşlerine davrandığı gibi.

٣- باب الإضافة

- [٢٤٥] الإضافة على الحقيقة: هي ضمّ شيء إلى شيء وها هنا عبارة أخرى
أخصّ بالمعنى المراد بالإنضافة في طريق الفلسفة وهي أن تقول: الإضافة هي
نسبة شيء من شيء وحسابه منه، كالقليل الذي لا يكون قليلاً إلا بإضافته إلى ما
هو أكثر منه ونسبته إليه وحساب قدره من قدره. ٥
- [٢٤٦] وأما الغرض المقصود بالإنضافة في هذا المكان فهو نسبة شيئين
متجانسين ثبات كلّ واحد منهما بثبات الآخر يدور عليه ولا ينافيه.
[٢٤٧] ومعنى قولنا متجانسين أي أنهما تحت جنس واحد من المقولات
العشر التي قدّمنا أنها أجناس الأجناس. والمضافان هما الشيطان اللذان لا يثبت
واحد منهما إلا بثبات الآخر. ١٠
- [٢٤٨] وبالجملة فإن الأوائل لما رأوا شيئين لا يثبت أحدهما إلا بثبات
الآخر، رأوا أن ضمّ كلّ واحد منهما إلى صاحبه معنى ثالث غيرهما، فجعلوا
ذلك المعنى رأساً من رؤوس المقولات وهو الإضافة، فتكلّموا عليه مجرداً، وإن
كان لا يتجرّد، لكن كما تكلّموا على الكيفية مجردة وعلى الكمية مجردة، وعلى
الجوهر مجرداً، وإن كان الجوهر لا يخلو أبداً من كيفية وكمية وزمان ومكان، ١٥
ولا تخلو الكيفية من جوهر يحملها، ولا تخلو الكمية من معدود، ولا الزمان
من ساكن أو متحرّك، ولا المكان من متمكّن، لكن لتخلّص الأشياء المتغيرات
ويتبيّن لكلّ طالب للعلم حكم كلّ شيء على انفراده، فإنما أنت البلية في الآراء
والديانات من قبل امتزاج الكلام والضعف عن تخليص حكم كلّ شيء لما هو
مخصوص به دون غيره. ٢٠
- [٢٤٩] والمضاف ينقسم قسمين لنظير ولغير نظير.
[٢٥٠] فالنظير هو الذي يتفق فيه المضافان بالأسم والإضافة معاً، كقولك:
المصادق أو الجار أو الأخ أو المعادي فإنه لا يكون أحد مصادقاً لأحد إلا وذلك
الآخر مصادق له وكذلك المعادي والأخ والجار. وأما الذي يخرج من باب هذه
الإضافة فالصديق والعدو فقد يكون المرء صديقاً لمن ليس هو له صديقاً أي ٢٥
محبباً وكذلك العدو فقد يعادي الإنسان من يحبه ككثير من الأبناء لأبائهم وبعض
الأزواج لبعضهم.

[251] Denk olmayan da iki kısma ayrılır:

[252] İlki; izâfet edilen iki şeyden her birinin izâfetten önce zâtı itibarıyla mevcut olduğu kısımdır. Sahip-köle, karı-koca gibidir. Çünkü köle, köle olmadan önce de mevcut idi. Onun gibi sahibi de mevcut idi.

5 [253] İkincisi; birbirine izâfet edilen iki şeyden biri, izâfet ve izâfetin diğer unsurundan önce zâtı ile mevcuttur. Bu da baba ve oğul gibidir. Çünkü babanın zâtı, baba olmadan ve çocuğun zâtı var olmadan önce mevcuttu. İzâfette beraber de olsalar -yani baba, önceden mevcut olsa da- çocuk oluuncaya kadar o, baba değildir.

10 [254] Özetle; birbirine izâfet edilen iki şey, izâfet ismini hak ediş bakımından birbirine eşittir. Biri diğerinin önüne geçemez. Çünkü izâfeti gerektiren bir durumda, izâfet edilen iki şeyden biri zikredilince; bu zaruri olarak ikincinin de vardığına delâlet eder. Baba sözümüz gibi ki bu isim, kendisine izâfet edilmiş bir çocuğun varlığını zaruri olarak gerekli kılar.

15 Bütün izâfet edilenler böyledir. bir şeyin katı/misli dediğimizde; katlanan şey de gerekli olur. Katlanan şey, sayının ismidir. İkinci kat/sayı, bu kata/sayıya izâfet edilince ona kat denir. Yine küçük-büyük, az-çok, hafif-ağır, sarkık-sıkı, eşit-misli ve diğer izâfet gerektiren bütün şeyler böyledir.

[255] Yönlendirmesini ve hükmünü uygulamayı doğru yaptığında

20 izâfet; bütün kategoriler için geçerli olur. Çünkü sen nitelikte “hey’et, hey’etlenen şeye hey’et oluyor” diyorsun. Hey’etle hey’etlenen, hey’et sahibidir. Dalgalı saç sahibi, dalgalı saç ile dalgalı saç sahibi olmuştur. Dalgalı saçlılık, dalgalı saç sahibi için dalgalı saçlılıktır. Yine ilim, âlimi gerektirir. Aramızdaki bir âlim de ilmi gerektirir. Diğer nitelikler ve bütün nicelikler de böyledir. Sayı, sayılan şeyi gerektirir. Sayılan şey, sayıyı gerektirir. Mekân, mekânda karar kılan şeyi gerektirir. Mekânda karar kılan şey, mekânı gerektirir. Yine zamana konu olan şey, zamanı gerektirir. Zaman da zamana konu olan şeyi gerektirir. Ayakta durma, oturma, sahip olma, etki ve edilgi de böyledir. İzâfet, uygulanacak lafzın

25 tayininde ve idaresinde isabetli olununca sahih/*doğru* olur. Bundan dolayı öncekiler “izâfet, bütün mekûlatta tabii olarak değil de arazî olarak mevcuttur” demişlerdir. Yani lafız her zaman izâfeti gerektirmez.

30

[٢٥١] وأما غير النظر فينقسم قسمين:

[٢٥٢] أحدهما ما كانت فيه ذات كلّ أحد من المضافين موجودة قبل الإضافة، مثل المالك والمملوك والزوج والزوجة، فإن المملوك قد يكون موجودًا قبل أن يكون مملوكًا وكذلك مالكة.

[٢٥٣] والقسم الثاني ما كانت فيه ذات أحد المضافين موجودة قبل الإضافة وقبل المضاف الآخر وذلك كالأب والابن فإنّ ذات الأب قد كانت موجودة قبل أن يكون أبًا، وقبل أن توجد ذات الابن، وإن كان معًا في الإضافة، أي أنّه وإن كان موجودًا فلم يكن أبًا حتى وجد الابن.

[٢٥٤] وبالجملة فاستحقاق أحد المضافين لاسم الإضافة بينهما سواء، لا يتقدّم أحدهما الآخر فيها، وذلك لأنه إذا ذكر أحد المضافين بالاسم الذي يقتضي الإضافة دلّ ذلك على وجود الآخر ضرورة كقولنا أب، فإن هذا الاسم يقتضي ابنًا مضافًا إليه ضرورة، وهكذا كلّ مضاف. وكذلك لا يجوز أن نقول ضعف إلا ووجب مضعوف، والمضعوف هو اسم لعدد يسمّى النصف الثاني إذا أضيف إلى هذا النصف ضعفًا له، وهكذا القول في الصغير والكبير والقليل والكثير والخفيف والثقيل والرخو والمكتنز والمساوي والمثل وغير ذلك مما يقتضي مضافًا إليه.

[٢٥٥] والإضافة تقع في جميع المقولات إذا أصبت في إدارتها وإيقاع حكمها فإنك تقول في الكيفية: الهيئة هيئة للمتهيء بها، والمتهيء بالهيئة ذو هيئة، والجعد جعد بالجعودة، والجعودة جعودة للجعد، وكذلك العلم يقتضي عالمًا والعالم فيما بيننا يقتضي علمًا، وكذلك سائر الكيفيات. وكذلك جميع الكميات: فالعدد يقتضي معدودًا والمعدود يقتضي عددًا. وكذلك المكان يقتضي متمكنًا والمتمكن يقتضي مكانًا. وكذلك ذو الزمان يقتضي زمانًا، والزمان يقتضي ذا زمان. وكذلك القيام والقعود والملك والفعل والانفعال. وإنما تكون الإضافة صحيحة إذا أصبت في لفظ إيقاعها وإدارتها. ولذلك قالت الأوائل إن الإضافة موجودة في المقولات كلّها بالعرض لا بالطبع، أي أنها ليست موجودة في اقتضاء اللفظ لها على كلّ حال

Çünkü sen “kuş, kanat ile kuştur” dediğinde bu doğru olmaz. Çünkü sen deve kuşu gibi kanatlı olup uçamayan kuşları görüyorsun. Yine kanadı bir afetten dolayı yok olana da kuş dendiğini görüyorsun. Fakat sen “kanat sahibi, kanatla kanat sahibidir ve kanat, kanat sahibi için kanattır” dediğinde; söylediğin söz, doğru ve isabetli olur. Münâzaralarında ve hakikat arayışında bu tür hatalı şeylerden kendini koru. Belki de sen, başka bir cevabı gerektiren bir şey ile ilzam edildin de ona cevap vermek istiyorsun. Halbuki daha önce açıkladığımız gibi cevap vermen, senin için lüzumlu ve zorunlu değildir. O laflar, aşâğılık hurafecilerin saçmalıklarıdır. Bu, bazı yalancıların şu sözüne benziyor: “Fâil, fiil meydana getirdiği için cisimdir. Allah Teâlâ da fâildir. O zaman Allah, cisimdir.” Açıkladığımız sebepten dolayı bu kıyas fâsittir. Çünkü fâilin, fâil olduğu için cisim olması gerekmez. Bilakis önermede doğru olan şöyle dememizdir: “fâil, fiil vesilesi ile fâildir veya fiil sahibidir.” Bu, nefs-i nâtukanın ilk düşünüşte bildiği doğru bir önermedir.

[256] Yine bazıları mugalata yapıp dedi ki: es-Semi’ olan Allah, kulakla semî’dir. Hayy olan Allah, hayat ile hayydır. Bununla Allah için hayat ve sem’i gerekli saymayı murad ettiler. Allah Teâlâ, bunlardan aşkındır, münezzehtir. Biz, Allah’ı hayat sahibi oluşundan dolayı Hayy olarak isimlendirmiyoruz. Böyle deseydik hayatı O’na izafe etmiş olurduk. Allah Teâlâ’yı Semî’ ve Basîr olarak isimlendirmek de aynıdır. Biz naslara tâbi olarak O’nu, Hayy, Semî’, Basîr olarak isimlendiriyoruz, bunu gerektiren bir mânadan dolayı değil. Bu isimlerden hiçbirisi Allah’ta bulunan bir arazdan müştak değildir. Allah, dinsiz cahillerin sözlerinden, cins ve türlerin altına girmekten ve arazları taşımaktan münezzehtir. Bunların hepsi, sadece muhdes/*yaratılmışlarda* olan terkiplerdir. Bu isimler ise sadece Allah’ın özel isimleridir (*alem*).

[257] Yine aynı durum “Kürek, gemi için kürektir. Gemi, kürek ile gemidir” sözünde de geçerlidir. Bu söz hatalıdır. Doğru olan, “Kürek, kürekle hareket eden için kürektir. Kürekle hareket eden, kürek sayesinde kürekle hareket edendir” demendir. Yine birisi, “Baş, insanla baştır. İnsan, baş ile insandır” derse; hatalı olur. Çünkü bazen başı olan bir şey olabilir de insan olmayabilir. Bilakis doğru olan “Baş sahibi, baş ile baş sahibidir. Baş, baş sahibi için baştır.” Bu tertip, son derece doğru ve isabetlidir.

لأنك إذا قلت: الطائر بالجنح طائر كان غير مستقيم لأنك تجد ذا جناح لا يطير كالنعام وتجد ما قد ذهب جناحه بأفة وهو يسمّى طائرًا، ولكن إن قلت: ذو الجناح بالجنح ذو جناح والجنح لذي الجناح جناح كان قولك صحيحًا صوابًا، فتحفظ من مثل هذا في مناظرتك وفي طلبك الحقائق فإنك ربما ألزمت في شيء أنه يقتضي شيئًا آخر فتجيب إليه وذلك غير واجب عليك ولا لازم لك ٥ - على ما قدّمنا - وهذا من أغاليط الأردال المخرقين، وذلك نحو قول بعض الكذابين: الفاعل من أجل فعله جسم، والباري جلّ وتعالى فاعل، فالباري جسم، فهذا فاسد جدًا لما قد بينا لك لأنه ليس من أجل أن الفاعل فاعل وجب أن يكون جسمًا، لكن الصواب في القضية أن نقول: الفاعل بالفعل فاعل أو ذو فعل فهذه قضية صحيحة تعلمها النفس بأول العقل. ١٠

[٢٥٦] وقد غالط بعضهم أيضًا فقال: السميع بالسمع سميع والحيّ بالحياة حي فأرادوا أن يوجبوا للباري تعالى حياة وسمعا، تعالى الله عن ذلك علوًا كبيرًا؛ ونحن لم نسّم الباري تعالى حيًا من أجل وجود الحياة له فيلزمنا إضافة الحياة إليه، وكذلك التسمية له تعالى بأنه سميع بصير؛ وإنما سمّيناه حيًا وسميعًا وبصيرًا ١٥ أتباعًا للنص لا لمعنى أو جب ذلك وليس شيء من ذلك مشتقًا من عرض فيه، تعالى الله عن أقوال الجهلة الملحدين، وعن أن يقع تحت الأجناس والأنواع وعن حمل الأعراض فكلّ هذا تركيب لا يكون إلا في محدث وإنما هذه أسماء أعلام للباري تعالى فقط.

[٢٥٧] وكذلك القول في أن المجداف للسفينة مجداف والسفينة بالمجداف سفينة خطأ لكن الصواب أن تقول المجداف للمجدوف مجداف والمجدوف بالمجداف مجدوف. وكذلك لو قال إنسان: الرأس بالإنسان رأس والإنسان بالرأس إنسان لكان خطأ، إذ قد يكون ذو رأس ليس إنسانًا، لكن الصواب ذو الرأس بالرأس ذو رأس والرأس لذي الرأس رأس فهذه الرتبة هي غاية الصحة والإصابة.

[258] Bunlar cinslerin cinsi olan dört kategoridir. Geriye kalan altı tanesi -Allah'ın izniyle- konularında geleceği üzere, bu dört kategoriden meydana getirilmiştir.

e- Zaman Konusu

5 [259] Nicelik başlığında zamanın ne olduğunu ve bu lafzın anlamını açıkladık. Zaman, cismin durgun veya hareketli olarak geçirdiği müddettir. Eğer ortada cisim olmazsa zaman da olmaz. Eğer zaman olmazsa cisim de olmaz. İzâfet başlığında zamanın izâfet olma durumunu zikrettik. Allah, cisim değildir. Cisimde taşınan da değildir. Allah için zaman da müddet de yoktur. Allah, bundan münezzehtir. Eğer O'nun için bir müddet söz konusu olsaydı kendisiyle beraber bir başka ilk/evvelden söz edilirdi. Eğer böyle olsaydı o iki evvel/ilk için sayı söz konusu olabilir ve bu sayı ile nicelik türlerinden bir türün altında yer alırlardı. Eğer böyle olsaydı Allah; sayılı, sınırlı ve muhdes olurdu. Allah Teâlâ, bundan münezzehtir. Allah, 10 yarattıkları ile bir sayı altında birleşmez. İki şey, ancak ortak bir mânayı ihtiva ediyorlarsa bir arada sayılmaları mümkündür. Allah ile mahlûkatı bir araya getiren ortak bir mâna yoktur.

[260] Zaman üç kısma ayrılır:

[261] (a) Mukîm ki nahivciler buna şimdiki zaman demişlerdir. 20 (b) Geçmiş, (c) Gelecek/*Âti*. Nahivciler, bu sonuncusuna da müstakbel ismini vermişlerdir.

[262] Hangi zamanın daha önce olduğu konusunda şiddetli tartışmalara dalınmıştır. Bu tartışma, eşyanın doğası ve hakikatine dair cehaletten dolaydır. Şimdiki hâlin -ki şuan mevcut olan zamandır-, hepsinin ilki olduğu gayet açıktır. Çünkü fiil, bir müddette gerçekleşen hareket veya sükûndan ibarettir. Fiilin zamanının, kendisi dışındaki diğer zamanlardan önce oluşu gibi fiilin de kendisi dışındaki diğer fiillerden önce olması zaruridir. Şimdiki/mevcut/mukim zaman, bütün zamanların ilkidir. Çünkü mevcut zaman, mukîm olmadan önce mevcut değildi. Aslında hiçbir şey 25 değildi. Bir şey olmayan, yoktur. Bir şey olmadığı ve yok olduğundan dolayı onun hakkında fazla konuşmanın anlamı yoktur. Sonra mevcut olduğunda; bu, onun gerçek mânadaki ilk mertebesidir. Sonra biter ve geçmiş zaman olur. Artık onun hakkında söz söylenebilir. Çünkü o, bir hakikat ve 30 mevcut idi. Bu konuda yanlışlık yapan iki sebepten dolayı yapmıştır.

[٢٥٨] فهذه هي الرؤوس الأربعة والست البواقي منها مركبات على ما يقع في أبوابها، إن شاء الله تعالى.

٥ - باب القول على الزمان

[٢٥٩] قد بينّا في باب الكمية ما الزمان وما معنى هذه اللفظة وأنها مدّة وجود الجرم ساكنًا أو متحرّكًا، فلو لم يكن جرم لم تكن مدّة، ولو لم تكن مدّة لم يكن جرم. وقد ذكرنا في باب الإضافة وجه كون الزمان مضافًا، والله جلّ وتعالى ليس جرمًا ولا محمولًا في جرم فلا زمان له ولا مدّة، تعالى الله عن ذلك، ولو كانت له تعالى مدّة لكان معه أول آخر غيره، ولو كان ذلك لوقع العدد عليهما ودخلا بعددهما تحت نوع من أنواع الكمية. ولو كان ذلك لكان تعالى محصورًا محدودًا محدثًا، تعالى الله عن ذلك. وهو تعالى لا يجمعه مع خلقه عدد إذ لا يكون الشئان معدودين بعدد واحد إلا باجتماعهما في معنى واحد ولا معنى يجمع الخالق والخلق أصلًا.

[٢٦٠] والزمان ينقسم ثلاثة أقسام:

[٢٦١] أحدهما مقيم وهو الذي يسمّيه النحويون فعل الحال ثم ماض ثم آت وهو الذي يسمّيه النحويون الفعل المستقبل.

[٢٦٢] وقد أكثروا في الخوض في أيها قبل وإنما ذلك للجهل بطبائع الأشياء وحقائقها. وهذا أمر بين وهو أن الحال وهو الزمان المقيم أولها كلّها لأن الفعل حركة أو سكون يقعان في مدّة فإذا كان زمان الفعل أولًا لغيره من الأزمان، فالفعل الذي فيه أول لغيره من الأفعال ضرورة، والزمان المقيم أول الأزمنة كلّها لأنه قبل أن يوجد مقيمًا لم يكن موجودًا البتّة ولا كان شيئًا أصلًا، وما ليس شيئًا فإنما هو عدم فلا وجه للكلام فيه بأكثر من أنه عدم ولا شيء. ثم لما وجد كان ذلك أول مراتبه في الحقيقة، ثم انقضى وصار ماضيًا وصحّ الكلام فيه لأنه قد كان حقًا موجودًا. وإنما غلط من غلط في هذا الباب لوجهين:

[263] 1- Kendi durumuna göre hüküm vermiştir. Önüne baktığında; henüz tahakkuk etmemiş fiiller, meydana çıkmamış zamanlar ve bu ikisinin de var olmalarından sonra geçip gittiklerini görmüştür. Buna binâen gelecek zamanın, şimdiki ve geçmiş zamandan daha önce olduğunu sanmıştır.

[264] Bu çok kötü bir hata ve aşırı cehalettir. Çünkü o anlamadığı halde bizimle aynı fikirdedir. Gördüğün üzere o, henüz gelmemiş şeyi karşılamayı rütbede ilk sıraya koydu. Bu gerçekte şimdiki haldir. Onun karşılamak için yaptığı da şimdiki halin fiilidir. Başka bir şey değildir. Hal, zamanların ilki ve fiillerin öncüsü dediğimiz şeydir. Daha sonra gelecek zaman zuhûr eder ve onunla beraber beklenen fiil de gelir. Onunla beraber beklenen fiil de geldi. Geçmiş, gelecekte çok daha fazla tahakkuk sahibidir. Çünkü geçmiş mevcuttur; kendisinden haber verilmesi mümkün olan sahih bir mânadır; nicelik ve nitelik onda vâki olmaktadır. Gelecek zaman ise bunların tamamen zıddıdır.

[265] Bil ki bu zamanlardan mevcut olan sadece mukim/şimdiki zamandır. Fiillerden mevcut olan da şimdiki zamanda olup hal ismini alanıdır. Çünkü geçmiş; mukim olduğu/hüküm sürdüğü esnada mevcut, sabit, doğru, hakikat ve şey idi. Mukim olma durumundan çıkınca yok ve zâil olur, kaybolup gider. Gelecek ise mukim olduğunda mevcut, doğru, sabit, hakikat ve şey olacaktır. Bundan önce ise hiçbir şey değildir. Bilakis yok ve bâtıldır. Aklınla bunların hepsini düşün, zaruri ve kesin olduklarını göreceksin. Bundan kaçmak ve başka bir yol tutmak mümkün değildir. Ancak duyularına karşı direnen ve aklını iptal eden kişi bundan müstesnadır. Böyle davranmaktan Allah'a sığınırız.

[266] 2- Halen derinlemesine düşünemeyen kişi; bir zamanı, iki vakit tutamaz. Mukim zamanı zaptetmek ona zor gelir. Duyusu ile bunu gerçekleştirmeye yakın bile olamaz.

[267] Bilinsin ki zaman, sabit kalmaz. O, peyderper geçip gitmektedir. Mukim zaman, andır. Senin "an" sözün, ebedî olarak geçmiş ile gelecek arasında mevcut bir fasıladır. Hakikatte zamandan mevcut olan sadece andır. Andan önce olan geçmiştir. Andan sonra olan gelecektir. Ancak Arap dilinde mukim zaman ile gelecek zamana tekabül eden lafız tektir. Başka dillerde iki farklı lafız iledir. İki farklı lafızla olması, açıklama ve anlaşılır kılmaya daha elverişlidir.

[٢٦٣] أحدهما أنه راعى حال نفسه فلما وجد نفسه مستقبلة للأمور قبل كونها وللزمان قبل حلوله وقبل مضي كل ذلك، قدر أن الزمان المستقبل قبل المقيم وقبل الماضي.

[٢٦٤] وهذا غلط فاحش وجهل شديد، لأنه موافق لنا من حيث لا يفهم. ٥
ألا ترى أنه إنما جعل الأوّل في الرتبة كونه مستقبلاً لما لم يأت وهذا هو الزمان المقيم على الحقيقة، وفعله لذلك هو فعل الحال لا غيره، وهو الذي قلنا فيه إنه أوّل الأزمنة والمقدّم من الأفعال، ثم جاء ذلك الزمان المستقبل والفعل المنتظر معه بعد ذلك. والماضي أشدّ تحقّقاً من المستقبل لأن الماضي قد كان موجوداً ومعنى صحيحاً يحسن الأخبار عنه وتقع الكمية عليه والكيفية، ١٠
والمستقبل بخلاف ذلك كلّه.

[٢٦٥] واعلم أن الموجود من هذه الأزمنة هو المقيم وحده، والموجود من الأفعال هو المسمى حالاً الذي هو في الزمان المقيم، لأن الماضي إنما كان موجوداً وثابتاً وصحيحاً وحقيقةً وشيئاً إذ كان مقيماً، ثم لما انتقل عن رتبة كونه مقيماً عدم وبطل وتلاشى. والمستقبل إنما يوجد ويصحّ ويثبت ويصير حقيقة ١٥
وشيئاً إذا صار مقيماً وأما قبل ذلك فليس شيئاً وإنما هو عدم وباطل. فتدبّر هذا بعقلك تجده ضرورياً يقيناً لا محيد عنه ولا سبيل إلى غيره إلا لمن كابر حسّه وناكر عقله، نعوذ بالله من ذلك.

[٢٦٦] والوجه الثاني أن الذي لم يحقّق النظر لما لم يقدر على إمساك الزمان وقتين تفلت عليه ضبط الزمان المقيم ولم يكدّ يتحقّق ذلك لحسّه. ٢٠
[٢٦٧] فليعلم أن الزمان لا يثبت وإنما هو منقوض أبداً شيئاً بعد شيء، والزمان المقيم هو الآن؛ فإن قولك «الآن» هو فصل موجود أبداً بين الزمان الماضي والزمان الآتي؛ والآن هو الموجود في الحقيقة من الزمان أبداً، وما قبل الآن فماض وما بعد الآن فمستقبل؛ إلا أن العبارة في اللغة العربية عن الزمان المقيم والزمان المستقبل بلفظ واحد وهو في اللغة الأعجمية بصيغتين مختلفتين وذلك أوضح في البيان والإفهام.

Ancak Arapçada muzari lafzını, gelecek zamana mahsûs kılmak ve kapalı-
lığı kaldırmak istersen, ‘sin’ ve ‘sevfe’ edatlarını dâhil edersin. “Seyekûnu”
ve “sevfe yekûnu” dersin de böylece sadece gelecek zaman için olmuş olur.
Eğer istersen bu lafızların dışında yarın, bir saat sonra, gelecekte ve benzeri;
5 karışıklığa yol açmayan gelecek zamana mahsûs lafızlar kullanırsın.

[268] Zaman; cisimden, hareket veya sükûn niteliğinden ve hareket
veya sükûnun parçalarının sayısından oluşmuştur. Bundan dolayı daha
önce geçen dört kategoriden biri olamadı. “Önce” ve “sonra” lafızları za-
mandan bir dilimin diğer bir dilime izâfeti olmaları hasebiyle bu başlık
10 altında yer alırlar. Allah en doğrusunu bilendir.

f- Mekân Konusu

[269] Mekân, nerede/*eyne* sorusuna cevap olan şeydir. “Muhammed
nerede” diyorsun, cevap veren “camide, köşkte, evinde” ve benzeri şeyler
söylüyor. Mekân, sadece cisim olur. Bunun dışında bir şeyin mekân olma-
15 sı mümkün değildir. Mekânın oluşması, bir cismin diğer bir cisme izafe
edilmesiyle olur. Şöyle ki mekânın yüzeylerinden birisi, konumlananın
mekandaki yer alışına göre onun yüzeylerinden birine veya birazına yahut
tamamına mülâki olur.

[270] Mekânda konumlanan şey (mekanlı/*mütemekkin*) iki kısma ay-
20 rılır:

[271] 1- Mekânda konumlananın, içinde konumlandığı mekânın
şeklini almasıdır. Bu da; küpteki su gibi parçaları akışkan veya parça
parça olmuş şeylerin, parçaları veya tamamı sert bütün şeylerde mekân
tutmasıdır. Su, küpün şeklini alır. Ta ki eğer faraza küp dik dursa, suyun
25 da onun şeklini aldığını görürsün. Su akışkan olmasıyla beraber eğer kü-
pün içinde dondurulup sonra küp kırılırsa; küpün şeklini aldığını açıkça
görürsün. Yine buğday ve unun dörtgen, üçgen veya farklı şekilde bir
kapta olması gibidir. Sen daha önce açıkladığımız gibi bunların hepsinin,
bulunduğu kabın veya içinde kaldığı evin şeklini aldığını görürsün. Bu
30 ilk kısımdır.

إلا أن في اللغة العربية إذا أردت تخليص المستقبل محضاً ورفع الأشكال عنه أدخلت عليه السين أو سوف فقلت سيكون أو سوف يكون فأنى المستقبل مجرداً مخلصاً. وإن شئت زدت لفظاً غير هذا وهو مثل قولك غداً أو بعد ساعة أو فيما يستأنف أو ما أشبه ذلك من الألفاظ التي تحدّد معنى الاستقبال مخلصاً بلا إشكال. ٥

[٢٦٨] والزمان مركّب من جرم ومن كيفية في سكونه أو حركته ومن عدد أجزاء سكونه أو أجزاء حركته فلذلك لم يكن رأساً مع الأرباع المقولات المتقدّمات. والقبل والبعد واقع في الزمان بإضافة بعضه إلى بعض، والله أعلم.

٦ - باب القول في المكان

[٢٦٩] المكان هو ما كان جواباً في السؤال بأين: فتقول أين محمّد فيقول المحجيب: في المسجد أو في القصر أو في منزله أو ما أشبه ذلك. والمكان لا يكون البتّة إلا جرمًا، لا يجوز غير ذلك. وإنما تركّب المكان من جرم أضيف إلى جرم بمعنى أنه لاقى أحد سطوح المكان أحد سطوح المتمكّن أو بعضها أو جميعها على حسب تمكّن المتمكّن في المكان. ١٠

[٢٧٠] والمتمكّن مع المكان ينقسم قسمين: ١٥

[٢٧١] أحدهما أن يكون المتمكّن متشكّلاً بشكل المكان الذي هو فيه وذلك مثل كلّ شيء مائع الأشياء أو منشورها، في كلّ شيء جامد الأجزاء أو مجموعها، كالماء في الخابية فإنه يتشكّل بشكل الخابية حتى لو تمثلته قائماً لرأيت في صفة الخابية نفسها، وترى ذلك عياناً إذا جمد الماء فيها بعد ميعانه وانكسرت الخابية، وكالبر والدقيق في الإناء المربّع أو المثلث أو غير ذلك من الأشكال فإنك ترى ٢٠ كلّ ذلك أيضاً متشكّلاً بشكل إنائه أو البيت الذي هو فيه على ما قدّمنا قبل، فهذا قسم.

[272] 2- Mekânın, kendi içinde konumlanan şeyin şeklini almasıdır. Bu, zikrettiğimiz birinci kısmın tam tersidir. Bu, cismin suda veya havada olması gibi tüm parçaları veya tamamı katı olan şeyin sıvı veya aksâ-
 5 mı, küçük parçalardan oluşan şeyde olmasıdır. Bu durumda cismin su ve havadaki mekânı, cismin sureti ile suretlenmiştir. Taşın, un veya buğday içinde olması da aynıdır. Taşın kapladığı mekân, taşın kendi şekliyle şekillenmiştir. Yine farazî olarak düşünülürse; yumurta veya odun parçasını suya sokarsan ve bunların etrafındaki su, akışkan iken sonra donarsa suyun içinde şeyin şeklini aldığını görürsün. Yani onun suret ve hey'eti ile
 10 suretlenmiştir. Taşın, un veya buğdayın içinde olması da aynıdır. Buğday veya un, taşın şeklini almıştır. Hava; altı ciheti olan, sıcak-soğuk, kuru-yaş zıtlıkları taşıyabilen bir cisimdir. Ancak renkli olmadığından dolayı görme hissinin konusu olamaz ve görülemez. Sen, elinin veya yelpazenin hareketi sayesinde onun cisim olduğunu hissedip biliyorsun. Ya da hızlıca koşan
 15 bir at, senin yanından geçtiğinde, güçlü bir hisle sana çarpan bir cismi hissedersin. Bunu ancak cahil, akılsız ve inatçı kişi inkâr eder. Cisimlere mekân iken cisimlerin havada konumlanması, su hayvanının suda bulunması gibidir. Ne zaman havada veya suda olan cisimlerden bir cisim kendi bulunduğu yerden başka bir yere geçerse, yeni geçtiği yerdeki hava veya su,
 20 çıktığı yere geçer. Halâ/boşluk bâtıldır. Halâ, içinde konumlanana olmayan mekân demektir. Halâ yoktur. Çünkü mekân ve mekânda konumlanan şey izâfet kabilindedir. Yani; mekanda yer tutan, mekan ile vardır ve mekan da, mekanda yer tutan ile mevcuttur. Bu izâfet zorunludur.

[273] Halânın olmadığına dair delilleri serdetmenin yeri burası değildir. Ancak biz, mekânın doğasına dair kelâmı tam etmiş olalım diye
 25 -Allah'ın izniyle- kâfi gelecek bir delil zikredeceğiz. Bu da şahit olduğun; çocukların oynaması için yapılan su hırsız/*sârikatü'l-mâ* (*serrâkatü'l-mâ/ klepsudra*) olarak isimlendirilen kabın fiili ile şırınga ve vantuzun fiilleridir. Bu aletler sayesinde doğasında aşağıya düşmek olan ağır şeyler, aşağıya inişe
 30 meyilli tabiatlarından çıkıp yükselmeye ve üste çıkmaya başlarlar. Çünkü hava veya su, bu şeylerden çıktığında eğer bu yeri başka cisme bırakmasaydı orada boşluk hasil olurdu. Böyle olsaydı halânın varlığı doğru olurdu. Ne var ki bu anlatılan hiçbir şekilde vâki olmaz. Dolayısıyla halâ imkânsız ve ma'dumdur, vardır denemez. Bu kadar açıklama yeterlidir.

[٢٧٢] والقسم الثاني أن يكون المكان متشكلاً بشكل المتمكن فيه وذلك معكوس القسم الذي ذكرنا قبل، وهو كون كل جامد الأجزاء أو مجتمعها في كل مائع الأجزاء أو منشورها ككون الجرم في الماء أو في الهواء فإن مكانه فيهما متصوّر بصورته، ويمثل ذلك بجرم بيضة أو عود أدخلته في ماء فجمد الماء حواليه بعد أن كان مائعاً فإنك تجده متشكلاً بشكل ما هو فيه أي متصوّر بصورته وهيئته. وكذلك كون الحجر في الدقيق أو البرّ فإن مكانه متشكّل بشكله. والهواء جرم من الأجرام ذو جهات ستّ قابل للمتضادات من الحرّ والبرد والرطوبة واليبس إلا أنه لما لم يكن ملوّناً لم تقع عليه حاسة البصر فلم ير. وأنت تعلم أنه جرم بحركتك يدك أو المروحة أو إذا عدا بك فرس سريع فإنك تجد جرماً ملاقياً لك تحسّه حساً قوياً لا ينكره إلا جاهل سخيف أو معاند. وكون الأجرام فيه متمكّنة وهو مكان لها ككون الحيوان المائي في الماء، متى انتقل جرم من الأجرام التي في الهواء أو الماء من المكان الذي كان فيه إلى مكان آخر انتقل ما كان في مكانه الذي صار إليه من الهواء ومن الماء إلى المكان الذي كان فيه إلى مكان آخر انتقل ما كان في مكانه الذي صار إليه من الهواء ومن الماء إلى المكان الذي خرج عنه؛ والخلاء باطل وتفسيره مكان لا متمكن فيه، إذ المكان والمتمكن من باب الإضافة، فلا يكون متمكّن إلا في مكان ولا مكان إلا لمتمكّن ضرورة. [٢٧٣] والبرهان على بطلان الخلاء لذكره مكان غير هذا، إلا أنا ندلّ منه على طرف كاف إن شاء الله عزّ وجلّ لتتم الكلام في طبيعة المكان وهو ما تراه من فعل الإناء المتخذ للهو الصبيان المسمّى سارقة الماء وفعل الزرّاقة والمحجمة، فإن هذه الأشياء تستحيل بها الأشياء الثقّال التي من طبيعتها الرسوب عن طبائعها في السفّل إلى الارتفاع والتصدّد لأنه لو خرج الهواء من هذه الأشياء أو الماء ولم يستخلف مكان كلّ ذلك جرماً آخر لكان ذلك المكان خالياً، ولو كان ذلك لصحّ الخلاء، فلما لم يكن ذلك أصلاً بوجه من الوجوه علمنا أن الخلاء محال معدوم لا سبيل إليه. وفي هذا كفاية.

[274] Eğer biri, “Bütün cisimler mekânı gerektirir. Bütün mekânlar da cisimdir. O halde bütün mekânlar ebedî olarak mekânı gerektirir.” der ve bununla âlemin cirminin sonunun olmadığını ispata kalkışırsa bu söylem fâsîd bir çarpıtmadır. Felek ve âlemin cirminin sonunun olduğunu *el-Fasl* kitabında izah ettik. Tekrara gerek yoktur. Ancak maksat hâsıl olsun diye -Allah’ın izniyle- burada da bir kısım zikredeceğiz. Biz bu eserde -Allah’ın güç ve kuvveti ile- sadede kitanın ana hedefine uygun şeylere ver vermekteyiz. Gücümüzü Mevlâdan alır ve şöyle deriz: Daha önce açıkladığımız gibi cisim, ölçülebilirliği ile nicelik türünün altında yer alır. Dünya küresi bilfiil ortaya çıktığından dolayı bir cisimdir. Sayı, zaruri olarak onun alanına dahil olur. Sayı da ancak sınırlı olan ma’dûd şeylerde vâki olur. Daha önce anlattığımız gibi, bir sayı varsa ona eşit olan sayılanlar da vardır. Sayıya konu olan şeyler toplanınca bu ilk sayıya eşit olurlar. Eşitlik ise sadece sonlu olan şeyler arasında vardır. Nicelik veya adet ile saymaya konu olan her şey mutlaka sonludur. Ayrıca bilfiil duruma gelen bütün sayılar; yarı, üçte bir ve benzeri gibi parça sahibidirler. Bunların hepsi de sonlu olmayı kesin olarak gerektirir. Bu da izâfet kabilindedir. Dünyayı çepeçevre kuşatan felek de zaruri olarak sonludur.

[275] Eğer biri, “feleğin mekânı var mı?” derse, ona -başarı Allah’tandır- şöyle denilir: Felekten her bir parçanın bitişiğindeki parça, o parçanın mekânıdır. Bundan başka mekânı yoktur. Hareketi olduğu yerde dairevidir. Bu hareket ile kendi konumundan çıkmaz. Ondaki her bir parça, kendinden sonra gelen yere geçer. Ancak üst kısmına, boşluk/halâ ya da doluluk olsun farketmez, hiçbir şey, hiçbir şekilde kendi üstünden ona doğru bitişemez. Üstü de yoktur. Orada; mekân, mekânda konumlanan, yüzey ve herhangi bir şekilde vehme konu olan hiçbir şey de yoktur. Daha önce açıkladığımız gibi her cismin, altı yüzeyi vardır. Bunlar; üst, alt, sağ, sol, ön, arka. Üst ve alt bazen izâfete konu olur. Çünkü bazı şeylerin üstünde, diğer bazı şeylerin de altında şeyler vardır. Bazen bu cihetle izâfet başlığı altına giremezler. Çünkü feleğin üst yüzeyi üsttür ve onun daha üstü kesinlikle yoktur. Dolayısıyla bir şeyin altında değildir. Yeryüzünün merkezi alttır ve onun asla daha altı yoktur. Dolayısıyla bir şeyin üstü değildir. Zikredilen dünyanın merkezi, bizim açımızdan başlangıçtır. Feleğin üst tarafı ise bu başlangıcın sonudur. Yani arkasına geçişin olmadığı duraktır. Biz bununla onun arkasında varlık olduğunu ispat etmeyi kastetmiyoruz.

[٢٧٤] فإن قال قائل: إذا كان كل جرم يقتضي مكاناً وكان كل مكان جرماً فكل مكان يقتضي مكاناً أبداً. وأراد بهذا أن يثبت أن لا نهاية لجرم العالم فهذا شغب فاسد. وقد أوضحنا تناهي جرم الفلك والعالم في «كتاب الفصل» فأغنى عن ترداده إلا أنا نذكرها هنا منه طرفاً ليتّم الغرض، إن شاء الله. وإنما نورد في هذا الكتاب ما يليق بمعناه المقصود فيه، بحول الله وقوته فنقول وبالله تعالى نتأيد: إن الجرم واقع تحت الكمية بذرعه على ما قدّمنا وكرة العالم جرم قد ظهر بالفعل، فالعدد واقع على مساحته ضرورة، ولا يقع العدد إلا على محصور به أي محدود به، وقد قدّمنا أنه لا عدد إلا وله أعداد آخر إذا جمعت كانت له مساوية، ولا تقع المساواة إلا في متناه ضرورة، وكل ما وقع عليه الإحصاء بالعدد والكمية فمتناه ولا بدّ، وأيضاً فكل عدد خرج إلى حدّ الفعل فذو أجزاء كنصف وثلث وما أشبه ذلك وكلّ هذا يوجب النهاية يقيناً وهذا من باب الإضافة، فالفلك الذي هو محيط بالعالم كلّ متناه ضرورة.

[٢٧٥] فإن قال قائل: فإن الفلك له مكان قيل له، وبالله تعالى التوفيق: كل جزء منه فالجزء الملاصق له هو مكان له لا مكان له غيره البتّة، وحركته دورية لا ينتقل بها عن مكانه لكن يصير كل جزء كان الذي يليه فقط، إلا أن الصفحة العليا منه لا يلاصقها من أعلاها شيء أصلاً بوجه من الوجوه لا خلاء ولا ملاء، ولا فوقه لا مكان ولا متمكّن ولا مساحة ولا شيء يقع عليه الوهم بوجه من الوجوه. وقد قدّمنا أن كل جرم فذو ستّة سطوح: فوق وأسفل ويمين وشمال وأمام ووراء، والفوق والأسفل قد يقع في الإضافة لأنه توجد أشياء هي فوق أشياء وتحت أخرى، وقد لا يقعان أيضاً في باب الإضافة من هذا الوجه فإن صفحة الفلك العليا فوق لا فوق له أصلاً، فليست تحثاً لشيء البتّة، ومركز كرة الأرض تحت لا تحت له أصلاً فليس فوقاً لشيء البتّة. والمركز المذكور مبدأ من قبلنا وصفحة الفلك العليا نهاية لذلك المبدأ أي موقف لا تمادي وراءه. ولسنا نعني بهذا إثبات أن له وراء،

Bilakiz biz, ‘onun boyutlarının sonu vardır, arka, üst ve sonrası yoktur’u kastediyoruz. Bizim, “İlk zamanın öncesinde bir zaman yoktur” sözünden kastımız da aynıdır. Bizim bundan kastımız; o ilk zaman, başlangıçtır. Bu başlangıcın öncesi yoktur ki orada bir zaman daha geçmiş olsun. Feleğin üst yüzeyi; küllî tabiat yani eşyanın mevcudiyeti, genel durumu ve kuşatıcılığı açısından başlangıçtır. Bahsi geçen dünyanın merkezi ise bu başlangıcın sonudur. Yani sonrası olmayan duraktır. Yaratıcı ve el-Evvel olan Allah ne yücedir. Ondan başka ilah yoktur. Mekân, nitelik ve bir cevherin diğer cevherle beraber olmasından oluşmuştur.

g- Durum/Nusbe

[276] Durum, şüphesiz ki sahih bir niteliktir. Nitelik türlerinden bir türdür. Ancak mekânda yer tutanın, o mekandaki hey’etini ifade için özel olarak bu ismi (durum/nusbe) kullandılar. Kişinin mekânda ayakta durması, oturması, çökmesi, uzanması ve benzeri şeyler gibidir.

h- İyelik/Mülkiyet

[277] İyelik, doğru bir izâfettir. Ancak izâfetin cevhere sahip olan kısmı için bu ismi (iyelik) tahsis ettiler. Mallar ve benzeri şeyler gibidir. İyelik hakikati budur. İyelik, cevherle beraber olan cevher ve izâfetten oluşmuştur. Ancak öncekilerden bazıları, “Falancanın eli ve ayağı vardır”, “Onun ateşi var” ve benzeri sözleri de iyeliğe dâhil ettiler. Bize göre bu yanlış bir hükümdür. Bununla uğraşmanın anlamı yoktur. Çünkü bizim amacımız, hakikatler ve bu hakikatlerin bilgisine ulaştıran burhânın -veya burhânın bir cüzünün- kendisiyle ikame edildiği şeylerdir. Başarı Allah’tandır. Ondan başka ilah yoktur.

i- Fâil/Etki

[278] Fâil kendi halinde veya iradeli bir cismin başka bir cisme olan etkisidir. Ya onu, olduğu türden söküp kendi türüyle büründürüp kendi doğasına dönüştürür. Ya onun bazı niteliklerini başka niteliklere dönüştürür. Ya da hareket eden, ayakta duran, düşünen ve benzeri kişilerin yaptığı gibi sadece mücerret fiil yapar.

بل إنما نعني أنه متناهي الذرع لا وراء له ولا فوق ولا بعد أصلاً. وهكذا مرادنا في قولنا إن زماناً سابقاً لم يكن قبله زمان إنما مرادنا بذلك أنه ذو مبدأ وليس لذلك المبدأ قبل فيكون قد تقدّمه زمان. وصفحة الفلك العليا مبدأ من قبل الطبيعة الكلّية أي وجود الأشياء وعمومها وإحاطتها. والمركز المذكور نهاية لذلك المبدأ أي موقف لا تمادي بعده، فجعل الخالق الأوّل لا إله إلا هو. والمكان مركّب من كيفية وجوهر مع جوهر.

٧ - باب النصب

[٢٧٦] النصب كيفية صحيحة لا شكّ فيها وهي نوع من أنواع الكيفية، إلا أنهم خصّوا بهذا الاسم نعني النصب هيئة المتمكّن في المكان كقيامه فيه أو قعوده أو بروكه أو اضطجاعه وما أشبه ذلك.

٨ - باب الملك

[٢٧٧] الملك إضافة صحيحة إلا أنهم خصّوا بهذا الاسم نعني الملك ما كان من الإضافة متمكّناً للجوهر كالأموال وما أشبهها وهذا حقيقة الملك. وهو مركّب من جوهر مع جوهر وإضافة إلا أن بعض الأوائل أدخلوا في الملك قولك: لفلان يد ورجل وبه حرارة وما أشبه ذلك، وهذا عندنا قضاء فاسد فلا وجه للاشتغال به إذ غرضنا الحقائق وما قام به برهان أو جزء من برهان يوصل إلى معرفتها، وبالله تعالى التوفيق لا إله إلا هو.

٩ - باب الفاعل

[٢٧٨] الفعل تأثير يكون من الجرم المختار أو المطبوع في جرم آخر، فإما أن يحيله إلى طبعه فيخلعه عن نوعه ويلبسه نوع نفسه، وإما أن يحيله عن بعض كفياته إلى كفيات أخرى، وإما أن يفعل فعلاً مجرداً كالمتحرك والقائم والمتفكّر وما أشبه ذلك.

[279] Bu iki kısımdan ilki; ateşin, su ve havaya yaptığı fiil gibidir. Ateş, onları kendi cevherî türlerinin sıfatlarından çıkartıp kendi cevherî türünün sıfatlarına büründürür. Yani onları ateşe çevirir. Yemek yiyen kişinin, yediklerini kendi türüne dönüştürmesi de böyledir.

5 [280] İkincisi; bıçak, taş ve bunlarla kesme işi yapanın fiili gibidir. Bıçak ve taş, *içtimayı* (bir arada olanı) *iftiraka* (ayrılmış/kopmuş olana) dönüştürür. Bunun benzeri çoktur. Yine insanın kendisinden oluştuğu unsurlardan tabiatı güçlü olanlar, kendisi dışında karşılaştıkları unsurları kendi türüne dönüştürürler. Bu dönüşüm, onlardan oluşan her şeyde
10 bulunur. Herkes kendi arazlarında başkası ile çoğalmak ister. Kendisinden başka ilah olmayan Müdebbir Allah ne yücedir.

[281] Fiil, iki kısma ayrılır: (a) Çiftçi, marangoz ve terzinin fiili gibi bittikten sonra etkisi devam eden fiil. (b) Yüzen, yürüyen, koşan ve benzeri kişilerin fiilleri gibi bittikten sonra etkisi devam etmeyen fiil.

15 [282] Fâil ve münfail, iki cevher ve de nitelikten oluşmuştur.

j- Münfail/Edilgi

[283] Münfail, zikrettiğimiz fiili kabul etmeye hazır olan şeydir. Ateşle yanan ve dönüştürülen, bıçakla kesilen, iğneyle dikilen ve benzeri şeyler gibidir. Bunların hepsinin gerçekleşmesi başkasının gücü/etkisiyle olmaktadır.
20 Eğer tabiatlarına etkiyi kabul etmeleri olmasaydı; fâilin onlar üzerinde herhangi bir fiil yapmasının imkânı da olmazdı. Etki, münfail şeyin tabiatının kabule açık oluşu ile değilse buyursunlar; salatalık veya muz ile dikiş diksinler, üfleme ile ateş yakınlar veya ayakla bir şey kesiversinler! Bu itirazlar; “ateş yakmıyor, insan ateşle onu yakıyor. Bıçak kesmiyor, insan bıçakla onu kesiyor.” diyen itirazcıların çarpıtma ve safatasıdır. Biz bıçakta ve ateşte bir
25 kuvvetin olduğunu beyan etmek istedik. Eğer o kuvvetler olmazsa; insanın, onlar vesilesiyle ortaya çıkabilecek şeyleri yapmasının imkânı yoktur.

[284] Bil ki münfail de kendisine etki eden fâile etkide bulunur. Bunun olması kaçınılmazdır. Ancak bu etki çok azdır. Çünkü eğer sert demirden bir aletle, düz olması için bir cismin ince ve yumuşak yüzeyini
30 uzun zaman ezersek, o yüzeyin demir alettaki izi en zayıf his sahibi kişiye bile ayan beyan zahir olur. Âlemdaki bütün etki edenler böyledir. Senin duyularından uzak olsa da hiçbir şeyi bundan müstesna tutma.

[٢٧٩] فأما القسمان الأوّلان فالأوّل منهما كفعل النار في الماء والهواء فإنها تخلعهما عن صفات أنواعهما الجوهرية وتكسوهما صفات نوعها الجوهرية أي تحيلهما نازًا. وكالأكل فإنه يحيل طبيعة ما أكل إلى نوعه.

[٢٨٠] وأما الثاني فكفعل السكّين والحجر والقاطع بهما فإنهما يحيلان عن الاجتماع إلى الافتراق ومثل ذلك كثير، وكقطع العناصر المركّب منها الإنسان ٥ في أن يحيل كلّ قوي منها ما لاقى من سائرهما إلى نوعه، ووجد ذلك في كلّ ما تركّب منها فكّل امريء يريد التكثر بغيره في أعراضه، تبارك المدبّر لا إله إلا هو. [٢٨١] والفعل ينقسم قسمين: إما فعل يبقى أثره بعد انقضائه كفعل الحراث والنجار والزواق، وإما فعل لا يبقى أثره بعد انقضائه كالسايح والماشي والمتكلم ١٠ وما أشبه ذلك.

[٢٨٢] والفاعل والمنفعل مركبان من جوهر وجوهر وكيفية.

١٠- باب المنفعل

[٢٨٣] المنفعل هو المتهيء لقبول الفعل الذي ذكرنا كالمحترق والمستحيل بالنار والمنقطع بالسكّين والمخيطة بالإبرة وما أشبه ذلك؛ وهذه الأشياء كلّها وإن كانت إنما تكون بمعاناة غيرها فلولا أن قبول التأثير في طباعها لم يمكن الفاعل ١٥ فيها أن يفعل شيئاً فيها البتّة؛ فإن لم يكن ذلك كذلك فليخط بقناة أو بموزة أو يحرق بنفخة أو يقطع برجله. وهذه المعارضات شغب وسفسطة من المعترضين بها القائلين: لم تحترق النار وإنما أحرق بها الإنسان ولا قطعت السكين وإنما قطع الإنسان بها فأردنا بيان أن في السكين قوّة وفي النار كذلك لولاها ما أمكن الإنسان أن يفعل بهما فعلاً مما يحدث عنهما. ٢٠

[٢٨٤] واعلم أن المنفعل أيضاً يؤثر في الفاعل فيه لا بد من ذلك إلا أنه أقل تأثيراً، فإنك لو أدمت الإدارة بضابط حديد ذكر صقيل في رق أملس رطب لأثر ذلك مع الطول في الضابط تأثيراً يظهر إلى كلّ من له أدنى حس ظهوراً لا تحسّ واضحاً. وهكذا كلّ مؤثر في العالم ولا تحاش شيئاً أصلاً وإن بعد عن حسك،

Çünkü devam etme ve zamanın peşpeşe geçmesi ile ayan beyan ortaya çıkacaktır. O her ne kadar demir üstünde bir parmak çekişi kadar olsa da böyledir. Kendisine hiçbir şeyin etki edemediği gerçek Müessir Allah, eksikliklerden münezzehtir. Ondandır başka ilah yoktur. İşte bu, *el-Fasl* kitabında beyan ettiğimiz üzere; kendisine etki edilmeyen ve bizzat müessir olan Yaratıcı'nın varlığını zorunlu kılan bir durumdur.

[285] Öncekiler, dört unsurdan/*ustukusdan* iki unsur fâildir dediler. Bunlar, sıcaklık ve soğukluktur. İki diğer unsur da münfaildir. Bunlar da yaşlılık ve kuruluştur.

[286] Bu doğru bir hükümdür. Bundan kasıtları; sıcaklık ve soğukluk herhangi bir şey ile karşılaşırsa, karşılaştığı şeyi kendi doğasına çevirir. Yaşlılık ve kuruluk bunu yapamaz.

[287] Eğer birisi çıkıp “Yaş bazen karşılaştığı şeyi yaş yapar. Bazen de kuru, karşılaştığı şeyi kurutur.” derse, ona -tevfik Allah'tandır- şöyle cevap veririz: Kendisine itimat edilen önermeler her zaman doğru çıkanlardır; bazen doğru bazen yanlış çıkanlar değil. Kuru bir şeye mülaki olan her şey kurumaz. Yine yaş bir şey ile karşılaşan her şey de yaş olmaz. Demir parçasını suya atıp istediğin kadar bekletsen de o parça, yaş olmaz. Yine su da demire mülaki olduğu için kuru olmaz. Ama sıcaklık, bir şey ile karşılaşırsa zaruri olarak onu da ısıtır. Aynı şekilde eğer soğukluk, bir şeyle karşılaştığında o şeyi soğutur. Başarı Allah'tandır.

[288] Kategorilere dair sözümüz bitti. Allah'a çokça hamd olsun.

4- Gayr, Misl, Hilâf, Zıt, Çelişki, Tekabül, Varlık ve Yokluk Terimlerinin Açıklamasına Dair Hususlar

[289] “Fert/*şahıs*” ve “fertler/*eşhâs*” sözümüzden neyi kastettiğimizi daha önce açıkladık. Bununla yalnız cismi kastetmediğimizi söyledik. Bilakis cisimden ayrılan her tam parça ve cisimde taşınan her araz ferttir. Diyoruz ki: Bu elbisenin siyahlığının ferdi, kapkara ve parlak oluşturmaktadır. Hareket edenin hareketinin ferdi, şuradan şuraya oluşturmaktadır. Bu meselenin ferdi muhkem oluşturmaktadır ve benzeri. Maksadımızı -Allah'ın izniyle- anlaşılır kılmak için bu hususta bizden yana bir ittifak söz konusudur. Bütün ilim ve zanaat ehlinin, kendi maksatlarını anlatmak ve geniş mânaları kısa lafızlarla ifade etmek için kendi alanlarına ait husûsî lafızlarının olması gereklidir. “Destegimiz Allah'tandır.” deyip devam ediyoruz.

فإن مع الطول والتمادي ومرور الدهور المتواترة يظهر ظهورًا جليًا ولو أنه جر إصبع على حديدة، فسبحان المؤثر الحق الذي لا يؤثر فيه شيء إلا هو. وهذه مرتبة تقتضي وجود الخالق المؤثر الذي ليس مؤثرًا فيه ضرورة على ما بيّنا في كتاب الفصل.

٥ [٢٨٥] وذكر الأوائل أن أسطقسين من الأسطقسات الأربعة فاعلان وهما:

الحرارة والبرودة، وأن اسطقسين منهما منفعلان وهما: الرطوبة واليبوسة.

[٢٨٦] وهذا حكم صحيح، ومرادهم بذلك أن الحرارة والبرودة إذا لقيتا شيئًا ما رداه إلى طبعهما ولا تفعل ذلك الرطوبة ولا اليبوسة.

[٢٨٧] فإن قال قائل: قد ترطب الرطوبة ما قابلت، وتيبس اليبوسة ما لقيت،

١٠ فالجواب وبالله تعالى التوفيق: إن القضايا التي يوثق بها هي التي تصدق أبدًا، لا

التي تصدق مرة وتكذب أخرى؛ وليس كلّ شيء يرطب بملاقاة الرطب، ولا كلّ شيء ييبس بملاقاة اليابس. فلو ألقيت حديدة في ماء وأبقيتها فيه ما شاء الله أن تبقى لم ترطب ولا ييبس الماء من أجل ملاقاة الحديد، وأما الحرّ إذا لاقى شيئًا فلا بد من أن يحرّه ضرورة، وكذلك البارد لا يلقي شيئًا إلا برّده وبالله تعالى التوفيق.

١٥ [٢٨٨] انتهى الكلام في المقولات العشر، والحمد لله كثيرًا.

باب الكلام على الغير والمثل والخلاف والضدّ والمنافي والمقابلة والقنية

والعدم

[٢٨٩] وتفسير معاني هذه الأسماء قد قدمنا مرادنا بقولنا شخص وأشخاص،

وأخبرنا أننا لا نعني بذلك الجرم وحده لكن كلّ جزء مجتمع منفرد من جرم أو

٢٠ عرض محمول في جرم. فنقول: شخص سواد هذا الثوب حالك أو مصقول،

وشخص حركة هذا المتحرّك من ها هنا إلى ها هنا، وشخص هذه المسألة

محكم وما أشبه ذلك، اتّفاقًا منا ليقع بذلك الإفهام لمرادنا، إن شاء الله عزّ

وجلّ. ولا بد لأهل كلّ علم وأهل كلّ صناعة من ألفاظ يختصّون بها للتعبير عن

مراداتهم وليختصروا بها معاني كثيرة فنقول، وبالله تعالى نتأيد:

[290] İki fert ve tek bir ismin ya da sadece bir şeyi mahsûs kılmayan iki ismin topladığı iki şey; zaruri olarak her durumda birbirinden farklıdır. Yani onlardan her biri, diğerinden *gayr/başka* bir şeydir. Zeyd, Amr'ın başkasıdır. Zeyd'in bilgisi, Amr'ın bilgisinin başkasıdır. Zeyd'in elbisesi, Halit'in elbisesinin başkasıdır. Zeyd'in uzunluğu, Zeyd'in kendisinin ve Amr'ın uzunluğunun başkasıdır. Halit'in beyazlığı, Muhammed'in beyazlığının başkasıdır. Bütün iki şeyler ve bütün mevcut iki şey, hep böyledir. Yaratıcı Allah, mahlûkatının başkasıdır. Eğer bu şey, şu şeyin başkası olmasa; bu şey, hem o hem de kendisi olur. Üçüncü bir kısmın imkânı yoktur. Bütün iki lafızlar böyledir. Ya mânaları aynı olur ki o zaman müteradif/*eşanlamlı* isim olurlar. Ya da mânaları farklı olur. Yani o iki lafızdan her bir lafız, diğer lafızdan başka bir şeydir. Hiçbir şekilde üçüncü bir kısmın imkânı yoktur. İki lafzın mânalarının, hem farklı hem de farklı olmayan olması hayal edilemez, akledilemez ve mümkün de değildir. Yine iki lafzın mânalarının, “hem farklı değildir” hem de “farklı değil değildir” olması mümkün değildir. Çünkü bu ismin mânasının, hem bir diğer ismin mânasında olmaması hem de bu ikinci ismin dışındaki başka isimlerin mânalarında olmaması en çirkin muhal türüdür. Yine bu ismin mânasının, hem ikinci bir ismin mânasında hem de diğerlerinin mânasında olması bâtil ve muhaldir. Çünkü bu durum, hem “bu şey, budur” hem de “bu şey, bu değildir” sonucuna götürür. Bu da apaçık fâsit bir şeydir. Çünkü bir isim ile ya bir mâna veya birden fazla mâna murat edilir. İki isim ile de ya bir mâna veya birden fazla mâna murat edilir. Bunun dışındaki şeyler vesvesedir. Allah'a, bize bahşettiği akıl nimetinden dolayı hamd ederiz.

[291] Bir grup, öncekilerin “bir şeyin cevheri, başka bir şeyin cevherine muhalif olduğunda; o şey de diğer şeye başka olmuştur” sözü ile itiraz ederse; öncekiler şunu da söylediler: İnsan cins olarak eşektir. Yani ikisi tek bir cins altındadır. Bu sözleri ile bizim bu mevzubahis konumuzu kastetmediler. Bizim kastettiğimiz şey şudur: Bir şey başka bir şeyden zâtî itibariyle ya başkadır ya da değildir. Eğer birisi “Parça, bütün ya da başka bir şey midir?” diye soracak olursa; evet, hakikat parçanın başka bir şey olduğudur. Çünkü parça bazen bâtil olur da bütün bâtil olmayabilir. Eğer bütün dışında bir şey olmasaydı, bütün olmadan olmaması gerekirdi. Bütün lafzı, parçaların/*eb'az* bir arada oldukları halde aldığı isimdir. Eb'az, parçalardır/*eczâdır*. Eğer bütün halde bir arada değillerse her bir parça diğerinden zaten farklıdır.

[٢٩٠] كلّ شخصين وكلّ شيئين جمعهما اسم واحد أو اسمان مختلفان لا يخصّ شيئاً دون شيء، فهما متغايران ضرورة، على كلّ حال، أي أن كلّ واحد منهما غير الآخر؛ فزيد غير عمرو، وعلم زيد غير علم عمرو، وثوب زيد غير ثوب خالد، وطول زيد هو غير زيد وغير طول عمرو، وبياض خالد غير بياض محمد، وهكذا كلّ شيئين أيضاً قطعاً، وكل موجودين. والخالق تعالى غير خلقه، ٥ ولو لم يكن هذا الشيء غير هذا الشيء لكان إياه وهو نفسه، ولا سبيل إلى قسم ثالث؛ وهكذا كلّ لفظين فيما أن يكون معناهما واحداً فيكونا حينئذ من الأسماء المترادفة، وإما أن يكون معناهما متغايرين، أي أن كلّ مسمى بلفظ من دينك اللفظين غير المسمّى باللفظ الآخر ولا سبيل إلى قسم ثالث بوجه من الوجوه، ولا يتشكّل في الوهم البتّة ولا يعقل، ولا يكون أبداً لفظان معنيهما ١٠ لا هما متغايران ولا هما لا متغايران، إذ من أشنع المحال أن يكون معنى هذا الاسم ليس هو معنى هذا الاسم الثاني، ولا هو معنى آخر غيره؛ ومن المحال الممتنع الباطل أيضاً أن يكون معنى هذا الاسم هو معنى هذا الاسم الثاني وهو أيضاً غيره، فهذا يؤدّي إلى أن هذا هو هذا ليس هو هذا، وهذا فساد ظاهر، إذ لا يجوز أن يراد بالاسم الواحد إلا معنى واحداً أو أكثر من واحد، ولا يجوز أن ١٥ يراد بالاسمين إلا معنى واحداً أو أكثر من واحد. وما عدا هذا فوسواس، ونحمد الله تعالى على ما وهب من العقل.

[٢٩١] فإن اعترض قوم بما ذكر الأوائل من أن الشيء إنما يكون غير الشيء إذا كان جوهره مخالفاً لجوهره، فإنهم قد قالوا أيضاً: الإنسان هو الحمار بالجنسية أي أنهما تحت جنس واحد ولم يريدوا ما نحن فيه. والذي نريد نحن إنما هو أن يكون هذا الشيء لا يغير هذا الشيء أيضاً أصلاً بذاته أو يغيره، فإن قال قائل: فالجزء هو الكلّ أو هو غيره فالحقيقة أنه غيره لأن الجزء قد يبطل ولا يبطل الكلّ فلو لم يكن غيره لما وجد دونه، وإنما الكلّ لفظة تسمّى بها هذه الأبعاض كلّها في حال اجتماعها، والأبعاض هي الأجزاء، وإلا فكّل بعض غير البعض الآخر.

[292] Bütün/*küll* iki kısma ayrılır:

[293] 1- Tüm parçalarının bütünü ismi ile isimlendiği bütündür. Bu durum, türlerin fertlerinde veya farklı şeylerden oluşmamış şeylerde gerçekleşir. Suyun parçaları gibi. Tamamı da su olarak isimlendirilir. Ateşin parçaları da böyledir. Küllü insan türünden her bir ferd, insan olarak isimledirilir.

[294] 2- Parçalarının, bütünü ismi ile isimlendirilmediği bütündür. İnsanın azaları gibi farklı unsurlardan oluşan şeyler böyledir. İnsanın parçalarından hiçbiri, insan olarak isimlendirilemez. Kapı, kapı olarak isimlendirilmeyen tahta ve çividen oluşmaktadır. Bu konuda kim seninle tartışmaya girerse; onu teğayür/farklılık ve hüviyetin tarifini yapmakla sorumlu kıl. Bundan sonra onunla konuşmaya başla.

[295] Eğer biri “Bir şeyin bazısı başka bir şeyden farklı olur ise ki her bir parça da bütünden farklıdır. Bir şeyin tamamı da o şeyin parçalarının tamamıdır. Parçaların dışında başka bir şey değildir. O zaman bir şey kendisinden farklı bir şeydir. Bir şeyin parçası da kendisinden farklı bir şeydir.” derse bu bir çarpıtmadır. Çünkü bütün, tüm parçalar bir araya geldiğinde parçaların tamamına verilen isimdir. Bütünün parçalarına ayrı ayrı isim olmaz. Gördüğün gibi bir parça yok olduğunda onun yok olması ise bütün yok olmuyor. Yine parça, bütünü tanımla ile tanımlanamaz. Çünkü “bütün” ismi, “insan” ismi konumundadır. İnsanın eli, insan değildir. İnsanın başı, insan değildir. İnsanın ayağı, insan değildir. İnsanın midesi, insan değildir. Bunların hepsi bir araya geldiğinde işte o zaman insan ismi ortaya çıkar. Bundan önce ortaya çıkmaz. Bütünün, parçaları ile olan durumu da böyledir. Ancak biz soruyu daha da açıklıyoruz ki müteredit kişinin tereddüte düşeceği bir mâna kalmasın. Diyoruz ki iki isim, zaruri olarak iki vecihin birinden hali değildir. Üçüncüleri yoktur. Ya ikisi beraber, tek bir şeye veya birden fazla şeye vaz’ olurlar. O zaman; hangisini kastettiği kendisine sorulan, bu iki mânadan birine varmalıdır. Eğer sorulan kişi bunu yapamazsa durum netleşir ve iki lafzın mânasının tek mâna olduğu sözü doğru olur. İkinci vecihde ise; iki lafızdan her biri ile birer müsemma/şey ifade edilir. Ya da iki lafızdan her biri ile diğer lafzın mânasının dışında farklı bir mâna ifade edilir. Mânaları farklı olduğuna göre onlardan her biri diğerinden farklıdır.

[٢٩٢] والكلّ ينقسم قسمين:

[٢٩٣] أحدهما كلّ يسمّى كلّ جزء من أجزائه باسم كلّه، وذلك إنما يقع في أشخاص النوع أو فيما لم يركّب من أشياء مختلفة، كأجزاء الماء فكّلها يسمّى ماء، وأجزاء النار كذلك، وكذلك كلّ شخص من الإنسان الكلّي يسمّى إنساناً.

[٢٩٤] والقسم الثاني كلّ لا يسمّى شيء من أجزائه باسم كلّه وذلك هو في المركّب من عناصر مختلفة، كأعضاء الإنسان، فليس شيء منها يسمّى إنساناً، وكذلك الباب فإنه مركّب من خشب لا يسمّى باباً ومن مسامير لا تسمّى باباً. فمن ناظره ها هنا فكّلّه أن يحدّد لك معنى التغيرات ومعنى الهوية ثم كلمة حينئذ.

[٢٩٥] فإن قال قائل: إذا كان بعض الشيء غير الشيء وكلّ بعض من أبعاضه

هو غير كلّه، والشيء كلّه إنما هو أبعاضه كلّها ليس هو شيئاً غيرها أصلاً،

فالشيء غير نفسه، والبعض غير نفسه، فهذا تمويه لأن الكلّ إنما هو اسم يقع

على الأبعاض كلّها إذا اجتمعت ولا يقع على شيء منها على انفراده، ألا ترى أن

البعض إذا فني لا يفنى الكلّ بفنائه ولا يحدّد هو بحدّد كلّه فإنما اسم «كلّ» بمنزلة

اسم إنسان، واليد ليست إنساناً، والرأس ليس إنساناً، والرجل ليست إنساناً،

والمعدة ليست إنساناً، فإذا اجتمع كلّ ذلك حدث له حينئذ اسم الإنسان لا قبل

ذلك. وهكذا هو الكلّ مع أجزائه، إلا أننا نزيد في السؤال بياناً ولا ندع للمتحير

معنى يتحير فيه فنقول: كلّ اسمين فإنهما لا يخلوان من أحد وجهين ضرورة لا

ثالث لهما: إما أن يقعا جميعاً على شيء واحد أو على أكثر من شيء واحد فلا

بد للمسؤول حينئذ من أن يصير إلى أحد هذين المعنيين، وإلا بان انقطاعه وصحّ

حينئذ أن معنى اللفظين معنى واحد، وكلّ واحد من اللفظين يعبر به عن مسمّى

واحد، أو أن كلّ واحد من اللفظين يعبر به عن معنى غير معنى اللفظ الآخر، وإن

كان معنيهما متغايرين فكلّ واحد منهما غير الآخر.

[296] Sonra konumuza dönüyor -tevfik Allah'tandır- ve devam ediyoruz. Tegâyür (gayr/başka olmak) bir kaç kısma ayrılır:

[297] -Misli gayrlar (benzer başkalar): Karganın siyahlığı ile elbisenin siyahlığı gibi. Dinar ve diğer bir dinar gibi. Fertlerin üstünde yer alan her bir türün altındaki cisim ve diğer şeyler böyledir.

[298] -Ayrı (hilaf) gayrlar (farklı başkalar): Dinar ve dirhem, beyaz ve kırmızı, ayakta durma ve oturma, dinar ve kırmızı gibi. İki farklı türün veya iki farklı cinsin altındaki her şey böyledir. Ancak bu zikrettiklerimiz, dediğimiz gibi ayrı da olsa başka bir yönden mislîdir. Misli oluşları, cinslerin cinsi olan üst kategoride bir olmaları veya öyle olmasa bile bir diğer taksimatta aynı grupta yer almaları sayesinde. Yine hudûs ve te'lifde bir olmalarıdır. Allah Teâlâ, mahlûkatın tamamından bütün yönlerle ayırdır. Kendisi ile mahlûkat arasında herhangi bir benzerlik yoktur. O, yarattığı şeyler ile hiçbir şekilde benzeşmez. [Bu konunun başlığı altında açıklanan] birinci lafız -ki o tegâyürdür- her iki müsemmada vâki olur. Bahsi geçen iki kısım ise cevher ve arazlarda vâki olur. Zikredilen kısımlardan ikincisi -ki hilaf/ayrı değildir- her iki mevcut arasında vâki olur. İki farklı türün altında veya iki farklı cinsin altında olsunlar ya da biri bir cinsin altında yer alsın diğeri bir cinsin altında yer almasın, farketmez. Her mevcut iki şey, zaruri olarak ya muhtelif ya da benzer olmalıdırlar.

[299] Geriye kalan iki kısım sadece niteliklerde vâki olur.

1- Zıt gayrlar: Beyaz ve siyah gibi.

2- Mütenafi/Çelişik gayrlar: Hayat ve ölüm, sükûn ve hareket ve benzerleri gibi.

[300] Zıtlar, mânaları bir boyutun iki tarafına taksim edilmiş iki ayrı lafızdır. Tek bir makûlatın altında yer alırlar ve aralarında başka şeyler de vardır. Ya tek bir cinsin altındaki iki farklı türe dâhildirler. Renk cinsinin altında olan siyah ve beyaz gibi. Cömertlik ve cimrilik de zıtlara örnektir. Cömertlik ve cimrilik iki farklı cinsin altındadırlar. Bu iki cins, erdem ve rezalettir. Erdem ve rezalet de, bahsi geçen şeyleri ihtiva etmekle beraber zıtlara örnek olabilecek iki cinstir. Bu iki cins nitelik başlığı altında yer alır.

[٢٩٦] ثم نعود، وبالله تعالى التوفيق، فنقول : ثم تنقسم الأشياء بعد التغير أقسامًا:

[٢٩٧] فمنها أغيار أمثال كسواد هذا الغراب وسواد هذا الثوب وكالدينار والدينار وكلّ ما يقع تحت نوع واحد من الأنواع التي تلي الأشخاص من جرم أو غيره.

٥ [٢٩٨] ومنها أغيار خلاف كالدينار والدرهم والبياض والحمرة والقيام والاتكاء وكالدينار والحمرة وكلّ ما وقع تحت نوعين مختلفين أو تحت جنسين مختلفين. إلا أن كلّ ما ذكرنا وإن كانت خلافًا كما قلنا فهي أيضًا أمثال من وجه آخر لا تتفاقهما في الرأس الأعلى الذي هو جنس الأجناس، أو لا تتفاقهما في الانقسام وإن لم يجمعهما جنس أجناس، وفي الحدوث وفي التأليف. وأما الباري عزّ وجلّ فخلاف لخلقه كلّ من كلّ وجه لا تماثل بينه تعالى وبين جميع خلقه، ولا بينه تعالى وبين شيء من خلقه بوجه من وجوه البتّة. واللفظ الأوّل وهو التغير يقع في كلّ مسمّين. وهذان القسمان يقعان في الجواهر والأعراض، وهذا القسم الثاني، أعني المخالفة يقع بين كلّ موجودين وسواء كانا تحت نوعين مختلفين أو تحت جنسين مختلفين أو كان أحدهما مما يقع تحت الأجناس والآخر مما لا يقع تحت الأجناس، ولا بد في كلّ موجودين ضرورة من أن يكونا مختلفين أو متماثلين.

[٢٩٩] ثمّ قسمان باقيا لا يقعان إلا في الكيفيات، أحدهما:

أغيار أصداد كالسواد والبياض.

والثاني أغيار متنافية كالحياة والموت والسكون والحركة وما أشبه ذلك.

٢٠ [٣٠٠] والأصداد هي كلّ لفظتين اقتسم معنيهما طرفي البعد، وكانا واقعين تحت مقولة واحدة وكان بينهما وسائط؛ فإما تحت نوعين مختلفين تحت جنس واحد كالسواد والبياض اللذين هما نوعان واقعان تحت جنسين مختلفين، وهما الفضيلة والرذيلة، وإما كالفضيلة والرذيلة اللذين هما جنسان جامعان لما ذكرنا وتجمعهما الكيفية.

[301] İki zıt şey, tek bir duyu organı ile idrak edilir. Bunun dışında başka şey mümkün değildir. İki zıt beraberce ya akılla ya da görme ve benzeri olan dokunma, tatma ve koklama ile idrak edilir. Bunu iyice tefekkür et, kesin doğru olduğunu göreceksin.

5 [302] İki zıttan biri eğer nefs-i nâtıkada ise diğeri de oradadır. Eğer biri cisimde olursa diğeri de oradadır. Bunun dışında başka bir şey mümkün değildir. Çünkü zıtlar, kendisini taşıyan şeyler üzerinde birbirini takip ederek var olurlar. Cisimdeki siyahlık ve beyazlık gibi. Nefs-i nâtıkada bulunan hilm ve serserilik gibi. İlim ve cehalet; adalet ve zulüm; vera' ve fısk; 10 rıza ve kızgınlık ve diğerleri gibi nefs-i nâtıkanın bütün hasletleri böyledir. Yine mürekkebe cisimde peş peşe varlık gösteren sıcaklık ve soğukluk; yaşlılık ve kuruluk da böyledir. Zıtlık, zıt olan şeylerden biri var olduğunda diğerinin ortadan kalkmasıdır. Zıt olan iki uç nokta arasında yer alan ara kısımlar vardır. Mütenafiye/çelişki de aynı şekilde, bir boyutun iki tarafına 15 taksim olunmuştur ancak ikisi arasında yer alan başka kısımlar yoktur. Biri kalktığında diğeri vâki olur. Bu da; hayat-ölüm, içtima-iftirak, bir âzânın sıhhati ya da rahatsızlığı ve benzerleri gibidir.

[303] Bu bağlamda söylediğimiz “hayat ve ölüm” örneği gelişigüzel seditilmiştir, ciddi bir tahkikle değil. Bu örnekle nefs-i nâtıkanın, un- 20 surlardan oluşmakta olan cesetle birleşmesini kastettik ve bunu hayat olarak ifade ettik. “Ölüm” sözümüz ile de nefs-i nâtıkanın zikredilen vasıftaki cesetten ayrılmasını kastettik. İçtima ve iftirak da mütenafi/çelişik şeylerdendir. Hissetmek ve iradi olarak hareket etmek anlamındaki hayat ise nefs-i nâtıkanın cevherî bir özelliğidir, nefs-i nâtıkadan asla 25 ayrılmaz. Hayatın anlamı böyle olduğunda, onun gerçek mânada zıttı yoktur. Çünkü bir şey zıttı ile beraber tek bir şey üzerine peş peşe vâki olur. İki çelişik şey de böyledir. Ölümlülük de hakikatinde hissini ve iradi hareketin olmayışıdır. Hissini ve iradi hareketin olmaması cansızlarda olur. O zaman ölüm de cevherî bir sıfattır ve hiçbir suretle cansızlardan 30 ayrılmaz. Bu şekildeki ölümlülüğün, hakiki mânada zıttı yoktur. Ona çelişik olan da yoktur. Hayatın da çelişigi yoktur. Dört tabiattan oluşmuş cesede, ebedî olarak ölümlüdür. Onun hiçbir suretle daimi hayatı yoktur. Hayat, cesede girmiş nefs-i nâtıka iledir. Hayatı ve ölümü, insanların bu iki kelimeyi bu iki mânada kullanmasından dolayı nefs-i nâtıkanın zikre- 35 dilen ceset ile birleşip ayrılması olarak ifade etmeye mecbur kaldık. Gör- düğün gibi biz, mânayı zihne yakınlaştırmayı (*takrib*) ve anlaşılır kastettik.

[٣٠١] وكلّ ضدّين فإنهما يدركان بحاسة واحدة أبداً لا يجوز غير ذلك، إما أن يدركا معاً بالعقل وإما معاً بالبصر وما أشبه ذلك من لمس وذوق وشم، فتأمل هذا بعقلك تجده يقيناً.

[٣٠٢] وكلّ ضدّين فإن أحدهما إن كان في النفس فإن الثاني فيها أيضاً وإن كان أحدهما في الجرم فإن الثاني فيه أيضاً، لا يجوز إلا هذا، لأن الأضداد أيضاً تتعاقب على حاملها كالبياض والسواد اللذين في الجسم، والحلم والطيش اللذين في النفس، وكذلك سائر أخلاق النفس من العلم والجهل والعدل والجور والورع والفسق والرضا والغضب وسائر أخلاقها. وكذلك سائر الأضداد المتعاقبة على الجرم المركب: من الحر والبرد واليبس والرطوبة، فالمتضادة هي إذا ما وقع أحدهما ارتفع الآخر وبينهما وسائط. والمتنافية هي ما اقتسم أيضاً طرفي البعد ولا وسائط بينهما وكانا إذا ارتفع أحدهما وقع الآخر، وذلك مثل الحياة والموت والاجتماع والافتراق وصحة العضو ومرضه وما أشبه ذلك.

[٣٠٣] وقولنا في هذا المكان: «الحياة والموت» إنما هي مسامحة لا تحقيق، وإنما أردنا بذلك اجتماع النفس مع الجسد المركّب من العناصر فعن هذا عبرنا بالحياة، وأردنا بقولنا الموت مفارقة النفس للجسد المذكور، فهذا الاجتماع والافتراق هما المتنافيان. وأما الحياة التي هي الحسّ والحركة الإرادية فهي جوهرية في النفس لا تفارق النفس أبداً، وإذ ذلك كذلك فلا ضدّ للحياة على الحقيقة، لأن الضدّ مع ضده أبداً واقعان متعاقبان على شيء واحد، وكذلك المتنافيان. والمواتية أيضاً على الحقيقة هي عدم الحسّ والحركة الإرادية وإنما هذا في الجمادات. فالموت إذاً جوهريّ أيضاً غير مفارق لها بوجه من الوجوه، فلا ضدّ للمواتية أيضاً على الحقيقة على هذا الوجه ولا منافي لها أيضاً ولا للحياة. والجسد المركّب من الطبائع الأربع مواتيّ أبداً لا حياة له بوجه من الوجوه أصلاً وإنما الحياة للنفس المتخللة له، ولكننا اضطررنا إلى التعبير بالحياة والموت عن اجتماعها مع الجسد المذكور ومفارقتها إياه لعادة الناس في استعمال هاتين العبارتين عن هذين المعنيين فأردنا التقريب والإفهام كما ترى.

Bizim bu kitabımızda her ne zaman “Ölüm hayatın zıddıdır.” ifadesini görürsen bil ki bizim kastımız, burada anlattığımız şekildedir. Bu konuda hataya düştüğümüzü sanmayasın.

[304] Bazı şeriat âlimleri dedi ki ilim, ölümün zıttıdır. Bu fâsit bir sözdür. Çünkü nefis-i nâtika cesetten ayrıldıktan sonra öncekinden daha fazla bilgi öğrenmeye elverişli olur. Mürekkebin cisim ise zaten hiçbir şey bilemez.

[305] Çelişik ve zıt olan arasındaki fark; iki zıt şey arasında iki zıttın cinsinden olmayan ara şeyler vardır. Siyah ve beyaz arasında kırmızı, sarı ve yeşil renklerinin bulunması gibi. *Ablâku'n-nefs* adlı kitabımızda -Allah'ın izniyle- açıklayacağımız üzere; cömertlik ve cimrilik arasında orta halliliğin bulunması gibi.

[306] İki çelişik şey arasında ara bir şey yoktur. Çünkü hayatın ve ölümün olduğu yerde hayat ve ölüm olmayan bir ara şey yoktur. Azaların sıhhatli veya hastalıklı olması da böyledir. Bir azanın hem sıhhatli hem de hasta olması mümkün değildir. Sıhhatli olmaması ve hasta olmaması da mümkün değildir. Sıhhat, azanın doğal fiilini yapmasıdır. Hastalık ise bundan zayıf düşmesidir. Bir hükmün, adaletli ve zalimane olması da bunun gibidir. Bir hükmün, adaletsiz ve zulümsüz olması mümkün değildir. Yine hem adaletli hem de zalimane olması da mümkün değildir. Zıtlık ve çelişki, iki farklı mâna olduklarından, karışıklık olmasın diye iki farklı isim kullanmaya ihtiyaç duyduk.

[307] Bazıları zıttı, “kendisi vâki olunca diğeri ortadan kalkan şey” olarak tanımladı. Bu tanım yanlıştır. Çünkü bu tanım; uzanmanın oturmaya ve yeşilin de kırmızıya zıt olmasını gerektirir. Bu ise yanlıştır. Bu hilaf ve teğayür kapsamına girer, zıtlık kapsamına girmez. Hakiki mânada zıttın tanımını daha önce ifade ettik. Zıtlar ve münafiler içinde yer alan iki zıttan, her ikisini de aynı anda reddeden cismin durumu için pek çok yerde ona mahsûs bir isim belirlenmemiştir. Bu da bebeğin nefis-i nâtikasının durumu gibidir. Çünkü o, iyi veya kötü, âlim veya cahil olarak isimlendirilemez. Bu hallerin her biri ondan “la(yok/hayır)” edatı ile olumsuzlanmıştır. Diyoruz ki: Bebek, hiçbir şey bilmez. Fakat onun hakkında “bilmez” desek bile ileride bilmesi mümkündür. Denilir ki: Bebek, iyi de değildir günahkâr da değildir. Ancak büyüyüp güçlendiğinde iki durum da muhtemeldir; yaptıklarına göre iki isimden biri ile anılır. Yine; kendisine diri veya ölü diyemeyeceğimiz bir taşın da durumu böyledir. Fakat bu iki sıfat da ondan “la, leyse, ma” edatları ile olumsuzlanır. O zaman diyoruz ki: Taş, canlı da değildir ölü de değildir.

فمتى رأيت في كتابنا هذا أن الموت ضدّ الحياة فهذا الذي أردنا فلا تظنّ بنا خطأ في هذا المعنى.

[٣٠٤] وقد قال بعض أهل الشريعة: إن العلم يصادّ الموت، وهذا كلام فاسد، لأن النفس بعد مفارقتها للجسد هي أثبت ما كانت قط علمًا، والجسد المركّب لا يعلم شيئًا. ٥

[٣٠٥] والفرق بين المنافي والمضاد أن الضدين بينهما وسائط ليست من أحد الضدين كالحمرة والصفرة والخضرة التي بين السواد والبياض وكحال الاعتدال الذي بين الجود والشحّ على ما نبين في كتابنا في أخلاق النفس، إن شاء الله عزّ وجلّ.

[٣٠٦] والمنافيان هما اللذان ليس بينهما وسائط، فإن الحياة والموت فيما يكونان فيه ليس بينهما وسيط لا يكون حياة ولا موتًا؛ وكذلك صحّة العضو ومرضه لا يجوز أن يكون العضو صحيحًا مريضًا، ولا لا صحيحًا ولا مريضًا. والصحّة هي تصرف العضو في فعله الطبيعي، والمرض هو ضعفه عن ذلك. وكذلك الجور والعدل في الحكم: لا يجوز أن يكون حكم لا عدلاً ولا جورًا ولا عدلاً جورًا. ولما كان هذان الأمران أعني التضاد والمنافاة معنيين مختلفين ١٥
احتجنا في العبارة عنهما إلى اسمين متغايرين لثلا يقع الإشكال.

[٣٠٧] وقد حدّد قوم الضدّ بأنه الذي إذا وقع ارتفع الآخر، وهذا خطأ، لأن هذا قول يوجب أن يكون الاتكاء ضدّ القعود والخضرة ضدّ الحمرة وهذا خطأ، وإنما هذا من الخلاف والتغاير لا من التضاد، وحدّد الضدّ على الحقيقة هو ما عبرنا به آنفًا. وأما حال الجسم التي تنفي الضدين معًا من بعض الأضداد وبعض المتنافيين فلا يعرف لها اسم في الأكثر من مواضعها، كحال نفس الطفل فإنه لا يسمّى برًا ولا فاجرًا ولا عالمًا ولا جاهلاً بل كلّ حال من هذه الأحوال منفية عنه بلفظة «لا» فنقول: الطفل لا يعلم شيئًا ولا يطلق عليه اسم الجهل إلا مع إمكان العلم، ويقال الطفل ليس برًا ولا فاجرًا فإذا قوي واحتمل الأمرين وقع عليه أحدهما على حسب ما يبدو منه، وكالحجر لا يقال عنه حي ولا ميّت لكن ننفي ٢٥
عنه كلا الأمرين بلفظة «لا»، أو «ليس» أو «ما» فنقول: الحجر ليس حيًا ولا ميّتًا.

[308] İki çelişik, iki zıt ve iki hilaftan birini taşıyan şey, bazen diğer kısmı taşımaya başlar. Böylece canlı, ölü olur, ölü de canlı olur. Siyah, beyaz olur, beyaz da siyah olur. Bu, lazımı/zaruri değildir. Bilakis olduğu miktara göre gerçekleşir. Bu dönüşüm, genellikle mümkündür. “Eğer olsaydı nasıl olurdu?” şeklinde vehmedilmesi ise azdır. Bazen de genellikle engelleyen durumlardan dolayı bilfiil imkânsız olur.

[309] Tekabül/karşıtlık iki kısma ayrılır: (a)Doğada tekabül, (b)Sözde tekabül.

[310] Sözde olanı îcab/olumlama ve selb/olumsuzlama.

[311] Îcâb ile bir şeyin başka bir şey için ispat edilmesini kastediyoruz. “Zeyd gidicidir.”, “İçki/hamr haramdır.”, “Müslümanlardan şu kadar mala sahip olana zekat farzdır.”, “Âlem hâdistir.”, “Muhammed, Allah’ın elçisidir.” ve benzeri sözlerinde olduğu gibi.

[312] Selb ise bir şeyi diğer bir şeyden nefyetmedir. “Zeyd yönetici değildir.”, “Müseylemetül-Kezzâb peygamber değildir.”, “Faiz helâl değildir.”, “Âlem ezeli değildir.” ve benzeri sözlerin gibi.

[313] Îcâb ve selb lafızları, bâtili hak, hakkı da bâtil gösterince yanlış olur. Îcâb ve selb arasındaki fark, nefy edatları -“lâ”, “leyse”, “mâ”dır- ve Arapçada şart anlamı olmadan fiili cezmeden “lem” edatı ve benzerleri ile fiili nasbeden “len” edatı ve benzerleri gibi edatların cümleye dâhil olmasıdır. Böylece nefy/olumsuz olur. Bu edatların olmaması/*çıkartılması* ile îcab olur.

[314] Doğada olan tekabül üç kısma ayrılır:

1- Zıtlar ve çelişik şeylerdeki tekabüldür. 2- İzâfet edilenin tekabülüdür. 3- Varlık ve yokluğun tekabülüdür. Daha önce zıtlar, çelişikler ve izâfet bahsinde yeteri kadar açıklama yaptık.

[315] Bil ki iki zıttan her birinin varlığı kendi kendinedir. Çelişik olan da aynıdır. Ama kendi konusunda açıkladığımız üzere, iki izafe edilen şeyden birinin varlığı diğerinin varlığına bağlıdır. Bundan dolayı iki zıttan birinin varlığı diğerine bağlı olarak gerçekleşmez. Çelişik olan da böyledir. Ama iki izafe edilenden her birinin varlığı, diğerinin varlığına bağlı olarak gerçekleşir. Bir yarımın tama veya bir tamın yarıya olan izâfetinden bahsedebiliriz ama adaletin zulmü, zulmün adaleti; siyahın beyazı, beyazın siyahı veya hayrın şerri. şerrin hayrı şeklinde bir izâfet yapmayız.

[٣٠٨] وقد يستحيل حامل كل واحد من المتنافيين أو الضديين أو الخلافيين إلى حمل القسم الآخر فيكون الحي مَيِّتًا والمَيِّت حيًّا والأسود أبيض والأبيض أسود. وليس ذلك لازمًا لكن على حسب ما يكون ولكنه ممكن في الأغلب ومتوهم لو كان كيف كان يكون في الجملة. وقد يدخل في الامتناع بالفعل لضروب من النسبة المانعة منه في العادة. ٥

[٣٠٩] وأما التقابل فهو ينقسم قسمين: تقابل في الطبع وتقابل في القول:

[٣١٠] فالذي في القول هو الإيجاب والسلب.

[٣١١] نعني بالإيجاب إثبات شيء لشيء كقولك زيد منطلق والخمر حرام والزكاة واجبة على مالك مقدار كذا وكذا من المسلمين والعالم محدث ومحمد رسول الله وما أشبه ذلك. ١٠

[٣١٢] والسلب نفي شيء عن شيء كقولك زيد ليس أميرًا ومسيلمة ليس نبيًا والربا ليس حلالًا والعالم ليس أزليًا وما أشبه ذلك.

[٣١٣] وقد يأتي لفظ الإيجاب والسلب كذبًا إذا أوجبت الباطل ونفيت الحق. وإنما الفرق بين الإيجاب والسلب إدخال ألفاظ النفي وهي لا أو ليس أو ما أو الحروف التي تجزم في اللغة العربية الأفعال، بغير معنى الشرط، أو تنصبها وهي «لم» وأخواتها و «لن» وما أشبهها، فيكون نفيًا، أو إخراجها فيكون إيجابًا. ١٥

[٣١٤] وأما الذي في الطبع فينقسم ثلاثة أقسام: أحدها مقابلة الأضداد والمتنافيات، والثاني مقابلة المضاف، والثالث مقابلة القنية والعدم. وقد تكلمنا قبل في الأضداد وفي المتنافيات وفي الإضافة بما كفى.

[٣١٥] واعلم أن الضديين ثبات كل واحد منهما بنفسه، وكذلك المتنافيان. وأما المضافان فثبات كل واحد منهما بثبات الآخر، على ما بينا هنالك. ولذلك لا يدور كل واحد من الضديين على الآخر وكذلك المتنافيان. وأما المضافان فكل واحد منهما يدور على صاحبه فنقول: ضعف النصف ونصف الضعف ولا نقول جور العدل ولا عدل الجور ولا بياض السواد ولا سواد البياض ولا شرّ الخير ولا خير الشرّ.

[316] Tekabülün mânası; iki şeyin iki muayyen tarafta olup daha önce zikrettiğimiz tertiplere ek olarak sadece birinin varlığının diğerinin varlığını gerektirmesidir. Sanki biri diğerinin karşısında duruyormuş gibi. Varlık ve yokluğun tekabülü; görme ve onun yokluğu olan körlüğün tekabülü gibi. Çünkü bunlardan biri diğerinin varlığına bağlıdır. Ama diğeri ilkinin varlığına bağlı değildir. Varlığına bağlıdır (*deveran*) sözü, izâfet anlamındadır. ‘Gözün körlüğü’ diyoruz ama ‘körlüğün gözü’ demiyoruz.

[317] Bil ki varlığın mevcudiyeti yokluğa bağlı değildir. Yani ona izâfet edilemez. Yokluğun mevcudiyeti ise varlığın mevcudiyetine bağlıdır. Yani ona izâfet edilir.

[318] Yokluk, subûtî bir mâna değildir. Bilakis o, bir şeyin kaybolup yok olmasıdır. Yok olduğu halde var olma ihtimali olan şeye *yok/âdim* denir. Gördüğün gibi taş, yok/âdim olarak isimlendirilemez. Kullandığımız bu mânada Yunan diline tâbi olundu. Arapçada mevcut olmayan her hale, o şeyin yokluğu denir. Bundan önce var olsun veya olmasın farketmez. Yine Arapçada olmayan her şey yok olarak isimlendirilir. Onun varlığı vehmedilsin veya vehmedilmesin farketmez. Ancak iki zıttın arasında söz konusu olan şey ile varlık ve yokluğun arasındakinin farkı şudur: Zıtlardan her birinin *innîliği* vardır. İnnîliğin anlamı; ikisinin de mevcudiyeti vardır demektir. Mevcut olan şeyin inniyeti vardır. Yani o mevcuttur. Yokluğun ise inniyeti yoktur. Yani onun varlığı yoktur.

[319] Bil ki selb ve icâb, haber vermede vâki olur. Bununla doğruluk ve yanlışlık gerçekleşir.

[320] Filozoflar bu konuda “bir şeyin başka bir şeyde olması” ismini verdikleri bir şey zikrettiler. Bu, tabiatta sınırlı olsa da bize göre münhasır/*münzabit* bir şey değildir. Bununla uğraşmaya gerek görmüyoruz. Çünkü bu, sözü dağıtıp zorlaştırmaktan başka bir şey değildir. Onların “Tür, cinstedir; cins de türdedir.” ve benzeri sözleri gibi. Bunlar bizim bu kitaptaki maksadımız olan hakikatleri idrak etme, burhânı ikame etme ve istidlâlin niteliğine yönelik hiçbir değer ifade etmez.

[321] Yine “bir şeyin başka bir şeyle beraber olması” adını verdikleri bir şey zikrettiler. Bunu da üç kısma ayırdılar:

[٣١٦] ومعنى التقابل هو كون شيئين في طرفين معينين يقتضي أحدهما وجود الآخر على الرتب التي ذكرنا، فكأنه يقابل أحدهما الآخر. وأما مقابلة القنية والعدم فذلك كالبصر وعدمه الذي هو العمى، فإن أحد هذين يدور على الآخر ولا يدور الآخر عليه، ومعنى الدوران هو الإضافة فنقول عمى البصر ولا نقول بصر العمى. ٥

[٣١٧] واعلم أن القنية هي التي لا تدور على العدم أي لا تضاف إليه والعدم يدور على القنية أي يضاف إليها.

[٣١٨] والعدم ليس معنى لكنه ذهاب الشيء وبطلانه ولا يعدّ عادماً إلا من يحتمل وجود ما هو عادم له، ألا ترى أن الحجر لا يسمى عادماً وكان هذا عندنا معنى اتبعت فيه اللغة اليونانية، وأما اللغة العربية فكلّ حال لم يكن فيها شيء ما فإنه يطلق فيها اسم عدم ذلك الشيء، وسواء كان موجوداً قبل ذلك أو لم يكن. وكذلك يسمّى فيها أيضاً بالعدم كلّ ما لم يكن، وسواء توهّم كونه أو لم يتوهّم؛ إلا أن الفرق بين الضدين وبين العدم والوجود أن كلا الضدين لهما إنية ومعنى ذلك أنهما موجودان، والموجود له إنية أي أنه موجود، والعدم لا إنية له أي لا وجود له. ١٥

[٣١٩] واعلم أن السلب والإيجاب إنما يقعان في الاخبار وبذلك يكون الصدق والكذب.

[٣٢٠] وذكر الفلاسفة ههنا شيئاً سمّوه «كون الشيء في الشيء» وليس يكاد ينحصر عندنا وإن كان محصوراً في الطبيعة، فلم نر وجهاً للاشتغال به إذ ليس إلا من تشقيق الكلام فقط كقولهم: النوع في الجنس والجنس في النوع وما أشبه ذلك مما لا قوّة فيه في إدراك الحقائق وإقامة البراهين وكيفية الاستدلال الذي هو غرضنا في هذا الكتاب.

[٣٢١] وكذلك ذكروا أيضاً شيئاً سمّوه «يكون الشيء مع الشيء» ورتّبوه على ثلاثة أقسام:

[322] 1- Bir şeyin başka bir şeyle bir zamanda beraber olmasıdır. Dilde de alışlagelen kullanım böyledir. Çünkü bir zamanda olan iki şeye, onlar beraberdir denir. Yani onlardan her biri diğeri ile beraberdir. Bu kısımda iki izâfet edilen şeyden birinin diğeriyle beraber olmasını da tertip ettiler. Yani her bir şey, kendisinin yarısının iki katıdır, kendisinin iki katının da yarısıdır.

[323] Yine bu kısımda, iki türün tek bir cinsin altında olmasını da tertip ettiler. Yani iki türün de cinsle nispeti eşittir. Atın ve eşeğin canlı cinsi altındaki durumları gibi.

[324] Bu kısımların hepsi zamansal beraberliğin/*maa-i zamâni* altına girerler, onun dışına çıkmazlar.

[325] Öncelik/*kudmetu* adını verdikleri bir şey zikrettiler. Arap dilcileri bu lafzı, zamanı diğeri bir şeyin zamanını geçen şeylerde kullanırlar. “Yaşlı, çocuktan daha öncedir. Ümeyyeoğulları Devleti, Abbasi Devletinden daha öncedir.” ve benzeri gibi. Kelâmcılar ise yaratılmışlar ve Yaratıcı Allah hakkında bilgi vermek üzere bu kelimeyi kullandılar ve el-Vâhid ve el-Evvel olan Allah’ı, “kadîm” ismiyle andılar. Biz bu isimlendirmeyi kabul etmiyor, bunu men ediyoruz. Kadîm ve kıdem lafızlarını dildeki bağlamlarından koparmıyoruz. Allah’ı kesinlikle bunlarla vasıflamıyoruz. Allah “eski hurma dalı gibi (*ke’l-urcûni’l-kadîm*)” [Yâsin, 36/39] buyurdu ve bununla üzerinden çok zaman geçmesi ile yıpranmış, eskimiş ve çürümüş şeyi kastetti. Biz bu kadîm lafzının yerine el-Evvel lafzını koyuyoruz ve bu kullanım sebebiyle Allah’ın var ve ilk olmaktan çıkmadığını söylüyoruz. Onun dışındaki her şey -yani tüm mahlukat- önceden yok idi, sonradan var oldu. Allah’ın dışındaki her şey, sonradan yaratılmış ve muhdestir. Allah ise; Hâlik, Evvel, Vâhid ve Hakk’tır. Ondandır başka ilah yoktur.

[326] Öncekiler, bazı şeyleri öncelik/*kudmeye* dahil ettiler ama bu doğru değildir. “Cins, konum olarak türden önce zikredildiği için doğal olarak türden öncedir.” sözleri bu kabildendir. Bunun bir anlamı yoktur. Çünkü cins, bütün türlerinin toplamından ibarettir. Bir şey kendisinden daha önce olamaz. Yine bütünün, parçalarından önce olması da mümkün değildir.

[327] Yine ilimlere girişin/*medhalin*, ilimlerden daha önce olduğunu söylediler. Bu hatalıdır. Çünkü ilim, onu öğrenmeye çalışan kişi öğrenmeye girişmeden önce doğada bilkuvve mevcuttur.

[٣٢٢] أحدها كون الشيء مع الشيء في زمن واحد، وهو المعهود في استعمال اللغة إذ كلّ شيئين كانا في زمان واحد فهما معاً أي كلّ واحد منهما مع الآخر، ورتّبوا في ذلك أيضاً كون المضافين أحدهما مع الآخر أي أن مع النصف ضعفاً ومع الضعف نصفاً.

٥ [٣٢٣] ورتّبوا في ذلك أيضاً كون النوعين معاً تحت جنس واحد أي مستويين فيه كالفرس والحمار تحت جنس الحي.

[٣٢٤] وكلّ هذه الأقسام ترجع إلى ال «مع» الزماني ولا تخرج عنه.

[٣٢٥] وذكروا شيئاً سمّوه «الْقُدْمَةُ»، وهذه لفظة استعملها أهل اللغة العربية فيما تقدّم زمانه زمان غيره كقولهم: الشيخ أقدم من الغلام، ودولة بني أمية أقدم من دولة بني العباس، وما أشبه ذلك، وأما أهل الكلام فإنهم استعملوها في الخبر عن المخلوقات والخالق تعالى فسَمّوا الواحد الأوّل عزّ وجلّ قديماً ونحن نمنع من ذلك ونأباه ولا نزيل القديم والقدم عن موضعهما في اللغة ولا نصف به الخالق عز وجلّ البتّة. وقد قال عزّ وجلّ: ﴿كَالعرجون القديم﴾ [ياسين: ٣٩] يريد البالي الذي مرّت عليه أزمنة محيلة له بتناولها، ونضع مكان هذه العبارة لفظة «الأوّل»، والإخبار بأنه تعالى لم يزل، وأن جميع ما دونه وهي كلّ المخلوقات لم تكن ثم كانت، وأن كلّ شيء سواه تعالى محدث مخلوق، وهو خالق أوّل واحد حقّ لا إله إلا هو.

[٣٢٦] وذكر الأوائل أشياء في المقدمة ليست صحيحة منها: أن الجنس أقدم من النوع بالطبع من أجل أنه مذكور في الرتبة قبله، وهذا لا معنى له لأن الجنس هو جملة أنواعه نفسها، فلا يكون الشيء أقدم من نفسه، ولا يجوز أن يكون الكلّ أقدم من أجزائه.

[٣٢٧] وذكروا أيضاً أن المدخل إلى العلوم أقدم من العلوم وهذا خطأ لأن العلم موجود في الطبيعة [أي بالقوّة فيها] قبل دخول الداخل إلى طلبه.

[328] Yine şerefte önceliği zikrettiler. Bu da kesinlikle fâsît olmakla beraber Yunan dilinde mevcuttur. Bazıları Arapçadaki “atık (soylu) at” sözünün, Yunancadaki benzeriyle aynı olduğu vehmine kapıldı. Onlar, buradaki “atık” kelimesinin, “atık adam” sözündeki atık -yani kadîm- gibi
5 olduğuna zannettiler. Gerçekte böyle değildir. Çünkü atik kelimesi, Arapçadaki müşterek lafızlardandır. “Atik şarap” örneğinde kadim mânasında kullanıldığı gibi “atik yüzlü” ve “falanca kişinin atıklığı aşikârdır” örneklerinde olduğu gibi güzel ve iyi anlamında da kullanılır. Bu mânalara binaen “atik at” dediler. Yine kölelikten kurtulma anlamında da kullanılır. “Falan
10 kişi, kölesini azad etti(e'teka), köle atiktir” yani kölelikten azad edilmiştir derler.

[329] İlet ve mâlûl, izâfet kabilindedir. İletin varlığının mâlûlden önce olması kesinlikle mümkün değildir. Eğer illet mâlûlden önce olursa, mâlûlünü gerektirmediği bir zamanı, var olarak geçirmiş demektir. Eğer
15 böyle olsaydı o zaman illet olamazdı. Çünkü illet, kendisiyle var olması gerekli olan şeyi zorunlu olarak var edici kuvvetten başka bir şey değildir. Başarı yalnızca Allah'tandır.

5- Hareket Konusu

[330] Hareket, altı kısma ayrılır:

[331] İlk iki hareket, oluş ve bozuluş hareketidir. Bunlar cevherde olur.

[332] Oluşun anlamı; cevherin imkân ve yokluktan, zorunluluk ve varlığa çıkmasıdır. Bu hariçte var olan cevherin hareketidir. Cevheri var eden Allah'ın hareketi değildir.

[333] Bozuluşun anlamı; cevherin var olma ve zorunluluktan, yokluk
25 ve butlana çıkmasıdır. Bu arazlarda zorunludur. Cisimlerde ise; yaratıcıları olan Allah dilediği takdirde, O'nun diledikleri vehmîdir. Bize göre gerçekte bozuluş; cismin pek çok şeye ayrılması, arazlarının gidip başka arazların ortaya çıkmasıdır. Cisimler hiçbir suretle varlıklarını yitirmezler. Fakat bir sıfattan diğer bir sığata geçerler. Allah'ın “*çeşitli safhalardan geçirerek*” [Zümer, 39/6] sözünde olduğu gibi. Kul, karşılıkların alınacağı
30 âlemde ya nimet yurdu cennette ya da azap içinde sonsuza dek karar kılınmaya kadar bir mekândan diğer mekâna, bir âlemde diğer âleme intikal ettirilir.

[٣٢٨] وذكروا أيضاً قدمة الشرف وهذا فاسد البتة إلا إن كان ذلك في اللغة اليونانية، واغتر بعضهم في ذلك في اللغة العربية في قولهم: «فرس عتيق» فظنوه بمعنى قديم كقولهم: «رجل عتيق»، أي قديم، وليس كذلك، لأن العتيق في اللغة العربية من الأسماء المشتركة فيقع على القديم كقولهم: «شراب عتيق» ويقع على الحسن الجيد كقولهم: «عتيق الوجه»، و «فلان ظاهر العتق» أي ظاهر الحسن، فعلى هذا المعنى قالوا: فرس عتيق، ويقع أيضاً على البراءة من الملك فيقولون: أعتق فلان عبده والعبد عتيق أي مبرأ من الملك.

[٣٢٩] وأما العلة والمعلول فمن باب الإضافة ولا يجوز أن تسبق العلة المعلول أصلاً، ولو سبقته لوجدت وقتاً ما غير موجبة له، ولو كان ذلك لم تكن علة له، إذ العلة ليست شيئاً أصلاً إلا القوّة الموجبة لوجود ما يجب بوجودها، وبالله تعالى التوفيق.

د باب الكلام على الحركة

[٣٣٠] الحركة تنقسم ستة أقسام:

[٣٣١] قسمان أولان وهما حركتا الكون والفساد وهما في الجوهر.

[٣٣٢] ومعنى الكون: «خروجه من الإمكان والعدم إلى الوجود والوجود» وهذه حركة للجوهر الخارج لا لمبدعه المخرج له عز وجل.

[٣٣٣] ومعنى الفساد: «خروجه من الوجود والوجود إلى البطلان والعدم»، وذلك واجب في الأعراض ومتوهم على الأجرام إن شاء ذلك خالقها تعالى فيما شاء منها. والفساد عندنا على الحقيقة افتراق الجسم على أشياء كثيرة وذهاب أعراضه وحدوث أعراض آخر عليه، وأما الأجرام كلّها فغير معدومة الأعيان أبداً بوجه من الوجوه، ولكنها منتقلة من صفة إلى صفة كما قال تعالى: ﴿خَلَقْنَا مِنْ بَعْدِ خَلْقِ﴾ [الزمر: ٦] ومن مكان إلى مكان ومن عالم إلى عالم حتى تستقر المتعبدة منها في دار النعيم أو العذاب في عالم الجزاء بلا نهاية.

[334] hareket (kevn ve fesâd), arazların tamamında vâki olur. Çünkü arazlar, bozulup yok olmaya mahkûm varlıklardır.

[335] Hareketin diğer iki kısmı; büyüme (rabv, artma) ve küçülmedir (izmihlal, solup gitme). Bunlar niceliktendir. Büyüme; cismin etrafının/son sınırlarının cismin merkezinden uzaklaşmasıdır. Küçülme; cismin etrafının/son sınırlarının cismin merkezine yaklaşmasıdır.

[336] Bu iki hareket, sadece büyüeyebilen şeylerde olur. Büyüme, kendi türüne dönüşen gıdalar ile olur. Merkezden kenarlara doğru yayılır. Küçülme ise havanın bir cismin yiyeceklerden kabul edeceğinden daha fazla ıslaklığı onun cisminden almasıyla olur. Ağaç, bitki ve mürekkebin cesetli canlıyı beslenirken görüyorsun, bu gıdalar, onları tüketen kişinin/şeyin parçalarından bir parçaya dönüşüyor; canlılarda kan, et, yağ, kemik, damar, atardamar, sinir, kıl, tüy ve cilde dönüşüyor. Bunlar sebebiyle cisim; boyut büyütür, uzar, geniş olur ve büyür. Ağaçlarda ise; su, topraktaki rutubet ve gübreden gelen gıda dal, lif, yaprak, çiçek, tat, reçine, (hurma ağacı için) hurma yaprağı ve ince dala dönüşür. Boyutları uzar ve zikrettiğimiz gibi büyür. Otlarda da böyledir. Sonra Yaratıcı'sının takdir ettiği görevlerinin bitmesiyle küçülmeye başlayınca; hava ve sıcaklık, bir cismin gıdadan elde edeceğinden daha fazla ıslaklığı ondan alır. Ta ki ağaç ve ot kurur. Böylece canlı ölür ve kendi parçalarına bölünür. Sonra Evvel, Vahid, Hâlik Allah'tan bize gönderilen Sadık elçinin, kudret-i ilahiye tarafından kendisine has kılınan felekler âlemindeki gezintisinde gördüğü o âleme döner. Bu da ayın feleği olan feleklerin başlangıcıyla, bizim göremediğimiz dört unsurun bitiş noktası arasındadır. Allah, bunda bize kurtuluş, necat ve rahat versin. Bizi günahkar asilerin düştüğü hatalardan korusun. Ceseteki diğer unsurlar da Allah, onları diriliş gününde ilk defa yarattığı gibi toplayıncaya kadar parçalanıp Allah'ın onlara takdir ettiği yerlere giderler. O'ndan başka ilah yoktur. Ağaçlar ve bitkiler; ateş, hava, su ve toprak olan dört unsurdan oluşan asıllarına doğru parçalanıp giderler. Eşsiz yaratıcı, bir araya getiren, tamamlayan ve tedbir eden Allah, noksan sıfatlardan münezzehtir. O'ndan başka ilah yoktur. “Anlayan bir kavim için elbette bunda bir ibret vardır.” [Neml, 27/52], “Göklerde ve yerde nice deliller vardır ki onlar bu delillerden yüzlerini çevirip geçerler.” [Yûsuf, 12/105].

[٣٣٤] وهاتان الحركتان تقعان أيضًا في الأعراض كلها لأنها كائناً فاسدات.
 [٣٣٥] ثم قسما آخران وهما حركة الربو والاضمحلال وهما من الكمية، فالربو هو: «تباعده نهايات الجرم عن مركزه» والاضمحلال هو: «تقارب نهايات الجرم من مركزه».

٥ [٣٣٦] وهذان لا يكونان إلا في النوامي، فيكون الربو بغذاء يستحيل إلى نوعها وينبسط من وسطها إلى طرفيها، ويكون الاضمحلال بأخذ الجو من رطوباتها أكثر مما يقبله الجرم من الغذاء، فترى الشجرة والنبت والحيي ذا الجسد المركب يتغذى فيستحيل الغذاء أجزاء كأجزاء المتغذي به، ففي الحيوان يستحيل دمًا ولحمًا وشحمًا وعظمًا وعروقًا وشرايين وعصبًا وشعرًا وهلبًا وريشًا وجلدًا، فيمتد من ذلك الجسم ويطول ويعرض ويضخم؛ ويستحيل الغذاء للشجرة من الماء والرطوبات من الأرض والدمن عودًا ولحاءً وورقًا وزهرًا وطعمًا وصمغًا وخواصًا وعساليح، ويمتد ويعظم كما ذكرنا، وكذلك في النبات، ثم إذا ابتداء كل ذلك يضمحل بتناهي أمره الذي رتب له خالقه عز وجل صار الجو والحر يأخذ من رطوبات الأجرام التي ذكرنا أكثر مما يقبله من الغذاء حتى يبس الشجر والنبات ويموت الحيي وتفرق أجزاءه وترجع نفسه إلى عالمها الذي شاهدها فيه الصادق المبتعث من الخالق الأول عز وجل، إينا، صلى الله عليه وسلم، حين جولانه وتصرفه في عالم الأفلاك بالقدرة الإلهية التي خص بها وهو ما بين مبدأ الأفلاك الذي هو فلك القمر، وبين تناهي أبعاد العناصر الأربعة، جعل الله لنا في ذلك الفوز والنجاة والراحة وتخلصنا مما يقع فيه العصاة الآثمون. وتفتقر سائر العناصر الجسدية إلى مستقرها الذي رتبها باريها تعالى فيه إلى أن يجمعها كلها يوم المبعث ويعيدها كما بدأها، لا إله إلا هو. وتفرق أيضًا أجزاء الشجر والنبات إلى مقرها أيضًا من العناصر الأربعة التي هي النار والهواء والماء والأرض، فسبحان المبدع المركب المتمم المدبر، لا إله إلا هو، ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾ [النمل: ٥٢] ﴿وَكَايِّنَ مِنْ آيَةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يَمُرُّونَ عَلَيْهَا وَهُمْ عَنْهَا مُعْرِضُونَ﴾ [يوسف: ١٠٥].

[337] Hareketin son iki kısmı; dönüşüm (*istihale*) ve intikaldir. Dönüşüm; içkinin sirkeye dönüşmesi gibidir. Çünkü içki, çoğalmaz ve azalmaz. Artık o içkinin kendisi değildir. Bu sadece sirkedir de denmez. Onlardan biri varken diğeri yok olmuş değildir. Bir mekândan diğerine intikal de yoktur.

5 Ateşin havaya, havanın ateşe, bazı unsurların diğeri bazısına dönüşmesi de böyledir. Bazen bir kare görürüz ve onun üzerine başka bir kare daha koyarız da büyür ve gelişir ama kare oluşundan başka bir şeye dönüşmez.

[338] İntikal; genel açık harekettir. Bu da mekânların yer değiştirmesidir.

10 [339] Bu iki kısım nitelik kapsamındadır. Her hareketin çelişigi, hareketli şeydeki hareketin sükuna ermesidir. Özetle sükun, hareketin çelişigidir.

[340] Mekânsal intikalî hareket, iki kısma ayrılır: (a) İhtiyârî, (b) Doğal.

[341] İhtiyârî olan da iki kısma ayrılır:

[342] 1- Allah'ın rüzgar, yağmur ve benzeri gibi hava cisimlerini istediği yere doğru hareket ettirmesidir. Bu hareket bahsi geçen şeylere hulul eden harekettir ve onlara tesir eder.

[343] 2- Nefsin, kendisinde olan cisimleri; aşağı, yukarı, öne, arkaya, sağa, sola hareket ettirmesidir. Tercih sahibi her cismin, kendi yaratılışı gereğince hareket etmesidir.

[344] Doğal hareket de üç kısma ayrılır:

1- Dünyanın merkezinden yukarı doğru olan harekettir. Ateş ve hava sürekli yükselirler. Sadece baskı (*kasr*, zorlama) ve güç ile aşağı doğru hareket ederler.

2- Dünyanın merkezine doğru olan harekettir. Suyun ve toprağın hareketi böyledir. Sürekli aşağıya doğru hareket eder ve merkeze varmayı isterler. Sadece baskı ve güç ile yukarı doğru hareket ederler.

3- Dünya merkezinin etrafındaki harekettir. Bu da felekler ile feleklerde bilinen doğal tertip üzere hareket eden cisimlerin hareketidir. Bu hareketlerin hepsi dairevi/küresel hareketlerdir. Bu hareket iki kısma ayrılır: (a) Doğudan batıya doğru olan hareket. En üst feleğin kendi zâtındaki hareket gibidir. (b) Batıdan doğuya doğru olan harekettir. Güneş, ay, gök cisimleri ve bunların feleklerinin hareketi gibidir. Sonra bu hareketin hızlılığı ve yavaşlığı farklı farklıdır. Yaratıcı Müdebbir Allah, ne yücedir. O'ndan başka ilah yoktur.

[345] Allah'ın gücü ve kudreti ile Kategoriyas/el-Esmaü'l-müfrede kitabı sona erdi. Hz. Muhammed'e ve onun âline salât u selâm olsun.

- ٥ [٣٣٧] ثم قسمان باقيان وهما الاستحالة والنقلة: فالاستحالة كاستحالة الخمر خلًّا، فإن الخمر لم ترب ولا اضمحلت، ولا حدثت عينها ولا عين الخل، ولا عدم واحد منهما، ولا انتقل من مكان إلى مكان. وكذلك استحالة النار إلى الهواء والهواء إلى النار وبعض العناصر إلى بعض، وقد نجد المربع تزيد عليه مربعًا آخر فيسمى ويربو ولا يستحيل عن التربيع.
- [٣٣٨] وأما النقلة فهي الحركة العامية الظاهرة وهي تبدل الأماكن.
- [٣٣٩] وهذان القسمان كيفية، ومنافي كل حركة سكون المتحرك بها، فالسكون بالجملة ينافي الحركة بالجملة.
- [٣٤٠] والحركة المكانية النقلية تنقسم قسمين: اختيارية وطبيعية.
- ١٠ [٣٤١] فالاختيارية تنقسم قسمين:
- [٣٤٢] أحدهما تحريك الباري عزّ وجلّ ما شاء من أجرام الجوّ حيث شاء تعالى من ريح أو مطر وما أشبه ذلك، وهي حركة حالة في الأشياء المذكورات وتأثير فيها.
- [٣٤٣] والثاني تحريك النفس لما هي فيه من الأجسام صعدًا وسفلاً، وأمام ووراء، ويمينًا ويسارًا، وتحرك كل جسم مختار بجبلته.
- ١٥ [٣٤٤] والطبيعة تنقسم ثلاثة أقسام:
- ١- حركة من الوسط بمعنى علوًا كالنار والهواء الآخذين أبدًا في الارتفاع، ولا يأخذان سفلاً إلا بالقسر والقهر.
- ٢- وحركة إلى الوسط كحركة الماء والأرض فلا يأخذان أبدًا إلا سفلاً يطلبان المركز أبدًا ولا يأخذان علوًا إلا بالقسر والقهر.
- ٢٠ ٣- وحركة حوالى الوسط، وهي حركة الأفلاك وكلّ ما فيها من الأجرام الجارية على رتبة معهودة طبيعية وهي كلّها حركة استدارة، وهذه الحركة تنقسم قسمين إما من شرق إلى غرب كالفلك الأعلى في ذاته، وإما من غرب إلى شرق كالشمس والقمر والكواكب وأفلاكها، ثم هي أيضًا تختلف في حال سرعتها وبطئها، فتبارك الخالق المدبّر، لا إله إلا هو.
- ٢٥ [٣٤٥] تم كتاب قاطاغورياس، وهو كتاب الأسماء المفردة، بحوله وقوته وصلى الله على محمد وعلى آل محمد وسلّم.

B- KİTÂBÜ'L-AHBÂR (ÖNERMELER KİTABI)

[346] Bunlar, başkalarıyla birleşmiş isimlerdir. Mürekkebe olarak isimlendirilirler. Yunancada buna, *Peri Hermeneias* ismi verilmiştir.

1- İsmın Tanıtımı/Resmi

[347] İsim; bir zamana delâlet etmeyen, ittifakla/*uzlaşıyla* vazedilmiş sestir. Eğer parçalarına ayırıştırılırsa; parçaları, bu ismin mânasına delâlet etmez.

[348] “İttifakla vazedilmiş” sözü müzden, dilcilerin çokça mânaları,

kendilerine delâlet eden kısa lafızlar ile kısalttıkları ıstılahları/*uzlaşımaları* kastediyoruz. Arapların; otlayan uzun boyunlu, hörgüçlü, ayakları uzun,

kuyruğu kısa, yük taşıma ve binit için kullanılan hayvana “deve” ismini vermeleri gibi. Arap olmayanlar ise başka bir isim vermişlerdir. Bu hayvanın bütün dillerdeki isimleri, zikrettiğimiz hayvana tek bir delâlet ile delâlet eder. Kendisi için isim vazedilen bütün her şey/*müsemma* böyledir. Senin “deve” sözün; şimdiki hal, geçmiş ve gelecek belli bir zamana delâlet etmez. Deve lafzını parçalayıp “de” dersin, deve anlamına delâlet etmez. Cahil bir topluluk, bir kısım isimlerin parçalarının, o isimlerin mânasının bir kısmına delâlet edeceğini zannetti. Senin “Abdullah/Allah’ın kulu” sözün gibi. Buradaki “abd/kul” lafzı, bir mânaya delâlet ediyor. Bil ki *abd* lafzının delâlet ettiği mâna “Abdullah” lafzının delâlet ettiği mânadan farklıdır. Yani *abd* lafzı bir kişinin ismi olan “Abdullah” lafzı ile kastedilen mânaya delâlet etmez. Gördüğün gibi sen ismi Abdurrahman olan hakkinde “bu kişi Abdullah değildir. Bu Abdurrahman’dır” diyorsun. İsmi Halit olan kişi hakkında “Bu kişi Halit’tir” dediğinde doğru söylemiş ve isabet etmiş olursun. Ama Halit’e Abdullah diyen kişi yalancı ve hatalı olur. Eğer isimlendirmedeki maksat (özel isim ve ıstılah yapmak değil de) o kişinin Allah’ın kulu/Abdullah olduğunu haber verme/ihbar (sözlük mânası) olursa; o zaman o kişi, Rahman’ın kulu/Abdurrahman da olmuş olur. Bu durumda Rahman’ın kulu(Abdurrahman) da Allah’ın kulu(Abdullah) olmuş olur. Böylelikle Abdurrahman’ın, Abdullah olmadığını söylemende yalancı olursun. Abdurrahman’a şahitlik ve ondan haber vermede, Abdullah diyen kişi doğru söylemiş olur. Bu söylenenlerin (ismin, ihbar anlamında olması) yanlışı, bizim söylediğimizin ise doğru olduğu ortadadır.

كتاب الأخبار

[٣٤٦] وهو الأسماء المجموعة إلى غيرها وتسمى «المركبة» وهو المسمى في اللغة اليونانية «باري أرمينياس».

١- رسم الاسم

٥ [٣٤٧] الاسم صوت موضوع باتفاق لا يدلّ على زمان معين، وإن فرقت أجزاءه لم تدلّ على شيء من معناه.

[٣٤٨] نريد بقولنا «موضوع باتفاق» اصطلاحًا من أهل اللغة على ما يختصرون به المعاني الكثيرة بلفظ مختصر يدلّ عليها كاتفاق العرب على أن سمّت الراعي الطويل العنق، الأحذب الظهر، العالي القوائم، القصير الذنب، المتخذ للحمل والركوب «بعيرًا»، واتفاق العجم على أن سمّته باسم آخر. وكلّ ١٠ تلك الأسماء دالة على الحيوان الذي ذكرنا دلالة واحدة وهكذا كلّ مسمى وضع له اسم. وقولك «بعير» لا يدلّ على زمان معين، لا حال ولا ماض ولا مستقبل. وأنت إذا قسمته فقلت: «بعي» لم يدلّ على معنى البعير. وقد ظنّ قوم جهال أن من الأسماء ما يدلّ شيء من أجزائه على شيء من معناه، كقولك: «عبد الله»، فإن عبدًا يدلّ على معنى، فاعلم أن المعنى الذي يدلّ عليه «عبد» غير المعنى ١٥ الذي يدلّ عليه «عبد الله» أي أنه لا يدلّ على المعنى الذي قصد بتسمية الرجل عبد الله. ألا ترى أنك تقول فيمن اسمه عبد الرحمن ليس هذا عبد الله هذا عبد الرحمن، أو هذا خالد فيمن اسمه خالد وتكون صادقًا مصيبًا؛ ويكون مسمّيه عبد الله كاذبًا مخطئًا، فلو كان المراد في التسمية الإخبار بأنه عبد الله لكان عبد الرحمن، ولكان عبد الرحمن عبد الله أيضًا، ولكنك في نفيك أنه عبد الله أيضًا ٢٠ كاذبًا، ولكان من سمّاه عبد الله في الشهادة عليه والإخبار عنه صادقًا ولا شكّ في كذبه، فصحّ ما ذكرنا وبالله تعالى التوفيق.

[349] Bizim beyan ettiğimiz hakikat olan; “Vasıflar ve haberlerin hepsi sadece müsemmalara yönelik söylenir, isimlere değil.” sözünün doğruluğu aşıkardır. Müsemmalar mânalardır. İsimler ise onları ifade eden lafızlardır. Bununla ismin müsemmadan farklı olduğu sabit oldu. Ayrıca bizim ashabımızdan bu anlatılanların aksine, tahkik etmeden “isim ve müsemma aynıdır” diyenlerin sözlerinin yanlışlığı da ortaya çıktı. Bazıları bu hatalarına şu âyet-i kerîmeyi delil olarak sundu: “*Yüce Rabbinin ismini tesbih et.*” [A'lâ, 87/1]. Bu, onlar adına aşırı bir fikrî düşüklüktür. Bunun beyanı şöyledir: Sadece üzerinde ittifak edilen ifadeler ile müsemmalardan haber verilebildiğinden, müsemmalar bu ifadelerin kendisi kılındı. Ama asıl murat bu ifadeler ile ifade edilen şeydir. Allah'ı sadece onu ifade eden isim vesilesi ile övebildiğimiz için -ki övgü, hamd ve tesbihi sadece isim aracılığı ile gerçekleştirebiliriz- bize, gücümüzün yettiği şeyi emretti. Gücümüzün yetmediği şeyi emretmedi. Tesbihte zikredilen Allah isminden murat, müsemma olan Allah'ın zâtıdır. Bundan murat, daha önce açıkladığımız gibi niceliğin tanımında söz/*kavl* türünün altına giren, var olduktan hemen sonra kesilip yok olan fani ses değildir. Bunu bil.

[350] İsimlerden bir kısmı “ma'rifeler”dir ki bunlar husûsîdirler. Zeyd, Amr, tanıdığın o adam, Zeyd'in kölesi, o adamın kölesi, benim kölem sözlerindeki gibi. İsimlerin diğer kısmı nekralardır. Bunlar ise umûmî isimlerdir. Herhangi bir adam veya herhangi bir eşek gibi.

[351] İsimlerin yerlerine geçen ve dilde bilinen alternatif lafızlar vardır. Bazısı hazır mütekellim (birinci şahıs) için, bazısı hazır mükellem (ikinci şahıs), bazısı haber verilen (üçüncü şahıs) için, diğer bazısı da işaret edilen şey içindir. Ene/ben, ente/sen, hüve/o, haza/bu sözcükleri gibi. Bunlar nahivcilerin; zamirler, mubhemler ve kinayeler dediği şeylerdir. Daha önce bunların son derece husûsî ve ma'rifelerin en marifesi olduğunu beyan ettik.

2- Kelime/Fiil Konusu

[352] Filozoflar, “kelime” lafzı ile nahivcilerin na't, kelâmcıların da sıfat ismini verdiği şeyi kastediyorlar. Nahivciler onu şöyle tarif (resm) ettiler: O; sahhe-yesihhu-fehuve sahîhun (sıhhatli), zarufe-yezrufu-fehuve zarîfun (zarif) ve benzerleri gibi fiilden türetilmiş isimdir. Öncekiler, onun şimdiki zamana delâlet ettiğini söylediler. Çünkü sen sahhe-yesihhu- fehuve sahîhun diyorsun. Bu da o kişinin şimdiki durumundan haber vermektir. Bu da geçmiş ve gelecek zaman fiilleri arasındadır.

[٣٤٩] وقد لاح بالحقيقة التي بيّنا أن الأوصاف والأخبار كلّها إنما تقع على المسمّيات لا على الأسماء وأن المسمّيات هي المعاني والأسماء هي عبارات عنها، فثبت بهذا أن الاسم غير المسمّى، ووضح غلط من ظنّ غير ذلك من أصحابنا الذين يقولون الكلام غير محقّقين له: إن الاسم هو المسمّى، وقد احتجّ بعضهم في خطائه ذلك بقول الله تعالى: ﴿سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى﴾. [الأعلى]: ١

وهذا منهم سقوط شديد، وإنما بيان ذلك أن المسمّيات لما لم يتوصّل إلى الإخبار عنها أصلاً إلا بتوسّط العبارات المتّق عليها جعلت المسمّيات عين تلك العبارات وإنما المراد المعبّر بها عنها. ولما لم يكن سبيل إلى الشاء على الله عزّ وجلّ إلا بذكر الاسم المعبّر به عنه لم يقدر على إيقاع الشاء والحمد والتسبيح له تعالى إلا بتوسّط الاسم، فأمرنا تعالى بما نقدر عليه لا بما لا نقدر عليه أصلاً، والمراد بالتسبيح هو تعالى، لا الصوت الفاني المنقطع المعدوم أثر وجوده، الواقع تحت حدّ الكمية في نوع القول كما قدّمنا، فاعلم هذا.

[٣٥٠] ومن الأسماء معارف وهي الخصوص كقولك زيد وعمرو والرجل الذي تعرف وغلام زيد وغلام الرجل وغلّامي. ومنها نكرات وهي العموم كقولك رجل ما وحمّار ما.

[٣٥١] وللأسماء أبدال تنوب عنها معروفة في اللغات بعضها للحاضر المتكلّم وبعضها للحاضر المتكلّم وبعضها للمخبر عنه وبعضها للمشار إليه كقولك: أنا وأنت وهو وهذا. وهذه هي المسمّاة عند أهل النحو الضمائر والمبهمات والكنيات وقد قدّمنا أنها غاية الخصوص وأعرف المعارف.

٢٠ - القول على الكلمة

[٣٥٢] تعني الفلاسفة بهذه اللفظة الشيء الذي يسمّيه النحويون: «النعوت» والذي يسمّيه المتكلّمون «الصفات»، وإذا رسمه النحويون قالوا: هو اسم مشتقّ من فعل مثل صحّ يصحّ فهو صحيح وظرف يظرف فهو ظرف وما أشبه ذلك. وقال الأوائل: إنه يدلّ على زمان مقيم لأنك تقول صحّ يصحّ فهو صحيح فهذا إخبار عن حاله الآن، وذلك بين فعل ماضٍ ومستقبل.

[353] Kelime, daha önce isim bahsinde açıkladığımız gibi ittitacla vazedilmiş bir sestir. Lafzının bazı parçaları, mânasının parçalarına delâlet etmez. Ancak daha önce söylediğimiz gibi şimdiki zamana delâlet eder.

[354] “Sihhat” sözcüğü için, onun isim olduğunu kelime olmadığını söylediler. Bu lafız, nahivcilerin masdar ismini verdikleri şeydir. Sihhat lafzı, hakikatte hastalıktan beri olma durumunun ismidir. Ancak bu iki kısma ayrılır: Bir kısmı; vuran/dârib kişinin vurması/*darbı* gibi fâilin fiili, hareketlinin hareketi şeklinde (mastar) olur. Diğer bir kısmı ise mevsûfun sıfatı olur. Sihhatin sahîhe sıfat olması gibi. Çünkü sihhat, sahîh kişide taşınır ve onun sıfatlarından bir sıfattır. Sahîh lafzı; hastalıktan beri olana ve dârib lafzı da darb ile harekete geçen kişiye isimdir. Bu iki ismi, biri sihhat taşıdığı ve diğeri darb etkisini yaptığı için almışlardır. Bu iki lafzı (isim ve kelimeyi) zikrettik. Çünkü haberin konusu/*mevzusu* ve yüklemi/*mahmulü* bunlardır. Bunlar haberin iki cüz'üdür. Yine senin “feale(yaptı)” ve “kaade(oturdu)” sözün, cisimlerden çıkan açık te'sir veya cisimlerdeki tesiri ifade etmek için vazedilmiş isimlerdir. Bu da haber vermenin bir cüz'üdür. Senin “Zeyd kalktı” veya “Zeyd sahihtir/sihhatlidir” ve “Abdullah gidicidir” sözlerin gibidir. Haber verme iki isimden oluşur. İlki; kendisinden haber verileni başkasından ayıran isimdir ki bu mevzu/konudur. İkincisi; başkasından değil de haber verilenden haber veren ayrıştırıcı sıfattır. Bu da mahmul/yüklemidir.

3- Kavı/Söz Konusu

[355] Öncekiler, “kavı” lafzı ile burada kendi başına kaim bütün haberleri kastettiler. Daha önce açıkladığımız üzere bunun en azı da bir isim ve bir sıfattır.

[356] Bu zikredilen haberin her bir parçası, müfret lafızlar gibi olmayıp genel mânanın parçalarına delâlet eder. Sen “Muhammed peygamberdir” dediğinde “Muhammed” sözün, “Muhammed Peygamberdir” sözünden kastettiğinin bir kısmına delâlet eder. Yine “peygamberdir” dediğinde, “Muhammed peygamberdir” sözünden kastettiğinin bir kısmına delâlet eder.

[٣٥٣] وهذه الكلمة صوت موضوع باتفاق أيضاً على ما قدّمنا في الاسم لا يدلّ بعض أجزائها على معناها إلا أنها تدلّ على زمان مقيم كما ذكرنا.

[٣٥٤] وذكروا في قولك الصّحة أنها اسم لا كلمة وهذا الذي يسمّيه النحويون المصدر وهو على الحقيقة اسم للسلامة من العلل إلا أنه قد ينقسم قسمين: فمنه ما يكون فعلاً لفاعل وحركة لمتحرّك كالضرب من الضارب، ومنه ما يكون صفة لموصوف كالصّحة للصحيح فإنها محمولة فيه وصفة من صفاته. وأما الصحيح والضارب فاسمان للبريء من العلة وللمتحرّك بالضرب استحقّهما بمحمولة وتأثيره، وإنما ذكرنا هذين اللفظين لأنهما موضوع الخبر ومحمولة فهما جزءان للخبر، وكذلك قولك فعل وقعد أسماء موضوعة للعبارة عن التأثير الظاهر من الأجرام أو فيها وهي أيضاً جزء من أجزاء الخبر كقولك: زيد صحيح وعبد الله منطلق، فالخبر يقوم من اسمين أحدهما اسم مميّز للمخبر عنه من غيره وهو الموضوع والثاني صفة مميّزة للإخبار عنه من غيره وهو المحمول.

٣ - القول على القول

[٣٥٥] أراد الأوائل بلفظة القول ها هنا كلّ خبر قائم بنفسه وأقلّ ذلك اسم وصفة على ما قدّمنا. ١٥

[٣٥٦] والخبر المذكور يدلّ كلّ جزء منه على شيء من معناه بخلاف الألفاظ المفردات، إذ قلت محمّد نبي ذلك «محمّد» على بعض مرادك بقولك: محمّد نبي، وكذلك إذا قلت «نبي» أيضاً ذلك على بعض مرادك بقولك محمّد نبي.

[357] Haberin, öncekilerin *levâhık*/ekler ve *rubat*/bağlar ismini verdiği bitişik lafızları vardır. *Levâhık*; açıklama ve tekid için eklenen şeylerdir. Senin “Zeyd, güzel akıl sahibidir.”, “Falancanın uzun ve güzel saçı vardır.”, “Topluluğun tamamı bana geldi.” sözlerin gibidir. Senin “güzel akıl” sö-
 5 zün, kendisiyle haberin/cümlenin tam olmadığı iki isimdir. Haberin tam olduğu örnek, “Zeyd ayaktadır” sözün gibidir. Bu iki noksan lafzın bir araya gelmesinin hükmü, kendileriyle anlamın tam olduğu iki lafzın bir araya gelmesinin hükmü gibi olmaz. Yine Arapçada ta'rif için eklenen elif-
 10 lam ile diğer dillerde bu işlevi gören şeyler levahıktandır. Çünkü bunların hepsi açıklanan şeye fazladan eklenen açıklamalardır. Bundan dolayı bu fazlalıklara levahık/ekler ismi verildi.

[358] Bağlar ise nahivcilerin ‘bir mâna için gelmiş harfler’ (*harfen câe li mâ'nen*, hurûf-ı meâni) ismini verdikleri şeydir. Bunlar iki isim, isim-sıfat, mübteda-haber arasını birleştiren mânalar için vazedilmiştir. Senin “Zeyd evdedir.”, “Zeyd ve Amr ayağa kalktı.”, “Zeyd kalkmadı.” sözlerindeki gibi.
 15 Bu bağlaçlar; “ke, fi, an, min” ve diğerleri gibi harf-i cerler; “hel, keyfe” soru edatları ve benzerleri gibidir. Çünkü sen “Zeyd ayağa kalktı mı?” diyorsun. Mânaları birleştiren diğer harfler/*edatlar* da böyledir. Bu harflerin, bir şeyi beyan etmedeki faydası pek çoktur. Bu harflerin dildeki anlamlarını öğren-
 20 mek gerekir. Çünkü açıklama/beyan yalnızca bunlarla tamam olur. Bunlar, birçok kelimenin yerine kullanıldıklarından; lafı uzatmaya gerek kalmaz. Gördüğün gibi sen “kardeşlerin ve amcaların bana geldi” diyorsun. Atıf harfi olan “vav” olmasaydı, kardeşler ve amcalar için ayrı cümleler kurup onlar hakkında ayrı ayrı “geldiler” demen gerekirdi. Bazen söz iki lafızdan
 25 oluşur da yine de tam olmaz. “Eğer bana gelirsen” veya “Zeyd öldüğünde” sözlerindeki gibi. Eğer “bana gelirsen sana ikramda bulunurum” dersin; söz tam olur. “Zeyd öldüğünde hareketi kesilir” dersin; söz tam olur.

[359] Daha önce açıkladığımız gibi haber, ya olumludur ya da olumsuzdur. Olumlu olan, ya yanlıştır ya da doğrudur. Olumsuz olan da böy-
 30 ledir. Haber, zikrettiğimiz gibi tam olduğunda önerme/*kazıyye* ismini alır. Bu önerme ya doğrudur ya da yanlıştır. Bunu iyice ezberle ve hatırla. Çünkü -Allah’ın izniyle- çok yerde bununla karşılaşacaksın.

[360] Olumlu ve olumsuz önermelerden her biri ikiye ayrılır: (a) Şarta bağlı olan/*şartiyye* (şartlı), (b) Kâtıa/*hamliyye* (yüklemli).

[٣٥٧] وللخبر توابع ألفاظ سمّتها الأوائل «لواحق ورُبَطًا»، فاللواحق أشياء زائدة في البيان والتأكيد مثل قولك: العقل الحسن لزيد، والشعر الطويل الجيد لفلان، والقوم أجمعون أتوني، فإن قولك: العقل الحسن اسمان لم يتم الخبر بهما تمامه بقولك زيد قائم، فلم يكن حكم اجتماع هذين اللفظين الناقصين كحكم اجتماع اللذين تم المعنى بهما. والألف واللام الداخلان في اللغة العربية ٥ للتعريف أو ما قام مقامهما في سائر اللغات من اللواحق أيضًا لأن كلّ ذلك بيان لاحق بالمبيّن فلذلك سمّيت هذه الزوائد لواحق.

[٣٥٨] وأما الربط فهي التي يسمّيها النحويون حرفًا جاء لمعنى، وهي ألفاظ وضعت للمعاني الموصلة بين الاسم والاسم، وبين الاسم والصفة، وبين المخبر ١٠ عنه والخبر، كقولك: زيد في الدار، وزيد وعمرو قاما، وزيد لم يقم، وهي مثل حروف الخفض ك: في وعن ومن وسائرهما وكحروف الاستفهام مثل: هل وكيف وما أشبه ذلك، فإنك تقول: هل قام زيد وكذلك سائر الحروف الموصلة للمعاني. ومنفعة هذه الحروف في البيان عظيمة فينبغي تثقيف معانيها في اللغة، إذ لا يتمّ البيان إلا بها، وتنوب عن تطويل كثير. ألا ترى أنك تقول إخوتك ١٥ وأعمامك أتوني، فلولا الواو احتجّت إلى أفراد كلّ واحدة من الجملتين والإخبار عنها بأنهم أتوك. وقد يكون القول مركّبًا من لفظين ولا يكون تامًّا كقولك: إن جئتني أو كقولك: إذا مات زيد، فإن قلت إن جئتني أكرمتك كان كلامًا تامًّا، وإذا مات زيد انقطعت حركته كان كلامًا تامًّا.

[٣٥٩] والخبر كما قدّمنا إما إيجاب وإما نفي، والموجب إما أن يكون كذبًا ٢٠ وإما أن يكون صدقًا، والمنفي أيضًا كذلك. والخبر إذا تمّ كما ذكرنا سمّي قضية فإما صادقة وإما كاذبة، فاحفظ هذا واذكره فإنه سيمر بك كثيرًا، إن شاء الله تعالى.

[٣٦٠] والقضية النافية والموجبة تنقسم كلّ واحدة منهما قسمين: إما معلّقة بشرط وإما قاطعة.

[361] Şartıyye olan, senin “Kim İslam dışında bir dine girer ise katledilmesi gerekir”, “Eğer irade ile hareket ediyor ise canlıdır”, “Güneş battığında gece olur” sözlerin gibidir.

[362] Bil ki *in, metâ, metâ mâ, izâ, izâ mâ, kullemâ* harflerinin tamamının, önermeyi şartlı yapmada ve yüklemün konuya bağlanmasında gerektirdikleri hüküm aynıdır. Bu önermeleri olumsuzluk lafızlarıyla olumsuz yapmak istersen “Kim dinini değiştirirse müslüman olmadıkça canlı bırakılmaz.”, “Eğer irade ile hareket ediyorsa ölü değildir.”, “Eğer güneş kaybolduysa gündüz değildir.” dersin.

[363] Kâtıa/hamliyye önermede “Her insan cevherdir” veya “Beş vakit namaz bunlarla muhatap olan herkese farzdır” dersin. Bu önermelerde olumsuz, “la, leyse, mâ” veya şart mânası olmadan fiili cezmeden veya nasbden harflerden biriyle olur. Bu harflerden birini yanlış bir önermeye dâhil edersen, olumsuz önerme doğru olur. “Allah’ın dışında başka ilah vardır” önermesi yanlıştır. Bu önermeye olumsuzluk edatı dâhil edersen “Allah’tan başka ilah yoktur” dersin ve önerme doğru olur. Bu harflerden birini doğru bir önermeye dâhil edersen; önerme, yanlış olur. Bu öncekilerin îcab/olumlu kılmak ve selb/olumsuzlamak ismini verdiği şeydir. Çünkü bu harfler, bu harfleri dâhil ettiği lafızda olumlu kıldığı olumluluğu kaldırıp olumsuz yapıyor. Her bir olumlunun bir olumsuzluğu vardır. Her bir olumsuzun da bir olumlusu vardır. Bu da yalnızca zikrettiğimiz olumsuzluk harflerinden birinin dâhil edilip çıkartılması ile olur. Başarı Allah’tandır.

[364] Bil ki ilk kuruluşunda istisna barındıran bütün önermeler, şartıyye/şartlı önermedir. Şartlı önermeler de iki kısma ayrılır: (a)*Muttasıl* bitişik, (b)*Mukassim fâsıl/munfasıl* ayrışık.

[365] Bitişik önerme; bir şeyin/mukaddemin başka bir şeye/tali irtibatını gerekli kılan önermedir. Bu bir şey, yalnızca diğer şey ile var olur. Bu da iki surette olur. Olumlu; “güneş batarsa gece olmuştur” sözün gibidir. Olumsuz; “güneş doğmadıysa gündüz olmamıştır” sözün gibidir. Gördüğün gibi gündüzün olmasını güneşin doğmasına bağladın ve birleştirdin. Gecenin olmasını güneşin kaybolmasına bağladın ve bitişitirdin.

[٣٦١] فالمعلقة كقولك: من بدّل دينه بغير الإسلام لزمه القتل، وقولك: إن كان متحرّكًا بإرادة فهو حيّ، وكقولك: إذا غابت الشمس كان الليل.

[٣٦٢] واعلم أن إن ومتى ومتى ما وإذا وإذا وما وكلما هذه الحروف توجب حكمًا واحدًا في الشرط وتعليق المحمول بالموضوع فيها، فإن أردت أن تجعل هذه القضايا بلفظ النفي قلت: من بدّل دينه لم يجز أن يستبقى إلا أن يسلم، وإن كان متحرّكًا بإرادة فليس ميّئًا وإن غابت الشمس لم يكن نهارًا.

[٣٦٣] وأما القاطعة فأنت تقول: كلّ إنسان جوهر، أو أن تقول: الصلوات الخمس فرض على من خوطب بها، والنفي يكون بإدخال لا أو ليس أو ما أو الحروف التي ذكرنا أنها تجزم الأفعال بغير الشرط أو تنصبها، فإذا أدخلت شيئًا من هذه الحروف التي ذكرنا أنها تجزم الأفعال بغير الشرط أو تنصبها، فإذا أدخلت شيئًا من هذه الحروف على قضية كاذبة صار النفي حقًا. «إله غير الله» قضية كاذبة فإذا أدخلت عليها حرف النفي فقلت «لا إله غير الله» صدقت. وإذا أدخلت أحد هذه الحروف على قضية صادقة كنت كاذبًا فهذا هو الذي سمّته الأوائيل «السلب والإيجاب» لأن هذه الحروف تسلب ما أوجبت في لفظك الذي أدخلتها عليه. ولكلّ موجبة سالبة واحدة ولكلّ سالبة موجبة واحدة وليس ذلك إلا بإدخال حرف من حروف النفي التي ذكرنا أو إخراجه فقط، وبالله تعالى التوفيق.

[٣٦٤] واعلم أن كلّ قضية وقع في أوّل عقدها استثناء فهي شرطية، والشرطية تكون على وجهين: إما متّصل وإما مقسم فاصل.

[٣٦٥] فالمتّصل هو ما أوجب ارتباط شيء بشيء آخر لا يكون إلا بكونه؛ وهو يكون على وجهين: إما موجب كقولك: إن غابت الشمس كان الليل، وإما نافي كقولك: إن لم تطلع الشمس لم يكن نهار. ألا ترى أنك ربطت كون النهار بكون طلوع الشمس ووصلته به، وربطت كون الليل بكون مغيب الشمس ووصلته به.

[366] Ayırışık önerme; şüpheli olmasa da şüphe bildiren lafızla gelen önermedir. Bilakis bu önerme, yüklemelerden biri ile konuya hüküm vermedir. Bu da senin “âlem ya hâdistir ya da ezeldir” sözün gibidir. (Bu örnekte “immâ” edatı kullanılmış) ama eğer sen istersen “ev” edatını kullanırsın. Ancak “immâ” edatı kesilip parçalandığında “ev” edatından daha beyan edicidir. Kesin kararlı olup soru sorduğunda istersen “em” edatını veya “ev” edatını getirirsin de “âlem hâdis midir yoksa ezeli mi? (“ev”li örnek) dersin. Eğer istersen “...yoksa ezeli midir? (“em”li örnek)” dersin.

[367] Önermenin bu türünün -yani ayırışık önermenin- kısımları, ikiden fazla olabilir. Bu da taksim, akılda olması muhtemel her ihtimali kuşatmasına göredir. Burası, taksimatta yanlışlık ve noksanlık olduğunda pek çok yanlış yapıldığı yerdir. Bu hususta çok dikkatli ol. Eğer soru sorulan kişiyse, soru soran kişinin sorusundan geriye bir kısım bırakıp bırakmadığını düşün. Bu noktada âgâh ol. Aksi halde, cevap verdiğinde zorunlu olarak hataya düşersin. Eğer soru soran sen isen sakın ihtimamsızlığa razı olup da eksik soru sorma. Çünkü soruyu eksik sormak; hakikatleri idrak etmek istemeyen, vakit kazanmakla yetinen, hasımlarına karşı mugalata yapan cahillerin veya düşük ahlaklıların işidir.

[368] Bil ki yüklem bir tane olup konular çok olduğunda, o önerme birden fazla önermedir. Senin “melek, insan ve cin canlıdır” sözün gibidir. Bu, üç önermedir. Konu bir tane, yüklemeler çok olduğunda ise önerme tek bir önermedir. Senin “insanın nefsi nâtıkası; canlı, düşünen, ölümlü ve iki ayaküstünde duran, renk taşıyabilen cesede canlılık verendir” demen gibidir. Bunların hepsini parçalarsan veya bu yüklemelerin her biri kendi başına müstakil olursa; o zaman önermeler farklı farklı olur.

[369] Bil ki kelâm/cümle ister uzun isterse kısa olsun, tam oluncaya kadar önerme olarak isimlendirelemez. Senin şu sözün gibi; “Cesediyle bir renge sahip olan ve canlı olup düşünen, ölümlü olan, bir ruhu olan, eli ile ucu keskin şeyi hareket ettirip elindeki cismin ucunda, elinde tuttuğu şeyin renginden farklı yumuşak bir cisim olup da bu zemine mânalarını anladığı çizgiler çizen insan...” Bunların hepsi senin “kâtip insan ...” sözüne eşittir.

[٣٦٦] وأما المقسم الفاصل فهو ما جاء بلفظ الشك وإن لم يكن شكاً لكنه حكم للموضوع بأحد أقسام المحمولات وذلك مثل قولك: العالم إما محدث وإما لم يزل، وإن شئت أتيت بلفظة أو؛ إلا أن لفظة إما إذا قطعت وقسمت أبين من لفظة أو وإذا كنت مقرراً مستفهماً، فإن شئت أتيت بلفظة أم، وإن شئت بلفظة أو، فتقول: أمحدث العالم أو لم يزل، وإن شئت قلت: أم لم يزل.

[٣٦٧] وقد تكون أقسام هذا النوع أعني الفاصل أكثر من قسمين، وذلك على قدر توفية القسمة جميع ما تحتمله في العقل، وهذا موضع يعظم فيه الغلط إذا وقع في القسمة اختلال ونقص، فتحفظ منه أشد التحفظ، فإن كنت مسؤولاً فتأمل هل أبقى سائلك قسماً من أقسام سؤاله فتبه عليه، فإن لم تفعل فلا بد لك من الخطأ ضرورة إذا أجبت. وإن كنت سائلاً فلا ترض لنفسك بهذا فإنه من فعل الجهال أو الوضعاء الأخلاق المغالطين لخصومهم القانعين بغلبة الوقت دون إدراك الحقائق.

[٣٦٨] واعلم أن المحمول إذا كان واحداً والموضوعات كثيرة فهي قضايا كثيرة كقولك: الملك والانسي والجنى أحياء. فهذه ثلاث قضايا، وإذا كان الموضوع واحداً والمحمولات كثيرة فهي قضية واحدة كقولك: نفس الإنسان حيّة ناطقة مميّنة مشرقة على جسد يقبل اللون منتصب القامة؛ فإن فرقت كلّ ذلك أو كان كلّ محمول منها مستغنياً بنفسه كانت قضايا متغايرة.

[٣٦٩] واعلم أن الكلام لا يسمّى قضية حتى يتم، وسواء طال أو قصر، كقولك الإنسان المركّب من جسد يقبل اللون ونفس حيّة ناطقة مميّنة يحرك يده بجسم محدّد الطرف، وفي طرفه جسم مائع مخالف للون سطح جسمه في يده، يخطّ في ذلك السطح خطوطاً تفهم معانيها، فكّل هذا مساو لقولك إنسان كاتب.

[370] Bil ki önermeler ya isneyniyye/iki bölümlüdür. Ki bu daha önce açıkladığımız gibi bir konu ve bir yüklemden oluşur. Ya da önermeler, iki bölümlüden fazladır. Bu fazlalık, sıfat veya zaman ilavesiyle olur. Sen “Muhammed dün vezirdi”, “Amr akıllı adamdır diyorsun. Bazen bu ziyadelere başka faydalar da eklersin. Önermedeki bu ziyade; ya “lâ budde(lazımdır)” ve “gereklidir” şeklindeki ziyadedir. Ya mümkünlüğüdür. Ya da “la tekunu (olamaz)” kullanarak imkânsızlığıdır. Eğer sen mühberun anhu/mübteda ve haberden oluşan önermeye başka bir sıfat eklersen; daha önce söylediğimiz gibi bu câizdir. Ziyade ettiği şey, senin haber vermedeki amacın olur. Yani o, hem yüklem hem de haber olur. Mübteda ve haber olan konu ve yüklem, ikisi beraber sadece mübteda ve konu olur. Senin “Zeyd gidicidir” sözün gibidir. Bir şey ekleyip “gidici Zeyd, cömerttir” veya “Zeyd gidici olarak cömerttir” dersin, senin “gidici olarak Zeyd” sözün konu/mübteda olur. “Cömert” sözün ise yüklem/haber olur. Olumsuz önermelerde de durum aynıdır. Hiçbir fark yoktur.

[371] Bil ki önermeler; (a)mühmele (niceliği belirsiz), (b)mahsûsa (tekil), (c) zevatü'l esvar (nicelikli, müsevvere/mahsura) şeklinde üç kısma ayrılır.

[372] Mahsûsa; kendi türünün tamamını kapsamaksızın sadece tek bir kişiden veya -bilinen- birden çok şahıstan olumlu ya da olumsuz haber veren önermedir. Senin “Zeyd gidici değildir”, “kardeşlerin cömert değildir”, “Falan kişi halifedir”, “Amr canlıdır” sözlerindeki gibi.

[373] Bil ki mahsûsa ismini verdiğimiz bu kısımdan, *umûmî/genel burhân* oluşmaz. Bunu aklında tut. Onun izahı, -Allah'ın izniyle- bu konudan sonraki konuda gelecektir.

[374] Zevatü'l-esvar (nicelikliler); olumluda iki kısım, olumsuzda da iki kısma ayrılır:

[375] Olumlu olanın kısımları küllî (tümel) ve cüz'îdir (tikeldir).

[376] Küllî; küll (bütün), cemî' (tüm), la vâhide (hiçbiri) ve benzerleri gibi umûmî/genel lafızlar içeren önermedir.

[377] Cüz'î; bazı, bir kısım, bir grup, bir parça ve benzeri gibi bütünün tamamına değil de bir miktarına delâlet eden lafızlar içeren önermedir.

[378] Olumsuz olanın kısımları; olumlu önermenin her iki kısmına olumsuzluk edatlarının eklenmesiyle elde edilir.

- [٣٧٠] واعلم أن القضايا إما اثينية وهي المركبة من موضوع ومحمول كما قدّمنا، وإما أكثر من اثينية وهي أن تزيد صفة أو زماناً فتقول: محمّد كان أمس وزيراً وعمرو رجل عاقل، وقد تزيد أيضاً على هذا بزيادتك فائدة أخرى وهي أن تزيد في القضية: إما وجوبها ولا بد، وإما إمكانها، وإما أنها محال لا تكون. وأنت إذا زدت على القضية التي هي مخبر عنه وخبر صفة أخرى كما ذكرنا جاز ذلك، وكانت الزيادة التي زدت هي غرضك في الخبر، يعني أنها تصير هي المحمول والخبر معاً، وكان المحمول والموضوع اللذان كانا هما المخبر عنه والخبر معاً موضوعاً ومخبراً عنه فقط، كقولك: زيد منطلق فإذا زدت فقلت: زيد المنطلق كريم أو زيد منطلقاً كريم فيصير قولك «زيد منطلقاً» موضوعاً أي مخبراً عنه ويصير قولك «كريم» هو المحمول، أي هو الخبر، وهكذا القول في النفي ولا فرق.
- [٣٧١] واعلم أن القضايا إما مهملة وإما مخصوصة وإما ذوات أسوار.
- [٣٧٢] فالمخصوصة ما كانت خبراً عن شخص واحد أو عن أشخاص بأعيانهم لا عن جميع نوعهم بنفي أو إيجاب، كقولك: زيد غير منطلق، وإخوتك لا كرام، وفلان خليفة، وعمرو حي.
- [٣٧٣] واعلم أن هذا القسم الذي سميناه مخصوصاً لا يقوم منه برهان عام فتحفظ من ذلك وسيأتي بيان هذا القول في الكتاب الذي يتلو هذا الكتاب، إن شاء الله عزّ وجلّ.
- [٣٧٤] وأما ذوات الأسوار فهي تنقسم قسمين في الإيجاب وقسمين في النفي.
- [٣٧٥] فقسما الإيجاب إما كلي وإما جزئي.
- [٣٧٦] فالكلي ما وقع بلفظ عموم كقولك: كل أو جميع أو لا واحد وما أشبه ذلك.
- [٣٧٧] والجزئي ما وقع بلفظ تبويض كقولك: بعض أو جزء أو طائفة أو قطعة وما أشبه ذلك.
- [٣٧٨] وقسما النفي إدخال حروف النفي على كلا هذين القسمين.

[379] Kesin umum anlamı ile kesin bazı anlamı veren isimler, esvar/surlar (nicelik eklemleri) olarak adlandırılır. Çünkü kendi dairesinde veya şeklinin sınırlarında olanı kuşatan sur gibidir. -Allah'ın izniyle- bundan sonra geleceği üzere bu *müsevver önermelerden* doğru burhân oluşur. Yine bu önermeler ile hakikatlerin ortaya çıktığı zorunlu sonuç olan ilzam gerçekleşir. Senin Senin “Tüm insanlar canlıdır”, “Bütün insanlar canlıdır”, “Hiçbir insan anıran değildir”, “Hiçbir insan kişneyen değildir” veya “Bazı insanlar kâtiptir”, “Bir grup müslüman doktordur” ve benzeri sözlerindeki gibi. Olumsuzza örnek de, “İnsanların bazısı taş değildir.” ve benzeri gibi.

[380] Mühmel (niceliği belirsiz); zikrettiğimiz esvardan hiçbirinin kendisinde olmadığı önermedir. Arapçada mühmel önermeler, bazen müsevvere önermelerin yerine geçer. Bu da önermenin mühmel konusunun, cins ve türe delâlet eden bir lafız olmasıdır. Senin “canlı hassâstır” veya “insan canlıdır” sözlerin gibidir. Eğer bu lafızlar ile belirli bir şahıs kastedilmiyorsa; “insan canlıdır” sözün ile “bütün insanlar canlıdır” sözünün arasında bir fark yoktur. Dikkatlice araştırıldığında bundaki hakikat; mühmel önermeyi düşünmen ve mühmel önermenin yüklemine bakmandadır. Eğer sadece umûmî bir yüklem ise o zaman konu küllîdir. Eğer umûmî olması mümkün değilse o zaman önerme/konu, cüz'îdir. Bu durumu açıklayan örneklerden; mühmel önerme olan “İnsan; canlı, düşünen, ölümlüdür. İnsan gülendir” önermelerini söylediğinde, bunu kimse yadırgamaz. Eğer; “İnsan bilfiil doktordur. İnsan bilfiil terzidir.” dersin, bunu duyan herkes, seni yadırgar ve yalanlar. Çünkü yüklem olan sıfat cüz'îdir. Yine sen “doktorlar iyidirler” dediğinde, yalanlanırsın. Çünkü doktorlar lafzı umûmîdir. Şüphe yokki doktorlardan iyi olanlar onlardan bazılarıdır. Mühmel konu/*mübtedâ* üzerine cüz'î sıfat yüklemersen, insanlar bunu yadırgar.

[381] Bil ki küllî sur edatları yalnızca konudan önceye konur. Yani kendisinden haber verilen mübtedadan önceye konur. Yüklemden -ki o haberdir- önceye değil. Çünkü sen “bütün insanlar canlıdır.” dediğinde, doğru söylemiş olursun. “İnsan bütün canlıdır.” dediğinde ise doğru söylemiş olmazsın. Küllî sur edatını yüklem yanına getirirsen, yüklem, tanım veya resim olduğunda câizdir. Senin Senin “İnsan nefsi; bütün canlı, düşünen, ölümlü ve renkli cesed sahibi olandır.” sözün gibidir. Yine “insan, bütün gülenlerdir” sözün gibidir. Sur edatı cüz'î olduğunda da câizdir. “insan, canlılardan bazısıdır” sözündeki gibi.

[٣٧٩] وهذه الأسماء التي تعطي العموم المتيقن أو التبويض المتيقن هي المسماة أسوارًا لأنها كالسور المحيط بما في دائرته أو سائر شكله، ومن هذه أعني ذوات الأسوار يقوم البرهان الصحيح على ما يأتي بعد هذا، إن شاء الله عز وجل، وبها يقع الإلزام الذي به تبيّن الحقائق كقولك: كل إنسان حيّ، أو جميع الناس أحياء أو لا واحد من الناس نهاق أو لا واحد من الناس صهال أو قولك: بعض الناس كاتب أو طائفة من المسلمين أطباء وما أشبه ذلك، وكقولك في النفي لا بعض الناس حجر وما أشبه ذلك.

[٣٨٠] وأما المهملة فهي التي لا يكون عليها شيء من الأسوار التي ذكرنا وقد تنوب، في اللغة العربية، المهملة مكان ذوات الأسوار، وذلك أنها لفظة تقع على الجنس أو النوع كقولك: الحيّ حساس، أو كقولك: الإنسان حيّ، وبين قولك كل إنسان حيّ، والحقيقة في ذلك عند قوّة البحث أن تتأمل القضية المهملة فتتأمل في محمولها فإن لم يمكن إلا أن يكون عاماً فالموضوع كلي، وإن لم يمكن أن يكون عاماً فالقضية جزئية ومما يبيّن هذا أنك إن لفظت بالمهملة فقلت: الإنسان حيّ ناطق ميت، الإنسان ضحّاك، لم ينكر ذلك أحد، ولو قلت الإنسان طيب بالفعل، الإنسان حائك بالفعل لأنكر ذلك عليك كلّ سامع وكذبوك، لأن الصفة جزئية، وكذلك لو قلت الأطباء محسنون لكذبك كلّ سامع لأن الأطباء عموم. والمحسنون هم بعض الأطباء بلا شك، فلما حملت على المهملة صفة جزئية أنكرتها النفوس.

[٣٨١] واعلم أن السور الكلّي لا يجوز أن يوضع إلا قبل الموضوع أي قبل المخبر عنه لا قبل المحمول، وهو الخبر، لأنك إذا قلت: كلّ إنسان حيّ صدقت، وإذا قلت: الإنسان كلّ حيّ، كذبت؛ وإنما يجوز أن تقرن السور الكلّي بالمحمول إذا كان حدًّا أو رسمًا، كقولك: نفس الإنسان كلّ حية ناطقة مبنية ذات جسد ملوّن، وإذا قلت: الإنسان كلّ ضحّاك، أو إذا كان السور جزئيًا مثل قولك: الإنسان بعض الحيّ.

4- Anâsır (Kipler)

[382] Bil ki bütün şeylerden haber verirken üç kısım kip kullanılır. Dördüncüsü yoktur.

[383] 1- Zorunlu (vâcip): Var olan ve ortaya çıkan veya olması kesin olan şeyden ortaya çıkacak olan şeydir. Güneşin her sabah doğması ve benzeri şeyler gibidir. Fıkıhta buna farz ve lazım denir.

[384] 2- Mümkün: Bazen olan, bazen olmayan şeydir. Yarın yağmur yağmasını ummamız ve benzeri gibidir. Fıkıhta buna helâl ve mubah denir.

[385] 3- İmkânsız (*mümteni*): Mevcudiyetinin mümkün olmadığı şeydir. İnsanın suyun altında bir tam gün kalması, bir şey yemeden bir ay hayatta kalması, hilesiz havada yürümesi ve benzeri şeyler gibidir. Bunlar bir insandan sadır olursa; onun peygamber olduğunu anlarız. Fıkıhta buna haram ve yasaklanmış (mahzûr) denir.

[386] Mümkün ise üç kısma ayrılır. Dördüncüsü yoktur.

15 a) Yakın mümkün: Aralık ve Ocak aylarında, bulutların yoğun olduğu bir zamanda yağmurun yağmasının mümkün olması ve fazla sayıda cesur kişinin az sayıdaki korkak kişiyi yenmesinin imkânı gibi.

b) Uzak mümkün: Çok sayıdaki cesur kişinin, az sayıdaki korkak kişiye yenilmesi, hacamatçının halife olması ve benzeri gibi.

20 c) Mahza mümkün: Her iki tarafı eşit olan mümkündür. Duran kişinin, yürüme ve oturmaya olan durumu ve benzeri gibi.

[387] Bu orta kısmın, fıkıhta da üç kısma ayrıldığını görürsün. Müstehap mubah, mekruh mubah ve iki taraftan birine meyli olmayan eşit mubah.

25 [388] Müstehap mubah: Yaptığında sevap aldığı, terkettiğinde ise günah ve sevap almadığın şeydir. İki rekat nafîle namaz kılmak gibi.

[389] Mekruh mubah: Yaptığında sevap ve günah almadığın, terkedince sevap aldığı şeydir. Uzanmışken bir şey yemek ve benzeri gibi.

[390] Eşit mubah: Yaptığında veya terkettiğinde sevap ve günah almadığın şeydir. Elbiseni istediğin renge boyaman, istediğin herhangi bir bineğe binmen ve benzeri gibi.

٤ - باب العناصر

[٣٨٢] اعلم أن عناصر الأشياء كلها، أي أقسامها، في الإخبار عنها، ثلاثة أقسام لا رابع لها:

[٣٨٣] إما واجب وهو الذي قد وجد وظهر، أو ما يكون مما لا بد من كونه، كطلوع الشمس كل صباح، وما أشبه ذلك. وهذا يسمّى في الشرائع: «الفرض واللازم».

[٣٨٤] وإما ممكن وهو الذي قد يكون وقد لا يكون، وذلك مثل توقّعتنا أن تمطر غدًا وما أشبه ذلك، وهذا يسمّى في الشرائع: «الحلال والمباح».

[٣٨٥] وإما ممتنع وهو الذي لا سبيل إليه كبقاء الإنسان تحت الماء يومًا كاملاً، أو عيشه شهرًا بلا أكل أو مشيه في الهواء بلا حيلة وما أشبه ذلك، وهذه التي إذا ظهرت من إنسان علمنا أنه نبي وهذا القسم يسمّى في الشرائع: «الحرام والمحظور».

[٣٨٦] ثم الممكن ينقسم أقسامًا ثلاثة لا رابع لها:

أ- ممكن قريب كإمكان وقوع المطر عند تكاثف الغيم في شهري كانون وغلبة العدد الكبير من الشجعان العدد اليسير من الجبناء.

ب- وممكن بعيد وهو كانهزام العدد الكثير من الشجعان عند عدد يسير من جبناء وكحجّام يلي الخلافة وما أشبه ذلك.

ج- وممكن محض وهو يستوي طرفاه، وهو كالمراء الواقف إما يمشي وإما يقعد وما أشبه ذلك.

[٣٨٧] وكذلك نجد هذا القسم المتوسط في الشرائع ينقسم أقسامًا ثلاثة:

فمباح مستحب ومباح مكروه ومباح مستو لا ميل له إلى إحدى الجهتين.

[٣٨٨] فأما المباح المستحب فهو الذي إذا فعلته أجرت وإذا تركته لم تأثم ولم تؤجر، مثل صلاة ركعتين نافلة تطوعًا.

[٣٨٩] وأما المباح المكروه فهو الذي إذا فعلته لم تأثم ولم تؤجر وإذا تركته أجرت وذلك مثل الأكل متكئًا ونحوه.

[٣٩٠] وأما المباح المستوي فهو الذي إذا فعلته أو تركته لم تأثم ولم تؤجر وذلك مثل صبغك ثيابك أي لون شئت، وركوبك أي حمولة شئت ونحوه.

[391] Mümkünü ifade eden lafızlar birkaç türlü gelebilir. “Bu hastanın ölmesi *mümkündür*” sözünde olduğu gibi olumlu ifade ile gelebilir. “bu hasta, ya yaşar ya da ölür” ve “bu nar, ya tatlıdır ya da ekşidir” sözlerinde olduğu gibi şüphe ifadesi ile gelebilir. Bazen “bu hastanın iyileşmesi im-

5

kânsız değildir” sözünde olduğu gibi olumsuz ifade ile de gelebilir.
[392] Bil ki bütün mümkünleri iki zıt ile aynı anda vasıflayabilirsin. Biri bilkuvve diğeri bilfiildir. “Oturan ayaktadır” sözün gibidir. Yani o, bilfiil oturuyor bilimkân/bilkuvve ayaktadır.

10

[393] Bil ki zorunlu, mümkünden öncedir. Çünkü zorunlu, mevcut olandır. Mümkün ise halen mevcut olmamıştır. İmkânsız ise bâtıldır. Çünkü imkânsız, hiç mevcut olmamış ve ortaya çıkmamıştır.

[394] Bil ki zorunlu, iki kısma ayrılır:

15

1- Güneşin yarın doğacağını bilmek gibi mevcut olmadan önce kesin mevcut olacağı bilinen zorunludur. Veya cisimlerin, cevherlerden te'lif edilmesi gibi mevcut olduğu andan itibaren zorunlu olması devam eden zorunludur.

2- Hastanın iyileşmesi veya ölmesi gibi zorunlu olmadan önce mevcut olmasının kesin olmadığı zorunludur.

[395] Bil ki imkânsız/*mümteni*' dört kısma ayrılır:

20

[396] 1- İzaflı imkânsız: Bu da bir zamanda olup diğerinde olmama, bir mekânda olup diğerinde olmama, bir cevherde olup diğer cevherde olmama ve bir halde olup diğer halde olmama ile olur. Fillerin Hind bölgesinde fazla bulunmasının zorunlu olması ile bu zamana kadar Sicilya bölgesinde fazla bulunmasının imkânsız olması gibi. Yine kişinin on dört yaşını doldurduğunda vücudunda tüylerin çıkmasının zorunlu olması ile bu müddette sakalının olmasının imkânsız olması gibi.

25

[397] Sakalın zorunlu olması mevcut olmasından sonra olur. Bakımsız kişi veya baygın olmayan kişinin bir rıtl ağırlığı kaldırmasının zorunlu olması ile bin rıtl taşımasının imkânsız olması gibi. Zayıf kişinin beş yüz rıtl ağırlığı kaldırmasının imkânsız olması ile güçlü kişinin, onu kaldırmasının zorunlu olması gibi. Zeki kişinin, kapalı mânalara dalması ve güzel şiir yazmasının mümkün olması ile aptal-gerizekalı kişinin bunları yapmasının imkânsız olması gibi.

30

[٣٩١] وقد يأتي اللفظ الذي يعبر به عن الممكن على وجوه، فمنه ما يأتي بلفظ الإيجاب كقولك: ممكن أن يموت هذا المريض، وقد يأتي بلفظ الشك فتقول: هذا المريض إما يموت وإما يعيش، وهذا الرمان إما حلو وإما حامض. وقد يأتي بلفظ النفي فتقول: هذا المريض لا ممتنع أن يبرأ.

[٣٩٢] واعلم أن كل ممكن فإنك تصفه بالضدين معاً أحدهما بالقوة والآخر بالفعل كقولك: القاعد قائم أي أنه قاعد بالفعل قائم بالإمكان.

[٣٩٣] واعلم أن الواجب قبل الممكن لأن الواجب هو الموجود وأما الممكن فلم يأت بعد وأما الممتنع فهو باطل لأنه لا يكون ولا يظهر.

[٣٩٤] واعلم أن الواجب ينقسم قسمين:

أحدهما ما كان معلوماً قبل كونه أنه لا بد من كونه، كطلوع الشمس غداً، أو ما لم يزل ملازماً واجباً مذ وجد كملازمة التأليف للأجسام.

والثاني ما كان قبل وجوبه غير مقطوع على أنه يكون كصحّة المريض أو موته.

[٣٩٥] واعلم أن الممتنع ينقسم أقساماً أربعة:

[٣٩٦] أحدها الممتنع بالإضافة وهو إما في زمان دون زمان، أو في مكان دون مكان، أو من جوهر دون جوهر، أو في حال دون حال، كوجوب كون الفيلة فاشية في الهند وكونها إلى الآن ممتنعة أن تكون فاشية في أرض الصقالبة، وكوجوب المردة في خلال استيفاء المرء أربعة عشر عاماً وامتناع اللحية في تلك المدّة.

[٣٩٧] ووجوبها بعد وجودها وكوجوب رفع المرء الذي لا وجود بنفسه أو ليس مغمى عليه لرطل وامتناع حمله ألف رطل، وكامتناع الضعيف من رفع خمس مائة رطل، ووجوب حمل القوي لها، وكإمكان الذكي أن يغوص على المعاني الغامضة ويعمل الشعر الجيد، وامتناع ذلك من الغبي البليد الأبله الطبع فهذا وجهه.

[398] 2- Âdeten kesinlikle imkânsız: Bu, duyularla şekillenir. “Şayet şöyle olsaydı nasıl olurdu” şeklinde tahayyül edilir. Cansız bir şeyin canlıya dönüşmesi, cisimlerin doğurmadan bir şey üretmesi ve cansız şeyin konuşması gibi. Bu kısımdakiler peygamberden sadır olduğunda onun nübüv-

5 veti tasdik edilmiş olur. Bunlar peygamber dışında kimseden sadır olmaz.

[399] 3- Aklen imkânsız: Kişinin aynı anda hem ayakta hem de oturuyor olması, bir cismin iki mekânda olması, ezeli olanın hâdise dönüşmesi, hâdis olanın ezeliye dönüşmesi, ezeli olan pek çok şeyin mevcut olması gibidir. Özetle; ilk düşünüşle doğuştan gelen ilk bilgilere zıt olan her şey-

10 dir. Bunların mevcut olması kesinlikle mümkün değildir. Yaratıcı Allah bunları yapmaz. Bunlar asla olmaz. Olması durumunda âlemin düzeninde bozulma ve hakikati bilme aracı olan aklın her türlüşünde karışıklık olur. “*Rabbinin sözü, doğruluk ve adalet bakımından tamamlanmıştır. O'nun sözlerini değiştirecek kimse yoktur.*” [En‘âm, 6/115].

[400] 4- Mutlak imkânsız: Allah’ın zâtında değişmeyi gerektiren bütün sorular böyledir. Bizâtihi imkânsız olan bu tür önermeler kendi içinde çelişiktir. Öncesi sonrasını ifsat eder. Bu da kişinin “Allah kendi gibi birini yaratmaya güç yetirir mi?” sorusu ve benzeri sorular gibi. Bunu bil, çünkü böyle bir şey, mutlak olarak ve asla ortaya çıkmaz.

[401] Burada zikrettiklerimiz dışında âlemde başka önerme türü kesinlikle yoktur.

[402] Zorunluyu ifade eden lafızlar, bazen olumsuz bazen de olumlu lafız ile gelir. İmkânsız ifade eden lafızlar, bazen olumsuz lafız ile gelebilir, bazen de olumlu lafız ile gelir, ama zorunlu ve imkânsızın, şüphe lafzı ile gelmesi mümkün değildir. Buna göre “Yarın güneşin doğması zorunludur, yarın doğmaması imkânsızdır” ve “Ateşte soğukluğun bulunmaması zorunludur, ateşte soğukluğun bulunması imkânsızdır” dersin.

[403] gruba göre kipler iki tanedir. Bunlar zorunlu ve imkânsızdır. Mümkün diye bir şey kesinlikle yoktur. Çünkü mümkün olarak isimlendirilen şey, mevcut olmadan önce imkânsız idi. Mevcut olduktan sonra da zorunludur. O zaman üçüncü bir kip yoktur. Bizim idrakimizin dışında olan şey, Allah’ın ilminde ya var olur ya da var olmaz. Eğer Allah, onun olacağını biliyorsa; o zaman o şey şimdi var olması zorunlu olan şeydir. Eğer Allah o şeyin olmayacağını biliyorsa; o zaman o şey, şimdi var olması imkânsız olan şeydir.

35

[٣٩٨] والثاني الممتنع في العادة قطعاً وهو متشكّل في حسّ النفس وتخليها لو كان كيف كان يكون، كاتقلاب الجماد حيواناً، واختراع الأجسام دون تولّد، ونطق الجماد، وهذا القسم به تصحّ نبوءة النبي، إذا ظهرت منه ولا سبيل إليها لغيره.

[٣٩٩] والثالث الممتنع في العقل ككون المرء قائماً قاعداً في حال واحدة، وككون الجسم في مكانين، وكانقلاب الذي لم يزل محدثاً، أو المحدث لم يزل؛ أو وجود أشياء كثيرة لم تنزل، وهذا بالجملة هو كلّ ما ضاد الأوائل المعلومة بأول العقل، وهذا ما لا سبيل إلى وجوده أصلاً، ولا يفعله الخالق أبداً، ولا يكون ذلك أصلاً، وفيه فساد بنية العالم وانخرام رتب العقول التي هي أسباب معرفة الحقائق ﴿وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًا ۗ لَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِهِ﴾ [الأنعام، ١١٥].

[٤٠٠] والرابع الممتنع المطلق مثل كلّ سؤال أوجب على ذات البارئ تعالى تغيراً، فهذا هو الممتنع لعينه الذي ينقض بعضه بعضاً ويفسد أوله آخره، وهذا مثل سؤال من يسأل هل يقدر الله تعالى أن يخلق مثله ونحو هذا، فأعلمه لأنه لا يحدث أولاً على الإطلاق.

[٤٠١] واعلم أنه لا قسم لقضايا العالم غير ما ذكرنا أصلاً.

[٤٠٢] وقد يأتي أيضاً اللفظ الذي يعبر به عن الواجب بلفظ النفي ولفظ الإيجاب، وقد يأتي اللفظ الذي يعبر به عن الممتنع بلفظ النفي، وقد يأتي أيضاً بلفظ الإيجاب، ولا سبيل إلى أن يأتي بلفظ شكّ فتقول: واجب أن تطلع الشمس غداً، وممتنع أن لا تطلع غداً، وتقول: واجب أن لا يوجد في النار برد، وممتنع أن يوجد في النار برد.

[٤٠٣] وقد قال قوم إن العناصر اثنان وهما واجب وممتنع فقط، قالوا: ولا ممكن البتة لأن الشيء الذي تسمّونه ممكناً هو قبل وجوده ممتنع، وهو بعد وجوده واجب، فلا ثالث. قالوا: وما غاب عنا فيما أنه في علم الله تعالى يكون وإما أنه لا يكون، فإن كان الله عزّ وجلّ قد علم أنه سيكون، فهو الآن واجب أن يكون، وإن كان تعالى علم أنه لا يكون فهو الآن ممتنع أن يكون.

[404] Bize göre bu fâsit bir hükümdür.

[405] Birinci delilleri olan “bir şey mevcut olmadan önce imkânsızdır” delili hatalıdır. Bilakis bilkuvve ve zannî olarak mevcut olmuş da olabilir olmamış da olabilir. Allah’ın ilmiyle delil getirmelerine gelince; Allah, bir şeyi emredip diğer bir şeyi yasaklamıştır. Allah’ın emrettiği şeyin, emredilen kişi tarafından yapılması tevehhüm edilebilir olmasa, emretmenin bir anlamı olmazdı. Mevcut olması tevehhüm edilebilir olan şey mümkündür. İradeli varlıkların fiilleri, mevcut olmadan önce mümkün kısmına dâhildir. Doğanın fiilleri ise böyle değildir.

[406] Yine bize göre, his ve akıl ile sabit olmuştur ki azaları sağlam ve özürsüz oturan kişinin yürümesi ile ayakları olmayan yatalak kişinin yürümesi arasında fark vardır. Bu mümkün ile imkânsız arasındaki farktır. Yine his ve akıl ile sabit oldu ki zikrettiğimiz sağlam kişinin, isterse yapmadığı ve terkettiği oturma ile yatalak kişinin, yapmamayı dahi isteyemediği oturma arasında açık fark vardır. Bu da mümkün ile zorunlu arasındaki farktır. Bizim bu söylediğimizden farklı bir görüşe sahip olan kişinin, acıktığında yemek yiyerek açlığını gidermemesi gerekir. Çünkü eğer eceli gelmişse ölmesi zorunludur. Eğer eceli bitmemişse ölmesi imkânsızdır. Ya da ateşe girmesi gerekir. Çünkü eğer gaybda onun yanmayacağı var ise, o zaman onun yanması imkânsızdır. Muhalifimizin, kendisinden soğukluk, susuzluk ve sıkıntıyı gidermek için yaptığı hazırlık, düşünme ve çabasının; feleğin hareketini geri çevirmek ve güneşin doğmasını engellemeye dair olan hazırlık ve düşünmesiyle aynı olması gerekir. Biz, aklın veya duyuların gereklerine vardırıncaya kadar veya aklın her türlüüne ve duyulara inadına karşı çıkmak zorunda bırakıncaya kadar insanlarla tartışırız. Bu saydığımız durumlara düşerlerse; onlar için yorulmayı bırakırız. Kendi durumlarına aldanan, yaptıklarıyla sevinen sarhoş ve çocuklara benzeyen bu kişilerden yüz çevirmemiz, yanlışları temenni etmeleri ve bâtil şeylerle sevinmeleriyle onları başbaşa bırakmamız lazımdır. Biz, öğrencilerimize hakikatleri bize gerektiği şekilde açıklamayla uğraşırız. Biz, kendi başımıza ve değersiz kişilerle konuşmayız sadece temyiz sahibi akıllı kişilerle konuşuruz.

[٤٠٤] ونحن نقول: إن هذا حكم فاسد.

[٤٠٥] أما حجّتهم الأولى من أن الشيء قبل كونه ممتنع فخطأ، بل في

القوّة وفي الظنّ ربما قد كان وربما لم يكن؛ وأما احتجاجهم بعلم الله تعالى

فإن الله تعالى قد أمر ونهى، فلو لم يكن الشيء الذي أمر به تعالى متوهّمًا كونه

من المأمور به لم يكن للأمر به معنى، فالمتوهّم كونه هو الممكن، وأفعال

المختارين قبل كونها داخله في قسم الممكن، بخلاف أفعال الطبيعة.

[٤٠٦] ثم نقول: إن الحسّ والعقل قد ثبت فيهما أن بين مشي القاعد

الصحيح الجوارح والجسم الغير ممنوع وبين مشي المقعد المبطل الساقين فرقًا،

وهذا فرق بين الممكن والممتنع. وكذلك فيهما أن بين قعود الصحيح الذي

ذكرنا الذي إذا شاء تركه تركه، وبين قعود المقعد الذي لو رام جهده تركه لم

يقدر، فرقًا واضحًا، وهذا فرق بين الممكن والواجب. والواجب أن نلزم من

قال بخلاف قولنا أن لا يتأهب للجوع إذا أصابه بأكل الطعام لأنه إن كان انتهى

أجله فواجب أن يموت، وإن كان لم ينته أجله فممتنع أن يموت، وينبغي له

أن يقتحم النيران إذ إن كان في المغيب أنه لا يحترق فممتنع أن يحترق، فيلزم

مخالفتنا أن تأهبه وفكرته وسعيه فيما يدفع به عن نفسه البرد والعطش والأذى

كتأهبه وفكرته لدفع حركة الفلك أو لمنع الشمس من الطلوع، ونحن إنما نناظر

الناس حتى نردّهم إلى موجب العقل أو الحسّ أو نلزمهم أن يخرجوا عن رتب

العقل وإلى مكابرة الحسّ، فإذا خرجوا إلى ما ذكرنا فقد كفونا التعب معهم،

ولزمنا الإعراض عنهم وتركهم يتمنون الأضاليل ويفرحون بالأباطيل كالسكارى

والصبيان المغرورين بأحوالهم، المسرورين بأفعالهم، ونشتغل بما يلزمنا من تبين

الحقائق لطلابها، فإنما نتكلّم مع النفوس العاقلة المميّزة، لا مع الألسنة فقط، ولا

مع النفوس السخيفة.

5- Olumlama (Îcab) ve Olumsuzlama (Nefy) ile Bunların Türleri ve Kısımları

[407] Mâna ifade eden nefyin -ki bununla hasmının olumladığını nefy edersen- sonucu, yüklem için olmasıdır. Konu için olmamasıdır. Çünkü sen, önce ismi olumlarsın, sonra ona bir sıfat olumlar veya olumsuzlarsın. Eğer konuyu nefyedersen/olumsuzlarsan, -ki o da kendisinden haber verilen isimdir- kendisinden haber vereceğin bir mâna elde etmemiş olursun. Senin “olmayan (*lâ*) Zeyd gidicidir (لا زيد منطلق)” sözün gibidir. Bu sözün zahiri, Zeyd’in olumsuzlanması ve Zeyd’le beraber gitmesinin de olumsuzlanmasıdır. Öncekiler bu tür önermelere, “gayr-ı muhassal önerme” adını vermişlerdir. Doğru olan senin “Zeyd gidici değildir (لا زيد ليس/غير منطلق)” demendir. Böyle olunca Zeyd’i olumlayıp sonra ondan gitmeyi nefyetmiş olursun. Öncekiler bu önermeye, “olumsuz önerme” ve “yüklemde değiştirilmiş önerme” isimlerini vermişlerdir. Çünkü (yüklemde) bu önermeyi olumludan olumsuza çevirdin. Bu noktada dikkatli ol. Bunu anladığının en küçük delili, sözün iki türü olan konunun tamamen nefyinin ve konudan bir sıfatın nefyinin ne olduğuna dair cevap verebilmendir. (Bunu anlamadan cevap verirsen) soruyu anlamadan ve düzeltmeden cevap vermiş olursun ki böylece verdiğin hükümde eksik kavrayış ve haksızlık yapmış olursun.

[408] Hasımının olumladığı şeyi, tam ve doğru bir şekilde nefy etmek istersen, ya bazısını ya da tamamını geçersiz kılmak istiyorsundur. Bazısını geçersiz kılmak istiyorsan, bunu açıkla. Eğer tamamını geçersiz kılmak istiyorsan; sözünün, sekiz şartı taşıması gerekir. Eğer bu sekiz şart olmazsa tam bir geçersiz kılma olmaz.

[409] 1- Onun zorunlu kıldığı ile senin nefyettiğin konu bir olmalıdır. Eğer iki tane farklı konu olursa; o zaman kargaşa çıkar. Bu, bir kişinin “Mevcut hâdistir” diğeri ise “Mevcut hâdis değildir” demesine benzer. Bu, sözün yapısındaki bir fesattır. İki sözden biri, diğeri geçersiz kılmamaktadır. Çünkü Yaratıcı Allah, mevcuttur ve hâdis değildir. Âlem mevcuttur ve hâdistir. Ehl-i sünnet ve Mu‘tezile böyle şeylerle karşılaştılar da onlar bu konular üzerinde o kadar çekiştiler ve bu konulara o kadar daldılar ki birbirlerini tekfir ettiler. Mutezile dedi ki: Kur’ân mahlûktur. Bununla işitilen sesleri kastettiler. Ashabımız dedi ki: Kur’ân mahlûk değildir. Bununla Allah’ın ilmini kastettiler.

٥ - باب الكلام في الإيجاب والسلب وهو النفي ومراتبه ووجوهه

[٤٠٧] النفي المفيد معنى والذي تنفي به ما أوجب خصمك إنما حكمه أن يكون للمحمول لا للموضوع لأنك تثبت الاسم ثم توجب له صفة أو تنفيها عنه. ولو نفيت الموضوع وهو الاسم المخبر عنه لكنت لم تحصل معنى تخبر عنه كقولك: لا زيد منطلق، لأن ظاهر هذا اللفظ نفي زيد ونفي الانطلاق معه. ٥ والأوائل يسمون مثل هذا «قضية غير محصلة»، وإنما الصواب أن تقول: زيد غير منطلق، أو ليس منطلقًا، فتكون قد أثبت زيدًا ونفيت عنه الانطلاق. والأوائل يسمون هذه «قضية مسلوبة» و «متغيرة في المحمول» لأنك غيرتها عن الإيجاب، فتحفظ في هذا المكان، فأقل ما في ذلك أن تجيب على أحد وجهي الكلام اللذين هما إما نفي المخبر عنه جملة وإما نفي الصفة عنه، فتكون مجيبًا قبل تحقيق السؤال وتصحيحه، فيلزمك نقص الفهم والجور في الحكم.

[٤٠٨] وإذا أردت نفي ما أوجب خصمك نفيًا تامًا صحيحًا فلا بد لك من أنك إنما تريد نقض بعضه أو نقض كله، فإن أردت نقض بعضه فبين ذلك، وإن أردت نقض كله فلا بد من أن يجمع كلامك ثمانية شروط وإلا فليس نقضًا تامًا. ١٠ [٤٠٩] أحدها: أن يكون الموضوع فيما أوجب هو وفيما نفيت أنت واحدًا، فإن كانا اثنين وقع الشغب، وذلك مثل قول القائل: الموجود محدث، فيقول الآخر: الموجود ليس محدثًا، فهذا فساد في بنية الكلام، وليس أحد الكلامين نقضًا للآخر، لأن الباري عز وجل موجود، وليس محدثًا، والعالم موجود وهو محدث، ونحو ذلك عرض لأصحابنا من أهل السنة والمعتزلة فإنهم أكثروا التنازع والخوض حتى كفر بعضهم بعضًا، فقالت المعتزلة: القرآن مخلوق، وهم ٢٠ يعنون العبارة المسموعة، وقال أصحابنا: القرآن لا مخلوق، وهم يعنون علم الباري عز وجل.

[410] 2- Birinin olumladığı yüklem, diğerinin olumsuzladığı yüklem olmalıdır. Kesinlikle başkası olmamalıdır. Bu da şöyle söyleyen gibi: “Zeyd âlimdir.” Muhalifi ise “Zeyd âlim değildir.” diyor. Eğer biri nahiv âlimliğini diğeri fıkıh âlimliğini kastederse; önermeleri tenâkuzlu/çelişkili olmaz.

5 [411] 3- Konunun, hakkında hüküm sabit olan parçası her iki önermede de aynı olmalıdır. Farklı olmamalıdır. Birinin saçının siyahlığını kastederek “Zeyd siyahtır” demesi, başkasının ise cildini veya gözünü kastederek “Zeyd siyah değildir” demesi gibi.

10 [412] 4- İki önermedeki yüklem parçası aynı olmalıdır. Farklı olmamalıdır. Birinin bünyenin tamamının zayıflığını kastederek “Zeyd zayıftır” demesi, başkasının ise bir çeşit zayıflık sayılan hastalığın vücutta olmadığını kastederek “Zeyd zayıf değildir” demesi gibi.

15 [413] 5- Birinin olumlanan şeyi olumladığı zamanla, başkasının olumlanan şeyi olumsuzladığı zamanın aynı olmasıdır. Birinin geçmişte yazdığını, gelecekte de yazacağını kastederek “Zeyd yazıcıdır” demesi, başkasının ise şu anda yazmadığını kastederek “Zeyd yazıcı değildir” demesi gibi.

20 [414] 6- olumlanan şeyi olumladığı hal ile başkasının olumlanan şeyi olumsuzladığı halin aynı olmasıdır. Başka hal değil. Birinin bebeğin bünyesindeki imkân ve ihtimali kastederek “Bebek süvaridir” demesi, başkasının ise bebeğin bebeklik halini kastederek “Bebek süvari değildir” demesi gibi.

25 [415] 7- Birinin olumladığı şeyin izâfeti ile diğerinin olumsuzladığı şeyin izâfetinin aynı olmasıdır. İki ayrı izâfet olmamalıdır. Birinin “Zeyd köledir” sözü gibi. Diğeri “Zeyd köle değildir” diyor. İlki, Zeyd’in Allah’a köle olduğunu kastediyor. Diğeri Zeyd’in, bir insanın malı olmadığını kastediyor. Aynı şekilde senin eti kastederek “Kılıç keser” demen, hasmının ise taşı kastederek “Kılıç kesmez” demesi gibi.

30 [416] 8- İki önermenin cevher veya arazda eşit olmasıdır. Farklı olmamasıdır. Birinin “Zeyd gidiyor.” sözü gibi. Hasımı ise “Zeyd gitmiyor” diyor. İki de hareket halindeki bir gemide oturan Zeyd’den haber veriyor. Adam ârızî olarak, yani geminin onu götürmesi sayesinde gitmekte, bizâtihi gitmemektedir. Bilakis durmaktadır.

[٤١٠] والثاني: أن يكون المحمول الذي أوجب أحدهما هو المحمول الذي نفى الآخر لا غيره أصلاً، وذلك مثل قائل قال زيد عالم، فقال مخالفه: زيد ليس بعالم، فإن عنى أحدهما عالمًا بالنحو، وعنى الآخر عالمًا بالفقه لم تتناقض قضيتاهما.

٥ [٤١١] والثالث: أن يكون الجزء الذي فيه استقرّ الحكم من الموضوع واحداً في كلتا القضيتين لا غيره كقائل قال: زيد أسود، يريد أسود الشعر، فيقول الآخر: زيد ليس بأسود، يريد اللون أو العين.

[٤١٢] والرابع: أن يكون الجزء من المحمول في القضيتين واحداً لا متغايراً كقائل قال: زيد ضعيف، فيقول الآخر: زيد ليس بضعيف، يريد أحدهما ضعف الجسم بالبنية الكلية، والآخر نفى ضعف الجسم بالمرض الذي هو جزء من أجزاء الضعف.

[٤١٣] والخامس: أن يكون الزمان الذي أثبت فيه أحدهما ما أثبت هو الزمان الذي نفى فيه الآخر ما أثبت هذا لا غيره، كقائل قال: زيد كاتب أي قد كتب ويكتب فيقول الآخر: زيد ليس كاتباً، أي ليس الآن يكتب.

١٥ [٤١٤] والسادس: أن تكون الحال التي أثبت فيها أحدهما ما أثبت، هي الحال التي نفى فيها الآخر ما أثبت هذا لا غيرها، كقائل قال: الطفل فارس، يريد الإمكان والاحتمال في البنية، فيقول الآخر: الطفل ليس بفارس يريد بالفعل في حال الطفولة.

[٤١٥] والسابع: أن تكون إضافة الشيء الذي أثبت هو وإضافة الشيء الذي نفى خصمه إلى شيء واحد لا إلى شيئين، كقائل قال: زيد عبد، فيقول الآخر: زيد ليس عبداً، يريد أحدهما لله عزّ وجلّ، ويريد الآخر نفى أنه متملك لإنسان، ونحو قولك: السيف يقطع، فيقول خصمك: السيف ليس يقطع، أردت اللحم، وأراد هذا الحجارة.

[٤١٦] والثامن أن تكون القضيتان مستويتين في الجوهر أو في العرض، لا مختلفتين، كقائل قال: زيد ينتقل، فقال خصمه: زيد لا ينتقل، وهما يخبران جميعاً عن رجل قاعد في سفينة تسير، فهو ينتقل بالعرض، أي بنقل السفينة إياه، وهو غير منتقل بذاته بل هو ساكن.

[417] Özetle; hasmının sözünü incele. Olumlamayı veya olumsuzlamayı irade ettiğin sözünde, onun olumlu veya olumsuz ile hükmettiğine muhalif bir şey varsa bunu açıkla. Onun sözlerine sadece olumsuzluk harfleri ile muhalefet et. Öyle yapmazsan kargaşa çıkararak zorbanın biri veya cahil olursun. Geçersiz kılmanın (tenâkuz) şartları işte bunlardır.

[418] Küllî olumsuz; -ki sıfatı bütün türden olumsuzlamandır. Veya sıfatın tamamını türün bazısından olumsuzlamandır- zahiren cüz'îye benzeyen bir lafzı telaffuz etmenle olur. Çünkü umûmî haldeyken küllînin olumsuzlamasını yapmak istediğinde, “insanlardan *hiçbiri* kişneyen değildir. İnsanlardan hiç kimse kişneyen değildir. Atlardan *hiçbiri* düşünen değildir. Düşünmenin *hiçbir* türüsü bu attadır.” dersin.

[419] Cüz'î olumsuz; -ki sıfatı, türün tamamından değil de bazısından nefyetmendir- cüz'î ve küllî lafzı telaffuz etmenle olur. Çünkü sen “*bazı* insanlar kâtip *değildir*” ve “*her* insan kâtip *değildir*” diyorsun.⁴ Bu iki lafzın anlamı birdir. Bir farklılık yoktur. Birinin zahiri umum diğeri zahiri husustur.

[420] Küllî olumlu; -ki sıfatı, türün hepsine ispat etmendir- sadece daha önce söylediğimiz gibi küllî bir sur edatı ile veya umum kastedilen mühmel lafız ile olur. Senin “Tüm insanlar canlıdır. Bütün insanlar canlıdır. İnsan canlıdır.” sözün gibi. “İnsan canlıdır” derken tek bir kişiyi kastetmiyorsun. Yine “insanlar canlılardır” derken insanlardan bazısını kastetmiyorsun.

[421] Cüz'î olumlu; - ki sıfatı, türün bazısına ispat etmendir- sadece cüz'î lafızlar ile olur. “Bazı insanlar yazıcıdır” sözün gibi. Bu mertebeleri anla ve bunlarda dikkatli ol.

[422] Öncekilerden bazısına göre, bir kişi “insan yazıcıdır” önermesi gibi mühmel bir önerme zikrettiğinde, insanın aklına ilk gelen şey, söyleyenin muradının türün bazısı olduğu, tamamı olmadığıdır. Bize göre bu söz doğru değildir. Bu mühmel önermeler -yani dilde bazen türün tamamı, bazen tek bir kişi ve bazen de türden bir grup için gelen lafızlar-; telaffuz eden kişi; bunlarla türden bir kişiyi veya türün bazısını kastettiğini belirtmedikçe veya zaruri, makbul ve iki taraf tarafından ittifak edilen bir delil olmadığı müddetçe, bunlar türün tamamına hamledilmelidir. Çünkü lafızlar karışıklık için değil anlatma için vazedilmiştir.

4 “*Her* insan kâtip *değildir*” ifadesi hem Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir Koleksiyonu 764 numaralı nüshada, hem de tahkikli neşirde mevcut değildir. Tahkikli neşri hazırlayan İhsân Abbâs'ın ifadesine göre, eldeki mevcut tüm nüshalarda bir düşüklük vardır. (*Resâilu İbn Hazm*, IV, 202, dipnot 1). Bağlam ve konu gereği düşme olan yer çeviride verildiği gibi “*her* insan kâtip *değildir*” olmalıdır. (Ed.)

[٤١٧] وبالجملة ففتش كلام خصمك فإن كان في كلامك الذي تريد إيجابه أو نفيه معنى يخالف ما حكم هو فيه بإيجاب أو بنفي فبينه ولا تخالف شيئاً من معانيه إلا بحرف النفي فقط وإلا كنت شغبياً معتاً أو جاهلاً، فهذه شروط النقيض.

٥ [٤١٨] والنفي الكلي وهو نفيك الصفة عن جميع النوع أو نفيك جميع الصفة عن بعض النوع تنطق به بلفظ يشبه في ظاهره الجزئي لأنك إذا أردت النفي الكلي، وهو العام، قلت ليس واحد من الناس سهلاً، أو ليس أحد من الناس سهلاً، وليس واحد من الخيل ناطقاً، وليس شيء من النطق في هذا الفرس.

[٤١٩] والنفي الجزئي، وهو نفيك الصفة عن بعض النوع لا عن كله، تنطق به بلفظ جزئي ولفظ كلي ومعنى هذين اللفظين واحد لا اختلاف فيه، أحدهما ظاهرة العموم والثاني ظاهرة الخصوص.

١٠ [٤٢٠] والإيجاب الكلي وهو إثباتك الصفة لجميع النوع لا يكون إلا بلفظ كلي إما بسور كما قدّمنا، وإما مهمل يقصد به العموم كقولك: كل إنسان حي، أو كقولك: جميع الناس أحياء، أو تقول، الإنسان حي، وأنت لا تريد شخصاً واحداً بعينه، أو تقول: الناس أحياء وأنت لا تريد بعضاً منهم.

١٥ [٤٢١] والإيجاب الجزئي وهو إثباتك الصفة لبعض النوع لا يكون أصلاً إلا بلفظ جزئي كقولك: بعض الناس كتاب، فأفهم هذه الرتب وثبتت فيها.

[٤٢٢] وقد قال بعض المتقدمين إن القائل إذا أتى بقضية مهملة فقال: الإنسان كاتب، ان الأسبق إلى النفس أن مراده بذلك بعض النوع لا كله. وأما نحن فنقول: إن هذا القول غير صحيح وإن هذه المهملات يعني الألفاظ التي تأتي في اللغة: مرّة للنوع كله، ومرّة للشخص الواحد، ومرّة لجماعة من النوع، فإنها إن لم يبين المتكلم بها أنه أراد شخصاً واحداً من النوع، أو بعض النوع دون بعض، أو لم يقيم على ذلك برهان ضروري، أو مقبول، أو متفق عليه من الخصمين، فلا يجوز أن تحمل على عموم النوع كله لأن الألفاظ إنما وضعت للإفهام لا للتلبيس.

Bütün lafızlar, kendi mânalarını ifade eder ve kendisinden anlaşılan şeyi gerekli kılar. Muhatap, lafzın kendisinin gerektirdiği bir kısım mânaları anlayıp lafzın gerektirmediği diğer kısmı da anlamak ile yükümlü kılınmaz. Çünkü bu insan tabiatının gücü dâhilinde değildir. Bilakis bu imkânsız bir şeydir ve kehanette bulunmaktan ibarettir. Konuşanların anlaşması veya fazladan bir açıklama olması dışında bu durum; safsata, karışıklık ve faydası olmayan, bir mânaya ulaştırmayan gevezeliktir.

[423] Öncekilerden bazıları, kişinin “bütün insanlar canlıdır” sözü ile muhalifinin “bütün insanlar canlı değildir” sözünü zıt olarak isimlendirdi. Yine kişinin “bütün insanlar canlıdır” sözü ile diğer birinin “Hayır, bilakis bazı insanlar canlıdır” sözünü tenâkuz/çelişki olarak isimlendirdi. Tenâkuzun zıtlığa nispetle daha güçlü bir karşıtlık barındırdığını söyledi. Bizim zıt olarak isimlendirdiğimiz ilk iki önermeden birinin olumlu diğerinin olumsuz iki küllî önerme olduğu, tenâkuz olarak isimlendirdiğimiz sondaki iki önermeden birinin küllî diğerinin cüz’î, ayrıca birinin olumlu diğerinin olumsuz olduğunu söyleyerek delil getirdi. İlk iki önerme sadece nitelik cihetinde farklılaştı. Yani olumlu ve olumsuzlukta. Ama bu iki önerme nicelikte birdirler. Yani ikisi de küllîdir. Sondaki iki önerme ise iki cihetle farklılaştı. İlk, önceki zıt olan iki önerme ile aynı şekilde olumlu ve olumsuz olarak nitelikte, ikinci olarak biri küllî diğeri cüz’î olmak üzere nicelikte farklılaştı. Dedi ki, iki cihetle farklılaşan tek bir cihetle farklılaşandan daha güçlü bir karşıtlık barındırır.

[424] Bize göre bu hatalıdır. Bu sözü söyleyen kişi, lafzın mânasının hakikatini değil de zahirini gözetmiştir. Bu sözü söyleyen kişinin verdiği hüküm, farklılık cihetlerinin sayısı konusunda doğru olsa da farklılığın şiddeti noktasında yanlıştır. Eğer “daha güçlü (eşedd)” yerine “daha fazla (ekser)” deseydi doğru olurdu. Bize göre, zıt olarak isimlendirilen şey, -ki bizim, “umûmî olumsuz” veya istersen “umûmî tenâkuz” ismini verdiğimiz şey- “hususî tenâkuz” dediğimiz şeye nispetle daha güçlü bir karşıtlık taşır. Çünkü birinciyi söyleyen, olumladığı her şeyi olumsuzladı ve onun söylediği her şeyi yanlışladı. Önermesinin mânalarının eksiksiz olarak tümünde ona muhalefet etti ve ondan farklılaştı. İkincisinde ise sözü söyleyen diğerinin olumladıklarının bir kısmını olumsuzladı. Önermenin diğer kısmını ise ne olumsuzladı ne de olumladı. Ona muhalefet de etmedi ona muvafık da kalmadı. Önermenin tamamında değil de sadece bir kısmında ondan farklılaştı. Tamamen farklılaşan, bir parçasında farklılaşandan daha güçlü bir karşıtlık taşır.

وكلّ لفظة فمعبرة عن معانيها ومقتضية لكلّ ما يفهم منها، ولا يجوز أن يكلف المخاطب فهم بعض ما تقتضيه اللفظة دون بعض، إذ ليس ذلك في قوّة الطبيعة البتّة، بل هذا من الممتنع الذي لا سبيل إليه ومن باب التكهن، إلا باتفاق منهما أو ببيان زائد، وإلا فهي سفسطة وشغب وتطويل بما لا يفيد ولا يحقق معنى.

٥ [٤٢٣] وسمّى بعض المتقدّمين قول القائل: كلّ إنسان حيّ، وقول المخالف له: ليس كلّ إنسان حيّاً، «ضدّاً»، وسمّى قول القائل: كلّ إنسان حيّ وقول الآخر لا بعض الناس حيّ، «نقيضاً» وذكر أن النقيض أشدّ مباينة من الضدّ، واحتجّ بأن قال إن القضيتين الأوليين اللتين سمّيناهما ضدّاً كلتاهما كليّة، الواحدة موجبة والأخرى نافية، والقضيتان الأخريان اللتان سمّيناهما نقيضاً، الواحدة كليّة والثانية جزئية، والواحدة موجبة والثانية نافية، فإنما اختلفت الأوليان في جهة واحدة وهي الكيفية فقط أي في الإيجاب والنفي، وهما متفقتان في الكمية أي أن كليتهما كليّة، واختلفت الأخريان في جهتين: إحداهما الكيفية، أي الإيجاب والنفي كاختلاف قضيتي الضدّ، والثانية الكمية وهي أن الواحدة كلية والثانية جزئية. قال: فما اختلف من جهتين أشدّ تبايناً مما اختلف من جهة واحدة.

١٥ [٤٢٤] ونحن نقول: إن هذا خطأ وإن هذا القائل إنما راعى ظاهر اللفظ دون حقيقة المعنى، وإن قضاء هذا القائل وإن كان صادقاً في عدد وجوه الاختلاف، فهو قضاء كاذب في شدة الاختلاف، ولو كان قال مكان أشدّ «أكثر» لكان حقاً. بل نقول: إن التي تسمى ضدّاً، ونحن نسميها «نفيّاً عاماً» إن شئت، أو «نقيضاً عاماً»، أشدّ تبايناً من الأخرى التي نسميها «نقيضاً خاصّاً» لأن قائل الأولى نفى جميع ما أوجبه الآخر وكذبه في كلّ ما حكى، ولم يدع معنى من معاني قضيته إلا وخالفه فيها وبأينه في جميعها. وأما الثانية فإن قائلها إنما نفى بعض ما أوجبه الآخر وأمسك عن سائر القضية فلم ينفها ولا أوجبها ولا خالفه فيها ولا وافقه، وإنما باينه في بعض قضيته لا في كلّها، والمباين في الجميع أشدّ خلافاً من المباين في البعض.

[425] Hasımın sana mühmel bir mukaddime/önerme getirdiğinde; umumu mu yoksa hususu mu kastettiğini kesinleştir. Yani türün tamamına mı hamlediyor yoksa konuştuğu lafzın gerektirdiğinin bazısına mı hamlediyor? Bunu ihmal etme.

5 [426] Bir önerme söylediğinde hasımın bunu olumsuzlarsa; düşün. Senin olumladığın ve onun olumsuzladığı şey, ara durumlardan ise; onu, neyi kastettiğini açıklamayla sorumlu kıl. Senin “Zeyd beyazdır” sözüne karşılık onune “Zeyd beyaz değildir” demesi gibi. Bu sözü, Zeyd’in siyah olduğunu söylediği anlamına gelmez. Belki de Zeyd’in kırmızı veya sarı
10 olduğunu kastetmiştir. Bunun fıkhıdaki örneği; senin “bu şey haramdır” sözüne karşılık hasımının “haram değildir” demesidir. Veya sen “bu işin hükmü farzdır” diyorsun, hasımın ise “farz değildir” diyor. O “haram değildir” sözüyle farz olduğunu kastediyor anlamına gelmez. Yine “farz değildir” sözü ile haram olduğunu kastediyor anlamına gelmez. Belki de sadece
15 mubah olduğunu kastetmiştir.

[427] Eğer ara durumları olan önermeden değil ise onun söylediğine aldırma. Çünkü sen “Zeyd canlıdır” derken, hasımın “Zeyd canlı değildir” derse; zaruri olarak Zeyd’in ölü olduğunu olumlamıştır. Burada ara bir durum yoktur. Hasımın, Zeyd’in öldüğünü söylemiş olmaktadır. Dikkar et!
20 Bazen olumsuzluk mânası olumlu lafız ile olur. Ancak bu güvenilir umûmî bir şart değildir. Bilakis bu, bir durumda olurken diğerinde olmayabilir. Çünkü sen “falan kişi ölüdür” diyorsun, hasımın ise “falan kişi yazıyor” veya “falan kişi canlıdır” diyor. Bu ölümü nefyetmede doğru bir mânadır. Fakat buna güvenilmez. Çünkü sen “falan kişi uzanmıştır” dediğinde hasımın, “falan kişi oturuyor” derse bu iki önerme, söz konusu kişinin ayakta
25 olması ile yanlışlanır. Olumsuzun hakikati, birinin doğrulayıp diğerinin yanlışladığı şeydir. Olumsuzun hakikatini arıyor ve karışıklığı kaldırmak istiyorsan; daha önce zikrettiğimiz olumsuzluk edatlarından biri gereklidir. Böylece yanlıştan korunmuş olursun. Bundan dolayı öncekiler “ her olumlu önermenin bir olumsuz önermesi, her olumsuz önermenin de bir olumlu önermesi vardır” dediler. Yani bu da sadece olumsuzluk edatı dâhil
30 etmekle olur. Allah en doğrusunu bilendir.

[٤٢٥] وإذا أتاك خصمك بمقدمة مهملة فقرر معه معناها: العموم أراد أو الخصوص، أي على الكل يحملها أو على بعض ما يقتضيه اللفظ الذي تكلم به، وتحفظ من إهمال هذا الباب.

[٤٢٦] وإذا قضيت قضية فنفاها خصمك فتأمل فإن كان ما أوجبت ونفى هو من ذوات الوسائط فحقق عليه في أن يبين ما أراد كقولك: زيد أبيض، فيقول هو: ٥
ليس زيد بأبيض، فإنه لا يلزمه بهذا القول أن يكون زيد أسود، ولعله أراد أنه أحمر أو أصفر. ومثال هذا في الشرائع أن تقول: أمر كذا حرام فيقول خصمك ليس بحرام أو تقول أمر كذا واجب، فيقول خصمك: ليس بواجب، فإنه في قوله ليس بحرام ليس يلزمه أنه واجب ولا في قوله إنه ليس واجباً أنه حرام، بل لعله أراد أنه مباح فقط. ١٠

[٤٢٧] وأما غير ذوات الوسائط فلا تبال عن هذا لأنك إن قلت: زيد حي فقال خصمك: هو غير حي فقد أوجب أنه ميت ضرورة، ولا واسطة هاهنا، ولقد لزمه القول بموته فانظر أنه قد يكون معنى النفي بلفظ الإيجاب إلا أن ذلك ليس شرطاً عاماً تثق النفس به بل هو في مكان دون مكان لأنك تقول: فلان ميت فيقول خصمك: فلان يكتب أو فلان حي فهذا معنى صحيح في نفي الموت ١٥
ولكن لا تثق بهذا؛ فإنك إذا قلت: فلان متكيء فيقول خصمك: فلان جالس فقد تكونان معاً كاذبين بأن يكون المخبر عنه قائماً، وحقيقة النفي هو ما صدق أحدهما وكذب الآخر، فإذا أردت حقيقة النفي ورفع الإشكال فلا بد من أحد حروف النفي التي قدمنا ذكرها فتأمن من الغلط، ولهذا قال المتقدمون: إن لكل موجبة سالبة واحدة، ولكل سالبة موجبة واحدة، أي أن ذلك لا يكون إلا بإدخال ٢٠
حرف النفي فقط، والله أعلم بالصواب.

6- Önermelerde Doğruluk ve Yanlışlık

[428] Haber kiplerinin üçe ayrıldığını; yani zorunlu, mümkün ve imkânsız olmak üzere üç kısma ayrıldığını zikrettiğimize göre -Allah'ın izni ve yardımıyla- şimdi de olumlu ve olumsuz önermelerin, bu üç kısımda 5 doğru ve yanlış olarak ayrılma biçimlerini zikrederim.

[429] Umûmî olumsuz ve umûmî olumlu, zorunluluk kipinde her zaman doğru ve yanlış olarak ayrılır: Olumlu önerme her zaman doğru ve hakikattir. Olumsuz olan her zaman yanlış ve bâtıldır. Senin “bütün insanlar canlıdır” sözün gibi. Bu hakikattir. Bunun olumsuz olan “hiçbir insan 10 canlı değildir” önermesi ise yanlıştır. asla seni yanıltmaz, bunu iyi kavra.

[430] İmkan kipinde de durum aynıdır. Bilkuvveyi kastettiğinde “bütün insanlar yazıcıdır” sözün doğrudur. Ama bilfiili kastedersen; olumlu ve olumsuz iki umûmî önerme, her zaman yanlıştır. İyi bir yazıcı olduğunu kastederek “bütün insanlar yazıcıdır” demen veya “hiçbir insan yazıcı 15 değildir” demen gibi. Bu iki önerme de yanlıştır.

[431] İmkansızlık kipinde ise olumsuz önerme sürekli doğrudur. Olumlu önerme ise sürekli yanlıştır. Senin “bütün insanlar anırandır” sözün gibi. Bu önerme yanlıştır. “Hiçbir insan anıran değildir” dediğinde; önerme, doğrudur.

[432] Şimdi -Allah'ın izniyle- husûsî olumsuz ile husûsî olumlu üzerine konuşalım. Bize göre -Allah yardımcımız olsun- zorunluluk kipindeki husûsî olumsuz ile husûsî olumlu önermeler, zaruri olarak doğru ve yanlış kısımlarına ayrılır. Çünkü sen “bazı insanlar canlıdır” diyorsun. Bu önerme 20 doğrudur. Bunun olumsuz olan, “bazı insanlar canlı değildir” yanlıştır.

[433] İmkânsızlık kipinde; bu iki olumlu ve olumsuz husûsî önerme, yine doğru ve yanlışla ayrılır. Senin “bazı insanlar taşdır” sözün, yanlıştır. Olumsuz olan “bazı insanlar taş değildir” doğrudur. Bu kısımda olumsuz önerme her zaman doğrudur. Olumlu önerme ise her zaman yanlıştır.

[434] İmkân kipindeki olumlu ve olumsuz iki husûsî önerme, zaruri olarak doğrudur. Senin, bilfiili kastederek “bazı insanlar yazıcıdır” sözün 30 doğrudur. Yine bilfiili kastederek olumsuz olan “bazı insanlar yazıcı değildir” sözün de doğrudur.

٦- باب اقتسام القضايا: الصدق والكذب

[٤٢٨] وإذ قد ذكرنا أن عناصر الاخبار ثلاثة أي انقسامها ثلاثة وهي: واجب أو ممكن أو ممتنع فلنذكر، إن شاء الله عزّ وجلّ بتوفيقه لنا وجوه اقتسام القضايا الموجبات والنوافي للصدق في هذه الأقسام الثلاثة فنقول، وبالله تعالى نتأيد:

٥ [٤٢٩] إن النفي العام والإيجاب العام يقتسمان الصدق والكذب ضرورة في عنصر الوجوب، فالموجبة أبداً صادقة حقّ، والنافية أبداً كاذبة باطل، مثل قولك: كلّ إنسان حيّ، فهذا حقّ ونفيه كذب، إذا قلت: ولا واحد من الناس حيّ فهذا أمر لا يخونك أبداً، فاضبطه.

[٤٣٠] وكذلك أيضاً في عنصر الإمكان. فإن قولك: كلّ إنسان كاتب، إذا عنيت بالقوّة، وإما إذا عنيت بالفعل فالقضيتان العائتان الموجبة والنافية كاذبتان ١٠ فيه أبداً، كقولك: كلّ إنسان كاتب أي محسن للكتابة أو قولك ولا واحد من الناس كاتب، فكلتاها كذب.

[٤٣١] وأما في عنصر الامتناع فالنافية أبداً صادقة، والموجبة أبداً كاذبة، كقولك: كلّ إنسان نهاق فهذا كذب، وإذا قلت ليس أحد من الناس نهاقاً فهذا صدق.

١٥ [٤٣٢] ثم لتتكلّم عن النفي الخاصّ والإيجاب الخاصّ، إن شاء الله تعالى، فنقول وبالله تعالى نتأيد: إن قضيتي النفي الخاصّ والإيجاب الخاصّ في عنصر الوجوب يقتسمان الصدق والكذب ضرورة لأنك تقول: بعض الناس حيّ فذلك حقّ ونفيه لا بعض الناس حيّ كذب.

[٤٣٣] وأما في عنصر الامتناع فإنهما أيضاً يقتسمان الصدق والكذب: فإن قولك بعض الناس حجر كذب ونفيه بعض الناس لا حجر صدق، فتصدق النافية ٢٠ أبداً في هذا القسم وتكذب الموجبة أبداً فيه.

[٤٣٤] وأما في عنصر الإمكان فكلتاها صادقة ضرورة وذلك قولك: بعض الناس كاتب تريد بالفعل حقّ، ونفيه بعض الناس لا كاتب تريد بالفعل حقّ.

[435] Şimdi umûmî olumlu ve husûsî olumsuz üzerine konuşalım. Bize göre zorunluluk maddesindeki umûmî olumlu önerme ile husûsî olumsuz önerme, zaruri olarak doğru ve yanlış kısımlarına ayrılır. Senin “bütün insanlar canlıdır” sözün, doğrudur. Olumsuz olan “bütün insanlar canlı değildir” veya “bazı insanlar canlı değildir” sözün yanlıştır. Olumlu önerme her zaman doğrudur. Olumsuz önerme ise yanlıştır.

[436] Bu iki önerme imkân kipinde doğru ve yanlış kısımlarına ayrılır. Senin bilfiili kastederek “bütün insanlar yazıcıdır” sözün yanlıştır. Bilfiil kastedilerek olumsuz olan, “bütün insanlar yazıcı değildir” veya “bazı insanlar yazıcı değildir” sözün doğrudur. Olumlu önerme yanlış, olumsuz önerme doğrudur.

[437] Bu iki önerme imkânsızlık kipinde, zaruri olarak doğru ve yanlış kısımlarına ayrılır. Senin “bütün insanlar anırandır” sözün yanlıştır. Olumsuz olan “bütün insanlar anıran değildir” veya “bazı insanlar anıran değildir” sözün doğrudur. Olumlu önerme yanlıştır. Olumsuz önerme doğrudur.

[438] Şimdi husûsî olumlu ile umûmî olumsuz üzerine konuşalım. Bize göre zorunluluk maddesindeki husûsî olumlu önerme ile umûmî olumsuz önerme, zaruri olarak doğru ve yanlış kısımlarına ayrılır. Senin “bazı insanlar canlıdır” sözün, doğrudur. Olumsuz olan “hiçbir insan canlı değildir” sözün yanlıştır. Olumlu önerme doğrudur. Olumsuz önerme yanlıştır.

[439] İmkân kipinde de durum aynıdır. Çünkü senin “bazı insanlar yazıcıdır” sözün, doğrudur. Olumsuz olan “hiçbir insan yazıcı değildir” sözün yanlıştır. Olumlu önerme doğrudur. Olumsuz önerme yanlıştır.

[440] İmkânsızlık kipinde de durum aynıdır. Çünkü senin “bazı insanlar taşır” sözün yanlıştır. Olumsuz olan “hiçbir insan taş değildir” doğrudur. Olumsuz önerme doğrudur. Olumlu önerme yanlıştır.

[441] Bu taksimatı iyice düşün. Çünkü sen güzel bir tertip göreceksin. Bu tertip asla şaşmaz. Bunu iyi belle. Yukarıda zikrettiğimiz “umûmî” sözüyle, öncekilerin “külli”, “husûsî” sözüyle de onların “cüz’i” dedikleri şeyi kastettik.

[442] Bil ki imkân kipinde olumlu ve olumsuz önermedeki umûmîlik her zaman yanlıştır. İmkân kipinde olumlu ve olumsuz önermedeki hususilik ise sürekli doğrudur.

[٤٣٥] ثم لتتكلّم على الإيجاب العامّ والنفي الخاصّ، فنقول، وبالله تعالى نتأيد: إن قضيتي الإيجاب العام والنفي الخاصّ في عنصر الإيجاب يقتسمان الصدق والكذب ضرورة، فإن قولك: كلّ الناس حيّ صدق، ونفيه: لا كلّ الناس حيّ ولا بعض الناس حيّ كذب، فتصدق الموجبة أبدًا وتكذب النافية.

[٤٣٦] ٥ وأما في عنصر الإمكان فإنهما أيضًا يقتسمان الصدق والكذب، فإن قولك كلّ الناس كاتب، تريد بالفعل، كذب، ونفيه لا كلّ الناس كاتب أو لا بعض الناس كاتب، تريد بالفعل، صدق، فتكذب الموجبة وتصدق النافية.

[٤٣٧] وأما في عنصر الامتناع فإنهما أيضًا يقتسمان الصدق والكذب ضرورة، كقولك: كلّ إنسان نهاق كذب، ونفيه لا كلّ الناس نهاق أو لا بعض الناس نهاق صدق، فتكذب الموجبة وتصدق النافية. ١٠

[٤٣٨] ثم لتتكلّم على الإيجاب الخاصّ والنفي العامّ، فنقول، وبالله تعالى نتأيد: إن قضيتي الإيجاب الخاصّ والنفي العامّ في عنصر الوجوب يقتسمان الصدق والكذب ضرورة. فإن قولك بعض الناس حيّ حقّ، ونفيه: ليس واحد من الناس حيًّا كذب، فتصدق الموجبة وتكذب النافية.

[٤٣٩] ١٥ وأما في عنصر الإمكان فكذلك أيضًا، لأن قولك: بعض الناس كاتب حقّ، ونفيه لا واحد من الناس كاتب كذب، فتصدق الموجبة وتكذب النافية.

[٤٤٠] وأما في عنصر الامتناع فكذلك أيضًا، لأن قولك: بعض الناس حجر كذب، ونفيه لا واحد من الناس حجر صدق، فتصدق النافية وتكذب الموجبة.

[٤٤١] فتدبر هذه القسمة فإنك ترى رتبة حسنة لا تخونك أبدًا فاضبط: إننا عينا بقولنا فيما تقدّم لنا «عام» أنه الذي تسمّيه الأوائل «كليًّا» والذي قلنا فيه ٢٠ «خاصّ» فهو الذي تسمّيه الأوائل «جزئيًّا».

[٤٤٢] واعلم ان العموم في النفي والإيجاب في عنصر الإمكان كاذبان أبدًا، وأن الخصوص في النفي والإيجاب في عنصر الإمكان صادقان أبدًا.

Bil ki zorunluluk kipindeki umûmî olumlu önerme hep doğrudur.

Bil ki zorunluluk kipindeki umûmî olumsuz önerme hep yanlıştır.

Bil ki zorunluluk kipindeki husûsî olumlu önerme hep doğrudur.

Bil ki zorunluluk kipindeki husûsî olumsuz önerme hep yanlıştır.

5 Bil ki imkân kipindeki umûmî olumlu önerme hep yanlıştır.

Bil ki imkân kipindeki umûmî olumsuz önerme hep yanlıştır.

Bil ki imkân kipindeki husûsî olumlu önerme hep doğrudur.

Bil ki imkân kipindeki husûsî olumsuz önerme hep doğrudur.

Bil ki imkânsızlık kipindeki umûmî olumlu önerme hep yanlıştır.

10 Bil ki imkânsızlık kipindeki umûmî olumsuz önerme hep doğrudur.

Bil ki imkânsızlık kipindeki husûsî olumlu önerme hep yanlıştır.

Bil ki imkânsızlık kipindeki husûsî olumsuz önerme hep doğrudur.

[443] Şimdi bu zikrettiklerimizle bir grup insanın hatası ortaya çıkmış-

tir. Onların bu konudaki hataları çok büyük ve fâhiştir. Bu yanlış da şu-

15 dur: onlar “bazı insanlar anıran değildir” diyen kişinin, diğer bazısının da

anıran olduğunu olumladığını takdir ettiler. Böylece bu önermenin yanlış

olduğunu zannettiler. Bu şey, onlardan sadır olan bir yanlış ve fâsit kötü

bâtıl bir zandır. Bu yanlış onlara son derece fahiş sonuçlar çıkartır. Çünkü

bu kişi, diğerleri hakkında herhangi bir haber vermedi. Onların anıran

20 olduğunu söylemedi. Onların anıran olmadığını da söylemedi. Onun ha-

berinin, kendisi haber vermeyinceye kadar doğru mu yanlış mı olduğunu

bilemeyiz. Haber verdiğinde işte o zaman haberinin sıfatını biliriz. Fakat

insanların bazısından anırmayı olumsuzlamadaki haberi, şimdilik sahih

kesin ve doğrudur. Diğer bazısı hakkında ise konuşmamıştır Bir türün ba-

25 zıısı ile diğer bazısını kapsayan bir haber ile türün bazısından haber veren

kişiye, türün geriye kalanına da “haber verdiği şey lazımdır” şeklinde haber

vermesi gerekmez. Ancak isterse haber verir. Sükût, haber değildir. Kim

susarsa konuşmuş olmaz. Kişiye sustuğundan dolayı aleyhine hüküm veri-

lemez. Bir hüküm verdiğinde; o hüküm, ancak konuşma ile bilinir. Ancak

30 fıkıh, bilinen alışıldık şeyin dışına çıkan durumlarda sükût ile hükmetmeyi

icra etmiştir. Bu da iki durumda olur. Üçüncüsü yoktur.

1- Hz.Peygamberin gördüğü şeyi ikrar etmesi,

2- Bakire kızın susması.

واعلم أن الموجبة العامة في عنصر الوجوب صادقة أبدًا.

واعلم أن النافية العامة في عنصر الوجوب كاذبة أبدًا.

واعلم أن الموجبة الخاصة في عنصر الوجوب صادقة أبدًا.

واعلم أن النافية الخاصة في عنصر الوجوب كاذبة أبدًا.

واعلم أن الموجبة العامة في عنصر الإمكان كاذبة أبدًا.

واعلم أن النافية العامة في عنصر الإمكان كاذبة أبدًا.

واعلم أن الموجبة الخاصة في عنصر الإمكان صادقة أبدًا.

واعلم أن النافية الخاصة في عنصر الإمكان صادقة أبدًا.

واعلم أن الموجبة العامة في عنصر الامتناع كاذبة أبدًا.

واعلم أن النافية العامة في عنصر الامتناع صادقة أبدًا.

واعلم أن الموجبة الخاصة في عنصر الامتناع كاذبة أبدًا.

واعلم أن النافية الخاصة في عنصر الامتناع صادقة أبدًا.

[٤٤٣] واندرج لنا فيما ذكرنا أنفاً أمر غلط فيه جماعة من الناس فعظم فيه

خطأهم وفحش جداً. وذلك أنهم قدّروا أن القائل: ليس بعض الناس نهاقاً، أنه

قد أوجب لسائرهم النهيق، فظنّوها قضية كاذبة، وهذا كذب منهم وظنّ فاسد

رديء باطل ينتج لهم نتائج عظيمة الفحش، لأنه يخبر عن سائرهم بخبر أصلاً

لا بأنهم ينهقون، ولا بأنهم لا ينهقون، ولا ندري لو أخبر أكان يخبر بكذب أو

بصدق حتى يخبر، فندري حيثذ صفة خبره، لكنه الآن قد صدق في نفيه النهيق

عن بعضهم صدقاً صحيحاً متيقناً، وسكت عن سائرهم، وليس يلزم من أخبر عن

بعض النوع بخبر يعمّه ويعمّ سائر نوعه أن يخبر ولا بد عن سائر النوع إلا إن شاء

أن يخبر، والسكوت ليس كلاماً؛ ومن سكت فلم يتكلم، ولا يقضى على أحد

بسكوته وأنه قضى قضاءً لا يعلم إلا بالكلام إلا حيث أمضت الشريعة القضاء به

فيما صار خارجاً بالأمر عن المعهود المعلوم فقط، وليس ذلك إلا في موضعين

فقط لا ثالث لهما.

أحدهما إقرار الرسول عليه الصلاة والسلام على ما رأى.

والثاني صمات البكر.

[444] Kim konuşursa susmuş olmaz. Gördüğün gibi “Zeyd’in nefsi-nâtıkası canlı, düşünen ve ölümlüdür” diyen kişinin sözü doğrudur. Eğer yanlısını geçersiz kıldığımız bu zan doğru olsaydı; “Zeyd’in nefsi-nâtıkası canlı, düşünen ve ölümlüdür” sözünü söyleyen kişi yalancı olurdu. Bu cahillerin hükmüne göre, Zeyd’e olumladığı sıfatların dışındaki şeyleri, diğer insanlara olumlamış olurdu. Bu ise akıllı kişinin zannedeceği bir şey değildir. Eğer böyle olsaydı bütün mahsûsa önermeler yanlış olurdu. Yani belli bir kişiye dair haberler yanlış olurdu. Çünkü bu, kendi içinde türün diğer fertlerinin bu şekilde olmadığını barındırıyor. Bunlar hissin bilgisini kabul etmeme olduğundan dolayı, bizim önceden söylediğimiz “bazı insanlar eşek değildir” sözünü söyleyen kişi, doğru söylemiş oldu. Doğru olma noktasında, olumsuzlanacak şeyi olumsuzlamak, olumlu olanı olumlamaktan daha evla değildir. Bununla, türün geri kalanına eşek olmaklığı olumladığının zannedilmesi gerekmez. Bilakis türün geri kalanı, oldukları durum üzerinde bulunmaktadırlar. Yani türün bazıları üzerine hükmeden bu önermenin dışında, bundan sonra kendisine olumlanacak başka bir hükmü vardır. İşte bu, Fıkıh ilmi hakkında konuşanlardan pek çok kişinin hata yaptığı şeydir. Buna ‘hitâb delili’ ismini verdiler. Bu yanlış yüzünden yanlış önermeler ile hüküm verdiler.

[445] Yine biri mümkün bir şeyden haber verip “bazı insanlar yazıcıdır” veya “Zeyd yazıcı değildir” derse bu sözü, diğer insanlar yazıcı değildir ve Zeyd’in dışındakiler yazıcı değildir anlamına gelmez. Zikrettiğimiz bu sözleri, sustuğu şeyler hakkında kesinlikle bir şey gerektirmez. Diğerlerinin hükmü başka deliller ve bu önermeden başka önermeler ile belirlenir. Bu gafillerin zannettiği şey doğru olsa, “Zeyd yazıcı değildir” diyen kişinin sözü zaruri olarak yanlış olur. Çünkü onlara göre bu söz, Zeyd’in dışındaki bütün insanların yazıcı olmasını olumluyor. İki durum da bâtil olunca, zikrettiklerinin tamamına dair olan hükümleri de bâtil oldu. “Zeyd yazıcı değildir”, “Amr yazıcıdır”, “Halit canlıdır”, “Abdullah taş değildir” sözleri doğru olunca- ki bu sözler zikredildikleri şeylerin dışında muvafakat veya muhalefet şeklinde hiçbir hükmü olumlamaz- bizim söylediğimiz “önerme, sana sadece kendi mefhûmunu verir. Önermenin dışındakiler kendi delillerine bağlıdır” sözümüz doğru oldu. Ayrıca “önermenin dışındakiler onun hükmünün içindedir” diyenin sözü de bâtil oldu. Başarı Allah’tandır.

[٤٤٤] ومن تكلم فلم يسكت، ألا ترى أن من قال نفس زيد حيّة ناطقة ميتة فهو صادق، فلو كان ظنّ هذا الظانّ الذي أبطلنا غلطه حقًا لكان القائل نفس زيد ناطقة ميتة كاذبًا، لأنه على حكم هؤلاء الجهال كأن يكون موجبًا لسائر أنفس الناس غير ما أخبر به عن نفس زيد، وهذا ما لا يظنّه ذو عقل؛ ولو كان هذا لكانت القضايا المخصوصة كلّها كواذب، أي أن كلّ خبر عن شخص بعينه ٥ كان يكون كاذبًا، إذ ينطوي فيه عندهم أن سائر نوعه بخلاف ذلك، فلما كان هذا مكابرة للحسّ صحّ ما قلنا أوّلًا من أن المخبر بأن بعض الناس ليس حمارًا صادق، ولم يكن النفي لما هو منفي أولى بالصدق فيه من الإيجاب لما هو موجب، ولم يلزمه أن يظنّ به أنه أوجب الحمارية لسائر من سكت عنه من باقي النوع، لكن سائر النوع موقوف على ما هو عليه أي له من الحكم ما قد وجب ١٠ بعد له بغير هذه القضية التي قضيت على بعضه، وهذا الذي غلط فيه كثير ممن تكلم في علوم الشريعة وسمّوه «بدليل الخطاب» وقضوا به القضايا الفاسدة.

[٤٤٥] وكذلك من أخبر بممكن فقال: بعض الناس كاتب أو ليس زيد كاتبًا فليس فيه أن سائر الناس لا كاتب ولا أن من عدا زيدًا كاتب، ولا يوجب قوله ١٥ ما ذكرنا شيئًا مما سكت عنه أصلًا، وإنما يؤخذ حكم سائرهم من دلائل آخر وقضايا غير هذه، ولو كان ما ظنّه هؤلاء المغفلون لوجب ضرورة أن قول القائل: ليس زيد كاتبًا كذب، إذ ذلك يوجب على حكم هؤلاء أن جميع الناس حاشاه كتاب. فلما كان كلا الأمرين باطلًا بطل الحكم لجميع ما ذكروه، ولما صدق القائل: ليس زيد كاتبًا، والقائل: عمرو كاتب، والقائل: خالد حيّ، والقائل: ليس عبد الله حجرا، ولم يوجب كلّ ذلك حكمًا على غير من ذكر لا بموافقة ولا ٢٠ بمخالفة، صحّ ما قلناه من أن القضية إنما تعطيك مفهومها خاصّة وإن ما عداها موقوف على دليله، وبطل أيضًا قول من قال: إن ما عداها داخل في حكمها، وبالله تعالى التوفيق.

[446] Bu söylediklerimizin, dini hükümler hakkında kitaplarımızda söylediğimiz şu sözlerle tenâkuz teşkil ettiğini kimse zannetmesin: “Bir ve İlk olan Allah’ın, bize elçi olarak gönderdiği Peygamberin diliyle bir türden bir kişi hakkında hükmettiği bir hüküm, o hükmün bu şahsa mahsûs olduğu belirtilmediği müddetçe, türün diğer fertleri için de gereklidir.” Yine dedik ki: “Bir tür hakkında verilen hüküm, başka bir türü de kapsadığını bildiren bir açıklama olmadıkça diğer türler için geçerli değildir.” Bizim bu sözümüzde tenâkuz zannına kapılan kişi, bizim sözümüzü anlamaktan uzaktır.

[447] Bu şöyle açıklanabilir: Bu kitabın başında açıkladığımız gibi, bize göre fertlerin sayısının sonu yoktur. Bu fertlerden her birine mahsûs hitâbın imkânı da yoktur. Çünkü bir nesilden sonra başka bir nesil gelmektedir. Hz.Peygamber, imtihan âlemi bitinceye kadar ortaya çıkacak olan herkes hakkında hüküm vermek için gönderildi. Hz.Peygamber bir kişi hakkında hüküm verdiğinde; o hükmün, o kişiye mahsûs olduğunu bildirmezse ve o kişiye mahsûs olacağı bir kelâm ile bu hüküm o kişiye mahsûs olmazsa, bu hüküm o asırda yaşayan diğer bazıları hakkında verdiği hüküm gibi olur. Bu hüküm makbul öncüller ile kendisinden sonra gelecek fertler için de geçerlidir. Bu itirazın bâtıl olduğuna şu şey yeterli gelir: Hz.Peygamber ne zaman tekil olarak konuştuysa bu tekil konuşmadan sonra o hükmün o kişi dışında herkesi sonsuza kadar kapsadığını belirten açık bir izah da getirmiştir. Burası bu konuları konuşmanın yeri değildir. Bizimle aynı görüşte olan kişi bununla karşılaşınca kafası karışmasın diye uyarıda bulunduk. Başarı Allah’tandır.

[448] Bil ki senin “bütün insanlar canlıdır” sözüne; seninle münâzara yapan kişinin “bazı insanlar canlıdır” sözü, muhalif değildir. Yine “Zeyd canlıdır” sözü de böyledir. Bu olumlulukta tâbi olmaktır. Çünkü o senin ardından senin sözünün bir kısmını doğruladı. Diğer kısmında ise sana muhâlefet etmedi. Muvâfakat da etmedi. Bilakis o konuda konuşmadı. Yine sen “bütün insanlar taş değildir” dediğinde; o, “bazı insanlar taş değildir” derse sana muhâlefet etmiş olmaz. Bilakis olumsuzlukta sana tâbi olmuştur. Sen “bütün insanlar canlıdır” dediğinde; o, “hiçbir insan canlı değildir” veya “bazı insanlar canlı değildir” derse sana muhâlefet etmiş olur. İlki; umûmî olumsuz, ikincisi; husûsî olumsuzdur.

[٤٤٦] ولا يظنّ ظانّاً أن هذا نقض لما قلنا في كتبنا في أحكام الدين إن الحكم الذي حكم به الواحد الأوّل تعالى على لسان الذي ابتعثه رسولاً إلينا في شخص من نوع أنه لازم لجميع النوع إلا أن يبيّن أنه خصّ به ذلك الشخص، وقلنا أيضاً إنه غير لازم لغير ذلك النوع أيضاً أصلاً إلا ببيان وارد بأنه فيما سواه من الأنواع، فمن ظنّ في كلامنا هذا الظنّ فقد غاب عن فهم قولنا. ٥

[٤٤٧] وبيان ذلك أن عدد الأشخاص غير متناه عندنا، على ما قدّمنا في أوّل هذا الديوان، فلا سبيل إلى عموم كلّ شخص منها بخطاب يخصّه إذ هم حادثون جيلاً بعد جيل، والرسول عليه السلام مبعث ليحكم في كلّ شخص وعلى كلّ شخص يحدث أبداً إلى انقضاء عالم الاختبار، فإذا حكم عليه السلام في شخص بحكم ولم يعلمنا أنه خاصّ به ولا انفرد به ذلك الشخص بكلام يخصّه به كان كحكمه على البعض الذين في عصره، وكان ذلك جارياً بالمقدّمات المقبولة على كلّ حادث من الأشخاص أبداً. ويكفي من بطلان هذا الاعتراض أنه لا شيء من كلامه، عليه السلام، أتى مفرداً إلا وقد جاء بيان واضح بأنه عام لمن سوى ذلك الشخص ولما سواه أبداً. وليس هذا مكان الكلام في ذلك، وإنما نبهنا عليه لئلا يتحير فيه من صدم به ممن يقول بقولنا، وبالله تعالى التوفيق. ١٥

[٤٤٨] واعلم أن قولك: كلّ الناس حيّ وقول الذي يناظره: بعض الناس حيّ ليس خلافاً لقولك؛ وكذلك لو قال: زيد حيّ، لكن هذا تتال في الإيجاب لأنه تلاك فصوب بعض قولك ولم يخالفك في سائرته ولا وافقك لكنه أمسك عنه؛ وكذلك إذا قلت: كلّ الناس لا حجر، فقال هو: بعض الناس لا حجر، فلم يخالفك أيضاً لكنه تتال في النفي أي تتابع. وإنما يكون خلافاً إذا قلت: ليس بعض الناس حيّاً، فهذا خلاف أحدهما نفي عامّ والثاني نفي خاصّ. ٢٥

[449] Mahsûsa önermeler, tek bir fertten haber veren önermelerdir ve zorunluluk, imkân ve imkânsızlık kiplerinde her zaman doğru ve yanlış olarak ayrılırlar.

[450] Zorunluda, olumlu önerme, sürekli doğru çıkar, olumsuz yanlış çıkar. Senin “Zeyd canlıdır” ve “Zeyd canlı değildir” sözün gibi.

[451] İmkânsızda olumlu, sürekli yanlış çıkar, olumsuz doğru çıkar. Senin “Zeyd taşır” ve “Zeyd taş değildir” sözün gibi.

[452] Mümkünde ise haberin hakikatinin, kendisinden haber verilen kişiye muvafık olup olmaması iledir. Senin “Zeyd doktordur” ve “Zeyd doktor değildir” sözün gibi. Olumlu veya olumsuz her önermenin hükmü, gerçekteki sifata muvâfık olursa doğrudur. Onun gerçekteki sıfatına muvâfık olmayan ise, ister olumlu ister olumsuz olsun yine de yanlıştır.

7- Olumsuzluk Edatlarının Konumu

[453] Bil ki herhangi bir sıfatı olumsuzlamak istediğinde olumsuzluk edatını nereye koyacağına riayet etmen gerekir. Açıklamanın tam olmasını ve karışıklığı kaldırmak istiyorsan işin aslı, olumsuzluk edatını haber verileden/konudan önce değil de haberden/yüklemden önceye koymandır. Hasmın “Zeyd canlıdır” dediğinde sen “Zeyd canlı değildir (*lâ hayy*)” dersin.

[454] Bil ki öncekiler; olumsuzluk edatını, kendisiyle beraber haber/yüklem olsun veya olmasın kendisinden haber verilen bir konudan önce koyduklarında buna “gayr-ı muhassal” ismini verirler. Hem konudan önce hem de haber olan yüklemden önceye koyduklarında buna “gayr-ı muhassal ve müteğayyir” ismini verirler. Eğer sadece yüklemden önceye koyarlarsa buna “müteğayyir” derler. Bazen sûru olmayan mühmel önermede, bazen tek bir şahıstan haber verme olan mahsûs önermede ve bazen de müsevver önermelerde vâki olabileceğini söylediler. Müsevver önermede yüklemden önceye koyduklarında o önermeye “meslûb” ismini verdiler. Sûrdan önceye koyunca “nakîz” ismini verdiler. Bu yerlerin tamamına koyduklarında o önermeye bu üç ismi de verdiler.

[٤٤٩] وأما القضايا المخصوصة وهي التي يخبر بها عن شخص واحد فإنها تقتسم الصدق والكذب أبداً في الواجب والممكن والممتنع.

[٤٥٠] أما في الواجب فتصدق الموجبة أبداً وتكذب النافية، كقولك، زيد حيّ، زيد لا حيّ.

[٤٥١] وأما في الممتنع فتكذب الموجبة أبداً وتصدق النافية كقولك: زيد حجر، زيد لا حجر.

[٤٥٢] وأما في الممكن فكيف ما وافق حقيقة الخبر في صفة ذلك الشخص المخبر عنه مثل قولك: زيد طيب، زيد ليس بطيب، فإن التي توافق صفته تصدق، إما الموجبة وإما النافية، والتي تخالف صفته تكذب، إما الموجبة وإما النافية.

٧ - باب ذكر موضع حروف النفي

[٤٥٣] واعلم أنه واجب أن تراعي إذا أردت أن تنفي صفة ما أين تضع حرف النفي، فأصل الحكم فيه إذا أردت البيان ورفع الإشكال أن تضع حرف النفي قبل الخبر لا قبل المخبر عنه، فيقول خصمك: زيد حيّ فتقول: زيد لا حيّ.

[٤٥٤] واعلم أن الأوائل إذا وضعوا حرف النفي قبل الموضوع الذي هو المخبر عنه، كان معه خبراً أو لم يكن معه خبر، فحينئذ يسمونه «غير محضّل» وإذا وضعوه قبل الموضوع، ووضعوه ثانية أيضاً قبل المحمول الذي هو الخبر سمّوه «غير محضّل ومتغيّراً» ولو وضعوه قبل المحمول فقط سمّي «متغيّراً» فقط. وذكروا أنه قد يقع في المهمل الذي لا سور عليه، وفي المخصوص وهو الإخبار عن شخص واحد وفي ذوات الأسوار. وإذا وضعوه قبل المحمول في القضية ذات السور سمّوه «مسلوباً»، وإذا وضعوه قبل السور سمّوه «نقيضاً»، وإذا وضعوه في كلّ موضع من هذه المواضع جمعوا له الأسماء الثلاثة المذكورة.

[455] Olumlu veya olumsuz, sûrlu veya sursuz, kendisinden haber verilen konudan önce olumsuzluk edatı olmayan bütün önermelere “basîta” denir. Zira şayet sen “bütün insan olmayanlar taştır” dersen, herhangi bir şey hakkında bilgi vermiş olmazsın.

5 [456] Olumsuzluk edatını sûrdan önceye koymak ile yüklemden önceye koymayı birbirine eşitlemede ortaya çıkan yanlışın büyüklüğünü düşün. Sen “bütün insanlar yazıcı değildir” dediğinde doğru söylemişsindir. Bununla hakikatte, yazıcılığı insanların hepsinden değil de bazısından nefyetmiş oldun. Daha önce geçtiği üzere cüz’î olumsuz, küllî ve cüz’î sözle ortaya çıkar.
10 Bunu “bütün insanlar yazıcı değildir” sözünde düşün. Bu, Arapçada açık ve net bir şekilde cüz’î olumsuzdur. Yine “leyse” edatının ismini gizleyip “bütün insanlar yazıcı değildir” (leyse ‘küllü insanın katibun’) dediğinde -yani “bütün insanların yazıcı olduğu hükmü değildir” dediğinde de durum aynıdır; bunların hepsi cüz’î olumsuzlardır. Bunları çok iyi kavra. Sen “bütün
15 insanlar yazıcı olmayandır (lâ kâtibun)” dediğinde ise teker teker insanların tamamından yazıcılığı olumsuzlamış olursun. Böyle bir şeyden sakın. Bu yanlışın en basiti, verdiğin haberin yanlış olmasıdır. Sen her ne kadar yanlış kastetmesen de sana olan hüsnü zandan dolayı birileri yanlışla düşebilir. Bu ayakların kaydığı yerdir. Buna erdemli kişi razı olmaz.

20 [457] Bil ki sen olumsuzluk edatının bittiği şeyi olumsuzluyorsun. Konudan haber veren yüklem bitştirdiğinde; yüklem tamamını olumsuzlamış olursun. Eğer edatı, sûr edatlarına dâhil edersen; kullandığın lafzın dildeki durumuna göre bazısını veya tamamını olumsuzlarsın. Gördüğün gibi sen, “Zeyd’in yönetici/emîr olması mümkündür” diyorsun. Eğer
25 olumsuzluk edatını mümkün lafzından önceye koyup “Zeyd’in yönetici olması mümkün değildir” dersen bu tenâkuz/çelişki olur. Çünkü sen türü olumsuzladın. O da kiptir. Yani sen önermenin imkânının tamamını olumsuzladın. Olumsuzluk edatını, mümkün lafzından sonraya koyup “olması (yekunu)”dan önceye koyarsan; -ki bu da zamandır- “Zeyd’in yönetici olmaması mümkündür” dersin. Bu ise tağyîr/müteğayyirdir. Çünkü imkânı olumsuzlamamış, bilakis olumlamaş olursun. Fakat hasmının imkân dâhil ettiği şeye, sen olumsuzluk dâhil etmiş oldun. Mukaddime/öncülün hali değişti. Bu hal, Zeyd’in yönetici/emîr olmasıydı. Eğer olumsuzluk edatını, kip ve zamandan sonraya koyarsan -yani cevaz lafzı olan imkândan sonra,
30 olma/kevn lafzından sonra ve kendisinden haber verilen konudan önce- “Zeyd’in dışında/gayrında birinin yönetici olması mümkündür” dersin.

[٤٥٥] كلّ قضيّة لم يكن حرف النفي قبل موضوعها الذي هو المخبر عنه فهي تسمّى «بسيطة»، نافية كانت أو موجبة، ذات سور كانت أو غير ذات سور، وذلك أنك إذا قلت: كلّ لا إنسان حجر فإنك لم تحصل شيئاً تخبر عنه.

[٤٥٦] وتأمل عظيم الغلط الواقع في تسويتك وضع حرف النفي قبل السور ووضعه قبل المحمول فإنك إذا قلت: لا كلّ إنسان كاتب صدقت، وكنت إنما نفيت بذلك الكتابة عن بعض الناس على الحقيقة، لاعن كلّهم على ما قدّمنا من أن النافية الجزئية تظهر بقول كليّ وجزئيّ أيضاً. وتأمل ذلك في قولك: ليس كلّ إنسان كاتباً فإن هذا أبين في اللغة العربية وأوضح في أنه نفي جزئيّ وكذلك لو أضمرت اسم ليس فقلت: ليس كلّ إنسان كاتب أي ليس الحكم كلّ إنسان كاتب، فهذه كلّها نوافي جزئيات فاضبط ذلك جدّاً. وأنت إذا قلت: كلّ إنسان لا كاتب فإنك نفيت الكتابة عن الجميع واحداً واحداً فتحفظ من مثل هذا، فأيسر ما في ذلك أن يكون خبرك كذباً وإن كنت لم تقصده فتضللّ بذلك من حسن ظنّه بك، وهذه خطة خسف لا يرضى بها فاضل.

[٤٥٧] واعلم أنك إنما تنفي ما تلصق به حرف النفي، فإن ألصقته بالمحمول الذي هو الخبر عن المخبر عنه نفيت المحمول كلّهُ، وإن ألصقته بالسور فإنما تنفي بعض القضية أو جميعها على حسب صيغة لفظك في اللغة، ألا ترى أنك تقول: ممكن أن يكون زيد أميراً، فإن جعلت حرف النفي قبل ممكن فقلت لا ممكن أن يكون زيداً أميراً فهذا «نقيض» لأنك نفيت النوع وهو العنصر، يعني أنك نفيت إمكان القضية كلها، فإذا جعلت حرف النفي بعد ممكن وقبل ذكر يكون الذي هو الزمان فقلت ممكن أن لا يكون زيداً أميراً فهذا «تغيير» لأن الإمكان لم تنفه بل أثبتته، لكن أدخلت فيه نفي ما أدخل خصمك فيه الإمكان، وتغيّرت المقدّمة عن حالها، وهي: كون زيد أميراً؛ فإن جعلت حرف النفي بعد العنصر والزمان أي بعد لفظ الجواز وهو الإمكان وبعد لفظ الكون وقبل الموضوع الذي هو المخبر عنه فقلت: ممكن أن يكون غير زيد أميراً

Zeyd'den herhangi bir şeyi olumsuzlamış olmazsın. Buna “gayr-ı muhasal” ismi verilir. Eğer bu örnekteki “gayr” edatı “leyse” anlamında olursa mütegayyir olarak da isimlendirilir. Çünkü sen belli bir kişiden bir şeyi olumsuzlamadın. Hasmının olumladığı şeyi de olumsuzlamadın. Yine belli bir kişiye, bir şeyi de olumlamadın. Bilakis Zeyd'in dışındakilerden haber verdin. Zeyd'in gayrısının kim ve ne olduğu ortaya çıkmıyor. İmkânı ve kevnî/oluşu olduğu gibi olumsuz değil de olumlu bıraktın. Yine hasmının sabit kıldığı öncülü olumsuzlamadın, sabit de kılmadın. O konuda tamamen sustun. Ona tenâkuz yapmadın, ona muhâlefet de etmedin. Eğer olumsuzluk edatını; türden, zamandan, konudan sonra ve yüklemden önceye koyarsan, “Zeyd'in yönetici olmaması mümkündür” dersin. Bu selb/olumsuzdur. Buna “intikal” ismi de verilir. Çünkü sen; tür olan imkânı, kevn olan zamanı ve kendisinden haber verilen konuyu olumladın. Sadece hasmının olumladığı konunun yüklemine olumsuzladın. Bu olumsuz bir önermedir. Mühmel ve mahsûra önermelerde de durum aynıdır. Olumsuzladığın şeyi olumsuzlamakla, olumladığın şeyi olumlamak arasında fark yoktur. Bu mertebelerin farklılığını anla. Hakikatleri ifade etme, mânaları geliştirme ve karışıklığı gidermede faydası pek fazladır. Başarı Allah'tandır.

[458] Bil ki sen bir konuya; “mal sahibi/zû mâlin”, “falanca sıfat sahibi” sözlerindeki gibi “zû (sahib)” edatı ile bir şeyi olumladığında; eğer bu edat ile olumladığın şeyi olumsuzlamayı istersen “zu” lafzını olduğu gibi bırakıp “mal sahibi değildir (leyse zâ mâlin)” demen gerekir.

8- Önermelerde Doğruluk ve Yanlışlık Konusunda Son Birkaç Söz

[459] Bil ki önermelerin bir kısmı, tek yüklemlî iken de çok yüklemlî iken de doğrudur. Başka bir kısmı; tek yüklemlî iken doğru, çok yüklemlî iken yanlıştır. Diğer bir kısmı; tek yüklemlî iken yanlış, çok yüklemlî iken doğrudur. En son kısmı ise tek yüklemlî iken de çok yüklemlî iken de yanlıştır.

[460] Tek ve çok yüklemlî iken doğru olan; senin “insan canlıdır”, “insan düşünenidir”, “insan ölümlüdür”, “insan gülerdir” sözlerin gibi. Bunların hepsi gerçek ve doğrudur. Eğer; “insan; canlı, düşünen, ölümlü, gülerdir” dersin; bunların hepsi yine gerçek ve doğrudur.

فلم تنف عن زيد شيئاً وهذا الذي يسمّى «غير محضّل»، ويسمّى أيضاً «متغيّراً»، إذا كانت [غير] بمعنى ليس، لأنك لم تنف عن شخص بعينه شيئاً ولا نفيت أيضاً ما أوجب خصمك ولا أوجبت أيضاً لشخص بعينه شيئاً لكن أخبرت عن غير زيد، وغير زيد لا يتحصل من هو ولا ما هو، وأبقيت الإمكان والكون بحسبهما مثبتين لا منفيين. وكذلك المقدّمة التي أثبت خصمك لم تنفها أنت ولا أثبتها ٥ أيضاً بل سكت عنها جملة فلم تناقضه ولا خالفته. وإن جعلت حرف النفي بعد النوع وبعد الزمان وبعد الموضوع وقبل المحمول فقلت: ممكن أن يكون زيد لا أميراً فهذا سلب، ويسمّى أيضاً «انتقالاً»، لأنك أثبت النوع الذي هو الإمكان والزمان الذي هو الكون والموضوع الذي هو المخبر عنه ونفيت عنه الحمل الذي أثبت خصمك فقط، فهذه قضية نافية. وهكذا القول في القضايا المهملة ١٠ وفي القضايا المحصورة ولا فرق في نفي ما تنفي وإيجاب ما توجب. فافهم اختلاف هذه الرتب فمنفعتها في إيراد الحقائق وتثقيف المعاني ورفع الاشكال منفعة عظيمة جداً، وبالله تعالى التوفيق.

[٤٥٨] وأعلم أنك إذا أوجبت لمخبر عنه بلفظة «ذي» شيئاً ما، مثل قولك: ذو مال أو ذو صفة كذا، فإنك إذا أردت نفي ذلك عنه لم يكن لك بد من إبقاء لفظة ذي في نفيك ذلك عن من أوجبه له فتقول: ليس ذا مال. ١٥

٨ - بقية الكلام في اقتسام القضايا الصدق والكذب

[٤٥٩] واعلم أن من القضايا ما تصدق مفردة وتصدق مجموعة، ومنها ما تصدق مفردة وتكذب مجموعة، ومنها ما تكذب مفردة وتكذب مجموعة. ٢٠

[٤٦٠] فالتّي تصدق مفردة ومجموعة مثل قولك الإنسان حيّ، الإنسان ناطق، الإنسان ميّت، الإنسان ضحّاك، فكلّ ذلك حقّ صدق، فإن قلت: الإنسان حيّ ناطق ميّت ضحّاك، فكلّ ذلك حقّ صدق.

[461] Tek yüklemli iken doğru çok yüklemli iken yanlış olan; sahibi için değil de kendisi için çalışan köle gibidir. Onun hakkında “o köledir” sözün doğrudur. Yine onun hakkında “o çalışandır” sözün de doğrudur. Ama eğer “o, çalışan köledir” dersin çalışma alanını belirtmedikçe bu sözün yanlıştır. Bu kısım; yüklem olan iki sıfat, iki farklı şeye izafe edildiğinde olur. Kendisine izâfet edilen şeyi düşürerek karışıklık meydana getirdin. İki sıfatın da tek bir şeye izâfet edildiğini vehmettirdin.

[462] Çok yüklemli iken doğru tek yüklemli iken yanlış olan; ruhu güçlü, bedeni zayıf kişi gibidir. Sen “falan kişi zayıftır” dersin yanlış söylemiş olursun. Yine “falan kişi güçlüdür” dersin yanlış söylemiş olursun. Ta ki toplu olarak “falan kişi, ruhu güçlü bedeni zayıftır” dersin, doğru söylemiş olursun. Bu kısım, yüklem olan sıfatların mutlak olarak değil de bir şeye izâfet edilerek zikredilmesi ile olur.

[463] Tek yüklemli iken de çok yüklemli iken de yanlış olan; senin “insan kişneyendir”, “insan anırandır”, “insan katır kişnemesi yapandır” sözlerin gibidir. Bunların hepsi yanlıştır. Bunları toplayıp “insan; kişneyendir, anırandır, katır kişnemesi yapandır” dersin bu da yanlıştır. Hakiki bilgiye ulaşmak ve doğru önerme yapmak istiyorsan bunların hepsini iyice belle. Başarı Allah'tandır.

9- Mütelâime/Birbiriyle Uyumlu Önermeler

[464] Öncekiler, bu lafız ile lafızları farklı, anlamları aynı önermeleri ifade ederler. Bazı önermelerin lafzının zahiri ve gerçek mânası olumsuz, diğer bazısının da lafzının zahiri ve gerçek mânası olumlu olsa da bu önermelerin mânaları birebir aynıdır. Aralarında fark yoktur.

[465] Bil ki haberler ve önermeler, bazen farklı lafızlar ile varid olurlar ama anlamları aynıdır. Cahil kişi, lafızlarında gördüğü farklılıktan dolayı bunları, anlamları farklı önermeler zanneder de çok hataya düşer. Hakikat taliplerinin bunları göz ardı etmeden iyice kavraması ve bunların türlerine vâkıf olması gerekir. Fıkıhta bunun örneği şudur: Senin “Kişinin, kendi helâl karısı ve helâl cariyesi dışındaki kişilerle olan cinsel ilişki *haramdır*” sözün ile kişiye helâl karısı ve helâl cariyesi dışındaki hiçbir şey helâl değildir” sözünün, mânaları aynı lafızları farklıdır.

[٤٦١] وأما التي تصدق مفردة وتكذب مجموعة فكعبد مجتهد لنفسه لا لسيّده، فقولك فيه: إنه عبد حقّ، وقولك فيه: مجتهد حقّ، فإن قلت: هذا عبد مجتهد كذبت حتى تبيّن وجه اجتهاده؛ وإنما هذا في الصفتين المحمولتين إذا كانتا مضافتين إلى شيئين مختلفين فألبست بإسقاط ما هي مضافة إليه وأوهمت أن كلتا الصفتين مضافة إلى شيء واحد. ٥

[٤٦٢] وأما التي تصدق مجموعة وتكذب مفترقة فكرجل قوي النفس ضعيف الجسم، فإنك إن قلت: فلان ضعيف كذبت، وإن قلت فلان قوي كذبت. حتى تجمع فتقول: فلان قوي النفس، ضعيف الجسم، وإنما هذا فيما لا تقال فيه الصفة على الإطلاق لكن بإضافة.

[٤٦٣] وأما التي تكذب مجموعة ومفردة فكقولك: الإنسان سهال، الإنسان نهاق، الإنسان شحاج فهذا كذب؛ فإن جمعته فقلت الإنسان سهال نهاق شحاج، فهو كذب أيضًا. فاضبط جميع هذا إن أردت تحقيق المعارف وتصحيح القضايا، وبالله تعالى التوفيق. ١٠

٩ - باب الكلام في المتلازمات

[٤٦٤] هذه لفظة عبّر بها الأوائل عن قضايا مختلفة الألفاظ متّفقة المعاني وإن كان ظاهر لفظ بعضها وحقيقة معناها النفي، وظاهر بعضها وحقيقة معناها الإيجاب، وهي مع ذلك متّفقة المعاني اتّفاقًا صحيحًا لا اختلاف بينها. ١٥

[٤٦٥] فاعلم أنه قد ترد أخبار وقضايا بألفاظ شتى ومعناها واحد، فيظنّ الجاهل أنها مختلفة المعاني بسبب ما يرى من اختلاف ألفاظها فيغلط كثيرًا، وهذا ما ينبغي لطلاب الحقائق أن يضبطوه ويقفوا على مراتبه ولا يمرّوا عنها معرضين، ٢٠ مثال ذلك من أحكام الشريعة قولك: وطء الرجل كلّ ما عدا الزوجة المباحة له أو أمته المباحة له حرام، وقولك: ليس شيء مما عدا زوجة الرجل المباحة له أو أمته المباحة له ليس حرامًا معنيان متّفقان متطابقان، والألفاظ مختلفة،

İki önermeden ilkinin zahiri mübahlıktır. Diğer önermenin zahiri ise haramlıktır. Yine senin “domuz etinin dışındaki diğer her şey, helâl değildir” sözün ile “domuz etinin dışındaki diğer bazı şeyler haramdır” sözünün, lafızları farklı anlamları aynıdır. İkinci farklı şeyleri değil de aynı şeyleri söylüyorken, hasmın ile çeşitli ihtilaf ve tartışmaya sürüklenmemen için bu örneklerde olduğu gibi zikredilen kelimeleri ve anlamlarını derin düşünmen gerekiyor.

[466] Bil ki senin “olması mümkündür” ile “olması imkânsız değildir” ve “olması zorunlu değildir”, ile “olmaması zorunlu değildir” sözlerinin hepsi mütelaimattır. Yani anlamları birdir.

Bil ki senin, “olmaması zorunludur”, “olması imkânsızdır” ve olması mümkün değildir” sözlerinin anlamları aynıdır.

Bil ki senin, “olması zorunlu değildir” ve “olmaması zorunlu değildir” sözlerin müttefiktir/aynı mânadadır.

Bil ki senin, “olması imkânsız değildir” ve “olmaması imkânsız değildir” sözlerin aynı mânadadır.

Bil ki senin, “olması mümkündür” ve “olmaması mümkündür” sözlerin aynı mânadadır.

Bil ki bu altı kısmın tamamı aynı mânadadır.

Bil ki senin “olması mümkündür” sözünün olumsuzu, “olmaması mümkündür” değildir. Bilakis onun olumsuzu; “olması mümkün değildir” demendir. Senin, “olması zorunludur” sözünün tenâkuzu/çelişiği, “olması zorunlu değildir” sözündür. Zıttı ise, “olmaması zorunludur” sözündür. “olması imkânsızdır” sözünün tenâkuzu “olması imkânsız değildir” sözündür. Zıttı ise “olmaması imkânsızdır” sözündür. Bu daha önce bizim umûmî olumsuz ve husûsî olumsuz adını verdiğimiz şeydir.

Bil ki senin “bütün bileşikler (te'lîf edilmişler), ezeli olmayandır” sözün ile “te'lîf edilenlerden hiçbir şey ezeli değildir” sözün, aynı mânadadır. Senin “bütün emziren kadınlar ile nikâh, haram değildir” sözün ile “bazı emziren kadınlar ile nikâh helâldir” sözün, aynı mânadadır. Senin “bazı te'lîf edilenler, mürekkebe değildir” sözün ile “bütün te'lîf edilenler mürekkebe değildir” sözün, aynı mânadadır.

Bil ki senin “te'lîf edilenlerden hiçbir şey, ezeli değildir” sözün ile “bütün te'lîf edilenler hâdis” sözün, aynı mânadadır.

ظاهر إحدى القضيتين إباحة، وظاهر الأخرى تحريم. وكذلك إذا قلت: ليس كل ما ليس لحم خنزير حلالاً، وقولك: بعض ما ليس لحم خنزير ليس حلالاً، فهذان لفظان مختلفان ومعنيان متفقان، وهكذا ينبغي أن تتأمل الألفاظ الواردة وتأمل معانيها لئلا تتجاذب أنت وخصمك فنون الاختلاف والتشاجر وأنتما متفقان غير مختلفين. ٥

[٤٦٦] واعلم أن قولك إذا قلت ممكن أن يكون، وقلت غير ممتنع أن يكون، وقلت غير واجب أن يكون، وقلت غير واجب أن لا يكون، فكلها متلائمات أي متفقات المعاني.

واعلم أن قولك واجب ان لا يكون، ممتنع أن يكون، غير ممكن أن يكون متفقات المعاني. ١٠

واعلم أن قولك غير واجب أن يكون، غير واجب أن لا يكون متفقان.
واعلم أن قولك غير ممتنع أن يكون وقولك غير ممتنع أن لا يكون متفقان.
واعلم أن قولك ممكن أن يكون وممكن أن لا يكون متفقان.
واعلم أن هذه الستة كلها متفقة.

واعلم أن قولك ممكن أن يكون ليس نفيه ممكن أن لا يكون، لكن نفيه أن تقول: لا ممكن أن يكون، ونقيض قولك واجب أن يكون قولك لا واجب أن يكون، وضده واجب أن لا يكون، ونقيض ممتنع أن يكون لا ممتنع أن يكون، وضده ممتنع أن لا يكون، وهذا هو الذي سمّيناه نحن فيما خلا نفيًا عامًا ونفيًا خاصًا. ١٥

واعلم أن قولك كل مؤلف لا أزلي، وقولك ليس واحد من المؤلفات أزليًا متفقان، وقولك ليس كل مرضعة حرامًا وقولك بعض المرضعات حلال متفقان، وقولك بعض المؤلفات غير مركّب، وقولك ليس كل مؤلف مركّبًا متفقان. ٢٠
واعلم أن قولك ليس واحد من المؤلفات غير محدث وقولك كل مؤلف محدث متفقان.

[467] Kendisinden istisna yapılan bütün sayılar da bu gruba dâhil olur. Senin “bir hariç yüz” sözün, “doksan dokuz” sözünle aynıdır. Senin “doksan dokuz hariç yüz” sözün, “bir” sözünle aynıdır. Aynı şekilde bil ki, birbirine eklediğin iki sayı, o iki sayıya eşit olan bir sayı ile aynıdır. Senin “üç ve yedi” sözün “on” sözüyle aynı mânadadır.

[468] Bu konunun ortak noktası şudur: Herhangi bir şey için, olumlu bir lafızla bir mâna olumlayıp daha sonra bu şeyden olumsuzladığın sıfatın nefyini olumsuzlarsan o zaman bu sıfatı ona olumlamış olursun. Bir mâna iki farklı sözle aktarılabilir. İki sözün lafızları farklı ama anlamları aynıdır. Bunu iyi belle ve iyi kavra.

[469] Bir şeyden bir mânayı olumsuzluk lafzı ile olumsuzladığında sonra başka bir önermede bu şeye, ondan olumsuzladığın mânanın olumsuzunu olumlu kıalarsan, lafızlar farklı mâna aynı olur. Bunun örneği “Zeyd salihdir” sözündür. Salihliği Zeyd'den olumsuzlarsan “Zeyd salih değildir” dersin. Sonra olumsuzluğu olumsuzlarsan “Zeyd, salih değil (*gayr-ı salih*) değildir” dersin. Böylece ona salihliği olumlamış oldun. Bunu iyi kavra, pek çok yanlıştan ve büyük karışıklıklardan kurtulup rahat edersin. -Allah'ın izniyle- Bu mertebeden şaşma.

[470] Bil ki önermeler ve mukaddimeler ismi verilen küllî haberler, cüz'îyi gerektirir. Yani iki önerme de olumlu veya ikisi de olumsuz olursa; cüz'î önerme, küllî önermenin bazısıdır. Bu daha önce zikrettiğimiz takip eden mânalardan bir tanesidir. Gördüğün gibi sen “bütün hassas olanlar canlıdır” diyorsun. Bu küllî bir önermedir. Sonra hasmın veya sen “bütün insanlar canlıdır” diyor. Bu (konusu daha) cüz'î (olan) önerme, o küllî önermeye muâriz değildir. Onun olumsuzu da değildir. Bilakis bu cüz'î önerme, küllî önermenin bazısıdır ve onun altındadır. Bunun fıkhıdaki örneği, Allah'ın şu sözüdür: “*Hırsızlık eden erkek ve kadının ellerini kesin.*” [Mâide, 5/38]. Sonra Hz. Peygamber şöyle de şöyle demiştir: “El kesme, bir dinarın dörtte birini çalmada olur.”⁵ Bu cüz'î önerme, âyet-i kerîmedeki küllî önermenin bazısı ve parçalarından birinin tefsiridir. Ona veya ondaki bir şeye muâriz değildir. Bir dinarın dörtte birinden az miktar için el kesmeye de mâni değildir. Bu mani olma, olumsuzluk edatı dâhil etme ile olur. Olumsuzluk edatı dâhil edilince cüz'î lafzın olumsuzladığı kadarı olumsuzlanmış olur. Bu da şu söz söyleyen kişinin durumu gibi olur: “*Hassas olan düşünendir/nâtikdir.*”

[٤٦٧] ومما يدخل في هذا النوع كل عدد أستثني منه عدد فقولك مائة غير واحد ملائم لقولك تسعة وتسعون، وقولك مائة غير تسعة وتسعين ملائم لقولك واحد. وكذلك كل عدد أضفت إليه عددًا آخر فإنه ملائم للعدد المساوي لهما، كقولك ثلاثة وسبعة فذلك ملائم لقولك عشرة فاعلمه.

٥ [٤٦٨] والجامع لهذا الباب هو أنك إذا أثبت معنى بلفظ إيجاب لشيء ما ثم نفيت عن ذلك الشيء نفي الصفة التي أوجبت له، فقد أوجبت له تلك الصفة. وكل كلام أعطي معنى كإعطاء كلام آخر له فالكلامان مختلفان والمعنى واحد، فاحفظ هذا واضبطه.

[٤٦٩] وأنت إذا سلبت شيئًا ما معنى ما، أي نفيته عنه بلفظ النفي، ثم أوجبت لذلك الشيء نفي ذلك المعنى الذي نفيته عنه في القضية الأخرى، فاللفظان مختلفان والمعنى واحد. مثال ذلك أن تقول: زيد صالح، فإذا سلبت الصلاح فقلت زيد غير صالح، فإذا نفيت النفي فقلت زيد ليس غير صالح فقد أوجبت له الصلاح، فاضبط هذا تسترح من شغب كثير وتخليط كبير ولا تعد هذه الرتبة، إن شاء الله تعالى.

١٥ [٤٧٠] واعلم أن الكلّي من الأخبار التي تسمى قضايا ومقدمات يقتضي الجزئي منها، أي أن الجزئي بعض الكلّي إذا كان كلاهما موجبًا أو كلاهما نافيًا، وهو معنى من معاني التالي الذي ذكرنا قبل. ألا ترى أنك تقول: كل حسّاس حيّ، فهذه قضية كلية، ثم يقول خصمك أو أنت: كل إنسان حيّ، فليست هذه الجزئية معارضة لتلك الكلية أصلاً ولا منافية لها بل هي بعضها وداخله تحتها، ومثل هذا في الشريعة قول الله عزّ وجلّ: ﴿وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا﴾ [المائدة: ٣٨]. ثم قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «القطع في ربع دينار». فهذه الجزئية بعض تلك الكلية وتفسير لجزء من أجزائها وليست دافعة لها ولا لشيء منها أصلاً، ولا مانعة من القطع في أقلّ من ربع دينار إلا بإدخال حرف النفي فينتفي حينئذ ما نفاه اللفظ الجزئي ويكون ذلك كقول القائل: الحساس ناطق.

Bundan sonra ise şöyle diyor: “İnsan, melek ve cinden başka düşünen/*nâtık* yoktur.” Bu cüz’î önerme, “hassas olan düşünendir” sözünü söyleyen kişinin maksadını açıklayıcı olur. Yani o, bazı hassas olanları kastetmiştir. Tamamını değil. Bu yanlış değildir. Çünkü hassaslık canlılarda bulunduğu gibi insanda da bulunur. Yani insan bununla sınıflanır. Olumsuz küllî ve cüz’î önermelerdeki durum da bunun gibidir. Hiçbir fark yoktur. Başarı Allah’tandır.

[471] Hakikat talipleri ile sözün mânalarının doğrusunu görmek isteyen herkesin ihtiyaç ve zaruret duyduğu, bileşik isimler olan haberlerin hükümlerini zikrettik. Şimdi geriye, müteakip kitap olan burhân sanatı ile ilgili kitapta ele alınacak konular kaldı. Bu bölüm, *Burhân* sanatı kitabıdır. Sadece olumlu, olumsuz, basit, mütegayyir, mahsura, mühmele, mahsûsa, ikili, üçlü ve dörtlü önermelerden bir takım taksimatları kitaba almadık. Bunlara ihtiyaç duyulmaz. Bunlar, bu ilmi iyice öğrenip tüm yönleriyle kavramak isteyen kişi için alıştırma ve uygulamalardır.

[472] Kitaba almadığımız bu konular fıkhıdaki farazî nevazil meseleleri gibidir. Kişinin şu sözü gibi: Bir adam öldü, yirmi karısını ve birbirinden farklı yirmi kız ve erkek çocuğunu geride bıraktı... Böyle bir şeye ihtiyaç duyulmaz. Çünkü böyle bir şey, hiçbir zaman gerçekleşmez. Bilakis bunlar zihni çalıştırmak ve güçlendirmek içindir. Yine bunlar, Ebu’l-Abbas Muhammed b. Zeyd el-Müberred’in (ö. 286/900) nahiv ilmindeki *el-Müktedab* kitabının baş kısmında yer verdiği uzun uzun meseleler gibidir. Bunlarla ne bir kitapta ne de bir sözde karşılaşılır. Yine bu meseleler, afencec (ahmak kişi), accalatun (sütü kesilmiş), kaza’mil (büyük deve) gibi dildeki garip kelimelerden oluşan sözler gibidir. Bunların hepsini öğrenmek isteyen kişiyi zemmetmeyiz. Bilakis yaptığını doğru görürüz. Fakat bize göre bir ilim talibinin, önce o ilmin kaidelerinden ve mukaddimelerinden müteşekkil olan usulünü öğrenmesi gerekir. Sonra bu cüz’iyattan gerekli olanın tefsiri gelir. Bu usûlde mahir olduktan sonra derinlere dalmak istiyorsa dalsın. Kim çetin şeylerle alıştırma yaparsa kolay olanı elde etmede yükü hafifler. Geçmiş kahramanların birinin haberlerinden bize ulaştığına göre; bu kahraman savaşa çıkmayı düşündüğü zaman, savaştan bir müddet önce iki zırh giyerek kendini hazırlardı. Savaş zamanı geldiğinde ise tek zırh ona hafif gelsin diye diğerini çıkartırdı. İnsanın nefsi de böyledir. Başarı Allah’tandır. Önünde sonunda iş Allah’a aittir.

[473] *Peri Hermeneias* kitabı sona erdi. Çokça hamd, layık olduğu şekliyle âlemlerin Rabbi Allah’adır. Salât u selâm, önderimiz Muhammed’e ve onun âline olsun.

ثم يقول بعد ذلك: لا ناطق إلا الإنسان والملك والجني، فتكون هذه الجزئية مبيّنة لمراد القائل: الحساس ناطق أي أنه أراد بعض الحساسين لا كلّهم، وليس ذلك كذباً لأن الحساس يقع على الإنسان أي يوصف به كما يقع على كلّ حيّ. وهكذا القول في الكلّيات من النوافي والجزئيات منها ولا فرق، وبالله تعالى التوفيق.

٥ [٤٧١] فقد أتينا على كلّ ما بطالب الحقائق والإشراف على صحيح معاني الكلام إليه فاقه وضرورة من أحكام الأخبار وهي الأسماء المركّبة، وبقيت أشياء تقع، إن شاء الله عزّ وجلّ، في الكتاب الذي يتلو هذا، وهو كتاب صناعة البرهان. ولم أترك إلا أشخاص تقاسيم من موجبات وسوالب، من البسائط والمتغيّرات والمحصورة والمهملة ومن المخصوصة ومن الاثنيية والثلاثية والرابعة لا يحتاج إليها، وإنما هي تمرن وتمهر لمن تحقّق بهذا العلم تحقّقاً يريد ضبط جميع وجوهه.

١٠ [٤٧٢] وإنما هذه المسائل التي تركنا كالنوازل الموضوعّة في الفقه كقول القائل: رجل مات وترك عشرين جده متحاذيات وعشرين من بنات البنين وبنين البنين بعضهم أسفل من بعض في درج مختلفة، فمثل هذا لا يحتاج إليه لأنه لا يمرّ في الزمان ولكنه تمهر وتفتيق للذهن، وكنحو المسائل الطوال التي أدخلها أبو العباس المبرّد في صدر كتابه «المقتضب» في النحو فإنها لا ترد على أحد أبداً لا في كتاب ولا في كلام، وكنحو كلام كثير من وحشي اللغة كالعفنجج والعجالط والقدعمل، ولسنا نذمّ من طلب هذا كلّه بل نصوب رأيه، لكننا نقول: ينبغي لطالب كلّ علم أن يبدأ بأصوله التي هي جوامع له ومقدّمات، ثم بما لا بدّ منه من تفسير تلك الجمل، فإذا تمهر في ذلك وأراد الإيغال والإغراق فليفعل، فإنه من تدرب بالوعر زاد ذلك في خفة تناوله السهل، فقد بلغنا عن بعض الأتجاد أنه كان إذا أراد حرّياً أدمن لباس درعين قبل ذلك بمدة، فإذا حارب خلع إحداهما لتخفّ عليه الواحدة، والنفس هكذا، وبالله التوفيق وله الأمر من قبل ومن بعد.

٢٠ [٤٧٣] تم كتاب باري أرمنياس، والحمد لله على ذلك كثيراً كما هو أهله وصلّى الله على سيّدنا محمّد وعلى آل محمّد وسلّم تسليمًا كثيراً مؤبّداً.

C- KİTÂBÜ'L-BURHÂN

[474] Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saïd b. Hazm -Allah ondan razı olsun- dedi ki: Kitabımızın bu kısmında, Yunanca *Analitika* (Anûlûtikyâ, I. Analitikler) ismi verilen, Aristoteles'in mantık külliyyatının 5 üçüncü kitabındaki şeyleri bir araya getirdik. İki kitabın mânaları münasip olduğundan Yunanca *Apodeiktika* (Afûzektika, II. Analitikler) ismi verilen, mantık külliyyatının dördüncü kitabında olan şeyleri de burada topladık. Çünkü bu iki kitabın amacı, -Allah'ın izniyle- bundan sonra açıklayacağımız üzere burhânın suretlerini ve şartlarını beyan etmektir. Yine mantık 10 külliyyatından *Topika* (Tübika, Cedel) ismi verilen beşinci kitapta zikrettiklerini de bu kısma ekledik ki bu kitap, cedel için yazılmıştır. Kitabımızın bu kısmına, hakikati talep eden tartışmacıların müstağni kalamayacağı cedelin mertebe ve şartlarından pek çok şeyi ekledik. Çünkü kitabımızın bu kısmında zikredilenler, burhânın kurulmasının şartları ile ona tâbi ve 15 bağlı olan şeylerdir. Yine kitabımızın bu kısmına, mantık külliyyatından Yunancada *Sofistika* (Safsata) ismi verilen altıncı kitabında olan şeyleri de ekledik. Safsata, hakikatlerden yüz çevirip cehaleti ve hileyi desteklemeye baş koymuş muğalatacılarının sıfatıdır. Çünkü hakikatleri talep eden kişi, bu sıfat sahiplerini tanıma ve onlara karşı hazırlanmadan müstağni kalamaz. Bu zikrettiklerimiz burhâna bağlı şeyler olduğundan onları burhân 20 kitabında bir araya getirdik. Söz verdiğimiz gibi dakik olarak araştırma, anlatma, açıklama ve icâzda gayemize ulaştık. Hamd Allah'adır. Diyoruz ki başarı Allah'tandır. Sadece yaratıcı, ilk ve tek olan Allah'tan yardım isteriz.

1- Önerme ve Aks (Döndürme)

[475] Tek ve Evvel Allah'ın bize verdiği güç ve kuvvet ile bu kitabın 25 daha önceki bölümlerinde iyice kavranması, hatırlanması, hafızada ve zihinde hazır bulunması, senin başkasına ve başkasının sana açıklama ihtiyacı duyduğu esnada zikredilmesi gereken şeyler geçti. Şimdi bu kitabın faydası ve bu bölümden önceki bölümlerden amaçladığımız maksadımıza 30 başlıyoruz. Burhân getirmeyi ve tartışmacıların farklı düşündükleri konularda ortaya çıkan tüm ihtilaflarda doğru delilin nasıl getirileceğini açıklamaktır. Bu konuda, bir ve ilk olan Allah yardımcımız olsun, diyoruz ki:

كتاب البرهان

[٤٧٤] قال أبو محمّد عليّ بن أحمد بن سعيد بن حزم، رضي الله عنه: هذا الجزء من ديواننا هذا جمعنا فيه ما في الكتاب الثالث من كتب أرسطاطاليس في المنطق وهو المسمّى باليونانية «أنولوطيقا». وما في الكتاب الرابع من كتبه في المنطق وهو المسمّى باليونانية «أفوذ قطيقا» لتناسب معنى الكتابين، إذ الغرض ٥ فيهما البيان عن صور البرهان وشروطه على ما نفّسّر بعد هذا، إن شاء الله. وأضفنا إليه أيضًا ما ذكره في كتابه الخامس من كتبه في المنطق وهو المسمّى «طويقا» وهو الموضوع في الجدل، وزدنا في هذا الكتاب أشياء من مراتب الجدل وشروطه كثيرة مما لا غنى بالمتناظرين الطالبين للحقائق عنها، إذ ما ذكر في هذا الكتاب ١٠ هو من شرط قيام البرهان وتوابعه اللاحقة له، وأضفنا إليه أيضًا ما ذكره في كتابه السادس من كتبه في المنطق وهو المسمّى باليونانية «سوفسطيقا» وهو صفة أهل الشغب المنكبين عن الحقائق إلى نصر الجهل والشعوذة، إذ لا غنى بطالب الحقائق عن معرفة أهل هذه الصفة والتأهب لهم. فلما كان كلّ ما ذكرنا متشبهًا بالبرهان جمعناه إليه وبلغنا الغاية في التقصي والبسط والشرح والإيجاز كما وعدنا، والله الحمد، فنقول وبالله التوفيق، وبالخالق الأوّل الواحد نستعين: ١٥

[القضية والعكس]

[٤٧٥] قد مضى لنا في الكتب المتقدّمة من هذا الديوان أمور يجب ضبطها وذكرها وحضورها في الفهم والحفظ والإيراد لها عند الحاجة إليها من التبيين لك من غيرك والتبيين منك لغيرك، بحول الواحد الأوّل وقوّته الموهوبة منه لنا عزّ وجلّ. ونحن الآن آخذون في ثمرة هذا الديوان وغرضه الذي إيّاه قصدنا بكلّ ٢٠ ما تقدّم لنا في الأجزاء المتقدّمة لهذا الجزء، وغرضنا في هذا الجزء بيان إقامة البرهان وكيفية تصحيح الاستدلال في جمل الاختلاف الواقع بين المختلفين في أي شيء اختلفوا فيه. فنقول، وبالواحد الأوّل تعالى نتأيّد:

[476] Önermenin sana kendisinden fazlasını vermeyeceğini söylemiş-tik. İki hasım bir önerme üzerinde ittifak edip onu doğrulayıp önermenin hükmünü kabul ettikten sonra önermenin mânasındaki fer'i şeylerin birinde ihtilaf ederlerse, yine ikisinin de ittifak edeceği başka bir önerme getirmeleri
5 gerekir. Zikredilen her iki önermenin yapısı ve terkibi doğru ise; iki hasımdan her birinin, her iki önermenin de doğru olduğunu kabul etmesi gerekir.

[477] Bil ki öncekiler, zikredilen iki önerme yan yana geldiğinde buna "karîne" ismini vermişlerdir. Bil ki zikrettiğimiz gibi bu iki önermenin yan yana gelmesinden, kendisinin doğruluğundan kaçış olmayan, zaruri olarak
10 doğru ve lazım üçüncü bir önerme çıkar. Bir ve ikinci önermenin yan yana gelmesi ile oluşmuş bu önermeye "netice" ismi verilmiştir. Çünkü bu iki önermeden neticelenmiş, ortaya çıkmıştır. Öncekiler; Yunan dilinde, neticeyle beraber bu iki önermeye Syllogismus (*Silcismus*) ismini vermişlerdir. Arap dilinde bu üçüne, "câmia" ismi verilmiştir.

[478] Bunun örneği, "bütün insanlar canlıdır" demen gibidir. Bu önerme tek başına mukaddime olarak isimlendirilir. Sonra "bütün canlılar cevherdir"
15 diyorsun. Bu önerme de tek başına mukaddime olarak isimlendirilir. İkisini bir araya getirdiğinde, beraber oldukları (birbirine eşlik ettikleri) için ikisinin ismi "karîne/eş" dir. Sen "bütün insanlar canlıdır" ve "bütün canlılar cevherdir" dediğinde; bu bir araya gelmeden üçüncü bir önerme ortaya çıkar. Bu önerme, "bütün insanlar cevherdir" önermesidir. Tek başına bu önermeye "netice" denir. Üçü birden yan yana geldiğinde "câmia" denir. Câmia Yunan dilinde Syllogismus'tur.

[479] Bundan önceki bölümde önermelerin basit ve mütegayyir kısımlarının olduğunu açıklamıştık. Konudaki mütegayyir önermelerin, gayr-ı muhassala olduklarını söylemiştik. Mütegayyir önermeler; öncekilerin konu dediği, kendisinden haber verilen mevsûftan önce olumsuzluk edatının vâki' olduğu önermelerdir. Bil ki mütegayyir denen önermeler sonuç
25 vermez. Yani seni aldatmayacak şekilde her durumda doğru sonuç vereceğine güvenilmez. Bazı durumlarda doğru sonuç verse de bazı durumlarda yanlış sonuç verir. Bazen doğru sonuç verip bazen de yanlış sonuç veren bu sıfattaki bir şeyin mukaddimelerine ve bu mukaddimelerden çıkan neticeye güven olmaz. Burhânî ikame etmede böylesine itimad etmek de gerekmez. Asla yanıltmayacağına kesin kanaat getirilen şeye güvenmek gerekir.
30

[٤٧٦] إنا قد قلنا إن القضية لا تعطيك أكثر من نفسها، فإن اتفق الخصمان عليها وصححها والتزما حكمها واختلفا في فرع من فروع ذلك المعنى وجب عليهما أن يأتيا بقضية أخرى يتفقان على صحتها أيضًا. فإن كانت القضيتان المذكورتان صحيحتين في طبعهما وفي تركيبهما فالانقياد لهما حينئذ لازم لكل واحد.

[٤٧٧] واعلم أن القضيتين المذكورتين إذا اجتمعتا سمتهما الأوائل «القرينة». واعلم أن باجتماعهما كما ذكرنا تحدث أبدًا عنهما قضية ثالثة صادقة أبدًا لازمة ضرورة لا محيد عنها، وتسمى هذه القضية الحادثة عن اجتماع القضيتين الأولى والثانية: «نتيجة» لأنها أنتجت عن تينك القضيتين والأوائل يسمون القضيتين والنتيجة معًا في اللغة اليونانية «السلجسموس» وتسمى الثلاث كلها في اللغة العربية: «الجامعة».

[٤٧٨] مثال ذلك أن تقول: كل إنسان حي فهذه قضية تسمى على انفرادها: «مقدمة» ثم تقول: وكل حي جوهر، فهذه أيضًا قضية تسمى على انفرادها «مقدمة» فإذا جمعتهما معًا فاسمهما قرينة لاقترانهما وذلك إذا قلت: كل إنسان حي، وكل حي جوهر فيحدث من هذا الاجتماع قضية ثالثة وهي ان كل إنسان جوهر فهذه قضية تسمى على انفرادها نتيجة، فإذا جمعتهما ثلاثتها سميت كلها جامعة، والجامعة باليونانية السلجسموس.

[٤٧٩] وقد قدمنا في الجزء الذي قبل هذا ذكر القضايا وأنها بسائط ومتغيرات وقلنا إن المتغيرات في الموضوع هي غير المحصلات وهي التي تقع [فيها] حروف النفي قبل الشيء الموصوف وهو المخبر عنه، وهو الذي تسميه الأوائل الموضوع، فاعلم أن هذه التي تسمى متغيرات لا تنتج، أي أنه لا يوثق بأنها تنتج على كل حال إنتاجًا صحيحًا أبدًا لا يخون البتة، وإن كانت قد تنتج في بعض الأحوال صدقًا فقد تنتج أيضًا كذبًا. وما كان بهذه الصفة مما قد يصدق مرة ويكذب أخرى، فلا ينبغي أن يوثق بمقدماته ولا بنتائجها الحادثة عنها، ولا يجب أن يلتزم في أخذ البرهان، وإنما ينبغي أن يوثق بما قد يتقن أنه لا يخون أبدًا.

[480] Basit önermelerin kendisinden haber verilen şeyin mânasını gerçekleştiren sonra da konuya bir sıfat olumlayan veya olumsuzlayan önermeler olduğunu da söylemiştik. Mahsûra ve mühmele önermeler bu gruptandır. Mahsûra önermenin; önermeden muradın, küllî ismi verilen umûmî veya cüz'î ismi verilen husûsî olduğunu bildiren kendisinden önce bir lafzın vâki olduğu önermeler olduğunu açıklamıştık. Bu da senin “bütün insanlar düşünendir”, “bazı insanlar düşünendir veya yazıcıdır”, “hiçbir insan anıran değildir”, “bazı insanlar anıran veya yazıcı değildir” ve benzeri sözlerin gibi.

[481] Öncekiler, mühmel önermelerin bizim dediğimiz gibi mütegayir önermelerle birebir aynı sonucu vermeyeceğini söylemiştir. Bu görüş, Arap dilinde doğru değildir. Onlar sadece kendi dillerine göre konuşmuşlardır. Bilakis biz diyoruz ki: mühmel önerme; kendisini telaffuz eden kişi, muradının bazısı olduğunu açıklamadıkça veya umûmîlikten zaruri olarak engelleyen bir mani olmadıkça, küllî mahsûra önerme gibidir. Hiçbir fark yoktur. -Allah'ın izniyle- bunun açıklaması bundan sonra gelecek. Bu hükme binaen; mühmel önermenin, mahsûra küllî önerme gibi sonuç vermesi gerekir.

[482] Şimdi konumuza dönüp diyoruz ki, cüz'î mahsûra önermeler ile cüz'î olduğu kesin bilinen mühmel önermeler sonuç vermez. Yani zaruri olarak sürekli doğru sonucu vermezler. Bunu, iki mukaddime de olumlu veya olumsuz cüz'î olduğu zaman için söylüyoruz. Mukaddimelerden biri küllî diğeri cüz'î olursa -Allah'ın izniyle- bundan sonra açıklayacağımız üzere sonuç verir.

[483] Mahsûsa önermeler -ki bunlar tek bir şahsa mahsûs olan önermedir- bu söylediklerimizin hepsinde cüz'iyeye hükmündedir. Hiçbir fark yoktur. Bu da senin “Zeyd gidicidir” ve benzeri sözün gibidir.

[484] Sonra dedik ki, mahsûra önermeler iki kısma ayrılır: (a) Olumlu, (b) Olumsuz. Bil ki iki mukaddimesi küllî vey cüz'î olsun farketmez olumsuz olan önermeler sonuç vermez. Yani her durumda kendisine güvenilecek doğru sonuç vermez. Tabi bu da her iki mukaddime de olumsuz olduğu zaman geçerlidir. Eğer biri olumsuz diğeri olumlu olursa -Allah'ın izniyle- bundan sonra açıklayacağımız üzere bu önerme sonuç verir.

[٤٨٠] ثم قلنا إن البسائط وهي التي حَقَّقَت معنى المخبر عنه ثم أوجبت له صفة أو نفت عنه صفة، منها محصورات ومهملات؛ وبيَّنَّا أن المحصور هو ما وقع قبله لفظ يبيِّن أن المراد به العموم وهو المسمَّى كليًّا أو لفظ يبيِّن أن المراد به الخصوص، وهو المسمَّى جزئيًّا؛ وذلك مثل قولك: كلُّ الناس ناطق، بعض الناس ناطق أو كاتب إن شئت، ليس أحد من الناس نهاقًا، ليس بعض الناس نهاقًا أو كاتبًا إن شئت وما أشبه هذا.

[٤٨١] وذكر الأوائل أن المهملات لا تنتج كما ذكرنا في المتغيرات سواءً سواءً، وهذا في اللغة العربية قول لا يصح، وإنما حكى القوم عن لغتهم، لكننا نقول إن المهملة ما لم يبيِّن الناطق بها أنه يريد بها بعض ما يعطي اسمها أو لم يمنع من العموم بها مانع ضرورة فإنها كالمحصورة الكليَّة ولا فرق. وسيأتي بيان هذا فيما يستأنف، إن شاء الله عزَّ وجلَّ؛ فعلى هذا الحكم يلزم أن المهمل ينتج كإنتاج المحصور الكلي.

[٤٨٢] ثم نرجع فنقول إن الجزئيات من المحصورات والمهمل الذي يوقن أنه جزئي لا ينتج، بمعنى أنه لا ينتج إنتاجًا صحيحًا ضروريًّا أبدًا، وإنما قلنا هذا إذا كانت المقدمتان معًا جزئيتين، نافيتين كانتا أو موجبتين. وأما إذا كانت إحداهما كليَّة والأخرى جزئية فذلك ينتج على ما نبين بعد هذا، إن شاء الله تعالى.

[٤٨٣] واعلم أن القضية المخصوصة وهي التي تخصَّ شخصًا واحدًا بعينه فحكمها في كلِّ ما قلنا حكم الجزئية ولا فرق، وذلك نحو قولك: زيد منطلق وما أشبه ذلك.

[٤٨٤] ثم قلنا إن المحصور ينقسم قسمين: موجب وناق، واعلم أن القضايا النافيات أيضًا لا تنتج، كليتين كانتا أو جزئيتين، أي أنها لا تنتج إنتاجًا موثوقًا به في كلِّ حال، وإنما ذلك إذا كانتا معًا نافيتين، وأما إذا كانت إحداهما نافية والأخرى موجبة فذلك ينتج، على ما نبين بعد هذا، إن شاء الله تعالى.

[485] O halde şimdi şöyle söylememiz doğru olur: Kendisine güvenilmesi gerekli olan mukaddimeler, mahsûra ve mahsûra mânasındaki mühmellerdir. Bu da kendisinde küllî veya olumlu mukaddime bulunan bütün karinelerdir. Ya iki mukaddimeden biri, olumluluk ve küllîliği kendisinde toplamıştır. Ya da iki mukaddime bu ikisini paylaşmıştır. Bir tanesi küllîdir. Diğer ise olumludur. Veya iki mukaddimenin her biri küllî olumludur.

[486] Bil ki daha önce önermenin en azının yüklem ve konu olmak üzere iki kelimeden oluştuğunu söyledik. Yani haber verilen şey ve haber. Burhânın oluştuğu iki önermeyi yan yana getirmeyi istediğinde, her iki önermede de mevcut olan bir lafız kullanman gereklidir. Yani bu lafız, her iki önermede tekrar eder. Yine her bir önermenin sadece kendisinde bulunan diğerinde tekrar etmeyen bir lafza da ihtiyacı vardır. Çünkü iki önerme, haber verilen şey ve haberde ortak olursa, ikisi de zaruri olarak tek önerme olur. Senin “bütün insanlar canlıdır” ve “bütün canlılar cevherdir” sözün gibi. Bu iki önermede “canlı” lafzı tekrar etmiştir. Zikrettiğimiz gibi öncekiler, iki önermede bu lafızda ortak olduğu için, bu tekrar eden lafza “hadd-i müşterek” (orta terim) ismini vermişlerdir. Önermelerden her biri kendine özgü bir lafızla da teferrüt etmiştir. Birinci önerme, insan lafzı ile teferrüt etmiştir. Çünkü insan lafzı birinci önermede zikredilmiş ikinci önermede zikredilmemiştir. Eğer ikincide de zikredilmiş olsaydı ikinci önerme, birinci önermenin birebir aynısı olurdu. İkinci önerme ise cevher lafzı ile teferrüt etmiştir. Cevher lafzı birinci önermede zikredilmemiştir. Eğer zikredilseydi iki önerme de aynı şey olurdu. Allah'ın izniyle bunları anla ve iyice kavra.

[487] Bil ki basîte mahsûra önermeler iki kısma ayrılır: Bir kısmı aksedilir/döndürülür. Diğer kısım ise aksedilemez.

[488] Aks; mânada hiçbir değişiklik olmadan yüklemi, sıfatlanan konu ve konuyu da sıfat olan yüklem yapmandır. Eğer önerme akstan önce olumlu ise akstan sonra da olumludur. Eğer akstan önce olumsuz ise akstan sonra da olumsuzdur. Eğer akstan önce doğru ise akstan sonra da doğrudur. Eğer akstan önce yanlış ise akstan sonra da yanlıştır. Ancak bazı durumlarda önerme, akstan önce küllî, akstan sonra cüz'î olur. Aks bundan başka değişiklik yapmaz. Biz bu aks ile daha önce zikrettiğimiz gibi asla muhal olmayacak önermeleri kastediyoruz.

[٤٨٥] فصَحَّ الآن أن المقدمات التي ينبغي أن يوثق بها هي المحصورات والمهمل الذي في معنى المحصور، وهي كل قرينة كانت فيها مقدّمة كَلِيّة أو مقدّمة موجبة، إما أن تكون إحدى المقدمتين قد جمعت الأمرين معًا: العموم والإيجاب، وإما أن تكون المقدمتان اقتسما الأمرين فكانت الواحدة كَلِيّة والثانية موجبة، وإما أن تكون كل واحدة منهما كَلِيّة موجبة. ٥

[٤٨٦] واعلم أننا قدّمنا أن أقلّ القضايا قضية من كلمتين موضوع ومحمول، بمعنى مخبر عنه وخبر، فإذا أردت أن تجمع قضيتين يقوم منهما برهان، فلا بد لك من أن يكون في كلتا القضيتين لفظة موجودة في كل واحد منهما، أي تتكرّر تلك اللفظة في كل واحدة من المقدمتين. ولا بد من أن يكون في كل واحدة منهما لفظة تنفرد بها ولا تتكرر في الأخرى، إذ لو اتّفقنا في المخبر عنه والخبر لكانت القضيتان قضية واحدة ضرورية، كقولك: كل إنسان حيّ، وكلّ حيّ جوهر، فهاتان قضيتان قد تکرّر ذكر الحيّ في كل واحدة منهما، وهذه اللفظة المتكرّرة كما ذكرنا تسمّيها الأوائل «الحدّ المشترك» من أجل اشتراك القضيتين فيه، وقد انفردت كل واحدة منهما بلفظة فانفردت الأولى بالإنسان لأنه ذكر فيها ولم يذكر في الثانية، ولو ذكر لكانت الثانية هب الأولى نفسها، وانفردت الثانية بالجوهر ولم يذكر في الأولى ولو ذكر لكانتا واحدة، فافهم هذا واضبطه، إن شاء الله عزّ وجلّ. ١٠

[٤٨٧] واعلم أن القضايا البسيطة المحصورة تنقسم قسمين: قسمًا ينعكس وقسمًا لا ينعكس. ١٥

[٤٨٨] والانعكاس هو أن تجعل الخبر مخبرًا عنه موصوفًا، وتجعل المخبر عنه خبرًا موصوفًا به، من غير أن يتغير المعنى في ذلك أصلًا، بل إن كانت القضية موجبة قبل العكس فهي بعد العكس موجبة، وإن كانت نافية قبل العكس فهي بعد العكس نافية، وإن كانت صادقة قبل العكس فهي بعد العكس صادقة، وإن كانت كاذبة قبل العكس فهي بعد العكس كاذبة، إلا أنه في بعض المواضع تكون القضية كَلِيّة قبل العكس، وجزئية بعد العكس لا يحيلها العكس بغير هذه البتّة، وإنما نعني بهذا العكس ما لا يستحيل أبدًا فيما ذكرنا قبل. ٢٥

[489] Bazı durumlarda döndürülebileceğini söylediğimiz önermeler, aks edildiğinde bazen doğrudan yanlışa, bazen de yanlıştan doğruya dönüşür. Bazen olumsuzdan olumluya bazen de olumludan olumsuzza dönüşür. İşte bu, bizim aks edilemez dediğimiz kısımdır. Bu kısım, burhânı ikame etmede kastedilen bir kısım değildir. Çünkü bazen yanlıştır. Sürekli doğru çıkmaz. Bizim zikrettiğimiz aks, sadece önermedeki bazı lafızların yer değiştirmesidir.

[490] Daha önce mevsûfa sıfat olanların kısımlarını zikretmiştik. Onlar altı tanedir.

[491] Bir şeyi, kendisine zorunlu olan bir şeyle vasıflandırmak iki kısma ayrılır: Ya canlılığın insana olan durumu gibi geneldir. Çünkü canlılık, insanın dışında daha pek çok türü kapsar. Ya da gülücülüğün insana olan durumu gibi eşittir. Çünkü gülmek insana mahsûstur. İnsan dışındaki hiçbir şey için mevzubahis değildir. Sıfatın daha özel olması mümkün değildir.

[492] Bir şeyi, kendisine mümkün olan bir şeyle vasıflandırmak iki kısma ayrılır: Ya siyahlık gibi geneldir. Siyahlık bazı insanlarda ve insanların dışında başka şeylerde de olabilir. Ya da tıp gibi özeldir. Çünkü tıp, insanların bazısında bulunur. İnsanların dışında başka şeyde bulunmaz. Mümkün sıfatın mevsûfa eşit olması mümkün değildir. Çünkü eşit olursa zorunlu olur. Zorunlu ise mümkünden farklı bir şeydir.

[493] Bir şeyi, kendisine imkânsız olan bir şeyde imkânsız olarak vasıflandırmak, genel olur. İnsanı “taş olmayandır” şeklinde vasıflandırmak gibi. Çünkü bu vasıf insanı ve bütün canlıları kapsar. Cansız olmağın, canlıdan olumsuzlanması gibi bazen eşit olması da mümkündür.

[494] Şimdi döndürme konusuna tekrar geliyoruz, yaratan ve tek olan Allah yardımcımız olsun, diyoruz ki:

[495] Küllî olumsuz önerme, küllî olumsuzza aks olunur. Diyoruz ki: “hiçbir insan taş değildir.” Bu önermeyi aks ettiğinde “hiçbir taş insan değildir” dersin. Bil ki küllî olarak aks olunan bütün önermeler, aslında cüz'î olarak aks olmuştur. Çünkü bir şeyin tamamına olumladığın şey, bütünü ismiyle isimlenen her bir parça için olumlanmıştır. Yine bir şeyin tamamından olumsuzladığın şey, bütünü ismiyle isimlenen her bir parça için de olumsuzlanmıştır.

[٤٨٩] وأما التي قد تنعكس كما ذكرنا في بعض المواضع وربما أيضًا تتبدّل إذا عكست، إما من صدق إلى كذب، وإما من كذب إلى صدق، وإما من نفي إلى إيجاب، وإما من إيجاب إلى نفي، فهذه هي القسم الذي قلنا فيه إنه لا ينعكس، وليس هذا القسم مما يتعنى به في إقامة البرهان لأنه قد يخون وليس بمستمّر الصدق أبدًا. والعكس الذي ذكرنا إنما هو تبدّل مواضع الألفاظ في القضية فقط.

[٤٩٠] وقد قدّمنا وجوه أقسام الصفات في الموصوفين قبل وأنها ستّة.

[٤٩١] فوصف الشيء بما هو واجب له ينقسم قسمين: إما أعم منه كالحياة للإنسان فإنها تعمّه وتعمّ معه أنواعًا كثيرة سواه، وإما مساو كالضحك للإنسان، فإنه لكلّ إنسان وليس لغير الناس أصلًا، ولا يجوز أن يكون أخصّ البتّة.

[٤٩٢] ووصف الشيء بما هو ممكن له ينقسم قسمين: إما أعمّ كالسواد فإنه في بعض الناس وفي أشياء من غير الناس، وإما أخصّ كالطبّ فإنه في بعض الناس دون بعض وليس لغير الناس ولا يجوز أن يكون مساويًا أصلًا، لأنه لو كان مساويًا لكان واجبًا، والواجب غير الممكن.

[٤٩٣] ووصف الشيء بامتناعه بما هو ممتنع فيه فيكون أعمّ كوصف الإنسان بأنه ليس حجرًا، فإن هذا الوصف يعمّه ويعمّ كلّ حيوان، وقد يمكن أن يوجد مساويًا كنفى الجمادية عن الحيوان.

[٤٩٤] ثم نرجع إلى بيان العكس فنقول وبالخالق الواحد تتأيد.

[٤٩٥] إن النافية الكلّية تنعكس نافية كلّية فنقول: لا واحد من الناس حجر، فإذا عكست قلت: لا واحد من الحجارة إنسان. واعلم أن كلّ ما انعكس كلّيًا فإنه ينعكس جزئيًا، إذ كلّ ما أوجبه للكّل فهو موجب لكلّ جزء من أجزائه التي تسمّى باسمه، وكلّ ما نفىته عن الكّل فهو منفي عن كلّ جزء من أجزائه التي تسمّى باسمه.

[496] Burada parçalar sözü ile her biri, türün ismiyle isimlenen türün fertlerini kastediyoruz. Çünkü bütün insanoğlu kendi zâtında insan olarak isimlendirilir. Türün tamamı da insan olarak isimlendirilir. İnsanın eli ve ayağı gibi kendisindeki bir parçaya, bütünün ismi verilmeyecek olan cismin parçalarını kastetmiyoruz. Gördüğün gibi eğer sen “bazı taşlar insan değildir” veya “bazı insanlar taş değildir” dersen doğru söylemiş olursun. Bu zikrettiğimiz sürekli doğru olan sahih bir akstır.

[497] Küllî olumlu önerme, cüz'î olumluya aks olunur. “Bütün insanlar canlıdır” diyorsun, bu önermeyi aks ettiğinde “bazı canlılar insandır” dersin. Bu sürekli doğru olan bir akstır.

[498] Bil ki bu konu ve bundan sonraki konuda “cüz'î olarak aks olunur” dememiz, her zaman küllî olarak aks olunmaz demektir. Çünkü parça için olumlanan her şey, bütün için de olumlanacak değildir. Gördüğün gibi eğer sen “bütün canlılar insandır” dersin yanlış söylemiş olursun. Çünkü melek, canlıdır ama insan değildir. Fil, canlıdır ama insan değildir. “Bütün canlılar hissedicidir” ve “bütün hissediciler canlıdır” sözün gibi bu konuda tümel olarak döndürülüp doğru görünenler seni yanıltmasın. Eğer “bazı hissediciler canlıdır” deseydin yine doğru olurdu. Bu sadece eşit olanlarda doğru olur. Daha önce söylediğimiz gibi küllî olarak aksedilen aks, bir yerde doğru olursa diğer bir yerde yanlış olur. Daha önce açıkladığımız gibi sıfat mevsûftan daha genel veya daha özel olursa o zaman yanlış olur. Genele örnek, “bütün insanlar canlıdır” sözü, özele örnek ise “bütün doktorlar insandır” sözüdür. Aks ettiğinde “bazı insanlar doktordur” dersin doğru söylemiş olursun. Ama “bütün insanlar doktordur” dersin yanlış söylemiş olursun. Bundan dolayı küllî önermeyi, cüz'î'ye aks etmeyi kastettik. Çünkü cüz'î olduğunda; genel, özel veya eşit olsun farketmez, her durumda doğru çıkar. Bu konuyu iyi kavra. Sakın karıştıрма. Sana gösterdiğimiz yoldan gidersen hata yapmazsın. Hasımın, senin sözüne karşı koyamaz.

[499] Cüz'î olumlu önerme, cüz'î olumluya aks olunur. “Eğer bazı insanlar nahivci ise bazı nahivciler insandır” diyorsun. Küllîye aks olunmaz. Çünkü sen küllîye aks ederek bazı yerlerde doğru sonuca varsan da diğer bazı yerlerde yanlış sonuca varırsın. Eşit ve özel yüklemelerde doğru sonuca varırsın ama genel yüklemde yanlış sonuca varırsın. Cüz'îye aks ettiğinde ise her zaman doğru sonuca varırsın. Gördüğün gibi sen, “bazı nahivciler insan ise bütün insanlar nahivcidir” dersin, yanlış sonuca varmış olursun.

[٤٩٦] نريد بالأجزاء هاهنا أشخاص النوع التي كل شخص منها يسمّى باسم النوع فإن كل آدمي يسمّى في ذاته إنساناً، والنوع أيضاً كـله يسمّى إنساناً، ولم نرد أجزاء الجسم التي لا يقع على الجزء منها اسم الكلّ، كيد الإنسان ورجله؛ ألا ترى أنك لو قلت أيضاً: ولا بعض الحجارة إنسان، أو قلت: لا بعض الناس حجر لصدقت، فهذا الذي ذكرنا عكس صحيح صادق أبداً. ٥

[٤٩٧] والموجبة الكلية تنعكس موجبة جزئية فتقول: كل إنسان حيّ، فإذا عكست قلت: وبعض الأحياء إنسان، وهذا عكس صادق أبداً.

[٤٩٨] واعلم أن ما كان من هذا الباب والذي بعده مما قلنا فيه إنه ينعكس جزئياً فإنه لا ينعكس كلياً أصلاً لأنه ليس كل ما وجب للجزء وجب للكلّ. ألا ترى أنك لو قلت: وكلّ حيّ إنسان لكذبت لأن الملك حيّ وليس إنساناً. ١٠

والفيل حيّ وليس إنساناً. ولا تغتر بما تجد من هذا الباب ينعكس كلياً صادقاً نحو قولك كلّ حيّ حسّاس وكلّ حسّاس حيّ، ولو قلت أيضاً وبعض الحساس حيّ لصدقت، وهذا إنما يصدق في المساوي فقط. فإن هذا العكس إن صدق في مكان كذب في آخر كما قدّمنا. وإنما يكذب ذلك إذا كان الوصف أعمّ من الموصوف أو أخصّ منه كما قدّمنا؛ فأما الأعمّ فنحو قولك: كلّ إنسان حيّ وأما الأخصّ فكقولنا: كلّ طيب إنسان، فإذا عكست وقلت: وبعض الناس أطباء صدقت ولو قلت: وكلّ الناس أطباء كذبت، فلماذا قصدنا إلى عكسها جزئية لأنها تصدق في كلّ ذلك أبداً على كلّ حال من عام أو خاص أو مساو فتحفظ من هذا الباب ولا تغلط فيه، وأنت إذا سلكت الطريق التي نهجنا لك أمنت الغلط البتّة ولم يكن إلى كلامك سبيل. ٢٠

[٤٩٩] والموجبة الجزئية تنعكس موجبة جزئية فتقول: إن كان بعض الناس نحويين فبعض النحويين ناس، ولا تنعكس كلية لأنك وإن كنت تصدق في بعض المواضع فإنك كنت تكذب في مواضع آخر أيضاً. وإنها تصدق في الحمل الأخصّ والمساوي وتكذب في الحمل الأعمّ، وأنت إذا عكستها جزئية صدقت أبداً على كلّ حال. ألا ترى أنك تقول: إذا كان بعض النحويين ناساً فكلّ الناس نحويون كذبت. ٢٥

[500] Bil ki aks olunabileceğini söylediğimiz bu önermelerin tamamı, -yani aks olunduğunda doğru sonuç veren önermeler- zorunluyu olumsuzlarken, mümkün hakkında geçerli olan sıfatla haber verirken ve imkânsız olumsuzlarken doğru sonuç verir.

5 [501] Bil ki cüz'î olumsuz önerme aks olunmaz. Yani sürekli doğru sonuç vereceği bir mertebesi yoktur. İmkânsızın olumsuzlanmasında “bazı insanlar taş değildir” dediğinde doğru söylediğin gibi bu önermeyi aks ettirip “bazı taşlar insan değildir” dediğinde de doğru söylemiş olursun. Mümkünü tam bir şekilde olumsuzladığında “bütün insanlar doktor değildir”
10 dersin doğru söylemiş olursun. Bu önermeyi aks edip “bütün doktorlar insan değildir” veya “bazı doktorlar insan değildir” dersin, yanlış söylemiş olursun. Bundan dolayı cüz'î olumsuzlardaki akslarla uğraşmıyoruz. Çünkü aks olunca bazı yerlerde yanlış çıkıyor. Bunların hepsini iyi kavra. Çünkü hakikat talibi herkesin çok ihtiyaç duyacağı şeylerdir.

15 [502] Buna fikhî örnek verecek olursak deriz ki küllî olumsuz önermede, “hiçbir müskir/sarhoşluk verici şey helâl değildir” demek doğru ise o zaman “hiçbir helâl müskir değildir” dersin. Eğer cüz'î olarak aks edersen yine doğru söylemiş olursun. Fakat küllî olan, maksadı daha tamamlayıcı ve daha kuşatıcıdır. Küllîyi gördüğümüzde onunla iktifa eder, kendisinde
20 barındırdığı cüz'îleri zikretmekten içtinap ederiz. Çünkü bütünden haber vermek, bütünün her bir parçasından da haber vermek anlamına gelir. Küllî olumlu önermede ise “bütün babalara iyilik yapmak farz ise” o zaman “bazı farzlar, babalara iyilik yapmaktır” dersin. Eğer küllî olarak aks edersen yanlış sonuca varırsın. Çünkü anneye, yöneticiye, âlime, erdemliye
25 ve komşuya da iyilik yapmak farzdır. Bunlardan hiçbiri baba değildir.

[503] Cüz'î olumlu önermenin aksinde “bazı kâfirlerin kanını akıtmak mubah ise” o zaman “kanlarının akıtılması mubah olanların bazıları, kâfirlerdir” dersin. Eğer küllî olarak aks edip “bütün kanı mubah olanlar kâfirlerdir” dersin, yanlış sonuca varmış olursun. Çünkü evliken zina etmiş
30 birinin kanı da mubahtır ama o kişi kâfir değildir. Bunların hepsini iyi kavra ve bunlara güven. Çünkü bunlar asla seni yanıltmaz.

[٥٠٠] واعلم أن هذه القضايا كلها التي ذكرنا أنها تنعكس أي أنها تصدق إذا عكست أبداً فإنها تصدق في إيجابك الواجب، وفي اخبارك عن الممكن بما هو حق من صفاته وفي نفيك الممتنع.

[٥٠١] واعلم أن النافية الجزئية لا تنعكس أي أنها ليس لها رتبة تصدق فيها أبداً لأنها وإن صدقت في نفي الممتنع إذا قلت: ليس بعض الناس حجراً فعكست فقلت: ولا بعض الحجارة إنسان فصدقت، فإنك إن نفيت الممكن حق نفيه فقلت: ليس كل إنسان طبيياً فإنك صادق، فإن عكست فقلت: ولا كل طبيب إنسان أو قلت ولا بعض الأطباء ناس كنت كاذباً، فهذا لم نشغل بعكس النوافي في الجزئيات لأنها في بعض المواضع تكذب في العكس. فأفهم ذلك كله، فبكل طالب علم حقيقة إليه أعظم حاجة.

[٥٠٢] ونمثل ذلك بمثال شرعي فنقول: إنك تقول في النافية الكلية: إذا صح أنه ليس شيء من المسكرات حلالاً فليس شيء من الحلال مسكر أو لو عكستها جزئية لصدقت أيضاً، ولكن الكلّي أتم وأعم للمطلوبات، فاكتفينا به إذا وجدناه واستغنينا به عن أن نذكر ما ينطوي فيه من جزئياته، لأن الإخبار عن الكلّ إخبار عن كلّ جزء من أجزائه. ونقول في الموجبة الكلية إذا كان كلّ والد واجب البر فبعض الواجب برهم الوالد، ولو عكستها كلية لكذبت لأنه يجب بر الأم والخليفة والعالم والفاضل والجارّ وليس واحد من هؤلاء والدًا.

[٥٠٣] وتقول في عكس الموجبة الجزئية: إذا كان بعض الكفار مباح الدم فبعض المباح دماؤهم كفار ولو عكستها كلية فقلت: وكل مباح دمه كافر لكذبت، لأن الزاني المحصن مباح دمه وليس كافراً، فأفهم هذا كله وثق به فإنه لا يخونك أبداً.

[504] Daha önce zikrettiğimiz “hiçbir insan taş değildir” önermesi, “hiçbir taş insan değildir” şeklinde küllî olarak aks olunur sözümüzün doğru olduğunun delili/*burhânı* şöyledir. Eğer bu döndürmenin doğruluğu konusunda biri bize muhalefet ederse biz deriz ki, bu döndürmemiz doğru değilse, olumlu ve olumsuz önermelerde doğruluk ve yanlışlık konusunda bahsettiğimiz üzere o zaman bunun çelişigi doğrudur. “Hiçbir taş insan değildir” sözümüzün tenâkuzu “bazı taşlar insandır” önermesidir. “Bazı taşlar insandır” sözümüzü, doğru kabul ettiğimiz mukaddimemize ekliyoruz ve “hiçbir insan taş değildir” ve “bazı taşlar insandır” diyoruz. Bazı taşlar insan ise bazı insanlar da taştır. Ama daha önce hiçbir insanın taş olmadığını söylemiştik. Bu ise muhal ve çelişkidir. Bu zikrettiğimiz, sıfatın mevsûfa gerekli olduğu zorunluluk kipinde gerçekleşir. İmkân kipinde ise cüz’î olumlu önermeler ile zikrettiğimiz zorunluluk kipinin önermeleri arasında fark yoktur. Genel yüklelemede şöyle diyoruz “Bazı insanlar siyah ise” o zaman “bazı siyahlar insandır.” Özel yüklelemede ise “bazı insanlar doktor ise” o zaman “bazı doktorlar insandır” diyoruz. İmkân kipinde eşit yükleleme yoktur. Çünkü eşit yüklem, bütün türe bilfiil gereklidir.

[505] İmkân kipindeki küllî önermelerin olumluları yanlıştır. “Bütün insanların siyah olması veya doktor olması mümkündür” dersek bu yanlıştır. Genel yüklelemenin “bütün siyahların insan olması mümkündür” şeklindeki aks edilmesi de yanlıştır. Özel yüklelemenin “bütün doktorların insan olması mümkündür” şeklindeki aks edilmesi ise doğrudur.

[506] İmkân kipindeki olumsuz önermelerin, küllîleri de aksi de yanlıştır. Örnek: “Hiçbir insanın, siyah veya doktor olmaması mümkün ise o zaman hiçbir siyahın veya doktorun insan olmaması mümkündür.”

[507] İmkân kipindeki cüz’î olumsuz önerme, cüz’î olumsuz aks olunur. Örnek: “Bazı insanların siyah olmaması mümkündür.” Bunun aksi; “bazı siyahların insan olmaması mümkündür.” Tabi bu genel yüklelemedir. Özel yüklelemede ise yanlış çıkar. Çünkü sen “bazı insanların doktor olmaması mümkündür” dersen, doğru söylemiş olursun. Bunu aks ettiğinde “bazı doktorların insan olmaması mümkündür” dersen, yanlış söylemiş olursun.

- [٥٠٤] وبرهان صحّة ما ذكرنا أولاً إذا قلنا لا واحد من الناس حجر وأنه
 ينعكس كلياً فنقول: ولا واحد من الحجارة إنسان أنه إن خالفنا في صحّة هذا
 العكس مخالف قلنا إن كان عكسنا هذا ليس حقاً فقيضه حقّ على ما قدّمنا
 من اقتسام قضيتي النفي والإيجاب للصدق والكذب. ونقيض قولنا لا واحد
 من الحجارة إنسان، بعض الحجارة إنسان، فنضمّ قولنا: بعض الحجارة إنسان ٥
 إلى مقدمتنا التي صحّحنا فنقول: لا واحد من الناس حجر، وبعض الحجارة
 إنسان، وإذا كان بعض الحجارة إنساناً فبعض الناس حجارة، وقد قدّمنا أنه ليس
 واحد من الناس حجراً، وهذا تناقض ومحال. وهذا الذي ذكرناه فإنما هو في
 عنصر الوجوب وهو لزوم الصفة للموصوف. وأما في عنصر الإمكان فلا فرق
 بين قضاياها في الموجبات الجزئيات وبين ما ذكرنا من قضايا عنصر الوجوب، ١٠
 فنقول في الحمل الأعمّ: إن كان بعض الناس أسود فبعض السودان ناس، ونقول
 في الحمل الأخصّ: إن كان بعض الناس طبيياً فبعض الأطباء ناس، وليس في
 الإمكان حمل مساو لأن المساوي لازم لجميع النوع بالفعل.
- [٥٠٥] وإما قضايا الإمكان الكليات فإنها في الموجبات كواذب، نقول:
 ممكن أن يكون كلّ إنسان أسود أو طبيياً، فهذا كذب. وعكس الحمل الأعمّ ١٥
 كاذب أيضاً وهو: ممكن أن يكون كلّ أسود إنساناً. وأما عكس الحمل الأخصّ
 فصادق، نقول: ممكن أن يكون كلّ طبيب إنساناً.
- [٥٠٦] وأما قضايا الإمكان النوافي فالكلية كاذبة أبداً هي وعكسها، نقول: إن
 كان ممكن أن لا يكون واحد من الناس أسود أو طبيياً فممكن أن لا يكون واحد
 من السودان أو الأطباء إنساناً. ٢٠
- [٥٠٧] وأما النافية الجزئية في عنصر الإمكان فإنها تنعكس نافية جزئية.
 نقول: ممكن أن لا يكون بعض الناس أسود، وعكسها: ممكن أن لا يكون بعض
 السودان إنساناً وهذا في الحمل الأعمّ، وتكذب في الحمل الأخصّ لأنك إذا
 قلت ممكن أن لا يكون بعض الناس طبيياً فتصدق، فإذا عكست وقلت: ممكن
 أن لا يكون بعض الأطباء إنساناً، كذبت. ٢٥

[508] İmkânsızlık kipinde, cüz'î olumlu önerme cüz'î olumlu önermeye aks olunur. Örnek: “Bazı insanların taş olması imkânsızdır” ve “bazı taşların insan olması imkânsızdır.” Küllî olumluya da doğru olarak aks olunur. Örnek: “Her bir taşın insan olması imkânsızdır.”

5 [509] İmkânsızlık kipinde küllî olumlu önerme, küllî ve cüz'îye doğru olarak aks olunur. Örnek: “Her bir insanın taş olması imkânsızdır”, “Her bir taşın insan olması imkânsızdır”, “bazı taşların insan olması imkânsızdır.”

[510] İmkânsız kipindeki küllî olumsuz önerme, cüz'îye aks olunur. 10 Örnek: “Eğer her bir insanın, canlı olmaması imkânsız ise” o zaman “bazı canlıların insan olmaması imkânsızdır.” İnsan türüne eşit sıfat olan gülmeyi olumsuzlamayı imkânsız kılma da doğru çıkar. Tıp ve benzeri gibi özel sıfatlarda ise “her bir doktorun insan olmaması imkânsız ise” o zaman “bazı insanların doktor olmaması imkânsızdır” diyoruz.

15 [511] İmkânsızlık kipindeki cüz'î olumsuz önerme, cüz'î olumsuza aks olunur. Senin “bazı insanların canlı olmaması imkânsızdır” ve aksi olan “bazı canlıların insan olmaması imkânsızdır” sözün gibi. Eşit ve özel yüklemelerde de böyle aks olunur.

[512] Önergeleri aks etmenin bize iki faydası vardır:

20 1- İçlerinde zorluk bulunan delilleri kolay ve açık bir hale getirerek delili yeniden kurmaktır. Bu konu -Allah'ın izniyle- ikinci ve üçüncü şeklin kısımlarını, birinci şekile dönüştürme konusunda açıklamasıyla beraber gelecektir.

2- Doğru söze delil olanı bulmak için, hakikat taliplerinin kendisine 25 usûl kılmak adına takdim etmek istediği mukaddimleri tashih içindir.

[513] Daha önce bir önermenin konu ve yüklemden oluştuğunu söylemiştik. Yani kendisinden haber verilen ve haberden oluşmaktadır. Karînenin ise her birinde ortak bulunan bir lafzın olduğu iki önermeden oluştuğunu da söylemiştik. Bil ki öncekiler, mukaddimelerin lafızlarından her 30 birine “had” (terim) ismini vermişlerdir. Ortak olan lafza ise “hadd-i müşterek” (orta terim) demişlerdir.

[٥٠٨] وأما في عنصر الامتناع فإن الموجبة الجزئية تنعكس موجبة جزئية. نقول: ممتنع أن يكون بعض الناس حجرًا، وممتنع أن لا يكون بعض الحجارة إنسانًا، وتنعكس أيضًا موجبة كلية صادقة فتقول: ممتنع أن يكون كل واحد من الحجارة إنسانًا.

٥ [٥٠٩] وأما الموجبة الكلية فتنعكس أيضًا كلية وجزئية صادقتين أبدأ، نقول: ممتنع أن يكون كل واحد من الناس حجرًا، وممتنع أن يكون كل واحد من الحجارة إنسانًا، وممتنع أن يكون بعض الحجارة إنسانًا.

[٥١٠] فأما النافية الكلية في عنصر الامتناع فتنعكس جزئية، فتقول: إن كان ممتنع أن لا يكون كل واحد من الناس حيًا، فممتنع أن لا يكون بعض الأحياء إنسانًا، وهكذا تصدق في منع نفي الضحك المساوي للنوع. وفي الحمل الأخص كالطب وما أشبهه نقول: إن كان ممتنع أن لا يكون كل واحد من الأطباء إنسانًا فممتنع أن لا يكون بعض الناس طبيًا.

[٥١١] وأما النافية الجزئية في عنصر الامتناع فإنها تنعكس نافية جزئية كقولك: ممتنع ألا يكون بعض الناس حيًا وممتنع أن لا يكون بعض الأحياء ناسًا وهذا ينعكس في الحمل المساوي والأخص أبدأ.

١٥ [٥١٢] ومنفعتنا بمعرفة عكس القضايا من وجهين. أحدهما ما يستأنف من ردّ بعض البراهين التي فيها صعوبة إلى البين اللائح منها، وهو الذي يأتي، إن شاء الله عزّ وجلّ في ردّ أنحاء الشكل الثاني والثالث إلى الشكل الأول مفسّرًا في موضعه.

٢٠ والوجه الثاني في تصحيح المقدمات التي يريد طلاب الحقائق تقديمها ليجعلوها أصولًا ليجتجوا منها ما يشهد للصحيح من الأقوال.

[٥١٣] وإذ قد قدّمنا أن القضية تكون من موضوع ومحمول أي من مخبر عنه وخبر وأن القرينة تكون من مقدّمتين في كل واحدة منهما لفظة تشترك فيها المقدمتان معًا، فاعلم أن كل لفظة من ألفاظ المقدمتين فإن الأوائل يسمّونها «حدًا» ويسمّون اللفظة المشتركة: «الحدّ المشترك».

[514] Bil ki burhânın şekilleri yalnızca üç tanedir. Şekil ile burhânın kendisinden oluştuğu karinelerin suretlerini kastediyoruz. Çünkü hadd-i müştereğin bir önermede yüklem diğerinde konu olması, her iki önermede de yüklem veya her iki önermede de konu olması gerekir. Aklî olarak hiçbir şekilde dördüncü bir kısmın olması mümkün değildir.

[515] Yine bil ki kastettiğin mânada “canlılık bütün insanlardadır” sözün ile “bütün insanlar canlıdır” sözün arasında fark yoktur. Öncekiler buna “yüklemin takdimi” ismini vermişlerdir. Yani sıfatı, kendisinden haber verilen konuya, mevsûfu da habermiş gibi sifata çeviriyorsun. Lafızların farklı olmasına aldırma.

[516] Bil ki öncekiler, kendisinde umûmî/genel lafzın olduğu mukaddimeye “büyük öncül/mukaddime-i kübrâ” ismini vermişler. Senin “bütün insanlar canlıdır” ve “bütün canlılar cevherdir” sözün gibi. Kendisinde cevher lafzının olduğu mukaddimeye “kübrâ” ismini vermişlerdir. Çünkü bu mukaddimedede bulunan lafız diğer mukaddimedede bulunandan daha geneldir. Yani cevher lafzı, canlı ve insan lafzından daha geneldir. Diğer mukaddimeye ise “suğrâ/küçük öncül” ismini vermişlerdir.

[517] Bil ki iki olumsuz önerme, iki cüz’î önerme ve belli bir kişiden haber veren iki mahsûsa önerme sonuç vermez.

[518] Bil ki hadd-i müşterek neticede kesinlikle zikredilmez. Eğer neticede zikredilmiş ise o zaman gerçek netice diğer iki mukaddimededen biridir. Neticede, sadece birinci mukaddimedede bulunan lafız ile sadece ikinci mukaddimedede bulunan lafız zikredilir.

[519] Bil ki iki mukaddimenin (kemmiyet olarak) en azı ile yakın ve kesinlikten en uzağı neticede sonuç olarak çıkar. Çünkü kendisinde doğruluğu aramak, neticenin doğasındandır. Bundan dolayı mukaddimelerden kendisinden en az şüphe duyulan şey çıkar. Eğer mukaddimelerden biri mühmel, diğeri sûr edatlı ise sonuç mühmeldir. Eğer mukaddimelerden biri cüz’î ise netice de cüz’î çıkar. Eğer mukaddimelerden biri mahsûsa ise netice de mahsûsa çıkar.

[٥١٤] فاعلم الآن أن أشكال البرهان لا تكون إلا ثلاثة، نعني بأشكاله صور القرائن التي يقوم منها البرهان، لأنه لا بدّ من أن يكون الحدّ المشترك محمولاً في المقدّمة الواحدة وموضوعاً في الثانية، أو يكون محمولاً في كلّ واحدة منهما أو يكون موضوعاً في كلّ واحدة منهما؛ ولا سبيل في رتبة العقل إلى قسمة رابعة بوجه من الوجوه البتّة. ٥

[٥١٥] واعلم أيضاً أنه لا فرق بين قولك: الحياة في كلّ إنسان وبين قولك: كل إنسان حيّ، تريد في المعنى، وهذا تسمّيه الأوائل «تقديم الحمل» أي أن تجعل الصفة مخبراً عنها والموصوف مردوداً إلى الصفة أي كأنه خبر عنها فلا تبال باختلاف هذه العبارات.

[٥١٦] واعلم أن الأوائل يسمّون المقدّمة التي فيها اللفظ الأعمّ «مقدّمة كبرى» مثل قولك: كلّ إنسان حيّ، وكلّ حيّ جوهر فالتّي فيها ذكر الجوهر هي التي يسمّونها كبرى لأن اللفظة التي فيها أعمّ من اللفظة التي في المقدّمة الأخرى، وذلك أن الجوهر أعمّ من الحيّ ومن الإنسان، والأخرى يسمّونها الصغرى.

[٥١٧] واعلم أنه لا تنتج نافيتان ولا جزئيتان ولا مخصوصتان وهي التي يخبر بها عن شخص واحد بعينه. ١٥

[٥١٨] واعلم أن الحدّ المشترك لا يذكر في النتيجة أصلاً، ولو ذكر فيها لكانت النتيجة إحدى المقدّماتين، وإنما يذكر في النتيجة اللفظة التي تنفرد بها المقدّمة الواحدة، واللفظة الأخرى التي تنفرد بها أيضاً المقدّمة الثانية.

[٥١٩] واعلم أنه لا يخرج في النتيجة إلا أقلّ ما في المقدّماتين وأبعده من اليقين والقطع، لأن النتيجة من طبعها تحري الصدق فيها، فلذلك لا يخرج فيها إلا الأقلّ الذي لا شكّ فيه. فإن كانت إحدى المقدّماتين مهملة والأخرى ذات سور، فالنتيجة مهملة، وإن كانت إحدى المقدّماتين جزئية خرجت النتيجة جزئية، وإن كانت إحدى المقدّماتين مخصصة خرجت النتيجة مخصصة، ٢٠

Eğer mukaddimelerden biri olumsuz ise netice de olumsuz çıkar. Eğer mukaddimelerden biri cüz'î veya mahsûsa, diğer mukaddime olumsuz ise netice, cüz'î olumsuz veya mahsûsa olumsuz çıkar. Diyoruz ki: "hiçbir insan taş değildir", "Zeyd insandır" o zaman "Zeyd taş değildir." Bu mertebe, her zaman doğru çıkar ve sonuçlarına güvenilir. Yine eğer mukaddimelerden biri zaruri diğeri mümkün olursa sonuç sadece mümkün çıkar. Eğer iki mukaddime eşit olursa sonuç da onlar gibidir. Eğer ikisi de olumlu ise sonuç da olumludur. Eğer ikisi de zaruri ise sonuç da zaruridir. Eğer ikisi de mümkün ise sonuç da mümkündür. Eğer ikisi de mühmel ise sonuç da mühmeldir. Ancak her iki mukaddime küllî olduğunda sonuç da küllîdir. Bazen cüz'î olur. Buna aldırma. Cüz'î, küllî içinde zımnen mevcuttur. Ama küllî, cüz'î içinde zımnen mevcut değildir. Burhânın şekillerinin üç tane olduğu sözümüzü hatırla. Birinci şeklin dört darbu (*nahv*) vardır. İkinci şeklin de dört darbu vardır. Üçüncü şeklin ise altı darbu vardır. Bunlarla her zaman doğru sonuç veren kısımları kastediyoruz. Şekil burhânın cinsi gibidir. Darb da onun türü gibidir. Ele alınan mukaddimeler de fertler gibidir. Bize göre mukaddimelerin belli bir sayısı yoktur. Çünkü her bir ilim ve her bir meselede kullanılır.

[520] Bil ki -Allah'ın izniyle- bundan sonra açıklayacağımız üzere, birinci şekle birinci denilmesi diğer iki şeklin gerçekte ona dönmesindedir.

[521] Bil ki iki olumsuz mukaddime sana doğru bir sonuç verdiğinde bu yola güvenme. Çünkü doğruluğuna sürekli güvenilmeyen yanıltıcı bir yoldur. Bilakis bazen iki doğru mukaddime olur da sana yanlış sonuç verir. Bu konuda yanılmanın örneği sana söylediğim şu sözdür: "Bütün insanlar taş değildir", "bütün taşlar eşek değildir." Sonuç: "Bütün insanlar eşek değildir." Bu sonuç doğrudur. Bu bahsettiklerimizden yanlış olana örnek şu sözdür: "Bütün insanlar siyah değildir", "bütün siyahlar canlı değildir." Bu iki mukaddime doğrudur. Netice: "Bütün insanlar canlı değildir." Yine eğer "bazı insanlar canlı değildir" desen de yine de bu iki netice yanlıştır. İki olumsuz önerme seni yanıltmasın. Birinci karinenin doğru çıkması iki mukaddimenin güzel şekilde tertip edilmesi sebebiyledir. Çünkü sen insandan peşinen olumsuzlanan şeyi taştan olumsuzlama suretiyle bir tertipte bulundun.

وإن كانت إحدى المقدمتين نافية خرجت النتيجة نافية، وإن كانت إحدى المقدمتين جزئية أو مخصوصة والأخرى نافية خرجت النتيجة جزئية نافية أو مخصوصة نافية. نقول: لا واحد من الناس حجر وزيد من الناس فزيد لا حجر، وإنما هذه الرتبة فيما يصدق أبداً ويوثق بإنتاجه. وكذلك إن كانت إحدى المقدمتين ضرورية والثانية ممكنة فإنه لا تخرج في النتيجة إلا الممكنة، وأما إذا استوت المقدمتان، فالنتيجة مثلهما، فإن كانتا موجبتين فالنتيجة موجبة، وإن كانتا ضروريتين فالنتيجة ضرورية، وإن كانتا ممكنتين فالنتيجة ممكنة، وإن كانتا مهملتين فالنتيجة مهملة، إلا أنهما إن كانتا كليتين فالنتيجة كلية وربما كانت جزئية ولا تبال عن هذا، فالجزئي منطوق في الكلي وليس الكلي منطوقاً في الجزئي، وتذكر ما قلنا لك إن أشكال البرهان ثلاثة: فللشكل الأول أربعة أنحاء، وللشكل الثاني أربعة أنحاء، وللشكل الثالث ستة أنحاء، وإنما نعني بذلك الأنحاء الصادقة في الإنتاج أبداً على كل حال، فالشكل للبرهان كالجنس، والنحو له كالنوع، ثم المقدمات المأخوذة كالأشخاص، وهي غير محصاة عندنا بعدد لأنها تتصرف في كل علم وفي كل مسألة.

١٥ [٥٢٠] واعلم أنه إنما سمي الشكل الأول أولاً لأن الشكلين الآخرين يرجعان عند الحقيقة إليه على ما نبين بعد هذا إن شاء الله عز وجل.

٢٠ [٥٢١] واعلم أنه قد تقدم لك مقدمتان نافيتان فينتجان لك إنتاجاً صادقاً صحيحاً فلا تثق بذلك لأنها طريق خيانة غير موثوق بصدقها أبداً، بل قد تقدمهما صحيحتين فنتجان لك نتيجة كاذبة؛ فالخداع من هذا الباب هو نحو ما أقول لك: ليس كل إنسان حجراً، ولا كل حجر حماراً، النتيجة: فليس كل إنسان حماراً، وهذا حق. والفاضح لكل ما ذكرنا هو نحو ما أقول لك: تقول ليس كل إنسان أسود ولا كل أسود حي فهاتان صادقتان، النتيجة فليس كل إنسان حياً، وكذلك أيضاً لو قلت: فليس بعض الناس حياً فكلتاها كذب، فإياك والاعتراض بمقدمتين نافيتين أصلاً؛ وإنما صدقت القرينة الأولى من قبل حسن نظم المقدمتين لأنك نظمتها نظماً جعلت الذي نفيت عن الحجر مما ينتفي عن الإنسان جملة.

٢٥

[522] Şimdi sana bu hükmün doğruluğuna dair daha fazla açıklama göstereceğim. Sana iki mukaddime sunuyorum. Biri mahza yanlıştır ama sana doğru sonuç veriyor. Bu da “bütün insanlar taşır” ve “bütün taşlar cevherdir” sözün gibidir. Netice: “Bütün insanlar cevherdir.” Yine “hiçbir insan köpek değildir”, ve “hiçbir köpek at değildir” diyorsun. Netice: “Hiçbir insan at değildir.” Bu da doğrudur. Birinci örnekte birinci mukaddime mahza yanlıştı ama güzel tanzim edildiği için doğru sonuç verdi. Bu da senin taşı, taşın kendisi ve insanı kapsayacak bir sıfatla vasıflandırmandır. İkinci olumsuz örnek de böyledir. Yani ikinci örnekte güzel tanzim edilmiştir. Bil ki iki mukaddimededen her birinin doğru olması lazımdır. Doğruluklarıyla beraber, sana anlattığım şekilde tertibinin de eksiksiz olması lazımdır. Böyle olmazsa bütün durumlar sana karışık ve hayret verici olarak gözükür. Hakikat ile bâtil zihninde birbirine karışır. İki cüz’î mukaddimedeki durum da böyledir. Daha önce mahsûsa önermenin hükmünün cüz’î önermenin hükmü ile aynı olduğunu söylemiştik. Aralarında hiçbir fark yoktur. Diyoruz ki: “Zeyd düşünerdir” ve “bazı düşünenler ölümlüdür.” Netice: “Zeyd ölümlüdür.” Bu doğru bir sonuçtur. Fakat iki cüz’î, iki mahsûsa ve mahsûsa ile cüz’î iki mukaddimeye güvenme.

[523] Bil ki bunlar ancak, öznenin özelliklerini ve tüm sıfatlarını doğru aktarmakla doğru olur. Sana bunun yanılıcı tarafını da göstereceğim. Sen “Zeyd beyazdır” ve “bazı beyazlar taşır” diyorsun. Bu iki mukaddime de doğrudur. Netice: “Zeyd taşır.” Bu sonuç ise yanlıştır. Eğer istersen “Zeyd düşünerdir” ve “bazı düşünenler yazıcıdır” dersin. Bu iki mukaddime de doğrudur. Netice: “Zeyd yazıcıdır” Bu sonucun doğru olması da yanlıştır. Bu örneğin benzerlerini iyice düşün ve bunları unutma ki seni büyük karışıklıklardan korusun. Artık sen iki tikel önerme, iki tekil önerme ve bir tekil ile bir tikel önermenin yanılmadan doğru bir sonuç vermeyeceğini biliyorsun.

[524] Biz, Yaraticımız Tek Allah’ın yardımı ve gücüyle, ilim talibine kolaylık olsun ve şüpheleri yok etsin diye daha önce zikredilen üç şeklin doğal ve fikhî örneklerini zikretmeye başlıyoruz. İlim talebinin başında, ilimlerde meleke sahibi olmadığımız ve farklı görüş sahiplerini yeni tanımaya başladığımız zamanlarda, güvenilir araştırmayla ortaya çıkan kesin bilgiyi temel almayan yanlış zanlarına dayanarak, felsefenin ve mantık kurallarının şeriate aykırı olduğuna hükmeden zavallı pek çok grup gördüm. Bizim çalışmamızın ve amacımızın esaslı gayesi, Tek ve Yaratan Allah’ın bize verdiği güçle bu karanlığı aydınlatmaktır. Bizim gücümüz yalnızca O’ndandır. O’nun ortağı yoktur.

[٥٢٢] وأنا أريك الآن زيادة بيان في صدق هذا الحكم، فأعمل لك مقدمتين إحداهما كذب بحت فنتج لك إنتاجاً حقاً وهو أن تقول: كل إنسان حجر وكل حجر جوهر، النتيجة فكل إنسان جوهر. وتقول: ليس كل إنسان كلباً وليس كل كلب فرساً، النتيجة ليس كل إنسان فرساً وذلك حق، فالأولى مقدمة كذب أنتجت حقاً لحسن نظمها، وهو أنك وصفت الحجر بصفة تعمه وتعم الإنسان، والأخرى في النفي كذلك، نعني في حسن النظم فقط. فاعلم الآن أنه لا بد من صدق كل واحدة من المقدمتين، ولا بد مع الصدق فيهما من إحسان رتبتهما على الطريق التي وصفت لك، وإلا تحيرت وتخلت عليك الأمور، واختلط الحق في ذهنك بالباطل. وكذلك في المقدمتين الجزئيتين، وقد قدمنا أن حكم المخصوص حكم الجزئي ولا فرق فنقول: زيد ناطق وبعض الناطق ميت فزيد ميت، هذه نتيجة حق، ولكن لا تثق بمقدمتين جزئيتين البتة ولا مخصصتين ولا مخصصة جزئية.

[٥٢٣] واعلم أن هذه إنما صدقت من قبل صدق الخبر عن طبائع المخبر عنهما وعموم الصفة للمخبر عنهما، وأنا أريك خيانة هذه الطريق، وذلك أن تقول: زيد أبيض، وبعض البيض حجر، فهاتان صادقتان، النتيجة: فزيد حجر، وهذا كذب. وإن شئت قلت: زيد ناطق، وبعض الناطقين كاتب، هاتان مقدمتان حق، النتيجة: فزيد كاتب؛ هذه النتيجة [يمكن] أن تكون حقاً وممكن أن تكون كذباً. فتدبر مثل هذا ولا تنسه تفق من شغب عظيم، وتعلم أن الجزئيتين والمخصصتين [والمخصصة] والجزئية لا تنتج إنتاجاً صادقاً مطرداً لا يخون.

[٥٢٤] وما نحن بحول الله خالقنا الواحد تعالى وعونه لنا شارعون في تشخيص الأشكال الثلاثة المذكورة آنفاً من مثال طبيعي ومثال شرعي ليكون أسهل للطلاب وأجلى للشك. ولقد رأيت طوائف من الخاسرين شاهدتهم أيام عنفوان طلبنا وقبل تمكن قوانا في المعارف وأوان مداخلتنا صنوفاً من ذوي الآراء المختلفة كانوا يقطعون بظنونهم الفاسدة من غير يقين أنتجه بحث موثوق به على أن علم الفلسفة وحدود المنطق منافية للشريعة، فعمدة غرضنا وعملنا إنارة هذه الظلمة بقوة خالقنا الواحد عز وجل لنا فلا قوة لنا إلا به وحده لا شريك له.

[525] Bil ki zikretmeyi adet ettiğimiz ve kulak vermeni tembihlediğimiz bu sözümler, bu kitabın maksadı ve amacıdır. Bu şey, hangi ilimde olursa olsun ihtilafli meselelerin hepsini denetlediğimiz şeydir. Bunun tadına var, bu seni asla yanıltmaz. Güzelce düşün ve iyice kavra. Öncekiler bu konuyu zorlaştırdılar ve bu konudan çok az bahsettiler. Bu kitabımızın başında zikrettiğimiz sebeplerden dolayı bunları açıklama, kolaylaştırma ve bunu düşünen herkes için anlaşılır kılmada sevap alacağımızı umuyoruz. Birbirleriyle irtibatına, birbirleriyle münasebetine ve burhân getirirken onların hangi şekillerde kullanılacağına dikkat çekmek için bütün kısımları, olumluda bir lafızdan ve olumsuzda da bir lafızdan yaptık. Böylece uzağı yakınlaştırdık. Müşkül olanı beyan ettik. Çetrefilli olanı izah ettik. Engeli olanı kolaylaştırdık. Zor olanı basit kıldık. Bunu yapma cömertliği gösteren başka birini bilmiyoruz. Bu konuda bizden önce kimse zihnini yormadı. Öncede sonrada Allah'a hamd olsun. Bu konuya vâkıf olmakla, bilgisizlikten kaynaklanan üzüntüyü, bu ilme yönelik ön yargının yarattığı korkudan doğan nefreti ve bu ilimde ehil olmayan pek çok kişinin uydurmalarının verdiği huzursuzluğu def edebilirsin. Allah; beni, seni, insan türünden olan herkesi ve husûsî olarak dindaşlarımız Müslümanları razı olduğu şeylere muvaffak kılsın. Âmin.

[526] Bil ki birinci şekil; kübrâsı, olumlu veya olumsuz olsun her zaman küllîdir. Suğrâsı; küllî veya cüz'î olsun her zaman olumludur. Yine bil ki ikinci ve üçüncü şekil birinci şekle her zaman döndürülebilirler. -Allah'ın izniyle- her bir kısımda açıklayacağımız üzere lafızda veya tertipte, ya karinelerinden bir karineye veya neticelerinden bir neticeye dönerler.

[527] Bil ki suğrâ, kendisine mahsûs olan lafzı neticeye konu -yani kendisinden haber verilen- olarak çıkartan iki mukaddimeden biridir. Kübrâ; kendisine mahsûs olan lafzı neticede yüklem/haber olarak çıkarmak için arkadan gelir.

[528] Bil ki iki mukaddimenin birinde bir türün bazısına bir zaman mahsûs olup diğer bir zaman mahsûs olmayan bir sıfat vâkı' olursa, diğer mukaddimenin zaruri olarak küllî olması gerekir. Daha önce, öncekilerin kübrâyı, ortak olan iki lafız ile diğer mukaddimeye mahsûs olan lafızdan daha genel bir lafza sahip olduğu şeklinde vasıfladığını zikrettik. Bu mutlak olarak doğru bir şey değildir. Bilakis bu ilimde kendisine güvenilen ve bu sanatın düzenleyicisi Aristoteles, mukaddimelerin eşit olabileceğini mümkün gördü. Doğru olan da budur.

[٥٢٥] واعلم أن هذا الكلام الذي نتأهب لإيراده دأباً ونبهك على الإصاخة إليه هو الغرض المقصود من هذا الديوان وهو الذي به نقيس جميع ما اختلف فيه من أي علم كان، فتذوقه ذوقاً لا يخونك أبداً، وتدبره نعماً وتحفظه جداً فهو الذي وعرفته الأوائل وعبرت عنه بحروف الهجاء ضنانه به، واحتسبنا الأجر في إبدائه وتسهيله وتقريبه على كل من نظر فيه للأسباب التي ذكرنا في أول ديواننا هذا، ولم نقنع إلا بأن جعلنا جميع الأنحاء من لفظ واحد في الإيجاب ولفظ واحد في النفي، ليلوح رجوع بعضها إلى بعض ومناسبة بعضها بعضاً ووجوه العمل في أخذ البرهان بها، فقرنا من ذلك بعيداً وبيننا مشكلاً وأوضحنا عويصاً وسهلنا وعراً وذلنا صعباً ما نعلم أحداً سمح بذلك ولا أتعب ذهنه فيه قبلنا، والله الحمد أولاً وآخراً. وبوقوفك على هذا الفصل تدفع عنك غمة الجهل والنفار الذي يولده الهلع من سوء الظن بهذا العلم وشدة الهم بمخرقة كثير ممن يدعيه ممن ليس من أهله، وفقنا الله وإياك وسائر أهل نوعنا عامة وأهل ملتنا من المؤمنين خاصة لما يرضيه، آمين.

[٥٢٦] فاعلم أن الشكل الأول كبراه أبداً كلية إما موجبة وإما نافية، وصغراه أبداً موجبة إما جزئية وإما كلية. واعلم أيضاً أن الشكل الثاني والثالث راجعان إلى الشكل الأول أبداً، إما إلى قرينة من قرائنه، وإما إلى نتيجة من نتائجه، إما في اللفظ، وإما في الرتبة، على ما نبين في كل نحو منهما إن شاء الله عز وجل.

[٥٢٧] واعلم أن الصغرى من المقدمتين مقدمة أبداً لتخرج اللفظة التي انفردت بها موضوعة في النتيجة أي مخبراً عنها، والكبرى مؤخرة أبداً لتخرج اللفظة التي انفردت بها محمولة في النتيجة أي خبراً.

[٥٢٨] واعلم أنه إن وقعت صفة تخص بعض النوع في زمان دون زمان في إحدى المقدمتين وجب ضرورة أن تكون الأخرى كلية، وقد ذكرنا قبل أن بعض الأوائل وصفوا أن المقدمة الكبرى تقع فيها لفظة أعم من اللفظتين الآخرين المشتركة والتي انفردت بها المقدمة الأخرى، وهذا أمر غير صحيح على الإطلاق بل قد أجاز من عليه المعتمد في هذا العلم، وهو أرسطاطاليس، مرتب هذه الصناعة، المساواة في المقدمات وهو الصحيح.

[529] Beş kısım gördük ki onlardan dört tanesinde mukaddimeler eşittir. Bunlar da; birinci şeklin ikinci darbı, ikinci şeklin birinci ve ikinci darbı, üçüncü şeklin ikinci darbıdır. Üçüncü şeklin beşinci darbının suğrâsı küllîdir, kübrâsı cüz'îdir. Genel olan lafız, sadece bu darbda suğrâ mukaddimesindedir. Kübrâda değildir. -Allah'ın izniyle- kendi yerinde bunlardan her bir kısma dikkat çektik. Başarımız yalnızca Allah'tandır.

[530] Şimdi zikredilen kısımları örneklendirmeye başlama zamanıdır.

[531] Birinci Şekil:

Bu şekilde hadd-i müşterek, mukaddimelerin birinde konu diğerinde yüklemidir. Yani her iki mukaddimedede de zikredilen lafız, mukaddimelerin birinde kendisinden haber verilen mevsûftur. Diğer mukaddimedede ise haber ve sıfattır.

[532] Örnek: Birinci şekilde hadd-i müşterek, iki mukaddimenin birinde konu, diğerinde yüklemidir.

[533] Birinci Şeklin Birinci Darbı:

Suğrâ: Küllî olumludur = Bütün insanlar canlıdır.

Kübrâ: Küllî olumludur = Bütün canlılar cevherdir.

Netice: Bütün insanlar cevherdir.

[534] Birinci Şeklin İkinci Darbı:

Suğrâ: Küllî olumludur = Bütün insanlar canlıdır.

Kübrâ: Küllî olumsuzdur = Hiçbir canlı taş değildir.

Netice: Hiçbir insan taş değildir.

[535] Eğer istersen "insanlardan hiçbiri taş değildir" dersin. Bu darbın iki mukaddimesi de eşittir. Biri diğerinden daha genel değildir.

[536] Birinci Şeklin Üçüncü Darbı:

Suğrâ: Cüz'î olumlu = Bazı insanlar canlıdır.

Kübrâ: Küllî olumlu = Bütün canlılar cevherdir.

Netice: Bazı insanlar cevherdir.

[٥٢٩] وقد وجدنا خمسة أنحاء منها الأربعة متساوية المقدمتين وهو النحو الثاني من الشكل الأول، والنحو الأول والثاني من الشكل الثاني، والنحو الثالث، والشكل الثالث، والنحو الخامس من الشكل الثالث وصغراه كلية وكبراه جزئية، فاللفظة الأعم في ذلك النحو خاصة في المقدمة الصغرى لا في الكبرى. وقد نبهنا على كل نحو منها في مكانه إن شاء الله عز وجل، وما توفيقنا إلا بالله تعالى. ٥

[٥٣٠] وهذا حين نأخذ في تشخيص الأنحاء المذكورة:

[٥٣١] الشكل الأول :

الحد المشترك فيه موضوع في إحدى المقدمتين محمول في الأخرى أي إن اللفظة المذكورة في كلتا المقدمتين هي في إحدهما مخبر عنه وموصوف، وهي في الأخرى خبر وصفة. ١٠

[٥٣٢] مثال ذلك: الشكل الأول: الحد المشترك فيه مخبر عنه في إحدى

المقدمتين وخبر في الأخرى.

[٥٣٣] النحو الأول من الشكل الأول:

صغرى كلية موجبة : كل إنسان حي.

كبرى كلية موجبة : وكل حي جوهر.

النتيجة : كل إنسان جوهر.

[٥٣٤] النحو الثاني من الشكل الأول: قالوا

صغرى كلية موجبة : كل إنسان حي.

كبرى كلية نافية : ولا واحد حي حجر.

النتيجة : لا واحد إنسان حجر. ٢٠

[٥٣٥] وإن شئت قلت: لا أحدمن الناس حجر. وهذا النحو متساوي

المقدمتين، ليست إحدهما أعم من الأخرى.

[٥٣٦] النحو الثالث من الشكل الأول:

صغرى جزئية موجبة : بعض الناس حي.

كبرى كلية موجبة : وكل حي جوهر.

النتيجة : بعض الناس جوهر. ٢٥

[537] Birinci Şeklin Dördüncü Darbı:

Suğrâ: Cüz'î olumlu = Bazı insanlar canlıdır.

Kübrâ: Küllî olumsuz = Hiçbir insan taş değildir.

Netice: Bazı insanlar taş değildir.

5 [538] İkinci Şekil:

Hadd-i müşterek, her iki mukaddimedede de yüklemidir. Yani her ikisinde de haberdur.

[539] İkinci Şeklin Birinci Darbı:

Suğrâ: Küllî olumlu = Bütün insanlar canlıdır.

10 Kübrâ: Küllî olumsuz = Hiçbir taş canlı değildir.

Netice: Hiçbir insan taş değildir.

[540] İkinci şeklin bu birinci darbı ile birinci şeklin ikinci darbı arasında; birinci şeklin ikinci kısmındaki kübrâda yüklem olan haberin, ikinci şeklin birinci kısmındaki kübrâda konu olmasının dışında başk bir fark yoktur. Bu neticenin doğru olduğunun delili; olumsuz önermeyi aksedip deriz ki: “Hiçbir taş canlı değil ise” o zaman “hiçbir canlı taş değildir.” Daha önce “bütün insanlar canlıdır” dedik. Akstan elde ettiğimiz önermeyi bu aks edilmeyen önermeye bitiştirip diyoruz ki: “Bütün insanlar canlıdır” ve “hiçbir canlı taş değildir.” İşte bu birinci şeklin ikinci kısmıyla
15 birebir aynıdır. Aksin mertebelerini açıklarken izah ettiğimiz gibi aksten sonra yüklem konu, konu da yüklem oldu. Bunu hatırla. Olumlu mukaddimeyi aks etmedik. Çünkü aks etseydik ikinci şeklin üçüncü darbına varırdık. -Allah'ın izniyle- üçüncü darb bundan sonra gelecek.

[541] İkinci Şeklin İkinci Darbı:

25 Dediler ki:

Suğrâ: Küllî (olumsuz) = Hiçbir taş canlı değildir.

Kübrâ: Küllî olumlu = Bütün insanlar canlıdır.

Netice: Hiçbir taş insan değildir.

[٥٣٧] النحو الرابع من الشكل الأول :

صغرى جزئية موجبة : بعض الناس حي .
كبرى كلية نافية : ولا واحد من الأحياء حجر .
النتيجة : بعض الناس ليس حجراً .

[٥٣٨] الشكل الثاني:

الحد المشترك فيه محمول في كلتا المقدمتين أي أنه خبر فيهما معاً.

[٥٣٩] النحو الأول من الشكل الثاني: قالوا

صغرى كلية موجبة: كل إنسان حي .
كبرى كلية نافية : ولا واحد من الحجارة حي .
النتيجة : فلا واحد من الناس حجر .

[٥٤٠] ليس بين هذا النحو الأول من الشكل الثاني وبين النحو الثاني من

الشكل الأول إلا أن المحمول وهو الخبر الذي في المقدمة الكبرى من ذلك
النحو الثاني من الشكل الأول هو موضوع أي مخبر عنه في المقدمة الكبرى من
هذا النحو الأول من الشكل الثاني على حسب ما أتينا به هناك وهنا فقط . برهان
صحة هذه النتيجة نعكس المقدمة النافية فنقول: إن كان لا واحد من الحجارة

حي فلا واحد من الأحياء حجر، وقد قلنا كل إنسان حي فنضيف اللفظ الذي
حصل لنا في العكس إلى هذه التي لم تعكس فنقول: كل إنسان حي، ولا
واحد من الأحياء حجر، وهذا هو النحو الثاني من الشكل الأول بعينه، خرج
في العكس المخبر عنه خبراً والخبر مخبراً عنه على ما قدمنا إذ وصفنا رتب
العكس فتذكره، وإنما لم نعكس الموجبة لأننا لو عكسناها لأتانا النحو الثالث
من الشكل الثاني، وسيأتي بعد هذا إن شاء الله تعالى .

[٥٤١] النحو الثاني من الشكل الثاني:

قالوا:

صغرى كلية: ولا واحد من الحجارة حي .
كبرى كلية موجبة: وكل إنسان حي .
النتيجة: فلا واحد من الحجارة إنسان .

[542] Bu darb ile bir önceki darb arasında hiçbir fark yoktur. Ancak bir öncekinin kübrâsı bu kısmın suğrâsıdır. Bir öncekinde geriye atıldı burada öne alındı. Bir öncekinin suğrâsı ise bu kısmın kübrâsıdır. Burada öne alındı bir öncekinde geriye atıldı. Bunun böyle olması; bizim bundan önceki darbın neticesinin konusunu bu darbta yüklem, bir önceki darbdaki yüklemi de bu darbta konu yapmamız sebebiyledir. Bu darbın delili iki aks ile sağlanır. Birinci aks, ikinci mukaddimeye uygulanır. İkinci aks, zikrettiğimiz sonuca uygulanır. Diyoruz ki: “Hiçbir taş canlı değil ise” o zaman “Hiçbir canlı taş değildir.” Daha önce “bütün insanlar canlıdır” dedik. Sonuç olarak diyoruz ki: “Hiçbir canlı taş değildir”, “bütün insanlar canlıdır” o zaman “hiçbir taş insan değildir.” Sonra bu neticenin aksini alıyoruz. Diyoruz ki: “Hiçbir taş insan değil ise” o zaman “hiçbir insan taş değildir.” İşte bu netice, birinci şeklin ikinci darbının neticesiyle birebir aynıdır.

[543] Bil ki bu darb ile bir önceki darbın iki mukaddimesi birbirine eşittir. Birinde, diğerinde olandan daha umûmî bir lafız yoktur.

[544] Bil ki kısımların hiçbirinde senin “hiçbir insan taş değildir”, “insanlardan hiçbir şey taş değildir” ve “tek bir insan bile taş değildir” sözlerin arasında fark yoktur. Bunların hepsi aynıdır. İstediyini söyleyebilirsin. En güzel olanı, kendi kullandığın dilde en anlaşılır olanı söylemendir. Olumsuzladığın her şeydeki hüküm böyledir.

[545] İkinci Şeklin Üçüncü Darbı:

Suğrâ: Cüz'î olumlu = Bazı insanlar canlıdır.

Kübrâ: Küllî olumsuz = Hiçbir taş canlı değildir.

Netice: Bazı insanlar taş değildir.

[546] Bu darb ile birinci şeklin dördüncü darbı arasında fark yoktur. Ancak birinci şeklin dördüncü darbının kübrâsının yüklemi bu darbın kübrâsının konusudur. Bunun delili, olumsuz mukaddimeyi aks etme ile sağlanır. Diyorsun ki: “Hiçbir taş canlı değil ise” o zaman “hiçbir canlı taş değildir.” Bu aks edilen mukaddimeyi aks edilmeyen mukaddimeye ekleyip diyoruz ki: “Bazı insanlar canlıdır”, “hiçbir canlı taş değildir.” İşte bu kısım, birinci şeklin dördüncü kısmıyla birebir aynıdır.

- [٥٤٢] ليس بين هذا النحو والنحو الذي قبله فرق أصلاً إلا أن كبرى ذلك هي صغرى هذا، آخرت هنالك وقدمت هنا، وصغرى ذلك هي كبرى هذا قدمت هنالك وأخرت هنا، وإنما - كان ذلك لأننا نخرج موضوع نتيجة الذي قبل هذا محمولاً في نتيجة هذا، والمحمول هنالك موضوعاً هنا. وبرهان هذا النحو بعكستين عكسة للمقدمة الثانية وعكسة أخرى للنتيجة التي ذكرنا، فنقول إن كان ٥
لا واحد من الحجارة حي، فلا واحد من الأحياء حجر، وقد قلنا إن كل إنسان حي فنقول لا واحد من الأحياء حجر وكل إنسان حي فلا واحد من الحجارة إنسان. ثم نعكس هذه النتيجة فنقول: إذا كان لا واحد من الحجارة إنسان فلا واحد من الناس حجر، وهذه هي نتيجة النحو الثاني من الشكل الأول بعينها.
- [٥٤٣] ١٠ واعلم أن مقدمتي هذا النحو والنحو الذي قبله متساويتان ليس في إحداهما لفظة هي أعم من اللفظة التي في الأخرى.
- [٥٤٤] واعلم أنه لا فرق في شيء من الأنحاء كلها بين قولك: لا واحد من الناس حجر، وقولك: لا شيء من الناس حجر، وقولك: لا واحد إنسان حجر، كل ذلك سواء قل كيف شئت. والأولى أن تقول الذي هو أبين في اللغة التي عبادتك بها، وهكذا حكم كل ما نفيت. ١٥
- [٥٤٥] النحو الثالث من الشكل الثاني:
صغرى جزئية موجبة: بعض الناس حي.
كبرى كلية نافية: ولا واحد من الحجارة حي.
النتيجة: بعض الناس لا حجر.
- [٥٤٦] ٢٠ ليس بين هذا النحو وبين النحو الرابع من الشكل الأول فرق إلا أن محمول المقدمة الكبرى من ذلك النحو هو موضوع المقدمة الكبرى من ذلك النحو هو محمول المقدمة الكبرى من هذا النحو. برهانه بعكس المقدمة النافية فتقول: إذا كان لا واحد من الحجارة حي فلا واحد من الأحياء حجر، ونضيف إلى ذلك المقدمة التي لم تعكس فنقول: بعض الناس حي ولا واحد من الأحياء حجر، وهذا هو النحو الرابع من الشكل الأول بعينه. ٢٥

[547] İkinci Şeklin Dördüncü Darbı:

Suğrâ: Cüz'î olumsuz = Bazı taşlar canlı değildir.

Kübrâ: Küllî olumlu = Bütün insanlar canlıdır.

Netice: Bazı taşlar insan değildir.

5 [548] Eğer istersen “bütün taşlar insan değildir” dersin. Çünkü daha önce isteğine bağlı olarak cüz'î olumsuz önermenin, küllî ve cüz'î olarak ortaya çıkabilecekini söylemiştik. Sonra bu neticeyi aks edip diyoruz ki: “bazı taşlar insan değil ise” o zaman “bazı insanlar taş değildir.” İşte bu netice, birinci şeklin dördüncü darbinin neticesi ile birebir aynıdır.

10 [549] Bu darbin mukaddimleri aks edilmez. Çünkü sen küllî olumlu önermeyi aks edersen cüz'î önermeye aks olur. Diğer mukaddime de cüz'î olumsuz idi. İki cüz'î mukaddime sonuç vermez. Daha önce açıkladığımız gibi cüz'î olumsuz önerme aks edilemez. Bu neticenin doğru olduğunun delili, sözü imkânsıza dayandırarak her türlü itirazı kaldırmaktır. Bu da
15 şöyledir: Eğer biri, bizim “bazı taşlar insan değildir” sözümüzün doğru olduğunu reddederse bu neticenin tenâkuzu olan “bütün taşlar insandır” önermesi doğru olur. Büyük önermeyi de “bütün insanlar canlıdır” şeklinde olumlamıştık. Bu durumda vardığımız sonuç “bütün taşlar canlıdır” olur. Oysa küçük önermede bazı taşların canlı olmadığını doğru kabul etmiştik. Bu ise en son ulaştığımız neticenin zıddıdır. Bu da muhaldir.

[550] Üçüncü Şekil:

[551] Hadd-i müşterek her iki mukaddimedede de konu/kendisinden haber verilendir. Elde edilen bütün neticeler cüz'îdir.

[552] Üçüncü Şeklin Birinci Darbı:

25 Suğrâ: Küllî olumlu = Bütün insanlar canlıdır.

Kübrâ: Küllî olumlu = Bütün insanlar cevherdir.

Netice: Bazı canlılar cevherdir.

[553] Bunun delili, suğrâyı aks etme ile sağlanır. Diyoruz ki: “Bütün insanlar canlı ise” o zaman “bazı canlılar insandır.” Sonra bu aks edilen suğrâya kübrâyı ekleyip diyoruz ki: “Bazı canlılar insandır”, “bütün insanlar cevherdir” o halde “bazı canlılar cevherdir.” İşte bu netice, birinci şeklin üçüncü darbi ile aynı konumdadır.

[٥٤٧] النحو الرابع من الشكل الثاني:

صغرى جزئية سالبة: بعض الحجارة ليس حياً.

كبرى كلية موجبة: وكل إنسان حي.

النتيجة: فبعض الحجارة ليس إنساناً.

[٥٤٨] ٥ وإن شئت قلت: فليس كل حجر إنساناً، لأننا قد قلنا قبل إن النافية

الجزئية تظهر بلفظ كلي وجزئي إن شئت. ثم نعكس هذه النتيجة فنقول: إذا كان بعض الحجارة ليس إنساناً، فبعض الناس ليس حجراً، وهذا هو نتيجة النحو الرابع من الشكل الأول بعينها.

[٥٤٩] وهذا النحو لا تعكس مقدمته لأنك لو عكست الموجبة الكلية

١٠ لانعكست جزئية ومعها جزئية نافية، وجزئيتان لا تنتج، والنافية الجزئية لا

تنعكس على ما قدمنا. لكن برهانه برفع الكلام إلى الإحالة، وذلك أن نقول: إن

أنكر منكر أن هذه النتيجة حق وهي قولنا فبعض الحجارة ليس إنساناً، فنقيضها

حق وهو كل الحجارة إنسان، فنقول: كل الحجارة إنسان، وكل إنسان حي على

ما أثبتنا في المقدمة الكبرى فيتتبع لنا ذلك: كل حجر حي، وقد صححنا في

١٥ المقدمة الصغرى: بعض الحجارة لا حي، وهذا ضد ما أنتج لنا ما قدمنا آخراً،

وهذا محال.

[٥٥٠] الشكل الثالث:

[٥٥١] الحد المشترك فيه موضوع في كلتا المقدمتين أي مخبر عنه، ونتائجه

كلها جزئيات.

[٥٥٢] ٢٠ النحو الأول من الشكل الثالث:

صغرى كلية موجبة: كل إنسان حي.

كبرى كلية موجبة: وكل إنسان جوهر.

النتيجة: فبعض الأحياء جوهر.

[٥٥٣] برهانه بعكس المقدمة الصغرى فنقول: إن كان كل إنسان حياً فبعض

٢٥ الأحياء إنسان، ونضيف إليها المقدمة الكبرى فنقول: بعض الأحياء إنسان، وكل

إنسان جوهر، فبعض الأحياء جوهر، وهذه هي رتبة النحو الثالث من الشكل الأول.

[554] Üçüncü Şeklin İkinci Darbı:

Suğrâ: Küllî olumlu = Bütün insanlar canlıdır.

Kübrâ: Küllî olumsuz = Hiçbir insan taş değildir.

Netice: Bazı canlılar taş değildir.

5 [555] Bunun delili, suğrâyı aks etme ile sağlanır. Diyoruz ki: “Bütün insanlar canlı ise” o zaman “bazı canlılar insandır.” “Hiçbir insan taş değildir” o halde “bazı canlılar taş değildir.” Bu netice birinci şeklin dördüncü darbıyla birebir aynıdır. Bu kısımda iki mukaddime birbirine eşittir. Her iki mukaddimenin birinde bulunmayıp da diğerinde bulunan daha genel bir
10 lafız yoktur.

[556] Üçüncü Şeklin Üçüncü Darbı:

Suğrâ: Cüz’î olumlu = Bazı canlılar insandır.

Kübrâ: Küllî olumlu = Bütün canlılar cevherdir.

Netice: Bazı insanlar cevherdir.

15 [557] Bunun delili, cüz’î mukaddimeyi aks etme ile sağlanır. Diyoruz ki: “Bazı canlılar insan ise” o halde “bazı insanlar canlıdır.” Sonra aks edilen bu mukaddimeyi kübrâya ekleyip diyoruz ki: “Bazı insanlar canlıdır”, “bütün canlılar cevherdir” O halde “bazı insanlar cevherdir.” Bu netice birinci şeklin üçüncü darbı ile birebir aynıdır.

20 [558] Üçüncü Şeklin Dördüncü Darbı:

Suğrâ: Küllî olumlu = Bütün insanlar canlıdır.

Kübrâ: Cüz’î olumlu = Bazı insanlar cevherdir.

Netice: Bazı canlılar cevherdir.

[559] Bu darbın tertibi, cüz’î mukaddimenin takdim ve te’hiri noktasında bir önceki darbın tertibinden farklıdır. Bir önceki darbın kübrâsı bu kısmın suğrâsıdır. Bir önceki kısmın suğrâsı da bu kısmın kübrâsıdır. Yani bir önceki darbın neticesinin konusu, tertip olarak bu darbın neticesinin konusu olarak çıkıyor. Yine bir öncekinin neticesinin yüklemi, bu darbın neticesinin konusu olarak çıkıyor. Çünkü kübrâdaki had, neticede yüklem olarak çıkar.
25 Bunun delili cüz’î mukaddimeyi aks etme ile sağlanır. Diyoruz ki: “bazı insanlar cevher ise” o halde “bazı cevherler insandır.” Sonra bu aks edilerek elde edilen mukaddimeyi küllî mukaddimeye ekleyip diyoruz ki: “bazı cevherler insandır”, “bütün insanlar canlıdır” o halde “bazı cevherler canlıdır.” Bu kısım, birinci şeklin üçüncü darbıyla birebir aynı tertip üzeredir.
30

[٥٥٤] النحو الثاني من الشكل الثالث: قالوا

صغرى كلية موجبة: كل إنسان حي.
كبرى كلية نافية: ولا واحد من الناس حجر.
النتيجة: فبعض الأحياء لا حجر.

٥ [٥٥٥] برهانه بعكس المقدمة الصغرى نقول: إن كان كل إنسان حياً، فبعض الأحياء إنسان، ولا أحد إنسان حجر، فبعض الأحياء ليس حجراً، وهذه رتبة النحو الرابع من الشكل الأول بعينها، وهذا النحو متساوي المقدمتين ليس في إحداهما لفظ أعم مما في الأخرى.

[٥٥٦] النحو الثالث من الشكل الثالث:

١٠ صغرى جزئية موجبة: بعض الأحياء ناس.
كبرى كلية موجبة: وكل الأحياء جوهر.
النتيجة: بعض الناس جوهر.

[٥٥٧] برهانه بعكس المقدمة الجزئية نقول: إن كان بعض الأحياء ناساً فبعض الناس حي، ثم نضيف ذلك إلى المقدمة الكلية فنقول: بعض الناس حي، وكل حي جوهر، وهذا هو النحو الثالث من الشكل الأول بعينه.

[٥٥٨] النحو الرابع من الشكل الثالث:

١٥ صغرى كلية موجبة: كل إنسان حي.
كبرى جزئية موجبة: وبعض الناس جوهر.
النتيجة: بعض الجوهر حي.

٢٠ [٥٥٩] رتبة هذا النحو مخالف لرتبة الذي قبله في تقديم الجزئية وتأخيرها، فكبرى ذلك صغرى هذا، وصغرى ذلك كبرى هذا، إلا أنه يخرج موضوع نتيجة الذي قبل هذا محمولاً في نتيجة هذا في الرتبة، ومحمول نتيجة ذلك موضوعاً في نتيجة هذا، إذ الحد الذي في المقدمة الكبرى هو الذي يخرج محمولاً في النتيجة، وبرهانه بعكس المقدمة الجزئية، نقول: إن كان بعض الناس جوهرًا فبعض الجوهر ناس، ثم نضيف ذلك إلى المقدمة الكلية فنقول: بعض الجوهر ناس، وكل الناس حي، النتيجة: بعض الجوهر حي، وهذه رتبة النحو الثالث من الشكل الأول بعينها.

[560] Üçüncü Şeklin Beşinci Darbı:

Suğrâ: Küllî olumlu = Bütün insanlar canlıdır.

Kübrâ: Cüz'î olumsuz = Bazı insanlar taş değildir.

Netice: Bazı canlılar taş değildir.

5 [561] Bu darbın aksı yoktur. Çünkü sen, küllî önermeyi aks edersen cüz'îye aks olunur. Elde edilen cüz'înin yanında başka bir cüz'îmiz daha var. İki cüz'î önerme sonuç vermez. Cüz'î olumsuz önerme de aks edilmez. Bu neticenin doğru olduğunun delili, sözü imkânsıza dayandırmaktır. Di-

10 yoruz ki: Eğer zikredilen netice yanlış ise o zaman bu neticenin tenâkuzu/ çelişği doğrudur. Bu da "bütün canlılar taş" önermesidir. Sonra diyoruz ki: "Bütün insanlar canlıdır", "bütün canlılar taş" Netice: "bütün insanlar taş" Bu kısmın kübrâ mukaddimesinde bazı insanların taş olmadığını doğru kabul etmiştik. İşte bu muhaldir. Bu darbın neticesi, üçüncü şek-

15 lin ikinci darbiyle aynıdır. Bu kısım, neticesini alıp suğrâya bitiştirmek ile birinci şeklin dördüncü kısmına döner. Diyorsun ki: "Bütün insanlar canlıdır", "bazı canlılar taş değildir." Netice: "bazı insanlar taş değildir." işte bu netice, birinci şeklin dördüncü darbının neticesidir. Bu darb, kübrâsında suğrâsından daha geniş lafız olmayan darbdır.

[562] Üçüncü Şeklin Altıncı Darbı:

20 Suğrâ: Cüz'î olumlu = Bazı insanlar canlıdır.

Kübrâ: Küllî olumsuz = Hiçbir canlı taş değildir.

Netice: Bazı insanlar taş değildir.

[563] Bunun delili, bir mukaddimeyi aks etme ile sağlanır. Diyorum ki: "Bazı canlılar insan ise" o halde "bazı insanlar canlıdır." Sonra akstan

25 elde edilen bu mukaddimeyi küllî olumsuz mukaddimeye ekleyip diyoruz ki: "bazı insanlar canlıdır", "hiçbir canlı taş değildir." (Netice: Bazı insanlar taş değildir.) Bu netice, birinci şeklin dördüncü darbiyle aynıdır. İkinci ve üçüncü şeklin mukaddimelerinden aks etmediklerimizi ya iki cüz'î mukaddime çıktığı için ya da kendinden önce veya sonraki darb-

30 larla çıkan sonuçlarla aynı olduğu için aks etmedik. Ayrıca çok uzun sürüyor. Halbuki biz kısa ve daha faydalı olanı kastettik. Bu darbın dışındaki diğer darb, her zaman doğru sonuç vermezler. -Allah'ın izniyle- karışıklık çıkarıcıların bu şekillere yaptıkları itirazları beyan edeceğiz. Yine -Allah'ın kudreti ile bu itirazların çözümlerini de beyan edeceğiz.

[٥٦٠] النحو الخامس من الشكل الثالث: قالوا

صغرى كلية موجبة: كل إنسان حي.

كبرى جزئية نافية: وبعض الناس لا حجر.

النتيجة: فبعض الحي ليس حجراً.

٥ [٥٦١] لا عكس في هذا، لأنك لو عكست الكلية لانعكست جزئية، وجمعنا

إليها جزئية أخرى، وجزئيتان لا تنتج، والجزئية النافية لا تنعكس، لكن برهانه

يرفع الكلام إلى الإحالة فنقول: إن كانت النتيجة المذكورة باطلاً فنقيضها حق،

وهو كل حي حجر، ثم نقول: كل إنسان حي وكل حي حجر، النتيجة: فكل الناس

حجر، وقد اتفقنا في المقدمة على أن بعض الناس لا حجر، وهذا محال، ونتيجة

١٠ هذا النحو هي نتيجة النحو الثاني من الشكل الثالث، ويرجع هذا النحو إلى

النحو الرابع من الشكل الأول بأن تأخذ النتيجة فتضيفها إلى المقدمة الصغرى،

فتقول: كل إنسان حي، وبعض الحي لا حجر، النتيجة: فبعض الناس لا حجر،

وهذه هي نتيجة النحو الرابع من الشكل الأول، وهذا النحو ليس في كبراه لفظة

أعم من التي في صغراه.

١٥ [٥٦٢] النحو السادس من الشكل الثالث:

صغرى جزئية موجبة: بعض الحي إنسان.

كبرى كلية نافية: ولا واحد من الأحياء حجر.

النتيجة: بعض الناس لا حجر.

[٥٦٣] برهانه بعكسة واحدة، نقول: إن كان بعض الحي إنساناً فبعض

٢٠ الناس حي، ثم نضيف ذلك إلى الكلية السالبة فنقول: بعض الناس حي ولا

واحد من الأحياء حجر، وهذا هو النحو الرابع من الشكل الأول. وإنما لم

نعكس ما لم يعكس من المقدمات في الشكل الثاني والثالث لأنه إما كانت

تخرج جزئيتين أو تخرج إلى ما قد خرج قبلها أو بعدها من الأنحاء، أو

لأنه كان يكون أطول في العمل فقصدنا الأخصر والأكثر فائدة فهذه الأنحاء

٢٥ التي لا ينتج سواها إنتاجاً مطرداً. وسنبين إن شاء الله تعالى اعتراضات

اعترضها المشغبون في هذه الأشكال، وحل ذلك كله بحول الله وقوته،

Bu mantık sanatının bütün ilimlerdeki fazileti ortaya çıksın diye kullarından istediğine nimet bahşeden Allah'ın desteğiyle bu darbların felsefi ve fikhî örneklerini zikretmeye başlıyoruz. O'ndan başka ilah yoktur.

[564] Birinci Şekil:

5 [565] Birinci Şeklin Birinci Darbı:

“Âlemde var olan her şey ma'dûddur (sayılıdır)”, “Bütün ma'dûd olanlar sonludur.” O halde “âlemde var olan her şey sonludur.”

Fikhî örnek: “bütün sarhoşluk veren şeyler içkidir”, “bütün içkiler haramdır” O halde “bütün sarhoşluk veren şeyler haramdır.”

10 [566] İkinci Darb:

“Âlemde var olan her şey ma'duddur”, “hiçbir ma'dûd ezeli değildir” O halde “âlemde var olan hiçbir şey ezeli değildir.”

Fikhî örnek: “bütün sarhoşluk veren şeyler içkidir”, “hiçbir içki, helâl değildir” O halde “hiçbir sarhoşluk veren şey, helâl değildir.”

15

[567] Üçüncü Darb:

“Âlemin bazısı mürekkebidir”, “bütün mürekkebler farklı şeylerden oluşmuştur” O halde “âlemin bazısı farklı şeylerden oluşmuştur.”

20

Fikhî örnek: “bazı cariyelerle ilişkiye girmek haramdır”, “bütün haramlardan uzak durmak gerekir” O halde “bazı cariyelerden uzak durmak gerekir.”

[568] Dördüncü Darb:

“Âlemin bazısı mürekkebidir”, “hiçbir mürekkeb ezeli değildir” O halde “âlemin bazısı ezeli değildir.”

25

Fikhî örnek: “bazı alışverişler faizdir/*riba*”, “hiçbir riba helâl değildir” O halde “bazı alışverişler helâl değildir.”

[569] İkinci Şekil:

وها نحن آخذون في تمثيل هذه الأنحاء بمثال إلا هي ومثال شريعي بحول الله
 واهب الفضائل لمن شاء من عباده لا إله إلا هو ليظهر فضل هذه الصناعة في
 كل علم.

[٥٦٤] الشكل الأول:

٥ [٥٦٥] النحو الأول من الشكل الأول:

كل ما خرج إلى الفعل من العالم فمعدود وكل معدود فمتناه فكل ما
 خرج إلى الفعل من العالم فمتناه.

مثال شريعي: كل مسكر خمر وكل خمر حرام فكل مسكر حرام.

[٥٦٦] النحو الثاني منه:

١٠ كل ما خرج إلى الفعل من العالم معدود ولا واحد من المعدودات
 أزلي، فليس شيء مما خرج إلى الفعل من العالم أزلياً.

مثال شريعي: كل مسكر خمر وكل خمر ليست حلالاً فكل مسكر
 ليس حلالاً.

[٥٦٧] النحو الثالث منه:

١٥ بعض العالم مركب وكل مركب مؤلف من شتى، فبعض العالم مؤلف
 من شتى.

مثال شريعي: بعض المملوكات حرام وطئها، وكل حرام ففرض
 اجتنابه، فبعض المملوكات فرض اجتنابها.

[٥٦٨] النحو الرابع منه:

٢٠ بعض العالم مركب وليس شيء من المركبات أزلياً فبعض العالم ليس
 أزلياً.

مثال شريعي: بعض البيوع ربا وليس شيء من الربا حلالاً، فبعض
 البيوع ليس حلالاً.

[٥٦٩] الشكل الثاني:

[570] Birinci Darb:

“Âlemin her bütünü, parçalarından müelleftir”, “hiçbir müellef ezeli değildir” O halde “âlemden hiçbir şey ezeli değildir.”

Fıkhî örnek: “sahip olmadığın hayvanı kesmen sana yasaklanmıştır”, “sana yasaklanan hiçbir şey helâl değildir” O halde “sahip olmadığın hayvanı kesmen helâl değildir.”

[571] İkinci Darb:

“Ezeli olan şey müellef değildir”, “âlemin her bütünü, parçalarından müelleftir” O halde “âlemin hiçbir bütünü, ezeli değildir.”

Fıkhî örnek: “yasaklanan hiçbir şey helâl değildir”, “sahip olmadığın hayvanı kesmek sana yasaklanmıştır” O halde “sahip olmadığın hayvanı kesmen helâl değildir.”

[572] Üçüncü Darb:

“Âlemin bazıları mürekkebirdir”, “ezeli hiçbir şey mürekkebe değildir” O halde “âlemin bazıları mürekkebe değildir.”

Fıkhî örnek: “bazı babalar kâfirdir”, “itaatın gerekli olduğu kişi kâfir olmamalıdır” O halde “bazı babalara itaat gerekli değildir.”

[573] Dördüncü Darb:

“Âlemin bazıları yaratıcı değildir”, “Ezeli olan yaratıcıdır” O halde “âlemin bazıları ezeli değildir.”

Fıkhî örnek: “bazı cariyelerle ilişki helâl değildir”, “mubah olan zevce ve cariye ile ilişki helâldir” O halde “mubah olan zevce ve cariye dışındaki bazı cariyeler ile ilişki helâl değildir.”

[574] Üçüncü Şekil:

[575] Birinci Darb:

“Bütün mürekkebler sonludur”, “bütün mürekkebler müellef/te’lif edilmiştir” O halde “bazı sonlular müelleftir.”

Fıkhî örnek: “İffetli kadına zina iftirası atan herkes fasıktır”, “İffetli kadına zina iftirası atan herkese hadd cezası uygulanır” O halde “bazı fasıklara hadd cezası uygulanır.”

[٥٧٠] النحو الأول منه:

كل جمل العالم مؤلفات من أجزائها وليس شيء من المؤلفات أزلياً
فليس شيء من العالم أزلياً.

مثال شرعي: كل ذبح لما لم تملكه فقد نهيت عنه وليس شيء مما
نهيت عنه حلالاً، فليس ذبحك لشيء لم تملكه حلالاً.

٥

[٥٧١] النحو الثاني منه:

ليس شيء أزلي مؤلفاً وكل جمل العالم مؤلفات من أجزائها فلا شيء
في جمل العالم أزلي.

مثال شرعي: ليس شيء حلالاً مما نهيت عنه، وكل ذبح لما لم تملكه
فقد نهيت عنه، فليس حلالاً ذبحك لما لم تملكه.

١٠

[٥٧٢] النحو الثالث منه:

بعض العالم مركب، وليس شيء أزلي مركباً، فبعض العالم ليس أزلياً.
مثال شرعي: بعض الآباء كافر وليس أحد تجب طاعته كافراً، فبعض
الآباء لا تجب طاعته.

[٥٧٣] النحو الرابع منه:

١٥

بعض العالم ليس خالقاً، والأزلي خالق، فبعض العالم ليس أزلياً.
مثال شرعي: بعض الفروج من الممتلكات لا يحل وطئه، وكل فرج
زوجة أو أمة مباحين يحل وطئه، فبعض الفروج من الممتلكات، ليس
فرج زوجة أو أمة، ليس مباحاً.

[٥٧٤] الشكل الثالث:

٢٠

[٥٧٥] النحو الأول منه:

كل مركب متناه، وكل مركب مؤلف، فبعض المتناهيات مؤلف.
مثال شرعي: كل قاذف محصنة فاسق، وكل قاذف محصنة يحد،
فبعض الفاسقين يحد.

[576] İkinci Darb:

“Bütün cisimler parçalarından mürekkebdir”, “hiçbir cisim ezeli değildir” O halde “bazı parçalarından mürekkebler ezeli değildir.”

5 Fıkhî örnek: “bütün ihramlılara avlanmak yasaktır”, “hiçbir ihramlı için ilişki mubah değildir” O halde “bazı avlanmanın yasak olduğu kişilere ilişki mubah değildir.”

[577] Üçüncü Darb:

10 “Bazı arazlar sayıdır”, “bütün arazlar yüklemidir” O halde “bazı sayılar yüklemidir.”

Fıkhî örnek: “bazı namaz kılanların namazı makbuldür”, “bütün namaz kılanlar gücü yetiyorsa Kâbe’ye dönmekle emrolunmuştur.” O halde “bazı namazı makbûl olanlar gücü yetiyorsa Kâbe’ye dönmekle emrolunmuştur.”

[578] Dördüncü Darb:

“Bütün cisimler ma’dûddur”, “bazı cisimler mürekkebdir” O halde “bazı mürekkebler ma’dûddur.”

20 Fıkhî örnek: “Beş defa emziren bütün kadınlarla nikâh haramdır”, “beş defa emzirenlerden bazıısı annedir.” O halde “bazı anneler haramdır.”

[579] Beşinci Darb:

“Bazı cisimler araz değildir”, “bütün cisimler bir yer kaplıyor.” O halde “bazı arazlar yer kaplamıyor.”

25 Fıkhî örnek: “Haksız yere adam öldüren bazı katillere kısas uygulanmaz”, “haksız yere adam öldüren herkes fasıktır.” O halde “bazı kısas uygulanmayan kişiler fasıktır.”

[580] Altıncı Darb:

30 “Bazı cisimler altı yönlüdür”, “hiçbir cisim araz değildir.” O halde “altı yönlü olan bazı şeyler araz değildir.”

Fıkhî örnek: “Bazı şartlar akdi fâsit eder”, “hiçbir şart akdi önceleyemez.” O halde “akdi fâsit eden bazı şeyler, akdi önceleyemez.”

[٥٧٦] النحو الثاني منه:

كل جسم مركب من أجزائه، وليس واحد من الأجسام أزلياً، فبعض المركب من أجزائه ليس أزلياً.

مثال شرعي: كل المحرمين منهي عن الصيد، وليس أحد من المحرمين مباحاً له النساء، فليس بعض المنهيين عن الصيد مباحاً لهم النساء.

٥

[٥٧٧] النحو الثالث منه:

بعض الأعراض عدد، وكل الأعراض محمول، فبعض العدد محمول. مثال شرعي: بعض المصلين مقبول الصلاة، وكل مصل فمأمور باستقبال الكعبة إن قدر، فبعض المقبول صلاتهم مأمور باستقبال الكعبة إن قدر.

١٠

[٥٧٨] النحو الرابع منه:

كل جسم معدود، وبعض الجسم مركب، فبعض المركب معدود. مثال شرعي: كل مرضعة خمس رضعات حرام، وبعض المرضعات خمس رضعات أم، فبعض الأمهات حرام.

[٥٧٩] النحو الخامس منه:

١٥

بعض الأجسام ليس عرضاً، وكل جسم فشاغل مكاناً، فبعض الأعراض ليس شاغلاً مكاناً.

مثال شرعي: ليس بعض القاتلين بغير حق يفاد منه، وكل قاتل بغير حق فاسق، فبعض من لا يفاد منه فاسق.

[٥٨٠] النحو السادس منه: بعض الأجسام ذو جهات ست، وليس شيء من

٢٠

الأجسام عرضاً، فبعض ما هو ذو جهات ست ليس عرضاً.

مثال شرعي: بعض الشروط مفسد للعقد، وليس شيء من الشروط متقدماً للعقد، فبعض المفسد للعقد لا يتقدم العقد.

[581] Allah'ın bize verdiği güç ve yardım ile vadettiğimiz burhânın şekillerinin darblarının anlatımını bitirince diyoruz ki: Daha önce açıkladığımız karinelere çıkan bütün neticeler; eğer küllî olumlu olursa, onun doğru olması ile onun aksı cüz'î olumlu önerme de doğru olur. Eger cüz'î olumlu olursa, doğru olması ile aksı olan cüz'î olumlu önerme de doğru olur. Eger küllî olumsuz olursa, doğru olması ile aksı olan küllî olumsuz önerme de doğru olur.

[582] Küllî önerme doğru olunca onun cüz'îleri de doğru olur. Ama cüz'î önermeler doğru olunca cüz'înin küllî önermeleri doğru olmayabilir. Bunu iyi düşün, doğruyu göreceksin. Tekrarı gerektirmeyecek apaçık örnekleri daha önce zikrettik. İşte burada aksın faydasının büyüklüğünü düşün. Çünkü neticenin doğru olması ile neticenin içinde barındırdığı, buraya kadar anlattığımız şeyler de doğru olur.

[583] Daha önce açıkladığımız gibi cüz'î olumsuz önerme aksedilmez. Dediğimiz gibi olunca bunlar neticeden çıkartılmış doğru sonuçlardır. Zikrettiğimiz gibi neticeler, on dört tanedir. Bunlardan sekiz tanesi aks olunur. Üç tanesi birinci şekildedir. Bunlardan cüz'î ve küllî olarak ikisi olumlu, üçüncüsü ise küllî olumsuzdur. İki tanesi ikinci şekildedir. Bunlar iki küllî olumsuzdur. Üç tane de üçüncü şekildedir. Üç tane cüz'î olumludur. Toplamda sürekli doğru sonuç veren yirmi iki neticedir.

[584] Önermelerin/haberlerin iki kısma ayrıldığına dair daha önce anlattıklarımızı hatırla. Bunlar kâtîa/*hamliyye*/yüklemliler ve şartıyyedir. Kâtîanın kısımlarını zikrettik. Temyiz, ilim, beyan ve kuvvet bahşeden Allah'a hamd olsun. O Allah ki bütün bunlarda ve tüm hayırlarda daha fazlası yalnızca ondan istenir. O'ndan başka ilah yoktur. Bu kısmı tamamladığımız göre -Allah'ın izniyle- ikinci kısım olan şartlı önermeleri anlatmaya başlayalım. Güç ve kudret sadece zikri yüce Allah'tandır.

[585] Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm b. Gâlib el-Endelüsî'nin -Allah rahmet etsin- telifi olan *et-Takrîb li-Haddi'l-Mantık ve'l-Medhal İleyhi bi'l-Elfazi'l-Âmmiyyeti ve'l-Emsileti'l-Fıkhiyye* kitabının birinci cildi (sifr) bitti.

[٥٨١] فإذا قد أتممنا بحمد الله تعالى وعونه لنا ما كنا وعدنا به من ذكر أنحاء أشكال البرهان، فلنقل إن كل نتيجة ظهرت فيما قدمنا من القرائن فإنها إن كانت موجبة كلية فإنه قد يصح بصحتها عكسها وهو موجبة جزئية. وإن كانت موجبة جزئية فإنه قد يصح بصحتها عكسها وهو موجبة جزئية. وإن كانت سالبة كلية فإنه قد يصح بصحتها عكسها وهو نافية كلية. ٥

[٥٨٢] وإذا صحت الكلية فقد صحت جزئياتها وليس إذا صحت الجزئية صحت كليتها، فتأمل هذا تجده، وقد قدمنا لك من ذلك أمثلة بينة فأغنى عن تكرارها. فتدبر في هذا المكان عظيم منفعة العكس لأنه يصح لك بصحة النتيجة ما انطوى فيها مما ذكرنا الآن.

[٥٨٣] وأما النافية الجزئية فقد قدمنا أنها لا تنعكس، وإذا كان ما قلنا، فذلك إنتاج من النتيجة صادق أبداً، فالنتائج كما ذكرنا أربع عشرة نتيجة، تنعكس منها ثمان، ثلاث في الشكل الأول اثنتان منهما موجبتان، إحداها جزئية، والثانية كلية، والثالثة كلية نافية، واثنتان في الثاني كليتان نافيتان، وثلاث في الثالث موجبات جزئيات، فلذلك اثنتان وعشرون نتيجة صادقة أبداً. ١٠

[٥٨٤] وتذكر ما قلنا قبل إن القضايا، وهي الأخبار، تنقسم قسمين: قاطعة وشرطية، فهذه القاطعة قد ذكرنا أقسامها، والحمد لله واهب التمييز والعلم والبيان والقوة وهو الذي لا يستمد المزيد في كل ذلك ومن كل خير إلا منه، لا إله إلا هو، فإذا قد أتممنا ذلك فلنشرع في ذكر القسم الثاني وهو الشرطية، إن شاء الله عز وجل ولا حول ولا قوة إلا بالله تعالى ذكره. ١٥

[٥٨٥] تمّ السفر الأول من كتاب التقريب لحد المنطق والمدخل إليه بالألفاظ العامية والأمثلة الفقهية تأليف أبي محمد علي بن أحمد بن سعيد بن حزم بن غالب الأندلسي رحمة الله عليه والحمد لله على ذلك كثيراً، كما هو أهله، وصلى الله على النبي محمد وسلم. ٢٠

2- Şartlı Önermeler

[586] Diyoruz ki: -Gücümüz Allah'tandır- şartlı önerme; kendisindeki mevsûfu vasfetmede (konuya yüklemleme yapmada) kesin bir yargıya varılmayan önermedir. Şartlı önerme ikiye ayrılır: (a) Muallaka/(bir şeye) bağlı (olan), (b) Mukassame/bölünmüş. Muallaka da iki kısma ayrılır.

[587] Cümle ile muallak olan; buna muttasıla ismi verilir. Bu önerme; kendisindeki hükmün doğruluğuyla doğru, yanlışlığıyla yanlış olacağı başka bir hükme bağlanmasıdır. Bunun örneği; kişi, akıl, baliğ ve evli iken zina ederse ona celde uygulanır ve recmedilir. O evlidir. O zaman celde uygulanır ve recm edilir. Bu önerme, iki hükümden oluşan şartlı bir önermedir. İlk hüküm; zina edenin sıfatı, ikincisi; zina etmiş ise ona uygulanacak cezanın sıfatı. Bu ceza da celde uygulama ve recm etmektir. Birinci hükme "mukaddem" ismi verilir. Bu da senin "kişi, akıl baliğ ve evli iken zina ederse" sözündür. İkinci hükme "tâlî" ismi verilir. Bu da senin "ona celde uygulanır ve recm edilir" sözündür. Bu isimlendirmeyi sürekli aklında tut. Çünkü -Allah'ın izniyle- bununla çok karşılaşacaksın.

[588] Daha önce ikiye ayrıldığını söylediğimiz muallakanın iki kısmından biri, mukaddemin istisna edilmesidir. "İstisna edilir" sözümüzün anlamı; önce zikredilen işin olmasının, sonradan zikredilen işin olmasını gerektirdiğine dair şart koşulmasıdır. Eğer birinci olmazsa ikinci de olmaz.

[589] İkinci kısım; kendisinde tâlînin istisna edildiği önermedir. Yani senin sonda zikrettiğin şeyin olmasının önce zikredilen şeyin olmasını gerektirdiğini şart koşmandır. Eğer sonda zikredilen olmazsa ilkin zikredilen de olmaz.

[590] Birinci kısım, yüklem ve konudan oluşmuş bir mukaddimedir. Ancak konu ve yüklemden birine şart edatı bitişiktir. Eğer bu önermenin sonuç vermesini istersen ona başka bir önerme daha ekleyip dersin ki: "Âkıl-bâliğ ve evli olup zina eden kişiye celde uygulanıp recm ediliyor ise..." Bu önerme, kendisinden haber verilen ve haberden oluşan bir mukaddimedir. Şart edatı bir tanesine bitişmiştir. Sonra dersin ki: "Bu kişi, âkıl-bâliğ ve evli olup zina etmiştir." Bu da ikinci mukaddimedir. Netice-nin karinesi tamamlandı. Netice: "O zaman bu kişiye celde uygulanır ve recm edilir."

٢ - باب ذكر القضايا الشرطية

[٥٨٦] نقول وبالله تعالى نستعين إن الشرطية هي ما لم يقطع في وصف الموصوف فيها بشيء لازم، والشرطية هذه تنقسم قسمين: إما معلقة بشيء آخر وإما مقسمة. فالمعلقة تنقسم قسمين.

٥ [٥٨٧] المعلقة بالجملة وتسمى المتصلة وهي التي علق الحكم فيها بحكم آخر تصح بصحته أو تبطل ببطلانه. مثال ذلك: إن كان من زنى وهو محصن وهو بالغ عاقل ثيباً فإنه يجلد ويرجم، لكنه ثيب فإنه يجلد ويرجم؛ فهذه قضية شرطية مركبة من حكمين: أحدهما صفة الزاني والثاني صفة ما يصنع به إن زنى وهو الجلد والرجم. فالحكم الأول يسمى المقدم، وهو قولك إن كان زنى وهو محصن بالغ عاقل ثيباً، والحكم الثاني يسمى التالي وهو قولك فإنه يجلد ويرجم، فأثبت على ذكر هذه التسمية أيضاً فستتكرر عليك كثيراً إن شاء الله عز وجل.

[٥٨٨] فأحد قسمي المعلقة اللذين ذكرنا آنفاً أنها تنقسم عليهما أن يستثنى المقدم، ومعنى قولنا يستثنى هو أن يشترط أن كون الأمر المذكور أولاً موجب لكون الأمر المذكور آخراً. فإن لم يكن الأول لم يكن الآخر.

١٥ [٥٨٩] والقسم الثاني هو ما استثنت فيه التالي أي أنك تشترط أن كون الشيء الذي تذكر آخراً موجب لكون الأمر المذكور أولاً. فإن لم يكن المذكور آخراً لم يكن المذكور أولاً.

[٥٩٠] فالقسم الأول مقدمة تركبت من موضوع ومحمول إلا أن أحدهما قرن به حرف شرط فإن أردت إنتاجها أضفت إليها أخرى فقلت: إن كان الزاني المحصن البالغ العاقل يجلد ويرجم فهذه مقدمة من مخبر عنه وخبر قرنت بأحدهما حرف شرط. ثم تقول: وهذا زان محصن بالغ عاقل فهذه مقدمة ثانية إليها فتمت قرينة النتيجة فهذا يجلد ويرجم.

[591] Herhangi bir şart edatı taşıyan önermelerin hepsinin değeri bir-
 dir. Şart edatları: in, izâ, izâmâ, metâ, metâmâ, mehmâ, kulle mâ ve ben-
 zeridir. Eğer istersen muallaka olan lafzı, kendisiyle ta'lik yaptığına takdim
 edebilirsin.

5 [592] Muallaka, sebepli olandır. Kendisiyle muallaka yapılan şey de
 sebeptir; evliyen zina yapmak gibi. Zina recmin sebebidir; güneşin doğ-
 masının gündüze sebep olması gibi. Yeryüzünün, güneşin ve ayın arasına
 girip ay tutulmasına sebep olması gibi. Bu sebepler kendileriyle hükmün
 ta'lik edildiği şeylerdir. Ay tutulması, güneş, gündüz ise müsebbeb/*sebepli*
 10 muallakadır. Muallakanın takdiminde diyoruz ki: “Eğer gündüz ise güneş
 doğmuştur.” “Eğer evli/dul ismi âkıl-bâliğ olan zinacıya verilirse ona celde
 vurulur ve recm edilir.” Bunlar kendisinde şartın olmadığı kâtia önerme-
 lerdeki yüklemi konuya takdim etmen gibidir. Diyorsun ki: “Hayat bütün
 insanlardadır”, “cevherlik bütün canlılardadır” O halde “cevherlik bütün
 15 insanlardadır.”

[593] Şartlı kıyastaki iki mukaddime bazen olumsuz olur. Bazen de
 olumlu olur. Yine bazen de biri olumlu diğeri olumsuz olur. Senin “eğer
 güneş batmadı ise gece olmamıştır”, “havada şimşek yoksa gök gürültüsü
 olmamıştır.”; “Resûlullah'ın getirdiklerini ikrar etmediysen müslüman de-
 20 ğilsindir.” sözlerin gibidir. İlk mukaddimeler; “güneş batmadı ise”, “havada
 şimşek yoksa”, “Resûlullah'ın getirdiklerini ikrar etmediysen” sözlerindir.
 İkinci mukaddimeler; “gece olmamıştır”, “gök gürültüsü olmamıştır”, “
 müslüman değildir” sözlerindir.

[594] İki olumlu, biraz önce açıkladığımız olumsuzlar gibidir.

25 [595] Olumlu ve olumsuz; senin şu sözlerindeki gibidir: “Su, güç kul-
 lanmadıkça veya dönüşüm geçirmediğçe doğası gereği her zaman yere
 doğru akar”, “ateş; güç kullanmadıkça veya dönüşüm geçirmediğçe doğası
 gereği her zaman havaya yükselir”, “satıcı ve müşteri ayrılmadığı müddetçe
 akitten vazgeçme hakkına sahiptir.” Sanki sen şöyle dedin: “Suyu kendi
 30 halinde bırakırsan yere düşer”, “ateşi kendi halinde bırakırsan havaya yük-
 selir”, “satıcı ve alıcı beraber olduklarında pişmanlık hakları vardır.”

[٥٩١] والقول في كل ما صحبه حرف من حروف الشرط الواحد، وهي إن وإذا وإذا ما ومتى ومتى ما ومهما وكلما وما أشبه ذلك. وإن شئت أن تقدم في اللفظ المعلقة على التي علقت بها فلك ذلك.

[٥٩٢] والمعلقة هي المسببة والمعلقة بها هي السبب، كالزنا مع الإحصان هو سبب الرجم، وكظلوع الشمس هو سبب النهار، وكدخول الأرض بين الشمس والقمر هو سبب كسوف القمر؛ فهذه الأسباب هي المعلق بها الحكم، والكسوف والشمس والنهار هي المسببات وهي المعلقات. فنقول في تقديم المعلقة: إن كان نهار فالشمس قد طلعت، وإن كان اسم الثيب يقع على الزاني إن كان بالغاً عاقلاً محصناً فإنه يجلد ويرجم، وهذا مثل تقديمك المحمول على الموضوع في القضايا القاطعة التي ليس فيها شرط. فتقول: الحياة في كل إنسان والجوهرية في كل حي فالجوهرية في كل إنسان.

[٥٩٣] وقد تكون المقدمتان في الشرطية نافيتين، وقد تكون موجبتين وقد تكون موجبة ونافية كقولك: إن لم تغرب الشمس لم يأت الليل وإن لم يكن في الجو برق لم يكن صعق وإن لم تقر بما أتى به الرسول صلى الله عليه وسلم، لم تكن مسلماً فالمقدمة الأولى هي قولك: إن لم تغرب الشمس وإن لم يكن في الجو برق وإن لم تقر بما أتى به محمد، صلى الله عليه وسلم. والثانية هي قولك: لم يكن ليل، لم يكن صعق، لم تكن مسلماً.

[٥٩٤] وأما الموجبتان فكالتي قدمنا قبل.

[٥٩٥] وأما الموجبة والنافية فكقولك: الماء راسب بالطبع ما لم يقسر أو يستحل، والنار صعادة بالطبع ما لم تقسر أو تستحل، والبيعان بالخيار ما لم يتفرقا، فكأنك قلت: إن تركت الماء بطبعه فهو راسب، وإن تركت النار بطبعها فهي صعادة، وإن كان المتبايعان مجتمعين فالخيار لهما.

[596] Bazen bu konuda mukaddimeler pek çok olur. Senin şu sözün gibi: “Âlem hâdis ise ki hâdis şey, bir muhdisi gerektirir. Hâdis ve muhdis dışında başka bir şey yoktur. Âlemin muhdisinin dışında başka muhdis yoktur. Tabiata aykırı olan olaylar/mucizeler, kendi seçimi ile onları ihdas eden insandan/peygamberden meydana geliyor. Peygamber bunları kendi davasına delil olarak sunuyor. Onları peygamber için ihdas eden şey, âlemin de muhdisidir. Bu olağanüstü olayların kendisi için ihdas edildiği peygamber, âlemin muhdisinden onları isteyince; âlemin muhdisi onun iddia ettiği şeyin doğru olduğuna şahittir. Âlemin muhdisi onun şahidi olunca -ki âlemin muhdisi bâtil bir şeye şahit olmaz- bu, bâtil bir iddia olmamış demektir. Bâtil bir iddia olmadığına göre doğru olan bir iddiadır. Doğru bir iddia ise tasdik edilmesi gerekir.” Gördüğün üzere bu şartlı istidlâldeki mukaddimeler pek çoktur. Tâlî ise bir tanedir. O da “o doğru bir iddia ise tasdik edilmesi gerekir” kısmıdır. Bu kısım, mukaddemin istisnasının yapıldığını söylediğimiz ilk kısımdır. Yani birinci mukaddime, kesin doğru olduğuna hükmettiğimiz mukaddimedir. Tabi bu da birinci mukaddime doğru olursa, doğruluğu onun doğruluğuna bağlı olan diğer mukaddime de doğru olmalıdır veya yanlış olursa, doğruluğu onun doğruluğuna bağlı olan diğer mukaddime de yanlış olmalıdır şartını koştuktan sonradır. Bu, aklın zaruri olarak ilk düşünmeyle kesin gördüğü şeydir. Çünkü bir(şey)in doğruluğu diğerinin doğru olması ile mümkündür. Bir şey doğru olmazsa, ancak (o) mevcut olmayan doğruluğun/sihhatin bulunmasıyla doğru olabilecek -diğer- şeyin de doğru olmaması gerekir.

[597] Bu kesin zaruri kaideden dolayı; fıkhıta, fâsit bir şarta bağlanan bütün akitleri bâtil kabul ettik. Fâsit şartlı nikâh, boşama, alışveriş, köle azat etme ve hiçbir akit sahih değildir. Eğer tâlî de zaruri olarak yalnızca birincinin mevcut olması ile mevcut oluyorsa aynı hükümdedir. Birinci mevcut olmayınca tâlî de mevcut olamaz.

[598] Eğer birinci mukaddimeyi cüz’i yaparsan şöyle dersin: “Zeyd doktor ise o düşünendir. Fakat Zeyd doktordur. O halde o düşünendir.” Birinci mukaddimenin çelişğini istisna edersen -yani olumsuzunu doğru kabul edersen- dersin ki: “Fakat Zeyd doktor değildir.” Bu durumda onun düşünen olmadığını söylemen doğru değildir. Mukaddemdeki vasfın tâlîde bulunan şeyin cüz’isi olduğu bütün durumlar böyledir. Eğer ona eşit veya ondan daha genel olursa; sen birinciyi nefyettiğinde ikinci kendiliğinden olumsuz olur. Senin şu sözün gibidir: “Eğer insan hassas ise veya gülen ise o canlıdır. Fakat o hassas veya gülen değildir. O halde o canlı değildir.”

[٥٩٦] وقد تكون المقدمات كثيرة في هذا الباب مثل قولك: إذا كان العالم محدثاً وكان المحدث يقتضي محدثاً، وكان لا شيء غير المحدث والمحدث، وكان لا محدث غير المحدث للعالم، وكانت أحداث مخالفة للطبيعة ظاهرة من إنسان محدث لها بأختياره، وكان يأتي بها شواهد على دعواه فمحدثها له محدث العالم، وإذا كان محدثها له متى طلبها من محدث العالم فمحدث العالم ٥ شاهد له بصحة ما يدعي، وإذا كان محدث العالم شاهداً له ومحدث العالم لا يشهد لمدعي باطل فهذا ليس مدعي باطل. وإذا كان ليس مدعي باطل فهو مدعي حق. وإذا كان مدعي حق وجب تصديقه. فالمقدم من هذا الاستدلال الشرطي كما ترى مقدمات كثيرة والتالي واحد وهو: فإذا كان مدعي حق وجب تصديقه. فهذا هو القسم الأول الذي ذكرنا أنه يستثنى فيه المقدم. أي أن المقدمة الأولى ١٠ هي التي نقطع على أنها حق بعد أن يشترط أنها إن صحت الأولى صحت التي علقنا صحتها بصحتها. وإن بطلت الأولى بطلت التي علقنا صحتها بصحتها. وهذا واجب بأول العقل ضرورة: إذ كل شيء لا يجوز أن يصح إلا حتى يصح شيء آخر، ثم إذا لم يصح ذلك الشيء الآخر فواجب ضرورة أن لا يصح الذي لا صحة له إلا بوجود صحة لم توجد. ١٥

[٥٩٧] ومن هذا الأصل الضروري البرهاني أبطلنا في الشرائع كل عقد أرتبط بشرط فاسد لا يصح في النكاح والطلاق والبيوع والعتق وسائر العقود كلها. وكذلك إن كان التالي لا يوجد ضرورة إلا بوجود الأول والأول غير موجود فالتالي غير موجود.

[٥٩٨] فإن جعلت المقدمة الأولى جزئية فقلت: إن كان زيد طبيياً فهو ناطق، لكن زيد طيب فهو ناطق، فلو استثنيت نقيض الأول أي صححت فيه فقلت: لكن زيد ليس طبيياً لم يصح لك أنه ليس ناطقاً، وهكذا كل ما كان فيه الوصف في المقدم جزئياً للذي في التالي. وأما إن كان مساوياً له أو أعم فإنك إذا نفيت الأول انتفى الثاني كقولك: إن كان الإنسان حساساً أو قلت ضحاكاً فهو حي، لكنه ليس حساساً أو ليس ضحاكاً فليس حياً. ٢٥

Tâlînin, mukaddemin cüz'îsi olması mümkün değildir. Çünkü tâlî, mukaddeme bağlıdır. Onun var olması ile var olur. Tâlî, mukaddeme ya eşit olur ya da daha genel olur. Bunların hepsini aklında tut ve iyice kavra. Eğer tâlînin olumsuzunu istisna edersen -yani doğrularsan- bu sana her
5 durumda zaruri olarak birinci mukaddimenin olumsuzu sonucunu verir. Birincinin cüz'î veya eşit olması aynıdır. Gördüğün gibi sen, “Zeyd doktor ise o âlimdir. Fakat o âlim değildir. O halde o, doktor değildir” diyorsun. Eşit olan da böyledir. Gördüğün gibi sen, “cisim insan ise o gülerdir. Fakat o gülen değildir. O halde o, insan değildir” diyorsun.

10 [599] Daha özel cüz'î olanda diyoruz ki: “Eğer cisim insan ise o düşünendir. Fakat o düşünen değildir. O halde o, insan değildir.” Eğer tâlîyi istisna edersen -yani doğrularsan- birinci mukaddime yalnız eşitte doğru olur. Daha geniş olanda doğru olmaz. Çünkü sen “eğer cisim insan ise o, canlıdır. Fakat o canlıdır.” dediğinde onun insan olduğu sonucun doğru
15 olmaz. Burada yapılması gereken; ya birinciyi doğrulamandır. Böylece sana tâlînin doğruluğu sonucunu verir. Ya da tâlînin olumsuzunu doğrularsın, böylece birincinin olumsuzu doğru olur. Eğer tâlîyi veya birincinin olumsuzunu doğrularsan, tâlîyi doğrulamakla birinciyi doğrulaman doğru olmaz. Birincinin olumsuzunu doğrulamanla tâlînin olumsuzu doğru ol-
20 maz. Yalnızca eşit olanda olur. Ancak eşit olanda tâlînin olumsuzuyla birincinin olumsuzunu istediğinde; bu sonuca varmaya götürecek bir gayrete ihtiyaç duyarsın. Çünkü bu, birincinin olumsuzuyla tâlînin olumsuzlanması gibi açık ve hızlıca anlaşılan bir şey değildir. Gördüğün gibi sen “eğer ömür uzun olursa yaşlılık mevcuttur. Fakat ömür, uzun değildir” dersin,
25 netice olan “yaşlılık mevcut değildir” apaçıktır. Eğer karîne aynı olacak şekilde “fakat yaşlılık mevcut değildir” dersin, bundan “uzun ömür mevcut değildir” sonucuna varmak için fazladan gayrete ihtiyaç duyarsın. Bu gayret de şöyle demendir: eğer yaşlılık uzun ömürle mevcut oluyorsa, yaşlılığın olmayıp uzun ömrün olması mümkün değildir. Çünkü uzun ömür
30 mevcut olunca, yaşlılık da mevcut olur. Yaşlılık mevcut ise ve uzun ömür mevcut değilse o zaman yaşlılık, uzun ömürle birlikte mevcut olan bir şey değildir. Daha önce yaşlılığın uzun ömürle mevcut olduğunu söylemiştik. İşte bu bir çelişkidir. Eğer takdim edip “yaşlının aciziyeti mevcut olmayınca uzun ömür de mevcut değildir. Yaşlının aciziyeti mevcut değildir. O halde
35 uzun ömür de mevcut değildir.” dersin, daha açık olur. İşte bu apaçıktır.

ولا يجوز أن يكون التالي جزئياً للمقدم البتة لأنه مرتبط به موجود بوجوده، فهو أبداً إما مساو وإما أعم فاحفظ كل هذا واضبطه. فلو استثنت نفي التالي أي صحته فإنه ينتج لك نفي الأول ضرورة على كل حال جزئياً كان الأول أو مساوياً. ألا ترى أنك لو قلت: إن كان زيد طبيباً فهو عالم لكنه ليس عالماً أصلاً فليس طبيباً؛ وكذلك المساوي، ألا ترى أنك لو قلت: إن كان الجرم إنساناً فهو ضحاك لكنه ليس ضحاكاً فليس إنساناً.

[٥٩٩] ومن الجزئي الأخص أيضاً أن نقول: إن كان الجرم إنساناً فهو ناطق لكنه ليس ناطقاً فليس إنساناً. فإن استثنت التالي أي صحته لم يصح لك الأول إلا في المساوي وحده، وأما الأعم فلا لأنك لو قلت: إن كان الجرم إنساناً فهو حي، لكنه حي، فلا يصح لك بذلك أنه إنسان. فالوجه هاهنا أن تصحح إما الأول فينتج لك صحة التالي، وإما أن تصحح نفي التالي فيصح لك نفي الأول. وأما إن صححت التالي أو صححت نفي الأول فإنه لا يصح لك بتصحيح التالي تصحيح الأول. ولا يصح لك بتصحيح نفي الأول نفي التالي إلا في المساوي فقط. إلا أنك تحتاج إذا أردت بنفي التالي نفي الأول في المساوي إلى عمل يمتد في إنتاج ذلك، إذ ليس ذلك بيناً بسرعة كبيان انتفاء التالي بانتفاء الأول؛ ألا ترى أنك إذا قلت: إن كان العمر طويلاً فالهرم موجود، لكن العمر ليس طويلاً، النتيجة: فالهرم ليس موجوداً، بين. فلو قلت والقرينة بحسبها: لكن الهرم غير موجود، فإنك تحتاج في الإنتاج من ذلك أن طول العمر ليس موجوداً إلى عمل، وهو أن تقول: إن كان الهرم يوجد بوجود طول العمر فليس يمكن أن يعدم الهرم ويوجد طول العمر، لأن طول العمر إذا كان موجوداً وجد الهرم، فإن كان الهرم موجوداً وليس طول العمر موجوداً فليس الهرم إذن موجوداً بوجود طول العمر؛ وقد قدمنا أن الهرم يوجد بوجود طول العمر وهذا تناقض. وإنما كانت تكون بينة لو قدمت فقلت: إذا كان ضعف الكبر غير موجود فطول العمر غير موجود، وضعف الكبر غير موجود، فطول العمر غير موجود وهذا بين.

[600] Daha önce dedik ki: tâlînin zıttını istisna ettiğin -doğruladığın- kısım, sana zaruri olarak birincinin olumsuzu sonucunu verir. Şöyle demen gibi: “Âlem hâdis değilse müellef de değildir. Cisminin sonu da yoktur. Fakat âlem, müellef ve cisminin sonu da vardır. O halde âlem hâdistir.”

5 Bu türün tâlî mukaddimleri bazen olumsuz olur. Senin şu sözün gibi: “Zamanlı cismin dışında bir şey için zaman var ise -ki zaman, hareket veya sükûnun kendisiyle sayıldığı müddettir- o halde zamanlı cismin dışında hiçbir şey için zaman yoktur.”

[601] İşte bunlar muttasıl şartlı önermenin kısımlarıdır. Şartlı önermede ya mukaddemi doğrularsın ya mukaddemin olumsuzunu doğrularsın, ya tâlîyi doğrularsın ya da tâlînin olumsuzunu doğrularsın. Bunu bil.

[602] Mukasem/bölünmüş şartlı önerme; hükmünün doğruluğunu öğrenmek istediğin şeyi, bütün parçalarına bölmendir. Aklın kısım olarak sana sunduğu hiçbir kısmı es geçme. Bu kısımlar yalnızca müteânide (inatlaşan) -yani birbirinden tamamen farklı- olur. Onlardan her biri diğerlerinden farklı olur. Kısımların iki ve daha fazla olması mümkündür. Ama kısımlar arasında zikredilen farklılığın olması lazımdır.

[603] İki kısma ayrılan; senin “âlem ya hâdistir ya da ezelîdir”, “bu şey ya haramdır ya da haram değildir.”, “bu şey ya vâciptir ya da vâcip değildir.”, “bu iki isim ya tek bir anlam için söylenir ya da birden fazla anlam için söylenir.” sözlerin gibidir.

[604] İki'den daha fazla kısma ayrılan; senin şu sözün gibidir: “Eğer âlem hâdis ise ya kendi kendini ihdas etmiştir ya başkası onu ihdas etmiştir ya da muhdisi olmadan var olmuştur.”, “bu şey, ya farzdır ya eşit mubahtır ya müstehab mubahtır ya mekruh mubahtır ya da haramdır.” Gördüğün gibi bu kısımların hepsi birbirinden tam olarak farklıdır. Yani her bir kısım diğerlerinden farklıdır ve eksiksiz bir şekilde taksim edilmiştir.

[605] Eğer taksim eksik olursa; bilmeyerek, unutarak veya kasten taksimatta bir yanlışlık yaparsan; o zaman kısımlar tam olarak birbirinden farklı olmaz. Bu da senin şu sözün gibidir: “Âlemin muhdisi âlemi, ya cömertliği ya lütfu ya menfaat kastı ya zararı giderme gayesi ya da zikrettiklerimizin dışında başka bir illetten (nedenden) dolayı yaratmıştır.” Bu eksik bir taksimdir. Çünkü sen doğru olan kısmı düşürdün. Bu doğru kısım da illetsiz olarak yaratmış olmasıdır.

- [٦٠٠] وقد قلنا إن القسم الذي تستثني فيه ضد المقدمة التالية أي تصححه فإنه ينتج لك نفي الأول ضرورة مثل أن تقول: إن كان العالم غير محدث فهو غير مؤلف ولا متناهي الجرم، لكن العالم مؤلف متناهي الجرم، فالعالم محدث. وقد تكون المقدمات التوالي في هذا النوع متنافية كقولك: إن كان يوجد زمان لغير جرم ذي زمان، والزمان إنما هو مدة يعد بها سكون أو حركة، فليس يوجد إذن زمان لغير جرم ذي زمان. ٥
- [٦٠١] فهذه أقسام الشرطي المتصل وهي إما أن تصحح المقدم وإما أن تصحح نفيه وإما أن تصحح التالي وإما أن تصحح نفيه، فاعلم.
- [٦٠٢] وأما الشرطي المقسم فهو أن تقسم الشيء الذي تريد معرفة صحة حكمه على جميع أقسامه ولا تترك من جميع أقسامه التي يعطيه العقل إياها قسماً أصلاً، ولا تكون تلك الأقسام إلا متعاندة أي متباينة مختلفة كل واحد منها مخالف لسائرهما، وجائز أن تكون الأقسام اثنتين فصاعداً ولكن لا بد من الاختلاف المذكور. ١٠
- [٦٠٣] فالذي ينقسم قسمين نحو قولك: العالم إما محدث وإما أزلي، وهذا الشيء إما حرام وإما غير حرام، وهذا الشيء واجب أو غير واجب. ونحو قولك: هذان الاسمان إما واقعان على معنى واحد وإما على أكثر من معنى واحد. ١٥
- [٦٠٤] وأما الذي ينقسم أقساماً أكثر من اثنتين أن تقول: لا يخلو العالم إن كان محدثاً من أن يكون أحدث نفسه أو أحدثه غيره أو حدث لا من محدث. ونحو قوله: هذا الشيء إما واجب وإما مباح متساو وإما مباح مستحب وإما مباح مكروه وإما حرام وهذه الأقسام كما ترى تامة التعاند أي كل قسم منها مخالف لسائرهما وقسمت تامة مستوفاة. ٢٠
- [٦٠٥] وأما إذا كان التقسيم ناقصاً، وهو أن تكون أدخلت بشيء من أقسامه إما جهلاً وإما نسياناً وإما عمداً، فليست أقسامه حينئذ تامة المعاندة وذلك نحو قولك: لا يخلو محدث العالم أن يكون أحدثه لوجوده أو كرمه أو لأنه أو لاجترار منفعة أو لدفع مضرة أو لعلة ما غير ما ذكرنا. فهذا تقسيم ناقص لأنك أسقطت منه القسم الصحيح وهو أن يكون أحدثه لا لعلة أصلاً. ٢٥

[606] Şartlı önermenin bu kısmında, bazen taksimatın yalnız iki kısmı olur da taksimatı yapan kişi diğerini zikretmeyip yalnızca bir kısmı zikreder. Hakikatte cüz'î olduğu halde hükümde küllî gibi gösterir. Kişinin “zaman, sayılan harekettir” sözü, bunun gibidir. “Sayılan harekettir” sözünü, zamanın küllî bir sıfatı konumuna koydu. Ancak doğru olan “hareket, sayılan hareket veya sayılan sükûndur” demendir. Yine “ölüme akd-i tedbir yapıp kendisine vasiyette bulunulan köle (vasiyet miktarı olan) malın üçte birine dâhildir.” sözün eksik taksimattır. Doğrusu şöyle demendir: “Ölüme akd-i tedbir yapılmış köle; ya azad edilmesi vasiyet olunandır ya da yarısı azad edilir.” Böylece taksimat hakkıyla tam oldu. Böyle bir yanlışa düşmekten son derece sakın. Çünkü yanlışların büyük çoğunluğu bu kısımda vâki' olur. Bu kısımdaki en hafif yanlış, hakikat talibi isen hakikatlerin sana gizli olması, böylece bâtıla inanıp sana hüsnüzanda bulunanları saptırmandır. Gözden kaçırdığın kısım ortaya çıkınca hayrete düşersin. Sana soru sorulduğunda yanlış cevap verirsin. Soru soran isen hasmına karşı mugalata yapmış olursun. Bütün bunlar övülen/istenilen durumlar değildir. Bilakis akıllı kişiler nezdinde yerilmiş kötü şeylerdir. Eğer taksimatı bilmiyorsan öğren ve araştır. Eğer unuttuysan kontrol et ve derin düşün. Eğer bilerek yapıyor isen -ki bu en kötüsüdür- bundan uzaklaş.

[607] Yine şöyle demen eksik taksimattandır: “Zeyd ya oturuyor ya da uzanmıştır.” Bu doğru bir taksim değildir. Çünkü belki de Zeyd, yürüyor veya durmuştur. Şimdi bil; taksimin iki kısmı olduğunda ve kendisinden hiçbir şeyin ayrılmadığı tam bir taksimdeki tabii hakikati yerine getirince; iki kısımdan birini doğrulayıp şüpheden kurtarıp ispat edersen, sana zaruri olarak ikinci kısmın zıttını sonuç olarak verir. Senin şu sözün gibidir: “Âlem; ya ezeldir ya da hâdistir. Fakat âlem hâdistir. O halde ezeli olmadığı doğrudur. İki kısımdan birinin olumsuzunu doğrulayıp ispat edersen zaruri olarak diğer kısmın doğruluğu sonucunu verir. Senin şu sözün gibidir: “Âlem; ya ezeldir ya da hâdistir. Fakat âlem ezeli değildir. O halde hâdis olduğu doğrudur.” Kısımlar ikiden fazla olduğunda da durum böyledir. Sen kısımlardan birini doğruladığında o zaman onun zaruri olarak diğer kısımlara muhalif olduğu doğru olur.

[٦٠٦] وقد يعرض من هذا الباب أن يكون التقسيم لا يخرج إلا على قسمين فقط فيحذف المقسم أحد القسمين ويذكر الآخر فيجعله كلياً في الحكم وهو في الحقيقة جزئي كقول القائل: الزمان حركة تعد فأخرج ذلك مخرج صفة كلية للزمان، وإنما الصواب أن يقول الزمان معنى لا زمناً، أي لا أن الزمان حركة تعد أو سكون يعد؛ ومن ذلك أيضاً أن تقول: المدبر المعتقد بالموت موصى به فهو من الثالث. وإنما الصواب أن تقول المدبر المعتقد بالموت إما موصى بعقده أو معتق نصفه فتوفي القسمة حقها، فتحفظ من مثل هذا أشد التحفظ، فإن دخول الأغاليط كثيراً ما تدخل في هذا الباب، فأقل ما في هذا الباب أن تعمى عليك الحقائق إن كنت باحثاً فتعتقد الباطل وتضل غيرك ممن يحسن الظن بك، أو تتحير إن ظهر ما فسد من الأقسام إليك، أو تجيب جواباً فاسداً إن كنت مسؤولاً، أو تغالط خصمك إن كنت سائلاً، وكل هذه أحوال غير محمودة، بل هي مذمومة عند أهل العقل جداً. فإن كنت جاهلاً بالتقسيم فتعلم وابتحث، وإن كنت ناسياً ففتش وتدبر، وإن كنت عامداً فتلك أقبح فأعرض عنها.

[٦٠٧] ومن ذلك أيضاً أن تقول: زيد إما جالس وإما متكئ، وليس هذا تقسيماً صحيحاً، إذ لعله ماش أو واقف. فاعلم الآن أن التقسيم إذا وقع على قسمين فقط واستوفيا حقيقة الطبع في التقسيم التام الذي لا يشذ عنه شيء فإنك إذا صححت أحد القسمين وأثبتته وأخرجته من الشك فإنه ينتج لك أي يصحح لك ضد القسم الآخر ضرورة لا بد من ذلك، كقولك: العالم إما أزلي وإما محدث، لكن العالم محدث، فصح أنه ليس أزلياً. فإذا صححت نفي أحد القسمين وأثبتته أنتج صحة القسم الآخر ضرورة كقولك: العالم إما أزلي وإما محدث لكنه ليس أزلياً فصح أنه محدث وهكذا إذا كانت الأقسام أكثر من اثنين فإنك إذا صححت أحدها فقد صح أنه مخالف لسائرهما لا بد من ذلك.

[608] Tek bir kısım hariç diğer bütün kısımların olumsuzunu doğrularsan; o zaman önermenin doğru hükmü, zaruri olarak geriye kalan tek kısımdır. Önermenin hükmünün, kısımlardan bazısına muhalif olduğunu doğrularsan ve geriye birden fazla kısım kalırsa, doğruladığın hükme muhalif olan kısımlar düşer. Doğruluğu bilinen bir şeyin hükmünün geriye kalanların birinde olup diğerlerinde olmadığı doğru değildir. Bütün bu vecihlerden lafzen hangi kısmın takdim hangisinin te'hir edildiğine aldırma.

[609] Biz zikrettiğimiz üç vecihe örnekler vereceğiz. Diyoruz ki: -Gücümüz Allah'tandır- sen, “bu yiyecek; ya lezzetsiz ya suyu acılı ya tatlı ya acı ya ekşi ya tuzlu ya sıcak ya da kekredir. Fakat acıdır.” dediğinde, geriye kalan bütün tatları şüphesiz ve kesin olarak olumsuzlamış oldun. Yine sen “bu sayı, şu sayıya ya eşittir ya ondan küçüktür ya da ondan büyüktür. Fakat ondan büyüktür” dediğinde geriye kalan iki kısmı şüphesiz olarak olumsuzlamış olursun. O zaman o sayı bu sayıya ne eşittir ne de ondan daha küçüktür. Eğer bir kısım hariç bütün kısımları olumsuzlayıp birinci örnekte “Fakat bu yemek lezzetsiz, suyu acılı, tatlı, acı, ekşi, tuzlu ve baharatlı değildir” dersin, şüphesiz kekre olduğu doğru olur. Eğer ikinci örnekte “fakat bu sayı, şu sayıdan büyük değildir. Eşit de değildir” dersin, kesin olarak ondan daha küçük olduğu doğru olur. Eğer bazı kısımları geçersiz kılıp birden fazla kısım hakkında sükût edersen, doğru olanlara muhalif olduğunu doğruladığın kısımlar düşer. Olumsuzladıklarından hiçbiri bizâtihi doğru olamaz. Geriye kalanlarda istidlâl ve akıl yürütme gerekli olmaya devam eder. Birinci örnekte “Fakat bu yemek, acı ve tatlı değildir” demen gibidir. Ondandır acılığı ve tatlılığı düşürmüş oldun. Yemeğin tadı, geriye kalan kısımlar arasında şüpheli olarak kalmaya devam eder. Sonra her bir kısmı düşürdüğünde sonuç geriye kalanlar arasında mevkuf olur. Ta ki son bir kısım kalınca işte o kısım, önermenin hükmü olur. Bütün mesele/örneklerde durum hep böyledir. Vecihlerin birbirlerine olan durumlarını, pek çok örnekte olandan daha kolay ve anlaşılır olsun diye tek bir örnek üzerinden gösterdim. Eğer sen pek çok kısımdan iki veya daha fazla kısmı şüphe edatı ile sabit ve doğru kabul edip “fakat bu yemek, ya tatlıdır ya ekşidir ya da acıdır” dersin, diğer kısımları geçersiz kılmış olursun. Hüküm, hükmü üzerine mahsûs kıldığın kısımlara mevkuf/bağlı kalmış olur.

[٦٠٨] وكذلك إذا صححت نفي جميع تلك الأقسام حاشا واحداً صح أن حكمه هو ذلك الواحد الذي بقي ضرورة، فإن صححت أن حكمه مخالف لبعض تلك الأقسام وبقي منها أكثر من واحد سقطت الأقسام التي صح أنه مخالف لها ولم يصح أن حكم الشيء الذي يتعرف صحة حكمه في أحد ما بقي دون سائر ما بقي، ولا تبال أي الأقسام قدمت في اللفظ ولا أيها أخرت من هذه الوجوه كلها.

[٦٠٩] ونحن نمثل الوجوه الثلاثة التي ذكرنا فنقول، وبالله تعالى نتأيد: إذا قلت هذا الطعم إما نفه وإما زعاق وإما حلو وإما مر وإما حامض وإما ملح وإما حريف وإما عفص، لكنه مر، فقد نفيت عنه جميع الطعوم الباقية كلها يقيناً بلا شك. وكذلك إذا قلت: هذا العدد إما مساو لهذا العدد، وإما أقل منه، وإما أكثر منه، لكنه أكثر منه، فقد نفيت القسمين الباقيين بلا شك وهو حينئذ لا مساو ولا أقل يقيناً. فإن أبطلت جميع الأقسام حاشا واحداً فقلت في المسألة الأولى: لكنه ليس تفهاً ولا زعاقاً ولا حلواً ولا مرأً ولا حامضاً ولا ملحاً ولا حريفاً فقد صح بلا شك أنه عفص. وكذلك لو قلت في الثانية لكنه ليس أكثر منه ولا مساوياً له فقد صح أنه أقل منه يقيناً، فإن أبطلت بعض الأقسام وسكت عن أكثر من واحد منها سقطت الأقسام التي صححت أنها مخالفة له فقط ولم يثبت له واحد بعينه من الذي نفيت وبقي الاستدلال والنظر واجباً فيها كقولك في المسألة الأولى لكنه ليس مرأً ولا حلواً فقد سقطت عنه المرارة والحلاوة وبقي الطعم مشكوكاً فيه على باقي الأقسام، ثم كلما أسقطت قسماً بقي موقوفاً على الباقي حتى لا يبقى إلا واحد فيصح حينئذ أن ذلك الواحد هو حكمه، وهكذا في جميع المسائل؛ وإنما أخرجت لك الوجوه كلها من مسألة واحدة لترى نسبة الوجوه بعضها من بعض بأمكن وأسهل منها لو كانت من مسائل شتى. ولو أنك أثبت من الأقسام الكثيرة اثنين فصاعداً بحرف الشك مثل أن تقول: لكنه إما حلو وإما حامض وإما مر فقد أبطلت سائرهما وبقي الحكم موقوفاً على الذي قصرتها عليه.

[610] Bil ki önermelerin bu kısmı ancak tabiatın gerekli kıldığı bütün kısımları zikretmekle doğru olur. Sonra hükmü, bu kısımlardan bazısına hasredersin. Eğer işin başında bütün kısımları zikretmeyip taksimatta hükmü bazı kısımlara hasrederek ifadeye başlarsan, kötü bir iş yapmış olursun.

5 Doğru senden uzaklaşır. Ancak bir yolla doğruya ulaşabilirsin ama bu yola da güvenmemen lazım. O yol; zikrettiğin kısımlardan birinin, hükmünün doğruluğunu öğrenmek istediğin şey için doğru vâki' olduğuna dair bir ittifak olmasıdır. O zaman husûsî olarak bu muvâfık kısmı doğruladığında, isabetinde iyi yapmamış olsan da hakikate denk gelmiş olursun. Fakat

10 bu durum, cimriliğinin kendisini hazineye ulaştırdığı insan gibidir. Bu da şu sözün gibidir: “Bu şey ya sıcaktır ya da soğuktur. Fakat bu şey sıcaktır.” Eğer o şeyi doğasının hakikatine göre sıcaklık ile vasıflandırmada isabet ettiysen, bu sana zikrettiğin ve zikretmediğin diğer kısımların yanlışlığı sonucunu verecektir. Eğer bu işlemde zikrettiğin iki kısımdan birini nef-

15 yettiysen, bundan sonra doğruya ulaşamazsın. Bu da şu sözün gibidir: “Bu şey ya sıcaktır ya da soğuktur. Fakat bu şey sıcak değildir.” Bil ki bundan sonra o şeyin doğasının hakikatine ulaşamazsın. Onun için soğukluğu da sabit kılamazsın. Çünkü sen üçüncü kısım olan “mutedil” (ılık) kısmını düşürdün. Belki de o şey mutedil idi. Çünkü mutedil, sıcak değildir. Yine

20 mutedil sıcaklık, bu ikinci kısım olan soğuğa da dâhil değildir. Eğer senin taksimatın kuşatıcı olsaydı, daha önce açıkladığımız gibi karışıklık ortadan kalkardı. Eğer noksan olan taksimatta zikrettiğin kısımlardan birinin doğru olması gerektiğine dair kesin hüküm verirsen, bu haberden senin payına sadece yanlışlık düşer. Senin bundaki sıfatın da rezillik olur. Bu iki sıfat da

25 kötü sıfatlardır. Bundan önce de bundan sonra da emir, Allah'a mahsûstur. Bu anlamları iyice kavra. İlim talebinde karşılaştığında bunları ayırt et. Sana yöneltilen bütün itirazlarda bunları iyice sorgula. Böylece ilim yolculuğunda aydınlanır, -hakikatlere önem veren biriysen- senden pek çok sıkıntıyı giderecek olağanüstü nüktelere muttali olursun.

30 [611] Bil ki senin taksimatta “imma/ya”, “ev/ya da”, “şundan ve bundan hâli değildir”, “şu ve bu kısımlara ayrılır”, “ondan bir kısım şudur, diğer kısım budur”, “bu ve şu dışında başka bir şey mümkün değildir”, “bu mânanın verdiği şey... (ancak şu, şu ve şudur)” gibi ifadeleri kullanman aynı derecededir. Bunların hepsi eşittir. Bunlardan hiçbirisi, mânada

35 değişiklik yapmaz.

[٦١٠] واعلم أن هذا الفصل لا يكون صحيحاً إلا بعد ذكرك جميع ما توجهه الطبيعة من الأقسام كلها، ثم تقصره منها على بعضها دون بعض، وأما إن لم تذكر أولاً جميع الأقسام وابتدأت بذكرك بعض الأقسام مقتصرًا عليها في القسمة فقد أسأت العمل، والصواب عنك ممنوع إلا من جهة واحدة لا ينبغي لك أن تتكل عليها، وهي أن يتفق لك صحة وقوع أحد الأقسام التي ذكرت على الشيء الذي تطلب معرفة صحة حكمه، فإنك حينئذ إذا صححت ذلك القسم الموافق خاصة صادفت الحق غير محسن في إصابته لكن كإنسان أوقعه البخت على كنز، وذلك نحو قولك: هذا الشيء إما حار وإما بارد لكنه حار، فإن كنت قد أصبت في وصفه بالحر حقيقة طبعه فقد أنتج لك ذلك بطلان كل قسم ذكرته أو لم تذكره، وإن نفيت في هذا العمل أحد القسمين اللذين ذكرت فإنه لم يصح لك شيء بعد، وذلك نحو قولك هذا الشيء إما حار وإما بارد، لكنه ليس بحار فاعلم أنك لم تصب بعد حقيقة طبعه ولا أثبت له البرد، لأنك أسقطت القسم الثالث وهو المعتدل، فلعله معتدل إذ ليس حاراً فلا يكون أيضاً داخلاً في القسم الثاني الذي ذكرت وهو البارد. ولو كان تقسيمك موعباً لارتفع الإشكال على ما قدمنا قبل وأنت إذا قطعت في القسمة الناقصة على أنه لا بد من أحد الأقسام التي ذكرت فالكذب حصّتك من هذا الخبر والفضيحة صفتك فيه، وهاتان صفتا سوء، والأمر لله من قبل ومن بعد. فاحفظ هذه المعاني وميزها إذا مرت بك في جميع مطالبك وفتش عنها في كل ما يرد عليك فإنك تستضيء في العلم ضياءً تاماً وتشرف على عجائب تفرج عنك هموماً عظيمة إن كنت ممن يهتم بالحقائق.

[٦١١] واعلم أن إيرادك في التقسيم لفظة إما أو لفظة أو، أو أنه لا يخلو من كذا وكذا، أو لا بد من كذا وكذا، أو هذا ينقسم كذا وكذا قسماً، منها كذا ومنها كذا، أو لا سبيل إلى غير كذا وكذا، أو ما أعطى هذا المعنى، فكل ذلك سواء لا يحيل شيء من ذلك معنى أصلاً.

3- Sıfatların Katlandığı Burhân Türleri

[612] Bil ki burhânın mukaddimleri, sayı cihetiyle; çokluk, azlık ve eşitlik veya nitelik cihetiyle; şiddetlilik, zayıflık ve benzerliği kendine kabul eder. Bunlardan bir kısmı, doğru düzenlenip birinci şekle irca edilerek doğru sonuç verir. Senin “nergis, adam otundan daha sarıdır. Adam otu, ağaç kavunundan daha sarıdır. Netice: Nergis, ağaç kavunundan daha sarıdır.” sözün gibidir. Burada hadd-i evsat/orta terim, -üç şeklin kısımlarının vasıflarını anlatırken sana çokça anlattığım gibi her iki mukaddimede ortak olan lafız- senin “adam otu” sözüdür. “Daha sarıdır” sözün, mukaddimenin iki terimini bağlayan şey ve kastedilen maksattır. Daha önceki mukaddimelerde “bütün” ve “bazı” lafızlarının sonuçta çıkması gibi bunun da sonuçta çıkması gerekir. Kısımlanmış/muktesem iki terim, her iki mukaddimenin kendisine mahsûs olan lafızlarıdır. Bunlar; nergis ve ağaç kavunudur. Bazen iki mukaddimede doğru ve benzer bir lafız tekrar eder. Diyorsun ki “Beş sayısının on sayısına nispeti, iki sayısının dört sayısına nispeti gibidir. Netice: Beş sayısı, on sayısının yarısıdır.” Bunun gibi eğer bir niteliği başka bir niteliğe benzetip sonra bu ikinci niteliği üçüncü bir niteliğe benzetirseniz; bu durum size zaruri olarak birinci niteliğin üçüncü niteliğe benzediği sonucunu verecektir. Bu da senin şu sözün gibidir: “Zeyd’in beyazlığı Amr’ın beyazlığı gibidir. Amr’ın beyazlığı Halit’in beyazlığı gibidir. Netice: Zeyd’in beyazlığı Halit’in beyazlığı gibidir.” İşte bu karine, beş sayısının on sayısının yarısı olduğu sonucunu verdi. Yine bir sayının başka bir sayıya nispeti gibi kendisinin de başka bir sayıya nispeti olduğu sonucunu verdi. Ayrıca Zeyd’in beyazlığının Amr’ın beyazlığına ve Halit’in beyazlığına benzediği sonucunu da verdi.

[613] İşte burası dikkat etmen gereken yerdir. Ebu’l-Abbas künyeli el-Nâşi’nin yaptığı gibi bazı ahmaklar bazen burada hata ediyorlar. O şöyle dedi: “On kere on = yüz ise beş kere beş ellidir.” Çünkü elli yüzün yarısıdır. Beş de onun yarısıdır. Onun yüze nispeti, beşin elliye nispeti gibidir. Beşin ona nispeti, ellinin yüze nispeti gibidir. Bu yanlışlık, konuşan kişinin mukaddimede açık olmayan bir lafız kullanması sebebiyle gerçekleşti. Doğru olan “on kere tekrarlan on, yüz eder. Beş defa tekrarlanan beş, yirmi beş eder.” denmesidir. Fakat matematik erbabı, kendi aralarında anlaşılğından dolayı vaz’ında ittifak ettikleri lafızlar ile ihtisar ettiler. Bundan daha fazla açıklamayı cahil kişiden başkasına yapmaları gerekmez.

٣ - باب من أنواع البرهان تتضاعف الصفات فيه

[٦١٢] واعلم أنه قد تقع مقدمات بنسبة أعداد في الكثرة أو في القلة أو المساواة أو تفاضل كفيات في الشدة أو الضعف أو تماثلها، فمنها ما هو تقديم صحيح فينتج إنتاجاً صحيحاً راجعاً إلى الشكل الأول، كقولك: النرجس أشد صفرة من اللفاح واللفاح أشد صفرة من الأترج. النتيجة: فالنرجس أشد صفرة من الأترج. فالحد الأوسط وهو اللفظة المشتركة في كلتا المقدمتين، التي طالما بيتها عليك زمان وصفي لك أنحاء الأشكال الثلاثة، هو هاهنا قولك: اللفاح، وقولك أشد صفرة هو الغرض المقصود والرابط ما بين الحدين، فلا بد من خروجه في النتيجة كخروج لفظة كل أو بعض في الأشكال المتقدمة، والحدان المقتسمان وهما اللفظان اللذان انفردت كل مقدمة منهما بواحد هما النرجس والأترج. وربما جاء بلفظ تنظير صحيح فتقول: نسبة الخمسة إلى العشرة كنسبة الاثني عشر من الأربعة، النتيجة: فالخمس نصف العشرة، وهكذا إن شَبِهت كيفية بكيفية ما. ثم شَبِهت تلك الكيفية الثانية بكيفية أخرى، فقد أنتج لك ذلك شبه الكيفية الأولى بالكيفية الثانية ضرورة، وذلك مثل قولك: بياض زيد كيباض عمرو وبياض عمرو كيباض خالد. النتيجة: فيياض زيد كيباض خالد. فهذه القرينة أعطت الخمسة أنها نصف العشرة وأعطتها أيضاً أن لها نسبة من عدد يشبه نسبة عدد آخر من عدد آخر، وكذلك أعطت الأخرى أن بياض زيد يشبه بياض عمرو ويشبه أيضاً بياض خالد.

[٦١٣] وهذا مكان ينبغي أن تتحفظ فيه وربما غلط فيه بعض النوكى كما فعل الناشيء المكنى بأبي العباس إذ قال: إذا كانت العشرة في عشرة مائة، فالخمس في الخمسة خمسون، وذلك لأن الخمسين نصف المائة والخمس نصف العشرة، ونسبة العشرة من المائة كنسبة الخمسة من الخمسين، ونسبة الخمسة من العشرة كنسبة الخمسين من المائة. وإنما وقع هذا الإيهام الساقط لأن المتكلم أتى بلفظ غير واضح في المقدمة وكان الصواب ان يقول إذا كانت عشرة مكررة عشر مرات مائة فخمس مكررة خمس مرات خمسة وعشرون. لكن أهل صناعة الحساب اختصروا التطويل بلفظ اتفقوا على وضعه للتفاهم فيما بينهم وليس عليهم أكثر من ذلك البيان للجاهل فقط.

[614] Yine farklı yüklemeler getirmekten de korun. Bunun anlamı; burhânın bu türünde kendisinden haber verdiğin şeyi vasıflandırdığın sıfatın farklı olmasıdır. Bundan dolayı sana yanlışlık ârız olur. Şöyle söylemen gibidir: “Gül sümbülden daha güzel kokuludur. Sümbül miskten daha az kokuludur.” Bu, fâsit bir terkiptir. Çünkü karinelerin hakkı, birbirlerine üstünlük derecelerinin farklı olması dışında sıfatlarının aynı olmasıdır. Ayrıca sıfat hadd-i müşterek ile aynı lafızlı ve aynı anlamlı olmalıdır. Bu iki önermedeki hadd-i müştereklerin hükmü farklıdır. Biri daha güzel koku iken diğeri daha az kokulu lafızlarıdır. Bunlar hadd-i müşterek değildir. Bilakis kendilerinde iktiranın hakkı tamamlanmamış farklı iki kelâmdır. Bundan dolayı netice bazı yerlerde fâsit çıkmıştır. Bazen ise doğru çıkmıştır. Fakat daha önce açıkladığımız üzere bazen doğru olup bazen yanlış olan bu tür kıyaslara güven olmaz. Gördüğün gibi eğer sen “gül, sümbülden daha güzel kokuludur. Sümbül, menekşeden daha az kokuludur. Netice: Gül, menekşeden daha güzel kokuludur.” dersin, doğru söylemiş olursun. Ama eğer “gül, sümbülden daha güzel kokuludur. Sümbül, miskten daha az kokuludur. Netice: Gül, miskten daha güzel kokuludur” dersin, yanlış söylemiş olursun. Eğer benim sana çizmiş olduğum çerçeveye sadık kalırsan, şüphesiz ki her zaman doğru sonuca varırsın. Bu da şu şekildedir: “Gül, sümbülden daha güzel kokuludur. Sümbül, fesleğenden daha güzel kokuludur. O halde gül, fesleğenden daha güzel kokuludur.” Bu tertip asla seni yanıltmaz.

[615] Buna fikhî bir örnek de verelim. Diyoruz ki eğer doğruları çarpıtan biri, “Ali (r.a.), Abbas’tan (r.a.) daha faziletlidir. Abbas, Ebûbekir’den (r.a.) daha az faziletlidir.” derse maksadı, “Ali (r.a.), Ebûbekir’den (r.a.) daha faziletlidir” sonucuna varmaktır. Benim iki mukaddimem de doğrudur, dese bile yine böyle bir kıyası ikame etmesi doğru değildir. Ona denilir ki Ebûbekir (r.a.) yerine Resulullah’ı (s.a.) koy, iki mukaddime yine doğru çıkacaktır. Sonra bir bak sonuç ne çıkacak. Sen diyorsun ki “Ali (r.a.), Abbas’tan (r.a.) daha faziletlidir. Abbas, Resûlullah’tan (s.a.) daha az faziletlidir.” Bu mukaddimelerin ikisi de doğrudur. Netice: Ali (r.a.), Resûlullah’tan (s.a.) daha faziletlidir. Bu ise yalan ve küfürdür.

[٦١٤] وتحفظ أيضاً من أن تأتي بحمل مختلف، ومعنى ذلك أن تكون الصفة التي تصف بها المخبر عنه في هذا النوع من البرهان مختلفة، فيتولد عليك من هذا غلط مثل ان تقول: الورد أطيب رائحة من الخزامى، والخزامى أضعف رائحة من المسك، فهذا تركيب فاسد لأن حق هذه القرائن أن تكون الصفة من نوع واحد إلا في درج التفاضل فقط لأنها هي مع الحد المشترك فلا يجوز إلا أن تكون بلفظ واحد ومعنى واحد. وحكم الحد المشترك في هاتين القضيتين مختلف أحدهما أطيب رائحة، والثاني أضعف رائحة، فليس حداً مشتركاً، بل هما كلامان مختلفان لم يتم فيهما حق الاقتران، فلذلك خرجت النتيجة في بعض المواضع فاسدة، وربما صدقت، ولكنها غير موثوق بها على ما قدمنا. مما قد يصدق مرة ويكذب أخرى: ألا ترى أنك لو قلت: الورد أطيب رائحة من الخزامى، والخزامى أضعف رائحة من البنفسج، النتيجة: فالورد أطيب رائحة من البنفسج صادقة، وإذا قلت الورد أطيب رائحة من الخزامى، والخزامى أضعف رائحة من المسك، النتيجة: فالورد أطيب رائحة من المسك كاذبة، وأنت إذا التزمت ما حددته لك صدقت أبداً بلا شك، وذلك أن تقول: الورد أطيب رائحة من الخزامى، والخزامى أطيب رائحة من الضيمران، فالورد أطيب رائحة من الضيمران، فهذا الترتيب لا يخونك أبداً.

[٦١٥] ونمثل ذلك بمثال شرعي فنقول: إن موه مموه فقال: عليّ أكثر فضائل من العباس، والعباس أقل فضائل من أبي بكر، فأراد أن ينتج من ذلك: فعليّ أكثر فضائل من أبي بكر وقال: إن مقدمتي كليهما صادقة لم يسوغ له ذلك، وقيل له اجعل مكان أبي بكر رسول الله، ملئ الله عليه وسلم، فإنها أيضاً تأتيك مقدمتان صادقتان، ثم انظر ماذا تنتج فتقول: عليّ أكثر فضائل من العباس والعباس أقل فضائل من رسول الله، صلى الله عليه وسلم، فهاتان صادقتان، والنتيجة: فعليّ أكثر فضائل من رسول الله، صلى الله عليه وسلم، وهذا كذب وكفر.

Bir karinenin neticesinde, birinci mukaddimede kendisinden haber verilen/konuyu vasıfladığın şeyi alıp başka bir karinenin neticesinde ise ikinci mukaddimede kendisinden haber verileni vasıfladığın şeyi almana izin verilmez. Birinci neticede “en fazla” lafzını zikrederken ikinci neticede “en az” lafzını zikretmen gibidir. Bilakis kastettiği şey, tam tersine döner de çarpıtması yakın zamanda ortaya çıkar. Eğer hadd-i müstereği tek bir lafız yaparsan hep doğruya isabet edersin. Bu da şöyle demen gibidir: “Ali (r.a.), Ebû Hureyre’den (r.a.) daha faziletlidir. Ebû Hureyre (r.a.), Muaviye’den (r.a.) daha faziletlidir. Netice: Ali (r.a.), Muaviye’den (r.a.) daha faziletlidir.”

Bu tertip ebedî olarak seni yanıltmaz. Burhânın bu türünde kendisinden haber verilen konunun iki sıfatını elde etmiş oldun. İlki onun nispet ettiğin şeye olan üstünlüğü, ikincisi ise ilkin kendisine nispette bulunduğu şeyle kıyas olunan şeye üstünlüğüdür. Bundan dolayı bunu, kendisinde sıfatların katlandığı şey olarak ifade ettik. Başarı Allah’tandır.

4- Görünüşte Mukaddimleri Farklı Olduğu Halde Olumlu ve Olumsuzdaki Maksatları Aynı Olan Burhân Türleri

[616] Bu tür, burhânın ikamesinde doğru tertip edilince her zaman doğru sonuç verir. Senin “bazı mevcutlar ezelîdir. Hâlik/*Yaratıcı*, cevher ve araz dışında başka mevcut yoktur. Ezelî olan cevher ve araz değildir. Netice: Ezelî olan Hâlik Teâlâ’dır.” sözün gibidir. Üç mukaddimeden birincisi, sonu bu konuya bitişik olan, bundan önce zikrettiğimiz türdendir. Bu mukaddime ki kendisinden haber verilen konuya birden fazla sıfat veriyor. Gördüğün gibi kendisinden haber verilen için; ezelî, mevcut ve kendisinden başka ilah olmayan yaratıcı sıfatlarını olumladın. Üçüncü mukaddime mukaseme önermelerdendir. Bu mukaddimede onun cevher ve araz olmadığını doğruladın. Üçüncü kısım olan yaratıcı olduğu sonucu kaçınılmaz biçimde kesinleşti. Ortadaki ikinci mukaddime, her iki türdendir. Kendisinden haber verilen konuya birden fazla sıfat veren türden şu sözünü aldın: O ezelîdir, cevher değildir, araz değildir. Mukasem mukaddimeden ise şu sözünü aldın: Cevher değildir, araz değildir. Bu mukaddimede mevcudu birden fazla şeyle vasıfladın. Bu üç mukaddime, tek bir netice verdi.

ولا يترك يأخذ في نتيجة قرينة واحدة ما وصف به المخبر عنه في المقدمة الأولى وفي نتيجة قرينة أخرى ما وصف به المخبر عنه في المقدمة الثانية، مثل أن يأخذ في الواحدة ذكر الأكثر وفي الثانية ذكر الأقل، ولكن يعكس عليه ما يريد من ذلك فيلوح تمويهه من قريب، حتى إذا جعلت حكم الحد المشترك واحداً في اللفظ أصبت أبداً، وذلك مثل ان تقول: عليّ أكثر فضائل من أبي هريرة، وأبو هريرة أكثر فضائل من معاوية، النتيجة: فعلي أفضل من معاوية، فهذا الترتيب لا يخونك أبداً وصح لك في هذا النوع من البرهان صفتان للمخبر عنه أحدهما فضله على من نسبته منه والثانية فضله على من نسبت إليه الذي نسبت منه أولاً. ولذلك ترجمناه بأنه تتضاعف فيه الصفات، وبالله تعالى التوفيق.

١٠ ٤ - باب من أنواع البرهان تختلف مقدماته في الظاهر إلا أن الغرض في نفيها وإيجابها واحد

[٦١٦] هذا نوع من إقامة البرهان يصدق أبداً إذا رتب رتبة حسنة كقولك: بعض الموجودات شيء لم يزل، ولا موجود إلا الخالق والجوهر والعرض، وهذا الذي لم يزل ليس هو الجوهر ولا العرض. النتيجة: فهو الخالق عز وجل. فالمقدمة الأولى من هذه المقدمات الثلاث هي من النوع الذي ذكرنا قبل هذا متصلاً آخره بأول هذا الباب وهو الذي يعطي المخبر عنه أكثر من صفة واحدة. ألا ترى أنك أوجبت للمخبر عنه أنه لم يزل وأنه موجود وبأنه خالق لا إله إلا هو. والمقدمة الثالثة هي من القضايا المقسمة وقد صححت فيها نفي أنه الجوهر أو العرض، فوجب أنه القسم الثالث ضرورة وهو الخالق عز وجل. والمقدمة الثانية المتوسطة هي من كلا النوعين المذكورين فأخذت من النوع الذي يعطي المخبر عنه أكثر من صفة واحدة قولك فيها إنه لم يزل وإنه ليس الجوهر وليس العرض، وأخذت من المقسمة قولك ليس الجوهر وليس العرض، ووصفت أيضاً فيها الموجود أنه أكثر من واحد، فقد أنتجت هذه المقدمات الثلاث نتيجة واحدة.

Bu kıyas türü, münâzaralarda çokça tekrarlanan, talep edilen; hakikat arayışları esnasında ise bolca karşılaşılan bir türdür. Çünkü sen bir şeyin varlığını kesin olarak biliyor, bu şeyin sıfatını tespit etmek istiyorsun. O halde mevsûfun kendisiyle vasıflanmasının mümkün olduğu bütün kısımları ele alırsın. Doğru deliller ile tek bir kısım kalıncaya kadar, olumsuzlanması gerekenlerin hepsini olumsuzlarsın. İşte bu geriye kalan son şey, hükmünün hakikatini öğrenmek istediğin şeyin sıfatıdır. Buna örnek olarak şöyle dersin: “Evde olanlardan biri Zeyd’i öldürdü. Evde sadece Yezid, Halit ve Muhammed vardır. Muhammed uyuyordu. Yezid, bir hastalıktan dolayı baygındı. O halde Zeyd’i Halit öldürdü. Bu konuda mukaddimeler bazen son derece fazlaşır ve burhânın bütün kısımlarından olur. Her bir kısım kendi başlığında açıkladığımız şekilde tertip edilirse doğru sonuç verir. Bu kısım sayesinde “*Eğer çocuğu yok da ana- babası ona vâris olmuş ise, anasına üçte bir (düşer).*” [Nisâ, 4/11] âyetinden, babanın hissesine üçte ikinin düştüğü anlaşılır. Şöyle ki mal üçte bir ve üçte ikinin toplamından ibarettir. Mal, anne ve babaya aittir. Anneye üçte bir vardır. Netice: Üçte iki babaya aittir. Başarı Allah’tandır.

5- Mukaddimleri Çok Olup Her Bir Mukaddimenin Kendinden Sonraki Mukaddimeyi Gerekli Kıldığı Burhân Türleri (Zincirleme Kıyas)

[617] Bunun örneği şöyle demen gibidir: “Aşırı yersen kesinlikle şişkinlik ortaya çıkar. Şişkinlik ortaya çıkınca mide zayıflar. Mide zayıflayınca hazım kötüleşir. Hazım kötüleşince hastalık peyda olur. Netice: Aşırı yemenin mevcut olması, pek çok hastalığın ortaya çıkmasını gerektirir.” Bu, doğru bir burhândır. Çünkü hazımın bozulması, yanında hastalığı getirir. Midenin bozulması, hazımın kötüleşmesini beraberinde getirir. Hazımsızlık, midenin bozulmasını beraberinde getirir. Vücudun doğasının gücüne denk miktarın üstünde yemek yemek, şişkinliği beraberinde getirir. Bir şey mevcut olunca onun mevcut olmasıyla başka bir şey daha mevcut oluyorsa; bu ikinci şey mevcut olduğu takdirde üçüncü bir şeyin mevcut olmasını da gerekli kılar. O halde üçüncünün yalnızca birincinin mevcudiyeti ile mevcut olması gereklidir. Burası da mukaddimleri yerleştirmede yanlış bir mukaddimeyi dâhil etmekten çekinmen gereken yerdir. Eğer biri:

وهذا النوع كثير التكرار في تضاعيف المناظرات وجم المرور في أثناء البحث عن الحقائق المطلوبة، لأنك توقن وجود شيء ما فتريد تحقيق صفاته، فتأخذ كل قسم ممكن أن يكون الموصوف يوصف به ثم تنفي عنه ما صح نفيه بالدلائل الصحاح حتى تنتفي كلها حاشا واحداً منها فقط. فذلك الذي يبقى هو صفة الشيء الذي تريد معرفة حقيقة حكمه. ومن ذلك أن تقول: واحد ممن في المنزل قتل زيدا، ولم يكن في البيت إلا يزيد وخالد ومحمد، فمحمد كان نائماً، ويزيد كان مغشياً عليه من علة به، النتيجة: فخالد قتله. وقد تكثر المقدمات هاهنا جداً وتكون من جميع أنواع البرهان وتنتج إنتاجاً صحيحاً إذا رتبت على حسب ما ذكرنا من رتبة كل نوع من أنواع البرهان في بابه. ومن هذا الباب يفهم أن للأب الثلثين من قول الله تعالى: ﴿وورثه أبواه فألمه الثلث﴾ [النساء: ١١] وذلك أن المال ثلث وثلثان والمال للأبوين وللأم منه الثلث. النتيجة: فالثلثان للأب. وبالله تعالى التوفيق.

٥ - باب من أنواع البرهان تكثر مقدماته وتوجب كل مقدمة منها المقدمة

التي بعدها

١٥ [٦١٧] مثال ذلك أن تقول: إذا أفرط الأكل وجبت التخمة، وإذا وجبت التخمة ضعفت المعدة، وإذا ضعفت المعدة وجب سوء الهضم، وإذا وجب سوء الهضم وجب المرض. النتيجة: فوجود إفراط الأكل يوجب إفراط المرض. وهذا برهان صحيح لأن فساد الهضم لا يوجد إلا ومرض معه وفساد المعدة لا يوجد إلا وسوء الهضم معه، والتخمة لا توجد إلا وفساد المعدة معها، والزيادة في الأكل فوق القدر الموافق لقدرة الطبيعة لا توجد إلا وتخمة معها، وما لا يوجد إلا ووجد شيء آخر معه بوجوده والثاني أيضاً إذا وجد أو جب ثالثاً فواجب أن لا يوجد الثالث إلا بوجود الأول. وهذا أيضاً مما ينبغي أن نتحفظ في وضع مقدماته من أن تدخل فيها مقدمة كاذبة. فإن قائلاً لو قال:

“Az mal olunca fakirlik vardır. Fakirlik olunca muhtaç olma durumu vardır” der ve bundan “mal az olunca muhtaç olma durumu vardır” sonucuna ulaşmak isterse; bu sonuç yanlıştır. Çünkü malın azlığı fakirlik değildir. Çünkü kişi bazen yeterli miktarda ürüne sahip bir zanaatkar olur, kimseye de ihtiyaç duymaz. Ondan bir şey de arta kalmaz. Ama eğer “yeterli miktarı elde edememe durumu olursa fakirlik olur. Fakir olunca muhtaç olma durumu olur.” dersen, bu doğru bir sonuç verir. O da şudur: “Yeterli miktarı elde edememe durumu olursa muhtaç olma durumu ortaya çıkar.” Pek çok mânâyı kapsayan müşterek isimlerde bunun benzeri hatalara düşmekten çekinmen gerekir. Böyle isimleri, her bir mânaya bir isim tahsis ederek incelersin. Yine küllî sıfatlarda da hataya düşmekten çekinmen gerekir. Umûmî halleriyle küllî sıfatları, altındaki bazı fertlere teşmil edip diğer bazısına etmemelik yapma.

[618] Mugalata yapan bazıları, bu burhânı ifsat edip çarpıtmak için şöyle dedi: “Ateş olmayınca sıcaklık olmaz. Sıcaklık olmayınca soğutmaya ihtiyaç duymayız.” Bununla “ateş olmayınca soğutmaya ihtiyaç duymayız” sonucunu ulaşmak istiyor. Bu ise yanlıştır. Çünkü humma hastası ve yaz mevsiminde olan kişi soğutmaya/serinliğe ihtiyaç duyar. Fakat onların yanlarında ateş yoktur. Bu sonucun yanlışlığı, birinci mukaddimenin yanlış olması sebebiyledir. Doğru olan, “ateş olmayınca ateşin ortaya çıkardığı sıcaklık da olmaz” demektir.

[619] Bunun fikhî örneği: “İlişkiye giren kişinin; bâtınını, zahirini ve hükmünü bildiği her ilişki ya helâl ilişkidir ya da zinadır. Bakılması helâl olanların hepsi helâldir. Helâl olmayanların hepsi zinadır. Mülkiyeti ortak cariyeye ilişki için bakılması helâl değildir. Ortak cariyeye helâl değildir. O halde ortak cariyeye ilişki zinadır. Bütün zina edenler zinakardır. Ortak cariyeye ilişkiye giren zinakardır. Bütün zinakarlara hacr uygulanır. Ortak cariyeye ilişkiye giren herkese hacr uygulanır.” Bu mukaddimelerin tamamı, “ortak cariyeye ilişkiye giren herkese hacr uygulanır.” sonucunu verdi.

6- Lafzen Şartlı, Anlamca Yüklemlî/*Kâtia* Olan Burhân Türleri

[620] Örneği: “Bir şeyi sarhoş edicilik vasfı ile vasıflamak onu haramlıkla vasıflamaktır. İncir nebizi, kaynadığında sarhoş edicilik vasfı ile vasıflanır. Haramlık vasfı, incir nebizi kaynayınca zorunlu olur.” Gördüğün gibi bu kıyasın zahiri, haram olmaklıkla vasfetmek sarhoş ediciliğe bağlıdır, şeklindedir. Bu kıyası lafzen yüklemlî hale getirmek istersen şöyle dersin: “Haram olma vasfı, bütün sarhoş edicilerin hükmüdür. Bazı sarhoş ediciler, kaynadığı zamanki incir nebizidir. O halde kaynayan incir nebizinin hükmü haramdır.”

إذا وجدت قلة المال وجد الفقر، وإذا وجد الفقر فالحاجة موجودة، وأراد أن ينتج من ذلك: إذا وجدت قلة المال فالحاجة موجودة، فهذا كذب لأن كل قلة مال ليست فقراً، وقد يكون المرء صنعاً وذا غلة كفاف لا يحتاج إلى أحد ولا بفضل عنه شيء؛ لكن لو قلت: إذا وجدت حال التقصير عن الكفاف وجد الفقر، وإذا وجد الفقر وجدت الحاجة، لأنتج ذلك إنتاجاً صحيحاً وهو: إذا وجدت حال التقصير عن الكفاف وجدت الحاجة. فينبغي لك أن تتحفظ من مثل هذا من الأسماء المشتركة العامة لمعان فتحقق معانيها بألفاظ مختصة بها، وأن تتحفظ من الصفات الكليات العامة فلا توقعها بعمومها على بعض ما تحتها دون بعض. [٦١٨] وقد مؤه بعض المغالطين فقال ليفسد هذا البرهان: إذا عدت النار عدم الحر، وإذا عدم الحر لم نحتاج إلى التبرد، فأراد أن ينتج: إذا عدت النار لم نحتاج إلى التبرد، وهذا كذب لأن المحموم والصائف محتاجان إلى التبرد ولا نار ظاهرة عندهما، وإنما هذا لأن المقدمة الأولى كذب، وإنما الصواب أن يقول: إذا عدت النار عدم الحر المتولد عنها.

[٦١٩] وهذا مثال شرعي: كل وطء صح علم الواطئ بباطنه وظاهره وحكمه فهو إما فراش وإما عهر، وكل مباحة العين للواطئ فراش وكل ما ليس فراشاً فهو عهر، والأمة المشتركة عهر، وكل ذي عهر عاهر، فكل واطئ أمة مشتركة عاهر وكل عاهر فله الحجر، فكل واطئ أمة مشتركة فله الحجر. فهذه المقدمات كلها أنتجت أن كل واطئ أمة مشتركة فله الحجر.

٦ - باب من البرهان شرطي اللفظ قاطع المعنى

[٦٢٠] مثاله: إن وصف شيء بالإسكار وصف بالتحريم، ونبذ التين إذا على وصف بالإسكار، فالتحريم واجب لنبذ التين إذا على. فهذا كما ترى ظاهره أن الوصف بالتحريم إنما هو معلق بالإسكار فإذا أردت أن تجعله قاطعاً في لفظه قلت: التحريم حكم كل مسكر، وبعض المسكرات نبذ التين إذا على، فالتحريم حكم نبذ التين إذا على.

[621] Karışıklık çıkarmak isteyen bir grup, bu kısımda mugalata yapıp dedi ki: “Siz iki olumsuz önermenin güvenilir sonuç vermeyeceğine kesin hükmettiniz. Ama sizler geçen kısımların bazısında iki olumsuz önermeden muttarid/genel sonuçlar çıkardınız. Bu kısımda da şu sözünüz bunun 5 örneğidir: ‘Gülen olmayan insan değildir. At, gülen değildir. O halde at, insan değildir.’ Yine sizler diyorsunuz ki: ‘İman etmeyen hiç kimse Allah katında makbûl değildir. Putperest, mü’min değildir. O halde putperest, Allah katında makbul değildir.’

[622] Cevap: -Başarı Allah’tandır- bizi, bütüncül burhânın ikame edilmesinden uzaklaştıran olumsuz, bütün mücerret olumsuzlardır. Mücerret olumsuz, kendisinden haber verilene herhangi bir sıfatı olumlamayan bütün olumsuzlardır. Olumsuzluk, bu sıfatta/şekilde olunca -olumlu ya da olumsuz lafızla olsun- asla sonuç vermez. -Allah’ın izniyle- bu kitapta, kıyasın şekillerine dair mugalata yapan bazılarının mugalatalarını zikrettiğimizde, bu konunun bir kısmını ayrı başlık altında zikredeceğiz. Lafzen olumsuz olan, kendisinden haber verilene bir mâna ve sıfat olumlar. Bu olumsuzluk değildir. Bilakis doğru bir olumluluktur. Lafzın ifade ettiği mâna gözetilir. Sadece lafız gözetilmez. Bundan dolayı yaratılmışlardan olumsuzlanmış pek çok şeyi, Allah Teâlâ’dan olumsuzlamakla Allah’ı, bir 20 şeye teşbih etmiş olmayız. Bu olumsuzlama, Allah’ı bir şeye benzetmeyi gerekli kılmaz. Şu sözümüz gibi: “Allah Teâla cisim değildir. Araz, cisim değildir. Allah Teâla araz değildir. Cisim araz değildir.” Bu olumsuzlamada Allah’tan cismaniyeti olumsuzlayınca, Allah’la arazın ortak olduğu bir durumu sabit kılmadık. Allah’tan araz olmaklığı olumsuzlayınca cisimle ortaklığı da sabit kılmadık. İşte bu; mücerret, salt olumsuzdur. Bundan önce zikrettiğimiz önermelerde, gülmeyi insan için olumladık. At için insan olmamayı olumladık. Böylece atı, gülen olmayan herkesle insan olmadıkları noktasında benzer olduğunu olumlamış olduk. Yine iman etmeyen kişi için makbüllüğün zıttı olan teberriyi olumlu kıldık. Putperest için imanın zıttı olan küfrü olumlu kıldık. Daha önce açıkladığımız gibi bir mâna, iki 30 şey arasında münhasır olunca; bu iki şeyden birini olumsuzlayınca diğerini zaruri olarak olumlamış olursun. Bunu iyi kavra. Eğer ikisini birden olumsuzlarsan hiçbir şeyi olumlamamış olursun. Olumsuzu olumsuzlayınca; zaruri olarak onu olumlamış olursun. Olumsuzu olumladığında şüphesiz olumsuzlamış olursun. Bunların hepsini iyi öğren ki gönlün, ilminin doğru 35 olduğuna kanaat getirsin.

[٦٢١] وقد غالط في هذا الباب قوم من المشغبين فقالوا: قد قطعتم بأن نافيتين لا تنتج إنتاجاً موثقاً به، وأتم في بعض هذه الأبواب التي خلت تنتجون إنتاجاً مطرداً من نافيتين، وفي هذا الباب أيضاً كقولكم من لم يكن ضحاكاً لم يكن إنساناً، والفرس ليس ضحاكاً، فالفرس ليس إنساناً. وتقولون: كل من لم يؤمن فليس مقبولاً من الله عز وجل، والوثني ليس مؤمناً، فليس مقبولاً من الله عز وجل. ٥

[٦٢٢] فالجواب، وبالله تعالى التوفيق: إن النفي الذي أبعدهنا إقامة البرهان المطرد منه هو كل نفي مجرد وهو كل نفي لم يوجب للمخبر عنه صفة أصلاً، فسواء إذا كان النفي بهذه الصفة أتى بلفظ النفي أو بلفظ الإيجاب لا ينتج أبداً شيئاً، وسنذكر شيئاً من هذا في باب مفرد في هذا الديوان في ذكر مغالطات رامها بعض المغالطين في الأشكال، إن شاء الله عز وجل. وأما ما كان نفيّاً في اللفظ وهو يوجب معنى وصفة ما للمخبر عنه فهذا ليس نفيّاً ولكنه إيجاب صحيح، وإنما يراعى المعنى الذي يعطيه اللفظ لا صيغة اللفظ وحده. ومن هاهنا لم يلزمنا تشبيهه الباري عز وجل في نفينا عنه أشياء هي أيضاً منفية عن كثير من خلقه إلا أن ذلك لم يوجب تشبيهه تعالى كقولنا. إن الباري تعالى ليس جسماً، والعرض ليس جسماً، والباري تعالى ليس عرضاً، والجسم ليس عرضاً، لأننا في هذا النفي لم نثبت للباري حالاً يشترك فيها مع العرض إذ نفينا عنه الجسمية، ولا مع الجسم إذ نفينا عنه العرضية، وهذا هو النفي المجرد المحض. وأما في القضايا التي ذكرنا آنفاً فإننا أوجبنا فيها الضحك لمن كان إنساناً، وأوجبنا للفرس نفي الإنسانية، وأوجبنا له بذلك شيئاً مع كل من ليس ضحاكاً في أنهم ليسوا ناساً. وكذلك أوجبنا لمن لم يؤمن ضد القبول، وهو التبرؤ، وأوجبنا ضد الإيمان، وهو الكفر للوثني. وقد قدمنا أن المعنى إذا انحصر إلى شيئين فنفيت أحدهما فقد أوجبت الآخر ضرورة فاحفظ هذا وإذا نفيتهما معاً فلم توجب شيئاً أصلاً، وإذا نفيت النفي فقد أوجبت ضرورة وإذا أوجبت النفي فقد نفيت بلا شك. فثقف هذا كله يثلج يقينك بصحة علمك.

7- Yanlış Sonuçtan Elde Edilip Olumsuzunun Doğrulandığı Burhân Türleri (Hulfî Kıyas)

[623] Bil ki iki mukaddimededen biri yanlış diğeri doğru ise; bu kıyas, apaçık yanlış bir netice verecektir. Yanlış mukaddime, hasmının doğru kabul ettiği ve senin ona ulaştığı sonucun yanlışlığını göstermek için müsamaha ettiğin kabildendir. Bir şey yanlış olunca onun olumsuzu doğru olur. Bunda şüphe yoktur. Bir netice yanlış olunca onun olumsuzu doğru olur. Kıyası, genelgeçer ve güvenilir olarak bu şekilde ele almak doğru sonuç verir. Bunun örneği; bir kişi sana muhâlefet edip “âlem ezeldir” dediyse, sen de ona “Bu mukaddimeyi takdim etmede sana yardım edeceğim” deyip, “âlem ezeldir” dersin. Sonra bu mukaddimeye doğru bir mukaddime eklenir. O da “ezelî, mürekkebe değildir.” Netice: “Âlem, mürekkebe değildir.” Bu apaçık yanlıştır. Bu netice yanlış olunca bunun çeliştiği doğrudur. Çelişik önerme: “Âlem mürekkebedir.” Bu doğru olunca -ki daha önce ezeli olanın mürekkebe olmayacağını söylemiştik- âlemin ezeli olmadığı doğru oldu. Çünkü âlem mürekkebedir. Böylece onun “âlem ezeldir” dediği mukaddimesinin yanlışlığı ortaya çıktı. İşte bu yöntem, neticenin çeliştiği alınıp netice imkânsıza vardırılınca seni yanıltmayacak doğru bir istidlâldir.

[624] İşte burada kendilerinde burhânın imkânsıza vardırılmasıyla sahih olduğu üç şeklin kısımlarını anlatırken söylediklerimi hatırla. Hristiyanların şu sözleri de bu kabildendir: “İlk fâil üç tanedir.” Biz diyoruz ki bize “Fâil üç tanedir.” de. Sonra biz bu mukaddimeye kesin doğru bir mukaddime ekliyoruz. O mukaddime: “Üç, sayıdır.” Sayı, bütününe eşit parçalardan mürekkebedir. Üç sayısı, bütününe eşit parçalardan mürekkebedir. Biz de siz de kesin olarak biliyoruz ki hakiki ilk fâil, mürekkebe değildir ve parçalardan oluşmamıştır. O zaman ilk fâil, mürekkebe ve parçalardan oluşan, mürekkebe olmayan ve parçalardan oluşmayandır. Bu ise muhaldir. Bu muhal olunca ve Allah'ın mürekkebe olmadığı doğru olunca, sayı olmadığı doğru oldu. Allah'ın sayı olmadığı doğru olunca üç olmadığı da doğru oldu. Böylece sizin fâsit mukaddimenizin yanlışlığı ortaya çıktı. Başarı Allah'tandır.

٧ - باب من البرهان يؤخذ من نتيجة كذب بأن يصدق نفيها

[٦٢٣] اعلم أنه إذا كانت إحدى المقدمتين كذباً والأخرى صدقاً فأنتجت نتيجة كاذبة ظاهرة الكذب وكانت المقدمة الكاذبة مما رضيها خصمك سامحتة في ذلك لتريه فحش إنتاجه ؛ فإن الشيء إذا كذب فنفيه حق لا شك في ذلك، فإذا كذبت نتيجة ما فنفيها حق. فقد يصح أخذ البرهان على هذا الوجه صحة ٥
مطرده موثوقاً بها أبداً. مثال ذلك: إنسان خالفك فقال: العالم أزلي، فقلت له : أنا أسامحك في تقديم هذه المقدمة فأقول: العالم أزلي وأضيف إليها صحيحة أخرى وهي الأزلي ليس مؤلفاً فالنتيجة: العالم ليس مؤلفاً، وهذا كذب ظاهر وإذا كان هذا كذباً فتقيضه حق، وهو العالم مؤلف، وإذا كان هذا حقاً وقد قدمنا أن الأزلي ليس مؤلفاً فقد صح أن العالم ليس أزلياً إذ هو مؤلف، وظهر كذب ١٠
مقدمته، إذ قال: العالم أزلي. فهذا استدلال صحيح لا يخونك أبداً إذا أخذ مما يخالف النتيجة وترد النتيجة إلى الإحالة.

[٦٢٤] وتذكر هاهنا ما كتبت لك في أنحاء من الأشكال الثلاثة التي يصح البرهان فيها بردها إلى الإحالة. ومن ذلك أيضاً أن تقول النصرارى: الفاعل ١٥
الأول ثلاثة فتقول: قل بنا الفاعل ثلاثة، ثم نضيف إلى هذه المقدمة مقدمة صحيحة متيقنة وهي: والثلاثة عدد والعدد مركب من أجزائه المساوية لكليه، فالثلاثة مركبة من أجزائها المساوية لجميعها، وقد قلتم الأول ثلاثة، فالأول مركب من أجزائه المساوية لجميعه وكليه، وقد تيقنتم أنتم ونحن أن الأول غير مركب وغير ذي أجزاء، فالأول مركب ذو أجزاء لا مركب ولا ذو أجزاء، وهذا محال، وإذا هذا محال وصح أنه لا مركب فقد صح أنه ليس عدداً وإذا ٢٠
صح أنه ليس عدداً فقد صح أنه ليس ثلاثة، وظهر كذب مقدمتك الفاسدة، وبالله تعالى التوفيق.

8- Çeşitli Mukaddimelerden Elde Edilen Neticelerden Oluşmuş Burhân Türleri

[625] Bunun örneği şöyle demendir: “Bütün ma’dûdlar iki taraflıdır. Bütün iki taraflı olanlar sonludur. O halde bütün ma’dûdlar sonludur.”
 5 Sonra bu ilk burhânın neticesini alıp diyoruz ki: “bütün ma’dûdlar sonludur. Bütün sonlular parçalardan oluşmuştur.” Netice: Bütün ma’dûdlar parçalardan oluşmuştur. Sonra bu ikinci burhânın neticesini alıp diyoruz ki: “Bütün ma’dûdlar parçalardan oluşmuştur. Bütün parçalardan oluşanlar mürekkebdir.” Netice: Bütün ma’dûdlar mürekkebdir. Sonra üçüncü
 10 burhânın neticesini alıp diyoruz ki: “Bütün ma’dûdlar mürekkebdir. Bütün mürekkebler te’lif/bir araya gelme ile bitişir.” Netice: Bütün ma’dûdlar te’lifte bitişir. Sonra dördüncü burhânın neticesini alıp diyoruz ki “Bütün ma’dûdlar te’lifte bitişir. Bütün te’lifte bitişik olanlar te’lifi önceleyemez.” Netice: Bütün ma’dûdlar te’lifi önceleyemez. Sonra beşinci burhânın neticesini alıp diyoruz ki: “Bütün ma’dûdlar te’lifi önceleyemez. Âlem ma’dûd-
 15 dur.” Netice: Âlem te’lifi önceleyemez. Sonra altıncı burhânın neticesini alıp diyoruz ki: “Âlem te’lifi önceleyemez. Te’lif sonradan yaratılmıştır.” Netice: Âlem sonradan yaratılmışı önceleyemez. Sonra yedinci burhânın neticesini alıp diyoruz ki “Âlem sonradan yaratılmışı önceleyemez. Sonra-
 20 dan yaratılmışı önceleyemeyenin kendisi de sonradan yaratılmıştır.” Netice: Âlem sonradan yaratılmıştır.

[626] Bu konuda kâtia/*hamliyye*, şartlı, muttasıl, mukaseme mukaddimleri ve neticenin zıttı ile istidlâlin açıklamasını gördün. Özetle, burada burhânın bütün kısımları sana gösterilmiş oldu. Bunların hepsini daha
 25 önce açıkladığımız şartlar ile ele alırsan sonuçlarına güvenebilirsiniz. Hamd Allah’adır.

9- Önergelerin Hükümleri

[627] Bil ki bazı önergeleri zikrettiğinde onlar, telaffuz etmediğin halde başka önergeler -mânalar- barındırmaktadır. Bu başka mânalar, mütelâime
 30 önergeler ile önergelerin aksından alınır. Bu ikisini daha önce zikrettik. Bu senin şu sözün gibidir: “Ezelî olanın mürekkebe olması mümkün değildir.”

٨ - باب من البرهان مركب من نتائج كثيرة مأخوذة من مقدمات شتى

[٦٢٥] مثال ذلك أن نقول: كل معدود فذو طرفين وكل ذي طرفين فمتناه فكل معدود متناه؛ ثم نأخذ نتيجة هذا البرهان الأول فنقول: كل معدود متناه وكل متناه فذو أجزاء فالنتيجة: كل معدود فذو أجزاء. ثم نأخذ نتيجة هذا البرهان الثاني فنقول: كل معدود فذو أجزاء وكل ذي أجزاء مؤلف، النتيجة: فكل معدود مؤلف. ثم نأخذ نتيجة هذا البرهان الثالث فنقول كل معدود مؤلف وكل مؤلف فمقارن للتأليف، النتيجة: فكل معدود مقارن للتأليف، ثم نأخذ نتيجة هذا البرهان الرابع فنقول: كل معدود مقارن للتأليف، وكل مقارن للتأليف فلم يسبق التأليف، النتيجة: فكل معدود فلم يسبق التأليف، ثم نأخذ نتيجة هذا البرهان الخامس فنقول: كل معدود لم يسبق التأليف والعالم معدود، [النتيجة]: فالعالم لم يسبق التأليف ثم نأخذ نتيجة هذا البرهان السادس فنقول: العالم لم يسبق التأليف، والتأليف محدث، [النتيجة]: فالعالم لم يسبق المحدث، ثم نأخذ نتيجة هذا البرهان السابع فنقول: العالم لم يسبق المحدث وما لم يسبق المحدث فمحدث مثله، النتيجة: فالعالم محدث.

[٦٢٦] وقد تأتيتك في هذا الباب مقدمات قاطعة وشرطية متصلة ومقسمة، واستدلال بضد ما يخرج في النتيجة، وبالجملة فإنه يتصرف لك في جميع أنواع البرهان، وكل ذلك إذا أخذته على الشروط التي قدمنا فهو موثوق بإنتاجه، والحمد لله رب العالمين.

٩ - باب من أحكام القضايا

[٦٢٧] واعلم أن من القضايا قضايا ينطوي في ذكرك إياها قضايا آخر وإن كنت لم تلفظ بها وهذا المعنى يؤخذ من المتلازمات ومن عكس القضايا وقد ذكرناهما. وهذا نحو قولك: لا يجوز أن يكون الأزلي مؤلفاً، فقد انطوى لنا في هذا الكلام أنه لا يجوز أن يكون المؤلف أزلياً ضرورة

Bu önerme, zorunlu ve kaçınılmaz olarak mürekkebin ezeli olmasının mümkün olmadığını içinde barındırır. Yine mürekkebin hâdis olduğunu da içinde barındırıyor. Ayrıca sen “bütün sarhoşluk veren şeyler haramdır” dediğinde bu söz, sarhoşluk veren şeylerin helâl olmadığını ve helâl olan şeylerin de sarhoşluk vermediğini içinde barındırır. Aynı zamanda (bu söz) sarhoşluk verme vasfını taşıdıklarında hurma nebizin, seykeran otunun ve elma nebizin de haram olduğunu ve daha pek çok şeyi içinde barındırır. Sen “Zeyd yürüyor.” dediğinde bu söz onun hareket ettiğini, sağlam ayaklı olduğunu, hayatta olduğunu ve daha pek çok şeyi içinde barındırır.

[628] Bundan dolayı cahil ve fitneci bir grup, bizim “bir önerme yalnızca kendisini sonuç olarak verir” sözümüzde hatalı olduğumuzu zannetti. -Başka bir grup ise tek bir önermenin birden fazla sonuç vereceğini söyleyerek bizim dediğimize geldiler.- Onların bu zannı doğru bir zan değildir. Çünkü bizim zikrettiklerimiz önermenin sonucu değildir. Zira sonuç vermenin şartı; bir araya gelen iki önermeden hiçbirinde bulunmayan bir mânayı elde etmektir. Sen “bütün sarhoşluk veren şeyler haramdır” dediğinde, içinde hurma nebizin sarhoşluk verdiğinin kesinliğine dair bir şey yoktur. Sen bu önermeyi telaffuz edene ve hurma nebizin bazen sarhoşluk verdiğini doğrulayana kadar böyle bir şeyin imkânı da yoktur. Bu sıfat hurma nebizi için tahakkuk ettiğinde, işte o zaman onun şartsız olarak haram olduğuna kesin hükmedersin. Eğer hurma nebisinde sarhoşluk verme sıfatı gerçekleşmezse, o zaman hurma nebizi[nin haramlığı] senin “Bütün sarhoşluk veren şeyler haramdır.” sözünün dahilinde mümkündür, zorunlu konumunda değildir. Çünkü âlemde sarhoşluk vermeyen pek çok şey bulunmaktadır. Belki hurma nebizi de onlardandır. Bunu iyice düşün. İhmali bırak, tahkik et.

[629] Bu konuda zikrettiğimiz önermelerden telaffuz edilmeyen başka önermelerin anlaşılması tamamen ihtiva etme/kapsama ileldir. İhtiva etmenin anlamı; kısa tutma gayesiyle tek bir lafızla belirttiğimiz ifadelerden pek çok mânaya ulaşmamızdır. Özetle; bütün önermelerde küllî olarak yapılan ihbarlar/bildirmeler, cüz’ilerden ihbarı da kapsar; senin “İnsan canlıdır.” sözün gibi. Çünkü sen böyle demekle Zeyd, Amr, Halit ve Hind’in de canlı olduğunu bildirdin. Özetle bütün kadın ve erkeklerin canlı olduğunu ihbar etmiş oldun. Çünkü onların hepsi insanın cüzleridir. Bunu kavra. Yine her bir önerme kendi zıttının iptalini de içinde ihtiva eder. Şu âyet-i kerîmede olduğu gibi; “Şüphesiz ki İbrahim çok yumuşak huylu ve pek sabırlı idi.” [Tevbe, 9/114]

لا بد من ذلك، وانطوى فيه أيضاً أن المؤلف محدث. وكذلك إذا قلت: كل مسكر حرام، فقد انطوى فيه أن المسكر ليس حلالاً، وأن الحلال ليس مسكراً، وانطوى فيه أيضاً أن نبيذ التمر إذا أسكر حرام وأن السوكران إذا أسكر حرام، وأن نبيذ التفاح إذا أسكر حرام، وغير ذلك كثير. وكذلك إذا قلت: زيد يمشي فقد انطوى لك فيه أنه متحرك وأنه ذو رجل سالمة وأنه حي وأشياء كثيرة. ٥

[٦٢٨] ولذلك ظن قوم ذوو شغب وجهل أننا مخطئون في قولنا إن القضية الواحدة لا تنتج ولا تعطيك إلا نفسها فقط، وقال آخرون منهم إن القضية الواحدة تنتج وأتوا ما ذكرنا، وليس ظنهم صحيحاً لأن كل ما ذكرنا ليس إنتاجاً إذ شرط معنى الإنتاج أن نستفيد من اجتماع كلتا القضيتين معنى ليس منظوياً في إحدهما أصلاً فأنت إذا قلت: كل مسكر حرام فليس فيه إيجاب أن نبيذ التمر يسكر ولا بد أصلاً لكن حتى تلفظ به وتصحح له أنه قد يسكر، فإذا حققت له هذه الصفة فحينئذ تقطع له بالتحريم دون شرط، وإلا فإنما هو في قولك كل مسكر حرام بالإمكان إن أسكر لا بالوجوب؛ إذ في العالم أشياء كثيرة لا تسكر فلعله منها فتدبر هذا ودع المسامحة وحقق.

[٦٢٩] وهذا الذي ذكرنا في هذا الباب من قضايا تفهم منها قضايا لم يلفظ بها إنما هو انطواء فيها فقط، ومعنى الانطواء أننا أتينا إلى معان كثيرة فعبّرنا عنها بلفظ واحد طلباً للاختصار. وبالجملة فكل قضية فجزئياتها يدخل الإخبار عنها في الإخبار بكليتها كقولك: الإنسان حيّ فإنك قد أخبرت أن زيداً حيّ وعمراً حيّ وخالداً حيّ وهنداً حيّة، وبالجملة فكل رجل وامرأة لأنهم أجزاء الإنسان فافهم هذا. وكذلك أيضاً ينطوي في كل قضية إبطال ضدها كقول الله تعالى ﴿إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ﴾ [التوبة: ١١٤]

Bu âyet-i kerîme, hilmin zıttı olan sefehin olumsuzlanmasını kendi içinde ihtiva ediyor. İbrahim'in (a.s.) sefih olmadığını ihtiva ediyor. Önergelerin sonuç vermesi bundan farklı bir şeydir. Sonuç vermenin ne demek olduğunu açıkladık. Allah'a hamd olsun.

5 [630] Yine bil ki mukaddime olmasını istediğin söz, her zaman burhânı ikame etmede sana izah ettiğimiz tertipler üzere gelmeyebilir. Bu tertiplere muhalif sözler üç şekilde karşına çıkabilir.

[631] Birinci şekil: Mâna ve tertip cihetiyle zikrettiklerimizin tamamına muhalif lafızlar. Buna hiç aldırma. Tertip ve doğruluğu, daha önce izah ettiğimiz şartlara göre tahkik et. Söylediklerimizin dışında sana karşı burhân ikame edilemez.

[632] İkinci şekil: Mânaya katkısı olmayan ve mânayı bozmayan fazlalık lafızlar. Eğer onları zikretmeyince ihtiyaç duymuyor isen onlara aldırma. Burhânı diğer doğru kelâmdan ikame etmeye çalış. Bu fazlalık lafızlar, burhâna bir katkısı olmayan mânaları verir. İşte bu noktada, haddi gerektiren şeyde ittifak ettikten sonra şahitliğe katkısı olmayan sıfatlarda ihtilaf eden iki şahidin şahitlik yapması ile haddin gerekli olduğu sabit oldu. Şahitlik sıfatsız olarak tamdır. Zeyd'in sığır çaldığına şahitlik eden iki şahit gibi. Biri, sığırın sarı olduğunu diğeri siyah olduğunu söyledi. Sığırın sarı veya siyah olması onun sığırı çaldığına aykırı bir şey değildir. Onun hırsızlığını, yani sığır çalmış olmasını olumsuzlamaz. Kelâm, bunlardan hiçbirini zikretmeksizin tam olmuştur.

[633] Yine bu konudan ve bu konunun zıttından dolayı muhal bir şeyi ikrar eden kişinin ikrarını geçersiz saydık. “Falan kişiyi yaptığım sihir ile öldürdüm” diyen kişinin sözü gibi. Çünkü biz sihrin öldüremeyeceğini biliyoruz. Mânayı ifsat edici olarak ziyade edilen mukaddimeler, fâsit mukaddimedir. Eğer ilkin “onu kılıçla öldürdüm” deyip sonra “onu mızrakla öldürdüm” derse; bu ikrarı sahih olur. Çünkü bu fazlalıkların hiçbiri öldürmeye aykırı şeyler değildir. Onları zikretmek veya etmemek aynı şeydir. Çünkü onları zikretmede mânayı bozan bir şey yoktur.

[634] Bize muhalif olan diğer dinlerden olanların zikrettiği “Dünya var olduğundan bugüne yedi bin yıl geçti” sözü bunun örneğidir. Bir grup beş bin yıl, diğer bir grup altı bin yıl, öteki başka bir grup ise dört yüz bin yıl dedi. Biz ise bu konuda belirli bir sayının olmadığını söylüyoruz.

فقد انطوى فيه نفي ضدّ الحلم وهو السفه، فقد انطوى فيه أن إبراهيم ليس سفيهاً. وأما الانتاج فخلافاً ذلك، وهو ما قد بيّناه والله الحمد.

[٦٣٠] واعلم أيضاً أنه ليس في كلّ وقت يردك الكلام الذي تريد أن تجعله مقدّمة على الرتب التي قدّمنا لك في أخذ البرهان، لكن تردك الأقوال المخالفة لتلك الرتب على ثلاثة اوجه:

[٦٣١] فوجه مخالف لكلّ ما ذكرنا في الرتبة والمعنى فلا تلتفت إليه وحقّق الرتبة والصدق على الشروط التي قدّمنا لك، فليس يقوم لك من غير ما قلنا برهان البتّة.

[٦٣٢] ووجه آخر فيه ألفاظ زائدة لا تصلح المعنى ولا تفسده ولو سكت عنها لم تحتج إليها فلا تبال بها، وعان أخذ البرهان من سائر الكلام الصحيح، وتلك الألفاظ الزائدة إنما تعطي معنى ليس من البرهان في شيء، ومن هذا المكان تثبت لنا إقامة الحدّ بشهادة شاهدين اتّفقا على ما يوجب الحدّ ثم اختلفا في صفات لا معنى لها في الشهادة، والشهادة تامّة دونها، كشاهدين شهدا على زيد أنه سرق بقرة فقال أحدهما: صفراء وقال الآخر: سوداء فإنه ليس كونها صفراء أو سوداء مما يعاند سرقة لها ولا ينفيها نعي لا ينفي سرقة لها، والكلام تامّ دون ذكر شيء من ذلك.

[٦٣٣] ومن هذا الباب أيضاً نفسه ومن ضده أبطلنا إقرار من أقرّ بمحال كمن قال: فلان قتلته بسحري لعلمنا أن السحر لا يقتل، فالزيادة التي زاد مفسدة للمعنى فهي مقدّمة فاسدة، ولو أقرّ مرّة فقال، قتلته بسيف، وقال مرّة أخرى: قتلته برمح لكان إقراراً صحيحاً، لأنه ليس شيء من هذه الزيادات معاندة للقتل فسكوته عنها وذكره لها سواء إذ ليس في ذكرها ما يفسد المقدّمة.

[٦٣٤] ونحو هذا ما يذكره أهل الملل المخالفة لنا من أن للعالميا مذ حدثت سبعة آلاف سنة. وقال آخرون خمسة آلاف سنة. وقال آخرون ستّة آلاف سنة. وقال آخرون أربعمائة ألف سنة وقلنا نحن لا حدّ عندنا في ذلك،

Bütün sayıların katbekat daha fazlası olması da mümkündür. Bu sayılardan daha az olması da mümkündür. Bu görüşlerin tamamı, bizim dünyanın bir evvelinin ve başlangıcının olduğuna dair ittifakımızı bozmasın. Bütün bu sayıların, sadece başlangıcı ve hâdisliği ifsad etmediğini söylemekle yetinmiyoruz. Bilakis, farklılıklarına rağmen bu görüşlerin hepsi hâdisliği ve başlangıcı gerektirir diyerek, sadece yukarıdaki sözleri kâfi görmüyoruz. İstenilen mânanın doğruluğunu verip o mânayı bozmadığı müddetçe bu sayıların farklılaşmasından, artması ve eksilmesinden zarar görmeyiz.

[635] Üçüncü şekil: Burhânın, kaçınılmaz mevcudiyeti üzere ikame edildiği bir lafzın ziyade edilmesidir. Bu lafzı, bizimle beraber onu ikrar ederek doğruluğunu kabul edip bazı görüşlerde bize muhâlefet edenler ile aramızdaki mukaddimelerde almaya muhtaç oluruz. Bu lafızda apaçık hazif ve zikredilmeyen lafız vardır. Hasmımız bunu inkâr edemez. Bu hazif herhangi bir zarar da vermez. Mânada mevcut olduğu kesin olarak bilinince zikredilseydi yine hiçbir fark olmazdı. Bu da şu âyet-i kerîmeden aldığımız mukaddime gibidir: “*Eğer hasta olur veya bir yolculuk üzerinde bulunursanız yahut sizden biriniz ayak yolundan gelirse yahut kadınlara dokunup da (bu durumlarda) su bulamamışsanız o zaman temiz bir toprakla teyemmüm edin.*” [Nisâ, 4/43]. Bu âyet-i kerîmeyi işiten kişi Arapçayı azıcık biliyor ve İslâm dininden birazcık haberdarsa, hiç gizli olmadığından dolayı burada hafzedilen bir lafzın zaruri olarak var olduğundan şüphe etmeyecektir. Bu da “abdestiniz bozulursa” lafzıdır. Bu lafzın âyetteki yeri “bir yolculuk üzerinde bulunursanız” ile “yahut sizden biriniz ayak yolundan gelirse” arasındadır. Yine eğer “*Yemin ettiğiniz takdirde yeminlerinizin keffâreti işte budur.*” [Mâide, 5/89] âyet-i kerîmesinde başka bir mukaddimeye ihtiyaç duyarsak; müslüman olan ve Arapçayı bilen hiç kimsede mânanın, “yemininizi bozduğunuzda” şeklinde olduğuna dair şüphe olmaz.

[636] Bazen hafzetme, başka tertipte olur. Bu da lafzın, dilin yapısında zikredilmeyen ve doğru kabul edilmesinin gerekli olduğu bir mâna ile irtibatı gerekli kılmasıdır. Bir kişinin “falanca kişi tövbe etti” sözü gibidir. Bunu duyan kişi, şüphesiz onun günah işlediğini anlar. “Falanca kişi mürted oldu” denildiğinde; bunu duyan kişi şüphesiz onun önceden müslüman olduğunu anlar. “Bu mal ölçülmüştür” dendiğinde; bunu duyan kişi, şüphesiz bu işlemin bir ölçü ile olduğunu anlar. Bunun benzeri pek çoktur. Bu gibi hazifler kelâma hiçbir zarar vermez. Kelâm doğrudur.

وقد يمكن أن تكون أضعاف أضعاف هذه الأعداد كلها، وقد يمكن أن يكون أقل من ذلك، فكل هذه الأقوال ليس بكادح في اتفاقنا على أن للعالم أولاً ومبدأً. وهذه كلها ألفاظ لسنا نقول إنها لا تفسد المبدأ والحدوث فقط، لكننا لا نقتصر على كل ذلك حتى نقول: بل إنها كلها على اختلافها موجبة للحدوث والمبدأ، فلسنا نستتضر باختلاف مثل هذه الألفاظ ولا بزيادتها ولا بنقصانها إذا أعطت صحة المعنى المطلوب ولم تفسده.

[٦٣٥] والوجه الثالث أن يأتي بلفظ قد قام البرهان على وجوب الانقياد إليه

فنحتاج إلى أخذه في المقدمات بيننا وبين من خالفنا في بعض الآراء ممن يقتر معنا بذلك اللفظ وينقاد له، وفي ذلك اللفظ حذف بين ولفظ قد ترك ذكره ولا يقدر خصمنا على إنكار ذلك ولا يضر ذلك الحذف شيئاً أو هو كما لو ذكر ولا

فرق، إذا تيقن كونه قائماً في المعنى، وذلك نحو مقدّمة نأخذها من قول الله عزّ

وجلّ: ﴿وَإِنْ كُنْتُمْ مُرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِّنْكُم مِّنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا﴾ [النساء: ٤٣] فلا شك عند السامع

لهذه الآية، إن كان له أدنى فهم للسان العربي وأقل معرفة بالملة الإسلامية، أن هاهنا معنى به إليه ضرورة قد حذف من اللفظ اكتفاء بأنه لا يخفى ذلك أصلاً

وهي «فأحدثتم» ومكان معنى هذه اللفظة بين «سفر» وبين «أو جاء» وكذلك إن

احتجنا إلى مقدّمة أخرى من قوله تعالى: ﴿ذَلِكَ كَفَّارَةٌ لِّأَيْمَانِكُمْ﴾ [المائدة: ٨٩] فلا شك عند أحد من أهل الملة الإسلامية واللغة العربية أن المعنى «فحدثتم».

[٦٣٦] وقد يكون الحذف على رتبة أخرى، وهو أن يوجب اللفظ في

بنية اللغة ارتباطاً بمعنى لم يذكر ولا بد من تصحيحه كقول القائل: فلان

تاب، فلا يحيل على سامع أنه أذنب، وفلان أرتد فلا يحيل على سامع

أنه قد كان مسلماً، وهذا المال موزون فلا يحيل على سامع أنه بميزان،

ومثل هذا كثير، فمثل هذا الحذف لا يضر الكلام شيئاً، والكلام صحيح،

Burhânın ikamesi için bu mukaddimleri almak gereklidir. Kelâmda hazfedilen şeye, mânayı ispat/ismat etmek gerekir. Yalnızca cahil aptallar, alçak kibirliler ve akılsız kişiler, bu tür hazifler ile vakit kaybeder. Yine sen “Zeyd, Amr’a kılıçla vurdu. Amr’ın kafası koptu.” dediğinde; “Zeyd Amr’ı öldürdü” sonucuna varırsın. Bu doğru ve sahih bir sonuçtur. Doğru bir tertiptir. “Başı kesilen herkes ölmüştür. Başkasının başını kesen onu öldürmüştür. Böylece falan kişi falancayı öldürmüştür.” kısmını, mukaddimeden hazfetmenin sana hiçbir zararı yoktur. Aynı durum âyet-i kerîme için de geçerlidir. “*Hac günlerinde üç, memleketine döndüğü zaman yedi olmak üzere oruç tutar ki hepsi tam on gündür.*” [Bakara, 2/196]. Bu doğru bir sonuçtur. Ayrıca bilindiği için “yedi artı üç ona eşittir. Böylece bu da ondur” demeye gerek yoktur. Bu konuda sana anlattığım tertiplerin farklılaşmasının, yalnızca üç tane olduğunu şimdi kavra. Tertibin ve mânanın bozulması: Bunu at gitsin. Lafızda fazlalık: Mânayı bozuyor ise at gitsin. Eğer mânayı bozmuyorsa aldırış etme. Sana bir zararı dokunmaz. Lafızda hazif: Mânayı bozuyorsa at gitsin. Eğer mânayı bozmuyorsa aldırış etme. Sana bir zararı dokunmaz. Bunların hepsini iyice öğrenip kendi yanlışını tashih et. Bunun faydası pek büyüktür.

[637] Bil ki hasmın, daha önce sıhhatine dair izah ettiğimiz şartları sağlayan iki mukaddimenin doğruluğunu ikrar edip neticeyi inkâr ederse; çelişkiye düşmüş, hata etmiş olur ve sözü de geçersizdir. Yine netice, daha önce açıkladığımız gibi yanlış olursa; hasmın mukaddimelerini alırken müsamahalı davrandığı yanlış sonucun zıttının alınmasıyla elde edilen burhânı izah ederken açıkladığımız üzere bu yanlış önermenin zıttını tasdik etmesi gereklidir. Eğer bu zıttı tasdik ederse doğruyu bulmuş olur ve fâsit mukaddimesini de yanlışlaması gerekir. Eğer neticeyi tasdik edip fâsit mukaddimesini yanlışlamazsa, bir şeyi ve onun zıttını aynı anda tasdik etmiş olur. Bu ise muhaldir. Kim hakikati inkâr edip bâtili tasdik ederse, bir şeyi ve onun zıttını tasdik eder veya her ikisini inkâr ederse; saçmalamış olur, onunla konuşmanın anlamı kalmaz ve onun sözünün yanlışlığı ortaya çıkar. Başarı Allah’tandır. Bundan önce de bundan sonra da emir O’na aittir. O’ndan başka ilah yoktur. Asla mugalata yapma. Bir kimse senin sözüne muvafakat ederse seni ilzam eden (kabul etmeni gerektiren şeyin) şeyin onu da ilzam etmesi gerektiğini varsay. Sadece hasmını ilzam etmek isteyen kişinin ortaya koyduğu cehalet ve kargaşadır.

وأخذ المقدمات منه للبرهان واجب وإثبات المعنى للمحذوف فيها لازم، ولا يتعلل في مثل هذا الحذف إلا جاهل غبي أو مكابر سخي أو منقطع متسلل. وكذلك إذا قلت ضرب زيد بالسيف عمراً فأبان رأسه أنتجت أن زيداً قتل عمراً وهذا إنتاج صادق صحيح وتقديم صحيح ولا يضرّك إن حذف من المقدّمة: وكلّ من أبين رأسه مقتول، وكلّ من أبان رأس غيره فقد قتله ففلان قتل فلاناً. وكذلك قوله عزّ وجلّ: ٥ ﴿فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشْرَةٌ كَامِلَةٌ﴾ [البقرة: ١٩٦] فهذا إنتاج صحيح مكتفى به عن أن نقول سبعة وثلاثة مساوية لعشرة، فتلك عشرة، لصحة العلم بذلك. فافهم الآن من هذا الباب أن خلاف الرتب التي قدّمت لك لا يكون إلا على ثلاثة أوجه: فساد الرتبة والمعنى فاطرحه، وزيادة ١٠ في اللفظ فإن كانت تفسد المعنى فاطرحه، وإن كانت لا تفسده فلا تبال بها فلن يضرّك، وحذف من اللفظ فإن كان يفسد المعنى فاطرحه وإن كان لا يفسده فلا تبال به فلن يضرّك، وثقف هذا كلّه فالمنفعة به عظيمة جداً.

[٦٣٧] واعلم أن الخصم إذا أقرّ لك بالمقدّميتين اللتين على الشروط التي قدّمتنا من الصحة وأنكر النتيجة فقد تناقض وسقط وبطل قوله، وكذلك إن كانت النتيجة كاذبة على ما قدّمتنا فوجب عليه تصديق ضدها على ما قدّمتنا من البرهان ١٥ الذي يؤخذ من ضدّ النتيجة الكاذبة التي يسامح الخصم في أخذ المقدمات فيه، فإن صدق ذلك الضدّ فقد راجع الحقّ ولزمه أن يكذب مقدّمته الفاسدة، وإن صدق النتيجة ولم يرجع عن تكذيب مقدّمته الفاسدة فقد صدق الشيء وضده وهذا محال، ومن أنكر الحقّ وصدق الباطل أو صدق الشيء وضده أو أنكرهما جميعاً فقد سخف وسقط الكلام معه وبان بطلان قوله، وبالله تعالى التوفيق، وله ٢٠ الأمر من قبل ومن بعد لا إله إلا هو. ولا تغلظ فتقدّر أن من وافقك في قولك فقد لزمه ما لزمك فهذا جهل ممن أراد إلزام خصمه أو شغب.

[638] Bil ki hasmın hasma muvafakatı iki türlüdür:

[639] 1- Neticeye ulaştıran mukaddimelerde muvafakat etmeksizin sadece neticede muvafakat etmek. İşte bu sana aldanmamanı söylediğimiz şeydir. Çünkü neticede sana muvafakat etmesi, bu neticeye ulaştıran başka mukaddimeler arzetmesi sebebiyledir. Ya onun mukaddimleri fâsittir ya da senin mukaddimelerin fâsittir. Onun mukaddimleri şimdilik onu, sana muvafakate yöneltse de çok geçmeden muhalefete sevk edecektir.

[640] 2- Mukaddimelerinde sana muvafakat etmesidir. Bütünüyle doğru olması halinde hüccetin/*burhânın* kendisiyle ikame edilmesi için gerekli muvafakat işte budur; ya da doğru olsun veya olmasın hüccetin her ikisini de ilzam etmesi için sadece hasımların her biri üzerine hüccetin ikamesini gerektiren muvafakat budur.

[641] Eğer biri derse ki nasıl oluyor da mukaddimeler farklı olup aynı neticeyi veriyor? bazı mukaddimelerde iki işlemden biri doğru, diğer işlem ise yanlış oluyor. Böylece doğru ve yanlış tek bir sonuç vermiş oluyor. Şekillerin kısımlarını anlatmaya başlamadan önce bazen mukaddimelerin yanlış olsalar da doğru sonuç verebileceğine dair anlattıklarımızı hatırla. Bunları orada ve bu konudan sonra zikredeceğimiz konularda açıkladık. İki olumsuz önermenin arzedilmesinden orada bahsedilmişti. Sana diyoruz ki “Hiçbir insan taş değildir.”, “Hiçbir taş eşek değildir.” Netice: Hiçbir insan eşek değildir. Orada bu arzın çok yanıltıcı ve aldatıcı olduğunu söylemiştik. Çünkü sen, bu arza güvenip ona teslim olursan bu örneğin bir benzerini daha önüne getirip der ki “Hiçbir insan siyah değildir.”, “Hiçbir siyah canlı değildir.” Netice: Hiçbir siyah canlı değildir. Bu, fâsit bir arzıdır. Bazı durumlarda doğru sonuca muvafık sonuçlar verebilir. Ancak sen ona uyarsan bir yerde seni hakikate ulaştırdığı gibi başka yerde seni hakikatten çıkartır. Bunu orada ve bundan sonraki konuda açıkladık. Sana karışıklık doğuracak hiçbir şey bırakmadık.

[642] Yahudiler, dinlerinin ve peygamberlerinin önceden hak olduğu konusunda onlara muvafık oluşumuzu çoğu zaman bize karşı delil olarak sunmaktadırlar. Bununla bizi, dinlerinin günümüze kadar hak olduğunu ikrara mecbur etmeye çalışıyorlar. Burayı iyi kavra. Bil ki biz onlarla mukaddimelerde muvafıkız. Onlar bu mukaddimeler, zikredilen şeylerde onlarla muvafakatımız sonucunu verdi. Bu mukaddimelerden ve bunların verdiği sonuca tâbi olmaktan yüz çevirdiler. Sadece sonuçta muvafakata sarıldılar. Mukaddimeler doğrulanmadıkça neticelerdeki muvafakata asla aldanma.

[٦٣٨] واعلم أن موافقة الخصم للخصم تنقسم قسمين:

[٦٣٩] أحدهما موافقة في النتيجة فقط دون موافقة له في المقدمات المنتجة للنتيجة، فهذا هو الذي قلنا لك أن لا تغتر به إذ إنما وافقك على ذلك لتقديمه مقدمات أحر أنتجت تلك النتيجة إما هي فاسدة وإما مقدماتك فاسدة، فإن هذا وإن أدخلته مقدماته في موافقتك الآن فهي مخرجة له عما قليل إلى مخالفتك. ٥

[٦٤٠] والوجه الثاني أن يوافقك على مقدماتك فهذا الوفاق اللازم الذي تقوم به الحجّة إن كانت صحاحًا بالجملة أو تقوم به على الخصمين معًا الحجّة فقط على كلّ حال صحاحًا كانت أو غير صحاح لالتزامهما إياها.

[٦٤١] فإن قال قائل: كيف تختلف المقدمات وتنتج نتيجة واحدة لا سيما

وأحد العاملين في بعض المقدمات حقّ والعمل الثاني باطل، فقد صار الحقّ والباطل ينتجان إنتاجًا واحدًا، فليتذكّر على ما ذكرناه قبل أن نبدأ بذكر أنحاء الأشكال من أنه قد تكون مقدمات فاسدة تنتج إنتاجًا صحيحًا وبينها هنالك وما نذكره إثر هذا الباب، فمذكور هنالك تقديم مقدمتين نافيتين فنقول لك: ليس كلّ

إنسان حجرًا ولا كلّ حجر حمارًا النتيجة: ليس كلّ إنسان حمارًا. وقلنا هنالك إن هذا تقديم غرار خوان لأنك إذا وثقت به واستسلمت إليه قدّم إليك مثلها فقال: ١٥

ليس كلّ إنسان أسود وليس كلّ أسود حبيًا، النتيجة: ليس كلّ أسود حبيًا فهذا تقديم فاسد، قد ينتج إنتاجًا يوافق الإنتاج الصحيح في بعض المواضع، إلا أنك إن اتبعته فكما أدخلك في الحقيقة في مكان فكذلك يخرجك منها في آخر. وقد بينا هذا هنالك وفي الباب الذي يتلو هذا الباب ولم ندع للإشكال إليك سبيلًا.

[٦٤٢] وكثيرًا ما يحتج علينا اليهود بأننا قد وافقناهم على أن دينهم قد كان ٢٠

حقًا وأن نبيهم حقّ، ويريدون من هاهنا إلزامنا بالإقرار به حتى الآن، فاضبط هذا المكان، واعلم أنا إنما وافقناهم على مقدماتهم، وهي مقدمات أنتجت لنا موافقتهم فيما ذكروا، فأضربوا عن تلك المقدمات واتباعها فيما أنتجت وتعلقوا بالموافقة في النتيجة فقط. فلا تغتر بموافقة في النتيجة أصلًا حتى تصحّح المقدمات؛

Biz ve onlar “kim bir mucize getirirse o peygamberdir. Musa (as) mucize getirmiştir.” Netice: “Musa (as) peygamberdir” kısmını doğru kabul ediyoruz. Bu mukaddimenin kendisi Muhammed’in (s.a.) peygamberliği sonucunu da veriyor. Diyoruz ki: “Kim bir mucize getirirse o peygamberdir. Muhammed (s.a.) mucize getirmiştir. O halde o peygamberdir.” Bunu çok iyi kavra.

[643] Kıyas yapanlarla pek çok neticede muvafıkız. Ancak onların mukaddimleri bizim mukaddimelerden farklıdır. Onlarla, birbirimizi ilzâmımız bu sonuçlara dair kargaşayı kesin olarak bitirecek değildir. Bu neticeleri zorunlu kılan mukaddimelerde ittifak etsek dahi yine durum aynıdır.

[644] Kargaşa çıkaran biri “neticeleri farklı olan pek çok mukaddime gördük” deyip sonra hâricî ve mürcîlerin: “*O ateşe ancak yalanlayan ve yüz çeviren kötü kişi girer.*” [Leyl, 92/15-16] âyet-i kerîmesiyle yaptıkları istidlâli zikrederse; (buna dikkat et.) Çünkü hâricî dedi ki: “Katilin ateşe gireceğine dair sahih rivayetler ve âyetler vardır. O ateşe ancak yalanlayan ve yüz çeviren kötü kişi girer. O halde katil, yalanlayan ve yüz çeviren kötü kişidir.” Mürcî dedi ki: “Tevhidi ve imanı ikrar eden kişinin cennete gireceğine dair sahih rivayetler ve âyetler vardır. Ateşe ancak yalanlayan ve yüz çeviren kötü kişi girer. Zina eden kişi yalanlamamış ve yüz çevirmemiştir. O halde zina eden kişi ateşe girmez.”

[645] Bil ki bu, burhânın daha önce seni uyardığım kısmıdır. Onu hatırla. Çünkü sana içinde hazfın bulunduğu kelâmın makbul mukaddimelerden olduğunu haber vermiştim. Cahil kişinin farklı sonuçlar verdiğine dair takdir yaptığı bu mukaddimelerdeki hazif, burhânın kendisine delâlet ettiği şeydir. O hazif şudur: Bu âyetten murat, ebedî olarak ateşe girmeyeceğidir. Ateş, cehennem ateşinden aynı ateştir. Bu ateşe yalnızca bu sıfattaki kişiler girer. Bu âyette cehennemdeki her ateşe yalnızca bu sıfattaki kişiler girecektir anlamı yoktur. Bu şekilde bir anlama, mukaddimelerle alakalı her şeyi kavrayarak, kaçınman gereken şeylerdendir. Öyle yapmaz isen mukaddimeler eksik kalmış olur. Salt bu ayeti göz önüne almak bizce makbul olmaz. Fakat bu âyetle beraber pek çok âyet ve rivayetler vardır. Bunların hepsini, birbiriyle yan yana getir. Kelâmın bir kısmını alıp diğerini terketme. Yoksa anlamlar bozulur. İşte burada, münâzara yaptıklarında tek bir âyet veya tek bir hadisi ele alıp kargaşa çıkaran gruba karşı seni uyarıyorum. Tek bir âyet veya tek bir hadise sarılmak büyük bir hata ve aşırı cehalettir. Çünkü onları mukaddime edinip onlardan sonuca varmak için sarıldıkları tek bir âyet ve tek bir hadis, diğer pek çok âyet ve hadisten daha evlâ değildir. Bu tahakküm ve safsatadır. Bundan son derece sakın.

وإنما صحّحنا نحن وهم أن من ثبت أنه أتى بمعجزات فهو نبي، وموسى، عليه السلام، أتى بمعجزات، النتيجة: فموسى نبي، وهذه المقدّمة نفسها تنتج نبوة محمّد، صلّى الله عليه وسلّم، فنقول: كلّ من أتى بمعجزات فهو نبي، ومحمّد صلّى الله عليه وسلّم أتى بمعجزات فهو نبي، فاضبط هذا جدًّا.

٥ [٦٤٣] وقد وافقنا أصحاب القياس في نتائج كثيرة إلا أن مقدّماتهم غير مقدّماتنا فليس إلزامنا إياهم ولا إلزامهم إيانا رافعًا للشغب بتلك النتائج واجبا لكن حتى نتفق على المقدّمات الموجبة لها.

[٦٤٤] فإن شغب مشعّب فقال: قد رأينا مقدّمات يختلف إنتاجها، وذكر استدلال الخارجي والمرجىء بقول الله عزّ وجلّ: ﴿لَا يَصْلَاهَا إِلَّا الْأَشْقَى ﴿١٥﴾ الَّذِي كَذَّبَ وَتَوَلَّى﴾ [الليل: ١٥، ١٦] فإن الخارجي قال: قد صحّت آثار وآيات بأن القاتل يصلها ولا يصلها إلا الأشقى الذي كذب وتولى، فالقاتل هو الأشقى الذي كذب وتولى. وقال المرجىء: قد صحّت آثار وآيات بأن المقرّ بالتوحيد والإيمان يدخل الجنّة، والنار لا يصلها إلا الأشقى الذي كذب وتولى، فالزاني لم يكذب ولا تولى فالزاني لا يصلها.

١٥ [٦٤٥] فأعلم أن هذا من البرهان الذي نتهتك عليه فتذكّر عليه، إذ أخبرتك أن من المقدّمات المقبولة كلامًا فيه حذف، والحذف في هذه المقدّمات التي قدر الجاهل أنها أنتجت إنتاجًا مختلفًا هو شيء قد دلّ عليه البرهان، وهو أن المراد لا يصلها صلي خلود وأنها نار بعينها من جملة نار جهنّم لا يصلى تلك النار إلا أهل هذه الصفة، وليس في هذا أن كل نار في جهنّم لا يصلها إلا أهل هذه الصفة. وهذا أيضًا مما ينبغي أن تتحقّق منه بأن تستوعب كلّ ما هو متّصل بالمقدّمات وإلا فهي مقدّمات ناقصة، وليست في هذه الآية وحدها مقبولة عندنا لكن معها آيات كثيرة وأخبار كثيرة فضمتها كلّها بعضها إلى بعض ولا تأخذ بعض الكلام دون بعض فتفسد المعاني، وأحذرك من شغب قوم في هذا المكان إذا ناظروا ضبطوا على آية واحدة أو حديث واحد، وهذا سقوط شديد وجهل مفرط إذ ليس ما ضبطوا عليه أولى بان يتخذ مقدّمة يرجع إلى إنتاجها من آيات ٢٥ آخر وأحاديث آخر، وهذا تحكّم وسفسطة فاحذره أيضًا جدًّا.

10- Fitnecilerin Anlaşmazlık Çıkarmak İçin Kullanmasından Korktuğumuz Burhân Bahsine Dair Mugalatalar

[646] Arsız kargaşacıların mukaddimelerin aksında ve şekillerde kendileriyle kargaşa çıkardığı mugalatalardan korunman gerekir. Geçmiş bazı konularda bunların bir kısmını zikrettik. Zikrettiklerimizden biri de şu sözümüzdü: Küllî olumsuz önerme küllî olumsuz olarak aksolunur. Eğer biri sana “Fârisî, ancak Arap olmayan/*Acemdir*” derse; bu doğrudur. Bunun aksi; “Acem olan ancak Fârisîdir” ise yanlıştır. Mugalata noktasına dikkat et. Bil ki bu önerme olumludur. Zahiren olumsuz olsa da olumsuz değildir. Zahiren olumsuz olan iki mukaddimeden netice vermede lafzen şartlı, anlamca yüklemli olan burhân hakkında sana açıkladığımız konuyu hatırla. Çünkü bu kısım, sana bu noktayı açıklar.

[647] Burada biraz daha açıklama yapıp diyoruz ki gördüğün gibi sen Arap olmamayı bütün Farîsîler için olumladın. Bu, küllî olumlu önermedir. Kesinlikle olumsuz değildir. Bu önerme küllî olumlu iken aksi de cüz'î olumludur. Aksi “Bazı Acemler Fârisîdir.” sözüdür. Yine senin “Hiçbir cevher arazda taşınmaz.” sözün doğrudur. Aks ettiğinde “Hiçbir araz cevherde taşınmaz.” dediğinde, bu yanlıştır. Bu konudaki mugalata yerini iyi kavra. Olumsuzlarda hükmünü zikredip doğru kabul ettiğimiz aks, iki zâtın veya iki zâtın cüz'îsinin benzerliğini olumsuzlamada geçerlidir. İki zâtın dışındaki şeylerin benzerliğini olumsuzlamayı kastetmedik. Burada cevherin konumu ile arazın konumunun benzerliğini olumsuzladın. Cevher ve arazın konumu kendilerinin dışındaki başka bir şeydir. Her bir şeyin konumu, şüphesiz o konumda bulunan şeyden farklı bir şeydir. (Doğru aks şöyledir: “Hiçbir cevher arazda taşınan değildir.” “Arazda taşınan hiçbir şey, cevher değildir.”)

[648] Yine küllî olumlu önermenin aksında vâki' olan mugalatadan da sakın. Sana denir ki: “Geçmiş tüm zamanlar gelecek değil miydi?” Bu soruya evet demek gerekir. Yine söylenir ki: “Bazı gelecek zamanlar geçmiş zaman idi.” Bu yanlıştır. Buradaki mugalata yerine dikkat et. Mugalata kelâma, iki zamanı eşit saymaktan dolayı girdi. Bu iki sıfat olan geçmiş ve gelecekte farklı olan zamanları eşit tutmaktan dolayı girdi. Geçmiş, gelecek zaman halinde mevcut olan şeyden haber vermektir. Zira gelecek yoktur. Yokluğun hali de olmaz. Kendisinden haber verilenin lafzı, iki zamanın farklı olmasını gerektirir. Eşit olmalarını gerektirmez. Bunun doğrusu şöyle demendir: “Bazı gelecekler geçmiş oluyor veya geçmiş oldu.” İşte bu doğrudur.

١٠ - باب أغاليط أوردناها خوفاً من تشغيب مشعّب بها في البرهان

[٦٤٦] وينبغي أن تتحفّظ من أغاليط شغب بها مشغبون وقحاء في عكس المقدمات وفي الأشكال، وقد ذكرنا في بعض الأبواب الخالية نبذاً من هذا، فمن ذلك أنا قد قلنا: إن النافية الكليّة تنعكس نافية كليّة، فإن قال لك قائل: لا فارسي إلا أعجمي، هذا حقّ، وعكسها لا أعجمي إلا فارسي، كذب. فتنبّه لموضع المغالطة، واعلم أن هذه القضية موجبة لا نافية وإن كان ظاهرها النفي، وتذكّر ما قلنا لك في الباب المترجم بأنه باب من البرهان شرطي اللفظ قاطع المعنى في الإنتاج من مقدّمين ظاهرهما أنهما نافيتان. فإن ذلك يبيّن لك هذا المكان.

[٦٤٧] ونزيد هاهنا بياناً فنقول: ألا ترى أنك قد أوجبت العجمة لكلّ فارسي فهذه موجبة كليّة وليست نافية البتّة، وإذ هي كذلك فعكسها موجبة جزئية، وهي قولك: وبعض الأعجميين فارسي؛ وكذلك قولك: ليس شيء من الجوهر محمولاً في عرض، فهذه صادقة، فإذا عكست فقلت: ولا شيء من الأعراض محمولاً في الجوهر، فهذا كذب. فتنهّم موضع المغالطة في هذا الباب، وهو أن العكس الذي ذكرنا حكمه في النوافي وصحّحناه إنما هو في نفي اشتباه الذاتين أو في نفي اشتباه جزئيهما ولم نرد نفي اشتباه غيرهما. وهاهنا إنما نفيت اشتباه موضع الجوهر وموضع العرض، وموضعهما غيرهما، وموضع كلّ شيء فهو غير الشيء الذي في الموضع بلا شكّ.

[٦٤٨] وتحفّظ أيضاً من المغالطة الواقعة في عكس الموجبة الكليّة بأن يقال لك: أليس كلّ ماض من الزمن قد كان مستقبلاً، فلا بد من نعم، فيقال لك: فبعض المستقبل قد كان ماضياً، وهذا كذب، فتحفظ من موضع المغالطة هاهنا، وهو أنه إنما دخل الكلام الغلط من التسوية بين زمانين هما غير الصفتين اللتين هما المضي والاستقبال، المضي خبر عن شيء كان موجوداً حال المستقبل، لأن المستقبل عدم ولا حال للعدم. ويقتضي لفظ المخبر عنهما اختلافهما لا التسوية بينهما، وتصحيح ذلك أن نقول: بعض المستقبل يصير ماضياً أو قد صار ماضياً وهذا صحيح.

[649] Ayrıca cüz'î olumlu önermenin aksında vâki' olan mugalatadan da sakın. Bunun örneği: "Bazı içkiler sıkılmış idi." Eğer "bazı sıkılmışlar içki idi" dersen, yanlış söylemiş olursun. Buradaki mugalata kendisinden haber verilenlerin iki zamanını birbirine eşitlemeden dolayıdır. Kendisinden haber verilenlerin zamanları, kendilerinden farklı şeylerdir. Aks, kendisinden haber verilenlere lâzımî olan sıfatlarda doğru olur. Kendisinden haber verilenlerin dışındaki şeylerin lazımi sıfatlarında doğru olmaz. Bunun doğrusu şöyle demendir: "Bazı sıkılmışlar içkiye dönüştü veya içkiye dönüşecek." Şimdi iyi kavra ki doğru aks, zâtlarda veya zâtların lazımi sıfatlarında olur.

[650] Maksatları hakikatleri ifsat etmek, amaçsız yol almak ve başkası şöyle dursun daha kendisinin bilmediği şeyi talep etmek olan bazı aptallar mugalata yapıp dedi ki: Birinci şekil bazen yanlış çıkar. Diyor ki: "Sadece at, kişneyendir", "kişneyen canlıdır." O halde "Sadece at, canlıdır." Burada mugalata, mânayı bozan bir ziyadenin eklenmesi ile olmuştur. Bu ziyade "sadece/tek başına" lafzıdır. Bundan önceki konuda mukaddimelerde ziyade olup lafzı ve tertibi fâsit olan lafızların sana söylediğim hükmünü hatırla. Sana çerçevesini çizdiğim şekilde ziyade lafızları düşün. Bil ki neticedeki mevsûf; bu sıfatın, yalnızca mevsûf için olduğunu ve gerekli olduğunu icap ettirmiyor. Bilakis bazen sıfat, bu mevsûfu ve onun dışındaki başka mevsûfları kapsar.

[651] Hakkı gizleyenlerden ve hakikatin ifsadı için gayret sarfetme yolunda Allah'tan korkmayan kişilerin karışıklıklarından daha iyi korunabilen için sana daha fazla açıklamada bulunacağız. Hakikati tahrif edenlere ahmaklık sıfatı, para işlerinde ve alışverişte sahtecilik yapanlardan daha fazla yararır. Resûlullah (s.a.) buyurdu ki: "Bizi aldatan bizden değildir."⁶ Hakikati iptal etmedeki aldatmadan daha büyük bir aldatma yoktur. Diyoruz ki -başarı Allah'tandır- hakikati gizleyen bu kişinin zayıflığını düşün. Çünkü o, yalnız atın kişneyen olduğuna kesin olarak hükmedince kişneyenin de yalnız at olduğu sonucu şüphesiz doğru oldu. Çünkü kişneme sıfatı at hakkında müsavi/eşit sıfatlardandır. Attan daha umûmî değildir. Önermelerin aksı konusunda buna dikkatini çekmiştik. Hakikati bozmaya çalışan bu kişi, yalnız kişneyenin at olduğunu olumlayan bir önerme getirince dedi ki:

6 Müslim, İman, 164.

- [٦٤٩] وتحفظ أيضًا من غلط يقع في عكس الموجبة الجزئية. مثاله: بعض الخمر قد كان عصيرًا، فإن قلت: بعض العصير قد كان خمراً كذبت. والغلط أيضًا هاهنا من قبل تسويتك بين زمني المخبر عنهما، وزمانهما غيرهما، وإنما يصح العكس في الصفات الملازمة للمخبر عنهما لا في الصفات اللازمة لغيرهما. ٥
- وتصحیح ذلك أن تقول: وبعض العصير صار خمراً أو يصير خمراً؛ فاحفظ الآن أن العكس الصحيح إنما هو في الذوات أو في الصفات الملازمة للذوات.
- [٦٥٠] وقد غالط أيضًا بعض النوكى ممن مذهبه إفساد الحقائق والجري إلى غير غاية وطلب ما لا يدري هو فكيف غيره فقال: إن الشكل الأول قد يكذب فيقول: الفرس وحده سهال، والصهال حي، فالفرس وحده حي. وإنما أتى الغلط هاهنا من زيادة زيدت تفسد المعنى وهي «وحده»، فتذكر ما قلت لك في الباب الذي قبل هذا الباب من حكم اللفظ الزائد في المقدمات فاسدات اللفظ والرتبة؛ فتأمل الألفاظ الزائدة كما حدّدت لك، واعلم أن الموصوف في النتيجة ليس مقتضياً لأن تلك الصفة لا تكون إلا له ولا بد، بل قد تعمّه وتعمّ غيره.
- [٦٥١] ونزیدك بياناً ليقوى تحفظك من تخليط كلّ من لا يتقي الله عزّ وجلّ في السعي في إفساد الحقائق من المدلسين الذين هم أحقّ بالنكال ١٥
- من المدلسين في النقود والبيوع، وقد قال رسول الله، صلى الله عليه وسلم: «من غشنا فليس منا» ولا غش أعظم من غش في إبطال الحقائق فنقول، وبالله تعالى التوفيق: تأمل ضعف هذا المدلس فإنه إذا قطع بأن الفرس وحده سهال، فقد صحّ بلا شكّ أن الصهال وحده فرس، لأن الصهيل صفة مساوية للفرس ليست أعمّ منه وقد نبهناك على هذا في باب عكس القضايا فلما أتى هذا المدلس بقضية توجب أن الصهال وحده فرس قال: ٢٠

“Kişneyen canlıdır.” Kişnemenin ata mahsûs olduğunu şart koşup sözüne, “kişneyen canlıdır” -ki buradaki kişneyenden murat bir önceki önermedekiyle aynıdır- sözünü ekleyince lafzının tertibi gereği kişneyen için canlılık vasfının müsavi vasıf olduğunu olumlamaş oldu; umûmî vasıf olduğunu söylemedi. Böylece “yalnızca kişneyen canlıdır” sonucuna vardı. Gördüğün gibi ikinci mukaddime doğruları çarpıtan bir mukaddimedir. Bu önerme yanlış-
5 tır. Çünkü yanlış olarak kuruldu ve doğruya benzedi. Önerme yanlış olduğu için netice de yanlış çıktı. İkinci önermenin, onu cüz’î mevsûf üzerine küllî lafız ile kurması sebebiyle yanlış olduğunu sana beyan ettim. Bunu iyice kavra. Ahmak kişilerden son derece sakın. Doğru olan, neticede “at canlıdır”
10 demesiydi. “Yalnızca” lafzını zikretmemeliydi. Çünkü “yalnızca” lafzı gerçekte “kişneyen” lafzıyla beraber ata haber oluyor. Yalnızca lafzı ata tâbî değildir ki neticede zikredilsin. Bilakis o kişneyen lafzına tâbidir. Kişneme ise hadd-i müşterektir. Eğer “yalnızca” lafzını ikinci önermede kişneyen lafzı ile beraber
15 zikredip; “at, yalnızca kişneyendir”, “yalnızca kişneyen, canlıdır.” O halde “at canlıdır” deseydi, isabet etmiş olurdu.

[652] Bu mugalatalardan biri de şudur: Eğer biri belli bir kişiye işaret ederek “insan doktordur” derse bu lafzın zahiri umûmî, içeriği ise husûsî olur. Eğer bu insan lafzı üzerine yalnızca umûmî olan bir yüklelemede
20 bulunursa bu yanlış olur. Mugalatacılardan biri, bir doktora sordu: “Sıcaklık (soğukluğa) dönüşüyor mu?” Doktor “Evet.” dedi. Yine sordu: “Soğukluk (sıcaklığa) dönüşüyor mu?” Doktor yine “Evet.” dedi. O halde “Sıcaklık, soğukluktur; soğukluk, sıcaklıktır.” dedi. Doktor ona dedi ki “Sıcaklık ve soğukluğun dönüşüm cihetleri birbirinden farklıdır. Bir sıfatta eşit olmaları onlardan her birinin diğeriyle aynı olmasını gerektirmez.” Kargaşacı
25 directti ve itiraz etti. Doktor onun akılsızlığı ve ahmaklığını görünce ona dedi ki: “Sen canlısın değil mi?” “Evet.” dedi. “Köpek canlıdır değil mi?” “Evet.” dedi. “O zaman sen köpeksin, köpek de sensin.”

[653] Bil ki bu iki mugalata da ikinci şekildedir. İkinci şeklin tertibinde yanlışlık yapıldı. Çünkü ikinci şeklin şartı, iki mukaddimeden birinin zaruri olarak olumsuz olmasıdır. Bunu iyi anla ve kavra. Çünkü bu seni asla yanıltmaz. Böyle kargaşacılara aldırış etme. Çünkü bunlar akılsız yöneticileri güldürenler ve aşağılık çirkef kişileri eğlendirenler konumundadırlar. Kesinlikle hakikat ehlerinden değildirler. Onları katiyen önemseme.

والصهال حيّ، بعد أن شرط انفراد الصهال بالفرسية، وأدرج في قوله الصهال حي أنه الصهال المراد بالذكر في المقدّمة الأولى، فأوجب برتبة لفظه أن وصف الصهال بالحياة وصف مساو لا أنه وصف أعمّ، فصار قائلاً الصهال وحده حي، فهذه المقدّمة الثانية ممّوّهة كما ترى، وهي كاذبة لأنها وضعت موضع كذب وشبهت بالحقائق، فلكذب المقدّمة كذبت النتيجة. وقد بيّنت لك أن كذب المقدّمة الثانية إنما كان لأنه بناها كلىة اللفظ على موصوف جزئي، ففهم هذا وتحفظ من أهل الرقاعة جدًّا. وإنما كان الصواب أن يقول في النتيجة فالفرس حي، ولا يذكر «وحده» لأن «وحده» في الحقيقة مع «صهال» خبر عن الفرس، وليس لفظ «وحده» تابعًا للفرس فيذكر في النتيجة، لكنه تابع للصهال - وهو الحدّ المشترك - ولو ذكره في المقدّمة الثانية مع الصهال فقال الفرس وحده صهال، وهو وحده صهال حي، فالفرس حيّ لأصاب.

[٦٥٢] ومن ذلك أيضًا لو قال قائل وهو يشير إلى رجل بعينه: الإنسان طيب، لكان هذا اللفظ عامًّا وباطنه الخصوص، فلو حمل عليه وصفًا يجب أن لا يقع إلا على معنى عام لكان كاذبًا. وقد سألت بعض المغالطين طبيبًا فقال له: الحرّ يحلّل قال له نعم، فقال له: والبرد يحلّل قال له نعم، فقال له: فالحر هو البرد والبرد هو الحرّ؛ فقال له الطيب: إن وجهي تحليلهما مختلف وليس من أجل اتّفاقهما في صفة ما وجب أن يكون كلّ واحد منهما هو الآخر، فلجّ المشغب وأبى، فلما رأى الطيب جنونه وتراقعه قال له: أنت حيّ قال نعم قال: والكلب حيّ قال نعم قال: فانت الكلب والكلب أنت.

[٦٥٣] واعلم أن هاتين الشغيبتين من الشكل الثاني، وقد أسيء في رتبتهما لأن الشرط في الشكل الثاني أن تكون إحدى مقدّمته نافية ولا بد، فافهم هذا واضبطه فإنه لا يخونك أبدًا. ولا تلتفت إلى أهل الشغب فإن مثل هؤلاء إنما يجرون مجرى المضحكين لسخفاء الملوك والملهين لضعفاء المطاعين، وليسوا من أهل الحقائق أصلًا، فلا تعبأ بهم شيئًا.

[654] Yine dediler ki bazen sonuç vermeyen iki olumlu önerme ile karşılaşıyoruz. Şöyle ki: “İnsanın taş olması imkânsızdır”, “taşın canlı olması imkânsızdır” bu önermelerin ikisi de doğrudur. Netice: İnsanın canlı olması imkânsızdır. Bu ise yanlıştır. Yine buradaki mugalata noktasını iyi kavra. Şöyle ki bu iki önerme, kendisinde hiçbir olumluluğun olmadığı mücerret olumsuz iki önermedir. Biz iki olumsuz önermenin sonuç vermeyeceğini söylemiştik. Yine daha önce itibarın, lafızdan anlaşılan mânanın hakikatine olup sadece lafza olmadığını zikretmiştik. Bu iki önermenin lafızları olumlu olsa da mânaları salt/mutlak olumsuzdur. Çünkü bu iki önerme, insandan taş olmaklığı, taştan da hayatı olumsuzlamışlardır. Taş ve insan için isimlerinin gerekli kıldığı mânanın dışında fazladan bir mânayı olumlamamışlardır.

[655] Yine mugalata yapıp dediler ki: “Bütün anıranlar canlıdır”, “hiçbir insan anıran değildir.” Bu önermelerin ikisi de doğrudur. Netice: Hiçbir insan canlı değildir. Bu ise yanlıştır. Mugalata, anıranın kendisiyle vasıflandığı sıfatın hem anıranı hem de kendisinden anırmanın olumsuzlandığı şeyleri kapsamamasından kaynaklanıyor. Bu kötü bir tertiptir. Halbuki ikinci mukaddimedede anıranı, kendisinden ortaklığı tamamen olumsuzladığıyla ortaklığı olmayan bir sıfat ile vasıflaması gerekiyor.

[656] Şöyle dememiz de mugalatadandır: “Haksız yere mal ele geçiren herkes hırsız değildir.” “Bildiği halde haksız yere mal ele geçiren kişi fasıktır.” Bu önermelerin ikisi de doğrudur. Netice: Bildiği halde haksız yere mal ele geçiren hiç kimse fasık değildir. Bu ise yanlıştır. Mugalata, olumlu önermede haksız yere mal edinmeyi kendisini ve diğer tüm hırsızları kapsayacak bir sıfat ile vasıflamandan kaynaklanıyor. Halbuki haksız yere mal edinmeyi, kendisinden ortaklığı olumsuzladığıyla ortaklık etmeyen bir sıfat ile vasıflaman gerekiyordu.

[657] Yine bazı mevsûfları düşürmek suretiyle mugalata yapıp dediler ki: “Kıl, kemiğin hiçbir yerinde bulunmaz”, “kemik bütün insanlarda bulunur.” Bu önermelerin ikisi de doğrudur. Netice: Kıl, insanın hiçbir yerinde bulunmaz. Bu ise yanlıştır. Bu çok çirkin bir mugalatadır. Çünkü birinci önermede vafedilmek istenip kendisinden haber verilen konu kemiktir. Çünkü kemikten kıl olumsuzlandı. Sonra ikinci önermede sadece kemiğin konumunu belirtmek üzere zikredildi. Daha önce olumluya benzerliğin sadece kendilerinden haber verilenlerin konumlarında değil, zâtında ve sıfatlarında olacağını söylemiştik.

- [٦٥٤] وقالوا أيضًا: قد وجدنا موجبتين لا تنتج وهي: ممتنع أن يكون الإنسان حجرًا، وممتنع أن يكون الحجر حيًا فهاتان صادقتان، النتيجة: ممتنع أن يكون الإنسان حيًا، وهذا كذب، فافهم أيضًا موضع المغالطة هاهنا وهي: أن هاتين المقدمتين نافيتان نفيًا مجردًا ليس فيه شيء من الإيجاب أصلاً، وقد قلنا إن نافيتين لا تنتج، وقد ذكرنا لك قبل أن المراعى إنما هو حقيقة المعنى المفهوم من اللفظ لا صيغة اللفظ وحدها، وهاتان المقدمتان وإن كانتا بلفظ الإيجاب فمعناها النفي المجرد المحض لأنهما نفتا عن الإنسان الحجرية وعن الحجر الحياة ولم توجبا للحجر ولا للإنسان معنى أصلاً غير ما أوجبه لهما اسماهما فقط.
- [٦٥٥] وقد غلطوا أيضًا فقالوا: كل نهاق حيّ، ولا واحد من الناس نهاق، فهاتان صادقتان، النتيجة: فلا واحد من الناس حيّ، وهو كذب. وإنما أتت المغالطة من أجل أن الصفة التي وصف بها النهاق تعمّ النهاق وتعم أيضًا معه الشيء الذي نفى عنه النهاق، فهذا سوء نظم. وإنما ينبغي له أن تصفه بما لا يشركه فيه الذي نفى عنه مشاركته جملة في المقدمة الثانية.
- [٦٥٦] ومن هذا الباب أن نقول: ليس كل آخذ مال بغير حقه سارقًا، وكلّ آخذ مال بغير حقه وهو عالم به فاسق، فهاتان صادقتان، النتيجة: فليس كلّ آخذ مال بغير حقه وهو عالم به فاسقًا، وهذا كذب، وإنما أتت المغالطة لأنك وصفت آخذ المال بغير حقه في المقدمة الموجبة بصفة تعمّه وتعمّ كلّ سارق معه، وإنما كان ينبغي أن تصفه بما لا يشترك معه فيه من نفيت عنه في الأخرى مشاركته إياه.
- [٦٥٧] وقد غلطوا أيضًا من قبل إسقاط شيء من الموصوف فقالوا: الشعر غير موجود في شيء من العظام، والعظام موجودة في كلّ إنسان فهاتان صادقتان، النتيجة: فالشعر غير موجود في شيء من الإنسان، وهذا كذب، وهذه مغالطة قبيحة، لأن الموضوع وهو المخبر عنه المقصود بالوصف في المقدمة الأولى إنما هي العظام، لأنه عنها نفى الشعر ثم أثبت ذكر العظام في المقدمة الثانية في أن وصف مكانها فقط، وقد قدمنا أن الشبه بالإيجاب لا يكون إلا في ذاتي المخبر عنهما وفي الصفات الملازمة لهما لا في مواضعهما؛

Buna rağmen doğru kabul edersen “kıl, insan kemiğinin hiçbir yerinde bulunmaz” dersin. Bu iki önerme kesinlikle cüz’î kuvvetindedir. Çünkü kemik insanın bir parçasıdır. İnsanın tamamı değildir. Kıl da insanın bazı yerlerinde bulunur. Tamamında bulunmaz. İki cüz’î önerme sonuç vermez. Daha önce sana söylediğimiz; hadd-i müsterek’in ya iki mukaddimeden birinde konu diğerinde yüklem/haber ya da her ikisinde konu ya da yüklem olması gerektiğini hatırla. Hadd-i müsterek, iki önermenin birinde konu diğerinde yüklem olursa; eğer bu iki önerme de olumlu ise hadd-i müsterek ile vasıflama yapıldığında bu vasfın zâtî ve umûmî olması gerekir. İlk önermede vasıf/yüklem umûmî olduğu için diğer önermede konu da umûmî olur. Eğer iki önermeden biri olumsuz olursa; iki önermenin birinde kendisinden olumsuzlanan şeyi kendisiyle vasıfladığın olumsuzluk, yüklemden hakikatte olumsuzlanmış olsun. İlk önermede konu olup diğer önermede vasıf/yüklem olan şeyden de olumsuzlanmış olsun. Çünkü iki önermeden birinde mevsûf/konu olan şey, diğer önermede vasıf/yüklem-
 15 dir. Eğer hadd-i müsterek, her iki önermede de vasıf/yüklem olursa; iki önermeden birinin olumsuz olması lazımdır. O zaman ilkinde kendisiyle olumsuzlama yaptığın şey, kendisinden olumsuzlama yapılan için umûmî olsun. İkinci önermede de kesinleştireceğin miktara göre yüklemden olumsuzlanmış olsun. Eğer hadd-i müsterek her iki önermede de mevsûf/konu
 20 olursa; ikisinin olumlu olması halinde sana birinci şekilde anlattıklarımızı uygula. İki önermeden biri olumsuz olursa sana ikinci şekilde anlattıklarımızı uygula. Doğruya ulaştıran Allah’tır.

11- Daha Önce Anlattığımız Tertiplere Göre Şer’î/Fıkhî Hükümlerdeki Burhânın Hükümleri

[658] Sabit olduktan sonra kabul edilmesinin lazım olduğu ve ihtilafa düşülen yerde kendilerine müracaat edilen şer’î hükümlerdeki lafızlar; ya küllî umûmî surlu lafızlardır veya dildeki kuvveti surlu önerme kuvvetinde olan mühmel önerme ve emirden anlaşılan şeyin aynısının kendisinden anlaşıldığı ihbarî önermelerden surlu konumunda olan lafızlardır. Emirde de mânanın umûmîliği vardır. Ancak -Allah’ın izniyle- bundan sonra açıklayacağımız yerler müstesnadır. Bu lafızlar; Resûlullah’ın (s.a.) buyurduğu: “Bütün sarhoşluk veren şeyler haramdır.”⁷ sözü gibidir. Bu küllî ve surlu olanıdır. Yine “Allah alışverişi helâl kıldı.” [Bakara, 2/275]

7 Buhârî, Megâzî, 60.

إلا أنك لو صحّحت لقلت: فالشعر ليس في شيء من عظام الإنسان، وأيضًا فإن قوّة هاتين المقدّمتين قوّة جزئية لأن العظام بعض من أبعاض الإنسان وليست كلّ الإنسان، والشعر إنما هو في بعض الإنسان لا في كلّه، وجزئيتان لا تنتج، فتذكّر على ما قلنا لك قبل من أن الحدّ المشترك لا بد من أن يكون مخبرًا عنه في إحدى المقدّمتين وخبرًا في الأخرى أو مخبرًا عنه في كليتهما أو خبرًا في كليتهما. فإن كان مخبرًا عنه في الواحدة وخبرًا في الثانية فانظر، فإن كانتا موجبتين فلا بد من أن يكون الوصف به لما وصف به ذاتيًا عامًّا له كلّه، ويكون أيضًا المخبر عنه معمولًا في المقدّمة الأخرى بما صار وصفًا له فيها، فإن كانت إحداهما نافية فليكن النفي الذي وصفت به المنفي عنه في إحدى المقدّمتين منتفياً في الحقيقة عنه وعن الموصوف في الأخرى بذلك الموصوف في هذه لأن الشيء الموصوف في إحدى المقدّمتين هو صفة في الأخرى، فإن كان موصوفًا به في كلتا المقدّمتين فلا بد من أن تكون إحدى المقدّمتين نافية، فليكن حينئذ الذي نفيت في الواحدة عامًّا لما نفيته عنه ومنتفياً عن الموصوف في الثانية، على حسب ما تنصّه فيها. فإن كان موصوفًا في كليتهما فافعل في الموجبتين ما قلنا لك في الشكل الأوّل، وافعل في التي إحداهما نافية ما قلنا لك في الشكل الثاني، والله الموفق للصواب.

١١ - باب من أحكام البرهان في الشرائع على الرتب التي قدّمتنا

[٦٥٨] الألفاظ الواردة في الشرائع اللازم الانقياد لها بعد ثبوتها التي إليها يرجع فيما اختلف فيه منها، إما قول عامّ كلّي ذو سور، أو ما يجري مجرى ذي السور من المهمل الذي قوته في اللغة قوّة ذي السور، أو من الخبر الذي يفهم منه ما يفهم من الأمر، والأمر أيضًا هو على عموم المعنى، إلا حيث نبين بعد هذا، إن شاء الله عزّ وجلّ. وذلك نحو قوله، عليه السلام، «كلّ مسكر حرام» فهذا كلّي ذو سور، أو كقوله عزّ وجلّ: ﴿وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ﴾ [البقرة: ٢٧٥]

âyet-i kerîmesinde olduğu gibidir. Bu surlu küllî kuvvetinde olan mühmel önermedir. Veyahut “*Şarap, kumar, dikili taşlar (putlar), fal ve şans okları birer şeytan işi pisliktir; bunlardan uzak durun.*” [Mâide, 5/90] âyet-i kerîmesinde olduğu gibidir. Bu umûmî bir emirdir. Bunun benzeri şu âyet-i kerîmedir: “*Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi emreder.*” [Nisâ, 4/58].

[659] Sonra bu üç vecihten her biri dört kısma ayrılır:

[660] 1- Lafzen küllî anlamca küllî.

[661] 2- Lafzen cüz’î anlamca küllî: Bu, türün bir kısmını dışarıda bırakıp diğer kısmında kendisiyle hükmettiğin şeydir. Bu tür de -sana söyleyeceklerime dikkat et- lafzının gerektirdiği üzere umûmîdir. Bu ve bundan önceki tür kendiliğinden biliniyorlar. Dildeki konularına göre şekil alırlar. Kendilerinden anlaşılana gerektirdiğine dair delile ihtiyaç duymazlar. Eğer delile ihtiyaç duyarlarsa; bu delil, sadece mânasını ifade eden lafzî bir delil olur. Delillendirilen şey, kendisine delil olandan daha fazla delile muhtaç olamaz. Bu, hiçbir şeyin sabit olmamasını gerektirir. Bunda ise bütün hakikatlerin iptali söz konusudur. Mevcûdatın başlangıcının olmadığına dair delillerin varlığı da söz konusudur. Bu ise muhal ve fâsittir. Aklın ilk bilgileriyle biliniyor ki lafızdan sadece mânası anlaşılır. Lafzın mânasının bir kısmı ve lafzın mânasından olmayan şey anlaşılmaz. Nitekim diller, mânaların lafızlardan anlaşılması için vazedilmiştir.

[662] 3- Lafzen cüz’î anlamca küllî: Lafzın, türün bir kısmı için hüküm verdiği şeydir. Türün diğer kısmı için hüküm vermez. Ancak bu hüküm, türün diğer kısmını da kapsamaktadır. Ama bu umûmîlik bu cüz’î lafızdan anlaşılmaz. Bilakis cüz’înin bu hükmünü, türün diğerine nakletmek için zikredilmiş başka bir lafız gereklidir.

[663] 4- Lafzen küllî anlamca cüz’î: Umûmî bir lafızla zikredilip lafzın gerektirdiğinin bir kısmının kastedildiği şeydir. Ancak bu ve bundan önceki kısımdaki mânalar, kendi lafızlarından anlaşılmaz. Başka bir lafzın delil olması veya aklın ya da hissin kesin hükmüyle olur. Bunların hepsi, kendisiyle lafzın gerektirdiğinin tamamını değil de bir kısmının kastedildiğini açıklar. Eğer zikredilen deliller olmasa; bunların dildeki konularından nakledilmeleri asla câiz değildir. Yine bunların, lafzın isim olduğu şeyin bir kısmını dışarıda bırakıp diğer kısmına mahsûs olması da câiz değildir.

فهذا مهمل قوته قوة كلي ذي سور، وكقوله عز وجل: ﴿إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ
وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ﴾ [المائدة: ٩٠] فهذا
أمر عام، ومثله قوله عز وجل: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا﴾
[النساء: ٥٨].

٥ [٦٥٩] ثم هذه الوجوه الثلاثة ينقسم كل واحد منها أربعة أقسام:

[٦٦٠] أحدهما كلي اللفظ كلي المعنى.

[٦٦١] والثاني جزئي اللفظ جزئي المعنى وهو ما حكم به في بعض النوع
دون بعض. وهذا النوع أيضًا فتنبه لما أقول لك هو أيضًا عموم لما اقتضاه لفظه،
وهذا النوع والذي قبله معلومان بأنفسهما جاريان على حسب موضوعهما في
اللغة لا يحتاجان إلى دليل على أنهما يقتضيان ما يفهم منهما، ولو احتاجا إلى
١٠ دليل لما كان ذلك الدليل إلا لفظًا يعبر عن معناه، فما كان يكون هذا المدلول
عليه بأفقر إلى دليل من الذي هو عليه دليل، وهذا يقتضي ألا يثبت شيء أبدًا،
وفي هذا بطلان الحقائق كلها، ووجود أدلة موجودات لا أوائل لها، وهذا محال
فاسد، والمعلوم بأول العقل أن اللفظ يفهم منه معناه لا بعض معناه ولا شيء
ليس من معناه. ولذلك وضعت اللغات ليفهم من الألفاظ معانيها.

١٥ [٦٦٢] والقسم الثالث جزئي اللفظ كلي المعنى، وهو ما جاء اللفظ به في
بعض النوع دون بعضه إلا أن ذلك الحكم شامل لسائر ذلك النوع، وهذا لا يعلم من
ذلك اللفظ الجزئي لكن من لفظ آخر وارد بنقل حكم هذا الجزئي إلى سائر النوع.

[٦٦٣] والقسم الرابع كلي اللفظ جزئي المعنى وهو ما جاء بلفظ عام والمراد
٢٠ به بعض ما اقتضاه ذلك اللفظ، إلا أن هذا القسم والذي قبله لا يفهم معنيهما
من ألفاظهما أصلاً لكن ببرهان من لفظ آخر أو بديهة عقل أو حس يبين كل
ذلك أنه إنما أريد به بعض ما يقتضيه لفظه دون ما يقتضيه ذلك اللفظ. ولولا
البرهان الذي ذكرنا لما جاز أصلاً أن ينقل عن موضوعه في اللغة ولا أن يخص
به بعض ما هو مسمّى به دون سائر كل ما هو مسمّى بذلك اللفظ.

[664] Lafzen küllî olup anlamca cüz'î olan, insanların alışlagelmiş konuşmalarındaki “insanlar bozuldu (*fesede'n-nâsu*)” sözü gibidir. Bundan maksat insanların bazısıdır. Bunun böyle olduğu aklın kesin yargısıyla bilinir. Çünkü insanların tamamının bozulması yalnızca iyiliklerin bir anda yok olmasıyla mümkündür. İyilikler ise âlemin yapısında muntazam cinsler ve türler olarak vardır. Âlemde hiç kalmayınca kadar bir türün toptan yok olması mümkün değildir.

[665] Bir kişinin “su, susayan için hayattır” sözü gibidir. Bununla susun bazısını kastediyor. Bu da duyular vesileyle bilinir. Çünkü deniz suları ve acı sular susayan için hayat değildir.

[666] Şu âyet-i kerîme buna örnektir: “*Bir kısım insanlar, müminlere: “Düşmanlarınız olan insanlar, size karşı asker topladılar.”* [Âl-i İmrân, 3/173]. Aklen biliniyor ki Allah Teâlâ insanların bazısını murat etti. Çünkü insanların tamamının onlara haber vermek üzere toplanması imkânsızdır.

[667] Şu âyet-i kerîme de bu kabildendir: “*Namaz kılmaya kalktığınız zaman yüzlerinizi yıkayınız.*” [Mâide, 5/6]. Namaza kalkmaktan murat, namaza kalkmanın bütün halleri olmayıp yalnızca bazı durumlarıdır. Bu da kişinin abdestsiz olma halidir. Bunun böyle olduğu başka bir açıklama ile bilindi. Bil ki bu lafızdan murat bizim anlattığımızdır. Nitekim bu tür konuşmalarda sıkça kullanılır. Ancak lafzın dilde vazedildiği mânadan çevrilmesini sağlayacak bir delile ihtiyaç vardır. Eğer delil olmazsa bu durum, lafzın o mânaya geldiğini iddia eden kişi tarafından tahakküm ve karşılıklı anlaşmanın sağlandığı beyanı ifsattır.

[668] Keşke lafız mânaya delâlet etmediğinde ve her bir mânanın bilindik bir ifadesi olmadığına; şekilleri itibariyle küllî oldukları belirlemeyen lafızlar arasında eşitliği nasıl yapacağını, lafzın maksadı aşikar olana dek tevakkuf etmesi gerektiğini nasıl söyleyeceğini, kendi zannına göre mânalar arasında ne ile tefrik edeceğini bilseydim. Başka bir lafızdan farklı şey mi bulacak? Bu başka lafız, kendisinden neyin murat edildiğinin ihtimallerinden doğan şüphede ilk lafız gibi değil midir? Hiçbir fark yoktur ve bu, her daim böyledir. Lafızların belli mânası olmadığı doğru kabul edilir ve varlıkların isimlerine dair karşılıklı anlaşmamız gerçekleşmezse, hayvanlara olan üstünlüğümüz bozulur. Akıllı kişinin, kendisini bu anlaşmayı bozmaya götüren sözlere razı olmaması gerekir. Buna razı olmak; aklın güdümünden çıkmak ve kendisiyle muhatap olma şerefine erdiğimiz bu büyük kuvveti bize bahşeden Evvel ve Vâhid olan Allah Teâlâ'nın nimetleriyle alay etmektir.

[٦٦٤] فأما النوع الذي هو كلي اللفظ جزئي المعنى فهو كقول الناس في معهود خطابهم «فسد الناس» وإنما المراد بعضهم، وهذا يعلم ببديهة العقل، لأن الناس لا يفسدون كلهم إلا بذهاب الفضائل جملة، والفضائل أجناس وأنواع مرتبة في بنية العالم، ولا سبيل إلى عدم نوع بأسرة جملة حتى لا يوجد في العالم أصلاً. ٥

[٦٦٥] وكقول القائل «الماء للعطشان حياة» إنما يريد بعض المياه، وهذا يعلم بالحس لأن ماء البحور والمياه المرّة ليست حياة للعطشان.

[٦٦٦] ومن هذا النحو قول الله عز وجل: ﴿الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ﴾ [آل عمران: ١٧٣] وهذا معلوم بالعقل أنه تعالى إنما عنى بعض الناس لأنه ممتنع لقاء جميع الناس لهم مخبرين. ١٠

[٦٦٧] ومن ذلك أيضاً قول الله عز وجل: ﴿إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ﴾ [المائدة: ٦] وإنما المراد به بعض أحوال القيام إلى الصلاة دون بعض، وهي حال كون المرء محدثاً، وهذا إنما علم ببيان آخر. واعلم أن المراد بهذا اللفظ ما ذكرنا، وهذا مستعمل كثيراً في الكلام، إلا أنه لا بد من برهان يعدله عما وضع عبارة عنه في اللغة، وإلا فهو تحكم من مدعيه وإفساد للبيان الذي يقع به التفاهم. ١٥

[٦٦٨] وليت شعري هل إذا لم يكن اللفظ عبارة عن المعنى ولم يكن لكل معنى عبارة معلومة له فكيف يريد أن يصنع المساوي بين هذه الألفاظ الذي لا يحملها على أنها كلية بهيئتها، أو يقول بالتوقف حتى يلوح له المراد، وبأي شيء يريد يفرق بين المعاني بزعمه هل يجد شيئاً غير لفظ آخر وهل ذلك اللفظ الآخر في احتمال التشكك في المراد به في معناه إلا كهذا اللفظ الأول، ولا فرق وهكذا أبداً. ولو صحّ هذا لبطلت فضيلتنا على البهائم، إذا لم يقع لنا التفاهم بالأسماء الواقعة على المسميات، وينبغي للعاقل أن لا يرضى لنفسه بكل كلام أداه إلى إبطال التفاهم، فإن ذلك خروج عن ثقاف العقل وهزء بنعم الأول الواحد المتفصل علينا بهذه القوى العظيمة التي بها استحققنا أن يخاطبنا. ٢٠

[669] Sağlam deliller ile lafzın zahirinin gerektirdiğinin biraz dışına çıkanlardan biri de süt haramlığı hakkındaki âyet-i kerîmedir: “*Sizi emziren analarınız, süt bacılarınız.*” [Nisâ, 5/23]. Şu âyet-i kerîmeler de buna örnektir: “*Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüz sopa vurun.*” [Nûr, 24/2], “*Hırsızlık eden erkek ve kadının, yaptıklarına karşılık bir ceza olmak üzere ellerini kesin.*” [Mâide, 5/38]. Bunun benzeri örnekler çoktur. Süt haramlığından muradın bazı emzirenler ile bazı emzirilenler olduğunu, celde uygulamaktan muradın zina eden bazı erkek ve kadınlara olduğunu, el kesmekten muradın bazı hırsızlara olduğunu beyan eden başka lafızlardan elde edilen makbul deliller olmasa; bu lafızların hepsini kendileriyle isimlendirildikleri şeylerin tamamına hamletmek gerekirdi. Her ne kadar lafzın mânasının bir kısmına, tamamına verilen isim verilmiş olsa da durum böyledir.

[670] Kendisine küllî anlamın dâhil olduğu cüz’î lafız, Nisâ Suresi’nin ilk âyetlerinden “*Ey iman edenler.*” [Nisâ, 4/19] âyetidir. Sonra hitap gelip “*anneleriniz size haram kılındı.*” [Nisâ, 4/23] âyetine geçti. Bu âyette evlenilmesi haram olarak zikredilenlerin hepsi iman edenlere haram olduğu gibi iman etmeyenlere de haramdır. Fakat haramlık bu lafız ile değil, burada belirtilenin dışındakilere hükmü geçerli kılan başka lafızlardan edinilmiş başka deliller ile olmuştur. Eğer bu başka lafızlar olmasa, burada kendisine hitap edilen isim ile isimlendirilmeyenler bu hükme dâhil olmaz. Bu kısmı, cahil kişiler bu hükmün bu lafzın gerektirdiğinden başka yerlere intikal ettiğini zannetmesin diye zikrettik. Bu konunun başında zikrettiğimiz türlerden önermeleri takdim etmek istersen ki ihtilaf durumunda o önermelere müracaat edildiğini söylemiştik dersin ki: “Bütün sarhoşluk veren şeyler içkidir”, “bütün içkiler haramdır.” Netice: Bütün sarhoşluk veren şeyler haramdır. Bu, birinci şeklin birinci kısmından bir karînedir. Eğer istersen dersin ki: “Bir dinarın dörtte birinden az şey çalan müstesna olarak bütün hırsızların eli kesilir”, “Zeyd bir dinardan az olmayan bir şey çaldı.” O halde “Zeyd’in elinin kesilmesi gerekir.” İşte bütün emirlerde böyle yapılır. Bu da emrin, kendisine uyulmasının gerekli olduğu lafzın, gerektirdiklerinin tamamını kuşatan küllî haber lafızıyla gelmesidir. Bil ki eğer lafız müşterek lafızlardan olursa; hüküm, bu lafzın gerektirdiği türlerin tamamında geçerli olur. Tabi buna güç yetirilirse yapılır. Toplu veya münferit hangi surette olursa olsun farketmez.

[٦٦٩] ومما خرج بالأدلة الصحاح عن بعض ما يقتضيه ظاهر لفظه قوله تعالى في آية التحريم: ﴿وَأُمَّهَاتِكُمُ اللَّاتِي أَرْضَعْنَكُمْ وَأَخَوَاتِكُم مِّنَ الرَّضَاعَةِ﴾ [النساء: ٢٣] وقوله تعالى: ﴿الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ﴾ [النور: ٢] ﴿وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جِزَاءً﴾ [المائدة: ٣٨] وكثير من مثل هذا، فلولا براهين مقبولة من ألفاظ آخر بينت لنا أن المراد بالتحريم بعض المرضعات والمرضعات، وبعض الزواني والزناة دون بعض، وبعض السراق دون بعض، لوجب حمل هذه الألفاظ على كل ما هو مسمّى بها، وإن كان البعض أيضًا من هذه المعاني يقع عليه الإسم الذي يقع على الكل.

[٦٧٠] وأما اللفظ الجزئي الذي يدخل فيه معنى كلي فقوله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا﴾ [النساء: ١٩] في أول آيات من سورة النساء، ثم اتصل الخطاب إلى قوله تعالى: ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتِكُمْ﴾ [النساء: ٢٣] الآية، وكل ما ذكر فيها فمحرم على غير الذين آمنوا كتحريمه على الذين آمنوا ولكن ليس بهذا اللفظ لكن بدلائل آخر من ألفاظ آخر أوقعت أيضًا هذا الحكم على غير من سمي في هذا المكان، ولولا تلك الألفاظ الأخر لما دخل في هذا الحكم من ليس مسمّى باسم من خوطب به أصلاً. وإنما ذكرنا هذا القسم لئلا يظنّ جاهل أن هذا الحكم إنما انتقل من هذا اللفظ إلى غير من يقتضيه. فإذا أردت أن تقدّم مقدمات من الأنواع التي ذكرنا في أول هذا الباب، وقلنا إن إليها يرجع في ما اختلف فيه، قلت: كل مسكر خمر، وكلّ خمر حرام، النتيجة: فكّل مسكر حرام؛ فهذه قرينة من النحو الأوّل من الشكل الأوّل. وإن شئت قلت: كلّ سارق ما سوى أقلّ من ربع دينار فعليه قطع يده، وزيد سرق شيئاً ليس أقلّ من ربع دينار، فزيد عليه قطع يده. وهكذا يفعل في جميع الأوامر وهو أن يخرج الأمر بلفظ خبر كلي يعمّ ما اقتضاه اللفظ الذي يجب الائتمار له. واعلم أن اللفظ إن كان من الألفاظ المشتركة كان ذلك جاريًا على جميع الأنواع التي اقتضاها ذلك اللفظ، إن قدر على ذلك، حيث ما وجدت مجتمعات أو أفرادًا.

[671] Hiç kimsenin, “yalnızca müşterek ismin gerektirdiği bütün anlamların toplanması şartıyla hükmü icra edeceğim” demeye hakkı yoktur. Çünkü o zaman hüküm, muvâfik olduğunu takdir ettiği yerde ismin hükmüne muhalif olmuş olur. Zira bütünün parçalarının tamamına bu isim verilir. Eğer bu sadece bu parçaya denk geldiğinde hükmü icra etmezse; ismin, tamamına icrasını ve gerektirdiğini engellemiş olur. Bu ise ismin konusunu ipral etmektir. Şu durumlarda isim, umûmilikten çıkar. Lafzının gerektirdiğinin en azı gerekli olur. İsmın umûmîliğinin mevcudiyeti doğada imkânsızdır. Kendisinden anlaşılır bir beyanın meydana gelmediği umûmî bir lafızdır. Umûmîliğinin doğada var olması imkânsız olup kendisinin veya ondan belirli bir kısmın var olmasının mümkün olmadığı bir türe veya bir sığata vâki' olan lafız olur. Bu ismin gerektirdiği tüm vecihleri mevzubahis yapmanın şariat tarafından kesin olarak gerekli olmadığıdır. Çünkü bu miktarın dışındakilerin yerine getirilmesine güç yetirilmemektedir. Acizlik, engelleyici bir illettir. Beyanın gayesi, bu lafızdan güç yetirilmeyen umûmîlik kastedilmediği yönündedir. Bu da herhangi birinin şu sözü gibidir: “Benim için insanları çağır, onlara yemek yedireyim.” Maksadın, insanların tamamı olması mümkün değildir. Maksat kendilerine “insanlar” ismi verilen bir gruptur. Yine Allah Teâlâ'nın fakirleri ve miskinleri zikrettiği yerler de böyledir. Çünkü bunun dışında başka bir şeye güç yetirilemez. Kim başkasını imkânsız bir şeyle mükellef kılarsa kendisiyle konuşulacak sınırı aşmış olur.

[672] Allah Teâlâ'nın muhsan kadınları zikrettiği yerdeki âyet-i kerîmesi, farklı sıfatlıları kuşatan lafız olduğunu söylediğimiz kısımdandır. Çünkü bu isim ile ismin üzerine vâki' olduklarının bir kısmını mahsûs kılması câiz değildir. Yine her biri muhsanlık olarak isimlendirilen bütün sıfatlar toplanıncaya kadar hükmü icra etmekten uzak durmak da câiz değildir. Bilakis bir veya daha fazla sıfat mevcut olunca ona kendisiyle ifade edilen ismin hükmü gerekli olur. Bu da iffetli, hür, evli ve kadınlara vâki' olan isimdir. Ancak lafzın umûmîliğinden zikrettiklerimizin hepsini engelleyen bir lafız gelirse daha önce açıkladığımız üzere orada durulur.

[٦٧١] وليس لأحد أن يقول: لا أجري الحكم إلا على اجتماع جميع المعاني التي يقتضيها الاسم، لأنه حينئذ يصير مخالفاً لحكم الاسم من حيث قدر أنه موافق له، لأنَّ كلَّ بعض منه يقع عليه ذلك الاسم، فإذا لم يجره على ذلك البعض إذا وجده منفرداً فقد منع من إجراء الاسم على عمومته وما يقتضيه، وهذا إبطال موضوع الاسم، فإن كان ذلك ممتنعاً في الطبيعة أو كان لفظاً عاماً إلا أنه لا يقوم منه بيان يفهم أو كان لفظاً يقع على نوع واحد أو صفة واحدة إلا ان عمومها ممتنع في الطبع لا سبيل إليه ولا إلى إخراج شيء محدود منه، أو كان الإتيان بكلِّ الوجوه التي يقتضيها ذلك الاسم غير واجب بحكم الشرع بيقين، لم يلزم منه إلا أقلُّ ما يقتضيه ذلك اللفظ، لأن ما عدا هذا المقدار لا يقدر على استيفائه، والعجز علّة مانعة، وغاية في البيان بأن ذلك اللفظ لم يقصد به العموم الذي لا يطاق أصلاً؛ وذلك كقول قائل: ادع لي الناس أجمعهم، فلا سبيل إلى عموم الناس كلهم، وإنما هذا على جماعة يقع عليهم اسم ناس. وكذلك حيث ذكر الله عزَّ وجلَّ المساكين أو الفقراء إذ لا يطاق غير هذا أصلاً، ومن كلّف غيره الممتنع فقد خرج عن حدِّ من يكلم.

[٦٧٢] فمن القسم الذي قلنا إنه يكون لفظاً يعمّ ذوي صفات شتى قوله عزَّ وجلَّ حيث ذكر المحصنات، فإنه لا يجوز أن يخصَّ بذلك بعض من يقع عليه هذا الاسم دون بعض، ولا يجوز أيضاً أن نمتنع من إجراء الحكم حتى تجتمع جميع الصفات التي كلُّ صفة منها تسمّى إحصائياً. لكن إذا وجدت منها صفة واحدة فأكثر وجب لها حكم الاسم المعبر عنها، وهو اسم يقع على العفائف والحرائر والمتزوجات، إلا أن يأتي لفظ مانع من عمومته كلِّ من ذكرنا فيوقف عنده على ما قدّمنا.

[673] Yine Allah Teâlâ'nın şu âyet-i kerîmesi bu kabildendir: “*Babalarının nikah kıydığı kadınlarla evlenmeyin.*” [Nisâ, 4/22] Nikah, sahih akid ve fasid veya sahih cinsel ilişki anlamlarına gelir. Zina veya başka bir yolla babanın cinsel ilişkiye girdiği bütün kadınlar, çocuğa haramdır. Bu konunun mukaddimesinde şöyle dersin: “Babanın nikah kıydığı bütün kadınlar çocuğa haramdır”. “Hind ile Zeyd’in babası nikah kıymıştır.” O halde “Hind, Zeyd’e haramdır.” Buradaki hadd-i müşterek nikah ve babadır. Muktesem iki hadden kübrâda olanı kadın, çocuk ve haram lafızlarıdır. Suğrâda olan ise Zeyd ve Hind’dir. Neticede çikanlar da bu ikisidir.

[674] Sana şu söylediklerimi bil. Pek çok türe vâki olan müşterek lafız, kendi altındaki bütün türleri kapsamada, -çünkü altındaki bütün türlerin cinsidir- tek bir türe vâki olan lafzın kendi altındaki bütün fertleri kapsaması gibidir. Hiçbir fark yoktur. Ancak daha önce açıkladığımız gibi maksadın, türlerin tamamı değil de bazı türler ve yine tamamı değil de bazı fertler olduğuna dair bir delilin olması müstesnadır. Bu lafzın bulunduğu her yerde değil de sadece delilin olduğu yerde bu şekilde ele alınır. Eğer bu söz, başka yerde olursa kendi altındakilerin hepsini kuşattığına hamledilir. Çünkü birinci yerde onu umûmîlikten uzaklaştıran delil, onun dildeki konusundan nakledildiğine kesinlikle delâlet etmedi. Bilakis sadece burada lafzın, dildeki mevzusunun gerektirdiğinin bir kısmının murat edildiğine delâlet etti.

[675] Birinin “falanca kişi hardal tanesi miktarında zulmetmez” sözünden, araştırma yapılırken ve tavizsiz olarak ancak lafzın gerektirdiği şey olan “hardal tanesi miktarında zulmetmez” ifadesi anlaşılır. Lafzın dilde vazedildiği şey budur. Bu sözden onun köşk, çiftlik ve evlerde zulmedeceği anlaşılmaz. Çünkü çiftlik ve evler kesinlikle hardal olarak isimlendirilmezler. Fakat eğer “falanca kişi, insanlara hiç zulmetmez” veya “insanlara hiçbir şeyde zulmetmez” denilseydi; bu olumsuzlama ile zulüm ismi verilen her şeyi kapsardı. Eğer dildeki anlamların lafızlarla irtibatı olmasaydı; dildeki hangi mâna için isimler müsemmalara bağlanabilirdi? Aklen sabit olduğu beyan, yalnızca dilde lafızlara yüklenen mânaları ifade eden lafızlar ile sağlanır. Hardal miktarında zulmetmeyeceğinin, asla zulmetmeyeceği anlamına geldiğini kendisinden başkası bilmez. Ancak kendisini mugalataya düşüren, hislerin bilgisini inkâr eden ve müsamahanın gerekmediği yerde müsamaha gösteren kişiler bundan müstesnadır.

[٦٧٣] وكذلك قوله تعالى: ﴿وَلَا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ﴾ [النساء: ٢٢] والنكاح يقع على العقد الصحيح وعلى الوطاء صحيحاً كان أو فاسداً، فكل من وطئها الأب بزنا أو غيره حرام على الابن، فتقول في مقدمة من هذا الباب: كل ما نكح الأب من النساء على الابن حرام، وهند نكحها أبو زيد، فهند على زيد حرام؛ فالحدّ المشترك ههنا النكاح والأب، والحدّان المقتسمان: ٥ أما في المقدّمة الكبرى فالنساء والابن والحرام، وأما في الصغرى فزيد وهند وهما الخارجان في النتيجة.

[٦٧٤] واعلم ما قلت لك إن اللفظ المشترك الواقع على أنواع شتى في عمومته لكل ما تحته من الأنواع، لأنه جنس لها، كاللفظ الواقع على النوع الواحد في عمومته لكل ما تحته من الأشخاص ولا فرق، إلا أن يقوم برهان كما قدّمنا على أن المراد بعض تلك الأنواع لا كلّها، وبعض تلك الأشخاص لا كلّها، فيؤخذ به في ذلك المكان خاصّة لا حيث وجد ذلك اللفظ. لكنّه إن وجد ذلك اللفظ في مكان آخر فهو محمول على عمومته لكل ما تحته أبداً، لأن ذلك البرهان الذي نقله عن عمومته في المكان الأوّل لم يدلّ على أنه قد نقل عن موضوعه في اللغة قطعاً، لكنه دلّ على أن المراد به في هذا المكان خاصّة بعض ما يقتضيه موضوعه في اللغة فقط. ١٠

[٦٧٥] وأما قول القائل: فلان لا يظلم في حبة خردل، فلا يفهم من ذلك عند التحقيق وترك المسامحة إلا ما اقتضاه اللفظ خاصّة من أنه لا يظلم في الخردل خاصّة، وهذا الذي وضع له اللفظ في اللغة، ولا يفهم من ذلك أنه لا يظلم في الآطام والضياع والدور، لأن الضياع والدور لا تسمّى خردلاً أصلاً. لكن إن قال: فلان لا يظلم الناس شيئاً أو قال لا يظلم في شيء فحيثئذ يعم بالنفي كلّ ما وقع عليه اسم ظلم. فإن لم يكن هذا فلاي معنى علّقت في اللغة الأسماء على المسمّيات وثبت في العقول أنه لا بيان إلا بالألفاظ المعبّرة عن المعاني التي أوقعت عليها في اللغة، وهذا ما لا يعلم أحد سواه إلا مغالط لنفسه مكابر لحسّه، مسامح حيث لا تنبغي المسامحة. ٢٥

[676] Allah Teâlâ'nın, "*Kendilerine 'öf' deme.*" [İsrâ, 17/23] âyet-i kerîmesi de yine bu kabildendir. Bu lafızdan sadece öf demenin yasak olduğu anlaşılıyor. Öldürme, dövme ve benzeri diğer şeyler hakkında bu lafızda herhangi bir yasaklama mevcut değildir. Çünkü bunların hiçbiri ne öf diye isimlendirilir, ne de o şekilde ifade edilir. Eğer bir insan, başkasını öldürse ve biri bize şahitlik yaparak "katilin maktule öf dediğini" haber verir; o, bu haberinde hatalı, şahitliğinde ise yalancı olur. Tek ve Bir Allah'la aramızda elçi olan seçilmiş Peygamber'in (s.a.) hükmünce; büyük günah işlemiş olur. Çünkü onu gönderen Allah (cc), yalancı şahitliğin büyük günahlardan olduğuna hükmetti. Kendisini aklın sınırından çıkmanın çirkinliğinin engellemediği kişiyi, kıyamet gününün şiddetli azabının korkusu korkusu engellesin. Bundan Allah'a sığınırız. Eğer bir kişi katilin maktule "öf" dediğine yemin ederse; yemini, gâmus (bile bile yalan) yemin olur. Kendini anlayışlı olarak vasıflandıran kişi, hüküm verdiğinde kendisinin yalancı olduğunu ikrar anlamına gelen bir hükmü vermeyi nasıl mümkün görür? Ömrüme yemin olsun ki onların birçoğu faziletli, derin kavrayışlı, hayırlı, salih ve liyakatleri sebebiyle hürmet gören insanlardır. İlahi kudretle korunan peygamberler hariç, hiçbir beşer eksiklikten hâli olamaz. Âlimin hatası son derece zarar vericidir. Eğer bu hatası başkasına sirayet etmezse zararı az olur. Allah Teâlâ "*Ana-babanıza da iyi davranmanızı kesin bir şekilde emretti.*" [İsrâ, 17/23] deyince; bu lafız, iyilik olarak isimlendirilen her şeyi yapmayı, kötülük olarak isimlendirilen her şeyi de defetmeyi gerekli kıldı. Çünkü kötülük iyiliğin zıddıdır. İyilik farz, kötülük ise yasaktır. Çünkü senin "falanca kişiye iyilikte bulun" sözün, "ona kötülükte bulunma" sözünün konumundadır. "Ona kötülükte bulunma" sözü, bu lafzın muktezasının anlamıdır. Ona iyilikte bulunmak sözünde fazladan bir anlam daha vardır ki bu anlam, kötülük yapmayı terketmenin dışında başka bir şeydir. Senin "ona kötülük yapma" sözünde, ona iyilik yapmanın gerektiği anlamı yoktur. Yine senin "ona iyilik yapma" sözünün içinde, ona kötülük yapmanın gerektiği yoktur. Çünkü iyilik ve kötülük aralarında aracı şeylerin olduğu zıtlardandır. Burada iyilik ve kötülüğün arasındaki ara şey olduğu gibi bırakmaktır. Sen "falanca kişiye kötülük yap" dediğinde bu sözde iyiliğin engellenmesi/kaldırılması vardır. Çünkü zıt, zıddı kaldırır. Biri mevcut olduğunda diğeri yok olur.

[٦٧٦] وكذلك قوله تعالى: ﴿فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أَفٌ﴾ [الإسراء: ٢٣] فإنه لا يفهم من هذا اللفظ إلا منع أف فقط، وأما القتل والضرب وغير ذلك فلا منع منه في هذا اللفظ أصلاً، لأن كل ذلك لا يسمّى «أف» ولا يعبر عنه بأف، ولو أن إنساناً قتل آخر وأخبرنا عنه مخبر وشهد شاهد أنه قال له أف لكان كاذباً وشاهد زور وآتياً كبيرة من الكبائر، بحكم المختار للوسائط بيننا وبين الواحد الأول، صلى الله عليه وسلم، وعزّ باعته وجلّ، إذ قضى أن شهادة الزور من الكبائر، فمن لم يردعه قبح الخروج عن المعقول فليردعه خوف النكال الشديد يوم الجزاء، نعوذ بالله من ذلك. ولو أن حالماً حلف على القاتل أنه قال للمقتول «أف» لكانت يمينه غموساً، فكيف استجاز من يصف نفسه بالفهم أن يقضي قضاءً يقتر به على نفسه أنه كاذب إذا حقّق الحكم ولعمري إن كثيراً منهم لأفاضل فهماء أختيار صالحون معظّمون باستحقاقهم، ولكن النقص لم يعر منه بشر إلا المعصومين بالقوى الإلهية من الأنبياء، عليهم السلام خاصة، وزلّة العالم مؤذية جداً ولو لم تعده إلى غيره لقلّ ضررها، لكن لما قال الله عزّ وجلّ ﴿وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا﴾ [الإسراء: ٢٣] اقتضت هذه اللفظة إتيان كل ما يسمّى إحساناً، ودفع كل ما يسمّى إساءة، لأن الإساءة ضدّ الإحسان، والإحسان واجب فالإساءة ممنوعة، لأن قولك: أحسن إلى فلان يقوم مقام قولك لا تسيء إليه، وذلك معنى مقتضاه فقط وزائد معنى هو أيضاً شيء هو غير ترك الإساءة فقط. وأما قولك: لا تسيء إليه، فليس فيه الإحسان إليه، وكذلك إذا قلت: لا تحسن إليه، فليس فيه أن تسيء إليه أصلاً، لأن هذا من الأضداد التي بينها وسائط، والوسيلة هاهنا التي بين الإساءة والإحسان: المتاركة. وأما إذا قلت أسيء إلى فلان ففيه رفع الإحسان عنه لأن الضدّ يدفع الضدّ، إذا وقع أحدهما بطل الآخر.

Bu anlamları iyice düşün ki seni yaratan Rabbinin sana verdiği, kendisiyle meleklerle daha çok benzettiği ve seni hayvanlardan ayırt ettiği nur ile bütün arayışlarında aydınlanabilesin. Yoksa amaçsız, hedefsiz ve şaşkın kişi gibi hakikatte neye giriştiğini ve kesin olarak neyi kaybettiğini bilemezsin. 5 Fakat belki de cesaret ve atılganlık seni çöle atar ve seni helaka sürükler. Allah, kendi lütfuyla bizi ve seni hidayete erdirsin.

[677] Bu konuya kadar ulaştın ise burada dur ve biraz önce sana anlattıklarımızla kendilerini ifade ettiğimiz mütelaime (birbirini gerektiren) önermeleri düşün. Belki de iyiliklerini kendilerinden daha ziyade istediğimiz 10 bazı gafiller, buna bakınca “bu müellif herkesin bildiği şeylerde çaba harcamış” derler. Bilsinler ki biz mânaları, kendi türünden olmayanlardan anlaşılması zor şeylere hüküm koyucu kaide olsun diye üzerinde ittifak edilen lafızlar ile karşılaştırıyoruz. İşte burada mütelaime önermeler hakkında sana daha önce anlattıklarımızın kıymeti ortaya çıktı. Böylece bunları 15 anladığın için çokça sevinirsin.

[678] Kitabımızın başında eşyanın hakiketini bilmenin sadece lafızlar aracılığı ile mümkün olacağını açıkladığımızı hatırla. Aklın konumunu, yaratıcısı Allah'ın eşyayı üzerlerinde tertip ettiği konumlarındaki mevcut yerlerinden nakletmek mümkün değildir. Yine lafzın gereğini, kendisinden 20 ifade edilmek için tertip edilmiş konumundan nakletmek mümkün değildir. Eğer bunu yaparsan hakkı terkedip bâtıla girmiş olursun. Bütün delâletler, lafzın dildeki konumundan nakledilmesini geçersiz kılmaktadır. Nakli doğrulayacak hiçbir delil yoktur.

[679] Eğer biri “biz, lafzının gerektirdiği mânadan nakledilmiş bir lafız 25 gördük” derse; ona denir ki: Nakledilmiş olarak gördüğün, anladığımız kadarıyla o şeyin o mekândaki konumudur. Bunu, iliştiirmek istediğin yerde delilsiz olarak görmedin. Kendi konumundan bir delille nakledilmiş olarak gördüğün bütün müsemmalar, kendince başka konumlara delilsiz olarak nakletmeye uygun değildir. Eğer senin hükmün kendisini nakledecek bir 30 delil bulmadığın şeyi gerekli kılmada olursa -çünkü sen daha önce doğru hükümle nakledilmiş başka lafızlar ve sahih deliller ile neshedilmiş pek çok emir görmüştün- o zaman bütün emirlerin mensûh olduğuna hükmet. Çünkü sen, pek çok emrin mensûh olduğunu görmüştün. Yine insanların sözlerinde pek çok yanlış görmüştün. O halde bütün sözlerin yanlış olduğuna hükmet. Çünkü sen çok yanlış gördün. Bu, hakiketleri iptal etmektir. 35 Bundan gerektiği gibi uzak dur. Başarı Allah'tandır.

فتدبر هذه المعاني تستضيء في جميع مطلوباتك بالنور الذي منحك خالقك تعالى وقرب به شبهك من الملائكة وأبانك عن البهائم، وإلا كنت كخابط عشواء حيران لا تدري ما تقدم عليه بالحقيقة ولا ما تترك باليقين، لكن بالجسر والهجم اللذين لعلهما يردانك المتالف ويقذفانك في المهالك، هداانا الله وإياك بمنه.

[٦٧٧] وإذا وصلت إلى هذا الفصل فقف عنده وارم بفكرك إلى ما تكلمنا

لـك فيه أنفأ من المتلائمات التي عبرنا عنها بعبارات لعل بعض أهل الغفلة الذين نرغب من صلاحهم أكثر مما يرغبون من صلاح أنفسهم يقول عند نظره فيها: لقد تعنى هذا المؤلف في شيء يساويه في المعرفة به كل أحد، فليعلم أننا إنما ننظر المعاني بالفاظ متفق عليها لتكون قاضية على ما يغمض فهمه مما ليس من نوعها، فهاهنا يلوح لك فضل كلامنا أنفأ في المتلائمات وترتاح لفهمه جداً.

[٦٧٨] وإذ قد قدمنا في أول كتابنا أنه لا سبيل إلى معرفة حقائق الأشياء إلا

بتوسط اللفظ فلا سبيل إلى نقل موجب العقل عن موضعه من كون الأشياء على مراتبها التي رتبها عليها بارئها جلّ وعزّ، ولا سبيل إلى نقل مقتضى اللفظ عن موضعه الذي رتب للعبارة عنه، وإلا ركبت الباطل وتركت الحقّ وجميع الدلائل تبطل نقل اللفظ عن موضعه في اللغة ولا دليل يصحّحه أصلاً.

[٦٧٩] فإن قال قائل: قد وجدنا لفظاً منقولاً، قيل له: ذلك الذي وجدت قد

تبيّن لنا أنه هو موضوعه في ذلك المكان ولم تجد ذلك فيما تريد إلحاقه به بلا دليل، وليس كلّ مسمّى وجدته منقولاً عن رتبته بدليل موجباً أن تنقله أنت إلى

غيره برأيك بلا دليل، فإن كان حكمك في إيجاب نقل ما لم تجد دليلاً ينقله لأنك قد وجدت لفظاً آخر منقولاً حكماً صحيحاً، فقد وجدت أيضاً في الأوامر

منسوخاً كثيراً بدليل صحيح، فاحكم على كلّ أمر بأنه منسوخ لأنك قد وجدت أموراً كثيرة منسوخة، وقد وجدت أيضاً في كلام الناس كذباً كثيراً فاحكم على

كلّ كلام بأنه كذب لأنك وجدت كذباً كثيراً وهذا هو إبطال الحقائق فارغب عنه كما ينبغي، وبالله تعالى التوفيق.

12- Bilgilerin/*Maârifin* Kısımları: İlimler

[680] Bil ki bizden her bilenin kendi bildiğine dair marifeti -ki bu onun kendi bilgisine dair olan ilmidir- iki kısma ayrılır: 1) İlk bilgiler, 2) İkincil/*tâlî* bilgiler. Birincisi de ikiye ayrılır:

5 [681] a) İnsanın, fitratının ve düşünme ile donatılmış yaratılışının gereği -ki bu; temyiz, tasarruf ve müşahede edilenler arasında tefrik etmektedir- bildiği şeylerdir. İnsan, bilginin bu kısmını ilk akletme ile (a priori) bilir. Kişinin bütünüün parçadan büyük olduğuna, senden önce doğmayan kişinin senden büyük olmadığına, önüne geçmediğin kişinin önünde
10 mevcut olamayacağına, bir sayının iki yarısının toplamının tamamına eşit olduğuna, tek bir cismin aynı zamanda iki farklı mekânda olmasının muhal olduğuna, olumsuzu doğru olan şeyin olumsuzunun yanlış olduğuna, olumsuzunun yanlış olan şeyin olumsuzunun hak olduğuna, hakikatin bir şeyde ve o şeyin zıddında olamayacağına, aklın doğru ve eksiksiz olarak
15 istihrac ettiği kısımlardan birinin mutlaka doğru olması gerektiğine dair bilgiler -ki biri hariç diğer kısımlar yanlış olur; bu tek kısım zaruri olarak doğrudur- bu kabildendir.

[682] Birinci kısmın ikinci vechi; insanın, akıl vasıtasıyla nefs-i nâtıkasına iletici olan duyu organlarıyla bildiği şeydir. Ateşin sıcak, karın soğuk,
20 sabir içeceğinin acı, hurmanın tatlı, yeni yağın beyaz, ziftin siyah, kirpinin derisinin kalın, ipeğin ince, yıldırım sesinin tavuk sesinden daha fazla olduğu ve benzeri şeylerin bilgisi gibidir.

[683] Bu iki kısma dair bilgisinin doğruluğunun nasıl gerçekleştiğini kimse bilmez. Kavrayış, temyiz ve nefsinin onları hatırlamaya başlamasının ilk zamanları ile bu anlattıklarımızın doğruluğuna dair bilgisi arasında
25 uzun-kısa, az-çok bir zaman yoktur. Bir an bile yoktur. Bu, Allah'ın insan nefs-i nâtıkasında yarattığı bir şeydir. Nefs-i nâtika, zaruri olarak bunları bilmeye mecburdur. Bunları bilmekten asla kaçışı yoktur. Bu bilme işi, bazı nefislerde olup diğerlerinde olmaz diye bir şey yoktur. Bilakis hastalıklı olmayan (âfet isabet etmemiş) temyiz sahibi herkesin nefsinde gerçekleşir. Bütün nefisler, diğer nefislerin bunları zaruri olarak bildiğini bilir. Eğer bir insan, zikrettiklerimizin hilafına bir şeyi nefsine vehmettirmek isterse; buna güç yetiremez. Eğer günün birinde buna güç yetirirse bilinsin ki onun aklında amansız bir hastalık/*âfet* vardır. Bundan başka bir şeyin
30 olması mümkün değildir.

١٢ - باب أقسام المعارف وهي العلوم

[٦٨٠] اعلم أن معرفة كل عارف منا بما يعرفه، وهو علمه بما يعلم، ينقسم

قسمين: أحدهما أول والثاني تال، فالأول ينقسم قسمين:

[٦٨١] أحدهما ما عرفه الإنسان بفطرته وموجب خلقته المفضلة بالنطق الذي

هو التمييز والتصرف والفرق بين المشاهدات، فعرف هذا الباب بأول عقله، مثل

معرفته أن الكل أكثر من الجزء، وأن من لم يولد قبلك فليس أكبر منك، ومن

لم تتقدمه فلم توجد قبله، وأن نصفى العدد مساويان لجميعة، وأن كون الجسم

الواحد في مكانين مختلفين في وقت واحد محال، وأن كل شيء صدق في

نفيه فإثباته كذب، وإن كذب في نفيه فإثباته حق، وأن الحق لا يكون في الشيء

وضده، وأن كل أقسام أخرجها العقل بكليتها تامة إخراجاً صحيحاً ولم يكن بد

من أحدها فكذبت كلها حاشا واحداً أن ذلك الواحد حق وضرورة.

[٦٨٢] والقسم الثاني من هذا القسم الأول هو ما عرفه الإنسان بحسه المؤدّي

إلى النفس بتوسط العقل كمعرفته أن النار حارة، والثلج بارد، والصبر مرّ، والتمر

حلو، والثلج الجديد أبيض، والقار أسود، وأن جلد القنفذ خشن، والحرير لين

وأن صوت الرعد أشدّ من صوت الدجاجة وما أشبه ذلك.

[٦٨٣] وهذان القسمان فلا يدري أحد كيف وقعت له صحّة معرفته بذلك

ولا كان بين أول أوقات فهمه وتمييزه وعود نفسه إلى ابتداء ذكرها وبين معرفته

بصحّة ما ذكرنا زمان أصلاً، لا طويل ولا قصير ولا قليل ولا كثير ولا مهلة البتّة،

وإنما هو فعل الله عزّ وجلّ في النفس، وهي مضطّرة إلى معرفة ذلك ضرورة ولا

تجد عنها محيّدًا البتّة، وليس ذلك في بعض النفوس دون بعض بل في نفس كلّ

ذي تمييز لم تصبه آفة. وكلّ نفس تعلم أن سائر النفوس تعلم ذلك ضرورة. فلو

أن إنساناً رام أن يوهّم نفسه خلاف ما ذكرنا لما قدر، فإن قدر على ذلك يوماً ما

فليعلم أن بعقله آفة شديدة لا يجوز غير ذلك.

[684] Bu iki kısımdan ikincisine; haber verilen kişide, naklin zaruri olarak doğruladığı şeyin bilgisinin sıhhati de girer. Görmesek bile filin mevcut olduğu, Mısır ve Mekke'nin olduğu, Musa (a.s.), İsa (a.s.), Muhammed (s.a.), Aristoteles, Galen'in mevcut olduğu, Sıffin ve Cemel vakalarının olduğu, Konstantiniyyelilerin Hıristiyan Rumların yönetimine sahip oldukları ve umumiyetle dinlerinin Hıristiyanlık olduğu bilgileri bu kabildendir. Yine kişide şüpheye mahal bırakmayacak ve her gün birbirini destekleyen haberler de bunun gibidir. Yine insanın kafasında beynin olduğu, karın boşluğunda ince bağırsağın olduğu, göğüs kafesinde kalbin olduğu, damarlarında kanın olduğu da bu kabildendir. Bu bilgilerde anatomicilerin sözüne ve maktüllerin başlarını kanlı, karınlarını da deşilmiş olarak görenlerin sözüne müracaat edilir. Bu da zaruri olarak doğrudur.

[685] Bu iki kısmın doğru olduğuna dair delil talep etmek câiz değildir. Yalnızca akılsız, tam cahil veya bunlara benzer kişiler başkasını delil getirme ile mükellef kılar. Her ikisine de benzeyen kişinin kabahati daha azdır. Bilakis bütün deliller, bu iki kısımdan ikame edilir. Bütün deliller/*burhânlar* bunlara râci olur. Daha önce mukaddimelerden neticelerin çıkarılmasında açıkladığımız üzere; delillerin yolları her ne kadar uzun olsa da; bu mukaddimeler yine başka mukaddimelerden elden edilen sonuçlardan elde edilir. Karîneler ve neticeler çoğalıp türleri farklılaşsa da; hak etmediğimiz halde kendi lütfu ve cömertliği ile Bir ve Tek Allah tarafından bize bahşedilen bu iki ilme/*bilgiye* varıncaya kadar bu, böylece devam eder. Çünkü bizden daha önce bu büyük nimetin bize verilmesini gerektirecek bir fiil meydana gelmedi. Bu büyük nimet ki bununla mahlûkâtın en hayırlısı olan, Allah Teâlâ'nın kapsamlı ve tam bir lutufla kendilerini büyük küçük tüm noksanlardan arındırdığı meleklerle benzeme yolunu bulduk.

[686] Zikrettiğimiz bu yol ile Tek, İlk, Hakk, Ezelî Bir Yaratıcımız olduğunu bildik. O'nun dışındakiler hâdis, çok, mahlûk ve yokken var olanlardır. Yine bu yol ile Allah'a çağırın elçilerin doğruluğunu ve Muhammed'in (s.a.) bi'setinin hak olduğunu da öğrendik. Hz. Muhammed ve diğer bütün nebilere, resuller ve meleklerle salât u selâm olsun. Akıl ve zikredilen deliller olmazsa; bir delinin hiçbir şey bilmemesi gibi zikrettiklerimizden hiçbir şeyin doğruluğunu bilemezdik. Kim aklın ve temyizinin şahitliğini yalanlarsa bu şahitliğin gerekli kıldığı her şeyi de yalanlamış olur. Bu yalanlama onu, Allah'ın rububiyetini, tevhidini, nübüvveti ve şeriatı yalanlama sonucuna iletir. Ya bunlara dâhil olur ya da delinin dili sebebiyle düştüğü çelişkilere düşer. Hızlından Allah'a sığınırız.

- [٦٨٤] في القسم الثاني من هذين القسمين تدخل صحّة المعرفة بما صحّحه النقل عند المخبر تحقيق ضرورة، كعلمنا أن الفيل موجود ولم نره، وأن مصر ومكّة في الدنيا، وأنه قد كان موسى وعيسى ومحمّد، عليهم السلام وقد كان أرسطاطاليس وجالينوس موجودين، وكواقعة صقّين والعجل وككون أهل القسطنطينية مملكين لملك الروم النصراني، وأن النصرانية دينهم الغالب عندهم ٥ وكالأخبار تتظاهر عندنا كلّ يوم مما لا يجد المرء للشكّ فيه مساعاً عنده أصلاً، وكذلك أن في رأس الإنسان دماغاً وفي بطنه مصراً وفي جوفه قلباً وفي عروقه دمّاً، وإنما يرجع في ذلك إلى قول المشرحين وقول من رأى رؤوس القتلى مشدوخة وأجوافهم مخروقة، فصحّ ذلك أيضاً صحّة ضرورية.
- [٦٨٥] وهذان القسمان لا يجوز أن يطلب على صحّتهما دليل ولا يكلف ١٠ ذلك غيره إلا عديم عقل وافر جهل أو مشتبه بهما، فهو أقلّ عدراً. بل من هذين القسمين تقوم الدلائل كلّها وإليهما ترجع جميع البراهين وإن بعدت طرقها على ما قدّمنا لك من إنتاج نتائج عن مقدّمات تؤخذ تلك المقدّمات أيضاً من نتائج مأخوذة من مقدّمات وهكذا أبداً، وإن كثرت القرائن والنتائج واختلفت أنواعها، حتى تقف راجعاً عند هذين العلمين الموهوبين بمن الأوّل الواحد وتطوله وإفاضة فضله علينا ١٥ دون استحقاق منا لذلك، إذ لم يتقدّم منا فعل يوجب أن يعطينا هذه العطية العظيمة التي أوجدنا بها السبيل إلى التشبه بالملائكة الذين هم أفضل خلق والذين أفاض عليهم الفضائل إفاضة عامّة تامّة نزههم بها عن كلّ نقص قلّ أو جلّ.
- [٦٨٦] وبهذه السبيل التي ذكرنا عرفنا أن لنا خالقاً واحداً أوّلاً حقّاً لم يزل، وأن ما عداه محدث كثير مخلوق لم يكن ثم كان، وبها عرفنا صدق المرسلين ٢٠ الداعين إليه تعالى وصحّة بعث محمّد، صلّى الله عليه وسلّم وعلى جميع الأنبياء والمرسلين والملائكة. ولولا العقل والبراهين المذكورة ما عرفنا صحّة شيء من كلّ ما ذكرنا كما لا يعرفه المجنون. فمن كذب شهادة العقل والتميز فقد كذب كلّ ما أوجبت، وأنتج له ذلك تكذيب الربوبية والتوحيد والنبوة والشرائع. فإما يدخل في ذلك وإما يتناقض تناقض المجنون بلسانه، نعوذ بالله من الخذلان. ٢٥

[687] Bu neticelerin beyanı, bu ilk bilgilere yakınlığı ölçüsünde kolay olur. kolay olur. Uzaklık miktarınca da zor olur. Ancak uzak veya yakın bu yollarla doğru olan her şey, bazısı diğer kısmından daha kapalı olsa da hakikat olma noktasında tamamen eşittir. Bir hakikatin, diğer bir hakikat-
 5 ten daha doğru olması mümkün değildir. Yine bir bâtil, diğer bir bâtilden daha geçersiz olamaz. Sabit ve mevcut olduğunda sabit ve mevcut olmuş demektir. Bâtil olan da bâtil olmuş demektir. Sabitlik ve mevcudiyetin kesinliğinden çıkıp bâtilliğin kesinliğine girmezse, şüpheye düşen nezdinde şüphelidir. Ama bu şey hadd-i zâtında ya hakikattir ya da bâtildir. Bunun
 10 dışında bir şeyin olması mümkün değildir. Eğer hakikat ise cahil kişinin cehaleti veya şüphecinin şüphesi onu bâtil kılmaz. Nasıl ki bâtili hakikat olarak vehmeden kişinin yanlış veya şüphecinin şüphesi bâtili hakikat yapmıyor. Bunların hepsi, birinci kısım hakkındaki sözün tamamıdır.

[688] İkinci kısım; biraz önce sana zikrettiğimiz gibi akla ve hisse döndüğünü tahdît ettiğimiz sıfatlar ve şartlara göre netice veren mukaddimeler vesileyle bilinendir. Akla ve hisse dönmesi bazen uzak bazen de yakın olur. Diğer kitaplarımızda beyan ettiğimiz üzere; tevhidin, rubûbiyyetin, ezeliğin, yaratmanın, nübüvvetin, nübüvvetin getirdiği şer'î kanunların, hükümlerin ve ibadetlere dair bilginin doğruluğu bu kısmın altına girer.
 20 Çünkü tevhîd, nübüvvet, nübüvete ittibanın gerekliliği, peygamberden emirler ve yasaklar doğru olunca onların doğru olduğuna itikat etmek ve onlara ittiba etmek gereklidir. Yine tabiat hakkında sözün, tıp kanunlarının, acı, kuvvetler ve mizacın vecihlerinin, aritmetik ve geometri mertebelerinin büyük çoğunluğunun doğruluğu bu kısma girer.

[689] Bil ki bu iki yolun dışında hiçbir şey hiçbir surette bilinemez. Kim bu yollar ile ulaşmazsa her ne kadar itikadı hakikate muvâfık olsa da, o kişi; ilim iddiasında bulunan bir mukallittir, âlim değildir. Fakat burada şanslıdır. Muhataradan kurtulmanın, basiret ehli tarafından methedilmediğini gördük. Hazıra konmayı ummak, gayreti ve çalışmayı bırakmak kötü, âdi ve oldukça rezil bir huydur. Bu sıfatta olanla mukallit arasında güçlü bir benzerlik ve tam bir münasebet vardır. Üstelik mukallit daha kötü durumdadır. Çünkü onun kaybı daha kötü ve daha vahimdir. Ancak şeriat, onun âlim olarak isimlendirilmesini gerektirirse -ki bu bir delil ile bilinmese de- şeriatın icap ettirdiği yerde durulur.

[٦٨٧] وبقدر قرب هذه النتائج من هذه المعارف الأوائل يسهل بيانها، وبقدر بعدها يتعذر بيانها، إلا أن كل ما صحّ من هذه الطرائق من قريب أو من بعيد فمستوفى أنه حقّ استواءً واحداً وإن كان بعضه أغمض من بعض. ولا يجوز أن يكون حقّ أحقّ من حقّ آخر، ولا باطل أبطل من باطل آخر، إذ ما ثبت ووجد فقد ثبت ووجد، وما بطل فقد بطل، وما خرج عن يقين الوجود والثبوت ولم يدخل في يقين البطلان فهو مشكوك فيه عند الشاكّ، وهو في ذاته بعد إما حقّ وإما باطل لا يجوز غير ذلك، ولا يبطله إن كان حقاً جهل من جهله أو تشكك من تشكك فيه، كما لا يحق الباطل غلط من توهمه حقاً أو تشكك من تشكك فيه، فهذا جملة الكلام في القسم الأول.

[٦٨٨] وأما الثاني فهو الذي ذكرت لك آنفاً أنه يعرف بالمقدمات المنتجة على الصفات التي حدّدتنا من أنها راجعة إلى العقل والحسّ إما من قرب وإما من بعد، وفي هذا القسم تدخل صحّة العلم بالتوحيد والربوبية والأزلية والاختراع والنبوة وما أتت به من الشرائع والأحكام والعبادات، على ما قدّمنا في سائر كتبنا، لأنه إذا صحّ التوحيد وصحّت النبوة وصحّ وجوب الائتمار لها وصحّت الأوامر والنواهي عن النبي، صلّى الله عليه وسلّم وجب اعتقاد صحّتها والائتمار لها. وفي هذا القسم أيضاً تدخل صحّة الكلام في الطبيعيات وفي قوانين الطبّ ووجوه المعاناة والقوى والمزاج وأكثر مراتب العدد والهندسة.

[٦٨٩] واعلم أنه لا يعلم شيء أصلاً بوجه من الوجوه من غير هذين الطريقتين، فمن لم يصل منهما فهو مقلّد مدّع علماً وليس عالماً، وإن وافق اعتقاده الحقّ، لكنّه هاهنا مبخوت، وسلامة الغرر قد وجدنا أهل الحزم لا يحمّدونها، وانتظار وجود اللقطة وترك الطلب والاكتساب خلق ذميم مردول ساقط جداً، وفي هذا المقلّد مشابه قويّة ومناسبة صحيحة لمن هذه صفته، بل المقلّد أسوأ حالاً لأن تضييعه أقبح وأوخم عاقبة. إلا أن توجب الشريعة أن يسمّى عالماً وإن لم يعلم ذلك ببرهان فيوقف عند ما أوجبه الشريعة في ذلك.

Fakat burada hususen cahil hasmın kargaşa çıkarmasını engellemek için münâzaralarda kullanman gereken bir vecih var. Bu vecihle ne sözün doğruluğu, ne de burhân sabit olur; ne de o, hakikatte kimseyi ilzam eder. Bu vecih; bir grubun kendilerindeki temyiz özelliğini tamamen ifsat eden
5 kötü bir adet edinmeleridir. Şöyle ki; onlar, burhân olduğunu ikrar etseler de burhâna ihtimam göstermezler. Karşısındakini inandırmaya ve kargaşaya son derece alışmışlardır. Burhânla yüzyüze gelince ondan uzak dururlar. Bu kimselere burhânı arzettiğinde onlara iyi gelmez. Dilleri ile seni incitebilirler. Eğer onlara iknaî bir delil arzedersen yetim çocuk gibi boyun
10 eğerler ve şerlerini senden uzak tutarlar. Onların rezillikleri ve kızgınlıkları artar. Bu, onların bir kısmına tesir edebilir. İnsanlar arasındaki çokluklarına rağmen bu grubun durumu, bana kadim tabiplerin şu sözünü hatırlatıyor: “Güçlü ilaçların uyuşturamadığı sağlam tabiatlı kişiyi menekşe hâpı uyuşturur.”

[690] Bunun örneği; bazı kimselerin yanında, kendilerinin de doğruluğunu ikrar ettiği Kuran ve Sünnet'te kesin olarak belirlenmiş doğru mukaddimelerle geçerlilik kazanmış söz üstünlük sağlayınca, bu bundan hiç etkilenmemeleridir. Yine o sözün doğruluğuna duyular ve akıl ile onları vâkif kılsan da durum aynıdır. Ta ki onlara “falanca kişi bu sözü söylüyor”
20 desen ve hayırla anılan sıradan bir insanın sözü olduğunu zikretsen onu kabul ederler ve tartışmaktan geri dururlar. Tavırları da yumuşar. Özellikle bunu söyleyenin bir topluluk olduğunu söylersen onlarla uğraşır yorulmaktan kurtulursun. Bu türden kişileri, onlara etki eden şeylerden men etmek gerekir. Uzman doktor; ilacı, tedavi gören hastanın bünyesinin gücü
25 miktarında verir. Ruhları, düzelmeleri için şefkatle tedavi etmek, bedenleri tedavi etmekten daha önceliklidir.

[691] Kıyasın mukaddimelerinin tertibini talep etmek ya vafettiğimiz gibi şartlarına uygun olur -ki o zaman talip, kesinlik ve huzur içinde olur- ya da daha önce açıkladığımız şartlara göre sabit olmayıp kişi ve onun
30 hasmı tarafından karşılıklı rıza ile üzerinde ittifak ile olur. Bu sonuncusu iki kısma ayrılır:

[692] 1- Doğru mukaddimeler üzerine ittifak sağlamalarıdır. Bu durumda araştırma, ciddiyet ve gayretleriyle değil de şans, talih ve bahtları ile biraz önce açıkladığımız bir önceki kısma dâhil olurlar.

إلا أن هاهنا وجهًا ينبغي لك استعماله في المناظرة خاصة على سبيل كَفَّ شغب
 الخصم الجاهل وليس مما يصحّ به قول ولا يلزم في الحقيقة أحدًا ولا يثبت به
 برهان، وهو أن قومًا قد اعتادوا عادة سوء أفسدت فضيلة التمييز فيهم بالجملة،
 وذلك أنهم لا يلتفتون إلى البرهان وإن أقرّوا أنه برهان وقد ألقوا الإقناع والشغب
 إلْفًا شديدًا، وهم ينقدعون إذا عورضوا به، فهؤلاء إن عارضتهم ببرهان لم ينجح
 فيهم، وربما آذوك بألستهم، وإن عارضتهم بإقناع ذلّوا له ذلّة اليتيم وكفوك
 شرّهم واشتدّ خزيهم وغيظهم وربما أثر ذلك في بعضهم؛ فأذكرني أمر هذه
 الطائفة على كثرتهم في الناس ما قاله بعض قدماء الأطباء: إن ذا الطبع الشديد
 الذي لا تخدره الأدوية القويّة فإن قرص بنفسج يخدره.

[٦٩٠] ومثال ذلك أقوام تراهم إذا نصرت عندهم القول الصحيح بالمقدمات
 الصحاح التي هي منصوصة في القرآن والحديث الذي يقرّون بصحّته لم يؤثّر
 ذلك فيهم أصلًا، وكذلك لو وقفتم عليه حسًا وعقلًا، حتى إذا قلت لهم فلان
 يقول هذا القول وذكرت لهم رجلًا من عرض الناس موسومًا بخير انقادوا له
 وتوقفوا جدًّا وسهل جانبهم، ولا سيّما إن ذكرت لهم جماعة يقولون بذلك
 فقد كفيت التعب معهم، فمثل هؤلاء ينبغي أن يردعوا بما يؤثّر فيهم، فالطبيب
 الحاذق لا يعطي الدواء إلا على قدر احتمال بنية المتداوي، ومداواة النفوس
 أولى بالتلطف لإصلاحها من مداواة الأجسام.

[٦٩١] وأما ما طلب بتقديم المقدمات فإما أن يطلب على وجهه الذي
 وصفنا فيكون الطالب على يقين وثلج، وإما أن يتفق هو وخصمه على مقدمات
 لم تثبت بالعمل الذي قدّمنا لكن بتراض منهما؛ وهذا ينقسم قسمين:

[٦٩٢] أحدهما أن يوفقا لمقدمات حقّ فيدخلان في القسم الذي قدّمنا
 ببختهما لا يبحثهما وبجدّهما لا بجدّهما، وبحظّهما لا بتفتيشهما؛

[693] 2- Bir veya iki fâsit mukaddime üzerine ittifak sağlamalarıdır. Bu da iki kısma ayrılır:

[694] a) İkisinin de buna karşılıklı razı olmasıdır. Bu durumda onlar kendilerine zulmetmiş olurlar. Karşılıklı ürettikleri bu belaların verdiği neticeler, onlara münâzara kurallarında lazımdır. Hakikati aramada lazım değildir. Hakikat, hakikat olarak kalmaya devam eder. Cahillerin bâtula rıza göstermesi hakikate zarar vermez. Bunlar milî ve nihâl (dinler ve mezhepler) konularında, tabiate dair fikirlerde ve fetvalarda pek çoktur. Maniheistlerin iki aslî unsurun kıdemine, Hıristiyanların teslis üzerine ve Mu'tezileden bir grubun âlemde, hâdis olup mahlûk olmayan şeylerin varlığına dair ittifakları gibidir. Biz buna "hatanın hata üzerine aksetmesi" ismini veriyoruz. Bu kabil şeylerin çok olmasına rağmen aklımıza gelen; kardeşlerimizin, hür kadının cenini için verilmesi gereken gurre miktarının belirlenmesinde yaptıkları hatadan dolayı cariyesinin cenini için verilmesi gereken gurrede verdikleri hükmü reddetmektir.

[695] b) Âlim ve muhakkik hasmın, diğer hasmın takdim ettiği fâsit mukaddimeye razı olmadan muvâfık kalmasıdır. Fakat bu, onun yanlış sonuca ulaştığını ve bu kabul ettiği mukaddimenin onu muhale veya kabul ettiği aslî şeylerin fesadına götürdüğünü göstermek içindir. Bil ki bu hükmü, onu iltizam ettiğinde kendisine razı olan kişiyi ilzam etmesi gerekir. Fâsitliğini açıklama şartıyla kendisinde müsamahalı davranan kişiyi ilzam etmez. Ezerbaz b. Markisfend el-Mûbez'in, Mani b. Hamânî'yi⁸ katlinin güzel olduğu sözünde ilzam ettiği durum gibidir. Öldürmek ise Mani'nin ilkin kabul ettiği şeyin zıddıdır.

[696] Çoğu zaman kendilerini çelişkiye veya iltizam etmedikleri şeylere sevkeden mukaddimelerden hareketle bazı hükümler veren kıyas ehlini, şer'î meselelerde ilzam ediyoruz. Bununla onların sözlerinin fesadı ortaya çıkıyor. Selefimizden değerinden dolayı sevdiğimiz kıymetli birinin takdim ettiği mesele de böyledir. Onu seviyoruz fakat hakikat bize daha sevimli ve daha faziletlidir. O şöyle demişti: "Kız veya erkek her kim bâliğ olursa, buluşa erdiği ilk anda Allah'ı bütün sıfatlarıyla istidlâl, nazar ve araştırma ile bilmezse kâfir olur. Malı ve kanı helâldir." Biz, bizi yaratan Allah'a, içinde hiçbir istisnanın olmadığı bir yemin ediyoruz ki bu zâtın bu sıfatlardaki kişi hakkındaki bu hükmü (şayet doğru olsaydı), kendi aleyhine kanı ve malı helâl olan kâfir olması sonucunu verirdi. İkinci defa Allah'a yemin ederiz ki bu zât,

8 Ezerbaz b. Markisfend ve Mani hakkında ayrıntılı bilgileri için bkz. İbn Hazm, *el-Fasl*, I, 234, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: İstanbul 2017.

[٦٩٣] والثاني أن يتفقا على مقدّمة فاسدة أو مقدّمتين كذلك، وهذا ينقسم

قسمين:

[٦٩٤] أحدهما أن يتراضيا على ذلك معاً فهما ظالمان لأنفسهما، وما أنتجت

تلك البلايا التي التخطا فيها فلازم لهما في قوانين المناظرة لا في الحقيقة،

والحقيقة باقية بحسبها لا يضرّها تراضي الجهّال بالباطل، وذلك كثير جداً في

الملل والآراء الطبيعية والنحل والفتيا كاتّفاق المنانية على قدم الأصلين والنصارى

على التثليث وقوم من المعتزلة على أن أشياء في العالم محدثة غير مخلوقة،

وهذا نسّميه نحن «عكس الخطأ على الخطأ» ومما حضرنا من ذلك على كثرته

رد إخواننا الحكم في جنين الأمة على خطائهم في تقويم الغرّة في جنين الحرّة.

[٦٩٥] والقسم الثاني أن يوافق الخصم العالم المحقّ خصمه على مقدّمة

فاسدة يقدّمها لا رضا بها ولكن ليريه فساد إنتاجها وأنها تؤدّيه إلى محال أو إلى

فساد أصله. واعلم أن هذا الحكم ينبغي أن يلزم الراضي به إن يلزم الراضي به

إن التزمه وليس يلزم المسامح فيها بشرط تبين فسادها كالذي ألزم أذرباذ بن

ماركسفنند الموبذ ماني بن حماني في نفس قوله تحسين قتله وهو ضدّ ما حقق

ماني أولاً. ١٥

[٦٩٦] وكثيراً ما نلزم نحن في الشرائع أهل القياس المتحكّمين أشياء من

مقدّماتهم تقودهم إلى التناقض أو إلى ما لا يلتزمون به، فيلوح بذلك فساد مقالتهم

كالذي قدّمه عظيم من أسلافنا نحبّه لفضله، ولكن الحقّ أحبّ إلينا منه وأفضل،

فإنه قال: من بلغ الحلم من رجل أو امرأة ولم يعلم الله عزّ وجلّ في أوّل

أوقات بلوغه بجميع صفاته علم استدلال ونظر وبحث فهو كافر حلال دمه

وماله؛ ونحن نقسم بالله خالقنا قسمًا لا نستثني فيه أن هذا الرئيس قد أنتج حكمه

هذا عليه أن يكون كافرًا حلال الدم والمال؛ ونعيد القسم بالله تعالى ثانية أنه

٥

١٠

١٥

٢٠

idrakinde bu derece kısıtlı olan şeyin gerçeğe uygun olup olmadığından habersiz olarak kabre girdi. Öyle ki seksen beş yaşını da geçmişti. Allah bizi de ve onu da merhamet etsin. Yine bizi ve onu affetsin. Eğer bu mukaddimesi fâsit olmasaydı; kendi tanım ve resim ile tarif ettiği kişiye olumladığı şey, kendisine de gerekli olurdu. Bilakis bu hükmü, bâtil bir hükümdür. Bu hükmünün verdiği netice ne ona ne de başkasına gerekli olmaz. Bu konuyu burhânın beşinci türünde anlatmıştık.

[697] Bil ki kim bu zaruri ilk bilgilerde bize muvâfık olup sonra bu bilgilerin gerektirdiklerini yalanlarsa veya bu zaruri ilk bilgiler konusunda bize muhâlefet edip onları geçerli saymazsa onu terkederiz. Eğer onunla konuşmuş olsaydık sarhoş kişiyle konuşmuş gibi olurduk. İki durum bunun istisnasıdır:

[698] 1- Onunla konuşmayı terkedersek zarar göreceğimize dair korkunun, bizi onunla konuşmaya mecbur kılması.

[699] 2- (Bu kabil kimselerden) sözümlüğün ulaştığı, bizi duyan-duymayan herkesin (bu fikirlerden) vazgeçmesine; ya da oldukları halde kalmalarına dair umudumuzdur. Bunlardan hangisi olursa olsun o zaman, faydasını umduğumuz şey hakkında konuşmak bize gereklidir. Bu fayda, ya bizim içindir ya da bizim türden kendisine yol göstermemizin gerekli olduğu kişi içindir. Bir, Tek, Yaraticı -doğruluğu yaratan ve onunla emreden- Allah, bize emrettiği âyetlerin birinde buyurdu ki: “*Adaleti titizlikle ayakta tutan, Allah için şahitlik eden kimseler olun.*” [Nisâ, 4/135]. Yine buyurdu ki: “*Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütlerle çağır.*” [Neml, 16/125]. Bizimle Allah Teâlâ arasında aracı olan Allah resulü (s.a.) bize yaptığı tavsiyelerinin birinde buyurdu ki: “*Senin yol göstermen ile Allah Teâlâ'nın bir kişiyi hidayete erdirmesi sana kırmızı develerden daha sevimlidir.*” Korkuya ya da ümide kapıldığımızda o zaman Tek ve Bir Allah Teâlâ'nın bize olan emirlerinin birinde bize buyurduğu şeyi yapmamız lazımdır. O şöyle diyor: “*Siz kendinize bakın. Siz doğru yolda olunca sapan kimse size zarar veremez.*” [Mâide, 5/105].

[700] Bu gruptan -ömrüme yemin olsun ki onlar pek fazladır- bir şey söylememizin gerektiği kişilere, Bir ve Tek Allah Teâlâ'nın bâtıllar içinde şaşkına dönmüş kişileri haber vermek üzere buyururken bize vafsettiği şeyleri söylüyoruz: “*De ki: Size, (yaptıkları) işler bakımından en çok ziyana uğrayanları bildirelim mi? İyi işler yaptıklarını sandıkları halde, dünya hayatında çabaları boşa giden kimselerdir.*” [Kehf, 18/104]. Yine Allah Teâlâ şöyle buyurdu: “*...Veya görecekları gözleri mi var yahut işitecekleri kulakları mı var?*” [A'râf, 7/195].

ما دخل قبره إلا جاهلاً بتمام صحّة ما ضيق في علمه هذا التضييق، على أنه قد تجاوز في عمره خمسة وثمانين عامًا، يرحمنا الله وإياه ويغفر لنا وله. ولولا أن مقدّمته هذه فاسدة لوجب عليه ما أوجب على من هو محدود بحدّه ومرسوم برسمه، ولكنها والله الحمد قضية باطل فلا يجب ما أنتجت لا عليه ولا على غيره، وقد ذكرنا هذا الباب في النوع الخامس من البرهان. ٥

[٦٩٧] واعلم أن من وافقنا في هذه الأوائل ثم كذب موجباتها أو خالفنا في هذه الأوائل فلم يثبتها تركناه وكنا إن كَلّمناه كمن كلم السكران، إلا في حالين: [٦٩٨] أحدهما أن يضطرنا إلى الكلام معه خوف أذى ما إن تركنا الكلام معه.

[٦٩٩] والثانية الرجاء في أوبته وأوبة غيره من حاضر أو غائب يبلغه كلامنا، أو تثبت حاضر أو غائب يبلغه كلامنا، فأى ذلك كان فوجب علينا الكلام حينئذ ١٠

بما نرجو به المنفعة إما لأنفسنا وإما لمن يلزمنا تبصيره من أهل نوعنا، فقد قال الأوّل الواحد الخالق خالق الصدق والأمر به في عهوده إلينا: ﴿كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ﴾ [النساء: ١٣٥] وقال تعالى أيضًا: ﴿ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ﴾ [النحل: ١٢٥] وقال لنا رسوله المتوسّط بيننا وبينه تعالى، صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، في وصاياه لنا «لأن يهدي الله بك رجلاً واحداً أحب إليك من حمر النعم». حتى إذا ارتفع خوفنا أو رجاؤنا لزمنا حينئذ أن نفعل ما أمرنا به الواحد الأوّل عزّ وجلّ في عهوده إلينا إذ يقول: ﴿عَلَيْكُمْ أَنْفُسُكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَن ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ﴾ [المائدة: ١٠٥]

[٧٠٠] فنقول لمن لزمنا أن نقول له من هذه الطائفة، ولعمري إنهم لكثير كما وصف الواحد الأوّل تعالى إذ يقول مخبراً لنا عن تاه في الأباطيل: ٢٠ ﴿قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا ﴿١٠٤﴾ الَّذِينَ ضَلَّ سَعِيَّهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا﴾ [الكهف: ١٠٤] وقال تعالى أيضًا ﴿أَمْ لَهُمْ أَعْيُنٌ يُبْصِرُونَ بِهَا ۗ أَمْ لَهُمْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا﴾ [الأعراف: ١٩٥]

Bu sıfatlarda olan kişilere diyoruz ki: Hakikatleri ve duyular ile aklın şahitlik edip nefs-i nâtıkaya ilettiği şeyleri inkâr ediyor ve bu sıfatların çirkinliğinden utanmıyorsanız; yemek yeme zahmetini ve onun için çabalamayı terkedin. Olduğunuz şekilde bekleyin. Mağara ve sık ormanların kenarında, 5 çalımla elbiselerinizi yerlerde sürüyerek teker teker düşman ordularına yanaşın. Size bahsettiğimiz, nefsin de başınıza geleceğini haber verdiği şeylerin doğruluğunu görünceye kadar burada açıkta emin bir şekilde bekleyin. Yüksek kulelerin başından baş üstü kendinizi aşağı atın. Keskin kamayı etinizin üzerine koyun sonra elinizle kamayı çekin. Eğer bunların 10 hepsinden men olurlarsa; işlerin encamına delâlet eden ilk bilgilerin varlığını tasdik etmiş olurlar. Eğer ayak diretirlerse onlardan yüz çeviririz. Bizi yaratan Allah Teâlâ'ya, ahirette hüküm vermek için bizi topladığı günde yakınlaşmayı umduğumuz, bizim için daha faydalı ve bize daha layık olana yöneliriz. Bizlere lütufta bulunmasını, bizleri bu dünyada iyiler ve akıllılar 15 arasında sabit kadem kılmasını ve ahirette de kurtuluşa erenlerin arasına dâhil etmesini tevazuyla istiyoruz. İsteddiğimiz şeylerin zıttından Allah'a sığınırız. Amin.

[701] Bu zikrettiklerimizden daha ahmağı ve daha yüzsüzü (bilgi kaynağı olarak) ilhamı iddia edenlerdir. Arsız kişi, delilsiz olan sözlerinin bâtıllığının ilham edildiğini iddia etmekten de geri durmaz. Bu gibilere hakikatten uzaklaştıkları için merhamet mi olunacak? Sadece Allah Teâlâ'dan yardım isteriz.

[702] Onlardan bir grup karışıklık çıkarmak adına dedi ki: Size göre akılla doğruluğu ortaya çıkan bu şeylerin doğruluğu ne ile sabit oldu? Aklın doğru olduğunu ne ile bildiniz?

[703] Bu fâsit bir sözdür. Bunların doğruluğunun, doğruluğuna delâlet eden bir delil ile değil, zaruri olarak nefs-i nâtıkada sabit olduğunu söylemiştik. Eğer kendilerine insafılı davranırlarsa onlara karşı zikrettiğimiz şeyler yeterlidir. Yoksa aklın kendisini doğruya iletemediği ve akli da olmadığı 30 dığını kanıtlamış kimseyle konuşacak bir şeyimiz yok.

فبقول لمن هذه صفته: إن كنتم تنكرون الحقائق وما شهد به الحسّ والعقل وأدياه إلى النفس ولا تستحيون من قبيح هذه الصفة فدعوا التعب في أكل الطعام والسعي فيه وانتظروا كما أنتم واخرجوا أفذاذاً إلى مضارب العدو من أطراف الثغور والشعاري الموحشة رافلين في ثيابكم وابقوا هنالك مطمئنين ظاهرين حتى تروا صحّة ما نحدّثكم به مما تشهد النفس أنه يحلّ بكم، واقدفوا بأنفسكم ٥ على أمهات رؤوسكم من أعلى المنار وزموا السكاكين الحادّة على لحومكم ثم جرّوا أيديكم بها، فإن امتنعوا من كلّ هذا فقد حقّقوا الأوائل الدالّة على عواقب الأمور، وإن تمادوا أعرضنا عنهم وانصرفنا إلى ما هو أجدى علينا وأولى بنا مما نرجو به التقرب من خالقنا يوم جمعنا للقضاء في عالم الجزاء، نسأله ضارعين ١٠ أن يمن علينا وأن يثبتنا في عداد العقلاء الأبرار في هذه الدار وأن يدخلنا في عداد الفائزين هنالك، ونعوذ به من ضدّ ما سألناه، آمين.

[٧٠١] وأتّم من هؤلاء الذين ذكرنا رقاعة وأوقح وجوهاً المدّعون للإلهام، وما يعجز صفيق الوجه عن أن يدّعي أنه ألهم بطلان قولهم بلا دليل، ومثل هؤلاء يرحمون لذهابهم عن الحقّ، وبالله تعالى نستعين.

[٧٠٢] وقد شغب منهم قوم فقالوا: بأي شيء ثبتت عندكم صحّة هذه الأمور ١٥ التي صحّت بالعقل وبماذا علمتم صحّة العقل.

[٧٠٣] وهذا فساد في القول وقد قلنا إن صحّة ذلك ثابتة ضرورة في النفس لا بدليل دل على صحّة ذلك أصلاً. وكفانا ما عارضناهم به إن أنصفوا أنفسهم وإلا فلا كلام لنا مع من أقر أنه لا يصحّ العقل وأنه لا عقل له.

13- Bir Topluluğa Burhânı İkame Etme Yolunda Anlaşılması Güç Şeyler

[704] Bil ki bir grup, burhânın, izâfet konusunda iki şeyden birinin diğerini gerektirmesinde zikrettiğimiz türden ikame edildiğini takdir edip bunda zorunlu olan ile zorunlu olmayan ayırımına gitmediler. Allah'ın izniyle biz bunun doğrusu ve fasidi arasındaki farkı açıklayacağız. Diyoruz ki: -Başarı Allah'tandır. Yalnızca ondan destek alırız, bu, mütekaddiminin “burhân-ı devr” ismini verdikleri şeydir. Bunun örneği birinin şöyle söylemesidir: Şeylerde kastın bulunmasına delil, ifratın bulunmasıdır. Ona “ifratın mevcut olduğunun delili nedir?” denildiğinde der ki: Kast mevcut olunca ifratın da mevcut olması zorunlu oldu. Bu sözden “ifrat mevcut olunca ifrat mevcut oldu” sonucu çıkar. Bu ise şartlarda fâsittir. Bu fesat da bir şeye kendisi ile istişhatta bulunulmasıdır. Doğru olan, bilinmeyene, kesin olan ile istişhatta bulunulmasıdır. Bir şey bilinmiyor ise, onu bilmeyen nezdinde kesin (bilinen bir şey)değildir. Sen ise burada bilinmeyen, bizzat kendisi ile açıklamak istiyorsun. Bir şey kesin bilinen ise artık (öğrenilmesi için) delile hacet yoktur. Gördüğün gibi bu kast-ifrat istidlâli fâsittir. Her şey ya bilinendir ya da bilinmeyendir. Bilinen şey, kendisi dışındaki, bilinmeyen şeyleri doğrular. Bilinmeyen ise kendisi dışındaki, bilinen şeyler tarafından doğrulanır. İki izâfe edilen şeyden birinin diğerini gerektirmesi, ilk akledişle bilinen bir şeydir. Bunun üzerine istidlâl talebinde bulunmak hatadır. Bilinmeyenin bilinmeyen ile beyan edilmesindeki hata; bir insanın diğerine şu soruyu sorması gibidir: “Filin sıfatı nedir?” Sorulan kişi ona “domuzun sıfatının aynısı” diyor. Soran kişi, domuzun sıfatını bilmiyor ve ona diyor ki: “Domuzun sıfatı nedir?” Sorulan kişi ona, “filin sıfatının aynısı” diyor. Bu son derece fâsittir. Zira bu istidlâl, “filin sıfatının filin sıfatı” olduğu sonucuna varıyor. Bu yanlış, kıyası kıyas ile, haberi haber ile ispat etmek isteyenler ve benzerleri girmektedir.

[705] Bir şeyin bâtil olduğuna istidlâl edilmesi ancak bir şekilde mümkün olur. Bu da istidlâlin, fesada ve çelişkiye iletmesidir. O zaman akıl onu bâtil kılar. Bâtil kendini bâtil kılamaz. Eğer bâtilin kendini bâtil kılması doğru olsaydı bâtil, doğru olurdu. Eğer bâtil doğru olsaydı zaten bâtil olmazdı. Daha önce açıkladığımız gibi aklın gerektirdiği(şey)in gerçeğe uygunluğu (o zaruri bilgilerin) kaçınılmaz olarak nefsi-nâtıkada sübutu ile bilinir. Akıl, akıl ile sabit olmaz. Bilakis öncelikli olduğunu ayırt etmek için vaktin olmadığı zaruri bilgiler ile sabit olur.

١٣ - باب ذكر أشياء تلتبس على قوم في طريق البرهان

- [٧٠٤] واعلم أن قومًا قدّروا أن البرهان يقوم مما ذكرنا في باب الإضافة من كون أحد الشئيين يقتضي الآخر فلم يفرّقوا بين الواجب من ذلك وغير الواجب، ونحن نفرق، إن شاء الله عزّ وجلّ بين الصحيح من ذلك والفاسد فنقول، وبالله تعالی التوفيق وبه نتأيد : إن هذا شيء يسمّيه المتقدّمون «برهان الدور»، مثال ذلك: أن يقول القائل: الدليل على أن كون القصد في الأمور موجود أن الإفراط موجود. فيقال له: وما الدليل على أن كون الإفراط موجود فيقول: لما كان القصد موجودًا وجب أن الإفراط موجود، فقام من هذا الكلام: لما كان الإفراط موجودًا كان الإفراط موجودًا، وهذا فساد في الرتبة، وهو أن يستشهد على الشيء بنفسه، وإنما الصواب أن يستشهد على مجهول بمتيقّن، فإذا كان الشيء مجهولًا فليس متيقّنًا عند الذي هو عنده مجهول، وأنت هاهنا تروم أن تبيّن المجهول بنفسه التي هي ذلك المجهول بعينه. وإذا كان الشيء متيقّنًا فالتيقّن لا يحتاج فيه إلى برهان، فهذا الاستدلال فاسد كما ترى. وكلّ شيء فإما معلوم وإما مجهول، فالمعلوم يصحّ غيره من المجهولات، والمجهول يصحّ غيره من المعلومات، وكون كلّ واحد من المضافين مقتضيًا وجود صاحبه أمر معلوم بأوّل العقل، فطلب الاستدلال عليه خطأ. وأما الخطأ في بيان المجهول بالمجهول فكأنحو إنسان قال لآخر : ما صفة الفيل فيقول له : صفة الخنزير، والسائل لا يعرف صفة الخنزير فيقول له وما صفة الخنزير فيقول له : صفة الفيل. فهذا فساد شديد وهو راجع إلى أن صفة الفيل هي صفة الخنزير. ويدخل في هذا الخبال من رام أن يثبت القياس بالقياس والخبر بالخبر وما أشبه ذلك.
- [٧٠٥] وأما كون الشيء مستدلًا به على بطلانه فلا يجوز ذلك أيضًا إلا من وجه واحد، وهو أن يكون مؤدّيًا إلى فساد أو تناقض فالعقل أبطله حيثنذ وليس هو أبطل نفسه ولو صحّ إبطاله لنفسه لكان صحيحًا، ولو كان صحيحًا لم يكن باطلًا، وقد قدّمنا أن صحّة موجب العقل لم يعلم لها سبب أكثر من ثباتها في النفس ضرورة لا محيّد عنها، ولم يثبت العقل بالعقل لكن بالضرورة التي لا وقت للتمييز بتقدّمها البتّة.

[706] Bazen istidlâlê “illete mâlûlle istidlâl” adı verilen bir şey dâhil olur; ateşin varlığına, ateşten ve ateşin hareketlerinden çıkan duman ile burhân ikame etmek isteyen kişinin yaptığı gibi. Zihinlerde illet, mâlûlden daha açıktır. Ancak soru soran, illetin illet olduğundan habersiz ve mâlûlün illetten ortaya çıktığını biliyor ise o zaman mâlûlün illete olan irtibatı ve mâlûlün varlığının illetin varlığına bağlı olduğu hükmüyle bu şeyin şu diğer şeye illet olduğunu ona ispat etmen lazım.

[707] Eğer biri uzakta bir duman görse ve “şu mekânda kesinlikle ateş vardır. Çünkü oradan yükselen bir duman görüyorum.” derse doğru bir istidlâlde bulunmuş olur. Ama bu istidlâl, ateşin, duman sebebiyle var olduğu şeklinde küllî bir hükme delâlet etmez. Bilakis kişi, mâlûlün yalnızca illetin var olmasıyla var olacağını bildi. Dumanı -ki duman mâlûldür- görünce burada illet olan ateşin var olduğunu bildi. Başarı Allah'tandır.

14- Bir Topluluğun, Fâsit Olduğu Halde Burhân Saydığı Şeyler ve Bunları Burhân Sayanın Hatası

[708] Öncekilerin “istikrâ” (tümevarım), dindaşlarımızın “kıyas” adını verdiği şey bunlardandır. Diyoruz ki: -Başarı Allah'tandır- bu lafzın mânası; kendilerini tek bir türün veya tek bir cinsin ya da kendisinde tek bir hükümle hükmedilenin topladığı varlıkları kendi düşüncen ile araştırmandır. Böylece bu türün her bir ferdinde, bu cinsin her bir türünde; türün altındaki bütün fertlere, cinsin altındaki bütün türlere ve kendisinde hüküm verilen her bir şeye lazım olan bir sıfat görürsün. Ancak bu sıfatın varlığı; aklın ve mevsûfun doğasının, onun, mevcut olduğu bütün şeylerde bulunmasını gerektirdiği şeylerden değildir. ya da: Ancak bu sıfat, mevcut olduğu şeylerde bulunmasını akıl ve mevsûfun doğası gerektirdiği için var değildir. Eğer mevsûfun doğası, bu sıfatın kendisinde olmasını gerektirseydi o zaman bu sıfatın hükmü kesin olurdu. Bilakis bazen bu türden bazı şeylerin, bu sıfattan hâli olduğu vehmedilebilir. Yine bu sıfatın bulunduğu her şeye lazım olan hükme dair bir lafız da gelmez. Bir topluluk, bizzat görmeseler de, bu zikrettiklerimizden dolayı bu türün bütün fertlerinde bu sıfatın bulunduğu ve bu sıfatın kendisinde bulunduğu her şeye buna göre hüküm verilmesi gerektiğine hükmeder. Bu sıfatın kendisinde bulunduğu her şeyin, bu hükümle hükümlendirildiğine de hükmediyor.

[٧٠٦] وقد يدخل أيضاً في الاستدلال شيء يسمى «الاستدلال بالمعلول على العلة» كمن أراد أن يقيم البرهان على وجود النار بالدخان الذي هو متولد عن النار وعن فعلها، والعلّة أظهر في العقول من المعلول، إلا أنه إذا كان السائل جاهلاً بكون العلة علّة، وكان عالمًا بأن المعلول متولد عن العلة فواجب حينئذ أن يحقّق عنده أن هذا الشيء علّة لهذا الآخر بارتباط المعلول بها وكونه موجوداً بوجودها. ٥

[٧٠٧] ولو أن أمراً رأى دخاناً على بعد فقال: في ذلك المكان نار ولا بد لأنني أرى هنالك دخاناً قد سطع، لكان مستدلاً بحقيقة الاستدلال. وهذا لم يستدلّ على أن كلية النار موجودة من أجل الدخان لكن علم أن المعلول لا يوجد إلا وعلته موجودة، فلما رأى الدخان وهو المعلول علم أن العلة هناك وهي النار، وبالله تعالى التوفيق. ١٠

١٤ - باب ذكر أشياء عدّها قوم براهين وهي فاسدة وبيان خطأ من عدّها

برهاناً

[٧٠٨] فمن ذلك شيء سمّاه الأوائل «الاستقراء» وسمّاه أهل ملّتنا «القياس» فنقول وبالله تعالى التوفيق: إن معنى هذا اللفظ هو أن تتبّع بفكرك ١٥

أشياء موجودات يجمعها نوع واحد أو جنس واحد، أو يحكم فيها بحكم واحد، فتجد في كلّ شخص من أشخاص ذلك النوع أو في كلّ نوع من أنواع ذلك الجنس صفة قد لازمت كلّ شخص مما تحت النوع أو كلّ نوع تحت الجنس أو كلّ واحد من المحكوم فيهم، إلا أنه ليس وجود تلك الصفة مما يقتضي العقل وجودها في كلّ ما وجدت فيه، ولا تقتضيه طبيعة ذلك الموصوف فيكون حكمه لو اقتضته طبيعته أن تكون تلك الصفة فيه ولا بد، ٢٠

بل قد يتوهم وجود شيء من ذلك النوع خالياً من تلك الصفة. وكذلك أيضاً لم يأت لفظ في الحكم بأنه ملازم لكلّ شيء مما فيه تلك الصفة فيقطع قوم من أجل ما ذكرنا على أن كلّ أشخاص ذلك النوع، وإن غابت عنهم، ففيها تلك الصفة وأن كلّ ما فيه تلك الصفة من الأشياء فمحكوم فيه بذلك الحكم.

Ömrüme yemin olsun ki ondan hiçbir ferdin ayrı kalmadığını bilinceye kadar baştan sona bütün fertleri araştırmaya güç yetirseydik bu sıfatın, tamamını kapsadığını görürdük. Bu durumda sıfatın bütün fertleri kapsadığı hükmünü vermemiz gerekirdi. Yine bu sıfatın kendisinde bulunduğu her şeyin hükümlerinin kesin olarak belli olduğunu görseydik o zaman bu hükümlerin, bu sıfatı taşıyan her şeyde kaçınılmaz olarak bulunduğuna kesin hükmederdik. Fakat biz bunu kuşatıp kavramaya güç getiremeyiz. Yine bu sıfatın kendisinde olduğu bütün şeyler hakkında kesin bir hüküm görmüyoruz. Bu ise tahakkümde bulunan kişinin kehaneti, iftirası, yalan atmadaki rahatlığı, ilimsiz hükmetmesi, insanları ve kendisini kandırmasıdır. Kendisine nasihatimiz son derece gereklidir. Buna apaçık bir örnek veriyoruz ve diyoruz ki: -Başarı sadece Allah'tandır- mevsûfu sıfatla vasfetmek iki kısma ayrılır:

[709] 1- Kendisiyle vasıflanan şeyde zaruri olarak gerekli olan sıfattır. Bütün ruh sahibi canlıların nefes alıp verdiğini, bütün nefes alıp verenlerin de kendisiyle havayı -eğer deniz canlısı ise suyu- tutup sonra salarak nefes aldığı bir organ sahibi olduğunu bilmemiz gibi. Bu kısım, akılda mevcut olup zaruri olarak bilinen bir şeydir. Bunu bilmekten kaçış yoktur. Eğer nefs-i nâtika bu organı kaybederse ruh, cesetten ayrılır.

[710] 2- Kendisiyle vasıflanan şeyde bazen lazımi olarak bulunan sıfattır. Bulunmamasının bir sakıncası yoktur. Safra kesesi gibi. Eğer canlı sınıflarının çoğunu araştırırsan; hepsinde safra kesesinin olduğunu görürsün. Fakat deve de safra kesesi yoktur. Bir grup, atta dalağın olmadığını söyledi. İnsanlar arasında yaygın bilgiye göre doğuran bir katır asla görmedik. Bir katırın doğrulmasına sebep olan erkek katır da görmedik. Yine keçide olduğu gibi koçun çenesinde de uzun kılların olduğunu asla görmedik. Önderlerden birinin meclisinde, bir haberci bana, bahsettiği bir diyarda katırın doğurduğunu haber verdi. Bu taraflardan olan bir grup ise bu haberin doğru olduğuna şahitlik etti. Güvendiğim biri çene sakallı koyun ile çene sakalsız keçi gördüğünü haber verdi. Ben de hiçbir organının eksik olmadığı iki ayrı garip gövdeli yavru doğuran küçük bir kedi gördüm. Her bir gövdede bir kuyruk, iki el ve iki ayak vardı. Bu iki gövdeyi tek bir baş bir araya getiriyordu. Başında ise iki göz, iki kulak ve bir ağız vardı. Yine tavuk ve kazın her birinin çatlayan yumurtasından dört ayaklı yavrunun çıktığını gördüm. Tavuk yavrusunu benimle beraber olan bir gruba gösterdim. Sabit olduki bu durum, yanıltıcı bir tahakküm (kasden yanlışta direktme) değildir.

ولعمري لو قدرنا على تقصي جميع الأشخاص أولها عن آخرها حتى نحيط علمًا بأنه لم يشذّ عنا منها واحد، فوجدنا هذه الصفة عامّة لجميعها، لوجب أن نقضي بعمومها لها، وكذلك لو وجدنا الأحكام منصوصة على كلّ شيء فيه تلك الصفة لقطعنا أنها لازمة لكلّ ما فيه تلك الصفة، فأما ونحن لا نقدر على استيعاب ذلك ولا نجدّه أيضًا في الحكم منصوصًا على كلّ ما فيه تلك الصفة، فهذا تكهّن من المتحكّم به وتخرص وتسهل في الكذب وقضاء بغير علم وغرور للناس ولنفسه أولًا التي نصيحتها عليه أوجب. ونمثل لذلك مثالًا عيانيًا فنقول، وبالله تعالى التوفيق، وصف الموصوف بالصفة ينقسم قسمين:

[٧٠٩] أحدهما صفة لا بد للموصوف منها ضرورة كعلمنا يقينًا أن كلّ ذي روح فمتنفّس، وكلّ متنفّس فذو آلة يتنفّس بها إما يقبض بها الهواء ويدفعه وإما يقبض بها الماء ويدفعه إن كان من سكان الماء، فهذا قسم قائم في العقل معلوم ضرورة ولا محيّد عنه، ولو عدمت النفس تلك الآلة لفارقت الجسد.

[٧١٠] والقسم الثاني صفة قد توجد ملازمة للموصوف بها ولو عدمت لم تضرّه كالمرارة فإنك إن تقرّبت أكثر أصناف الحيوان وجدتها فيه إلا الجمل فلا مرارة له، وقد ذكر قوم أن الفرس لا طحال له. وكالعلم الفاشي بين الناس أننا لم نشاهد قط بغلة تلد ولا بغلاً يولد، وككوننا لم نر قط كبشًا من الضأن ذا لحية. وقد أخبرني مخبر في مجلس بعض الرؤساء أنه شاهد بغلة ولدت في بلد ذكره وشهد له بصحّة ذلك قوم كانوا في تلك الناحية. وأخبرني من أثق به أنه رأى كباشًا بلحي وتيوسًا بلا لحي، وأنا رأيت سنينيرًا صغيرًا ولد ذا جسدين متميزين منحازين تامين لا ينقص منهما عضو أصلًا، في كلّ جسد ذنب ويدان ورجلان يجمعهما رأس واحد ليس فيه إلا عينان وأذنان وفم واحد؛ ورأيت أيضًا فروجًا وفرخ إوزة تفقسّت البيضتان عنهما ولكلّ واحد منهما أربعة أرجل وأريت الفروج جماعة كانوا معي. فالقطع على أن هذا لا يكون هو التحكّم المذموم الذي قد يخون.

[711] Bizim dinimizden bir topluluk ile bizim mezhebimizden gruplar bu konuda muğalata yapıyor.

[712] Dinimizde bizimle muvâfık olup mezhebimizde bize muhâlefet edenler; fâilleri araştırdılar. Gördükleri bütün iradeli/muhtar fâiller de sadece cisimdi. Böylece İlk Fâilin, cisim olduğuna kesin hükmettiler. Çünkü 5 gördükleri bütün fâiller cisimdi. İnsanların büyük çoğunluğunun yanlış yaptığı bu türden muğalatalardan sakın. Onların, kendisiyle aldandıkları yolu sana gösterdim. O yoldan kendini koru. Fâillerin yalnızca cisim olduğu sözünün bâtil olduğuna dair delil bulunsun veya bu söz sadece mücerret bir iddia olsun, her hâlükârda bu sözlerinde çelişkiye düştüler. Şöyle ki 10 onlar, kendilerini bile bile muğalataya düşürüp kandırmadılar. Buldukları şeyleri doğru bir şekilde araştırdılar. Doğum veya değişken nemden oluşmuş hâdis ve mürekkebe olmayan muhtâr bir fâil bulamadılar. Eğer verdikleri hüküm sahih ise -ki gördükleri bütün muhtâr fâiller, doğumdan veya 15 değişken rutubetten oluşmuştur- Bir ve Tek Allah'ın doğumdan ve değişken rutubetten mürekkebe ve hâdis olduğuna kesin olarak hükmetmeleri gerekir. Allah, zalimlerin söyledikleri şeylerden aşkındır, münezzehdir. Bilakis onlar kendi delillerini geçersiz ve bâtil kıldılar. Bilsinler ki onlar, çok çirkin bir bela içindeler. İttifakla onların tamamı, buna inananın İslam'dan 20 çıkacağını, kanının helâl olduğunu ve yaratıcısından beri olduğunu ikrar ettiler. Azıcık anlayış ve akli olan kişi, kendisinin bâtil bir şey üzerinde olduğuna şahitlik etmekten utanmıyor mu?

[713] Mezhebimize muvâfık ehl-i hadîsten bazı kimselerin yaptığı yanlış şu oldu: Onlar âlemdeki bütün mevsûfları araştırdılar ve gördüler 25 ki mevsûflar isimlerini, isimlerin kendisinden türetildiği bir sıfat ile hak ediyor. Bundan dolayı Bir ve Tek Allah'ın, sem', basar, hayat, irâde sıfatlarıyla muttasıf ve mütekellim olduğuna kesin olarak hükmettiler. Allah'ın susmayan bir mütekellim/konuşan olduğuna da hükmettiler. Çünkü Allah Teâlâ; Semî', Basîr, Hayy, Murîd isimleri ile mevsûftur. Aynı zamanda kelâm sahibidir. Eğer onlar kendilerine insaflı davranıp ve hasımlarını 30 ayıpladıkları şeye girmeselerdi, araştırma yaptıklarında, gördükleri ve müşahede ettikleri bütün mevsûflardaki sıfatların ancak araz ve yüklem olduğunu kesin olarak bilirlerdi. Sıfatı ise ancak cevher taşır. Âlemde hiç kimse bu zikrettiklerimizden bunun dışında başka bir şey vehmetmez.

[٧١١] وقد غلط في هذا الباب جماعة من أهل ملّتنا وطوائف من أهل
نحلتنا.

[٧١٢] فأما المخالفون لنا في النحلة وهم موافقون لنا في الملة فإنهم تتبّعوا
الفاعلين فلم يجدوا فاعلاً البتّة مختاراً، إلا جسمًا، فقطعوا على أن الفاعل الأوّل
عزّ وجلّ جسم لأنهم لم يشاهدوا فاعلاً إلا جسمًا. فتحفظ من مثل هذا الشغب
الذي عظم فيه غلط كثير من الناس. فقد أريتك الطريق التي أغتروا بها فاجتنبها،
وهذا القول مع قيام البرهان على بطلانه ومع أنه دعوى مجردة فعلى كلّ ذلك
قد ناقضوا فيه، وذلك أنهم لم يغالطوا أنفسهم ويغروها وتتبعوا ما وجدوا تتبّعًا
صحيحًا فلم يجدوا قط فاعلاً مختارًا غير محدث وغير مركّب إما من ولادة وإما
من رطوبات مستحيلة، فلازم لهم إن كان حكمهم صحيحًا إذ لم يشاهدوا قط
فاعلاً مختارًا إلا مركّبًا من ولادة أو من رطوبات مستحيلة أن يقطعوا في الواحد
الأوّل تعالى أنه محدث مركّب من ولادة أو من رطوبات مستحيلة، تعالى الله عما
يقول الظالمون علوًّا كبيرًا، وإلا فقد ناقضوا وأبطلوا دليلهم. وليعلموا أنهم في
بليّة شنعاء وهم يقرّون بلا خلاف منهم أن من اعتقد هذا فمفارق للملة مباح دمه
متبريء من خالقه تعالى، أفلا يستحي من له أدنى فهم وعقل من أن يشهد على
نفسه بأنه ثابت على شيء باطل.

[٧١٣] وأما الذي غلط فيه بعض الموافقين لنا في النحلة من أصحابنا
الإخباريين فإنهم تتبّعوا كلّ موصوف في العالم فرأوه إنما استحق ذلك الاسم
بصفة فيه اشتق له منها ذلك الاسم، فقطعوا من أجل ذلك على أن الواحد الأوّل عزّ
وجلّ ذو سمع وبصر وحياة وإرادة وأنه متكلم لا يسكت، لأنه تعالى موصوف بأنه
سميع بصير حي مرید وله كلام، ولو أنهم أنصفوا أنفسهم ولم يقتحموا فيما يعيرون
به خصومهم لكانوا إذ فتّشوا هذا التفتيش قد وجدوا يقينًا أنهم لا يرون أبدًا ولا
يشاهدون موصوفًا بشيء إلا وتلك الصفة عرض في الموصوف محمول وأن الصفة
لا يحملها إلا جوهر، على أن هذا الذي نذكر لا يتوهم متوهم في العالم رتبة سواها؛

Şu halde onların sıfatlanan bütün mevsûfların kendi zâtında araz taşıyan cevher olduklarını gördüklerinden dolayı; benzeri olmayan Tek Allah'ın da araz taşıyan cevher olduğu ve bu arazlardan ayrılamadığını söylemeleri gerekir. Allah Teâlâ bundan aşkındır, münezzehtir. Fakat onlar bu yanlışı telaffuz etmekten utandılar ve bundan kaçındılar. Bunu inanarak söyleyen kişinin, Yaratıcı Allah'ı inkâr ettiği ve dinden çıktığı için kanının helâl olduğu konusunda uzlaştılar. Daha önce zikredilenlerin durumu garip olduğu gibi bunların da durumu gariptir. Garabette bir farklılıkları yoktur.

[714] Hakikat talibi herkesin; aklın gerekli kıldığı, görüp hissettiği ve zikredilen zorunlu iki bilgi türüne dayanan delilin delâlet ettiği şeyleri ikrar etmesi gerekir. Hakkında yargıya vardığı küllînin altındaki bütün cüz'îleri bilmeden istikrâya asla güvenmemesi gerekir. Eğer buna gücü yetmezse görmediği şey hakkında kesin hüküm vermesin. Sadece idrak ettikleri hakkında hüküm verip idrak etmedikleri hakkında hüküm vermesin. Bunları şer'î hükümlerde derinlemesine düşünürsen sana çok fazla faydalı olur, insanların pek çoğunu yanıltan kıyastan ve yanlışılarıyla milyonların yanlış yapmasına sebep olan -sözde- faziletli imamlardan seni meneder. Eğer bunları yaparsan kesin doğru üzerinde olursun. Çünkü sen, Aynı zamanda kelâm sahibidir. Hakkında nass bulamadığın şeyi ise bırak. Hakkında nass bulunan şey hakkında verdiğin hükme, kehanetle nass bulunmayan şeyin de dâhil olduğuna kesin olarak hükmetme.

[715] Bil ki bir grup bu konuda kendilerini, biraz önce anlatılan yanlışığa dâhil eden bir hata yaptı. Ancak yanlış zanlarından dolayı kendilerini bu hatadan uzak zannettiler. Bu konudaki faaliyetlerine başka bir isim verdiler. O da "gaibin şahitle istidlâli"dir. Gerçekte ise eğer ciddi araştırma yapsalardı; bilinen varlıklardan duyu organlarına gaib olan şeylerin akla gaib olmadığını bilirlerdi. Bilakis onlar, duyu organlarıyla idrak ettiği şeyler gibi şahittirler. Hiçbir fark yoktur. Kişi; duyu organlarının bilgileri nefsi nâtıkaya ilettiğini ve nefsin mahsûsat-
taki hükmünün, akıl afetlerden/*hastalıklardan* sâlim olduğunda doğru olduğunu yakinen bilirse; o zaman kişi, duyuları ile müşahede ettiği şey için, sadece aklın müşahede ettiğinden fazla bir şey bulamaz.

فلازم لهم إذ لم يشاهدوا قط موصوفًا بصفة إلا وهو جوهر يحمل عرضًا في ذاته أن يقولوا: إن الأول الذي ليس كمثلته شيء جوهر يحمل الأعراض ولم يفارقها قط، تعالى الله عن ذلك علوًا كبيرًا. لكنهم قد خجلوا من هذا الخطأ وشردوا عنه، ولم يختلفوا في أن قائل ذلك معتقدًا له جاحدًا للخالق تعالى مباح دمه، لخروجه من الملة. والعجب واقع على هؤلاء كوقوعه على المذكورين قبل ولا فرق.

[٧١٤] فينبغي لكل طالب حقيقة أن يقرّ بما أوجه العقل، ويقرّ بما شاهد وأحسّ وبما قام عليه برهان راجع إلى البابين المذكورين، وأن لا يسكن إلى الاستقراء أصلًا إلا أن يحيط علمًا بجميع الجزئيات التي تحت الكلّ الذي حكم فيه. فإن لم يقدر فلا يقطع بالحكم على ما لم يشاهد ولا يحكم إلا على ما أدرك دون ما لم يدرك. وهذا إذا تدبّرت في الأحكام الشرعية نفعك جدًا ومنعك من القياس الذي غر كثيرًا من الناس ومن الأئمة الفضلاء الذين غلط بغلطهم ألوف ألوف من الناس، وأنت إذا فعلت ذلك كنت على يقين من الصواب لأنك لم تقطع بتحليل ولا بتحريم ولا بإيجاب إلا على كلّ ما أتاك عن الله تعالى الحكم عليه، وأما ما لم تجد فيه نصًّا فأمسك عنه ولا تقطع عليه بأنه داخل في حكم ما وجدت فيه نصًّا بتكهنك.

[٧١٥] واعلم أن قومًا غلطوا أيضًا في هذا النوع غلطًا لم يخرجوا به من هذا المنتشب إلا أنهم بسوء النظر ظنّوا انفسهم خارجين منه فسمّوا فعلهم في هذا الباب باسم آخر، وهو أن سمّوه «الاستدلال بالشاهد على الغائب» وبالْحَقِيقَةُ لَوْ حصلوا البحث لعلموا أن الغائب عن الحواس من الأشياء المعلومة ليس بغائب عن العقل بل هو شاهد فيه كشهود ما أدرك بالحواس ولا فرق. وإذا أيقن المرء أن الحواس موصّلات إلى النفس وأن النفس إنما يصحّ حكمها في المحسوسات،

Aklın afetlerden sâlim olması; onu meşgul eden her şeyden uzak tutman, akli sadece beyan görevine hasretmen ve aklın delâlet ettiği şeylerde düşünmeden ibarettir. *Bilgide* bilinmeyen bir şey yoktur. Çünkü aklın kendisine gaib olan şeyi bilmesi mümkün değildir. Biz âmâ olarak doğan kişinin, renkler varlığını gözleri gören kişinin bilmesi gibi kesin bildiğini biliyoruz. Aralarında hiçbir fark yoktur. Yine görmemiş olsak da filin varlığına dair bilgimiz, hiçbir fark olmaksızın onu görenin bilgisiyle aynıdır. Âmâ ve gören sadece renklerin niteliğinde farklılaşırlar. Rengin gerçek ve mevcut olduğunu bilmede ise aralarında hiçbir fark yoktur. Yine fili görenin bize üstünlüğü yalnızca nitelik cihetiyledir. Filin varlığının gerçekliğini bilmede bize bir üstünlüğü yoktur. Biz her ne kadar görmemiş olsak, gören kişi bize haber vermemiş olsa ve hiçbir şekilde bize ulaşmamış olsa da bugün altı yüz rıtl ağırlığını yerden kaldıran bir insanın var olduğunu duyarsak -eğer böyle biri var ise- onun varlığını, yerden altı bin rıtl kaldıran kişinin varlığını inkâr ettiğimiz gibi inkâr etmeyiz. Halbuki bunların ikisini de benzerlerini de görmedik. Pek çok şeyin bazı sıfatlarda müşterek olduğuna kanaat getirip sonra bunların bir kısmının bu hususta tek kaldığını görmemiz; bunların geriye kalanlarının, ilk hükümde ortak olduklarından dolayı ikincisinde de ortak olacaklarına hükmetmemizi gerektirmez. Bu çirkin bir iddia ve fahiş bir tahakkümdür. Bunların bütün hükümlerde ortak olması ancak, o şeyin tabiatı onun, içinde bulunduğu halde olmasını gerektirdiği ve biz de bunun gerekliliğini aklımızla bildiğimiz zaman icap eder. Bu böyle olunca gördüğümüze hükmettiğimiz gibi, bu şeyin parçalarından görmediğimize de zaruri olarak hükmederiz. Hareketli bütün cisimlerin boyutlarının doğasının, sonlu olmasını gerektirmesi gibi. Bu, aklın ilk bilgileri ile biliniyor ve nicelik hükmünü gerekli kılıyor. İnsan menisinin tabiatının ondan katır ve deve doğmamasını gerektirmesi gibi. Fakat o meni, şekli olan bir cisimdir. Onda öğrenmeyi ve zanaatlarda tasarrufu kabul edebilen nefis-i nâtika vardır. Kendi vücudumuzun sonlu olduğunu -ki aklın doğası bunu olumlu kılıyor- bilmemiz feleğin cisminin sonlu olduğunu bilmemizden daha güçlü değildir. Vücudumuzun sonlu olduğuna dair bilgi bizde doğrulandı. Fakat vücudumuzun sonlu olduğuna dair bilginin doğru olduğu cihetle feleğin cisminin sonlu olduğu doğru olmuştur.

إذا صحَّ عقلها من الآفات، وبأن تتفرغ من كلِّ ما يشغل عقلها، وانفردت بأن تستنير به وتفكر فيما دلَّها عليه، لم يجد المرء حينئذ لما يشاهد بحواسه فضلاً على ما شاهد بعقله دون حواسه، فلا غائب من المعلومات أصلاً، إذ ما غاب عن العقل لم يجز أن يعلم البتة، ونحن نجد الأعمى الذي ولد أكمه موقناً بأن الألوان موجودة، كإيقان المبصر لها ولا فرق؛ وكذلك يقيننا بوجود الفيل وإن كنا لم نره قط كيقين من رآه ولا فرق. وإنما افترق الأعمى والبصير في كيفية الألوان فقط، وأما في أن اللون صحيح موجود فلا فرق بينهما في يقين العلم بذلك. وكذلك نحن إنما يفضّلنا من رأى الفيل بالكيفية فقط، وإنما صحّة وجوده فلا فضل له علينا في المعرفة بأنه حقّ. ونحن وإن كنا لم نشاهد ولا أخبرنا من شاهد ولا بلغنا أن في الناس اليوم إنساناً يرفع من الأرض ستمائة رطل، فلسنا ننكر وجوده، إن وجد، كإنكارنا وجود إنسان يرفع ستة آلاف رطل من الأرض، وكلاهما لم نشاهده ولم نشاهد مثله. فليس وجودنا أشياء كثيرة مشتركة في بعض صفاتها اشتراكاً صحيحاً، ثم وجودنا بعض تلك الأشياء، ينفرد بحكم ما نتيقنه فيها بموجب أن نحكم على سائر تلك الأشياء باستوائها في هذا الحكم الثاني من قبيل استوائها في الحكم الأوّل. وهذه دعوى سمجة وتحكم فاحش، وإنما يلزم هذا إذا اقتضت طبيعة ما وجود شيء فيما هي فيه وعلمنا وجوب ذلك بعقولنا، فإذا كان ذلك، حكمنا ضرورة على ما لم نشاهد من أجزاء ذلك الشيء كحكمنا على ما شاهدناه منها، كإقتضاء طبيعة ذرع كلِّ جسم متحرك أن يكون متناهي الأطراف، فهذا معلوم بأولية العقل وموجب حكم الكميّة، وكإقتضاء طبيعة مني الإنسان أن لا يتولّد منه بغل ولا جمل، لكن جسم بشكل ما، فيه نفس ناطقة تقبل التعليم والتصرّف في الصناعات، فليست معرفتنا بأن أجسامنا متناهية لأن طبيعة العقل توجب ذلك بأقوى من معرفتنا بأن جسم الفلك متناهٍ إنما صحَّ عندنا لأن أجسامنا متناهية، لكن الوجه الذي صحَّ أن أجسامنا متناهية به صحَّ أن جسم الفلك متناهٍ.

[716] Yine bildik ki yumuşak olan her şey, sert olan bir şeyle şiddetli çarpışırsa; sert olan yumuşak olana zaruri olarak etki eder. Ya yumuşak şeyi parçalarına ayırır ya da onun şeklini değiştirir. Bu bilgiyi pek çok cismi görmekle elde etmedik. Bilakis aklın doğası bunu gerektiriyor. Bunun benzeri pek çoktur.

[717] Aklın doğasının gerektirmediği ve olumsuzlamadığı şeyi mevcut görürsek doğrularız. Eğer görmezsek ondan men etmeyiz. Muhakkak ki biz insanlardan süt içmeyi gördük; nitelim birazcık içse hızlıca onu dışarı çıkarırdı. Başka birinin hiç yağ tüketmediğini gördük. Bunları görmemizden dolayı insanlardan hurma yemeyen birinin olduğuna dair kesin bir hükümde bulunmamız gerekmez. Yine bunun var olabileceğinden men etmemiz de gerekmez. Yine demiri çeken taş gördüğümüzde bakırı çeken taşın da var olduğuna dair kesin hükmetmemiz gerekmez. Ayrıca böyle bir taşın olmadığına da hükmetmemiz gerekmez. Bunun benzeri pek çoktur.

[718] Bunların hepsinden daha şiddetli olanı; Bir ve Yaratıcı Allah'a, kendisinden bir hüküm gelmediği halde "bunu haram kıldı", "şunu helâl kıldı" şeklinde tahakkümde bulunmaktır. Bilakis bu nefsin arzularıyla yapılıyor. Çünkü O, senin haram kıldığın şeye, bazı sıfatlarında benzeyen başka bir şeyi haram kılmıştır. Evet. Allah, isyankar ve haddi aşan insanlara lanet etmiştir. Allah Teâlâ'nın bunlar gibi haddi aşan ve isyankar olan bütün insanlara lanet ettiğini görmedin mi? Allah Teâlâ bir topluluğu, tartıda hile yaptıkları için yaktı. Bunlarla beraber kadın ve çocuklarını da yaktı. Ölçü ve tartıda hile yapanın kendini, çocuğunu ve eşini nasıl yaktığını gördün mü? Bu derin bir dalâlettir.

[719] Bu fâsit istidlâl türüne aldananların ilginçliklerinden birisi de; bu istidlâlde terki zor olmayan ve kendisiyle hükmettikleri hükmün ortaya çıkmasını isterlerse (başka şeyler bunlara kıyas edilmese diye) hükmettikleri şeylerin bazısında bulunan hükümden, kıyas edilmeye elverişli olan benzer şeyleri çıkartmalarındır. Sonra derler ki: Bu aslî hükmünden çıkmıştır, istisna/şazdır. Şaz üzerine kıyas yapılmaz. Biz de diyoruz ki: Eğer bu kendisinden şaz/istisna yapılan hüküm, şazzın aslı olsaydı, şaz olan şey ondan şaz olamazdı. Fer'î olanın kendi aslı dışında başka bir şeyden neş'et etmesi mümkün değildir. Eğer fer'î aslın dışında başka bir şeyden neş'et etseydi asıl, kendisinden neş'et eden şey için asıl olamazdı. Asıldan neş'et eden de aslın neş'et edeni olamazdı. Türün toplu suretine muhalif olan şeyin, türünden ve aslından müstesna/şaz olduğunu zannetme ki hataya düşmeyesin.

[٧١٦] وكذلك أيضًا علمنا بأن كل شيء رخو لاقى شيئًا صلبًا ملاقة شديدة صدم، فإن الصلب يؤثر في الرخو ضرورة، إما بتفريق أجزائه وإما بإحالاته عن شكله، ليس من أجل إنا شاهدنا ذلك في أجسام معدودة، لكن طبيعة العقل تقتضي ذلك ومثل هذا كثير.

٥ [٧١٧] وأما ما لا تقتضيه طبيعة العقل ولا تنفيه، فإننا إن وجدناه صدقناه، وإن لم نجده لم نمنع منه. فإننا قد شاهدناه في الناس من لا يأكل اللبن أصلًا، ولو أكله لقتل قذفًا شديدًا، وآخر لا يأكل الشحم أصلًا، فليس من أجل وجودنا ذلك يجب أن نقطع قطعًا على أن في الناس أيضًا من لا يأكل التمر أصلًا، ولا يجب أيضًا أن نمنع من وجود ذلك أصلًا. وكذلك إذا وجدنا حجرًا يجذب الحديد فليس يجب أن نقطع على أنه لا يوجد، ولا بد، حجر يجذب النحاس، ١٠ ولا أن نقطع أيضًا على أنه يوجد. ومثل ذلك كثير.

[٧١٨] وأشد من هذا كله التحكم على الخالق الأول بأنه قد حرم هذا وحلّل هذا، بلا حكم وارد عنه تعالى بذلك، لكن بشهوات النفوس، لأنه قد حرم شيئًا آخر يشبه هذا الذي تحرم أنت في بعض صفاته. بلى، ولقد لعن الله تعالى أناسًا عصاة معتدين، افتراه يلعن كل إنسان لأنهم مثل أولئك الملعونين في أنهم ناس وأنهم عصاة ١٥ معتدون وأحرق قومًا لأنهم خانوا المكيال، وأحرق معهم أطفالهم ونساءهم افترى كل خائن للمكيال والميزان يحرق هو وولده وامراته إن هذا لهو الضلال البعيد.

[٧١٩] ومن بديع ما يقع للمغرورين بهذا النوع الفاسد أنهم إذا أحبوا أن يبدو لهم في هذا الحكم الذي حكموا به لم يصعب عليهم تركه، فيخرجون أشياء من المشتبهات عن حكم وجد في بعضها ويقولون: هذا خرج عن أصله وشدّ، ٢٠ والشاذ لا يقاس عليه. ونحن نقول: لو كان هذا الحكم المشدود عنه أصلًا للشاذ لما شدّ عنه ما شدّ، ولا يجوز أن ينبعث فرع من غير أصله. ولو كان ذلك، لما كان الأصل أصلًا للمتأصل به، ولا كان المتأصل من الأصل متأصلًا منه. ولا تظن أن ما خالف صورة نوعه الجامعة له أنه شاذ عن نوعه وأصله فتخطئ.

Çünkü sen terkibin illetlerini bildiğinde illetin asıldan asla istisna olamayacağını bilirsin. Yine bu ziyadelerin, tam bir şahsın kendisinden oluştuğu miktar kadarınca unsurun maddesinde ziyade kabilinden olduğunu bilirsin. Ayrıca noksanlığın da unsurun maddesinden noksanlık olduğunu bilirsin. Böylece asıllar doğru olur.

[720] Nahivcilerin illetlerinde kullandıkları şey de bunun gibidir. Onların kullandıkları bütün illetler fâsittir ve onlardan hiçbirisi hakikate ircâ edilemez. Bundaki hakikat; zabtında ve naklinde kendilerine müracaat edilen dil sahiplerinden işitildiği gibidir. Bunun dışındakiler tahakküm, fâsit ve çelişki olmakla beraber yalandır. Çünkü onların “asıl böyleydi. Ağır geldi de şuna nakledildi” sözleri, bütün duyu sahibi kişiler tarafından yalan olduğu ve hiçbir zaman gerçekleşmediği bilinen şeylerdir. Araplar bir süre o şekilde kullanıyorken daha sonra onlardan işitilen şekle geçtiler, diye bir şey yoktur.

[721] Yaratıcı Tek Allah Teâlâ öyle bir söz söyledi ki bütün yorgunluğa kâfidir. O şöyle dedi: “*De ki: Eğer şahiden doğru söylüyorsanız delilinizi getirin.*” [Bakara, 2/111]. Sonra daha fazla beyan edip dedi ki: “*Eğer onlar şahitlik ederlerse, sen onlarla beraber şahitlik etme.*” [En’âm, 6/150]. Yine beyanda bulup dedi ki: “*Allah, yaptığından sorumlu tutulamaz; onlar ise sorguya çekileceklerdir.*” [Enbiyâ, 21/23]. Aklın ve duyu organlarının temyizi hakkında dediğimiz, Allah’ın fiilidir. Allah Teâlâ “bu niçin oldu” şeklinde sorgulanamaz. Allah’ın fiilinin dışındakiler bizim fiylimizdir; onların “niçin” ile sorguya çekilmesi kaçınılmazdır. Eğer kendisiyle delil ikame ediyorsa kabul edilir; edilmiyorsa reddedilir.

[722] Bazıları bu konuyu “illetin mâlûldeki işlevi/ıcrası” olarak isimlendirdi. Ömrüme yemin olsun ki: eğer bu, öldürmenin kesin ölüme, açlığın yemek yemeği istemeye, susamanın tatlı su içmek istemeye illet olması gibi illet ise o zaman bunu, mâlûlünde işlevsel kılmak gereklidir. İlettin mevcut olduğu yerde mâlûlün mevcut olmaması imkânsızdır. Eğer böyle değil ise o zaman o, illet değildir. Tahakküm edenin delilsiz olarak illet olduğu iddiası üzerine onu, kendisiyle mâlûl olmayan yerde işlevsel kılmak gerekli değildir.

لأنك إذا عملت علل التركيب علمت أنه لم يشدّ عن أصله البتّة، وأن تلك الزوائد إنما هي من زيادة في مادّة العنصر على مقدار ما يقوم منه الشخص التام وكذلك النقص أيضاً هو نقص من مادّة العنصر. فهكذا تكون الأصول الصحاح.

[٧٢٠] ومثل هذا ما يستعمله النحويون في عللهم فإنها كلها فاسدة لا يرجع منها شيء إلى الحقيقة البتّة. وإنما الحقّ من ذلك أن هكذا سمع من أهل اللغة الذين يرجع إليهم في ضبطها ونقلها، وما عداها فهو، مع أنه تحكّم وفساد متناقض، هو أيضاً كذب، لأن قولهم كان الأصل كذا، فاستثقل فنقل إلى كذا، شيء يعلم كلّ ذي حسّ أنه كذب لم يكن قط، ولا كانت العرب عليه مدة، ثم انتقلت إلى ما سمع منها بعد ذلك.

[٧٢١] وقد قال الخالق الأوّل قولاً كفى كلّ تعب إذ يقول تعالى: ﴿قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾ [البقرة: 111] ثم زاد بيانياً فقال تعالى: ﴿فَإِنْ شَهِدُوا فَلَا تَشْهَدْ مَعَهُمْ﴾ [الأنعام: ١٥٠] ثم زادنا بيانياً فقال تعالى: ﴿لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ﴾ [الأنبياء: ٢٣] والذي قلنا من تمييز العقل والحواس هو فعل الله عزّ وجلّ فلا يسأل لم كان ذلك، وما عداه ففعل لنا، لا بد فيه من السؤال. بل، فإن صحّ به برهان قبل وإلا رفض.

[٧٢٢] وقد سمي بعضهم هذا الباب: «إجراء العلة في المعلول» ولعمري لو صحّ أن ذلك علة ككون القتل علة للموت القسري، والجوع علة لإرادة الغذاء، والعطش علة لإرادة الماء العذب، إن ذلك لواجب إجراؤها في معلولاتها حتى لا سبيل إلى أن يوجد أبداً قط في الدهر علة إلا ومعلولها موجود. وأما إن لم تكن هكذا فاعلم أنها ليست علة. وأما ما ادّعى متحكّم أنها علة دون برهان فغير واجب إجراؤها فيما ليس معلولا بها.

[723] Özetle; şer'î hükümlerde hiçbir suretle illet yoktur. İleti, ancak Allah'tan gelen emirler gerekli kılar. Çünkü akılda, âlemdeki bir şeyi haram diğer bir şeyi helâl kılacak bir işlev yoktur. Yine akıl bir amelin vâcib olmasını, bir başkasının da terkini gerektirecek değildir. Emirler, kendileri için geldikleri şeyleri vâcib kılan sebeplerdir. Eğer emir yoksa bir şeyi vâcib ve yasaklı kılacak bir sebep de yoktur. İlet, sadece onun varlığını gerekli kılan şey ile mevcut olduğundan, bir şeyi illetlendirip hüküm verme işi sadece tabii meselelerde olur. Bu böyle olunca illet isminin bu anlamın dışında başka bir anlam için kullanılması câiz değildir. Çünkü tek bir ismi, iki farklı mâna için kullanmak karışıklık çıkartır. Sahtekar bidatçiler için en sağlam yol budur.

[724] Bil ve -Allah'ın izniyle- sana söyleyeceklerime dikkat et ki "gaibin şahitle istidlâli" ve "illetin mâlûlde işlevi/*etkisi*" ismini verdikleri şey ile hükümde eşitliğin iptali doğru olur; ispatı doğru olmaz. Çünkü sen ne zaman sıfatlarda eşit ama hükümlerde farklı şeyler görürsen o şeylerin de farklı olduğunda şüpheye düşmezsin. Bilakis onların farklı olduğuna dair bilgimiz zaruridir. Mevcut/shahit olanlarla aynı olduğu sıfatta, mevcutla eşit olan ve duyu organlarımıza konu olmayan gaib şeyin hükmünün, mevcut olana muvâfik mı yoksa muhalif mi olduğu konusunda kesin hükümlü olamayız. Bu konuda hasımlarımız bize muhâlefet etmez. Çünkü bu zaruridir. Müşâhedâtın farklı olmasıyla, duyu organlarımıza meçhul olanlarla eşit olmaya dair kesin hükmün iptalinde büyük bir menfaatin olduğu doğrudur. Meşhullerin hükmünü öğrenmede, aklın doğasının gerekli kılmadığı müşâhedâtın eşitliğinden bir fayda elde edemeyiz. Gördüğün gibi biz geviş getirmeyen bir eşek görmezsek böyle bir eşeğin mevcut olmadığına kesin hükmetmiyoruz. Bilakis eğer mevcut olursa bunu inkâr etmeyiz. Birisi bana geviş getiren bir at gördüğünü söylemişti. Hint eşeği hariç bütün boynuzlu hayvanların ayak tırnağı yarıktır. Hint eşeği ise boynuzlu olmasına rağmen tırnakları yarık değildir. Buna benzer, doğanın gerekli kılmadığı şeyler mümkün/olabilirlik sınırları içindedir. Ancak mevcut olmasının azlığı ve çokluğuna göre uzak, eşit ve yakın mümkün kategorisine girer. Ateşi; aydınlatıcı, kırmızı ve sıcak olarak görüyoruz. Her kim: "ışık yakmanın illetidir" derse, ayna ve onun gibi aydınlatıcı olup yakıcı olmayan şeyleri gösteririz. Her kim "kırmızılık yakmanın illetidir" derse, ona yakıcı olmayan kanı gösteririz.

[٧٢٣] وبالجملة فليس في الشرائع علة أصلا بوجه من الوجوه ولا شيء يوجبها إلا الأوامر الواردة من الله عز وجل فقط، إذ ليس في العقل ما يوجب تحريم شيء مما في العالم وتحليل آخر، ولا إيجاب عمل وترك إيجاب آخر. فالأوامر أسباب موجبة لما وردت به. فإذا لم ترد فلا سبب يوجب شيئا أصلا ولا يمنع. وإذا لم تكن العلة إلا التي لم توجد قط إلا وموجبها معها فليس ذلك إلا في الطبيعيات فقط؛ وإذا كان ذلك فلا يجوز أن يقع اسم علة على غير هذا المعنى فيقع التلبس بإيقاع اسم واحد على معنيين مختلفين؛ وهذه أقوى سبيل لأهل المخرفة.

[٧٢٤] واعلم وتنبه لما أنا مورده عليك، إن شاء الله عز وجل: إن هذا الشيء الذي سموه استدلالا بالشاهد على الغائب وإجراء للعلة في المعلول إنما يصح به إبطال التساوي في الحكم لا إثباته، لأنك متى وجدت أشياء مستوية في صفات ما وهي مختلفة الأحكام فلا تشك في اختلافها، بل معرفتنا باختلافها علم ضروري. وكذلك نكون حينئذ غير قاطعين على أن حكم ما غاب عن حواسنا من سائر تلك الأشياء الغائبة التي تساوي هذه الحاضرة في الصفة التي استوت هذه الحاضرة كلها فيها لا على أنه موافق لحكم هذه الحاضرة ولا على أنه مخالف. وهذا ما لا يخالفنا فيه خصومنا لأنه ضروري. فثبت أن المنفعة عظيمة صحيحة باختلاف المشاهدات في إبطال القطع بتساوي الغائبات عن الحواس معها، وإننا لا نتفجع باستواء المشاهدات فيما لم توجه طبيعة العقل لها في معرفة حكم الغائبات. ألا ترى أننا إذا لم نجد حمارا يجترّ لا نقطع على أنه لا يوجد، بل إن وجد لم ننكره؛ ولقد أخبرني مخبر أنه صح عنده وجود فرس يجترّ، ولم يوجد قط ذو قرن إلا وهو مشقوق الحافر حاشا الحمار الهندي فهو ذو قرن وهو غير مشقوق الحافر؛ ومثل هذه الأمور التي لا توجهها الطبيعة فهي في حدّ الممكن إلا أنها على قدر قلة وجودها وكثرته تدخل في الممكن البعيد أو المتساوي أو القريب. ونجد النار مضيئة حمراء حارة، فمن قال إن الضياء علة الإحراق أريناه أشياء مضيئة كالمرايا وغيرها وهي غير محرقة، ومن قال الحمرة علة الإحراق أريناه الدم غير محرق،

Her kim “sıcaklık yakmanın illetidir” derse, ona cisimleri ısıtıp yakmayan şeyleri gösteririz. Bu zikredilenlerden hiçbir şeyin illet -ki illet; gördüğün gibi genel/muttarid sıfatlardır- olmaması, kaçınılmaz olarak gereklidir. Fakat basit, sıcak, kuru, yükselen, aydınlatan, nemi yok eden, bazen zorla aşağıya doğru inen ve havaya dönüşen bütün unsurlar şüphesiz yakıcıdır. Çünkü aklın doğası bunu gerektirir.

[725] Kendisine yasakladığımız yoldan giden kişi hayretten, çelişkiden veya delilsiz tahakkümden kurtulamaz.

[726] Bu fâsit istidlâlin, bir topluluğu söylemeye sevkettiği şeylerden biri de şudur: “Biz canlı ve akıllı olunca ve gök cisimleri bizden daha üstte ve bizim konumumuzdan daha saf bir yerde olup bize tesirleri apaçık olduğundan; canlılığa ve akla bizden daha layık oldular. O halde onlar canlı ve akıllıdır.” Onların bu fâsit delili üzerine, onlara şu lazım gelir: Onların içimizde akıllı, mümeyyiz, düşünen ve canlı olarak gördükleri her şey; kan ve etten ibarettir. Beyin ve kalp sahibidir. Bunun dışında başka bir şeyin olması mümkün değildir. Gördükleri bütün canlı ve düşünenlerin sıfatları bu şekildedir. O halde gök cisimleri ve meleklerin, et ve kandan ibaret olup beyin ve kalp sahibi olduklarına kesin olarak hükmetmeleri gerekir. Çünkü onlar canlı ve düşünenlerdir. Bunların hepsi yanlıştır. Çünkü taşa olan üstünlüğümüz ve ona yaptığımız etkiden dolayı bize düşünme ve canlılık gerekli olmaz. Düşünen ve canlı olmamız sebebiyle et ve kandan ibaret olmamız da gerekmez. Bilakis biz; mümeyyiz, davranışta bulunan, iradeli ve hassas olduğumuzdan, bu halimizden bir ifade ve adlandırma olarak, düşünen ve canlı ismi bize gerekli oldu.

[727] Bazıları yine fesat çıkartıp nefis-i nâtıkanın beyinde meskûn olduğunu sabit kabul ederek şöyle dedi: “Padişahlar yüksek binalarda ikamet ederler. Nefis de bedenın padişahıdır. Beyin, vücudun en yüksek yeridir. O halde nefis beyindedir.” Yüksek köşkleri terkedip sadece raiyyesinden daha düşük düz ovada meskûn olan nice padişahlar gördük. Nefsin, beyinde olduğunu söyleyen kişi gibi şaşkın biri buna itiraz etti ve nefsin kalpte sabit olduğunu kabul ederek dedi ki: Padişahlar, her zaman kendi raiyyesinin ortasında meskûndurlar. Kalp, bedenın ortasıdır. O halde nefsin kalpte olması gereklidir. Nice padişahlar var ki kendi raiyyesinin kenarında veya kenarının yakınında meskûndur. Ve orta kısmı terketmiştir. Bunların hepsi zayıf tahakkümlerdir. Şöyle söyleyen kişi gibidir: “Uzun kuyruklu köpeğin koyun muhafazası için uygun olduğunu gördüm. Uzun kuyruklu yırtıcılar da davarlar için uygundur.” Böyle tahakkümler epey çoktur. Zikrettiğimiz miktar yeterlidir.

ومن قال الحرارة علّة الإحراق أريناه أشياء تحر الجسم ولا تحرق. فوجب ضرورة أن لا يكون شيء مما ذكرناه علّة وهي صفات مطّردة كما ترى؛ لكن كلّ عنصر بسيط حار يابس صعاد مضيء مصعّد للرطوبات قد يسفل بالقهر ويستحيل هواء فهو محرق بلا شك، لأن طبيعة العقل تقتضي ذلك.

٥ [٧٢٥] ومن سلك الطريق التي نهينا عنها لم يسلم من حيرة أو تناقض أو تحكم بلا دليل.

[٧٢٦] ومما قاد إليه أيضًا هذا الاستدلال الفاسد قومًا أن قالوا: لما كنا أحياء ناطقين وكانت الكواكب أعلى منا وفي أقصى مكان، وكان تأثيرها ظاهرًا فينا كانت أولى بالحياة والنطق منا، فهي أحياء ناطقة عاقلة. فيلزمهم على هذا البرهان الفاسد أنهم لما وجدوا كلّ عاقل مميّز ناطق حي فيما بيننا إنما هو لحم ودم وذو دماغ وقلب لا يجوز غير ذلك ولا شاهدوا قط حيًا ناطقًا إلا هكذا، أن يقطعوا أن الكواكب والملائكة مركّبون من لحم ودم وذوو أدمغة وقلوب لأنها أحياء ناطقة. وكلّ هذا خطأ لأنه ليس من أجل شرفنا على الحجارة وأننا نؤثر فيها وجب لنا النطق والحياة، ولا من أجل أننا ناطقون أحياء وجب أن نكون لحمًا ودمًا. ولكننا لما كنا مميّزين متصرّفين مختارين حسّاسين وجب لنا اسم النطق والحياة عبارة عن حالنا تلك فقط وتسمية لها.

[٧٢٧] وموّه أيضًا بعضهم فقال مثبتًا لسكنى النفس في الدماغ أن الملك إنما يسكن أبدًا في القصاب العالية، والنفس ملك البدن، والدماغ أعلى البدن، فالنفس فيه. وكم رأينا ملكًا لا يسكن إلا الحضيض من عمله ويدع القصاب. فعارضه محيّر مثله فقال مثبتًا لأنها في القلب: إن الملك أبدًا إنما يسكن أبدًا وسط عمله، والقلب وسط البدن، فوجب أن تكون النفس فيه. وكم ملك سكن طرف عمله أو قرب طرفه وترك الوسط. وهذا كلّه تحكّم ضعيف. وكم قال: وجدت الكلب طويل الذنب يصلح لحراسة الغنم، والسبع طويل الذنب يصلح أيضًا لحراسة الماشية. وهذا يكثر جدًّا وفيما ذكرنا كفاية.

٥

١٠

١٥

٢٠

[728] Bunun benzerini pek çok grup kullanmış, bununla haram-helâl kılmış, Allah'ın dininde tahakkümde bulunmuştur. Onların keyl, faizin haram olma illetidir, hükümleri bunun gibidir. Başkaları, iddihar/depolanıp saklanabilmenin faizin haram olma illeti olduğuna hükmetti. Daha başka bir grup, faizin haram olma illetinin tu'miyyet/yenilebilirlik olduğuna hükmetti. Bu, bundan önce zikrettiğimiz ile birebir aynıdır.

[729] Yine bir mevsûfta bir sıfat görsek ve bu mevsûfun herhangi bir hükmü olsa; bu sıfat kalkınca hüküm de ortadan kalkar. Çünkü bu mevsûfta bu sıfat bulunduğu bu hükmün de bulunması gerekmez. Bilakis bu mevsûfta bu sıfat bulunur da bu hüküm bulunmayabilir. Bunun örneği: Hayat herhangi bir cisimde mevcut değil ise o zaman bu cismin, zaruri ve şüphesiz olarak insan olmadığı kesinleşti. Eğer biri yerdığımız yöntemi uygulamak isterse şöyle demesi gerekir: Hayat herhangi bir cisimde olursa, o cismin insan olması gerekir. Bu apaçık yanlıştır. Bunun fıkihtaki şer'î örneği: Bir malın mülkiyeti senden çıkarsa o mülkiyet başka birine geçer. Veya hiç kimsenin onda mülkiyeti yoktur. Bu -ikincisi- doğrudur. Başkasının o maldan mülkiyeti kaktığında o malın mülkiyetinin sana geçmesi gerekmez. Veya hiç kimsenin onda mülkiyeti yoktur denemez. Belki de o malı, ikimizin dışında üçüncü bir kişi temellük ediyordur.

[730] Şimdi bil ki hakikati aramada müsamahalı davranmak asla câiz değildir. Bir şey ya haktır ya da bâtıldır. Bir şey aynı anda hem hak hem de bâtil olamaz. Aynı şey hem bâtil olmayan hem de hakikat olmayan da olamaz. Bu iki kısım, aklın kesin bilgileriyle zaruri olarak geçersiz olunca üçüncü kısım sabit oldu. Çünkü başka bir kısım kalmadı. Üçüncü kısım, “bu şey ya haktır ya da bâtıldır” şeklindedir. Bundan dolayı Tek ve Bir Allah Teâlâ, bize olan beyanında şöyle buyurdu: “*Artık haktan (ayrıldıktan) sonra sapıklıktan başka ne kalır?*” [Yunus, 10/32].

[731] Cahil kişi belki de bu noktada bize iki şeyde itiraz eder. Der ki: “Sizler müzik ve benzeri şeylerin mubah olduğu görüşündesiniz. Bu hak mıdır yoksa bâtil midir?”

[732] Cevap: -Başarı Allah'tandır- mubah saydığımız şeyleri yapan kişi; dinlenmek ve Allah Teâlâ'nın emirlerini yerine getirmede kuvvetlenmek için sağlık ve gücüne destek olsun diye yaparsa, bunun tamamı haktır. Ama bunları faydasız ve haddi aşarcasına yaparsa bunların hepsi dalâlettir.

[٧٢٨] ومثل هذا استعمله قوم كثير فحرّموا به وأحلّوا وتحكّموا في دين الله تعالى. وذلك مثل حكمهم بأن الكيل علّة التحريم في الربا، وحكم آخرين أن الاذخار علّة التحريم في الربا، وقال آخرون: الأكل هو علّة التحريم في الربا، فهل هذا إلا كالذي ذكرنا قبل سواء سواء.

٥ [٧٢٩] وكذلك إن وجدنا صفة في موصوف ولذلك الموصوف حكم ما، فإذا ارتفعت تلك الصفة ارتفع ذلك الحكم، فإنه ليس واجباً من أجل هذا فقط أن يكون ذلك الموصوف متى وجدت له تلك الصفة وجد له ذلك الحكم بل لعله قد توجد له تلك الصفة ولا يوجد له ذلك الحكم. مثال ذلك: إن الحياة إذا لم تكن موجودة قط في جسم ما فواجب ضرورة أن ذلك الجسم ليس إنساناً بلا شك؛ فإن أراد امرؤ أن يجري على الطريق التي ذمنا له لزمه أن يقول: فالحياة ١٠ متى وجدت في جسم ما وجب أن يكون إنساناً وهذا كذب بحت. ومثال ذلك في الشريعة: أن ملكك إذا ارتفع عن شيء فقد صحّ ملكه إلى غيرك، أو صحّ أنه لا ملك لمخلوق عليه، فهذا حقّ؛ فإذا ارتفع ملك غيرك عنه لم يلزم أن يصحّ ملكه لك أو أنه لا ملك لمخلوق عليه، بل لعلّه يملكه ثالث غيركما.

١٥ [٧٣٠] واعلم الآن أن المسامحة في طلب الحقائق لا تجوز البتّة، وإنما هو حقّ أو باطل ولا يجوز أن يكون الشيء حقّاً باطلاً، ولا باطلاً حقّاً، ولا باطلاً لا حقّاً. فإذا بطل هذا القسمان ببديهة العقل ضرورة ثبت القسم الثالث إذ لم يبق قسم سواه وهو إما حقّ وإما باطل. ولذلك قال لنا الأوّل الواحد عزّ وجلّ في عهده إلينا: ﴿فَمَاذَا بَعَدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ﴾ [يونس: ٣٢].

٢٠ [٧٣١] ولعل جاهلاً يعتزّز علينا ها هنا في شيئين فيقول: أنتم تقولون بإباحة أشياء كالغناء وغير ذلك فحقّ هي أم باطل.

[٧٣٢] فالجواب وبالله تعالى التوفيق: إن كلّ ما أبحناه إذا فعله الفاعل ترويحاً لنفسه وعوداً على الصّحة والنشاط ليقوى على إنفاذ أوامر خالقه عزّ وجلّ فهذا كلّه حقّ؛ وإذا فعله عبثاً وأشراً فكلّ ذلك ضلال.

Ancak dalâletin bir kısmı bize merhametinden dolayı aleyhimizde geçerli değildir. Diğer bir kısmı ise adalet gereği aleyhimizde geçerlidir. Bir ve Tek Allah Teâlâ tarafından bize gönderilen elçilerin en hayırlısı bize dedi ki: “Ameller niyetlere göredir. Herkese niyet ettiğinin karşılığı vardır.”

5 [733] İkinci itiraz: Eleştiren kişinin şöyle demesidir: Sizler bir şey ya haktır ya da bâtıldır dediniz. Hak burhânîdir. Burhânlığı ya evvelî bilgilerden olmasındandır ya da uzak veya yakın bir şekilde evvelî bilgilerden üretilendir. Bu iki kısmın dışındakiler bâtıldır. Ama sizler hükümlerde haber-i vahid ve iki şahidin şehadetiyle hükmediyor ve bu hükmünüzün bâtlı
10 olabileceğini ikrar ediyorsunuz.

[734] Cevap: -Başarı Allah'tandır- ahkâmda haber-i vahid ve iki şahidin şehadeti ile hükmetmek, gaib olmasına rağmen kesin olduğuna hükmettiğimiz burhânî ve zaruri hakikattir. Şahitliğin cüz'lerinin ise kesin olarak doğru bildiğimiz şeye muvafık olup olmadığını bilemeyiz. Bu bizim gayb
15 ilmine dair taksirimizden kaynaklanıyor. Ancak biz yine de bununla hüküm vermede şüphesiz kararlıyız. Sonra bu önermelerden her biri, kendi zâtında zaruri olarak ya haktır ya da bâtıldır. Biz bütün hakları ve bütün bâtılları bildiğimizi iddia etmiyoruz. Bilakis pek çok şeyin hükmü bize gizlidir. Ancak bu gizli olan şeyler, kendi zâtında ya haktır ya da bâtıldır.

20 [735] Dinde ve mezhepte bize muvafık olup fetvada bize muhalif kardeşlerimizin yaptıkları hataların garipliklerinden birisi de şudur: Arpa ve hurma hakkında iki hüküm gelmiştir. Bu iki hükümden birini zeytin ve incire naklettiler. Diğer hükmün zeytin ve incire nakline engel oldular. Arpa ve hurmadaki iki hüküm şudur: (1) Alışverişte arpanın arpayla, hurmanın
25 hurmayla satımı haramdır. Ancak misl ve keyl aynı olup elden ele peşin ödemeli olması müstesna. (2) Fıtır sadakasında arpa veya hurma vermemiz bize emredildi. Ama onlar tahakkümde bulunanların sözlerini söylediler: Eşit miktarda ve peşin olması dışında alışverişteki haram hükmü, zeytin ve incire de geçmiştir. Ama fıtır sadakasında zeytin ve incire geçmemiştir.
30 Onların buna benzer hatta bundan daha çirkin nice hükümleri vardır. -Allah'ın izniyle- bu yanlış hükümlere, dini ahkâm hakkındaki kitaplarımızda dikkat çekeceğiz.

إلا أن من الضلال ما هو لغو أي غير محدود علينا رفقا بنا. ومنه ما هو محدود علينا عدلاً فينا. وقد قال لنا الخيرة المرسل إلينا من قبل الواحد الأول، صلى الله عليه وسلم: «إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ وَلِكُلِّ امْرِئٍ مَا نَوَى.»

[٧٣٣] والشيء الثاني أن يقول الناقد: قلت لشيء إلا حق أو باطل، فالحق برهاني: إما أولي وإما منتج عن أولي، إما بقرب وإما ببعد، وما عدا هذين الطريقين فباطل. وأتم تحكمون بخبر الواحد في الأحكام وبشهادة الشاهدين، وتقرّون أن حكمكم ذلك لعله باطل.

[٧٣٤] فالجواب وبالله تعالى التوفيق: إن الحكم بخبر الواحد في الأحكام وبشهادة الشاهدين حق برهاني ضروري تقطع على غيبه؛ وأما الجزئيات من ذلك، يعني من الشهادة، فلا ندري أموافقة هي للذي تيقنا أنه حق أو لا وهذا من تقصيرنا عن علم الغيب. إلا أننا متحققون بلا شك في الحكم بذلك ثم كل قضية منها إما حق وإما باطل في ذاتها لا بد من ذلك، ولم ندع علم كل حق وعلم كل باطل، بل كثير من الأمور يخفى علينا الحكم فيها إلا أنها في ذاتها إما حق وإما باطل.

[٧٣٥] ومن بديع ما غلط فيه إخواننا الموافقون لنا في النحلة والملة المخالفون لنا في الفتيا أن حكمين وردا في الشعير والتمر فنقلوا أحدهما إلى الزيتون والتين، ومنعوا من نقل الآخر إلى الزيتون والتين: وهو أن التحريم جاء في الشعير بالشعير والتمر بالتمر في البيع إلا مثله بمثل كيلاً بكيل يداً بيد، وأمرنا بإخراج الشعير أو التمر في زكاة الفطر. فقالوا قول من تحكّم: أما التحريم في البيع إلا مثلاً بمثل ويذاً بيد فمنقول إلى الزيتون والتين، وأما الإعطاء في الزكاة فغير منقول إلى الزيتون والتين. ولهم من مثل هذا وأشنع آلاف قضايا مما نبينه في كتبنا في أحكام الديانة، إن شاء الله عز وجل.

[736] Dil ile tahakküm, ona razı olan kişiyi yormaz. Bâtıl pek çoktur. Vâhib ve Mun'im Allah, övüldüğü şeye layıktır ve bu haktır. İlim tahsil edenin kendisiyle mutlu olmasını gerektiren şey, burhânın gerekli kıldığı şeydir.

[737] Bil ki şer'î hükümlerin kendisiyle doğru olduğu şey ile tabii hükümlerin kendisiyle doğru olduğu şey arasında, açıkladığımız burhân mertebelerinde hiçbir fark yoktur. Bilakis şer'î hükümlerdeki yanlışlık, dünyada daha zararlı ve daha ifsat edici iken ahirette daha kötü sonuçlar doğurur. Şer'î hükümler; haklarında düşünmeye, yanlışını tashih etmek için acele etmeye, müsamahayı terketmeye ve doğruyu araştırmaya daha layıktır. Yine aklın ve duyunun ilk kesin bilgilerine varıncaya kadar makbûl mukaddimeler örgüsünün gerekli kıldığı şeye yönelmek gereklidir. Başarı Allah'tandır. Hamd O'nadır. Güzel nimetlerinin artması yalnızca O'ndan istenir. Bu bahsettiğimiz hususlardaki hataların tamamına bâtil ismi verilir. Bu cihet, gücü yettiği halde inat edip araştırmayı terkeden kişi için ahirette azaptır.

[738] Bil ki mütekaddimûn, mukaddimelere "kıyas" ismini verdi. Kıyasçı kardeşlerimiz zayıf ve sofistaî bir hile yaptılar. Kıyas ismini tahakküm ve safsata için kullanır oldular. Yerilen istikrâ ile yapılan tahakkümlerine kıyas ismini verdiler. Bazı sıfatlarda benzerliklerinden dolayı hakkında nass olmayan şeye dair hükmü, hakkında nass olan şeyin hükmü ile hükümlendirmeye kıyas, istidlâl ve illetin mâlûldeki uygulaması ismini verdiler. Başkalarının apaçık gerçeğe verdikleri isim ile isimlendirmek suretiyle bâtili düzeltmeyi istediler. Şunun gibi: Berberî cahillerinin birinden bize ulaştığına göre; bu kişi avladığı domuz yavrusunu yemeyi helâl kılmak istedi ve onu geyik yavrusu olarak isimlendirdi. Resûlullah'tan (s.a.) rivayet edildi ki Hz. Peygamber, kendi ismi dışında başka bir isim vererek içkiyi helâl kılan bir topluluğa karşı uyardı. Bu, kurtarma imkânı olmayan bir çarpıtma ve çıkış yoludur. Daha önce demiştik ki âlemde, kaçınılmaz olarak, aralarında (bir tür) benzerlik ve (bir tür) farklılık olmayan iki şey yoktur. Eğer benzerlik hükümde ortaklığı gerektiriyorsa, herhangi bir sıfattaki benzerlikten dolayı, âlemdeki her şey için, bütün durumlarda aynı hüküm verilmelidir. Niçin herhangi bir sıfattaki ortaklık hükmün ortaklığını gerektiriyor da farklılık hükmün farklılaşmasını gerektirmiyor? Buna göre; herhangi bir sıfattaki farklılıklarından dolayı iki şeye asla tek bir hüküm vermemeliyiz. Bunların hepsi hata, şaşkınlık ve çelişki ile dalâlete götüren şeydir. Bunların hepsinden Allah'a sığınırız. Güç ve kudret yalnızca Allah'tandır.

[٧٣٦] والتحكّم باللسان لا يعجز عنه من رضيه لنفسه والباطل كثير. وأما الذي يحمد الواهب المنعم عزّ وجلّ عليه أهله فالحقّ، والذي يجب أن يفرح به الحاصل عليه فما أوجبه البرهان.

[٧٣٧] واعلم أنه لا فرق فيما تصحّ به الأحكام الشرعية وبين ما تصحّ به القضايا الطبيعية في مراتب البرهان الذي قدّمنا؛ بل الخطأ في الشرائع أضرّ وأشدّ فساداً في الدنيا، وأردى عاقبة في الأخرى، وأحقّ بالنظر فيه والاهتبال بتصحيحه، وأولى بترك المسامحة وأحضى بتحري الصواب، وأن لا يقدّم فيها إلا على ما أوجبه مقدّمات مقبولة عن مثلها إلى أن تبلغ أوائل العقل والحسّ، وبالله تعالى التوفيق، وله الحمد ومنه الاستزادة من جميل مواهبه. والخطأ في كلّ ذلك يشمل اسم الباطل وتنفرد هذه الجهة بالنكال في الدار الآخرة لمن عاند وترك البحث هو قادر عليه.

[٧٣٨] واعلم أن المتقدمين سمّوا المقدمّات «قياساً»، فتحيل إخواننا القياسيون حيلة ضعيفة سوفسطانية بأن أوقعوا اسم القياس على التحكم والسفسطة، فسمّوا تحكّمهم بالاستقراء المذموم قياساً، وسمّوا حكمهم فيما لم يرد فيه نصّ بحكم شيء آخر مما ورد فيه نصّ لاشتباههما في بعض أوصافهما قياساً واستدلالاً وإجراء العلة في المعلول. فأرادوا تصحيح الباطل بأن سمّوه باسم أوقعه غيرهم على الحقّ الواضح كالذي بلغنا عن بعض جهال البربر أنه أراد استحلال أكل خنّوص صاده بأن سمّاه باسم ولد الأيل. وقد جاء عن الرسول، عليه السلام، أنه أنذر يقوم يستحلون الخمر يسمّونها بغير اسمها. وهذه حيلة ممّوهة لا تثبت على التخليص. وقد قلنا قبل إنه ليس في العالم شيان إلا وبينهما شبه ما وافتراق ما ضرورة لا بد من ذلك. فإن كان الشبه يوجب استواء الحكم فليحكّموا لكلّ ما في العالم بحكم واحد في كلّ حال من أجل اشتباهه في صفة ما، ولم كان الاجتماع في الشبه يوجب استواء الحكم ولم يكن الافتراق في الشبه يوجب اختلاف الحكم فينبغي على هذا أن لا نحكم لشيئين أصلاً بحكم واحد لأجل اختلافهما في صفة ما. وكلّ هذا خطأ وحيرة وموّد إلى التناقض والضلال، ونعوذ بالله من ذلك كلّه، ولا حول ولا قوة إلا بالله.

15- Safsatanın Beyanı Hakkında Fazladan Bir Ek Bölüm

[739] Öncekiler, fâsit mukaddimelerden elde edilen sonuca “safsata” ismini verdiler. İlim ve güç bahşeden Allah’ın bize verdiği güçle, safsatanın pek çok kısmını açıklayacağız.

5 [740] Bil ki bâtılı destekleyen kargaşacının en büyük silahı, kafa karıştırmaktır. Bunu da (a) Olumlu olmayan şeyi olumlamakla (b) Bir veya daha fazla kısmı düşürmekle, (c) Fâsit bir kısmı eklemekle (d) Tamamı fâsit olan kısımlar getirmekle ve (e) Doğruluğunda ittifak olan, hükümleri ve sıfatları farklı bazı mânalar yanında bazı şeylerde aynı olan mânalar da
10 veren müşterek lafızlar kullanarak yapar. Müşterek lafzı, bu lafzın verdiği bazı şeylerin tamamına değil, ittifak ettiğine mahsûs kılmak ister. Veya bu lafzın kapladıklarının hepsini, bu lafzın kapladığı bazı şeyler ile kuşatmak ister. Ya da bu lafzı, evvel emirde bu mânaya gelecek şekilde kullanır.

[741] Olumlu olmayanı olumlu kılmak, onların şöyle söylemeleri gibidir: Eğer Allah, cisimden başka bir şey olsaydı araz olurdu. Allah Teâlâ’nın araz olmadığı sabit olunca, Allah’ın cisim olduğu sonucu doğru oldu. Bu önerme, Allah’ın cisimden başka bir şey olmasını araz olmasına bağladı. Bu ise olumlanan bir şey değildir. Eğer Allah’ın cisimden başka bir şey olduğu önermesini, olumlayacak bir şeye bağlasaydı, doğru olurdu. Eğer “Allah
15 Teâlâ hâdis olsaydı veya cisimden başka bir şey olsaydı araz olurdu” deseydi, bu doğru bir tertip olurdu. Fakat Allah Teâlâ, hâdis değildir. Cisim değildir. Araz da değildir. Biz şu an karîneler amelîyesinin doğruluğunun beyanı sadedindeyiz. Cüz’îleri beyan etmekle uğraşmıyoruz. Cüz’îlerin kendilerine mahsûs yeri vardır.

25 [742] Bir kısmı düşürme, birinin şu sözü gibidir: Mutlaka ya kırmızı ya yeşil ya sarı ya da siyah renklerinden biridir. Bu kişi beyaz, mavi ve diğer renkleri düşürdü.

[743] Fâsit bir kısım ekleme, birinin şu sözü gibidir: Bu şey, ‘ya kendisi ya da kendisi dışında başka bir şey veya kendisi de değil kendisinden
30 başka bir şey de değildir’ olmaktan hâli değildir. Bu son kısım fazlalık ve fâsittir.

١٥ - باب زيادة من الكلام بيان السفسطة

[٧٣٩] وسَمَّتْ الأوائل ما أخذ من مقدمات فاسدة «سفسطة». ونحن نبين

منها وجوها كافية بحول الله الواهب للعلم وقوته، لا اله إلا هو.

[٧٤٠] واعلم أن المشغب الناصر للباطل أعظم سلاحه التلبيس، وذلك يكون

٥ إما بإيجاب ما لا يجب، وإما بإسقاط قسم من الأقسام أو أكثر من قسم، وإما

بزيادة قسم فاسد، أو بأن يأتي بأقسام كلها فواسد، وإما أن يتعلق بلفظ مشترك

متفق على صحته يعطي أشياء كثيرة مختلفة الأحكام والصفات ومتفقة أيضًا في

أشياء؛ فيريد أن يخصّ بما اتفقت فيه بعض ما يعطي الاسم دون جميعه، أو يريد

أن يعم جميع ما يقع عليه ذلك الاسم بما يخصّ بعض ما يقع عليه ذلك الاسم،

١٠ أو يأتي هو به ابتداء.

[٧٤١] فإيجاب ما لا يجب هو نحو أن يقول: لو كان الباري تعالى غير جسم

لكان عرضًا فلما ثبت أن الباري تعالى ليس عرضًا صحّ أنه جسم. فهذا علق

كونه تعالى غير جسم بكونه عرضًا وهذا لا يجب، ولو علق ذلك بما يوجب

قضيته لكان صادقًا، وذلك لو قال: لو كان الباري تعالى محدثًا أو كان غير جسم

١٥ لكان عرضًا. فهذا تقديم صحيح، لكن الباري تعالى ليس محدثًا فليس جسمًا

ولا عرضًا. وإنما نحن الآن في بيان صحّة عمل القرائن لا في بيان الجزئيات،

ولذلك مكانه.

[٧٤٢] وأما إسقاط قسم فكقول القائل: لا يخلو هذا اللون من أن يكون

أحمر أو أخضر أو أصفر أو أسود فقط أسقط الأبيض واللازوردي وغير ذلك.

٢٠ [٧٤٣] وأما زيادة قسم فاسد فكقول القائل: لا يخلو هذا الشيء من أن يكون

هو هذا الشيء أو هو غيره أو لا هو هو ولا غيره. فهذا قسم فاسد زائد.

[744] Tamamı fâsit kısımlar zikretme, birinin şu sözü gibidir: Allah Teâlâ varlığın hepsini; (a) Zararı defetmek, (b) Menfaat elde etmek, (c) Doğası gereği, (d) Bir afetten dolayı, (e) Cömertliği sebeplerinden birinden dolayı var etmiştir. Bu kısımların hepsi fâsittir. Doğrusu; Allah'ın var etmesi, bir illet ve sebep dolayısıyla değildir. Kim hasmına karşı, Allah'ın bu sebeplerden birinden dolayı var ettiğini iddia ederse, bunu açıklayıp delillendirmesi gerekir.

[745] İsimlerin benzeşmesinden ortaya çıkan hata, ya cahilden ya da bilerek yapandan sadır olur. Cahil kişi mâzurdur. Bilerek yapan ise kınanır.

[746] Cahil kişinin hatası, Adiy b. Hâtim'in "*Sabahın beyaz ipliği (aydınlığı), siyah ipliğinden(karanlığından) ayırt edilinceye kadar yiyin, için.*" [Bakara, 2/187] âyet-i kerîmesini iştirince yaptığı gibidir. Âyette geçen ip lafızlarını, bilinen gerçek ip zannetti.

[747] Bilerek yapan; kendilerine riayet etmekten türetilen "râ'inâ/bizi gözet" lafzı söylenince, sövgü anlamına gelen "râ'inâ" diyen kişiler gibidir.

[748] Büyük âlimlerden birinin söylediği şey de bunun örneğidir: ona Kur'ân'ı telaffuz etmekten sorulunca dedi ki bu soru muhaldir. Kur'ân'ı telaffuz etmek mümkün değildir. Çünkü Kur'ân telaffuz edilemez. Çünkü telaffuz lafzı, konuşma ve kelâm anlamından çıkıp kişinin ağzında olanı atması gibi, atma anlamındaki lafza geçiş yapar. Bu ve benzeri şeyler, hile ve çöküştür.

[749] Yine yazının karışmasından da kendini koruman gereklidir. Özellikle de Arap yazısında. Çünkü bu karıştırma, Arapça'da yaygındır. Çünkü harflerin büyük bir kısmı yalnızca noktalar ile birbirinden ayırır. *Zeyd, zebed, resed, rened, rebed* ve benzeleri gibi. Halifelerden biri, valilerinden birine şöyle yazdı: Sizin taraflardaki hünsaları say (ehsi/أحص). Bununla kişilerin sayılmasını kastetti. Valiye mektubu okuyan kâtip "ehsi (taşla /أحص) şeklinde okudu. Vali de bütün hünsaları taşıladı. Bundan dolayı hakikat taliplisi, Nahiv ilmi okumaya muhtaç oldu. Gördüğün gibi eğer bir kâri, doğrusunu bildiği halde kasıtlı olarak "*Kullarından yalnızca âlimler, Allah'tan hakkıyla korkar.*" [Fâtır, 35/28] âyetini, Lafzatullahı merfû', ulema kelimesini de mansûb yaparak "Allah, kullarından yalnızca âlimlerden korkar." manasına gelecek şekilde okursa İslam dininden çıkmış olur. Yine "*Allah ve Resulü, müşriklerden beridir.*" [Tevbe, 9/3] âyetindeki resul lafzını mecrur yapıp "Allah, müşriklerden ve resulünden beridir" şeklinde okursa, hükmü ayındır. -Allah'ın izniyle bundan sonra sana vasfedeceğimiz üzere bunlardan son derece sakın.

[٧٤٤] وأما المجيء بأقسام كلِّها فاسدة فكقول القائل: لا يخلوا البارى تعالى من أن يكون فعل الأشياء كلِّها لدفع مضرة أو لاجتلاب منفعة أو لطبيعة أو لآفة أو لجوده وكرمه. فهذه كلِّها أقسام فاسدة. والصحيح أنه فعل لا لعلّة ولا لسبب أصلاً. فمن ادّعى على خصمه أنه أتاه بشيء من هذه الوجوه فعليه أن يبيّن ذلك. [٧٤٥] ٥
وأما الغلط الواقع من اشتباه الأسماء فيكون من جاهل ومن عامد، فأما الجاهل فمعذور وأما العامد فملوم.

[٧٤٦] فالجاهل غلطه في ذلك نحو غلط عدي بن حاتم إذ سمع الآية: ﴿وَكُلُّوا وَأَشْرَبُوا حَتَّىٰ يَبَيِّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ﴾ [البقرة: ١٨٧] فظنّها من الخيوط المعهودة.

[٧٤٧] وأما العامد فنحو الذين قيل لهم «راعنا» من المراعاة فقالوا راعنا من الرعونة. ١٠

[٧٤٨] ومثل ما قال بعض الأكابر وقد سئل عن اللفظ بالقرآن فقال: هذا السؤال محال واللفظ بالقرآن لا يجوز لأنه لا يلفظ، فأضرب عن اللفظ الذي هو القول والكلام وتعدى إلى اللفظ الذي هو القذف كلفظ الرجل لقمة من فيه. فهذا ونحوه شعاوذ مضمحلة. ١٥

[٧٤٩] وكذلك ينبغي لك أن تتحفّظ من اشتباه الخطّ ولا سيما في الخطّ العربي فإن ذلك فيه فاش لأن لأكثر حروفه لا يفرق بينها في الصور إلا بالنقط كزبد وزيد وزند وربد ورنند وما أشبه ذلك. وقد كتب بعض الخلفاء إلى عامله: احص المختئين قبلك، يريد إحصاء العدد، فقرأها الكاتب «اخص» فخصى كل من كان قبله منه. ولهذا صار طالب الحقائق مضطراً إلى قراءة النحو. ألا ترى أن قارئاً لو قرأ: إنما يخشى الله من عباده العلماء، فرفع الهاء من الله ونصب الهمزة من العلماء قاصداً إلى ذلك، وهو عالم، لكان ذلك خروجاً عن الملة وكذلك لو قرأ: إن الله بريء من المشركين ورسوله - بكسر اللام من رسوله - فتحفّظ من مثل هذا تحفّظاً شديداً على ما نصف لك بعد هذا، إن شاء الله عزّ وجلّ. ٢٠

[750] Şüpheden dolayı atıflarda vâki olan şeyler de safsatadandır. Pek çok âlimin şu âyet-i kerîmede yaptığı hata gibi: “*Halbuki onun tevilini ancak Allah bilir. İlimde yüksek pâyeye erişenler ise: Ona inandık; hepsi Rab-bimiz tarafından, derler.*” [Âl-i İmrân, 3/7] Râsihun/ilimde yüksek pa-
 5 yeye erişenler (derinleşenler) lafzının, lafzatullaha atıf olduğunu zannetti-ler. Ama durum böyle değildir. “Râsihune” lafzı, yeni sözün ve önermenin başıdır. “Râsihune” lafzıyla başlayan cümle, yerinde zikrettiğimiz zaruri delilden dolayı kendinden önceki cümleye atıftır.

[751] İzâfet edilmelerini gerektirecek bir delil olmadan bir şeyi başka
 10 bir şey ile doğrulamak ve bir şeyin bâtil olduğuna başka bir şeyin bâtılığın-ile hükmetmek de safsatadandır. Bu son derece fâsittir. Şöyle diyenin sözü gibi: Allah Teâlâ'nın bilinmeyen bir şekilde görülmesi mümkün ise bilinmeyen bir şekilde koklanması da mümkündür. Yine birinin şu sözü gibi: Buğdayın buğdayla eşit olmadan satımının haram olduğu doğru ise pirin-
 15 cin pirinçle eşit olmayan satımı da haramdır. Bunların hepsi tahakküm ve iddiadır. Kişi istediğiyle hükmetmeyi mümkün görünce, aralarında bağ olmayan iki şeyi birbirine bağlamaktan yorulmaz. Körlerden birinin şu sözü gibi: Eğer renk görünüyorsa akıl da görünür. Akıl görünmediğine göre o halde rengin de görünmez olması gerekir. Bunların hepsini düşün ki iftira
 20 ve cehalet olduğunun farkına varasın. Yeri olmayan yerde cüretkar olmak, çocuğun atalarına karşı olan cüretkarlığı gibidir.

[752] İşte bundan dolayı doğru burhânın beyanı, fâsit cedelî önermelerin ve değersiz kargaşaların tamamının sayımı, ayrıca bu bapta bir-çok noktanın beyanı gibi ihtiyaç duyulan şeyleri talibin baktığında ayırt
 25 edebileceği miktarda aktardık. Dedik ki açıkladığımız yöntem üzere olan burhânın dışındaki her şeyden uzak durmak gerekir. Ömrüme yemin olsun ki bolca açıklama yaptık ve tekrar ettik. Çünkü ashabımızın bu konudaki hatası çok ve son derece fâhiştir. Bundan dolayı fazla açıklamaya ihtiyaç duyduk. Bu kadarıyla iktifa edelim ve -Allah'ın izniyle- akılla
 30 idrak ettiğimiz şeylerin üstünlüğüne dair yeni bir bölüme başlayalım. Yalnızca Allah'a sığır ve yalnızca ondan güç alırız. Ondan başka ilah yoktur.

[٧٥٠] ومن ذلك أشياء تقع في العطوف محيرة، كنعو ما غلط فيه جماعة من العلماء في قول الله عزَّ وجلَّ: ﴿مَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِّنْ عِنْدِ رَبِّنَا﴾ [آل عمران: ٧] فظنوا أن «الراسخون في العلم» معطوفون على الله عزَّ وجلَّ؛ وليس كذلك وإنما هو ابتداء كلام وقضيّة، وعطف جملة على جملة، لبرهان ضروري قد ذكرناه في موضعه.

[٧٥١] ومن السفسطة أيضًا تصحيح شيء آخر، وبطلانه ببطلان شيء آخر، بلا برهان يوجب إضافتهما. فلذلك فاسد جدًّا، كقول من قال: لو جاز أن يكون الباري عزَّ وجلَّ مرتبًا رؤية غير المعهودة لجاز أن يشمَّ شئًا غير المعهود؛ وكقول القائل: لما صحَّ التحريم في البرِّ بالبرِّ متفاضلاً صحَّ التحريم في الأرز بالأرز متفضلاً. وهذا كآله تحكّم دعوى. وليس يعجز أحد عن ربط شيء بشيء لا رباط بينهما بلسانه إذا استجاز القطع بما انتهى. وكقول من قال من العميان: لو كان اللون مرئيًا لكان العقل مرئيًا، فلما كان العقل غير مرئي وجب أن اللون غير مرئي، فتأمل هذا كله تجده بهتانًا وجهلاً ودالّة في غير موضعها كدالّة الصبيان على آبائهم ولا فرق.

[٧٥٢] فلذلك قد أتينا على ما يحتاج إليه من بيان البرهان الصحيح وذكر جمل الجدليات الفاسدة والشغيبات الساقطة وبيان كثير منها بمقدار ما يميّزها به الطالب إذا رآها؛ وقلنا إن كلّ ما عدا البرهان على الطريق التي قدّمنا فواجب اجتنابه. ولعمري لقد أكثرنا من البيان وكّررنا لأن خطأ أصحابنا كثر في ذلك وفحش جدًّا فاحتجنا إلى المبالغة في البيان، فلنقتصر على ذلك، ولنأخذ في الزيادة في فضل ما أدركنا بالعقل. وبالله تعالى نعتصم ونتأيد لا إله إلا هو.

16- Aklın İdrâk Gücünün Duyuların İdrâkinden Üstünlüğü Hakkında Bölüm

[753] Bil ki sağlam duyular, idrak ettiklerinin pek çoğunda kusurludur. Bazen onları idrak etmede yetersiz kalır. Bazen ise hata eder. Sonra çok geçmeden nefis; hatasını, kusurunu ve ona gizli kalan şeyleri görür de dosdoğru ve tam olarak idrak eder. Aklın bütün bunlardaki idraki tek bir idraktır. Özetle; akıl, Allah'ın sadece nefse verdiği bir kuvvettir. Vücuttaki hiçbir uzvu, akla ortak kılmadı. Nefsin duyular tarafından yaptığı idrakte vücut için bir ortaklık vardır. Vücut, bulanık ve ağırdır. Nefis akıl ile düşünüp akla vücudun iştahları veya diğer kötü hasletler hakim olmazsa; nefsin idraki, saf, tam ve katışıksız bir idraktır. Nefsin vücutla ortaklığı sebebiyle bulanıklaşması ve nefsin, vücuttan ayrılmasıyla berraklaşması ile vücudun nefisle birleşmesiyle hafifliği ve vücudun, nefisten ayrılması ile ağırlaşması için vereceğimiz en anlaşılır örnek; uyuyan kişide gördüğün haldir. Zira uyuyan kişinin vücudu uyku sırasında en ağır kilodadır. Bunu insan taşımak için kiralanan hamallar bilir. Zira onlar taşıdıkları kişinin uyumasını sağlamak için çok çabalarlar, çünkü taşıdıkları kişi uyanık olursa kilosu hafifler ve onların da yükü azalır. Nefsin uyku halindeyken, yakaza halindeyken görmenin mümkün olmadığı şeylerden nübüvvetin bir cüz'ünü sahih rüyalar ile müşahede ettiğini görürsün. İşte bunun gibi nefis, her ne zaman vücuttan uzaklaşır ve tek başına kalırsa varlığın gizliliklerini ve görüşlerin doğru sonuçlarını idrak eder. Hatta kişi bu haldeyken yanındaki kişinin konuşmasını işitmez. Yanında olanların çoğunu da görmez.

[754] Şimdi başladığımız konuya dönüyoruz. Diyoruz ki: -Başarı Allah'tandır- sen, uzaktan insanları çocuklar gibi küçük görürsün. Ama aklınla onların gördüğünden daha büyük olduğundan şüphe etmezsin. Çok geçmeden onlara yaklaşır ve onların oldukları büyüklükte olduklarını görürsün. Akıl, onların buldukları büyüklükten asla şüpheye düşmez. Yine aynı durum seste de başına gelir. Bir şey duylardan çok uzaklaşınca, duyunun onu idraki tamamen yok olur. Bir insan senden beş mil veya benzeri uzaklıkta olsa; onun silüetini görürsün ama gözlerini ayırt edemezsin. Sesini asla işitemezsin. Ta ki o sana yaklaşınca her şeyini ayırt edersen, gözlerinin rengini görüp sesini duyarsın.

١٦ - باب الكلام في فضل قوة إدراك العقل على إدراك الحواس

[٧٥٣] واعلم أن الحواس السليمة قد تقصر على كثير من مدركاتها وقد تضعف عنها وقد تخطيء ثم لا يلبث أن يستبين للنفس غلطها وتقصيرها وما خفي عنها وتدركه إدراكاً تاماً على حقيقته. وإدراك العقل في كل ذلك إدراك واحد، وبالجملة فالعقل قوة أفرد الباري تعالى به النفس ولم يجعل فيه شركة ٥ لشيء من الجسد. وإدراك النفس من قبل الحواس فيه للجسد شركة، والجسد كدر ثقل فإدراكها بالعقل إذا نظرت به ولم تغب عليه الشهوات الجسدية أو سائر أخلاقها المذمومة إدراك صاف تام غير مشوب. ومن أقرب ما نمثل لك به كدر النفس بمشاركتها الجسد وصفائها بانفرادها عنه وخفة الجسد بمشاركة النفس ١٠ وثقله بانفراده عنها ما ترى من حال النائم فإن جسده حينئذ أثقل وزناً ويعلم ذلك من اكترى من الحمالين فإنهم يكثر من نهيته عن النوم حتى إذا استيقظ خف وزنه واستقل. وترى النفس في حال النوم قد تشاهد جزءاً من النبوة بالرؤيا الصحيحة مما لا سبيل إلى مشاهدته في حال اليقظة. وهكذا كلما انفردت وتخلت عن الجسد أدركت غوامض الأشياء وصحيح العواقب في الآراء حتى إن المرء في ١٥ تلك الحال لا يسمع كلام من معه ولا يرى كثيراً مما بحضرته.

[٧٥٤] ثم نعود إلى ما بدأنا به فنقول، وبالله تعالى التوفيق: إنك ترى الإنسان من بعيد صغير الجرم جداً كأنه صبي، وأنت لا تشك بعقلك أنه أكبر مما تراه، ثم لا يلبث أن يقرب منك فتراه على قدره الذي هو عليه الذي لم يشك العقل قط في أنه عليه. وكذلك يعرض لك في الصوت. وأيضاً فإن الشيء إذا بعد عن الحاسة جداً بطل إدراكها جملة، فإن الإنسان إذا كان منك ٢٠ على خمسة أميال أو نحوها رأيت شبحه ولم تستبين عينيه ولا سمعت صوته أصلاً، حتى إذا قرب استبنت كل ذلك وميّزت لون عينيه وسمعت كلامه.

Yine mesela, uzaktan gördüğün ama sesini işitmediğin, (büyük bir yapının) yıkılması gibi. Bu durumda akıl, eğer yakın olup da bu yıkımın sesini işitseydin onun korkunç bir sesi olacağından şüphe etmez. Akıl, bunların hiçbirinde seni aldatmaz. İnsan, yüküne konulan hardal tanesi gibi cisimlerin ağırlığını kesinlikle hissetmez. Oysa hardal taneleri durmadan yüklenirse insan da çok geçmeden onları taşıyamaz hale gelir; aynı şekilde isterse filin sırtına ya da büyük bir yük gemisine yüklensin. Akıl bu ilk durumda (yani senin yüküne hissetmeyeceğin ölçüde hardal tanelerinin bulunduğu farazî durumda) aslında hardal tanelerinin bir ağırlığı olduğunu sana bildirir. Ancak duyuların idraki aklın idrakinden geride olduğundan duyular, bunu idrak etmekten aciz kalır. Duyular yalnızca güçlü şekilde ortaya çıkan şeyleri idrak eder. Gördüğün gibi pek çok hakikat, duyulara gizli kalmıştır. Akıl ise sana açıkladığım gibi bir hardal tanesinin ağırlık hissesini tam olarak idrak eder. Öyle ki bu idraki ile duyulara konu olan kantarlarca ağırlığı idrak ile arasında fark yoktur. Koklama da böyledir. Şeytantsi bitkisinden az bir miktar evinde bulunursa onun kokusunu almazsın. Ta ki şeytantsi bitkisi evinde çoğalınca çok geçmeden kokusunu alırsın ve (kokusu kötü olduğu için) sıkılırsın. Akıl bu az miktarda bitkinin kötü kokusunun olduğunu kesin bilir. Misk için de aynı durum geçerlidir. Akıl, kokunun az ve çoktaki kuvvetinin aynı olduğunu sana bildirir. Fakat çok olan bir araya geldiğinde ve bunlardan ayrılan koku havada çoğalınca geniş bir yer kaplar. Gök de böyledir. Onu hareket ederken göremeyiz. Ama akıl, semanın hareketi ile içindeki gök cisimlerinin doğudan batıya, batıdan doğuya, menzilinde yer değiştirmesi ve kendi kendine hareketlerinden gördüğüyle onun hareket ettiğini kesin bilir. Göz de böyledir. Güneşin hareketini kesinlikle ayırt edemez. Ta ki bir miktar geçince doğu ufkunda gördükten sonra göğün ortasında görmesiyle, güneşin hareketi göze kesinkes zahir olur. Canlılar ve bitkilerin cisimlerinin büyümesi gibi. Yanında ve gözlerinin önünde olmalarına rağmen onların büyümelerini göremezsin. Ta ki bir müddet geçtikten sonra onların büyümelerini açıkça görür ve öncesine nispetle büyüme oranını bilersin. Akıl, sen gözünle görmesen de geçip giden her saat, zamanın bu ağacın büyümesinde payının olduğuna şahadet eder. Eğer düşünürsen [göreceksin ki] bunlar pek çoktur.

وكهدم رأيته من بعيد ولم تسمع صوته ولم يشكَّ العقل أن له صوتاً مرعباً لو قربت منه لسمعته. فالعقل في كلِّ ما ذكرنا لا يخون. وأما في حسَّ الجسم فكخردلة تزداد في حمل الإنسان فلا يحسُّ بها البتَّة، حتى إذا كثرت صبَّ الخردل لم يلبث أن يعجز عن الاستقلال به ولو أنه صبَّ على ظهر فيل أو سفينة بحرية. والعقل يعلمك أن تلك الخردلة المصبوبة أولاً لها نصيب من الثقل ضرورة، إلا ٥ أن الحسَّ قصر عن إدراكه لتأخر إدراك الحسَّ عن إدراك العقل وأنه لا يدرك إلا ما ظهر ظهوراً قوياً وقد يخفى عليه كثير من الحقائق كما ترى. والعقل، كما بينت لك، يدرك حصة الخردلة من الثقل إدراكاً لا فرق بينه وبين إدراكه حصة ما ظهر إلى الحسَّ من ثقل القناطير المجتمعة. وهكذا الشَّم فإن مقدار فلس من حلتيت يكون معك في البيت فلا تشمُّه أصلاً حتى إذا كثرت أجزاء الحلتيت ١٠ لم يلبث الشَّم أن يجده ويضجر منه؛ والعقل موقن أن لذلك الفلس جزءاً من التنن، وهكذا القول في المسك. والعقل أيضاً يعلمك أن قوَّة الرائحة في القليل والكثير واحدة، ولكن الكثير إذا اجتمع كثر افتراق ما ينحل منه في الهواء فشغل مكاناً واسعاً. وكذلك السماء، لا تراها متحرّكة والعقل يوقن أنها متحركة بما نرى من اختلاف حركتي الأجرام التي فيها من شرق إلى غرب بحركة السماء ١٥ لها، ومن غرب إلى شرق، وبانقالها في الدرج وحركتها بذاتها. وكذلك العين لا تستبين حركة الشمس أصلاً، حتى إذا بقيت مدَّة لاحت لها حركتها يقيناً بأن تراها في كبد السماء بعد أن تراها في أفق المشرق. وكنماء الأجسام من الحيوان والنبات فإنك لا تستبين نموه على أنه بين يديك ونصب عينيك حتى إذا مضت مدَّة رأيت النماء بعينيك ظاهراً وعلمت نسبة زيادته على ما كان، والعقل يشهد ٢٠ أن لكلِّ ساعة مرّت حظاً من نمو ذلك الشجر لم تتبينه ببصرك. وهذا إذا تدبّرتَه كثير جداً.

[755] Bu kitabın nitelik konusunda aklın, duyuların bütün idrak ettiklerinde ortak olduğunu ama duyuların olmadığı (idrak edemediği) birçok şeyde tek başına olduğunu izah etmiştik. Eğer akıl olmasaydı duyulardan gizli olan şeyleri bilemezdik. Allah'ı da bilmezdik. Kim aklını yalanlarsa, kendisi olmadan rabbini bilemeyeceği şahitliğini yalanlamış olur. Delilerin durumuna düşmüş olur. Hakikati elde edemez. Mukaddimeler, düşünme ve hatırlama ile doğru şekilde ele alınır. Şöyle ki nefs-i nâtika, bilmeyi istediği şeyde eşyanın tabiatının maksadı belli oluncaya kadar eşyanın tabiatlarının birbirine bitişmesi üzerinde düşünür. Bu hatırlama hayvanlarda da vardır. Bunda hayvanlar derece derecedir. Bir kısım hayvanlar; sahibini ayırt edebiliyor, yanında olmasa bile onu hatırlıyor ve sahibini görünce sevinçle ona doğru atılıyor. Bu seviyedeki en güçlü hatırlama; fil, köpek, maymun, ayı ve kedide bulunur. Bir kısım hayvanlar ise bu sayılan özellikler olmadan sadece hatırlar. At ve deve bunun gibidir. Saydıklarımızın dışındaki diğer kısım hayvanlar ise bu sayılanlardan hiçbir şey hatırlamaz. Horoz ve benzeri gibi.

[756] Bil ki akıl, his, zan ve hayal nefsin kuvvetlerindedir. Düşünmek ise nefsin, bu kuvvetlerin ilettiği şeye dair olan hükmüdür. Hatırlama; nefsin, bu kuvvetlerin ilettiği şeyleri canlandırmasıdır. Nefsin, hafızaya aldıklarından unutarak bir şey hatırlamadığında, hatırladıklarını düşünerek araştırma yaptığı ve hatırlamaya çalıştığını görürsün. Nasıl ki eşyasını kaybeden veya karıştıran kişi, eşyasını bulmak için farklı eşyalar arasında arama yapıyor ve buluncaya kadar bir yönden diğerine bir mekândan diğerine sürekli arıyor. Böylece ona dönüyor veya arştırmaları sonucunda bulamıyor. Nefis de birebir böyledir. Bunların hepsini yöneten ve var eden Allah, eksik sıfatlardan münezzehtir. O'ndan başka ilah yoktur.

[757] Zikrettiğimiz kuvvetlerden aklın dışında, kendisine her halde ve her zaman güvenilecek bir şey yoktur. Sağlam duyular ile hastalık ve benzeri şeylerin bulaştığı duyuların idrak ettikleri şeyler, akıl sayesinde birbirinden ayrıştırılır. Hasta olan kişinin balın tadını ebucehil karpuzu gibi acı hissetmesi gibidir. Akıl ise sağlam ve doğru şahitlikle balın tatlı olduğuna şahadet eder. Nasıl ki bir şeyi suda aslı şeklinden farklı bir şekilde görüyorsunuz. Halbuki akıl, onun aslı şeklinde olduğuna şahadet eder.

[٧٥٥] وقد بيّنا في باب الكلام في الكيفية من هذا الديوان مشاركة العقل للحواس في جميع مدرقاتها وانفراده دونها بأشياء كثيرة؛ فلولا العقل ما عرفنا الغائب عن الحواس ولا عرفنا الله عزّ وجلّ. ومن كذب عقله فقد كذب شهادة الذي لولاه لم يعرف ربّه، وحصل في حالة المجنون، ولم يحصل على حقيقة. وبالفكر والذكر تؤخذ المقدمات أخذًا صحيحًا بأن تنظر النفس في ضمّ طباع الأشياء بعضها إلى بعض حتى يقوم مرادها فيما تريد علمه وهذا الذكر مبثوث في الحيوان. والحيوان قد يتفاضل فيه: فمن الحيوان ما يميّز ربّه ويذكر عليه وإن غاب عنه، ويهش إليه إذا قدم عليه؛ وأقواها في ذلك الفيل والكلب والقرود والدب ثم السنور؛ ومن الحيوان ما يذكر ذكرًا دون ذلك كالفرس والبعير؛ ومن الحيوان سائر ما ذكرنا لا يذكر شيئًا من ذلك كالديك وغيره. ٥ ١٠

[٧٥٦] واعلم أن العقل والحسّ والظن والتخيّل قوى من قوى النفس. وأما الفكر فهو حكم النفس فيما أدّت إليها هذه القوى وأما الذكر فهو تمثل النفس لما أدّته إليها هذه القوى فتجد النفس إذا افتقدت بالنسيان شيئًا مما اختزنته تتطلّبهُ وتفتّشه في مذكوراتها بالفكر كما يفتّش رب المتاع متاعه إذا أتلفه أو اختلط له بين أمتعة شتّى، فيبحث عنه في وجه وجه ومكان مكان حتى يجده فيؤوب إليه، أو لا يجده أصلًا. وهكذا النفس سواء سواء، فسبحانه مدبّر كلّ ذلك ومخترعه لا إله إلا هو. ١٥

[٧٥٧] وليس في القوى التي ذكرنا شيء يوثق به أبدًا على كلّ حال غير العقل فيه تميّز مدرقات الحواس السليمة والمدخولة بالمرض وشبهه، كوجود العليل طعم العسل مرًا كالعلقم، والعقل يشهد بالشهادة الصحيحة الصادقة أنه حلو، وكما ترى الشيء في الماء بخلاف شكله الذي يشهد العقل أنه شكله على الحقيقة. ٢٠

[758] Zan delillerin en yanlışıdır. Çünkü sana kalıplı ve silahlı bir adamı cesur gösterir ama belki de o adam son derece korkaktır. Yine sana farklı görünümlü birini aptal olarak gösterir ama belki de o kişi, son derece zekidir. Allah Teâlâ buna şu âyet-i kerîme ile dikkat çekti: “*Gözler kör olmaz; lâkin göğüsler içindeki kalpler kör olur.*” [Hacc, 22/46]. Allah Teâlâ, duyuların akla tâbi olduğunu ve ve hevâsı aklına hakim olan kişinin duyuların idrak ettiği şeylerden faydalanamayacağını haber verdi. Allah Teâlâ dedi ki: “*Zannın bir kısmı günahdır.*” [Hucurât, 49/12]. Resûlullah’tan (s.a.) rivayet edildiğine göre o şöyle buyurdu: “Zan, sözlerin en yalanıdır.”⁹

[759] Hayal, sesin olmadığı yerden sana ses işittirir. Sana var olmayan birini gösterir. Allah Teâlâ buyurdu ki: “*Onların ipleri ve sopaları, yaptıkları sihirden ötürü, kendisine, gerçekten koşuyormuş hayalini verdi.*” [Tâhâ, 20/66]. Böylece Allah Teâlâ, hayalin yalan olduğunu haber verdi.

[760] Akıl, her zaman doğru sonuç verir. Allah Teâlâ, aklın şahadetini terkeden kişinin hatasının itirafını doğrulayarak şöyle buyurdu: “*Şayet kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık, (şimdi) şu alevli cehennem mahkûmları arasında olmazdık! diye ilave ederler. Böylece günahlarını itiraf ederler. Artık (Allah’ın rahmetinden) uzak olsun, o alevli cehennem mahkûmları.*” [Mülk, 67/10-11]. Allah aklını kullanmayı terk edeni yermek için dedi ki: “*Göklerde ve yerde nice deliller vardır ki onlar, bu delillerden yüzlerini çevirip geçerler.*” [Yûsuf, 12/105]. Allah Teâlâ, hakkında delilin olmadığı her şeyi geçersiz kılarak dedi ki: “*De ki: Eğer şahiden doğru söylüyorsanız delilinizi getirin.*” [Bakara, 2/111]. Allah Teâlâ, ilimsiz konuşanları yererek ve delilli konuşanları överek dedi ki: “*İşte siz böyle kimselersiniz! Hadi hakkında bilgi sahibi olduğunuz konuda tartıştınız; fakat bilgi sahibi olmadığınız konuda niçin tartışıyorsunuz.*” [Âl-i İmrân, 3/66]. Yine bu konuda dedi ki: “*Bilakis, onlar ilmîni kavrayamadıkları ve yorumu kendilerine asla gelmemiş olan (Kur’ân’ı) yalanladılar.*” [Yûnus, 10/39]. Bunlar, Bir ve Tek Allah’ın, elçisi aracılığı ile bize ilettiği tavsiyeleridir. Bunlar aklın gerekleridir. Yaratıcı Allah’tan ve onun bilgisine ulaştıran akıldan ayrılmanın varacağı yer, kovulmuş şeytanın yolu ve apaçık sapkınlığa ileten deliliktir. Nimet bahşeden Allah’tan, faziletli bilgiden fazlaca vermesini istiyoruz. Akıl, akli kullanmanın sevgisi ve onun şahadetini doğrulama nimetlerini bizden almamasını istiyoruz. Dinin ve ahirette kurtuluş ile ebedî selamete ulaştıracak amelin doğruluğunun bilgisi için akla müracaat ederiz.

9 *Buhârî*, Edeb, 57.

[٧٥٨] وأما الظنّ فأكذب دليل لأنه يصوّر لك الرجل الضخم المتسلح شجاعاً ولعلّه غاية في الجبن، ويصوّر لك المتفاوت الطلعة بليداً ولعلّه غاية في الذكاء. وقد نبه الله تعالى على هذا فقال: ﴿فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبَ الَّتِي فِي الصُّدُورِ﴾ [الحجّ: ٤٦]. فأخبر عزّ وجلّ أن الحواس تبع للعقل، وأن ذا العقل الذي يغلب هواه عليه لا ينتفع بما أدركت حواسه؛ وقال تعالى: ﴿إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِتْمٌ﴾ [الحجرات: ١٢]؛ وروي عن رسول الله، صلّى الله عليه وسلّم، أنه قال: «الظنُّ أكذب الحديث».

[٧٥٩] وأما التخيل فقد يسمعك صوتاً حيث لا صوت، ويريك شخصاً ولا شخص، وقد قال تعالى: ﴿يُخَيَّلُ إِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ أَنَّهَا تَسْعَى﴾ [طه: ٦٦] فأخبر تعالى بكذب التخيل.

[٧٦٠] والعقل صادق أبداً، قال تعالى مصدقاً لاعتراف من فضل شواهد عقله بالخطأ: ﴿وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ﴾ فاعتزّفوا بذنبيهم فسحقاً لأصحاب السّعير ﴿[الملك: ١٠ - ١١]. وقال تعالى ذاماً لمن أعرض عن استعمال عقله: ﴿وَكَايِنٍ مِّنْ آيَةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يَمُرُّونَ عَلَيْهَا وَهُمْ عَنْهَا مُعْرِضُونَ﴾ [يوسف: ١٠٥]. وقال تعالى مبطلاً لكل ما لم يقم عليه برهان: ﴿قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾. [البقرة: ١١١].

وقال تعالى ذاماً لمن تكلم بغير علم وحامداً لمن حاج بعلم: ﴿هَا أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ حَاجَجْتُمْ فِيمَا لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ فَلِمَ تُحَاجُّونَ فِيمَا لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ﴾ [آل عمران: ٦٦]. وقال تعالى في مثل ذلك: ﴿بَلْ كَذَّبُوا بِمَا لَمْ يُحِيطُوا بِعِلْمِهِ وَلَمَّا يَأْتِهِمْ تَأْوِيلُهُ﴾ [يونس: ٣٩]. فهذه وصايا الواحد الأوّل التي أتانا بها رسوله، صلّى

الله عليه وسلّم، وهذه موجبات العقول، فأين المذهب عن الخالق تعالى وعن العقل المؤدّي إلى معرفته إلا إلى الشيطان الرجيم والجنون المؤدّي إلى الضلال المبين، نسأل الممتن بالنعمة أن يزيدنا من المعرفة الفاضلة، وأن لا يسلبنا ما منحنا من العقل ومحبة استعماله وتصديق شهاداته؛ وإلى العقل نرجع في معرفة صحّة الديانة وصحّة العمل الموصولين إلى فوز الآخرة والسلامة الأبدية،

İlmin hakikatini akıl ile biliriz. Akıl ile cehaletin karanlığından çıkarız. Yaşamın, âlemin ve vücudun yönetimini onunla düzgün yaparız.

[761] İnsanlardan bazıları, akılda yalnızca iptaline dair delil bulunan şeyin doğruluğuna, akıl ile şehadet etmek istiyor. Onlar, akılda fikhin
 5 cüz'î meselelerine zorunlu kılan illetler arayan kişi gibidir. Akılda sadece İlk ve Yaratıcı Allah'a emrettiği herhangi bir şeye itaat etmenin gerekli-
 liği vardır. Allah'ın emri, kendimizi öldürmemiz ve ve bu kadar şiddetli
 olmayıp buna benzer şeyler olsa da durum böyledir. Domuz etinin ha-
 ram olup keçi etinin helâl olmasını gerektiren, güneşin zevalinden sonra
 10 namazın farz olup güneş doğunca yasak olması, bir namazın dört rekat
 olup diğer bir namazın üç rekat olması, zi'l-hicce ayında değil de Rama-
 zan ayında orucun farz olması, zi'lhicce ayında hac için Mekke'ye gidilip
 başka ayda başka bir şehire gidilmemesi, zina edilen kadının kocası veya
 babası ister affetsin ister affetmesin farketmez. Zina eden evli erkeğin
 15 öldürülmesi, öldürülmesi haram olan nefsi öldürenin, maktulun velisini-
 nin affi olduğunda öldürülmesinin haramlığı, karnı yarılan veya boğulan
 hayvanın etinin haram olmadığı, kesilen veya kurban edilen hayvanın
 etinin helâl olduğuna dair akılda başlangıcından itibaren hiçbir şey yok-
 tur. Fikhî hükümlerin tamamı böyledir. Allah Teâlâ'nın bütün fiilleri de
 20 böyledir. Allah Teâlâ, eşeği insan için çalışmasına elverişli olarak yarattı.
 Atı binilmek için yarattı. İnsan suretine akli bahşetti. Köpeği geyiklere
 musallat etti. Etlerini yemek için bazı hayvanların kesimini mubah kıl-
 dı, bazılarını kılmadı. Bazı hayvanlara uçan, bazılarını da suda yaşayan
 olarak yarattı. Bazı hayvanları diğer bazı hayvanlara av kıldı. Bazı canlı-
 25 ları düşünen, bazılarını cahil yarattı. Bazı hayvanları iki, bazılarını dört,
 bazılarını altı, diğer bazılarını ise daha fazla ayaklı yarattı. Bazılarını ise
 ayaksız yarattı. Aslanı cesaretli ve atılgan yarattı. Maymunu korkak ve
 tedirgin yarattı. Bazı canlıları gözleri keskin yarattı. Farelerden kör olan
 türünü de kör olarak yarattı. Canlılara acı veren zehirli canlılar yarattı.
 30 İşte bunun gibi Yaratıcı ve hikmetli Allah Teâlâ, her şeyi tertip etti. Bun-
 ların hepsini nefis yapmıştır görüşüne iltica eden kişi, acizlik ve kanunla-
 rında gevşekliği Allah'a yüklemiş olur. Allah Teâlâ bundan münezzehdir.
 Bunları *el-Fasl* kitabından yeterli miktarda açıkladık.

وبه نعرف حقيقة العلم، ونخرج من ظلمة الجهل، ونصلح تدبير المعاش والعالم والجسد.

[٧٦١] ومن الناس من يستشهد بالعقل على تصحيح شيء ليس في العقل إلا إبطاله، كمتطلب في العقل عللاً موجبة لجزئيات الشرائع، فإنه ليس في العقل إلا وجوب الائتمار للأول الخالق فقط في أي شيء أمر به، ولو أنه قتل أنفسنا ٥ فمن دونها بأنواع المثل؛ وأما علة موجبة لتحريم لحم الخنزير وإباحة لحم التيس، أو لإيجاب الصلاة بعد زوال الشمس والمنع منها حين طلوعها، أو لأن تكون صلاة أربع ركعات وأخرى ثلاثاً، أو صيام شهر رمضان دون ذي الحجة، أو الحج إلى مكة في ذي الحجة دون الحج إلى غيرها في شهر آخر، وقتل من زنا وهو محصن عفا عنه زوج المزني بها أو أبوها أو لم يعفوا، أو تحريم قتل من ١٠ قتل النفس المحرمة إذا عفا عنه الولي. ولا تحريم المشقوق البطن أو المخنوق وتحليل المذبوح أو المنحور، فليس ابتداء هذا كله في العقل أصلاً. وهكذا جميع الشرائع، وهكذا جميع أفعال الخالق تعالى فإنه خلق الحمار خلقاً مهيناً للسخرة، وخلق الفرس للركوب، وحباً صورة الإنسان بالعقل، وسلط الكلب على الظبي، وأباح ذبح بعض الحيوان دون بعض للأكل، وخلق بعض الحيوان ١٥ طياراً وبعضه مائياً، وبعضه طعاماً لبعض، وبعضه ناطقاً وبعضه جاهلاً، وبعضه ذا رجلين وبعضه ذا أربع أرجل وبعضه ذا ست أرجل وبعضه ذا أكثر من ذلك وبعضه بلا أرجل أصلاً، وخلق الأسد شجاعاً جريئاً والقرد جبناً هلوغاً، وخلق أشياء حادة الإبصار وخلق الخلد أعمى، وخلق ذوات السموم المؤذية للحيوان. وهكذا رتب الخالق الكريم الأشياء كلها. ويلزم من فرّ عن هذا إلى أن النفس ٢٠ فعلت ذلك إيجاب العجز أو المسامحة في العبث على أصله للباري، تعالى عن ذلك. وقد بيّنا هذا في كتاب «الفصل» بياناً كافياً.

[762] Akıl, kendisi sayesinde nefsin bütün mevcûdatı mertebelerine göre ayırttığı ve kendisi ile mevcûdatın üzerinde bulunduğu hakiki sıfatlara şahitlik ettiği kuvvettir. Nefis, akıl kuvveti ile mevcûdatta olmayan şeyleri onlardan olumsuzlar. İşte bu aklın gerçek tanımıdır. Duyular bütün bunlarda aklı birebir takip eder. Aklın ayırttırma gücü aklın idrakinin tanımıdır ki aklın bu tür idraktan başka bir idraki yoktur. Aklın faydasının tanımı ise ibadetler ve erdemleri kullanmaktır. Bu tanım günahlardan ve bayağılıklardan uzak durmayı da kapsıyor. Bu konu ve onunla alakalı diğer konular hakkında *Ahlâku'n-nâs* adlı eserimiz, Allah'ın izniyle yeterli izah ihtiva etmektedir.

[763] Bil ki insanların büyük bir çoğunluğunda genelde ahmaklık ve akıl zayıflığı durumu hakimdir. Erdemli ve akıllı kişiler son derece nadir ve azdır. Bu durum [ispata gerek duymayacak kadar] hissedilir bir şeydir. Ayrıca [bunu destekler mâhiyette], yaratıcı ve bir olan Allah'tan bu konuda şöyle bir âyet de varid olmuştur: “*Yeryüzünde bulunanların çoğuna uyacak olursan, seni Allah'ın yolundan saptırırlar.*” [En'âm, 6/116]. Resûlullah (s.a.) da şöyle buyurdu: “İnsanlar, aralarında soylu ve binmeye elverişli bir tek deve bulmakta güçlük çekeceğin yüz deve (lik sürü)ye benzer.”¹⁰

[764] Zayıf akıllıların, akıl zanettiği şey akıl değildir. Aklın onda herhangi bir dahli de yoktur. Bunda çok yanıldılar. Çünkü onlar akıllı, kendisiyle dünyada rahata, saygınlığa ve zenginliğe erişilen şey zannettiler. Bu duruma; eğer günahın ve ahlaksızlığın olmadığı övülesi yollarla varılırsa o zaman [bu hale eriştiren] akıldır. Ama eğer yalan, nifak, farzı geçirme, bir insana haksızlık etme, bâtıla destek olmayla mümkün olursa o zaman akılsızlıktır. Çünkü akıl, Allah'ın bu hasletleri yermeye dair bize ulaşan yasaklamasının ardından -ki Allah ağır şekilde yeriyor- aklın yerdığı, fâsit gördüğü ve yasakladığı şeylere dair nasıl akıl olur. Her kimde akıl varsa bu ahlaksız davranışları yerer. Allah'tan da sadece bunları yermeye dair buyruklar bize ulaşmıştır. Yine başkalarının zannettiği üzere, belirli elbiseleri giymek kendisine muhalefet edilmemesi gereken ve övülesi olan akıldan gelir, gibi bir görüşün hiçbir anlamı yoktur. Çünkü eğer böyle bir görüşe varırsan bu ahmaklık ve cehaletten başka bir şey değildir. Bunun açıklaması, *Ahlâku'n-Nefs ve's-Sîretü'l-Fâzıla* kitabımız ile *es-Siyâse* kitabımızda mevcuttur. Bütün faziletlere ulaştıran Allah Teâlâ'dır.

10 *Müslim*, Fezâilü's-Sahâbe, 232.

[٧٦٢] وإنما العقل قوّة تميز بها النفس جميع الموجودات على مراتبها وتشاهد بها ما هي عليه من صفاتها الحقيقية لها فقط وتنفي بها عنها ما ليس فيها. فهذه حقيقة حدّ العقل وتتلوه في ذلك الحواس سواء سواء، وهذا التمييز هو حد إدراك العقل الذي لا إدراك له غيره. وأما حد منفعة العقل فهي استعمال الطاعات والفضائل، وهذا الحدّ ينطوي فيه اجتناب المعاصي والرذائل، والكلام ٥ في هذا وغيره مما هو متّصل به مستوعب، إن شاء الله تعالى، في كتابنا «في أخلاق النفس».

[٧٦٣] واعلم أن الأكثر في الناس جدا فالغالب عليهم الحمق وضعف العقول، والعقل الفاضل نادر جدا وقليل البتة، وهذا يوجد حسا. وقد ورد النص بذلك عن الخالق الأول وعن خيرته المبتعث إلينا صلى الله عليه وسلم. قال ١٠ تعالى: ﴿وإن تطع أكثر من في الأرض يضلوك عن سبيل الله﴾ [الأنعام: ١١٦]. وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «الناس كإبل مائة لا تجد فيها راحلة».

[٧٦٤] وأما ما يظنه أهل ضعف العقول من أنه عقل وليس عقلاً ولا مدخل للعقل فيه فقد غلطوا في ذلك كثيراً، فإنهم يظنون العقل إنما هو ما حيطت به السلامة في الدنيا ووصل به إلى الوجاهة والمال؛ وهذا إذا كان بطرق محمودة ١٥ مما لا معصية فيه ولا رذيلة فهو عقل، وأما إذا كان بما أمكن من كذب ومناقرة وتضييع فرض وظلم إنسان ومساعدة على باطل فهو ضدّ العقل، لأن العقل بعد نهى الله تعالى الوارد علينا بدمّ هذه الخلال يذمّها ذمّاً صحيحاً. فكيف يكون عقلاً ما يذمه العقل ويفسده وينهى عنه ولم يوجد العقل إلا ذاماً لهذه الرذائل ولا ورد الأمر من الله عزّ وجلّ قط إلا بدمّها. وكذلك ما ظنّه آخرون من أن من ٢٠ العقل المحمود الذي لا ينبغي خلافه التزام أزياء معهودة لا معنى لها فليس هذا إذا حصلته إلا حمقاً وجهلاً وليس هذا من العقل في شيء. وبيان ذلك مذکور في كتابنا في «أخلاق النفس والسيرة الفاضلة» وفي كتابنا في «السياسة» إن شاء الله عز وجل، والله تعالى الموفق لكلّ فضيلة.

[765] Bil ki eşyanın hakikatini, sadece nefsinin bütün hevâ/heveslerden arındıran ve bütün görüşlere aynı ve eşit olarak bakan, onlardan birine meyletmeyen, nefsinin ahlakını hevâ ve taklitten geriye hiçbir şey bırakmayacak şekilde aklıyla denetleyen kişi idrak eder. Nefsinin ahlakını, hevâ ve taklitten hiçbir şey bırakmayacak şekilde aklıyla kontrol eder. Sonra aklıyla, bu kitapta vafettiğimiz yola koyulur da bu yolun dışındaki diğer yollardan; her birinin kendine has özelliğini gördüğümüz diğer yollardan sakınır. Kim bu söylediklerimizi yaparsa, bütün talep edilen şeylerde hakikati olduğu şekliyle idrak edeceği güvence altına alınmıştır. Allah Teâlâ, bize olan buyruklarında buna dikkat çekti: “Onlar ancak zanna ve nefislerinin arzusuna uyuyorlar. Halbuki kendilerine Rableri tarafından yol gösterici gelmiştir.” [Necm, 53/23]. Allah Teâlâ dedi ki: “Sadece zanna uyuyorlar. Zan ise hiç şüphesiz hakikat bakımından bir şey ifade etmez.” [Necm, 53/28]. Yine Allah Teâlâ buyurdu ki: “O kullarım ki onlar sözü dinlerler, sonra da en güzeline uyarlar. İşte onlar, Allah’ın doğru yola ilettiği kimselerdir. Gerçek akıl sahipleri de onlardır.” [Zümer, 39/18].

[766] Bil ki Allah Teâlâ’nın korudukları müstesna -ki onlar da azdır- bütün insanlar, hevâ ile hükmetmeyi kötü görürler, taklit edeni sapkınlığa nispet ederler ve taklidi geçersiz sayarlar. Onlar bu sözlerden sonra her ne söylerlerse, kötü olduğuna ve onlara tâbi olanların hatalı olduğuna şahitlik ettikleri iki kötü görüşten birine râci olur. Bunu iyi düşün, çoğu zaman bununla karşılaşacaksın. Allah Teâlâ’nın bu âyet-i kerîme ile onları yermesi kafidir: “Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz? Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz, Allah katında büyük bir nefretle karşılaşılır.” [Saff, 61/2-3]. Allah’ın gazabından, yine Allah’a sığınırız. Ancak diyoruz ki bir ciheti iyi yapıp diğer bir ciheti kötü yapan kişi, bütün cihetleri kötü yapandan daha faziletlidir. Bunlar, söylediklerinin hilafına iş yaptıklarından dolayı, Allah’ın gazabına uğramışlardır. Eğer onlar yaptıklarındaki kötülükle beraber hakikatleri de yererse, yaptıkları kötülük katlandığından dolayı uğrayacakları gazap da katlanır. Hızlından Allah’a sığınırız.

[767] Bu konuda yeterli açıklamayı -hatta o kadar ki bu bahiste söz fazlasıyla uzayıp genişledi- yapınca Allah’ın izniyle bu muhtasar kitabımızda sadece kendi görüşümüz ile konuyu kapatalım. Bizi yaratan Allah’ın izni ve bize verdiği kuvvetle, münâzaranın mahiyetine, onun övülen ve yerilen kısımların, övülen ve yerilen kısımlarına ve mertebelerine başlayalım. Münâzara bundan önceki konuyla ilgilidir.

[٧٦٥] واعلم أنه لا يدرك الأشياء على حقائقها إلا من جرد نفسه عن الأهواء كلها ونظر في الآراء كلها نظراً واحداً مستوياً لا يميل إلى شيء منها، وفتش أخلاق نفسه بعقله تفتيشاً لا يترك فيها من الهوى والتقليد شيئاً البتة، ثم سلك بعقله الطريق التي وصفنا في هذا الديوان واجتنب ما عداها مما قد رأينا أعلام كل ذلك، فإنه من فعل ما قلنا فضمن له إدراك الحقائق على وجودها في كل مطلوب وقد نبه الله عز وجل على ذلك في عهوده إلينا فقال: ﴿إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَمَا تَهْوَى الْأَنْفُسُ وَلَقَدْ جَاءَهُمْ مِنْ رَبِّهِمُ الْهُدَى﴾ [النجم: ٢٣] وقال تعالى: ﴿إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئاً﴾ [النجم: ٢٨] وقال تعالى: ﴿الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمْ أُولُو الْأَلْبَابِ﴾ [الزمر: ١٨].

[٧٦٦] واعلم أن الناس إلا من عصم الله تعالى، وقليل ما هم، يقبحون فعل من حكم بالهوى ويضللون من قلد ويبتلون التقليد، وهم لا ينطقون بكلمة بعد هذا إلا وهي راجعة إلى أحد هذين الوجهين الخبيثين اللذين قد شهدوا بقبحهما وخطأ من اتبعهما؛ فتأمل هذا تجده كثيراً، وكفى بدم الله تعالى هؤلاء إذ يقول: ﴿لَمْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ﴾ [كبر مقتاً عند الله أن تقولوا ما لا تفعلون] [الصف: ٢ - ٣] نعوذ بالله من مقتته. إلا أننا نقول إن من أحسن في وجه وأساء في آخر أفضل ممن أساء في كل وجه فهؤلاء ممقتون لفعالهم خلاف قولهم، فلو أنهم مع إساءتهم في فعالهم يذمون الحقائق لتضاعف مقتهم لتضاعف إساءتهم، نعوذ بالله من الخذلان.

[٧٦٧] وإذ قد أتينا في هذا الغرض بجمل كافية على أن الكلام في ذلك يطول جدا ويتسع - فلنقطع، على مذهبنا في هذا الديوان في الاختصار والبيان، إن شاء الله عز وجل، ولنأخذ بحول خالقنا تعالى في كيفية المناظرة ووجوهها المحمودة والمذمومة ومراتبها فهي متعلقة بما تقدم، إن شاء الله تعالى.

17- Daha Önce Değindiğimiz İlk Bilgilere Ulaştıran Deliller ile Kendisine Ulaşılanların Hakikatini Öğrenmeye Dair Soracağın Soruların Kısımları

[768] Bil ki bir hakikatin bilgisine istidlâl ile değil araştırma/*bahs* ile ulaşılır. Araştırma, ya tek bir kişinin düşünmesi ile ya da iki kişinin müzakeresi ile olur. Müzakere de ya bir hocadan öğrenciye aktarımla veya iki farklı araştırmacı münâzaracıyla olur. Bu sonuncu kısım olan münâzara, hakikatlerin beyanına ulaştığımız en son yöntemdir. Çünkü çok araştırmayı gerektirir ve gerekli şartları yerine getirdikten sonra elde fazla bir şey kalmaz. Diyoruz ki: -Başarı Allah'tandır. Gücümüz O'ndandır-

[769] Bil ki daha önce izah ettiğimiz ilk bilgilere varan deliller ile ulaşılan şeylerden, hakkında soru sorulan şeyin sorusu için dört soru edatından biri gereklidir. Her bir soru edatı için farklı bir cevap vardır.

[770] 1- "Hel/Mî?" Edatı ile Soru: Diyoruz ki "Bu şey, mevcut mudur değil midir?", "Bu durum doğru mudur değil midir?" Soru sorulunun zaruri olarak "evet" veya "hayır" şeklinde cevap vermesi gerekir. Eğer "hayır" veya "bilmiyorum" derse soru, her hâlükârda düşer. Çünkü hakkında soru sorulan şey ya aklın ilk bilgileri ve duyular ile idrak edilenlerdendir ya da vafettiğimiz mukaddimeler peş peşe dizilerek idrak edilenlerdendir. Eğer hakkında soru sorulan şey, duyular veya aklın ilk bilgileri ile idrak edilenlerden bir şey ise, bunları inkâr eden kişiyle konuşmak boşa zahmettir. Bunlara şüpheyle bakan kişi de aynıdır. Eğer mukaddimleri dizmekle idrak edilenlerden ise soru yine düşer. Bu, o mağlup olduğu için değildir. Bilakis hiçbir şey ispat etmez. Soru soran, soru sorulan ile soru sorulan şey hakkında araştırmaya devam eder. Çünkü soru sorulan "bilmiyorum" diyerek doğru söylemiştir. Aklın ilk bilgileri ve duyular ile bilinmeyen bir şey için birine "bunu neden bilmiyorsun" denmesi mümkün değildir. Ta ki o şeyin doğruluğu deliller ile sabit olunca, delillerin zorunlu kıldığı şeyi ikrar etmesi gerekir. Bir şeyin ikrarıyla karşısındakini ilzam etmek isteyen kişinin, bunu ona açıklaması ve onun nezdinde de sabit kılması gerekir. Çünkü hakkında delil olmayan şeyi doğrulamamak ve hakkında delil olduğunda ise onu doğrulamak gereklidir.

١٧ - باب أقسام السؤال عما تريد معرفة حقيقته مما يرتقى إليه بالدلائل
الراجعة إلى الأوائل التي قدمنا.

[٧٦٨] اعلم أنه لا يوصل إلى معرفة حقيقة بالاستدلال إلا بالبحث، والبحث
يكون عن فكر واحد، ويكون عن تذكر من اثنين، فإما من معلّم إلى متعلّم
وإما من متناظرين مختلفين باحثين؛ وهذا الوجه هو آخر ما نتوصل به إلى بيان
الحقائق لكثرة التقصّي فيه وأنه لا يبقى بعد توفيته حقّه بقيّة أصلاً. فنقول، وبالله
تعالى التوفيق وبه نتأيد.

[٧٦٩] اعلم أنه لا بد في أول السؤال عن كلّ مسؤول عنه مما يرتقى إليه
بالدلائل الراجعة إلى الأوائل التي قدمنا من سوالات أربعة ولكلّ واحد منها
نوع من الجواب:

[٧٧٠] فأولها السؤال «بهل» فنقول: هل هذا الشيء موجود أم لا وهل أمر
كذا حقّ أم لا فلا بد للمسؤول حيثذ من جواب ضرورة بلا أو نعم؛ فإن قال: لا
أو قال: لا أدري، سقط السؤال عنه، على كلّ حال، لأن الشيء المسؤول عنه لا
يخلو من أن يكون مما يدرك بأول العقل وبالحواس أو مما يدرك بالتوالي من
المقدّمات التي وصفنا، فإن كان مما يدرك بالحواس أو أول العقل فالكلام مع
منكر ذلك عناء وكذلك مع من شك فيه. وإن كان مما يدرك بالتوالي فالسؤال
أيضاً عنه ساقط لأنه مغلوب ولكن لم يثبت شيئاً فيتمادى معه في البحث عنه
ولأنه قد صدق عن نفسه إذ قال لا أدري؛ ولا سبيل إلى أن يقال لأحد فيما ليس
مدركاً بأول العقل والحواس لم لم تدر هذا لكن حتى يثبت عنده بالدلائل ثم
حيثذ يلزمه الإقرار بموجبها؛ فعلى من أراد إلزامه الإقرار بأمر ما أن يبيّنه له
ويثبته لديه، إذ الواجب أن لا يصدق أحد بشيء لم يقم عليه دليل وأن يصدق به
إذا قام عليه الدليل.

[771] Bir şeyi delilsiz sabit kabul edenin sabit kıldığı şeyi, deliller ile geçersiz kılma; bunu yapan tarafından bir teberru ve güçtür. Böyle bir şey ona gerekli değildir. Çünkü bir şeyi delilsiz sabit kabul eden, müddeidir. Eğer onu destekleyen delil yok ise iddiası, sakıttır. Çünkü insan yapısının aslı, kişinin bir şey bilmeden doğmuş olmasıdır. İnsan, sonra sözler işitir. Herkesin görüşü kendine güzel gelir. Bu görüşünü başkasına ikrar ettirmek mümkün değildir. Ancak delil/*burhân*, onun doğru olduğunu olumlar; o zaman ilzam etmesi gerekir. Eğer delil olmazsa görüşlerden bir kısmı tasdik edilmeye diğer bir kısmından daha öncelikli değildir. Bütün görüşlerin doğru olması da mümkün değildir ki hepsi tasdik edilsin. Ama onlardan doğru olanın doğruluğuna delil olmadıkça, hepsini olumsuzlama veya şüpheye düşme mümkündür.

[772] Eğer kendisine soru sorulan kişi “hel” soru edatı ile sorulan soruya “evet” ile cevap verip, sorulan şeyi doğrularsa; o zaman ikinci mertebeden soru yönelilir. Bu da “*mâ hüvelo* nedir” ile soru sormaktır. Bu soru şekli, “hel” ile sorulan soruyu takip eder. Sorulan kişi, sorulan şeyin varlığını doğru kabul edince bu sefer “*mâ hüvelo* nedir” denir. Yani bize, onun cevherinden, tanımından, resminden, Yani bize, onun cevherinden, tanımından, resminden veya zâtından hiç ayrılmayan, birincil sıfatları gibi kendisinden haber verilmesi mümkün şeylerinden haber ver; eğer o şey bir tanım altına alınamıyorsa ona dair deliller gibi ondan haber veren şeyleri bize aktar. Bu son kısım yalnızca Allah için geçerlidir.

[773] Bu kısımlardan biri ile cevap/haber verildiğinde, üçüncü mertebeden soruya geçilir. Bu da “keyfe/nasıl” ile sormaktır. Yani varlığını kabul ettiğin şeyin hali, şekli ve onun için ispat ettiğin şeyin varlığı nasıldır. Allah Teâlâ, bu kısma girmez. Dördüncü mertebeye de kesinlikle girmez.

[774] Bunlardan biri ile cevap verildiğinde, dördüncü mertebeden soruya geçilir. Bu da “lime/niçin” ile soru sormaktır. Denir ki var kabul ettiğin şey, niçin senin vafettiğin gibidir. Zikrettiğin iddianın doğruluğuna delilin nedir. İhlal etsin veya etmesin zikretmediği şeyde soru sorma yoktur. Ancak aleyhine çelişki veya eksiklik iddiası olursa; bunu iddia edenin ona nispet ettiği çelişki ve eksiklik iddiasının doğruluğuna delil getirmesi gerekir. Bu dördüncü mertebede; itiraz, delil talep etme ve delilleri geçersiz kılma gerçekleşir. Bunun örneği şöyle demen gibidir: “Ay tutulması var mıdır yok mudur?” Cevap veren “Evet vardır.” diyor. Eğer “hayır” derse ona denir ki “Her ayın ortasında Aya ârız olan siyahlık nedir?”

[٧٧١] إما إبطال المرء بالبراهين ما أثبتته مثبت بلا برهان فهو تبرع منه وقوة، وذلك غير لازم له، إذ المثبت للشيء بلا برهان مدع والدعوى ساقطة إذا لم يؤيدها دليل. والأصل في البنية أن المرء ولد وهو لا يعلم شيئاً ثم سمع الأقوال، وكل أحد يحسن عنده رأيه فلا سبيل إلزامه الإقرار بشيء منها أصلاً إلا بأن يوجب برهان صحّة شيء منها فيلزمه حينئذ، وإلا فليس بعضها أولى بالتصديق من بعض، ولا سبيل إلى أن تكون كلّها حقاً فتصدق بجمعها. ونفيها كلّها والشك فيها ممكن حتى يقوم البرهان على صحّة الصحيح منها.

[٧٧٢] فإن أجاب بنعم وصحّح ما سئل عنه، سئل حينئذ بالمرتبة الثانية وهي السؤال «بما هو» وهو تال للسؤال بهل فيقال له إذا حقّقه فما هو أي أخبرنا بجوهره أو حدّه أو رسمه أو ما يمكن أن نخبرنا به عنه من صفات ذاته الملازمة له، أو بما يخبر به عنه مما قام به البرهان إن كان لا يدخل تحت حدّ، وهذا للباري وحده تعالى.

[٧٧٣] فإذا أخبر بما أخبر به من ذلك سئل بالمرتبة الثالثة وهو السؤال «بكيف» أي هذا الذي حقّقت كيف حاله وكيف هيئته وكيف وجود ما أثبت له فيه، وهذا لا يدخل فيه الباري تعالى ولا في الرتبة الرابعة أصلاً.

[٧٧٤] فإذا أخبر بما أخبر به من ذلك سئل بالمرتبة الرابعة وهي «لم» فيقال له لم كان ما أثبتت كما وصفت وما برهانك على صحّة ما ادعيت مما ذكرت ولا سؤال عليه فيما لم يذكر أخل أو لم يخل إلا بأن يدعى عليه تناقض أو نقص. فعلى من أثبت عليه ذلك أن يقيم البرهان على ما نسب إليه من صحّة تناقضه أو نقصه وفي هذه المرتبة الرابعة يقع الاعتراض وطلب الدلائل وإزافتها؛ ومثال ذلك أن تقول: هل يوجد كسوف قمري أم لا؟ فيقول المجيب: نعم هو موجود، فلو قال لا قيل له: فهذا السواد الذي يعرض فيه ليلة النصف من الشهر ما هو

Eğer inkâr ederse, gözle görülen şeyi inkâr etmiş olur ve kendisiyle konuşulmayacaklar seviyesine ulaşmış olur. Eğer ay tutulmasının varlığını ikrar ederse, ona denir ki: bizim “kusuf/ay tutulması” ile kastettiğimiz mânâyı doğru kabul edersen, seninle isim konusunda tartışmayız. Sana razı olacağın bir ifade ile sorduk. Bu da sana şöyle dememizdir: “Her ayın ortasında Ayda siyahlık var mıdır yok mudur?” Bunun var olduğunu kabul ettiğinde ona denir ki: “Bu nedir?” Ona diyoruz ki: “Dünya, ay ile ayın ışığını aldığı güneş arasına girdiği için Ayın ışığının gitmesidir.” Soru soran diyor ki: “Dünya, ay ile güneşin arasına nasıl giriyor?” Cevap veren diyor ki: “Feleklerinin keşişmesiyle beraber güneşin, ayın bulunduğu dereceye mukabil bir derecede olmasıdır.” Soru soran diyor ki: “Niçin bu oldu?” Bu sefer cevap veren, ona feleğin şeklini, güneşin yer değiştirmesini, mesafe katetmesini, bunun zamanını, Ayın yer değiştirmesini, mesafe katetmesini, bunun zamanını ve ay tutulması anlamının kendisiyle tamamlandığı her şeyi vafeder. Bütün ilimlerde hakkında soru sorulan her şeyde aynı söz geçerlidir.

[775] Bil ki bu dört mertebe içinden arkada olanın, onun önüne yerleştirdiğimizden daha önce gelmesi câiz değildir. Çünkü bu durum, bilinmeyen bir şey hakkında konuşmak olur.

[776] Bil ki “*mâl/ne*”, “*keyfe/nasıl*” ve “*limel/niçin*” ile kendisine soru sorulan kişi, cevapta muhayyerdir. Cevaplayan kişi, sorulan sorunun muktezasından çıkmadığı müddetçe mümkün olan her şey ile cevaplayabilir. Ancak “*mâl/ne*” ile sorulan soruda, soru soranın hakkında soru sorduğu şeyin tanımını veya resmini haber vermesi gerekir. “*keyfe hüve/o nasıldır*” ile soru sorulduğunda ise; soru sorulan şeyin kendisinin ve kendisi dışındakilerin genel halleri veya türünde ona mahsûs yaygın halleriyle cevap verilmesi gerekir. Eğer hakkında soru sorulan şey, bir şahıs ise; onu başkalarından ayırt eden hususiyetleri ile cevap verilmesi gerekir. “*Limel/niçin*” ile soru sorulduğunda; hakkında haber verilen şeyi zorunlu olarak ‘o şey’ yapan illetle cevap verilir. İlet/*sebeb*, başkasıyla ortak yanı olmayacak şekilde tarif/*resm* edilir.

[777] İletin, kendisiyle istidlâlde bulunulduğu şeye lüzumlu olması lazımdır. Katletme gibi. Çünkü katletme, katletmeli ölümlerin illetidir. Zira katletmenin olup da ölümün olmaması mümkün değildir. Katletmeli ölüm, katletmenin mâlûlüdür. Ancak bütün ölümler, katletmenin mâlûlü değildir. Çünkü bazen katletmeden de ölüm gerçekleşir.

فإن أنكره أنكر العيان وصار في نصاب من لا يكلم، وإن أقر به قيل له: هو الذي نريد بقولنا «كسوف»، فإذا حققت المعنى لم ننازعك في الاسم، وسألناك بعبارة ترضاها، وهي أن نقول لك: هل يوجد سواد في القمر ليلة النصف من الشهر أم لا؟ فإذا حَقَّق قيل له: ما هو. فيقول: هو ذهاب النور عن القمر لدخول الأرض بينه وبين الشمس والقمر التي منها يقبل النور؛ فيقول السائل: كيف تدخل الأرض بين الشمس والقمر؟ فيقول المجيب: بأن تكون الشمس في درجة مقابلة للدرجة التي فيها القمر مع تقاطع فلكيهما. فيقول السائل: لم كان ذلك فيصف له المجيب حينئذ هيئة الفلك وانتقال الشمس وقطعها ومدّة قطعها وانتقال القمر ومدّة قطعها وما يتمّ به هذا المعنى، وهكذا القول في كلّ مسؤؤل عنه من كلّ علم.

[٧٧٥] واعلم أنه لا يجوز أن يقدم مؤخر من هذه المراتب الأربع على ما رتبنا قبله لأنه كلام على غير معهود.

[٧٧٦] واعلم أن المسؤؤل بما وبكيف وبلم مخير في الجواب يجيب بما أمكنه مما لا يخرج به عن مقتضى سؤال السائل، إلا أن اللازم في السؤال بما أن يخبر السائل بحدّ الشيء المسؤؤل عنه أو رسمه، وإذا سئل بكيف هو: أن يجيب بأحوال الشيء العامة له ولغيره أو الخاصّة له الشائعة في نوعه أو ما يخصّه به من غيره إن كان المسؤؤل عنه شخصًا. وإن سئل بلم: أن يجيب بالعلّة الموجبة لكون ما أخبر بكونه، ويرسم العلّة برسمها الذي لا يشاركها فيه غيرها.

[٧٧٧] وينبغي أن تكون العلّة لازمة لما يستدلّ بها عليه كالقتل فإنه علّة الموت القتلي إذ لا يجوز أن يكون قتل ولا يكون موت، والموت القتلي معلول للقتل، ولكن ليس كلّ موت معلولاً للقتل، إذ قد يكون موت بلا قتل

Bunun gibi ölüm de katlin illeti değildir. Hadd, bir şeyin unsurî sıfatından ve tamamından alınmıştır. Tıbbın haddinden soru sorulduğunda; “sanat” demen gibi. Bu tıbbın unsurudur. Sonra “insanların vücudunu iyileştiren-
 5 soru sorulduğunda; “hıltların (vücut salgılarının) çatışması ve mutedil dü-
 zeyden çıkması ile vücutta oluşan zayıflıktır” demen gibi. Zayıflık hastalı-
 10 ğın unsurudur. Hıltların çatışması tamamıdır. Hastalık, bununla hastalık
 olarak isimlendirilir. Yine senin, nefes alan hakkındaki sözün de böyledir:
 Doğal bir alet ile havayı çeken ve yine aynı aletle havayı çıkartan canlıdır.

[778] Tanım ve resmin, zikrettiklerimizin tamamında ve soru sorulan
 her şeyde olması lazım ki tanımlanan ve resmedilene kapsayan şey ile ce-
 vaplayabilesin. Senin şu sözün gibi: bütün çizgiler ya düzgündür ya da
 eğridir. Bütün düzgün ve eğri olanlar çizgidir. Bütün cisimler; uzunluk,
 genişlik ve derinlik sahibidir. Bütün [aynı zamanda] uzun, geniş ve derin
 15 [olan] şeyler cisimdir. Bu tanım ve resim; her zamanda, her mekânda ve
 her halde bununla vasıflanan için gereklidir. Bunu tahkik etmek istediğin-
 de bu, olumlu lafız ve mânâyla olsun! Çünkü sen “sıcak” dediğinde veya
 “soğuk” dediğinde, zorunlu bir anlam ispat etmiş olursun. Olumsuzlamak
 istediğinde ise bu da olumsuz lafız ve anlamla olsun. Çünkü sen “sıcak
 20 değil” dediğinde, hiçbir şekilde bir anlam ispat etmiş olmazsın. Yine sen
 “cisim değildir, araz değildir” dediğinde de aynı durum geçerlidir. Çünkü
 sıcak olmayan, bazen soğuk olur bazen de ılık olur. Sıcak olmayan bazen de
 ulvî tabiatlı olur da bu sıfatlardan hiçbiri ona dâhil olmaz. Taksim yapmak
 istediğinde, böyle yanlışlıklar yapmaktan sakınman lazım. Mevcut bütün
 25 kısımları tahkik edip ispat etmen lazımdır. Bunu ya olumsuzluk edatı ile
 yaparsın ki böylece zahmetten kurtulmuş olursun. Ya da bütün kısımları
 araştırır ve fâsit mi fazlalık mı muhtemel olumsuz mu olduğunu ve olum-
 suzluk edatının koyulacağı yerin şartlarından zikrettiklerimizin bir kısmını
 düşünürsün. İsimler-müsemmalar, küllî-cüz’î, mevsûf-sıfat, nitelik-nicelik,
 30 zaman ve diğer şartlara önem ver. Eğer doğru düşünürsen hakikatler sana
 gizli kalmaz. Hurafe, bâtil şeyler sana uğramaz. Bunlara sahip olmak, Allah
 Teâlâ’nın sana yardımını ve tevfiği iledir. İlmin kemali, âleme yayılmıştır.
 Herhangi bir kimsede toplanmış değildir. Bu ilimleri ve malumatları yara-
 tan Allah’ın düzenlemesidir. O’ndan başka ilah yoktur.

وكذلك أيضًا ليس الموت علة للقتل. والحد مأخوذ من صفة الشيء التي هي صفة عنصره ومأخوذ من تمامه أيضًا، كقولك إذا سئلت عن حدّ الطبّ أن تقول: صناعة، فهذا عنصر الطبّ، ثم تقول: مبرئة لأبدان الناس وبهذا يتمّ الطبّ ويكون طبًّا. وإذا سئلت عن المرض أن تقول: ضعف يكون في الجسم بتعادي أخلاطه وخروجها عن الاعتدال، فالضعف عنصر المرض وتعادي الأخلاط تمامه وبه ٥
يسمى مرضًا. وكذلك قولك في حدّ المتنفّس: إنه حيوان يجذب الهواء بألة طبيعية ويخرجه بها.

[٧٧٨] وينبغي أن يكون الحدّ والرسم في كلّ ما ذكرنا وفي كلّ ما تسأل عنه فتجيب بما يدور على محدوده ومرسومه كقولك: كلّ خطّ إما مستقيم وإما معوج، وكلّ ما هو إما مستقيم وإما معوج خطّ، وكلّ جسم طويل عريض عميق، ١٠
وكلّ طويل عريض عميق جسم، فهذا واجب لكلّ ما وصف به في كلّ زمان وكلّ مكان وعلى كلّ حال. فإذا أردت أن تحقق فليكن ذلك بلفظ الإيجاب ومعناه، فإنك إذا قلت حار أو قلت بارد فقد أثبت معنى واجبًا، وإذا أردت أن تنفي فليكن ذلك بلفظ النفي ومعناه، فإنك إذا قلت: لا حار، فلم تثبت معنى أصلاً بوجه من الوجوه، وكذلك إذا قلت: لا جسم لا عرض؛ وقد يكون غير الحار باردًا وقد ١٥
يكون معتدلاً وقد يكون طبيعة علوية لا يدخل فيها شيء من هذه الصفات. وإذا أردت أن تقسم فينبغي لك التحفّظ من مثل هذا بأن لا تدع قسمًا إلا حَقَّقته، إما بحرف النفي فتكفي المؤونة، أو بتفتيش الأقسام كلها قسمًا قسمًا والنظر هل فيها فاسد أو زائد أو نفي محتمل، ومن ما ذكرنا في شروط وضع حرف النفي في مواضعه، وتهمم بالأسماء والمسّميات والكلّية والجزئية وبالموصوف والصفة ٢٠
والكيفية والكمية والزمان وسائر الشروط، فإنك إن نظرت نظرًا صحيحًا لم تخف عنك الحقائق ولا جازت عليك المخارق، وملاك ذلك عون الله عزّ وجلّ إياك وتوفيقه لك. وكمال العلم ليس إلا لخالق العلم والمعلوم، لا إله إلا هو.

18- Hakikatlerin Bilgisine Götüren Münâzara ve Cedel Hakkında: Münâzaranın Niteliği ve Cedelin Mertebeleri

[779] Cedelin yalnızca hakikati talep eden ve beyanı isteyen iki kişi arasında cereyan etmesi, cedelin şartlarındandır. Bu ikisinden biri, kesin delil ile kendi görüşünden emindir. Bu eminlik, kendisini vehimle aldatması veya kendisini ikna eden başka bir sebepten dolayı olmamalıdır. Diğeri ise hakikat üzere olduğunu vehmedip elde etmediği şeyi isteyen kişidir. Tıpkı aklını mugalataya gömmüş, kendini şaşırmış olarak karanlıkta mütereddit duran biri gibi. Veya uyanıncaya kadar uykuda olduğunu bilmeyen kişi gibi aldanmıştır. Kesin delil ile görüşünde hakikat üzere olduğunu söylediğimiz kişi, kendisi nezdindeki hakikati münâzara yaptığı kişiye ulaştırmak ister. Kendisine muhalefet eden bu hatalı kişinin veya mugalata yapanın şüphesini gidermek ister. Mugalata yapanın mugalatadaki sırrını ifşa edip şerrini bertaraf etmek ister. Veyahut iki kişiden biri, daha önce söylediğimiz gibi kendi görüşünden emindir. Diğeri ise hakikatin beyanına vâkîf olmamıştır. Bu kişi hakikati talep edip ona vâkîf olmak ister. Eğer iki münâzaracı böyle olmada müttelik olurlarsa; bu, değerli ve sonucu verimli bir münâzaradır. Allah Teâlâ'nın şu âyet-i kerîmelerde emrettiği güzel içerik ve bol sevabın ortaya çıkması yakın olur: “*Onlarla en güzel şekilde tartış.*” [Nahl, 16/125], “*Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır.*” [Nahl, 16/125], “*Eğer sahiden doğru söylüyorsanız delilinizi getirin, de.*” [Bakara, 2/111; Neml, 27/64]. Böyle bir münâzarayı sadece akılsız, cahil, kötü tabiatlı ve insanları ifsat eden kişi zemmeder. Bu kişi, inadını cehaletine perde kılmıştır. Kendini hayırdan mahrum ettiğine ikna olmadığından başkalarını da mahrum etmek için çalışır.

[780] Eğer iki münâzaracı da hatalı, mugalatacı veya biri doğruyu arayan cahil, diğeri hata yapan veya mugalatacı olursa; bu münâzara karışıklığın çok, yorgunluğun fazla, gürültünün şiddetli, kızgınlığın hararetli olduğu bir münâzara olur. Zararlarının daha da artması beklenir. Böyle bir münâzaradan kesinlikle fayda çıkmaz. Belki de böyle bir münâzarada cahil kişi, sağlam delilsiz kulağına çalınan şeyi kabul etmede aceleci davranır da bîatla inanıp onu kabul ettiği için helak olur. Eğer bilgisinden emin ve âlim ise; bünyesinin üzüntü ve kızgınlık ile çökmesi kesindir. Ancak kendisi hakikatin hakim olmasına yardım ettiği için övülür ve sevap alır. Belki de kendisini işiten kişiye faydalı olur.

١٨ - باب الكلام في رتب الجدل وكيفية المناظرة المؤدبين إلى معرفة

الحقائق

[٧٧٩] من حكم الجدل أن لا يكون إلا بين اثنين طالبي حقيقة ومريدي بيان، أما أن يكون أحدهما على يقين من أمره ببرهان قاطع لا بإيهام نفسه ولا ٥ بأمر أفتعها به، ويكون الآخر متوهماً أنه على حق متمنياً لنفسه ما لم يحصل له، وكالعامه في الظلمة خادعاً لنفسه مغالطاً لعقله، أو مغروراً كالحالم لا يدري أنه نائم حتى يتنبه. فهذا الذي ذكرنا أنه على يقين من أمره ببرهان قاطع يريد أن يوصل إلى مناظره من الحقيقة مثل ما عنده منها، ويحاول أن يحل شك هذا الغالط المخالف له أو المغالط ويفضح سرّه في المغالطة ويدفع شره. أو يكون ١٠ أحدهما موقناً كما قدّمنا، والثاني لم يقف على بيان الحقيقة فهو يطلب الحقيقة والوقوف عليها. فإذا اتفق أن يكون المتناظران هكذا فتلك مناظرة فاضلة حميدة العاقبة يوشك أن تنجلي عن خير مضمون وأجر موفور وهي التي أمر الله تعالى بها إذ يقول: ﴿وَجَادِلْهُمْ بَالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ﴾ [النحل: ١٢٥] وإذ يقول تعالى: ﴿ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ﴾ [النحل: ١٢٥] وإذ يقول تعالى: ١٥ ﴿قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾ [البقرة: ١١١ النمل: ٦٤]. ولم يذم قط هذه المناظرة إلا سخيف جاهل مذموم الطبع مفسد على الناس قد جعل هذا النفار ستارة دون جهله فلم يقنع بأن حرم نفسه الخير حتى سعى في أن يحرمه سواه.

[٧٨٠] وأما إذا كان المتناظران معا غالطين أو مغالطين أو كان أحدهما جاهلاً طالباً والثاني غالطاً أو مغالطاً فتلك مناظرة يكثر فيها الشغب ويعظم ٢٠ النصب ويكثر الصخب ويشد الغضب، ويوشك أن تشتد مضرتها، وأما المنفعة فلا منفعة؛ وربما كان الجاهل فيها مسارعاً إلى قبول ما قرع سمعه دون برهان صحيح فيهلك باعتقاد الباطل وقبوله. وأما إن كان عالماً موقناً فالمضمون له انتقاض البنية بالأسف والغيض إلا أنه محمود في نصرة الحق مأجور بذلك ولعله أن ينفع سامعاً منه.

[781] Bu fayda ancak, üçüncü bir kişinin aralarında bir kelime bile söylememesiyle mümkün olur. Ancak açık bir zulüm görürse buna şahitlik eder. Münâzaracılar her birinin, diğeri tamamlayınca kadar sözünü kesmemesi gerekir. Konuşma sırası kendinde olan da faydasız şeyler söyleyerek sözü uzatmamalıdır. Her ikisinin maksadını kuşatan beyana ve kısa gelmeyen bir vecizliğe yönelmeleri gerekir. Eğer biri hata yaparsa ve hatasından dönmek isterse; buna hakkı vardır. Diğer kişinin de bunu kabul etmesi gerekir. Çünkü kişinin sözü kendisinin bir parçası değildir. Aksine, kişinin hatalı olduğunu öğrendiğinde hatasını terketmesi gerekir. Hasımın hatasından dönmesini engelleyen kişi; zalim, kargaşacı ve cahildir. Yine kişi delilini fâsîd görüp de onu terk ederek başka bir delil sunmak isterse bu da onun hakkıdır. O kişi böyle yaparak iyi bir şey yapmıştır. Böyle yapmak, münâzara edilen konudan kopuş değildir. Bunu engelleyen; cahil, ilimde cimri ve hasmına karşı bile isteye gafilmiş gibi görünendir. Bu da son derece çirkindir. Konuşmada tartışmaya girerlerse veya söz hakkında tartışılırsa; şöyle ki onlardan her biri “ben soracağım” derse veya her biri diğerine “sen sor” derse; bu durum, ikisinin de acizliği ve güven azlığıdır. Ya beyan etmek istedikleri sözün galip gelme kuvvetine ya da kendi görüşlerinin doğruluğuna güvenleri azdır. Eğer güveninin azlığı, görüşünün galip geleceği konusunda ise ilmini genişletsin ve güçleninceye kadar münâzaraya yeltenmesin. Bu kişi, savaşa katılmaması gereken korkak bir kişi gibidir. Böyle bir savaşa katılırsa kendi tarafını zayıf düşürür. Güven azlığı, görüşünün doğruluğu konusunda ise; doğruluğuna güvenilmeyen görüşü benimsemek kınanmıştır. Özetle; ikisinin de kendisiyle konuşmaya başlayacakları bir görüş üzerinde ittifak etmeleri gerekir.

[782] Bizim yolumuz ise hasmı, soru soran mı yoksa soru sorulan mı olacağı noktasında serbest bırakmaktır. Hangisini tercih ederse ona icabet ederiz. Eğer tercihi bize bırakırsa kendisinin soru soran olmasını tercih ederiz. Çünkü soru sorma işi, zayıfların en çok kastettiği şey ve amaçlarının ilkesidir. Onlar, kendilerine soru sorulunca zayıf düşerler. Biz onların bahanelerini boşa çıkarmak ve en güçlü olduklarını zannettikleri maksatlarının en üst derecesini yerine getirmelerini istiyoruz. Böylece bu onların alakasını kesmede daha etkili olacaktır. Sonra bu durumda, bizim soru soran olmamız hasımın içine doğarsa, buna icabet ederiz. Ancak bununla başkası aleyhine hükümde bulunmayız. Çünkü bu zorunlu değildir. Kim soru soran olmayı tercih ederse ve hasmı da ona izin verirse, soru sorma hakkına sahip olur. Soru soran olmayı tercih ettikten sonra kendisince hükmedip bu hakkı terkederek soru sorulan olmaya geçme hakkı yoktur.

[٧٨١] وملاك ذلك أن لا ينطق بينهما ثالث بكلمة إلا أن يرى حيفًا ظاهرًا فيشهد به، وألا يقطع أحدهما كلام صاحبه حتى يتمه، وأن لا يطول المتكلم منهما بما لا فائدة فيه، وأن يفضيا إلى الاختصار الذي لا يقصر عن البيان الموعب. فإن أخطأ أحدهما ثم أراد الإقالة فذلك له، وواجب على الآخر أن يقبله لأن المرء ليس قوله جزءا منه، لكنه واجب عليه ترك الخطأ إذا عرف أنه خطأ، فالمانع ٥ من الإقالة ظالم مشغب جاهل. وكذلك إن رأى حجته فاسدة فأراد تركها وأخذ غيرها فذلك له، وهو محسن في ذلك، وليس ذلك انقطاعا في القول المناظر عنه؛ والمانع من ذلك جاهل ضيق الباع في العلم متغفل لخصمه، وذلك قبيح جدًا. فإن تنازعا الكلام أو تنازعا التكليم مثل أن يقول كل واحد منهما: أنا أسأل أو يقول كل واحد منهما للآخر: كن أنت السائل، فهذا عجز من كليهما وقلة ١٠ ثقة، إما بالقوة على نصر القول الذي يريد بيانه وإما بصحة القول نفسه؛ فإن كان من قلة ثقة بقوة نصره فليتسع في العلم ولا يتعرض للمناظرة حتى يقوى، وهو كالجبان لا يجب أن يحضر القتال فيوهن طائفته؛ وإن كان من قلة ثقة بصحة القول فهذا ملوم جدًا في الإقامة على قول لا يثق بصحته، وواجب عليهما ١٥ بالجملة الاتفاق على أمر يفتتحان به الكلام.

[٧٨٢] وأما نحن فطريقتنا في ذلك تخيير الخصم أن يكون سائلاً أو مسؤولاً فأيهما تخير أجنبناه إليه، فإن رد الخيار إلينا اخترنا أن يكون هو السائل، لأن هذا العمل هو أكثر قصد الضعفاء وعمدة مرغوبهم، وهم يضعفون إذا سئلوا، فنختار حسم أعدائهم وتوفيتهم أقصى مطالبهم التي ٢٠ يظنون أنهم فيها أقوى ليكون ذلك أبلغ في قطع معالقتهم. ثم إنه إن بدا له في ذلك واختار أن نسأله أجنبناه إلى ذلك أيضاً، إلا أننا لا نقضي بذلك على غيرنا لأنه ليس واجباً، فمن تخير أن يكون سائلاً وأذن له خصمه من ذلك فله أن يسأل وليس له أن يتحكّم فيترك ذلك وينتقل إلى أن يكون مسؤولاً؛

Eğer bunu yaparsa; bu, münâzara hükmünde acizlik ve aptallıktır. Hakikatin ortaya çıkmasını istediğimizden ve açık ara galip gelmeye az sevindiğimizden dolayı faziletli kişinin, bu konuda zorluk çıkarmamasını tercih ediyoruz.

5 [783] Kim hasmına ilk soru soran olması için izin verirse, münâzara usulüne göre ona cevap vermesi gereklidir. Eğer cevap vermezse; bu durum, zulüm veya acizlik sebebiyledir. Ancak ortada cevabı ifade etmesine engel bir korkusunun olması bunun istisnasıdır. Korkularımız varsa konuşacak değiliz. Çünkü münâzara güvenle beraber gerçekleşir. Ancak
10 kendini Allah için feda edip ne istediğini ve bu uğurda neyi feda ettiğini bilen kişi, eğer müslümanların ihtilafa düştükleri konuda İslâm'ın veya hakikatin galip gelmesini istediğinden bunu yapmışsa ebedî kurtuluşa erer. Müslüman-akıllı kişinin kendisini -ki kişinin yaşadığı zamanda kendisine, canından daha değerli ve korunması gerekli daha başka bir şey yoktur- feda
15 etmesini doğru bulmuyoruz. Sadece ebedî kurtuluşunun olduğu yerlerde uygun görüyoruz. Akıllı kişi, mükâfat olarak sadece cenneti kendisine uygun görür.

[784] Kişi soru sorunca, hasmı sorusuna cevap verdikten sonra karşılık/muaraza vermezse; ya cevabı doğrulamıştır ya da muarazadan aciz kalmıştır. İşte burası, başlayan münâzaranın bittiği yerdir. Ancak başka bir münâzara başlayabilir. Kişinin cevap vermemesi, daha önce değindiğimiz korkudan dolayı olmamalıdır. Ayrıca cevap veren kişi; aklın almadığı bir şey söylerse, cehalet ve kibrinden dolayı edepsiz, seviyesiz ve sorulanın dışında başka şeyleri konuşursa, hasmın bu sıfattaki birisine muarazada
20 bulunmaması gereklidir. Ancak söylediği şeylerin konularıyla alakasının olmadığını haber vermek ve bunun delilini getirmek için karşılık verebilir. Tabi hasmın konuyla alakalı olmayan şeyleri söylemesi, açık olduğu ve bütün dinleyenler tarafından bilindiği için delile ihtiyaç duymadığı durumlarda bunu söylemesi gerekmez.

30 [785] Münâzarada kazanma, sadece hakiki burhânın ortaya çıkmasıyla ladır. Hasmın cevap verememesi zafer değildir. Çünkü bazen cehaletten, korkudan ve kalbini meşgul eden bir şeyden dolayı cevap veremeyebilir. Bu durumlardaki sükût, bunları ele geçirmiş olsa da hakikati kesin ortaya çıkaracak değildir.

فإن فعل فهذا عجز أو خرق في حكم المناظرة، ونحن نختار للفاضل أن لا يضايق في ذلك رغبة منا في إظهار الحق، وقلة سرور بالغلبة الظاهرة. وهكذا نحب لكل من أتبع طريقتنا.

[٧٨٣] ومن أذن لخصمه في أن يكون السائل فواجب عليه في حكم المناظرة

٥ أن يجيب، فإن لم يفعل فعن ظلم أو عجز، إلا أن يكون هناك أمر مخوف يمنع من البوح بالجواب فلسنا نتكلم مع المخاوف، وإنما المناظرة مع الأمن، إلا من بذل نفسه لله تعالى وعرف ما يطلب وما يبذل في ذلك فله الفوز إن أراد نصر الإسلام أو الحق فيما اختلف فيه المسلمون فقط. ولا أرى أن ينزل المسلم العاقل عن نفسه التي لا شيء موجود في وقته من الخلق أعز عليه منها ولا أوجب حرمة إلا فيما فيه فوزها الأبدي فقط، فالعاقل لا يرى لنفسه ثمناً إلا الجنة. ١٠

[٧٨٤] ومن سأل فأجاب خصمه فسكت عن المعارضة فيما أن يكون صدق

الجواب وإما أن يكون عجز عن المعارضة وهذا مكان قد انقطعت فيه المناظرة التي ابتدأها إلا أن يستأنفا أخرى، اللهم إلا من خوف كما قدمنا، إلا أن يكون المحجيب يأتي بما لا يعقل أو بقحة ومباهة أو بما هو من غير ما سئل عنه، جهلاً أو مكابرة، فمن هذه صفته فسكوت الخصم عن معارضته واجب، إلا بإخباره بأن الذي أتى به ليس مما هما فيه ويبيّن الدليل على ذلك فقط، إلا ما كان من ذلك لا يحتاج إلى دليل لوضوحه واستواء السامعين في علمه. ١٥

[٧٨٥] والفلج في المناظرة هو ظهور البرهان الحقيقي فقط، وليس انقطاع

الخصم فلجاً، فقد ينقطع جهلاً أو خوفاً أو لشغل بال طرقه، وكل ذلك ليس قطعاً

٢٠ للحق إن كان بيده.

[786] Hazır bulunanların, münâzara eden iki kişi kişiden birinin galip geldiğine şahitlik etmesinin bir değeri yoktur. Çünkü bazen lehinde şahitlik ettikleri kişiyle aynı görüşte olabilirler. Onların ve münâzaracının görüşü bir olabilir. İnsanlarda insaf azdır. Belki de söylemiş oldukları şeyi iyi kavramış ve duyduklarını anlamış değillerdir. Bu çok gerçekleşen bir şeydir. -Korku gibi bir engelden dolayı değil de- cevap vermeye güç yetirememesinden dolayı hasmına muârazada bulunamazsa, bu kişi mağlup olmuştur. Ama görüşü mağlup değildir. Eğer bu cevap verememe, gerçek bir burhândan kaynaklanıyorsa; bu durumda hem kendisi hem de görüşü mağluptur. Burhânla doğru olan şeye, ona inanan kişinin savunmadaki aciziyeti zarar vermez. Burhân ile doğru olmayan şey, safсата ile galip gelmesi için gayret gösterenin çarpıtmaları ile güçlenmez. Burhân hiçbir zaman çelişmez. Burhânla sabit olan bir şeyi, başka bir burhân asla iptal edemez. Ancak dönüşen/değişen şeyler bunun istisnasıdır. Zeyd'in dün yaşadığını doğrulayan burhân ile bugün öldüğünü doğrulayan burhân gibi. Bütün intikal edilmesi mümkün olanlar böyledir. Zikrettiklerimizden burhânla doğru olanlar, sadece başka bir burhân ile intikal eder. Eğer başka bir burhân olmaz ise ilk burhânın hükmü devam eder. Bir şey imkân kategorisinden zorunlu kategorisine sadece burhân ile intikal eder. Zorunluluktan imkân kategorisine de sadece burhân ile intikal eder. Muânede ve mukâbere; utanç, günah ve akılsızlıktır.

[787] Bil ki soru soran hasmına “bu konudaki görüşün nedir?” dediğinde; cevap, soru sorulan kişiye bırakılmıştır. İsteddiği herhangi bir şeyle cevaplayabilir. Fakat “falanca şey hakikat midir?” şeklinde sorulunca; daha önce açıkladığımız gibi ya “evet” ile ya da “hayır” ile cevaplandırılması gerekir. Soru soran kişi, “Dünya küre şeklinde midir yoksa değil midir?” şeklinde soru sorunca; evet veya hayır cevaplarından birisi gerekir. Eğer ona “evcil eşeklerin eti haram mıdır değil midir?” diye sorulunca; cevap yine aynıdır. Yine “halâ/boşluk var mıdır yok mudur?” şeklinde sorulunca evet veya hayırdan biri gerekir. Taksimat hakkında soru sorma da aynıdır. “bundaki görüşün nedir. O şu mudur yoksa bu mudur?” şeklinde sorması gibidir. Şu sözü gibi: “gül hakkında ne diyorsun. Soğuk mudur, sıcak mıdır yoksa mutedil midir?” Ya da hacamat yapanın geliri hakkında “bu müstehap mıdır, haram mıdır yoksa mekruh mudur?” demen gibidir. Eğer taksimat bütün parçalarını eksiksiz toplamışsa; soru sorulan kişinin bu kısımlardan birini kabul etmesi gerekir. Eğer bunu yapmazsa hakikatten ayrılmış/kopmuş olur. Eğer taksimat, bütün kısımları kuşatmıyorsa; soran kişi cahil veya muânidir.

[٧٨٦] وليست شهادة الحاضرين بالغلبة لأحدهما شيئاً إذ قد يكونون موافقين في رأيهم لرأي الذي شهدوا له فسيبيلهم وسبيله واحدة، والإنصاف في الناس قليل. وقد يكونون غير محصلين لما يقولون ولا فهما ما يسمعون وهذا كثير جداً. وأما من انقطع عن معارضة خصمه عجزاً عن الجواب لا لخوف مانع فهو المغلوب لا قوله، وإن كان ذلك عن حقيقة برهان فهو مغلوب وقوله معاً، ولا يضّر ما صحّ بالبرهان عجز معتقده عن نصره، ولا يقوى ما لم يصحّ ببرهان لتمويه من مموه في نصره بالسفطسة. والبرهان لا يتعارض أبداً فما صحّ ببرهان فلا يبطله برهان آخر أبداً إلا أن يكون مما يستحيل، كبرهان صحّ بحياة زيد أمس ثم صحّ آخر بموته اليوم. وهكذا كلّ ما يمكن تنقله ولا ينتقل شيء مما ذكرنا مما صحّ ببرهان إلا برهان آخر، وإلا فحكم البرهان الأول باق. ولا ينتقل الشيء عن الإمكان إلى الوجوب إلا ببرهان، ولا ينتقل بعد الوجوب إلى الإمكان إلا ببرهان، والمعادنة والمكابرة عار وإثم وسخف.

[٧٨٧] واعلم أن السائل إذا قال لخصمه: ما قولك في كذا فالجواب مفوض إلى المسؤول يجيب بما شاء. وأما إذا قال له: أمر كذا أحقّ هو فلا بدّ من أن يجيب إما بنعم أو بلا كما قدّمنا، كسائل سأل فقال: ما تقول في الأرض أكرية أم لا؟ فلا بد له من نعم أو لا. أو لو قال له: ما تقول في لحوم الحمر الأهلية أحلال أم لا؟ فكذلك أيضاً، أو قال له: هل الخلاء موجود أو لا؟ فلا بد من نعم أو لا. وكذلك إذا سأل السائل بتقسيم فقال: ما قولك في كذا وكذا: أكذا أو كذا، مثل قوله: ما تقول في الورد أبارد أم حار أم معتدل أو ما تقول في كسب الحجّام أمستحب أم حرام أم مكروه فإن كانت الأقسام مستوفاة فلا بد للمسؤول من التزام أحد تلك الأقسام، فإن لم يفعل فهو منقطع بالحقيقة، وإن كانت غير مستوفاة فالسائل جاهل أو معاند،

Hasmın, hakikati talepten kopuk olduğu ortaya çıkınca; mütekaddimun, soru soranın hakikati beyan etmesi gerekmez demişlerdir. Fakat biz; bunu yapması gereklidir diyoruz. Kim bir hükmü geçersiz sayarsa, söylediğini açıklaması gerekir. Ya geçersiz saydığı şeye dâhil olur ya da kafa karışıklı-

5 ğını yok eder. Hakikatleri beyan etmek her hâlükârda farzdır. Allah Teâlâ, âlimlerden bildiklerini açıklayıp saklamayacaklarına dair söz aldı.

[788] Hasım bütün kısımları zikredip ayrıca bir de fâsit bir kısım ek-

10 lerse; diğer kişinin, ikisinin üzerinde ittifak ettikleri kısımları terketmesi ve hasmın eklediği kısmın beyanına dair delillendirmeye başlaması gerekmez. Bilakis hasmına şöyle der: “Fâsit bir kısım ekledin. O da budur. Bunu sana söyledim ki bu kısmı bana karşı kullanmayasın. Zira insafılı olmayana göre bu eklediğin fâsit kısım hakkında sükûtum ikrar olur. Bilakis ben bundan zarar görmem. Senin zikrettiğin kısımlardan şu şu kısımları kabul ederim.” Doğru olan da budur.

15 [789] Bil ki her kim hasmıyla üzerinde buldukları konudan başka bir meseleye geçerse; cahildir, çarpıttandır, hakikatten kopuktur. Çoğu zaman gördüğümüz gibi; kişi, münâzara ettikleri konuyu terkedip hasmının konuşmasındaki telaffuz hatalarının peşine takılmaya başlıyor. Biz bunu telaffuz hatalarını desteklemek için söylemiyoruz. Maksad, hakikati desteklemek

20 ve münâzaracıların başladıkları şeyin dışında bir şeyle meşguliyeti terk etmeleridir. Hasma, karşısındakinin anlayacağı şekilde kendi görüşünü ifade etmekten daha fazlası gerekli değildir. Herhangi bir kelimeyi veya telaffuz farklılığı eklemesi de gerekmez. Ancak biz, gücü yeten kişinin, çok anlamı az lafızla ifade eden kısa ve öz olması, düzgün konuşan ve fesahatli olmasını tercih ederiz. Eğer kişinin buna gücü yetmiyorsa o kişi yerilmemelidir. Ancak bir yerde yergiyi hak eder. Bu da sâilin, mes’ule sorması ve mes’ûlün, sâilin söylediği görüşün, kendisini hasmın görüşünü iltizama veya çelişkiye götürdüğünü bildiği halde mes’ule “senin bu konuda görüşün nedir?” şeklinde cevap vermesidir. Yani ben seninle aynı görüşteyim. Eğer sâil, mes’û-

30 lün görüşüyle çelişen bir şey söylerse; mes’ul, ben senin zannettiğin görüşte değilim der. Ben hiçbir şey demiyorum. Burada hiçbir cevabım da yok. Ben sadece burhânın peşindeyim. Eğer hata yaparsam hatalarımdan dolayı sana bir yükümlülük yoktur. Görüşünü dektekle veya yanlısını ikrar et. Bu durumda ona bir soru ile karşılık vermemesi gerekir. Bilakis kendi görüşünün

35 doğruluğunu açıklayan burhânla mukabelede bulunur.

فإن ظهر انقطاع الخصم فالمتقدمون يقولون: ليس على السائل بيان الحقيقة، وأما نحن فنقول: إن ذلك عليه، ومن أبطل حكماً ما فعله أن يبين قوله، فإما أن يدخل في مثل ما أبطل وإما أن يجلي الحيرة. وبيان الحقائق فرض وقد أخذ الله تعالى ميثاق العلماء أن يبينوا ما علموا ولا يكتُمونه.

٥ [٧٨٨] وإذا استوفى الخصم الأقسام وزاد فيها قسمًا فاسدًا فليس للآخر أن يدع ما هما فيه ويأخذ في الاحتجاج في بيان القسم الزائد الذي زاد لكن يقول له: زدت قسمًا فاسدًا وهو كذا، وإنما ذكرته لك لئلا تجوزه علي فيكون سكوتي عنه عند من لا ينصف مثل إقراري به ولكنني لا أستضر بذلك وألتزم من الأقسام التي ذكرت قسمًا كذا، وهو الصحيح.

١٠ [٧٨٩] واعلم أن من ترك ما هو فيه مع خصمه من المناظرة وخرج إلى مسألة أخرى فجاهل مشغب منقطع كمثل ما شاهدنا كثيرًا ممن ترك ما هما بسبيله وجعل يتعقب لحن خصمه في كلامه، ولسنا نقول هذا نصرًا للحن ولكن نصرًا للحق وتركًا للاشتغال بغير ما شرعا فيه، وليس على الخصم أكثر من أن يعبر عن مراده بما يفهم به خصمه ولا مزيد بأي لفظ كان وبأي لغة كان، إلا أننا نختار الاختصار الجامع لكثير المعاني في قليل الألفاظ وسببها وفصيحتها ١٥ لمن قدر على ذلك، وإلا فلا لوم عليه إلا في مكان واحد، وهو أن يسأله السائل والمسؤول يدري أن السائل يقول بقول يؤول به إلى التزام قول الخصم أو إلى التناقض، فجوابه ها هنا بأن يقول له: ما تقول أنت في كذا وكذا أي فإني أقول بقولك فإن قال له الذي عورض بهذا: لست أقول ما تظن ولا أقول شيئاً ولا أنصر ها هنا جواباً وإنما أنا طالب برهان ولا عليك من خطائي إن أخطأت أنا، ٢٠ فانصر قولك أو أقر بالخطأ، فواجب حينئذ أن لا يعارضه بسؤال أصلاً لكن ببرهان يبين به صحة قوله فقط.

[790] Bazen hasım, rakibine onun görüşünün fâsitliğini ikrar etmeyi göstermede müsamahalı davranabilir. Sonra ona der ki: Benim görüşümü bırak. Kendi görüşünü getir ve doğru tarafını açıkla. Bu eylem hatalıdır. Ancak iki cihetle hatalı olmaz.

5 [791] 1- Görüşünün bâtil olduğu ikrarında, o görüşten döndüğünde ve hakikati öğrenmeyi istemesinde sadık/samimi olduğu durumdur. Bu büyük bir fazilettir. Bunu yapan pek övülür.

[792] 2- Hasmın böyle şeyler getirip, kendisinin hasmı ilzam ettiği gibi hasmın da onu ilzam etmek istediğini bilmesidir. Bunu onun çarpıtmalarından kurtulmak için yapar. Bu ise insaftır.

[793] Bunun örneği iki hasımdan birinin şöyle demesidir: Cedel mekruhtur. Diğer ise eğer cedel mekruh ise kendi dininden razı olduğun kişilerin ihtilaf ettikleri şeyde doğrunun bilgisine ne ile ulaşıyorsun? Yanında olanı getir, cedeli de terket. Bu, daha önce bir kısmı hariç diğer bütün kısımlarının iptal olduğunu söylediğimiz şeye varıyor. O tek kısım doğrudur. O zaman hasmın; taklit, ilham veya hakikati aramayı terketmeyi zikretmesi gerekir. Bu vecihlerin tamamı bâtil ve fâsittir. Bunlar bâtil olduğuna göre cedel doğrudur. Bu söylediklerimiz, hakikate müracaat etsin veya susma ve söylediği iftira ile tartışmadan kopsun diye hasmı, burhân vecihlerinden yalnızca bu vecihe hasretmektir.

[794] İlimlerin kısımları konusunda, cahil kişinin hüccet söylediklerinden, cahil hasmın kendisiyle muârazada bulunduğu şeyleri zikrettik. Onların hüccet söyledikleri şey, asla hüccet değildir. Her hâlükârda onların hüccete dair cehaletlerinin zararını defetmek gerekli oldu.

25 [795] Bil ki münarazada hataya hatayla muârazada bulunmak da hatadır. Sâilin, mes'ûle şöyle demesi gibidir: “Sen bunu mu söylüyorsun? Veya bunu neden söylüyorsun?” Cevap veren de “sen de bunu söylüyorsun veya çünkü sen de aynıını söylüyorsun” demesidir. Böylece cevap veren kişi soru soranın yaptığından daha kötü ve çirkin bir şeyi yapmış oluyor. Bunların hepsi fahiş hata, büyük utanç ve hataya uymaktır. Hataya ancak iki yerde uyulabilir.

[٧٩٠] وقد يكون الخصم يسامح خصمه في أن يريه الإقرار بفساد قوله ثم يقول له: فدع قولِي وهات قولك وبين وجه الصواب. وهذا الفعل خطأ إلا من وجهين:

[٧٩١] أحدهما أن يكون صادقاً في إقراره ببطلان قوله ورجوعه عنه وطلبه معرفة الحق، فهذا فضل عظيم وفاعله محمود جداً.

[٧٩٢] والثاني: أن يكون قد علم أن خصمه يأتي بمثل ذلك فيريد يلزمه مثل ما ألزمه هو ليكف عن نفسه شغبه وهذا إنصاف.

[٧٩٣] ومثال ذلك أن يقول أحد الخصمين: الجدال مكروه، فيقول الآخر: فإذا هو مكروه فبأي شيء يوصل عندك إلى معرفة الحق مما اختلف فيه من هو عندك رضا من أهل ملتك هات ما عندك ودع الجدال الآن جانباً. وهذا يرجع إلى ما قلناه قبل من وجود أقسام تبطل كلّها إلا واحداً، فيصحّ ذلك الواحد، فإن الخصم حينئذ لا بدّ له من أن يذكر التقليد أو الإيهام أو ترك طلب الحق. وكلّ هذه الوجوه باطل فاسد فإذا بطلت صحّ الجدال. فهذا الذي قلنا حصر للخصم إلى هذا الوجه من وجوه البرهان فيراجع الحقّ أو ينقطع إما بسكوت أو بهتان يأتي به.

[٧٩٤] وقد ذكرنا في باب أقسام المعارف ما يعارض به الخصم الجاهل من أشياء يعدها الجاهل حجة وليس حجة أصلاً فوجب أن يكف ضرر جهلهم بها على كلّ حال.

[٧٩٥] واعلم أن من الخطأ معارضة الخطأ بالخطأ في المناظرة مثل أن يقول السائل للمسؤول: أنت تقول كذا أو لم تقل كذا، فيقول المجيب: وأنت تقول أيضاً كذا أو لأنك أنت أيضاً تقول كذا، فيأتيه بمثل ما أنكر هو عليه أو أشنع، فهذا كله خطأ فاحش وعار عظيم واقتداء بالخطأ اللهم إلا في مكانين:

[796] 1- Cevap verenin kendisiyle itirazda bulunduğu sözü, kendi görüşünün sonucunu verecek doğru bir söz olması durumudur. Bu faziletli ve soru soranı meneden bir şeydir. Yine aynı şekilde bir mu'tezilinin diğer bir mu'tezilîye "niçin Allah kötülüğü yaratmıştır dedin" demesi de böyledir. 5 Diğerisi ise şöyle diyor: Çünkü sen de benim gibi Allah'ın, cevher ve arazlarla bütün âlemi yarattığını söylüyorsun/düşünüyorsun/buna inanıyorsun. Kötülük de arazdır. O halde Allah kötülüğün yaratıcısıdır. İşte bu doğru bir muârazadır. Ancak lafzının zahiri kusursuz değildir. Çünkü zahiren, söylediği sözün illetini hasmının sözünün illeti kıldı. Böylece sanki hasmının sözü 10 olmasa kendi sözünü söylemeyecekmiş gibi oldu. Bu ise hatadır. Doğru olan; Allah'ın cevher ve arazların yaratıcısı olduğuna dair burhân olduğundan bu böyledir demesidir. Bunu söyledikten sonra konuya geçer.

[797] 2- Soru soran; kargaşa, kıskırtma ve gürültü çıkarmak isteyip hakikati aramayan kargaşacının biri olursa, böyle hatalar ile böylesinin şiddetinin dindirilmesi ve ahmaklığının engellenmesi gerekir. Bundan daha fazla onunla münâzarada bulunulmaz. Çünkü maksat onun zararını defetmektir. Onun zararı doğru bir münâzara ile defedilmez. Onun zararını 15 söylediklerimizden daha iyi defedecek başka bir şey yoktur.

[798] Bil ki bir şeyin kendisiyle doğrulanması (tashih) mümkün değildir. Fakat bir şey kendisiyle iptal edilebilir. Burhânın kendilerinden oluşturulduğu ilk bilgilerin, kendi kendilerini doğruladığını zannetme ki hataya düşmeyesin. Bilakis bunlar, zikrettiğimiz üzere yaratılışın doğruladığı 20 şeylerdir. Anlayış sahibi biri, bunların doğru olduğu bilgisinden asla hâli değildir. Yine bir şeyin kendisi ile iptalini, onun doğrulanması zannetme ki hataya düşmeyesin. Bâtıl, bâtıllığını doğruladığı için kendisini iptal etmemiştir. Eğer öyle olsaydı, hem doğrulayan hem de iptal eden olurdu ki bu muhaldir. Bilakis kendisini iptal ettiğinde onun bâtıl olduğuna kesin hükmettik. Çünkü sahih hakikat, hiçbir zaman iptal olmaz. Onun iptal olması, kendi hükmünü nakzetmesi sebebiyledir. Bütün nakzedilenler de 30 bâtıldır. Nazarı iptal etmek üzere "nazar, nazar ile doğrulanmaz/tashih edilmez" diyenin sözü, doğru bir söz değildir. Çünkü kendisiyle eşyanın doğrulandığı nazar, şeyleri, insan doğasının doğruluğuna hükmettiği ilk bilgilerin mukaddimelerine iletmesidir. İlk bilgilere varan ve ilk bilgilerin doğruluğuna şahitlik ettiği şey, doğrudur. İlk bilgilere dayanmayan şey ise 35 fâsittir. İşte bu nazar ile şeyler doğrulanır. Yoksa nazar, başka bir nazar ile doğrulanmış değildir.

[٧٩٦] أحدهما أن يكون القول الذي اعترض به المجيب قولاً صحيحاً ينتج ما يقول هو، فهذا وجه فاضل وقطع للسائل. وذلك كمعتزلي قال لآخر: لم قلت إن الله تعالى خالق الشر؟ فقال: لأنك تقول معي إن الله تعالى خلق جميع العالم من جواهره وأعراضه، والشر عرض، فالله تعالى خالق الشر. فهذه معارضة صحيحة إلا أن ظاهر لفظها غير محكم لأنه في الظاهر إنما جعل علّة قوله بما يقول قول خصمه بما يقول، فلزمه أنه لولا قول خصمه بذلك لم يقل هو بما قال. وهذا خطأ وإنما الصواب أن يقول: لقيام البرهان على أن الله تعالى خالق الجوهر والعرض ثم يمضي في مسأله.

[٧٩٧] والوجه الثاني هو أن يكون السائل مشغباً يقصد التشنيع والإغراء والتوبيخ ولا يقصد طلب حقيقة، فهذا واجب أن يكسر غربه ويردع عيبه بمثل هذا فقط ولا يناظر بأكثر من ذلك، إذ الغرض كّف ضرره فقط، ولا يكف ضرره بمناظرة صحيحة أصلاً فلا شيء أكفّ لضرره مما ذكرنا.

[٧٩٨] واعلم أنه لا يجوز أن يصحح الشيء بنفسه البتّة، وجائز أن يبطل بنفسه، ولا تظنّ أن الأوائل التي منها يؤخذ البرهان صحّحت بأنفسها فتخطىء، بل تلك أشياء قد ذكرنا أن الخلقة صحّحتها وأنه لم يخل ذو الفهم قط من معرفة صحّتها. ولا تظنّ أيضاً أن إبطال الشيء بنفسه تصحيح له فتخطىء ولم يبطل بنفسه من أجل أنه صحح إبطاله به فكان حينئذ يكون مصححاً مبطلاً وذلك محال، لكن لما أبطل نفسه أيقنا أنه باطل لأن الحق الصحيح لا يبطل أصلاً، ولأنه نقض حكمه، فكل ما انتقض فباطل. وليس قول من قال مبطلاً للنظر: إن النظر لا يصحح بالنظر، قولاً صحيحاً، لأن النظر الذي به تصحح الأشياء هو ردها إلى المقدمات الأوائل التي قد قضى الطبع بصحتها، فما رجع إليها فشهدت له فهو صحيح، وما لم يرجع إليها فهو فاسد، فهذا النظر هو النظر الذي به تصح الأشياء لا أن النظر إنما صح بنظر آخر.

[799] Hasım tartışmadan kopunca münâzara da biter. O zaman ikisi de yeni bir soruya geçebilirler. Münâzaradan kopan kişinin, “sana konumuzla alakalı bir soru soracağımve reddettiğin sözümü senin de söylediğini sana ilzam edeceğim” demeye hakkı vardır. Diğer kişinin bundan geri durma hakkı yoktur. Eğer geri durursa tartışmadan sıvışıp kaçan zayıf biridir. Eğer diğeri şartları yerine getirirse ikisi de yerilmiştir. Çünkü sorulan kişi, iki sözü birbirinden ayıramayınca ikisi de hakikate varamamış oldu. Nasıl ki biz, kendisine burhân açık olduktan sonra bâtil üzerinde inat edip burhânın gerektirdiğine dönmeyen kişiyi de yeriyoruz. Yine biz duyduğunu delilsiz kabul eden kişiyi de yeriyoruz. Burhânın gerektirdiğine dönen kişileri övdüğümüz gibi burhânın gereği üzerinde sabit kalıp kulaklarını ikna eden iknaî delile ve safsataya dönmeyen kişileri de övüyoruz. İknaî delili ve safsatayı kesmeye güç yetiremezse de bu böyledir. Bu mukaddimelerden, sadece burhânın gerekli kıldığına inanan kişinin övülmesi gerektiği sonucuna vardık.

[800] Delilleri çoğaltmak güç verir. Bunu ancak cahil ve alakasız kişi acizlik sayar.

[801] Hasmından duyduğun her şeyi tahkik et, dikkatle incele. Gözden kaçırma. Eğer hatalı ise onu at. Vâkif olmadığın hiçbir müşkil mesele bırakma. Açıklama, eksiklik ve karışıklıktan uzak bir şekilde ortaya çıkınca, cevap ver. Hasmından istediğin şeyin aynısına sen de bire bir sadık kal ve sorunu eksiklik ve karışıklıktan uzak bir şekilde açıklayıp sor.

[802] Münâzaradan olmayan şeyi münâzaraya sokmaktan sakın. Zira bu, işi sulandıran laubalilerin işidir. Veya sözün başı sonu unutulsun ki kendi hatası ve yanlışı da unutulsun diye sözü uzatmak isteyen kişinin işidir. Onun ve kendinin öncüllerini, aksını ve neticelerini iyi düşün. Hasmina karşı kendin için ve kendine karşı hasmın için apaçık hakikatten başka şeye razı olma.

[803] Bil ki kişi, hakikati destekleme ve açıklamadan daha fazlası ile sorumlu değildir. Sonra duyular veya nefs-i nâtıka için, tasvirine imkân olmayan şeyi ve tasviri hiç olmayan şeyi tasvir edemez. Şöyle ki biri, Bir ve Tek Allah'ın; cevher, araz, cisim olmadığını, bir zamanda ve mekânda bulunmadığını, arazları taşıyan veya cevher ile taşınan olmadığını ispat etse, hasmı ise hasmı ise bunu şekle bürümesini, şeklen aktarmasını istese onun bu isteğe karşılık vermesi zorunlu değildir. Bu kişi, gözleri gören kişiyi kendine renkleri tasvir etmesiyle mükellef tutan âmâ gibidir.

- [٧٩٩] وإذا انقطع الخصم فقد انقطعت المناظرة فلهما حينئذ أن يبتدئا سؤالاً
 ثانيًا. وللمنقطع حينئذ أن يقول: أنا أسألك سؤالاً يتصل بمسألتنا وألزمك أنك
 قائل كقولي الذي أنكرت عليّ. وليس للآخر أن يمتنع من ذلك، فإن امتنع فهو
 متسلل ضعيف، فإن وفي الآخر بشرطه فكلاهما ملوم إن لم يرجعا إلى الحق إذا
 عجز المسؤول عن التفريق بين القولين، وكما نلوم من ظهر إليه برهان فتمادى
 على الباطل ولم يرجع إلى موجب البرهان، فكذلك نلوم من سارع إلى القبول
 لما سمع بلا برهان، وكما نحمد من رجع إلى موجب البرهان فكذلك نحمد
 من ثبت على موجهه ولم يرجع لا قناع سمعه أو سفسطة؛ وإن عجز عن كسرهما،
 فحصل لنا من هذه المقدمات حمد من لم يعتقد إلا ما أوجبه البرهان فقط.
- [٨٠٠] والتكثير من الأدلة قوّة وليس يعده عجزًا إلا جاهل منقطع.
- [٨٠١] وحقق كلّ ما سمعه من خصمك ولا تغفله وأقله إن أخطأ ولا تدع
 مشكلاً إلا وقفته عليه، فإذا استقرّ البيان سليماً من النقص والإشكال فأجب
 حينئذ. وكما تطالب خصمك بذلك فالتزم له سواء سواء. وبين سؤالك سليماً
 من النقص والإشكال.
- [٨٠٢] وإياك وإدخال ما ليس من المناظرة فهذا من فعل أهل المجون أو من
 يريد أن يطيل الكلام حتى ينسي آخره أو له لينسى غلظه وسقطه. وتأمل مقدماته
 ومقدماتك وعكسك وعكسه وتتايجه فلا ترض لنفسك من خصمك ولا من
 نفسك لخصمك إلا بالحقّ الواضح.
- [٨٠٣] واعلم أنه ليس على المرء أكثر من نصر الحقّ وتبيينه، ثم ليس
 عليه أن يصوّر للحواس أو في النفوس ما لا سبيل إلى تصويره وما لا
 صورة له أصلاً، كمن أثبت أن الواحد الأول لا جوهر ولا عرض ولا جسم
 ولا في زمان ولا في مكان ولا حاملاً ولا محمولاً، فأراد الخصم منه أن
 يشكل له ذلك، فهذا لا يلزم؛ وهذا كأعمى كلف بصيراً أن يصوّر له الألوان،

Bunun imkânı yoktur. Bu fâsit bir tekliftir. Bununla mükellef kılınanın bundan aciz kalması noksanlık değildir. Ama bu mümkün kaldığı müddetçe mükellefin, güç yettirdiği kadarıyla açıklaması gerekir. Hocam Ahmed b. Muhammed b. Abdi'l-Vâris'in bana haber verdiğiğine göre; babası, 5 âmâ doğan bir çocuğuna katran parçalarından alfabe harflerinin şekillerini yapmış. Sonra çocuk aklı ve duyusuyla şekilleri tanıyınca kadar bu harfleri, çocuğunun ellerine yoklatmış. Sonra kelimeleri ve yazı oluşuncaya kadar kelimelerden bir şeyin oluşmasını ona belletmiş. Kitap nasıl bilinir ve okunur bunu da öğretmiş. Bununla çocuğun büyük bir sıkıntısını gidermiş. Renklerde ise böyle bir şeye imkân yoktur. Nefs-i nâtıkada şekil 10 almasa da renklerde, sadece burhânın delâlet ettiği şeyi ikrar vardır.

[804] Bir seferinde dostlarımdan biri ile imtihan edildim. O dostum, arazın cevherden ayrı kendi kendine kaim bir şekilde kendisine gösterme görevini bana yükledi. Bana “eğer bunu bana göstermezsen arazın varlığını 15 tasdik etmem” dedi. Ona, çamurdan yapılan üçgenin sonra kare şeklini alması, daha sonra kare şeklinin gidip çamurun çamur olarak kalması, kişinin ayakta durma ve oturma hareketlerini, elbisenin beyazken kırmızı olmasına dair nice örnekler verdim, sayısını bilmiyorum. Bunların hiçbirini kabul etmedi. Sadece arazın; cevherden soyutlanmış ve kendi halinde 20 olduğu gibi cevhersiz görüleceği halini kendisine göstermemi istedi. Ona sayısız defa; araz, kendi kendine kaim olsa ve senin benden istediğin gibi olursa, araz olmaz dedim. Araz arazdır ve senin görmek istediğin şeyden farklıdır. Israr edip, inat etti. Ta ki ben de ona mizah yoluyla şöyle dedim: 25 Eğer beni âlemin yuvarlağından çıkarmak istersen belki de bu mümkündür. Ama arazı cevherden soyutlamak istersen, arazı cevhersiz görmenin imkânı yoktur. Âlemin hepsi içi dolu bir küredir. Parçaları birbirine yapışık, bitişik cevherdir. İçinde seyrelme de boşluk da yoktur. Öyle ki eğer bir araz, herhangi bir cevherden ayrılırsa cevherden ayrıldıktan sonra mevcut 30 olması mümkün olsa, sadece başka bir cevherde olabilir. Bunun böyle olması lazımdır. Arkadaşıma yaptığım bu mizah da onu kendisindeki bu saçmalıktan uzaklaştırmadı. Hızlıca ondan uzaklaştım. Benden sonra bu heyecanlı tartışmayı terk etti mi etmedi mi bilmiyorum. Böyle fâsit teklifler ve hakikatlerin kendisine belirginleşmediği kişilerin varlığı burhâna zarar vermez. Bunlara aldırış da edilmez. Aklın hakikat olduğuna delâleti 35 ile bunların nefiste duruşunun doğruluğu, bunlara karşı bizlere yeter.

فهذا ما لا سبيل إليه، وهذا تكليف فاسد لا نقص في العجز عنه على المكلف. وأما ما دام ذلك ممكناً فواجب على المكلف بيانه بأقصى ما يقدر عليه. ولقد أخبرني مؤدبي أحمد بن محمد بن عبد الوارث، رحمه الله أن أباه صور لمولود كان له أعمى ولد أكمه حروف الهجاء أجراً من قير ثم ألمسه إياها حتى وقف على صورها بعقله وحسّه، ثم ألمسه تراكيها وقيام الأشياء منها حتى تشكّل الخط وكيف يستبان الكتاب ويقرأ في نفسه ورفع بذلك عنه غمة عظيمة. وأما الألوان فلا سبيل إلى ذلك فيها وليس إلا الإقرار بما قام به البرهان وإن لم يتشكّل في النفس أصلاً.

[٨٠٤] ولقد امتحنت مرة ببعض أصدقائنا فإنه سامنا أن نريه العرض منخزلاً عن الجوهر قائماً بنفسه، وقال لي: إن لم ترني ذلك فإنني لا أصدق بالعرض. فلست أحصي كم مثلث له ترييع الطين ثم تدويره وذهاب الترييع وبقاء الطين بحسبه، وحركات المرء من قيامه وقعوده وحمرة الثوب بعد بياضه، فأبى في كلّ ذلك إلا أن أريه العرض مزألاً عن الجوهر باقياً بحسبه يراه في غير جوهر، فلا أحصي كم قلت له: إن العرض لو قام بنفسه وكان كما تريد مني لم يكن عرضاً وإنما هو عرض لأنه بخلاف ما تريد أن تراه عليه، فلج وتمادى فعدت إلى أن قلت له مهزلاً: لو أمكنك إخراجي عن كرة العالم فربما كان يمكن حينئذ لو أمكن انخزال العرض عن الجوهر ولا سبيل إلى كلّ ذلك أن تراه في غير جوهر؛ فأما والعالم كلّ كره مصمّته وجوهرة متّصلة متجاوزة الأجزاء لا تخلخل فيها ولا خلاء، فحتى لو انفصل العرض من جوهر ما وجاز أن يبقى بعد انفصاله عنه لما صار إلا في جوهر آخر، لا بد من ذلك. فما ردعه هذا الهزء عما هجس في نفسه وفارقتة آيباً فما أدري أوفق بعدي لرفض هذا المرار الهائج أم لا. فليس مثل هذا التكليف الفاسد وكون المرء لا تتشكّل له الحقائق بقادح في البرهان ولا بملتفت إليه. وكفانا من ذلك كله وحسبنا قيام صحة ذلك في النفس بدلالة العقل على أنه حقّ فقط.

Kendi nefislerinde hiçbir şeyin belirginleşmediği bütün kişilerin bunu inkâr etmesi câiz olsaydı; koku almayan kişinin kokuları inkâr etmesi ve âmâ doğanın renkleri inkâr etmesi de câiz olurdu. Bizim de fil ve zürafayı inkâr etmemiz câiz olurdu. Halbuki bunların hepsi bâtıldır. Akıllı kişinin burhânın ispat ettiğini sabit, iptal ettiğini de bâtil kabul etmesi gerekir. Burhânın ispat da iptal da etmediğinde ise hakikat ortaya çıkıncaya kadar tevakkuf etmesi gerekir. Dilleri, hakikati ikrar etmeye zorlamamız gerekmez. Bilakis nefisleri, hakikati ikrar etmeye zorlamalı ve dilleri, mevcut olmadığı için doğru muârazadan uzak tutmalıyız. Çünkü burhânda taâruz olmaz. Biz burhânı ikame ettiğimizde hasmımızın onu ikame etmesinden güvende oluruz. Yine eğer kusurlu biri, inandığı hakikat üzere burhânı ikame etmede eksiklik yaparsa; bu, hakikate hiçbir zarar vermez. Hasmindan buna, sadece kuruntulara sevinen kişi sevinir. Ki bu kişi de hakkında özdeyişler söylenen ahmağın tekidir. Hasminın gaffetiyle yetinip mutlu olma. Bilakis kendisiyle onun sözünü doğrultmanın mümkün olduğu her şeye bak. Eğer burhân ile hakikati bulursan; ona ilet, asla tereddüt etme. Kendin için hakkı kabul etmekten uzak bir saate bile razı olma. Eğer bir çarpıtma görürsen bunu açıkla. Hasminın dikkatinden kaçmış olmasına aldırma. Çünkü belki de onunla aynı görüşte olan başka biri hasmına gizli kalan şeyin farkına varır.

[805] Bunu iyi kavra ve zaferin hakikatinden başka şeyle iktifa edip sevinme. Senin hakkında “sen hakkı iptal edensin” demelerine aldırma. Peygamberler ve onların altındaki muhakkiklerden kendilerine böyle isnatta bulunanlarda senin için güzel örneklik vardır. Evet. Hatta onlardan pek çoğu hakikati savunduğu ve onlara bâtil isnat edildiği için katledildi. Hakikat seninleyken yalnızlık hissetme. Hakikat kimin yanında olursa; Allah onunla beraberdir. Hasımlarının çokluğuna, onların devirlerinin eskiliğine, insanların onlara saygı duymasına ve onların şöhretine aldırış etme. Hakikat onlardan sayıca fazla, zamanca daha kadim, daha şerefli ve herkesin nezdinde daha büyük ve saygıya layıktır.

[806] Bu saydıklarımıza riayet etmenin doğruluğundan emin olmak istiyorsan; bütün milletlerin ve ümmetlerin mensuplarını düşün. Kesinlikle onları, kendinden öncekileri tâzim ederken, onları bütün üstünlükler ve hayır ile överken ve onlara muhâlefet edenlerin öncekilerini yererken görürsün. Söylenen her sözü derin düşün. Bir görüşü savunanlar evvelen azdırlar.

ولو جاز لكل من لا يتشكّل في نفسه شيء أن ينكره لجاز للأخشم أن ينكر
الروائح، وللذي ولد أعمى أن ينكر الألوان، ولنا أن ننكر الفيل والزرافة، وكلّ
هذا باطل. وإنما يجب على العاقل أن يثبت ما أثبت البرهان ويبطل ما أبطل
البرهان، ويقف فيما لم يثبت ولا أبطله البرهان حتى يلوح له الحق. وكذلك ليس
علينا قسر الألسنة إلى الإقرار بالحقّ لكن علينا قسر النفوس إلى الإقرار به وقطع
الألسنة عن المعارضة الصحيحة لعدم وجودها، إذ لا يتعارض البرهان، وإذا
أقمناه فقد أمنا أن يقيمه خصمنا، وكذلك أيضًا إن قصر مقصر عن إقامة البرهان
على حقّ يعتقد فذلك لا يضر الحقّ شيئاً. ولا يفرح بهذا من خصمه إلا الذي
يفرح بالأماني وهو الأحمق المضروب به المثل. ولا تقنع بغفلة خصمك بل
انظر في كلّ ما يمكن أن يصحّ به قوله، فإن وجدت حقاً ببرهان فارجع إليه ولا
تتردد، ولا ترض لنفسك ببقاء ساعة آبيا من قبول الحقّ. وإن وجدت تمويهها فينبه
ولا تغتر بذهاب خصمك عنه فلعلّ غيره من أهل مقالته يتفطن لما غاب عنه.
[٨٠٥] هذا ولا تقنع إلا بحقيقة الظفر ولا تبال أن قيل عنك إنك مبطل، فلك
فيمن نسب إليه ذلك من المحقّقين أكرم أسوة من الأنبياء عليهم السلام فمن
دونهم. نعم حتى إن كثيراً منهم قتل دفعاً لحقه ونسبة للباطل إليه. ولا تستوحش
مع الحقّ إلى أحد، فمن كان معه الحقّ فالخالق تعالى معه. ولا تبال بكثرة
خصومك ولا بقدم أزمانهم ولا بتعظيم الناس إياهم ولا بعزّتهم فالحقّ أكثر منهم
وأقدم وأعزّ وأعظم عند كلّ أحد وأولى بالتعظيم.

[٨٠٦] وإذا شئت أن تتيقّن فساد مراعاة ما ذكرنا فتأمل أهل كلّ ملة وكلّ أمة،
فإنك تجدهم مطبقين على تعظيم أسلافهم وصفتهم بكلّ فضيلة وبكلّ خير وذمّ
أسلاف من خالفهم. وتأمل كلّ قول يقال، فقد كان القائلون به في أوّل أمره قليلاً،

Bu görüşlerin büyük çoğunluğu tek bir kişiye varır. Daha sonra tabileri çoğalır. Bütün eski görüşleri araştırırsan, daha önce yokken birden ortaya çıktıklarını görürsün. Sonra üzerinden günler, aylar, yıllar ve asırlar geçer. Bil ki bunlara riayet etmek aklın zayıflığının ve ilmin eksikliğindedir. Hakikat konusunda onlar erdemli kişiler olsalar da yine de aldırma. Çünkü erdemli kişi, masum olmadığı müddetçe bazen hata yapar. Eğer bu erdemli kişiye, sana açık olan şeyler açık olsa, senin görüşüne varır. Eğer böyle yapmazsa erdemsiz kişi haline gelir.

[807] Sana bir hikâye anlatayım. Eğer bu hikaye ile, bir kişide hoşuna gitmeyen şeye karşı insafın kolay olabileceğine dair umudumuz olmasaydı, bu hikâyeyi zikretmezdik. Arkadaşlarımdan biriyle bir mesele hakkında münâzara yaptım. Dilindeki kusurdan dolayı ona galip geldim. Benim galibiyetim sonucunda meclis dağıldı. Eve dönünce içime bir şüphe düştü. Bazı kitapları karıştırmaya başladım. Benim görüşümün yanlış, hasmımın görüşünün doğru olduğuna dair kesin bir burhân buldum. Yanımda münâzaraya şahit olan başka bir arkadaşım vardı, ona bu durumu bildirdim. Ona, delilin kitaptaki yerini gösterince bana “maksadın nedir” diye sordu. Dedim ki “bu kitabı falanca kişiye götürüp göstermeni, onun haklı benim ise haksız olduğumu ve onun görüşüne geçtiğimi bildirmeni istiyorum.” Bu duruma son derece şaşırıldı ve “gönlün de buna razı mı?” dedi. Ona “Evet, eğer buna şimdi imkânım olsa yarına geciktirmeden yapardım” dedim.

[808] Bil ki bu gibi şeyler, benzeri olmayan insaf ile nitelenmenle beraber senin en güzel şekilde anılmanı/yad edilmeni sağlar. Maksadın, galip geldiğini kendi nefesine hissettirmek olmasın. Yine yanında bulunup sana aldanan ve sana güvenen kişiye de galip geldiğini hissettirmek olmasın. Böyle olursa gerçekte mağlupsundur. Böyle yapmakla adi, cidden bayağı, gerçekten akıllı kıt, teveccühü kesilmiş olursun; aslında kutsuz ve şaki olduğu halde kendini, itaat gören bir kral zanneden kişi gibi olursun. Veya siyah ve karışık olduğu halde kendisi hakkında beyaz ve parlak denilen kişi olursun. Böylelikle hükümleri, hakikat olan akıl ehli nezdinde, dalga ve alay konusu olursun.

وأكثر ذلك يرجع إلى واحد ثمّ كثير أتباعه. وفتش كلّ قول قديم تجده قد كان ابن ساعة بعد أن لم يكن، ثم مرّت عليه الأيام والشهور والسنون والدهور. فاعلم أن مراعاة هذه الأمور من ضعف العقل وقلة العلم. ولا تبال أيضًا وان كانوا فضلاء على الحقيقة فقد يخطئ الفاضل ما لم يكن معصومًا. ولو أن ذلك الفاضل لاح له ما لاح لك لرجع إليك ولو لم يفعل لكان غير فاضل.

[٨٠٧] وأخبرك بحكاية لولا رجاؤنا في أن يسهل بها الإنصاف على من لعله ينافره ما ذكرناه، وهي: أنني ناظرت رجلًا من أصحابنا في مسألة فعلوته فيها لبكوء كان في لسانه، وانفصل المجلس على أنني ظاهر، فلما أتيت منزلي حاك في نفسي منها شيء، فتطلبتها في بعض الكتب فوجدت برهانًا صحيحًا يبين بطلان قولي وصحة قول خصمي، وكان معي أحد أصحابنا ممن شهد ذلك المجلس فعرفته بذلك، ثم إنني قد علمت على المكان من الكتاب، فقال لي: ما تريد؟ فقلت: أريد حمل هذا الكتاب وعرضه على فلان وإعلامه بأنه المحقّ وأني كنت المبطل وأني راجع إلى قوله. فهجم عليه من ذلك أمر مبهت وقال لي: وتسمح نفسك بهذا! فقلت له: نعم، ولو أمكنني ذلك في وقتي هذا لما أخرته إلى غد.

[٨٠٨] واعلم أن مثل هذا الفعل يكسبك أجمل الذكر مع تحليك بالإنصاف الذي لا شيء يعدله. ولا يكن غرضك أن توهم نفسك أنك غالب، أو توهم من حضرك ممن يغتر بك ويثق بحكمك أنك غالب، وأنت بالحقيقة مغلوب، فتكون خسيسًا وضيعًا جدًّا وسخيًّا البتّة وساقط الهمة وبمنزلة من يوهم نفسه أنه ملك مطاع وهو شقي منحوس، أو في نصاب من يقال له إنك أبيض مليح وهو أسود مشوه، فيحصل مسخرة ومهزأة عند أهل العقول الذين قضاؤهم هو الحقّ.

[809] Bil ki kim buna razı olursa o, aldanmıştır. Yolu da kuruntulu kişinin yoludur. Kuruntular akılsızların sermayesidir. Kuruntularla aldanmış kişi, akli kendisine dönünceye kadar bunlardan lezzet alır. Ama akli kendisine dönüp de kendi haline bakarsa, sapkınlıklar içinde olduğunu ve elinde hiçbir şeyin olmadığını bilir.

[810] Cedeldeki kuvveti ile övünen kişilere aldırış etme. Çünkü cehalet ve akılsızlık onu, “ben hakkı bâtıl, bâtılı da hak yapmaya muktedirim” demeye sevkeder. Böyle yalancıları asla doğrulama. Çünkü onlar; sefil, rezil, yalancı, kötü ve hurafeci kişilerdir.

[811] Bil ki hakkı bâtıl, bâtılı hakka çevirme, hiç kimse için mümkün değildir. Bu hiçbir mahlûkun gücü dâhilinde değildir. Çarpıtmaların hepsini sana açıkladım. Bunların hepsi yok olmaya mahkûmdur. Elden geçirilip incelenince, hepsinin sadece iddia ve hamakat olduğu görülür. Bu yolda karşılaşılanların en fahişi; burhân bir kişiye zahir oluyor da o kişiye mezheplerden edindiği sevgi, “bana gizli kalsa da bu burhân ile çelişen bir delilin olması lazımdır” demeye sevk ediyor. Bil ki bu kişi bedbaht ve aldanmıştır. Çünkü zannını, yakine galip tutuyor. Doğrulanmayan şeyi tasdik ediyor. Doğru olan şeyi yalanlıyor. Belki de olmayacak şeyi sabit kabul ediyor. Elde ettiği şeyi terk ediyor. Bu hızlânın zirvesidir. Bunun benzeri, kendinde doğru olan burhânı, düşünmediği çarpıtma için terkederek kişidir. Dikkatsizlik onu, buna inanmaya sevketti.

[812] Özetle; cehalette hayır yoktur. İlim ehli olan, ilmini kullanmadığı zaman cahilden daha kötü durumdadır. Böyle bir kişinin ilmi, aleyhine fazladan bir delildir.

[813] Ataları taklit etmekten sakın. Çünkü Allah Teâlâ bunu yermiştir. Eğer taklit övülen bir şey olsaydı; atalarını zinakâr, hırsız veya bu saydıklarımızdan daha çirkin şeyler üzerinde bulan kişi, onlara uymakta mazur olurdu.

[814] Bir kişinin doğruluğunun çokluğuna aldanıp da onun bir sözünü bile burhân olmadan kabul etme. Çünkü bazen isabet ettiği şeyden çok daha fazla açık ve anlaşılır olandaki doğrusunda yanlış yapabilir.

[٨٠٩] واعلم أن من رضي بهذا فهو مغرور وسبيله سبيل صاحب الأماني فإنها بضائع النوكى؛ والمغرى بها يلتذّ بها حتى إذا تاب إليه عقله ونظر في حاله علم أنه في أضاليل وأنه ليس في يده شيء.

[٨١٠] وإياك والالتفات إلى من يتبجح بقدرته في الجدل فيبلغ به الجهل والنوك إلى أن يقول: إني قادر على أن أجعل الحقّ باطلاً والباطل حقّاً، فلا تصدق مثل هؤلاء الكذّابين فإنهم سفلة أرذال أهل كذب وشرّ ومخرقة.

[٨١١] واعلم أنه لا سبيل إلى ذلك لأحد ولا هو في قوّة مخلوق أصلاً، والتمويهات كلّها قد بيّنتها لك، وهي مضمحلة، إذا حصلت وفتشت لم توجد إلا دعاوى وحماقات. ومن فاحش ما يعرض في هذه السبل أن يلوح البرهان للمرء فيحدوه الالف بما قد ألفه من المذاهب إلى أن يقول: لا بدّ أن ها هنا حجّة تعارض هذا البرهان وإن خفيت عني. واعلم أن هذا مغرور شقي جدّاً لأنه غلب ظنّه على يقينه، وصدق ما لم يصحّ عنده، وكذب ما صحّ عنده، وأثبت ما لعلّه أن لا يكون، وترك حاصلًا قد كان؛ وهذا غاية الخذلان، ومثله من ترك برهانًا قد صحّ عنده لتمويه لم يتدبّره فحمله التهور على اعتقاده.

[٨١٢] وبالجملة فالجهل لا خير فيه، والعلم إذا لم يستعمله صاحبه فهو أسوأ حالًا من الجاهل، وعلمه حجة زائدة عليه.

[٨١٣] وإياك وتقليد الآباء، فقد ذم الله عزّ وجلّ ذلك، ولو كان محمودًا لعذر من وجد آباءه زناة أو سراقًا أو على بعض الخلال التي هي أخبث مما ذكرنا في أن يقتدي بهم.

[٨١٤] وإياك والاعتراض بكثرة صواب الواحد فتقبل له قوله واحدة بلا برهان، فقد يخطئ في خلال صوابه في ما هو أبين وأوضح من كثير مما أصاب فيه.

[815] Hasmının görüşünü desteklemekten aciz kalışına razı ol. Senin galip geldiğini ikrar etmesini talep etme. Bu kuvvetli kişilerin yapacağı şey değildir. Bu sadece düşmanlığı körükleyen ve zafer kınanması ile vasıflana-
 5 haklı, âlim, akıllı ve hakikatte galip olmaya çalışman; gerçekte haksız, cahil, ahmak ve yenik iken haklı, âlim, akıllı ve galip olarak isimlendirilmeye çalışmandan daha fazla olsun. Bilakis bunu hiç isteme, ondan yüz çevir ve onu kerih gör. Cahillerin senden önce bu sıfatlar ile vasıflandırdıkları peygamberler ve erdemli öncülerde, senin için en güzel örnek ve en kıymetli rehberlik vardır. Yine erdemli iken fasık olarak nitelenmen, fasık iken erdemli olarak nitelenmenden daha hayırlıdır.

[816] İlk meselenin açıklamasını tamamlamadan, o meseleden diğerine geçmekten sakın. Bu cahillerin işlerindedir.

[817] Mezhebi sadece zıt gitmek ve muhâlefet etmek olan kişiyle veya
 15 bağırıp çağırın ve galip gelmek isteyen kişiyle konuşmaktan uzak dur. Böylesiyle kendini yorma. Eğer onu vaaz ile dalâletinden uzaklaştırma mümkün olsaydı bu güzel olurdu. Eğer bu uzaklaştırma vaaz ile mümkün olmazsa, azarlama ve engelleme ile olur. Eğer yanına yaklaşılmayan biriye deliden uzak durulduğu gibi ondan da uzak durulmalıdır. Onun verdiği sıkıntı pek çok delinin sıkıntısından daha fazladır.

[818] Sana karşı zalimane taassuba sebebiyet verecek sözlerden sakın.

[819] Hasmın adına kendin cevap vermekten sakın. Hasmına şöyle demen gibi: “Eğer bunu dersin sana bu lazım gelir.” Belki de o bu sözü söylemeyecektir. Böylece sen rezil olursun. Ancak kitap telif ediyorsan bunu
 25 yapman, hasmına karşı da insafı olman ve bütün delillerini dikkatle gözden geçirmen gerekir. Eğer böyle yapmazsan zalim olursun.

[820] Hasmına söylemediği şeyi söyletmeye çalışma ki yalan söylemiş olmayasın.

[821] Sana soru sormayan kişiye cevap vermekten sakın. Böyle yaparsan rezil olursun. Rezilliğin en azı, o kişinin senden uzaklaşmasıdır. Sana “sana sormadım” dediğinde durumun nasıl olur?

[822] Senin olmadığın bir münâzarada, münâzaracı sözünü bitirip sana konuşma hakkı verinceye kadar başka bir münâzaracının yerine konuşma. Bundaki kötülüğün en küçüğü sana “senin desteğine ihtiyacım yok” demesidir. Hasmının da ona “bu kişiyle seni güçlendiriyorum. Mübarek olsun.”
 35 demesidir. Son derece rezil olursun.

[٨١٥] واقنع من خصمك بالعجز عن أن ينصر قوله، ولا تطالبه بالإقرار بالغبلة، فليس ذلك من فعال أهل القوّة. وهذا باب لا ينتج شيئاً إلا العداوة وأن توصف بلؤم الظفر، ولتكن رغبتك في أن تكون محقاً عالمًا عاقلًا غالبًا في الحقيقة، وإن سميت مبطلًا جاهلاً أحمق مغلوبًا، أكثر من رغبتك في أن تسمّى محقًا عالمًا عاقلًا غالبًا وأنت في الحقيقة مبطل جاهل أحمق مغلوب؛ بل لا ترغب في هذا أصلًا وعاده وكرهه جدًّا ولك فيمن وصفه الجهال بذلك قبلك من المرسلين عليهم السلام والأفاضل المتقدّمين أفضل أسوة وأكرم قدوة، وكذلك أن توصف بالفسق وأنت فاضل خير من أن توصف بالفضل وأنت فاسق. [٨١٦] وتحفظ من الخروج من مسألة إلى مسألة قبل تمام الأولى وبيانها فهذا من أفعال أهل الجهل.

[٨١٧] واحذر مكالمة من ليس مذهبه إلا المضادة والمخالفة أو الصياح والمغالبة، فلا تتعن به ولو أمكنك صرفه عن ضلاله بالوعظ لكان حسنًا. فإن لم يكن فبالزجر والقدح فإن كان ممتنع الجانب فليجتنب كما يجتنب المجنون فأذاه أكثر من أذى كثير من المجانين.

[٨١٨] وتحفظ من الكلام بحيث يتعصب عليك ظلمًا.

[٨١٩] واحذر من أن تجيب نفسك عن خصمك مثل أن تقول له: إن قلت كذا ألزمتك كذا، فلعله لا يقول ذلك فتخزي، إلا أن تكون مؤلّفًا، فلا بدّ لك من ذلك ومن إنصاف خصمك وتقصي حججه وإلا كنت ظالمًا.

[٨٢٠] وتحفظ أن تقول خصمك ما لم يقل فتكذب.

[٨٢١] وتحفظ من أن تجيب من لم يسألك فتحصل على الخزي؛ وأقلّ ذلك أن يعرض عنك، فكيف إن قال لك: لم أسألك.

[٨٢٢] ولا تتكلم على لسان مناظر غيرك حتى يدع الكلام ويبيح لك مناظره أن تكلمه، فأقلّ ما في هذا أن يقول لك: أنا غني عن نصرك، ويقول له خصمه: أنا أقوىك به مباركًا لك فيه فتخزي جدًّا.

[823] Herhangi bir ilimde deryalaşmadan konuşmaktan sakın. Ancak soru sorma ve ekleme yapabilirsin. Eğer böyle yapmazsan hiç iyi şey yapmamış olursun.

[824] Senden daha bilgili olan kişinin sana daha faydalı olduğunu itiraf et. Onun hakkını eksiltme. Senin onu eksik görmen onu küçültmez. Bilakis bu, senin noksanındır.

[825] İyi yaptığın şeylerle övünmekten sakın. Bunu terket. Övmeyi, başkalarının senin adına yapması daha güzeldir.

[826] Elinde ne olduğunu bilmeden asla kimseyi küçük görme. Belki de ummadığın şekilde seni şaşırtır. Bu eylem, araştırma yapmayan akılsız kişilerin fiillerindedir.

[827] İnsaflı olmayan ve anlamayan herkesten uzak dur. Sadece insaflı ve anlamasını umduğun kişilerle konuş. Anlamayan ve insaflı olmayan kişilerle konuşmakla zayi ettiğin zamanı, daha faydalı şeylerde harca ki erdemlere sahip olup kızgınlıklardan uzak şekilde yaşayasın. Bu ikisi çok büyük nasiptir. Bu özellikte birisiyle konuşmak yerine, seni onun halinde olmaktan kurtardığı için Allah'a hamd et. Sadece hakikati açıklamada veya onun ortaya çıkması için konuş.

[828] Bil ki kişi, bu şartlara yalnızca bir haslet/alışkanlık ile güç yetirebilir. Bu haslet de kişinin kendisini insanların övgüsüne ve yergisine aldırış etmemeye alıştırmasıdır. Böyle bir kişi bilakis kendisi için sadece hakkı aramayı kendi amacı kılar.

[829] Öncekiler, tartışmadan kopmuş insafsız kişinin sıfatları hakkında zikredeceğimiz şu maddeleri saydılar.

[830] 1- Hakkı iptal etmeyi veya onda şüpheye düşürmeyi amaçlar. Sorulan şeyin cevabının, mümkün olmayan imkânsız bir şey olduğu yönünde konuyu havale etmek de bu türdendir.

[831] 2- İftira ve hayâsızlığı kullanmak, bâtılı açıkça dillendirmektir. Böyle bir kişi sözündeki çelişkilere ve görüşünün yanlışlığına aldırılmaz. Bir hüküm ile hükmettikten sonra onu nakzetme bu kabildendir.

[832] 3- Konu bittiği için veya konuyu değiştirmek için değil de karışıklık çıkarmak için bir sözden diğer söze, bir sorudan diğer soruya geçmek.

[٨٢٣] وإياك والكلام في علم من العلوم حتى تتبخر فيه إلا على سبيل الاستفهام والتزويد إلا ما أحسنت منه فقط.

[٨٢٤] واعترف لمن هو أعلم منك فهو أزين لك، ولا تبخسه حقه فلن ينقصه تنقصك إياه بل هو نقص فيك.

[٨٢٥] وإياك والامتداح بما تحسن، واترك ذلك فهو من غيرك فيك أحسن.

[٨٢٦] ولا تحقر أحدًا حتى تعرف ما عنده فربما فجأك منه ما لم تحتسب، وليس ذلك إلا من فعل أهل النوك الذين لا يحصلون.

[٨٢٧] واحذر كل من لا ينصف وكل من لا يفهم، ولا تكلم إلا من ترجو إنصافه وفهمه، وأنفق الزمان الذي يمضي ضياعًا في مكالمة من لا يفهم ولا ينصف فيما هو أعود عليك تعش غانمًا للفضائل سالمًا من المغايب وهذا حظان جليلان جدًّا. واجعل بدل كلامه حمد الله عز وجل على السلامة من مثل حاله، ولا تتكلم إلا في إبانة حق أو استبانته.

[٨٢٨] واعلم أنه لا يقدر أحد على هذه الشروط إلا بخصلة واحدة وهي أن يروض نفسه على قلة المبالاة بمدح الناس له أو ذمهم إياه، ولكن يجعل وكده طلب الحق لنفسه فقط.

[٨٢٩] وقد ذكرت الأوائل في صفة المنقطع الذي لا ينصف وجوهًا نذكرها وهي:

[٨٣٠] منها أن يقصد إبطال الحق أو التشكيك فيه ومن هذا النوع أن يحيل في جواب ما يسأل عنه على أنه ممتنع غير ممكن.

[٨٣١] والثاني: أن يستعمل البهت والرقاعة والمجاهرة بالباطل ولا يبالي بتناقض قوله ولا بفساد ما ذهب إليه ومن ذلك أن يحكم بحكم ثم ينقضه.

[٨٣٢] والثالث: الانتقال من قول إلى قول وسؤال إلى سؤال على سبيل التخليط لا على سبيل الترك والإنابة.

[833] 4- Saçmalıklı dolu olduğu halde cahil kişinin hikmetle dolu sandığı kapalı sözler kullanmaktır. İnsanların kitaplarında bu durum çok olmasına karşın bu kitabı yazdığım esnada aklıma en ilk gelen eser, Ebu'l-Ferrec el-Kâdî'nin *el-Lumâ* isimli kitabıdır. Bu kitapta sadece çelişki ve yaptığı yıkan anlamsız kapalı/muğlak sözler vardır. Ömrüme yemin olsun ki zamanımızda, konuşmasında bu yöntemi takip edenler, pek çok insana hikmetli konuştuğunu vehmettirdi. Ömrüme yemin olsun ki sözlerinin büyük çoğunluğunu kendisi anlamıyor, başkası nasıl anlansın!

[834] 5- Hasımını zora sokmak ve faydasız yere sözünü tekrarlamaya mecbur kılmak. Çünkü böyle yapan kişi daha önce etraflıca ele alınan meseleye dönüyor ve hayasızca, takvasızca onun yöresine kaçıyor. Bu kişinin, sözünü delilsiz olarak vafsetmekten başka söyleyecek bir şeyi yoktur.

[835] 6- Gülüşme, ses yükseltme, [hasımının] taklidini yapma, kendi kendine konuşma, [hasımını] cahil görüp küçümseme ve kabalık yapma suretiyle [muhatabını/hasımını] şaşırtmak. Bazen sövme, tekfir, lanet, sefalet isnat etme ve anne babalara iftira ile olur. Tokat ve tekme atma olmazsa ne iyi olur. Zamanımızda insanların çoğunda bu mânaların pek çoğundan başka bir şey neredeyse göremezsin. Kendisinden yardım talep edilen sadece Allah'tır.

[836] İnsanlar, kendisiyle hayvanlardan üstün olduğu ve kendisinin olmaması durumunda eşek ve ineğe benzeyecekleri konuşmalarında üç sınıftır.

[837] 1) Konuşmasını nereye sarfettiğine aldırmayan sınıf. Konuşmasının inkâr veya tasdike ve araştırmadan mükâbereye vardığına aldırılmaz. Sözü bittikten sonra ona, araştırmadan desteklediği sözü sorarsan; onu bilmez, onu destekleyeni ve onun sözünü de bilmez. İnsanların geneli böyledir. Bu özellikte olan kişinin, kardeşi ve komşusuna, eşeğinin ayaklarının altında bulunan kokulu gübreyi vermekte cimrilik ettiğini görürsün. Bu gübreyi, ondan faydalanacak kişiye vermez. Bu kişi, kendisi sayesinde keçilerden ve köpeklerden ayrıştığı konuşma yetisiyle, insanlar içinde ecirsiz ve iyi olmayan şeyleri konuşanların en gevşegidir.en gevşegidir. Bilakis bâtil, yalan ve fesat çıkarmada konuşur. Bunların hiçbirini zahiren gerçekleştirirse de kalp-göğüs gözeneklerini sertleştirir, başını ağrıtır, tabiatını kızgınlaştırır. Kendisi edepsizlik yapmış veya kendisine edepsizlik yapılmış olsa da bu böyledir.

[٨٣٣] والرابع أن يستعمل كلامًا مستغلقًا يظنّ الجاهل أنه مملوء بحكمة وهو مملوء هذرا. ومن أقرب ما حضرني ذكره حين كتابي هذا على كثرة هذا الشأن في كتب الناس. فكتاب أبي الفرج القاضي المسمّى «باللمع» فإنه مملوء كلامًا مغلقًا لا معنى له إلا التناقض والهدم لما بنى. وفي زماننا هذا من سلك هذه الطريق في كلامه فلعمري لقد أوهم خلقًا كثيرًا أنه ينطق بالحكمة ولعمري إن أكثر كلامه ما يفهمه هو فكيف غيره.

[٨٣٤] والخامس أن يخرج خصمه ويلجئه إلى تكرار الكلام بلا زيادة فائدة لأنه يرجع إلى الموضوع الذي طرد عنه ويلوذ حواليه بلا حياء ولا تقوى ولا مزيد أكثر من وصف قوله بلا حجة.

[٨٣٥] والسادس الإيهام بالتضاحك والضحك والضحك والمحاكاة والتطبيب والاستجهاال والجفاء وربما بالسب والتكفير واللعن والسفه والقذف للأهتات والآباء وبالحرى إن لم يكن لطام وركاض. وأكثر هذه المعاني ليست تكاد تجد في أكثر أهل زماننا غيرها، والله المستعان.

[٨٣٦] والناس في كلامهم الذي فضلوا به على البهائم والذي لولاه لكانوا من أشباه الحمير والبقر، على ثلاثة أصناف :

[٨٣٧] فصنف لا يبالي فيما صرف كلامه مبادرًا إلى الإنكار أو التصديق أو المكابرة دون تحقيق، فإن سألته إثر انقضاء كلامه عن القول الذي نصر دون تحقيق لم يدر ولا عرف من نصر ولا قوله، وهذا هو الأغلب في الناس، وتجد من هذه صفته يضمن على أخيه وجاره بزبل متن عند رجلي حماره فلا يبذله لمن ينتفع به، وهو أسمح الناس بالنطق الذي بان به عن التيوس والكلاب في غير أجر ولا بر لكن في الباطل والوزر والإفساد، وإن لم يحصل من ذلك ظاهرا إلا على تخشين أنابيب صدره وتصديع رأسه واحتدام طبعه وإن سفه وسفه عليه.

[838] 2) Bir diğer sınıf üzerinde karar kıldığı ve delilsiz inandığı şeyi destekler. Desteklediği şeyin hak mı, bâtıl mı, muhâl mi, mükabere mi veya inciten bir şey mi olduğuna aldırılmaz. Yine inandığı şeye; hakikati arayıp bâtıldan uzak kalarak değil de sevgi, taklit ve arzu yoluyla inandığını görürsün. Böyleleri çoktur. Bunlar ilk gruptan daha azdırlar.

[839] 3) Üçüncü sınıf yalnızca hakkı desteklemeyi ve bâtılı yok etmeyi kastederler. Bunlar son derece azdır. Mevcûdat içerisinde bunlardan daha az başka bir şey bilmiyorum. Allah'tan bizleri onlar arasında sabit kılmasını ve lütfuyla bizi bu erdemli sınıftan uzaklaştırmamasını istiyoruz. Amin. Akıllı kişinin, yaratıcısı Allah'ın kendisiyle onu, cansızlardan ve diğer canlılardan ayırt ettiği hayat nafakasını ve konuşmasını, ahiretine fayda vermeyen yerde harcamaktan çekinmesi gerekir. Bu çekinmenin, onu terkedip gidecek malı harcamaktan çekinmekten daha fazla olması gerekir.

[840] Bil ki zikrettiğimiz, hakikatlere vâkıf olma, sadece fazla araştırma ile olur. Fazla araştırma da tüm görüşleri ve fikirleri mütalaa etme, eşyanın doğası hakkında düşünme, bütün delil sahiplerinin delillerini dinleme, onlar hakkında düşünme ve inceleme ile olur. Ayrıca dinlere, görüşlere, inançlara, mezheplere, tercihlere ve insanların ihtilaflarına vâkıf olma ve kitaplarını okuma ile olur. Cahillerden biri zikrettiklerimizi zemmederse bilsin ki o, rabbine muhâlefet etmiştir. Çünkü Allah Teâlâ, indirdiği kitabında, bize onların çelişkilerini ve sözlerin fâsitliğini göstermek için ihtilafa düşenlerin sözlerini bildirmiştir. İhtilafa düşenler; âlem ezeldir diyen inkârcılar, senevîler (düalist tanrıcular), teslisciler ve ve bu sıfatların hepsini taşıyan mülhidlerdir.

[841] Sonra konumuza dönüp diyoruz ki: hakikat taliplisinin, Kur'an'ı, mânasını, lafızlarının mertebesini, hükümlerini, Resûlullah'ın hadisini ve dünyadaki bütün övülen erdemleri kuşatıp ahiretin hayrına ulaştıran siyerini iyi bilmesi gerekir. Bunlarla beraber eski ve yeni haberleri mütalaa etmesi, şehirlerin kısımlarına vâkıf olması, astronomi bilmesi, tercüme eserlerin okunduğu dillere vâkıf olması, dillerin kullanım şekillerinde deryalaşması (tebahhur etmesi) gerekir. Yine nahiv ilmini de mütalaa etmesi gerekir. Lafızlarda ve i'rab yerlerinde, harekenin değişmesi ile mânaların değişmesini anlayacak seviyeye ulaşması yeterlidir. Bunun hepsi, Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. İshak ez-Zeccâî ed-Dımeşkî'nin *el-Cümel* kitabında mevcuttur.

[٨٣٨] وصنف آخر ينصر ما عقد عليه نيته واعتقده بغير برهان، فلا يبالي بما نصره من حقّ أو باطل أو محال أو مكابرة أو أذى، وكذلك لا تجده اعتقد ما اعتقد إلا إلفاً أو تقليدًا أو شهوة، دون تحري حقّ ولا مجانبة باطل، وهؤلاء كثير وهم دون الأوّلين.

٥ [٨٣٩] وصنف ثالث لا يقصدون إلا إلى نصر الحقّ وقمع الباطل وهؤلاء قليل جدًّا، ولا أعلم في الموجودات شيئًا أقلّ منه البتّة، نسأل الله تعالى أن يثبتنا في عدادهم وأن لا يحيلنا عن هذه الصفة الكريمة بمته، أمين. فإن العاقل ينبغي له أن يبغض نفقة حياته ونطقه اللذين بهما أبانه خالقه تعالى عن الجمادات وسائر الحيوانات في غير ما ينتفع به لمعاده أكثر مما يبغض إنفاق ماله الذي هو غاد عنه ورائح.

١٠ [٨٤٠] واعلم أن ما ذكرنا من الوقوف على الحقائق لا يكون إلا بشدّة البحث، وشدة البحث لا تكون إلا بكثرة المطالعة لجميع الآراء والأقوال والنظر في طبائع الأشياء وسماع حجّة كلّ محتج والنظر فيها وتفقيشها، والإشراف على الديانات والآراء والنحل والمذاهب والاختيارات واختلاف الناس وقراءة كتبهم، فمن ذمّ من الجهال ما ذكرنا فليعلم أنه خالف ربّه تعالى، فقد أعلمنا عزّ وجلّ في كتابه المنزل ١٥ أقوال المختلفين من أهل الجحد القائلين بأن العالم لم يزل، ومن أهل الثنوية، ومن أهل التثليث ومن الملحدين في صفة كلّ ذلك ليرينا تعالى تناقضهم وفساد أقولهم. [٨٤١] ثم نرجع فنقول: ولا بدّ لطالب الحقائق من الاطلاع على القرآن ومعانيه ورتب ألفاظه وأحكامه وحديث النبي صلّى الله عليه وسلّم وسيره الجامعة لجميع الفضائل المحمودّة في الدنيا والموصلة إلى خير الآخرة. ولا بدّ له مع ذلك ٢٠ من مطالعة الأخبار القديمة والحديثة والإشراف على أقسام البلاد ومعرفة الهيئة والوقوف على اللغة التي تقرأ الكتب المترجمة بها والتبحّر في وجوه المستعمل منها، ولا بدّ له مع ذلك من مطالعة النحو ويكفيه منه ما يصل به إلى اختلاف المعاني بما يقف عليه من اختلاف الحركات في الألفاظ ومواضع الإعراب منها فقط، وهذا مجموع في كتاب «الجميل» لأبي القاسم عبد الرحمن ابن إسحاق ٢٥ الزجاجي الدمشقي.

[842] Hakikat taliplisi, saydığımız diğer uğraşlarla ise mümkün olduğunca çok uğraşsın. Bunun için iki sınır vardır. İlki; son sınırdır. Diğeri ise altına düşmemesi gerektiği asgari sınırdır. En büyük sınır, farzları eda etme zamanı, geçimini gerektirecek kadar işle uğraşma dışındaki zamanlarda zikrettiğimiz ilimlerden uzak bir anını bile geçirmemendir. Ayrıca dünya işlerinden terkedilmesi mümkün olan her şeyi terketmelidir.

[843] Bil ki senin bu ilimleri; bâtılla savaşta hakikatleri idrak etme niyeti, hakikati destekleme, hakikati insanlara öğretme, cahile yol gösterme, -Allah'ın dininde, hak inançta ve ona ibadette bulunduğu doğru mezhepte doğrudan fazla yanlısın olduğu şekilde Allah'a cahilce ibadette bulunmayasın diye- rabbine ibadet edeceğin şeyi öğrenme, dinlerinde ve bedenlerinde insanlara faydalı olma, insanların işlerini düzenleme, hükümlerini ve siyasetlerini uygulama, bunlarla sorumlu tutulana bunları gösterme, onun tabiatını onarma, hakikatle ona nasihatte bulunma, hakikati ona anlatma, ona kötüyü kötü göstermek için düşünüp çalışman; Allah'a, kendisiyle yaklaştığın bütün nafile ibadetlerden Allah katında daha faziletli ve daha çok sevaptır. Ayrıca kendin ve ailen için geçim olarak kazanacağın bütün mallardan sonra ahirette sana daha faydalıdır. O mallar ki belki de onları kendinden sonra nereye harcadığını görünce kızacağın birine bırakırsın. Bunlar belki de sana sadece günah, korku, yorgunluk ve kızgınlık kazandıracak olan şan şöhretten daha faydalıdır. Bil ki bunlar, insanlara parayla yardım etmekten sevabı daha fazla olan, sonucu en faziletli ve faydalı olan şeydir. Cehalet ve hatanın zararı, fakirlik ve adı sanı unutulmuş olmanın zararından daha şiddetli ve daha fazladır.

[844] Bil ki ilmi, sadece, sen ölüyken sana iyilikler kazandıracak, sen çürümüşken sana güzel anılma kazandıracak kişiye miras bırak. Seni bütün güzellikler ile yad etsin. İlmi kendinden sonra sadece faziletli ve iyi kişilere miras bırak. Hayatının ilim yolculuğunda da sadece erdemli ve iyi kişiler ile arkadaşlık et. Mal ve şöhret talep etmede ise sadece tilki ve kurtların benzerleriyle arkadaşlık edebilirsin.

[845] İşte burada, okuyanına fayda vereceğini umduğum bir şeyi -Allah'ın izniyle- anlatacağım. Şöyle ki ben Müstekfâ lakaplı Muhammed b. Abdurrahman b. Ubeydullah b. en-Nâsır adlı kişinin elinde dar bir yeraltı zindanında mahkûmdum. Onun beni öldürmesinden emin olamıyordum. Çünkü o zalim, bayağı, az dindar, çok cahil bir sultandı. Kendisine güven duyulmayan ve ne yapacağı belli olmayan biriydi. Suçumuz, (amcasının oğlu olan sultan) Mustazhir ile sohbet etmekte.

[٨٤٢] وأما كل ما تقدم فليستكثر منه ما أمكنه، ولذلك حدان: حد هو الغاية وحد هو الذي لا ينبغي أن يقتصر على أقل منه. فالحد الأكبر هو ألا تخلو من النظر في العلوم التي قدمنا إلا في أوقات أداء الفرائض والنظر فيما لا بد لك منه من المعاش وترك كل ما يمكن أن تستغني عنه من أمور الدنيا.

[٨٤٣] واعلم أن نظرك في العلوم على نية إدراك الحقائق في إنكار الباطل ونصر الحق وتعليمه للناس وهدى الجاهل ومعرفة ما تدين به خالك عز وجل لئلا تعبد على جهل فتخطئ أكثر مما تصيب من ملّة الله تعالى ونحلة الحق والمذهب المصيب في أداء ما تعبدك به تعالى ونفعك الناس في أديانهم وأبدانهم وتديبر أمورهم وإنفاذ أحكامهم وسياستهم، وتبصير من يتولّى شيئاً من ذلك وتعديل طبعة ونصيحته في ذلك، بالحق وتفهمه وتقيح القبيح لديه، أفضل عند الله من كل نافلة تتقرّب بها إلى الله عز وجل وأعظم أجراً وأعود عليك من كل مال تتكسبه بعد ما لا قوام لجسمك وعيالك إلا به مما لعلك تتركه لمن لو شاهدت فعله فيه بعدك لغاظك، ومن كل جاه لعله لا يكسبك إلا الإثم والخوف والتعب والغیظ. واعلم أن ذلك أعظم ثواباً وأفضل عاقبة وأكثر منفعة من صلتك الناس بالدنانير والدراهم؛ وضرر الجهل والخطأ أشد وأعظم من ضرر الفقر والخمول.

[٨٤٤] واعلم أنك لا تورث العلم إلا من يكسبك الحسنات وأنت ميت، والذكر الطيب وأنت رميم، ولا يذكرك إلا بكلّ جميل. ولا تورثه بعدك ولا تصحب في حياتك في طريقه إلا كلّ فاضل بر، ولست تصحب في طلب المال والجاه إلا أشباه الثعالب والذئاب.

[٨٤٥] وأحدثك في ذلك بما نرجو أن ينتفع به قارئه، إن شاء الله تعالى، وذلك أني كنت معتقلاً في يد الملقّب بالمستكفي، وهو محمد بن عبد الرحمن بن عبيد الله بن الناصر في مطبق وكنت لا آمن قتلته لأنه كان سلطاناً جائراً ظالماً عادياً قليل الدين كثير الجهل غير مأمون ولا متبث، وكان ذنبنا عنده صحبتنا للمستظهر رضي الله عنه،

Serseri takımı bu bedbahtı, Mustazhir'e karşı kıskırtıp ona hücum ettiler ve o da Mustazhir'i katletti. Kendisi sultan oldu. Bizi de bu anlattıklarım sebebiyle tutuklattı. Ben, altında muazzam mânalar barındıran küllî kaidelerden zor bir meseleyi düşünüyordum. Bu mesele ki dini hükümlerde eski-yeni içinde pek çok karışıklık barındırıyor. Fıkhın bütün konularındaki furûâta etki ediyor. Bu meseleyi düşünmem geceli gündüzlü günlerce sürdü. Ta ki en sonunda meselenin açıklaması bana zahir oldu. Meselenin hükmünde, hak ve hakikat bana kesin olarak zahir ve sahih oldu. Ben ise anlatmış olduğum durumdaydım. Tabi bu İlk, Tek, Yaratıcı, bütün her şeyi yöneten ve kendisinden başka ilah bulunmayan Allah'ın sayesinde oldu. Kendisinden başka yemin edilmenin câiz olmadığı Allah'a yemin ederim ki: o haldeyken, kalbimi meşgul eden meselede hakikati bulmam ve doğrunun bana âşikâr olmasına sevinmem, içinde bulunduğum hapisten çıkmama, bu ve diğer pek çok kitabı yazmama sevinmemden daha fazlaydı. Ancak bizler vatandan, aileden ve çocuklardan gurbetteyiz, uzaktayız. Bununla beraber zulüm ve düşmanlığa uğramaktan korkuyoruz. Bunu gizlemiyoruz. Bilakis açıklıyoruz. İsteyenin bizim sözümüzü iptal etmesi mümkün değildir. Yalnızca Allah'a şikayetlerimizi anlatırız. Yalnızca ondan hükmetmesini isteriz. Başkasından değil. Ondan başka ilah yoktur.

[846] Akıllı kişinin daha altına inmeyeceği asgari sınır: gereksiz işler için sarfettiği zamana baksın. Bu gereksiz işler; komşularıyla faydasız konuşması, dünya veya ahiretle alakalı bir iş yapmadan boş oturması, -Allah Teâlâ yasakladığı halde- yeryüzünde kibirle yürümesidir. Bu zamanları; öğrenme, zikrettiğimiz ilimleri düşünme ve tabiatını bütün erdemlerin esası olan adalete alıştırmak için harcasın. Çünkü adalet, bir sözden (görüşten) başka bir söze (görüşe) meyletmeyi sadece açık burhân varsa gerektirir. Yine faziletli olanı terkedip düşük şeylerle meşgul olmamayı gerektirir. Eğer böyle yaparsa kişinin, dünya ve ahireti kazanacak şeyi elde etmesi yakındır. Cahillerin, kendi nefislerine elem veren ve bedenlerine acı veren hastalıklar ile uğraşmaları, günahlardan lezzet almayla, insanların mallarında zalimlik yapmayla, kendi menfaatleri için fesat çıkarmayla, insanların ırzına tasallut etme ve onlara zulm etmeyle meşgul olmalarından daha faydalı ve daha faziletlidir. Dünyanın hayrına ve ahiretin başarısına ulaştıran ilimlerle meşgul olmak nasıldır? Bir ve Tek Allah buyurdu ki: *"Kulları içinden ancak âlimler, Allah'tan (gereğince) korkar."* [Fâtır, 35/28].

وكان العيارون قد انتزوا بهذا الخاسر على المستظهر فقتله، واستولى على الأمر واعتقلنا حيث ذكرنا. وكنت مفكراً في مسألة عويصة من كليات الجمل التي تقع تحتها معان عظيمة كثر فيها الشغب قديماً وحديثاً في أحكام الديانة، وهي متصرفة الفروع في جميع أبواب الفقه، فطالت فكرتي فيها أياما وليالي إلى أن لاح لي وجه البيان فيها وصح لي وصح لي وحق لي الحق يقيناً في حكمها وانبلج، وأنا ٥ في الحال الذي وصفت فبالله الذي لا إله إلا هو الخالق الأول مدبر الأمور كلها أقسم، الذي لا يجوز القسم بسواه، لقد كان سروري يومئذ وأنا في تلك الحال بظفري بالحق فيما كنت مشغول البال به وإشراق الصواب لي أشد من سروري بإطلاقي مما كنت فيه، وما ألفنا كتابنا هذا وكثيراً من كتبنا إلا ونحن مغربون مبعدون عن الوطن والأهل والولد، مخافون مع ذلك في أنفسنا ظلماً وعدواناً، لا ١٠ نسر هذا بل نعلنه، ولا يمكن الطالب إبطال قولنا في ذلك، إلى الله تعالى نشكو، وإياه نستحكم لا سواه، لا إله إلا هو.

[٨٤٦] وأما الحد الأصغر الذي لا ينبغي للعاقل أن يقصر دونه فلينظر الوقت الذي ينفرد فيه للفضول من الحديث الذي لا يجدي مع جيرانه أو القعود متبطلاً بلا شغل لا من عمل أخرى ولا من عمل دنيا، أو حين مشيه في الأرض مرحاً، ١٥ وقد نهاه خالقه تعالى عن ذلك، فليجعل هذه الأوقات للتعلم والنظر في العلوم التي قدّمنا ورياضة طبعه على العدل الذي هو أس كل فضيلة، فإن العدل يقتضي أن لا يميل لقول على قول إلا ببرهان واضح، ويقتضي له أيضاً أن لا يشتغل بالأدنى ويترك الأفضل، فإنه إن فعل هكذا أوشك أن يظفر بما فيه الفوز في الدارين. ٢٠ وأما الأوقات التي يشتغل فيها أهل الجهل إما باللذات بالمعاصي، وإما بظلم الناس في أموالهم، والسعي بالفساد في سياستهم، والنيل من أعراضهم، والجور عليهم، فإن اشتغالهم بالأمراض المؤلمة لأنفسهم المؤذية لأبدانهم أعود عليهم من ذلك وأفضل، فكيف الاشتغال بالعلوم المؤدية إلى خير الدنيا وفوز الآخرة. وقد قال الواحد الأول: ﴿إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ﴾ [فاطر: ٢٨]

Resûlullah (s.a.) da şöyle buyurdu: “Allah kimin hakkında hayır dilerse onu dine fikhî iyi bilen kılar.”¹¹ Bu zikrettiklerimizi bilmeden ve bunlara hakim olmadan fikhî olmaz. Kim bu zikrettiklerimizden mahrum olursa, Allah'ın hakkında hayrı dilemediği kişi olmasından çekinmeyiz. Kendimiz, çocuklarımız, kardeşlerimiz ve bütün hayır ve fazilet ehli kişiler adına bundan Allah'a sığınırız. Başarımız yalnızca Allah'tandır (c.c.).

[847] Bil ki ilmin, onun talebinde yoğun gayret sarfetmenin ve gereğince amel etmenin faziletlerinden biri de bütün ilim taliplerinin bütün maksatlarını kuşatan üzüntüyü defetmesidir. Başarı Allah'tandır. O bize kafidir. O ne güzel vekildir. Ondan başka ilah yoktur.

19- İnsanlar Arasında Yaygın Olan İlimler İçin Ana Öncüllerin Nasıl Alınacağına Dair Bölüm

[848] Bugün insanlar arasında bilinen ve talep edilen ilimler, on iki tanedir. Bunlardan, kendilerine ek iki ilim daha ortaya çıkar. Bu tertip, mutekaddîmunun tertibinden farklıdır. Ama biz, insanların her zaman faydalanacağı şeyleri söylüyoruz. Böylece -Allah'ın verdiği güç ve kuvvet ile- ilimleri idrak etme maksatlarına ulaşırlar.

[849] Zikrettiğimiz ilimler: Kur'ân ilmi, hadîs ilmi, mezhepler ilmi, fetvâ ilmi, mantık ilmi, nahiv ilmi, dil ilmi, şiir ilmi, haber ilmi, tıp ilmi, matematik ve geometri ilmi ve astronomi ilmidir. Bu ilimlerden ibâre ilmi ve belâgat ilmi ortaya çıkıyor.

[850] 1- Kur'ân ilmi, pek çok kısma ayrılır. Kırâ'at ilmi, i'râbu'l-Kur'ân, garîbu'l-Kur'ân, tefsir, ahkâmu'l-Kur'ân, kırâat ilminde müracaat, razı olunan ve bilinen kurrâlar ve onlardan Resûlullah'a (s.a.) ulaşan makbul mukaddimelerdir. Bu mukaddimelerin Resûlullah'tan (s.a.) naklinin ve sübûtunun sıhhatine dair burhânlar olmalıdır. İ'râbu'l-Kur'ân, lafzın herhangi bir hareke veya şekil üzere alacağı irabın sıhhatini gösteren mukaddimelerden oluşur. Bu kendisine müracaat edilen asıldır. Kur'ân dili ilminde, Arapça'da bilinen şeylere müracaat edilir. Ahkâmu'l-Kur'ân ilminde, lafızların mefhumuna ve Resûlullah'ın (s.a.) beyanına müracaat edilir.

11 Buhârî, İlim, 13.

وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «من يرد الله به خيراً يفقهه في الدين» ولا فقه إلا بمعرفة ما ذكرنا والإشراف عليه. فمن حرم ما ذكرنا فما أخوفنا عليه أن يكون الله عزّ وجلّ لم يرد به خيراً، نعوذ بالله من ذلك لأنفسنا ولأبنائنا ولإخواننا ولكلّ أهل الخير والفضل، وما توفيقنا إلا بالله عزّ وجلّ.

[٨٤٧] واعلم أن من فضل العلم والإكباب على طلبه والعمل بموجبه أنك تحصل على طرد الهم الذي هو الغرض الجامع لجميع المقاصد من كل قاصد أولها عن آخرها وبالله تعالى التوفيق وهو حسبنا ونعم الوكيل لا إله إلا هو.

١٩ - باب كيفية أخذ المقدمات من العلوم الظاهرة عند الناس بإيجاز

[٨٤٨] العلوم الدائرة بين الناس اليوم المقصودة بالطلب اثنا عشر علماً، ويتج منها علمان زائدان، وهذه الرتبة هي غير الرتبة التي كانت عند المتقدمين، ولكن إنما نتكلم على ما ينتفع به الناس في كلّ زمان مما يتوصلون به إلى مطلوبهم من إدراك العلوم بحول الله تعالى وقوته.

[٨٤٩] فالعلوم التي ذكرنا: علم القرآن. وعلم الحديث. وعلم المذاهب. وعلم الفتيا. وعلم المنطق. وعلم النحو. وعلم اللغة. وعلم الشعر. وعلم الخبر. وعلم الطبّ. وعلم العدد والهندسة. وعلم النجوم. وينتج من هذه علم العبارة وعلم البلاغة.

[٨٥٠] فأما علم القرآن فينقسم أقساماً. وهي علم قراءته وإعرابه وغريبه وتفسيره وأحكامه؛ فالمرجوع إليه من علم قراءته مقدمات مقبولة راجعة إلى قراء مرضيين معلومين، راجعة إلى النبي صلى الله عليه وسلم الذي قد قامت البراهين على صحّة نقلها عنه وعلى صحّة ثبوته. وأما إعرابه فهو مقدّمة صحيحة فيه إذا أخذ اللفظ فيه على حركات ما وهيئة ما فهو أصل مرجوع إليه. وأما لغته فإلى المعهود منها في اللغة العربية. وأما أحكامه فإلى مفهوم ألفاظها وإلى بيان النبي، صلى الله عليه وسلم لها.

[851] 2- Hadîs ilmi, iki kısma ayrılır: Ricâl ilmi ve hadîs ahkamı ilmi. Ricâl ilminde, adaletlerine veya cerhine şahitlik edilen güvenilir ravilerin nakledilmiş mukaddimelerine müracaat edilir. Şahitlik, doğruluğunu zikrettiğimiz Kur'ân nassından alınmıştır. Ahkâmu'l-hadis'te, hadis lafızlarının mefhumuna, bazı hadislerin diğer bazıları üzerine bina edilmesine müracaat edilir. Bunları, başka yerde açıkladık.

[852] 3- Mezhepler ilminde, İslam milletinin dışında olanlar için Kur'ân'a ve *el-Fasl* kitabında açıkladığımız üzere hisse ve aklın ilk bilgilerine dayanan mukaddimelere müracaat edilir.

[853] 4- Mantık ilmini bu kitapta açıkladık. Mantık ilmi, bütün ilimlerin ölçütüdür (mi'yâr).

[854] 5- Fetvâ ilminde, burhânlarla doğrulanmış Kuran ve Sünnetten alınan mukaddimelere müracaat edilir. Yine diğer kitaplarımızda açıkladığımız üzere Kur'ân ile sahih olan değerli âlimlerin icmasına müracaat edilir.

[855] 6- Nahiv ilminde, dillerindeki mânalardan neyi anladıklarını, neyi kastettiklerini öğrenmek istediğimiz Araplardan ezberlenen mukaddimelere müracaat edilir. Nahiv ilminde illetler ile kıyas son derece bâtıldır.

[856] 7- Dil ilminde, makbul ve güvenilir kişilerin "bu onların dilidir" diyerek nakletmeleri aracılığıyla raplardan işitilen şeylere müracaat edilir.

[857] 8- Şiir ilminde yine, başkalarının kullandıkları her vezin değil de hususen Arapların kullandıkları vezinler üzerinden onlardan işitilen şeylere müracaat edilir. Çünkü [İbn Abdürabbih] en-Nedîm'in (ö. 328/940) kitabında zikrettiği üzere insanlar sırf belirli ölçülerde tazmin edilen her şeye şiir ismini veriyorlar. Bu aruzları, İbn Abdürabbih en-Nedîm kitabında zikretti. Şiirin güzel ve çirkin olanı için, çok şiir rivayet edenler ile mânalarını araştırmaya yoğunlaşanların uzlaştığı şeylere müracaat edilir. Şiirin güzelliği ve çirkinliği; kolay ve tatlı lafızlar, güzel ve kuşatıcı mânalar, benzetmelerin doğruluğu, tatlı kinayeler ve eşsiz tertip iledir.

[858] 9- Haber ilminde, naklin çokluğunun/tevatürünün zorunlu olarak doğru kıldığı mukaddimelere müracaat edilir. Bu nakiller; meşhur şehirlerin varlığı, bilinen ülkeler ve krallar, bunların yaşadıkları vakıalar ve kendisinde şüphe olmayan diğer haberlerdir.

[٨٥١] وأما الحديث فينقسم على قسمين: علم رواته وعلم أحكامه. فأما رواته فالمرجوع إليه فيهم مقدّمات منقولة عن ثقات شهدوا عليهم بالعدالة أو الجرحه والشهادة مأخوذة من نصّ القرآن الذي ذكرنا صحّته. وأما أحكامه فإلى مفهوم ألفاظها وإلى بناء بعضها على بعض، على ما قد شرحنا في غير هذا المكان. ٥

[٨٥٢] وأما علم المذاهب فما كان منها خارجًا عن الملة الإسلامية فإلى القرآن وإلى مقدّمات راجعة إلى أوائل العقل والحسّ على ما ذكرنا في كتاب «الفصل».

[٨٥٣] وأما علم المنطق فقد بيّناه في هذا الديوان وهو المعيار على كلّ علم. ١٠
[٨٥٤] وأما علم الفتيا فإلى مقدّمات مأخوذة من القرآن والحديث اللذين صحا بالبراهين، وإلى إجماع العلماء الأفاضل الذي صحّ بالقرآن على ما بيّنا في سائر كتبنا.

[٨٥٥] وأما علم النحو فإلى مقدّمات محفوظة عن العرب الذين نريد معرفة تفاهمهم للمعاني بلغتهم؛ وأما العلل فيه ففاسدة جدًّا. ١٥
[٨٥٦] وأما علم اللغة فإلى ما سمع أيضًا من العرب بنقل الثقات المقبولين أن هذه هي لغتهم.

[٨٥٧] وأما علم الشعر فإلى ما سمع أيضًا من استعمالهم في الأوزان خاصّة دون كل وزن يستعمل عند غيرهم، إذ إنما يسمّى الناس شعراء ما ضمّته الأعراب فقط التي ذكر النديم في كتابه. وأما في مستحسنه ومستقبّحه فإلى أشياء اصطلاح عليها أهل الإكثار من روايته والإكباب على تفتيش معانيه من لفظ عذب وسهل ومعنى جامع حسن وإصابة تشبيهه وكناية ملحية ونظم بديع. ٢٠

[٨٥٨] وأما علم الخبر فإلى مقدّمات قد اضطرتّ تواتر النقل إلى الإقرار بصحّتها من كون البلاد المشهورة والممالك المعروفة والملوك المعلومين ووقائعهم وسائر أخبارهم مما لا شك فيه.

[859] 10- Tıp ilminde, tecrübenin doğruladığı veya hastalıkların kuvvetlerinden ortaya çıkan, ayrıca bu hastalıkların vücutta doğurduğu karışıklıklarla bu karışıklıklara ilaçların kuvvetleriyle verilen karşılıktan ortaya çıkan şeylerin doğruladığı mukaddimelere müracaat edilir. Bunların hepsi
5 de aklın ilk bilgileri ile duyulara varır.

[860] 11- Matematik ve geometri ilmi, bu iki ilmin bütün mukaddimeleri aklın ilk bilgilerindedir.

[861] 12- Astronomi ilmi, iki kısma ayrılır:

[862] a) Feleklerin görünümünü, gezegen, güneş, ay ve göklerin hareket etmesi ile feleklerin kısımları ve merkezleri ilmidir. Bu kısmın mukaddimleri; Matematik ve Geometri ilminin mukaddimleri ile aklın ilk bilgileri ve duyuların bilgisine dayanır.
10

[863] b) Gök cisimleri, güneş ve ayın burçlarda intikal etmesinin alametlerine ve bu gök cisimlerinden bazılarının diğer bazılarıyla karşılaşmasına dair hükümlerdir. Tecrübe bunlardan birini doğruladığında o şey gerçekte de doğrulanır. Eğer tecrübe doğrulamazsa, bunlar sadece eskilerin sözlerinden ibarettir.
15

[864] Belâgat ilmini, -Allah'ın izniyle- bundan sonraki bölümde zikredeceğiz.
20

[865] İbâre ilminde, Resûlullah'tan (s.a.) ve bu ilmin ehli önder kişilerden rivayet edilen şeylere müracaat edilir. Bu iki ilme sahip olma, doğal yatkınlık ve yaratılışın buna uygun olmasıyla beraber bütün ilimlerde genişlik demektir.

[866] Burhân, burhâna tâbi olan ve burhân olmayıp burhâna benzer şeyler hakkında murat ettiğimiz, sözü muhkem kılmanın sonuna geldik.
25

[867] Âlemlerin rabbi Allah'a çokça hamd olsun. Onun ortağı yoktur. O bize kafidir. O ne güzel vekildir.

[٨٥٩] وأما علم الطب فإلى مقدمات صحتها التجربة أو ما بدا وظهر من قوى الأمراض وما يولدها عن اضطراب المزاج ومقابلة ذلك بقوى الأدوية. وذلك كله راجع إلى أوائل العقل والحس.

[٨٦٠] وأما علم العدد والهندسة فمقدماته من أوائل العقل كلها.

[٨٦١] وأما علم النجوم فينقسم قسمين:

[٨٦٢] أحدهما على هيئة الأفلاك وقطع الكواكب والشمس والقمر والسموات وأقسام الفلك ومراكزها. فهذا القسم مقدماته راجعة إلى مقدمات العدد والهندسة وأوائل العقل والحس.

[٨٦٣] والقسم الثاني القضايا الكائنة بنصب انتقال الكواكب والشمس والقمر

في البروج ومقابلة بعضها بعضاً، فإن صححت التجربة شيئاً من ذلك صدق به، وإلا فليس هنالك إلا أقوال عن قوم متقدمين فقط.

[٨٦٤] وأما علم البلاغة فعلى ما ذكره في بابها بعد هذا إن شاء الله عزَّ

وجلّ.

[٨٦٥] وأما علم العبارة فإلى أشياء رويت عن رسول الله، صلى الله عليه

وسلم، وعن أفاضل أهل هذا العلم. وملاك هذين العلمين التوسع في جميع العلوم مع الطبع والموافقة في أصل الخلق.

[٨٦٦] وقد انتهينا إلى ما أردنا من إحكام القول في البرهان وتوابعه وما

تشبه به مما ليس ببرهان.

[٨٦٧] والحمد لله رب العالمين كثيراً، لا شريك له، وحسبنا الله ونعم الوكيل.

Rahman ve Rahim Allah'ın adıyla.
Efendimiz Muhammed ve âline salât olsun.

D- KİTÂBÜ'L-BELÂGA (RETORİK)

[868] Aristoteles ve insanlar bu konu hakkında pek çok konuştu. Kudâme b. Ca'fer el-Kâtib (ö. 337/948?) çok güzel bir kitap telif etti. Bu kitabımızı telif ettiğimizde dostumuz Ahmed b. Abdilmelik b. Şüheyd'in (ö. 426/1035) de bu konuda bir kitap te'lîf ettiği haberi bize ulaştı. İbn Şüheyd, belâgat ilminde otorite ve son derece dirayetli biriydi. Bize kitabını yazdığını haber verdi ama halen daha kitabını göremedik. Zikrettiğimiz kitaplar ile iktifa edip bu konu hakkında derinlere dalmayacağız. Bilakis kısa ve öz bir şekilde konuşacağız. Bu konuyu -ayrıntılarını açıklamaları için- ismini verdiklerimize ve ileride vereceklerimize -Allah'ın izniyle- havale edeceğiz. Diyoruz ki: -gücümüz Allah'tandır-

[869] Belâgat, dili kullananların her dilde bulunan mânaların lafızlardaki konumlarını güzel görmeleri miktarınca bütün dillerde değişiklik arzeder. Bazen garip kelimeler belâgattan sayılır. Ama bu garip kelimeler çok kullanılırsa bu durum belâgattan sayılmadığı gibi güzel de karşılanmaz. Diyoruz ki: Belâgat; avâmın, havâsın anladığı gibi anlamasıdır. Belâgat, avamın daha önce bilmediğinden, havâsın da daha önce nazmı ve mânasını duymadığından dikkatini çeken ve muradını iyi kavradığı lafız ile olur. Bu lafza ondan olmayanın eklenmemesi, maksattan ihtiyaç duyulan şeyi hazfedilmemesi, muhatabın anlayışına yaklaştırılması ile olur. Zor anlaşılana anlayışa yakınlaştırıp açıklanması ile gerçekleşir. Böylece mânalar artar lafızları kısa ve kolay olduğu için ezberi kolaylaştırır. Bunun esası; anlayan için kısa tutmak, anlamayana izah etmektir. Kabul edip dalgın olmayana tekrar etmemek, kabul etmeyene veya dalgın olana tekrar etmektir.

[870] Bu zikrettiğimiz iki kısma ayrılır:

[871] İlk kısım, Amr b. Bahr el-Câhız'ın (ö. 255/869) belâgatı gibi bütün insanların bildiği lafızlara meyleden kısımdır. Diğer kısmı ise Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve Sehl b. Harûn (ö. 215/830) gibi genel nezdinde bilinmeyen lafızlara meyyal olan kısımdır. Sonra bu iki kısım arasından üçüncü bir kısım daha çıkar ki bu kısım, ilk iki kısımdan da alır. *Kelile ve Dimne* tercümanı İbnü'l-Mukaffa'nın (ö. 142/759) ve diğer başkalarının belâgatı böyledir. Sonra insanların belâgatı bu saydığımız kısımların altındadır.

بسم الله الرحمن الرحيم
وصلّى الله على سيّدنا محمّد وآله

كتاب البلاغة

[٨٦٨] قد تكلم أرسطاطاليس في هذا الباب وتكلم الناس فيه كثيرًا، وقد
أحكم فيه قدامة بن جعفر الكاتب كتابًا حسنًا، وبلغنا حين تأليفنا هذا أن صديقنا
أحمد بن عبد الملك بن شهيد ألف في ذلك كتابًا، وهو من المتمكّنين من علم
البلاغة الأقوياء فيه جدًّا، وقد كتب إلينا يخبرنا بذلك، إلا أننا لم نر الكتاب بعد
فغنينا بالكتب التي ذكرنا عن الإيغال في الكلام في هذا الشأن، ولكننا نتكلم فيه
بإيجاز جامع، ونحيل على ما قد بينه غيرنا ممن سمّينا وممن نسّمى، إن شاء الله
عزّ وجلّ، فنقول وبالله تعالى نتأيد:

[٨٦٩] البلاغة قد تختلف في اللغات على قدر ما يستحسن أهل كلّ لغة من
مواقع ألفاظها على المعاني التي تتفق في كلّ لغة. وقد تكون معدودة في البلاغة
ألفاظ مستغربة فإذا كثر استعمالهم لها لم تعد في البلاغة ولا استحسنت. ونقول:
البلاغة ما فهمه العامي كفهم الخاصي وكان بلفظ يتنبه له العامي لأنه لا عهد له
بمثله، ويتنبه له الخاصي لأنه لا عهد له بمثله، ويتنبه له الخاصي لأنه لا عهد
له بمثل نظمه ومعناه واستوعب المراد كلّه ولم يزد فيه ما ليس منه ولا حذف
مما يحتاج من ذلك المطلوب شيئًا، وقرب على المخاطب به فهمه، ولو ضوحه
وتقريبه ما بعد، وكثر من المعاني وسهل عليه حفظه لقصره وسهولة ألفاضه.
وملاك ذلك الاختصار لمن يفهم، والشرح لمن لا يفهم، وترك التكرار لمن قبل
ولم يغفل وإدمان التكرار لمن لم يقبل أو غفل.

[٨٧٠] وهذا الذي ذكرنا ينقسم قسمين:

[٨٧١] أحدهما مائل إلى الألفاظ المعهودة عند العامة كبلاغة عمرو بن
بحر الجاحظ، وقسم مائل إلى الألفاظ غير المعهودة عند العامة كبلاغة الحسن
البري وسهل بن هرون. ثم يحدث بينهما قسم ثالث أخذ من كلا الوجهين
كبلاغة صاحب ترجمة كليلة ودمنة، ابن المقفّع كان أو غيره. ثم بلاغة الناس
تحت هذه الطرائق التي ذكرنا.

[872] Kur'ân'ı indiren Allah Teâlâ, nazımının benzerini getirme gücünden menetmiştir. Belâgatçılar ile Kur'ân'ın benzerini getirme arasına perde çekilmiştir. Bizim beldemizdeki İbn Derrâc (ö. 421/1030), hitabet ve yazı arasında belâgatın yeni bir türünü ihdas etti. Müteahhirler hakkında di-

5 yoruz ki: Onlar belâgattan uzaktırlar. Onlar övünme ve abartmaya yakındırlar. Ebû Ali Muhammed b. Hasan el-Bağdâdî el-Hâtimî (ö. 388/998) ile Bedüzzaman el-Hemedânî (ö. 398/1008) bundan müstesnadır. Onlar Sehl b. Harun'un yöntemine meyletmişlerdir.

[873] İşte bu belâgatın, bir araya getirdiğimiz hakikati ve anlamıdır.

10 Hamd, Âlemlerin Rabbi Allah'adır.

[874] Belâgat ilmini öğrenmek isteyen kişinin, zikrettiğimiz ilimlerin hepsinden nasibinin olması lazımdır. Bu ilimlerin başında da Kur'ân, Hadîs, Haber ve Amr b. Bahr'ın kitapları gelir. Bunlarla beraber bu ilimde bir kalıba girmiş olur. Eğer bu ilimleri bilmezse belâgatçı olamaz. İnsanın

15 doğası, ilimlerde genişleme olmayınca fayda vermez.

[875] Belâgat kitabı bitti. Hamd, Âlemlerin Rabbi Allah'adır. Muhammed ve âline salât olsun.

[٨٧٢] وأما نظم القرآن فإن منزله تعالى منع من القدرة على مثله وحال بين البلاء وبين المجيء بما يشبهه. وقد كان أحدث ابن دراج عندنا نوعاً من البلاغة ما بين الخطب والرسائل. وأما المتأخرون فإننا نقول: إنهم مبعدون عن البلاغة ومقربون من الصلف والتزيد، حاشا الحاتمي وبيدع الزمان فهما مائتان نحو طريقه سهل بن هرون. ٥

[٨٧٣] فهذه حقيقة البلاغة ومعناها قد جمعناه، والحمد لله رب العالمين.

[٨٧٤] ولا بد لمن أراد علم البلاغة من أن يضرب في جميع العلوم التي قدّمنا قبل هذا فهو ينكر أنه معجز لكونه في أعلى درجات البلاغة ويقول: فلو كان إعجاز القرآن لأنه في أعلى درج البلاغة لكان بمنزلة كلام الحسن وسهل بن هارون والجاحظ وشعر امرئ القيس، ومعاذ الله من هذا. بنصيب، وأكثر هذا القرآن والحديث والأخبار وكتب عمرو بن بحر ويكون مع ذلك مطبوعاً فيه وإلا لم يكن بليغاً؛ والطبع لا ينفع مع عدم التوسّع في العلوم.

[٨٧٥] تمّ كتاب البلاغة، والحمد لله رب العالمين، وصلى الله على محمّد

وآله.

Rahman ve Rahim Allah'ın adıyla.

E- KİTÂBÜ'Ş-Şİ'R (POETİKA)

[876] Şiir, kendisi hakkında hükemâdan birinin “doğruluk herkesin süsüdür, ama şairle laf taşıyan müstesna” dediği sanattır. Doğruluk onlara zarar verir. Duydukların sana yeterlidir. Mütেকaddimîn dedi ki: Şiir yalandır, bundan dolayı Allah, Resulünü bundan men etmiştir. Allah Teâlâ buyurdu ki: “Biz ona (Peygamber'e) şiir öğretmedik. Zaten ona yaraşmazdı da.” [Yâsin, 36/69]. Allah Teâlâ, şairlerin “yapmadıkları şeyleri söylediklerini” haber vermiştir. Resûlullah (s.a.) da çok şiir söylemekten men etmiştir. Çünkü şiir yalandan ibarettir. Ancak şiir sınırlarından çıkıp; hikmete, vaaza ve Resûlullah'ı övmeye varan şiirler yalan değildir. Bunların dışında şiir söyleyenler eğer doğruluğu ararlarsa şöyle derler:

Gece gecedir, gündüz gündüzdür.

Katır katırdır, eşek eşektir.

Horoz horozdur, güvercin horoz gibidir.

Kuş olan bu ikisinin vardır gagası.

[877] Böylece şair, kendisiyle alay edilip dalga geçilen ve gülünç olanlardan olur. Hatta yalan söyleyip yalanlara dalsa da şöyle der ise güzel ve tatlı olur.

Hastalık ve inleme bedenine alıştı

Aşk onu eritti de görünmüyor artık.

Zanlar onu zan olarak görüyor

Zanların onu göremeyeceği kadar gizli o.

Duyduk iniltisini yakından

İnleme neredeseyse arayın o şahsı orada.

Buz kütleli olarak yaşamadı

Hastalıktan eridi de yine de ölüm ona varamadı

[878] Biz şiir hakkında güzel olacak miktarda söz söyleyeceğiz. Diyoruz ki: Şiir, üç kısımdır: Sanat, tabiat ve maharet.

[879] Sanat: İstiâre, işaret, anlamları yükseltme ve kinayeyi kuşatan telifdir. Mütেকaddimînden bu türün üstadı Züheyr b. Ebû Sülmâ (ö. 609?), muhdesînden ise Habîb b. Evs'tir (ö. 231/846).

بسم الله الرحمن الرحيم

كتاب الشعر

[٨٧٦] هذه صناعة قال فيها بعض الحكماء: كل شيء يزينه الصدق إلا

الساعي والشاعر، فإن الصدق يشينهما فحسبك بما تسمع. وقال المتقدمون:

الشعر كذب ولهذا منعه الله نبيّه صلى الله عليه وسلّم فقال تعالى: ﴿وَمَا عَلَّمْنَاهُ

الشِّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ﴾ [يس: ٦٩] وأخبر تعالى أنهم يقولون ما لا يفعلون. ونهى

النبي صلى الله عليه وسلم عن الإكثار منه، وإنما ذلك لأنه كذب إلا ما خرج

عن حدّ الشعر فجاء مجيء الحكم والمواعظ ومدح النبي صلى الله عليه وسلّم.

وأما ما عدا ذلك فإن قائله إن تحرى الصدق فقال:

اللَّيْلُ لَيْلٌ وَالنَّهَارُ نَهَارٌ وَالْبَغْلُ بَغْلٌ وَالْحِمَارُ حِمَارٌ

وَالدَّيْكَ دَيْكٌ وَالْحَمَامَةُ مِثْلُهُ وَكِلَاهُمَا طَيْرٌ لَهُ مَنَارٌ

[٨٧٧] صار في نصاب من يهزأ به ويسخر منه ويدخل في المضاحك، حتى

إذا كذب وأغرق فقال:

أَلِفَ السُّقْمِ جِسْمُهُ وَالْأَنِينُ وَبِرَاهِ الْهَوَى فِيمَا يَسْتَبِينُ

لَا تَرَاهِ الظَّنُونُ إِلَّا ظَنُونًا وَهُوَ أَخْفَى مِنْ أَنْ تَرَاهِ الظَّنُونُ

قَدْ سَمِعْنَا أَنِينَهُ مِنْ قَرِيبٍ فَاطْلُبُوا الشَّخْصَ حَيْثُ كَانَ الْأَنِينُ

لَمْ يَعِشْ أَنَّهُ جَلِيدٌ وَلَكِنْ ذَابَ سَقْمًا فَلَمْ تَجِدْهُ الْمَنُونُ

[٨٧٨] حسن وملح، ولكننا نتكلّم فيه بمقدار ما يحسن فنقول: الشعر ينقسم

ثلاثة أقسام: صناعة وطبع وبراعة:

[٨٧٩] فالصناعة هي التأليف الجامع للاستعارة والإشارة، والتحليق على

المعاني والكناية عنها، ورب هذا الباب من المتقدمين زهير بن أبي سلمى ومن

المحدثين حبيب ابن أوس.

[880] Tabiat: Zorlamaların olmadığı şiiirdir. Lafızları geneldir ve mânâsında fazlalık yoktur. Öyle ki bu mânâyı nesir ile ifade etmek isteseydin, bu lafızdan daha kolay ve daha kısasını bulamazdın. Mütekaddimînden bu türün üstadı Cerîr (ö. 110/728?), muhdesîndan ise Ebû Nüvâs el-Hasan'dır (ö. 198/813?).

[881] Maharet: Anlamaların inceliklerinde ve uzaklıklarında hareket etme, insanların telaffuzunu bilmediklerini çokça kullanma, benzetmelerin isabetli olması ve ince anlamların güzelliğidir. Mütekaddimînden bu işin üstadı İmrüülkays (ö. 540), müteahhirînden ise Ali el-Abbâs er-Rûmî'dir (ö. 283/896).

[882] Diğer insanların şiirleri bu kısımlara ve bu kısımlardan oluşanlara râci olur. Kim, şiirin kısımlarında yetkinlik kazanmak ve şiirin güzelliklerinde hareket etmenin fenlerini öğrenerek seçkin olmak isterse, Kudâme b. Ca'fer'in (ö. 337/948?) şiir tenkidi hakkındaki kitabı ile Ebû Ali el-Hâtîmî'nin (ö. 388/998) kitaplarına baksın. Bu kitaplarda; fazla fazla yetecek kadar malumat, geniş bilgiler ve kuşatıcı ayrıntılar vardır. Birinin şair olması kesbî değildir; bilakis yaratılıştan gelir. Ancak bu yaratılış sahibi, şiirleri okuyup mânalarını düşünerek hakimiyetini güçlendirir.

[883] Şiirin kısımlarını içeren açıklamamızı yaptık. Bizim maksadımız böylece hâsıl oldu. Diyoruz ki: İşte bu, zanlara tâbi olup kesin bilgiyi (yakîn) terkeden kişilerin sakındırdıkları mantık ilminin tarifidir. Biz onun kapalı yanlarını açtık, meselelerini kolaylaştırdık. Mantık öğrenmeyi isteyen; cahillerin kötölemelerinden, hurâfecilerin şarlatanlıklarından ve şüphecilerin şaşkınlıklarından kurtardık. Öncekilerin ve sonrakilerin yaratıcısı Allah'a şükürler olsun. Kitabımızı başladığımız şey ile bitirelim. Diyoruz ki: Âlemlerin Rabbi Allah'a hamd; nebî ve resullerin sonuncusu Muhammed'e (s.a.) çokça salât ve selâm olsun.

[884] *et-Takrîb li-Haddî'l-Mantık* kitabı sona erdi. Eşsiz ve biricik İmam Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm b. Gâlib b. Sâlih b. Halef b. Ma'dân b. Yezîd'in telifidir. Allah ondan razı olsun.

[٨٨٠] والطبع هو ما لم يقع فيه تكلف، وكان لفظه عاميا لا فضل فيه عن معناه، حتى لو أردت التعبير عن ذلك المعنى بمتشور لم تأت بأسهل ولا أخصر من ذلك اللفظ، ورب هذا الباب من المتقدمين جرير ومن المحدثين الحسن.

[٨٨١] والبراعة هي التصرف في دقيق المعاني وبعيدها، والإكثار فيما لا عهد للناس بالقول فيه، وإصابة التشبيه، وتحسين المعنى اللطيف، ورب هذا الباب من المتقدمين امرؤ القيس ومن المتأخرين علي بن العباس الرومي.

[٨٨٢] وأشعار سائر الناس راجعة إلى الأقسام التي ذكرنا ومركبة منها. وأما من أراد التمهر في أقسام الشعر ومختاره وأفانين التصرف في محاسنه فلينظر في كتاب قدامة ابن جعفر في نقد الشعر وفي كتب أبي علي الحاتمي ففيها كفاية الكفاية والتوسع والإيعاب لهذا المعنى. وكون المرء شاعرا ليس مكتسبا لكنها جبلة، إلا أنه تقوى صاحبها بالتوسع في قراءة الأشعار وتدبرها.

[٨٨٣] وإذ قد تكلمنا في الشعر بكلام جامع لأقسامه وانقضى أربنا فنقول: هذا هو حد المنطق الذي يحذر منه من اتبع الظنون وترك اليقين، قد كشفنا غامضه و سهلنا مطلبه، وكفينا صاحبه تشنيع الجاهلين وشعوذة الممخرقين وحيرة المتوهّمين، والله الشكر خالق الأولين والآخرين، فلنختم كتابنا بما بدأنا به فنقول: الحمد لله رب العالمين، وصلى الله على محمد خاتم أنبيائه، ورسله وسلم تسليمًا كثيرًا.

[٨٨٤] تم كتاب التقريب لحد المنطق تأليف الإمام الأوحى البارع أبي محمد علي بن أحمد بن سعيد بن حزم بن غالب بن صالح ابن خلف بن معدان بن يزيد رضوان الله عليه.

et-Takrib li-Haddi'l-Mantik' in Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir Koleksiyonu, no. 764'te kayıtlı bulunan yazma nüshasının baş ve son tarafından görüntüler.

وحده المتوهمين لله الشكر خالق الاولين والاخرين فليقترب منا عامه مدانا ما فتنوا به
 الحمد لله رب العالمين صلى الله على محمد خاتم انبيائه ورسوله وسلم تسليماً
 كمل نسخ الديوان في شهر ربيع الله رب العالمين نسخة من نسخة شيخنا ابن بكري والشيخ من نسخة
 شيخنا ابن عبد الله الرضا في المقررة على اني في شهر ربيع الثاني عشر على ما بالقرارة عليه وهي اصل نسخ
 من نسخة يوم الاثنين بعد صلوة الظهر في صفر سنة تسع وثلث واربع مائة
 قال الشيخ ابن بكري قال الشيخ ابو عبد الله قال لنا ابو محمد بن احمد بن سعيد بن حرم العقب
 الحافظ قرأت حدود المنطق على ابن عبد الله محمد بن الحسن المدني الطيب رحمه الله المعروف
 بابن الكتاني ما رآته هنا الحد منه في هذا الشأن لا اكثر نضراً له منه وكان قد قرأ في
 على ابن عبد الله الحلي الطيب في قرأه الحلي بعد ادلى ابن سليمان اودن شهرام السجستاني في
 داود على ما قرأته ايضا على ابن محمد الجرجاني العدي الذي في المتن ح وما رآته في
 خلق الله عز وجل اعلم بهذا العالم منه ولا يحفظ له منه ولا اوسع فيه منه فلا اتهمت
 الى اول القرن فقط على الجرجاني في تدن ما على الجرجاني في جهر بعنا عنه محمد بن الحسن اعترافاً
 للجرجاني في تدن ما له وشهد قرأ في له على الجرجاني في كان الجرجاني قرأ هذا العالم
 الحسن سهل بن الشيخ ببغداد واخذ الحسن سهل عن يحيى الجرجاني ثابت انه ساكن الحسن
 في منزله احد اعواماً
 بسم الله الرحمن الرحيم

تفسير الفاظ تجري بين المتكلمين في الاصول اللقط هو كالمحل له اللسان
 يراد به الكلام قال الله تعالى ما لفظ من قول الا لا يه رقيب عتيد وحده على الحقيقة هو
 من نوع من السنين في الاضراس الحسك والمخلق الرتبة الخلاف في اي شيء كان هو ان اخذ
 الانسان سلكاً من القرد والنعل باخذ غيره سلكاً اخره هو لنا في قال الله عز وجل
 ولا نازعوا في قتلوا وقال تعالى لو كان من عند غير الله لوجدوا فيه اختلافاً كثيراً
 الفسق والتعالى لا يفرقوا الاجماع في اللغة ضربها اتفق عليه استن فصاعداً وهي الامتات
 وهو حينئذ نضاف الى من اجمع عليه واما الذي يقوم به الحجة في الشريعة فهو ما استقر
 جميع الصحابة رضي الله عنهم دانوا به عن النبي صلى الله عليه وسلم واما ما لو كان اجماً في
 الشريعة فهو ما اختلف فيه باجتهادهم او سكت بعضهم عن الكلام فيه السنية هي
 السنية نفسها وهي اصل اللغة وجه الشئ واقسامها في الشريعة فمن ان تدب اجري

سورة

بسم الله الرحمن الرحيم ولا حول ولا قوة الا بالله العلي العظيم قال الشيخ ابو جعفر بن
احمد العقيلي رضى الله عنه، الحمد لله رب العالمين من ح السموات والارض وما بينهما دى العرش
الحديد المتعال البارئ بصل الله على محمد عبدك وظام اندياه ورسوله الى العباد من الانس والحيّة
العائلة للوقت من الانس والجن الذين اختير لهم به يسكن الجنة التي هرجح ان النعيم السزدي من طاعه
وتدخل النار التي هي محل العذاب لا يدى من عصاة وما تنوينا الا الله تعالى ولا حول ولا قوة الا
به عز وجل اتنا بعد فان الاول الواحد الحق الخالق لجميع الموجودات ودونه تعالى في روجه الذي
انا نبية وخليفة المقدس الله خالق كل شى هو على كل شى وكيل وقال تعالى سنكرون في خلق
السموات والارض شيئا عليهم وقال تعالى الرحمن علم القرآن خلق الانسان علم البيان وما تعالى اقول
وربك الاكرم الذي علم ما لم يعلم علم الانسان ما لم يعلم فهذه الايات جامعة لجميع وجوه البيان وال
انتبه عز وجل على الناطقين من خلقه وفضلهم به على سائر الحيوان فضلا عن تعال قوته من شىء
واهدى والفضل العظيم ووجدناه عز وجل قد عد في عظيم نعمه على من ابتداء اختراع من النوع
الانسي تعليمه اشياء وعمال تعالى و علم ادم الاسماء طها وهذا هو الذي بات به الملائكة والانس
والجن من سائر النفوس الجنة وهو البيان من جميع المرات على اختلاف وجوهها وتباين معانيها
التي من اجل اختلافها وحيثا تختلف سمادها ومعرفه وقوم السميات تحت الاسماء فمن جهل مقدار
هذه النعمة عند نفسه وسائر نوعه واعرفه من نعمها لا يدى لم يكد يعقل اليها من الا الصورة فله
الحمد على علمه و آتى الاله الا هو من لم تعلم صفات الاشياء السمات المرجية لا قرا و اسمها
وحد كل ذلك محدوده فقد جهل مقدار هذه النعمة النفيسة ومن علمها عافلا عن معرفتها من
عنها ولم تخيبت يسهه بل جليله جدا فان بالجاهل جهل تعلم احد من السلف الصالح في هذا
فقبل له ان هذا العلم مستقر في نفس كل ذى لبك فالله الذى اصله عامله الله تعالى من سحبه
الفهم الى فن ايد هذا العلم والجاهل تسلك كالا عجم حتى ينسب عليه وهكذا سائر العلوم فان تعلم احد
من السلف الصالح رضى الله عنهم في مسائل النحو كمن لما فساح جهل الناس باختلاف الحركات الي اختلافها
تختلف المعاني في اللغة العربية وضع العلماء كتب النحو فمغوا اشكالا فظما ودان ذلك معينا
على الفهم لكلام الله عز وجل وكلام نبية صلى الله عليه وسلم تسليما وكان من جهل ذلك ما قص الفهم
عن ربه تعالى فان هذا من جهل العلماء حسنا وموجباً لهم اجر وكذلك القول في نوال العلماء
لكتب اللغة وكذلك القول ايضا في نوال الف كتب المتقدمان السلف الصالح عنوا عن ذلك بحجة بالانهم

DİZİN

A

- Ahlâku'n-nefs ve's-Sireti'l-Fâzıla* 428
Akıl 38, 40, 42, 50, 82, 86, 102, 146,
148, 150, 152, 154, 178, 206, 222,
304, 316, 372, 378, 386, 388, 394,
402, 416, 418, 420, 422, 426, 428,
430, 460
Aks 264, 266, 268, 270, 272, 274, 286,
288, 290, 292, 294, 302, 348, 350
Ali el-Abbâs er-Rûmî (ö. 283/896) 488
Amr b. Bahr el-Câhız (ö. 255/869) 482
Araştırma 258, 366, 378, 380, 392, 394,
422, 432, 466, 470
Araz 64, 66, 68, 70, 84, 104, 106, 120,
176, 300, 324, 330, 348, 392, 412,
438, 454, 456
Aristoteles 44, 56, 108, 258, 282, 374,
482
Astronomi 480
Ayrım 64, 84, 94, 100, 102, 104, 106,
124, 134

B

- Bağdat 5
Bağlar 206
Bâtl 82, 178, 188, 222, 238, 240, 242,
280, 308, 376, 382, 386, 392, 406,
408, 410, 416, 438, 450, 452, 454,
458, 462, 468, 470
Bediuzzaman el-Hemedânî (ö.
398/1008) 484
Belâgat 480, 482, 484
Bilfiil 138, 146, 170, 188, 214, 218, 272
Bilgi 40, 44, 68, 74, 112, 114, 122, 144,
186, 192, 246, 384, 394, 396, 424
Bilkuvve 146, 192, 218, 222
Bitişik 128, 206, 208, 324, 334, 456
Burhan 52, 112, 212, 214, 256, 258,
282, 338, 348, 378, 386, 388, 410,
434, 446, 450, 452, 454, 458, 460,
462, 474, 480

C-Ç

- Cedel 258, 450
Cevher 66, 68, 72, 74, 76, 80, 82, 86,
88, 90, 96, 100, 122, 124, 126, 142,
156, 172, 174, 182, 226, 264, 276,
292, 324, 348, 392, 452, 454
Cins 64, 70, 74, 76, 78, 80, 82, 84, 86,
88, 90, 96, 98, 100, 102, 106, 124,
160, 178, 182, 190, 192, 214
el-Cümel 470
Cüz'î 214, 254, 352, 362, 426, 438

D

- Darb 204, 286, 288, 294
Delâlet 56, 58, 60, 62, 64, 66, 68, 70,
74, 118, 130, 154, 158, 200, 202,
204, 212, 214, 346, 360, 366, 384,
388, 394, 396, 456
Delil 56, 112, 114, 118, 168, 202, 222,
228, 230, 274, 308, 344, 358, 360,
366, 370, 374, 384, 386, 392, 400,
416, 426, 432, 434, 440, 442, 470
Döndürme 104, 266

E

- Ebü Ali Muhammed b. Hasan el-Bağdâ-
dî el-Hâtimî (ö. 388/998) 484
Ebu'l-Abbas Muhammed b. Zeyd el-Mü-
berred (ö. 286/900) 256

F

- Felsefe 104, 120
Fıkıh 38, 104, 120, 122, 226, 238, 476

G

- Galen 374
Geometri 52, 376, 476, 480

H

- Habib b. Evs et-Tâî (ö. 231/846) 48

Habib b. Evs'tir (ö. 231/846) 486
 Hafıza 422
 Hakikat 44, 52, 66, 80, 82, 84, 160,
 162, 164, 178, 202, 214, 270, 274,
 314, 326, 352, 376, 380, 400, 406,
 414, 420, 430, 440, 446, 452, 456,
 460, 470, 474
 Hareket 60, 76, 90, 108, 118, 132, 144,
 148, 156, 160, 162, 166, 170, 172,
 182, 184, 194, 196, 198, 208, 210,
 226, 312, 314, 336, 420, 480, 488
 Hayal 178, 422
 His 90, 96, 174, 222, 422
 Hissedilir 86, 428
 Horasan 5
 Hüküm 40, 44, 70, 164, 208, 210, 226,
 230, 238, 240, 242, 288, 304, 318,
 358, 362, 364, 368, 370, 380, 384,
 388, 392, 394, 398, 402, 406, 408,
 410, 466

I-İ

İbn Abdürabbih en-Nedîm (ö. 328/940)
 478
 İbn Derrâc (ö. 421/1030) 484
 İbn Hazm 70, 114, 128, 228, 380
 İbnü'l-Mukaffâ (ö. 142/759) 482
 İcâb 190
 İdrak 42, 50, 86, 148, 150, 152, 154,
 184, 190, 210, 394, 416, 418, 420,
 422, 424, 430, 432, 472, 476
 İlim 38, 44, 48, 50, 52, 58, 120, 122,
 126, 130, 142, 146, 152, 154, 156,
 158, 176, 186, 192, 256, 278, 280,
 302, 318, 376, 472, 476
 İllet 42, 194, 388, 400, 402, 404, 414
 İmkân 64, 142, 146, 194, 226, 236,
 238, 244, 246, 446, 454
 İmruülkays (ö. 540) 488
 İstidlâl 316, 380, 386, 388, 398, 410,
 432

K

Kategori 108, 140
 Kategoriler 84, 86, 158
 Kevn ve fesâd 196

Kip 216, 220, 246
 Kıyas 160, 324, 326, 332, 380, 386,
 388, 398, 410, 478
 Konu 54, 66, 68, 74, 90, 112, 114, 116,
 120, 126, 132, 158, 170, 212, 214,
 224, 228, 260, 264, 268, 274, 276,
 282, 284, 286, 288, 290, 304, 354,
 402, 420, 482
 Kübrâ 276, 294
 Kudâme b. Ca'fer el-Kâtib (ö. 337/948?)
 482
 Külli 70, 88, 92, 120, 172, 212, 214,
 228, 230, 236, 246, 254, 262, 264,
 266, 268, 270, 272, 274, 278, 282,
 290, 292, 294, 302, 314, 328, 336,
 348, 352, 356, 358, 360, 362, 388,
 438, 474

L

el-Lumâ 468

M

Mâlûl 194, 388, 400, 436
 Mantık 44, 56, 106, 258, 280, 296, 476,
 488
 Matematik 480
 Mekke 374, 426
 Mesele 136, 316, 380, 454, 460, 474
 Mısır 374
 Mukaddime 232, 260, 262, 264, 276,
 278, 280, 290, 292, 294, 306, 308,
 310, 322, 324, 332, 338, 340, 346,
 352, 380
 Mümkün 40, 48, 58, 62, 68, 74, 96,
 100, 102, 104, 106, 130, 134, 140,
 144, 146, 164, 166, 178, 184, 186,
 192, 194, 214, 216, 218, 220, 222,
 234, 240, 246, 252, 266, 270, 272,
 276, 278, 282, 310, 318, 326, 334,
 360, 364, 368, 370, 372, 376, 386,
 396, 398, 402, 404, 414, 416, 418,
 428, 432, 434, 436, 442, 446, 452,
 456, 462, 464, 466, 472, 474
 Münâzara 242, 346, 380, 432, 440, 442,
 444, 446, 448, 452, 454, 460
 Mustazhir 472
 Mu'tezilî 452

N

Nahiv 52, 120, 414, 478
 Nâtık 40, 90, 102, 256
 Nazar 380, 452
 Nefis 72, 78, 82, 90, 92, 94, 126, 142,
 404, 418, 426
 Nefs-i nâtıka 90, 92, 94, 154, 184, 186,
 390, 396, 422, 454
 Nicelik 80, 128, 140, 156, 162, 164,
 170, 214, 396, 438
 Nitelik 80, 88, 104, 128, 140, 156, 164,
 172, 182, 198, 230, 320, 396, 422,
 438
 Nutk 102

O-Ö

Ortak ayırım 134
 Önerme 206, 208, 210, 214, 220, 224,
 228, 230, 232, 234, 236, 238, 240,
 244, 250, 254, 260, 262, 264, 266,
 268, 270, 272, 274, 276, 278, 280,
 290, 294, 302, 304, 312, 332, 336,
 348, 350, 354, 356, 412

P

Peri Hermeneias 200, 256
 Porfirıyus 106

R

Resim 68, 70, 72, 214, 382, 438
 Resm 68, 70, 72, 104, 126, 202, 436

S-Ş

Safsata 84, 230, 410, 412, 446
 Sehl b. Harûn (ö. 215/830) 482
 Selb 188, 190, 208, 248
es-Siyâse 428
 Suğrâ 276, 282, 284
 Şam 5
 Şart 114, 188, 208, 224, 232, 300, 304,
 306, 352
 Şiir 52, 104, 120, 218, 476, 478, 486,
 488

T

et-Takrib li-Haddi'l-Mantık 302, 488
 Tanım 68, 70, 72, 76, 82, 88, 98, 104,
 124, 186, 214, 382, 428, 434, 438
 Tasavvur 102, 104, 106, 122, 128, 138
 Tecrübe 58, 480
 Tekabül 142, 164, 188
 Telaffuz 58, 72, 74, 136, 152, 228, 262,
 334, 336, 394, 414, 448
 Temyiz 40, 52, 56, 92, 104, 222, 372,
 378
 Tevehhüm 222
 Tikel 280
 Tıp 122, 266, 376, 438, 476
 Tümel 212, 268
 Tür 52, 64, 66, 72, 76, 78, 80, 84, 86, 88,
 90, 94, 98, 100, 102, 106, 120, 124,
 134, 144, 160, 220, 224, 242, 248,
 322, 324, 342, 358, 360, 410, 428
 Türk 4

V

Vâcip 50, 112, 114, 216, 312, 402

Y

Yüklem 70, 74, 116, 210, 212, 214, 224,
 226, 244, 250, 264, 272, 276, 282,
 286, 288, 292, 304, 356, 392

Z

Zan 114, 138, 144, 240, 336, 422, 486
 Zaruri 68, 84, 86, 96, 114, 158, 164,
 170, 176, 178, 180, 182, 188, 228,
 232, 234, 236, 240, 260, 262, 264,
 278, 282, 308, 310, 312, 314, 316,
 320, 330, 340, 352, 372, 374, 382,
 384, 386, 390, 396, 398, 406, 408,
 416, 432
 Zâti 62, 64, 74, 100, 102, 116, 178, 356
 Zihin 38, 46, 48
 Züheyr b. Ebû Sülmâ (ö. 609?) 486

